

پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

مسنسریں مختار ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(1947ء توں 2003ء)

تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی (پنجابی)

مسنز سرین مختار

مقالہ نگار:

ڈاکٹر شریا احمد

چیمبر پرسن/انگراں:

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

2007

انتساب

اپنے ماپیاں تے شوہر دے ناں
جہاں مینوں حیاتی گزارن واسچا شعور تے حوصلہ دتا

مور کونجاں نوں آکھدے
تھاڈی رہندی نت تیاری
یاں تے تھاڈا دیس کچھرا
یاں کے سنگ یاری

نہ مورو ساڈا دیس کچھرا
نہ کے سنگ یاری
پھڑے چھوڑ مسافر ہو یاں
ڈاڈھے رب نے چوگ کھلاری

﴿ فہرست ﴾

صفحہ نمبر	عنوان
87 ---- 1	پہلا باب : ناول تے ناول دی ریت روایت تعارف ناول دی بنتر پلاٹ تے قصہ یا کہانی کردار مکالمہ اسلوب بیان منظر نگاری یا ماحول مکان تے زمان نظریہ حیات مغربی روایت کلاسیکی پچھوکر ایلیٹن ناول فرانسیسی ناول انگریزی ناول سپینش ناول روسی ناول جرمن ناول

مشرقی روایت

اردو ناول

عربی ناول

فارسی ناول

جاپانی ناول

چینی ناول

حوالہ جات

158----88

دو جا باب : پنجابی ناول دی روایت

پاکستان بنن توں پہلاں (1947) تیکر

پچھو کڑ دا جائزہ

پہلا دور

بھائی ویرنگھ

چرن سنگھ شہید

بھائی موہن سنگھ

دو جا دور

ٹانک سنگھ

ایشور چندر رنندہ

ماسٹر تارا سنگھ

پروفیسر پورن سنگھ

گرگھ سنگھ

میراں بخش منہاس

جوشوا فضل الدین

پروفیسر ترنجن سنگھ

روپ لال

جوگندر سنگھ

گر بخش سنگھ

حوالہ جات

452----159

تجباب : پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء

(2003ء-1947ء)

پہلا دور (1947ء-1970ء)

برکتے 1953ء

ٹھیڈا 1960ء

دیواتے دریا 1961ء

سانجھ 1969ء

دو جا دور (1971ء-1980ء)

نازو 1971ء

ہشھ 1972ء

گلو 1973ء

کھیڈ مقدر اں دی 1974ء

سکے پانی 1975ء

دل اک دیوا 1975ء

ست گوا چے لوک 1975ء

پکھیرو 1975ء

بلدے دیوے 1976ء

نال میرے کوئی چلے 1976ء

- اک آنکھی دھی پنجاب دی 1976ء
 آپنی رت جو پائٹریں تھئی 1976ء
 اک مرے بندے دی کہانی 1977ء
 ٹالہیاں دی چھاں 1978ء
 کہانی اک اجڑ دی 1978ء

تیجا دور (1981ء-2003ء)

- پریت 1981ء
 دو ابہ 1981ء
 چھولیاں 1983ء
 پہانج 1983ء
 بندی وان 1984ء
 گجھل 1984ء
 چکڑ رنگی مورتی 1984ء
 سوچ سمندر 1985ء
 سورج گرہن 1985ء
 تانی 1986ء
 بے وطناء 1987ء
 امر کہانی 1988ء
 سدھراں دے پھل 1988ء
 سانول 1989ء
 رت تے ریتا 1990ء
 رلدے ہیرے 1990ء

چوتھا دور (1991ء-2003ء)

- 1991ء چیرھاں دی چھاں
1991ء سارے سلگن سہاگڑے
1992ء سبجان
1992ء چیترباغ
1994ء لہور رنگی سویر
1994ء دور دراڈے
1994ء بھاگ سہاگ
1994ء پراناں پنڈ
1994ء مٹی واجاں ماروی
1994ء اک چونڈی لون دی
1994ء تتلیاں تے ٹینک
1995ء اپنی وتی
1995ء ڈراکل
1995ء بھبھیل
1996ء کمذات
1997ء ٹانواں ٹانواں تارا
1997ء سانول موڑ مہاراں
1999ء عذاب دن عذاب راتاں
1999ء تریہ
1999ء عشق لتاڑے آدمی
2000ء سیر پکادل
2000ء جھوکاں تھیس آبادول

2000ء	سازگاہ
2000ء	اک سمندر پار
2001ء	وتھاں سفنے کیرے
2001ء	پندھ
2002ء	کھدو
2002ء	کوکن بیر
2002ء	مہرو
2002ء	کونج
2003ء	گینڈے گل گلاواں
2003ء	چاچا چکری
2003ء	باگاں والے راہ

فہرست 1947ء تا 2003ء تیکر اتھا کیتے ناول

فہرست 1947ء تا 2003ء تیکر ترجمائے ناول

فہرست پاکستانی پنجابی ناول 2003ء تا 2006ء

حوالہ جات

چوتھا باب : پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات 453----533

معاشرتی ناول

رومانی ناول

علامتی ناول

وسیی ناول

نفسیاتی ناول

پرولتاری ناول

خیالاں دے ناول

سیاسی ناول
واقعاتی ناول
سنسنی خیز ناول
اخلاقی ناول
خطاں ذریعے ناول
عصری ناول
ہڈ ہڈی ناول
تاریخی ناول
متصدی ناول
جاسوسی ناول
حوالہ جات

541----534

پنجواں باب : مکدی گل

554----542

چھیواں باب : ورتیاں کتاباں

پنجابی بنیادی ذریعے

پنجابی ثانوی ذریعے

گورکھی بنیادی ذریعے

گورکھی ثانوی ذریعے

اردو بنیادی ذریعے

اردو ثانوی ذریعے

فارسی ذریعے

انگریزی ذریعے

اردو دائرہ معارف اسلامیہ

اردو انسائیکلو پیڈیا

انگریزی انسائیکلو پیڈیا ز
پنجابی ڈکشنریاں
اردو ڈکشنریاں
انگریزی ڈکشنریاں
پنجابی رسالے
اردو رسالے
عربی رسالے
اخبارات
مقالے
انٹرنیٹ ذرائع

مکھ بندھ

’ادب‘ والفظ بڑا قدیم اے عرباں دے زمانہ جاہلیت وچ ادب توں مراد عبادت، معیار تے عمل دا طریقہ لیا جاندا سی۔ اس توں علاوہ ایہدا مطلب وڈیاں دیاں ریتاں رواجاں وی لیا جاندا اے۔ چھبویں صدی وچ ایران دے ادبیاں فارسی زبان دے پڑھن پڑھان دے علم لئی ادب والفظ ورتیا سی۔ ادب وی دو طرح دا اے۔ اک ادب جہد تعلق حیاتی تے جذبیاں نال جڑیا ہویا اے۔ دو جا ادب معلوماتی یاں عملی ادب اے پہلی قسم دے ادب تعلق جذبیاں نال اے۔ جذبے آفاقی ہوندے نیں۔ جس طرح ماں دی محبت دا جذبہ آفاقی اے اسی دنیا دے کسی وی ادب دا مطالعہ کرینے۔ ماں واسطے جذبے سا نچھے لگن گے۔ زبان بھاریں وکھری وکھری ہووے۔ ادب نوں کسے وی زاویے نال پرکھیے ادب دی ونڈ دو طرح ہوندی اے۔ شعری تے نثری ادب صدیاں پہلوں جدوں لکھن پڑھن دا طریقہ ایجا نہیں ہویا سی۔ انسان مختلف آوازاں دے صوتی اثرات نال گل کتھ کر داسی۔ آوازاں نے لفظاں داروپ دھاریا۔ لفظاں دے وادھے نال جملے وجود وچ آئے۔ دنیا دے ہر ادب وچ سب توں پہلاں شعری سرمایہ ای لکھتی روپ وچ سامنے آیا۔ اس طرح پنجابی ادب وچ وی ’بابا فرید‘ دا کلام سب توں پہلاں لکھی ہوئی شکل وچ ملایا۔ جتھوں تک نثری ادب تعلق اے۔ پنجابی وچ نثری ادب ڈھیر پچھوں چھاپے چڑھیا۔ نثری ادب وی باقی ادباں طرح مذہبی حوالے نال لکھیا گیا۔ اس دا وڈا مقصد مذہب دا پرچار سی۔ پرانا نثری ادب چند کتاباں تک محدود اے۔ پنجابی نثر دا صحیح مدھ انگریزاں ویلے نہیا گیا۔ 1882ء وچ پنجاب یونیورسٹی دے قائم ہون نال انگریزی ادب متعارف ہویا۔ مقامی لکھاری وی انگریزی ادب توں متاثر ہوئے۔ نثر دیاں بہت ساریاں صنفاں وی متعارف ہوئیاں جنہاں وچ ڈرامہ، افسانہ تے ناول شامل نیں۔

ناول اک لمبی کہانی بیان کردا اے۔ ہر ناول اپنے دور دی عکاسی کردا اے۔ اوس ویلے دی سماجی راجھل بہتل دی جانکاری وی دیندا اے۔ جس طرح وکٹوریہ دور دے ناول بوڑھا سوسائٹی دے عکاس سی۔ ناول قاری نوں مختلف کرداراں نال ناں صرف متعارف کرواندا اے۔ سگنوں پیدائش توں موت تیکر دے سارے مراحل طے کرواندا اے۔ فرانسیسی تے انگریزی ادب وچ ناول نوں اک اہم مقام حاصل اے۔ جدید ادب دی ایہہ صنف ایس دور دی سب توں وڈی لوڑ اے۔ بے شک افسانہ اپنی تھاں تے مقام بنا چکیا اے پر ناول معاشرتی حیاتی دے مسئلایاں تے کھل کے بحث کردا اے۔ ناول حقیقی زندگی تے اوہدے طور طریقیاں تے

اپنے ماحول تے زمانے دی تصویر ہوندا اے۔

اچے ناول دا مقصد انسانیت دا انقلاب ہوندا اے۔ ناول کاراہیاں سوچاں تے خیالاں دا پرچار کردا اے۔ جہدے راہیں سوسائٹی تے سماج نوں بدلایا جاسکدا اے۔ اک عظیم ناول نگار ناول وچ حیاتی دے نال نال اپنا فلسفہ حیات وی پیش کردا اے۔ اک چنگا ناول کار اپنے ویلے دی تاریخ مرتب کردا اے۔ اسی ایس گل توں انکار نہیں کر سکدے کہ ناول جدید ادب دی اک اہم صنف تے لکھت اے۔

ناول نال میری دلچسپی زمانہ طالب علمی توں سی۔ ادوں میں ادب برائے ادب دے حوالے نال پڑھدی سی۔ 'ناول پڑھنا' نوں Hobby والے کالم وچ لکھدی سی۔ مینوں نہیں پتا سی کہ حیاتی دے کسے موڑ تے ناولاں دی گھڑی میرے سر تے رکھ دتی جائے گی۔ فیصلے رب ولوں ہوندے نیں۔ مینوں لگیا سی کہ ناول تے کم کرنا میرے واسطے سوکھا ہوئے گا۔ کیوں جے سوچیا ایہہ جاندا اے کہ پاکستانی پنجابی ناول بہت گھٹ تخلیق ہو یا اے یاں حجم وچ بہت چھوٹا اے۔ کہیا جاندا اے کہ 'راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے'۔

اس توں پہلاں کہ میں اوہناں باباں دا ذکر کراں جہناں وچ مقالے نوں وٹڈیا گیا۔ میں ایہہ دسنا مناسب سمجھاں گی کہ ایس مقالے دی لوڑ کیوں محسوس ہوئی۔ پاکستانی پنجابی ناول تے جتنا وی کم ہو یا اوہ زیادہ تر ایم۔ اے دے مقالیاں تیکر محدوداں۔ ایہناں مقالیاں وچ اک محدود ویلے نوں کلاوے وچ لیا گیا سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا، ہوراں دا مقالہ 'جوشوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن' قابل ذکر اے۔ ایہہ پی ایچ ڈی دا مقالہ اے۔ اوہناں دا کم صرف اک ناول کار دے ناولاں دی دس پاندا اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید دا مقالہ 'پاکستانی پنجابی ادب دا ارتقاء' وی پی ایچ ڈی دا مقالہ اے۔ ایہہ پورے پنجابی ادب دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ اوس وچ ناولاں دی تھاں اوئی سی جنی پورے ادب وچ صنف ناول دی تھاں اے نرے پاکستانی پنجابی ناول تے کسے وی حوالے نال کم نہیں ہو یا سی۔ ایس لوڑ نوں محسوس کر کے میں پاکستانی پنجابی ناول دے حوالے نال کم کیتا۔ میرے مقالے دی رجسٹریشن 2004ء وچ ہوئی۔ میرے مقالے دا عنوان اے 'پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقاء (1947ء توں 2003ء)۔ ایس مقالے دی ونڈکل چھ باباں وچ کیتی گئی اے۔

پہلے باب وچ ناول دے تعارف، ہنتر تے ریت روایت دے حوالے نال دس پائی اے۔ ناول دے تعارف تے جانکاری واسطے انسائیکلو پیڈیا تے ڈکشنریاں توں مدد لی اے۔ ادبی دانشوراں تے ادیبانوں پڑھ کے اوہناں دی رائے توں استفادہ کیتا گیا اے۔ ناول دی ہنتر دے حوالے نال مختلف نقاداں تے

محققان دے کڈھے ہوئے سٹیاں چوں ناول دی ہنتر دے انگ ا لیکے نیں۔ جتھوں تیکر ناول دی ریت تے روایت دا تعلق اے۔ مغربی تے مشرقی ناول ساڈے خطے وچ مانوس زباناں دے ناولاں دے اتہاس بارے جا نکاری دتی اے۔ ایس ریت تے روایت نوں یونانی ادب وچ وی کھوجن دی کوشش کیتی اے۔ اردو ناول چونکہ پنجابی ناول دے قریب اے۔ ایس کر کے اردو ناول تے وی تفصیلاً جھات پائی گئی اے۔ ایس ریت تے روایت بارے جا نکاری واسطے ہسٹری تے ادب دیاں مختلف کتاباں کولوں مدد لئی اے۔ کتاباں توں علاوہ انٹرنیٹ توں پڑھ کے مختلف زباناں دے ناولاں بارے جا نکاری حاصل کیتی گئی اے۔ ایہناں سارے زباناں دے ناولاں دے کم نوں ورہیاں تے صدیاں وچ ونڈ کے دس پائی اے۔

دو جے باب وچ پاکستانی پنجابی ناول دے پچھو کڑ نوں الیکیا گیا اے۔ 1947ء توں پہلاں جتنے وی پنجابی ناول لکھے گئے سی اوہناں دی دس پان دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں چوں جیہڑے وی ناول ساڈے پاسے ول ملے نیں اوہناں دا ویروا کیتا اے۔ ایہناں چوں کجھ ناول گورو مکھی توں لکھے ہوئے سی۔ کجھ ناول مشرقی پنجاب چوں وی منگوائے 1947ء توں پہلاں دی جا نکاری واسطے پنجابی ادب دی ہسٹری دیاں کتاباں کولوں مدد لئی گئی۔ ایہہ کتاباں زیادہ تر مشرقی پنجاب ول چھاپے چڑھیاں سی۔ اس توں پہلاں مغربی پنجاب دے جنے وی نقاد نے اوہناں نے 1947ء توں پہلاں دے پنجابی ناولاں بارے جو کجھ لکھیا اوہ صرف چند سطراں تیکر محدود سی۔ میں کوشش کیتی اے کہ مزید تفصیل وچ جلیا جائے۔ ایس ریکارڈ نوں مزید بہتر کرن واسطے انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر توں وی مدد لئی اے اس طرح کوشش کیتی اے کہ پاکستانی پنجابی ناول دے پچھو کڑ نوں چنگے ڈھنگ نال الیکیا جائے۔

تیجا باب میرے مقالے دی اصل روح اے۔ 1947ء توں 2003ء تیکر دے ناولاں دی کھوج کڈھنا بڑا دکھا کم سی۔ جدوں میں ناولاں دی تلاش شروع کیتی تے مارکیٹ چوں صرف سولہ (16) ناول ملے۔ میرے واسطے پریشان کن گل ایہہ سی کہ ایہہ ای ناول شہر دیاں لائبریریاں وچ موجود سی۔ البتہ شعبہ پنجابی اورنٹل کالج پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری چوں مزید کجھ ناول مل گئے۔ پر مسئلہ پوری طرح حل نہیں ہو یا سی۔ لاہور وں باہر دے علاقیاں سگوں پورے پنجاب وچ ناولاں دی تلاش جاری رکھی۔ دراصل ناول کار ناول لکھ کے چند لائبریریاں تے دوستاں یاراں نوں ونڈ دیندے نیں۔ اوس توں بعد اوہ ناول پبلشرز کول وی نہیں ہوندے۔ ناولاں دی تلاش اک لمبی تے اوکڑاں بھری کتھا اے۔ میں اپنے طور نے تے ناول کاراں،

پبلشرس، ناول کاراں دے بچیاں، دوستاں یاراں تے ملن جلن والیاں نال خطاں تے ٹیلی فون دے ذریعے رابطے کیتے۔ اوس تلاش وچ کجھ سکالراں تے دانشوراں توں علاوہ میرے رشتہ داراں وی میری مدد کیتی۔ مینوں ہر ویلے ناولاں دی اک تاہنگ جہی لگی رہندی سی۔ ڈاکیے داوی انتظار رہندا سی۔ بڑی نس بھج توں بعد میں پاکستانی ناولاں دا اک ریکارڈ مرتب کرن وچ کامیاب ہو گئی۔ ایہناں ناولاں وچ سرائیکی تے پوٹھوہاری بولی دے پنجابی ناول وی شامل نیں۔ اسطرح میری تحقیق دے مطابق کل 69 ناول چھپ چکے نیں۔ میں 1947 ء توں 2003 ء دے دورنوں دس دس ورہیاں دے وچ وینڈ لیا سی۔ میں ایہناں ناولاں دا تجزیاتی مطالعہ بہت لگن تے شوق نال کیتا۔ ایہناں ناولاں بارے دو جے دانشوراں تے ادیبوں دی رائے معلوم کرن واسطے مختلف تنقیدی تے تاریخی کتاباں دا مطالعہ کیتا۔ رسالیاں تے اخباراں وچ دتی گئی نقاداں دی رائے نوں پڑھیاں میں سارے دے سارے ناولاں نوں پڑھ کے ہر ناول دی کہانی دس دے نال نال کہانی دا ویرواوی کیتا اے۔ دوسرے نقاداں تے ادیبوں دی رائے وی قلم بند کیتی اے۔ ایہناں ناولاں دی Theme نال ملدیاں جلدیاں دوسریاں زبانوں دے ناولاں دا جائزہ وی لیا اے۔ ہر ناول بارے لکھن توں پہلاں اوس ناول دا ناں لکھاری دا ناں، پبلشر دا پتہ، صفحے تے باباں دی تفصیل شروع وچ لکھ دتی جے آن والے ویلے وچ پڑھن والیاں نوں کسے وی ناول بارے جانکاری حاصل کرن وچ آسانی رہے۔ میرے مشاہدے تے مطالعے دے مطابق پہلے جتنے وی نقاد تے ادب دی ہسٹری مرتب کرن والے لکھیک سی۔ اوہ ناولاں دی لسٹیاں ناولاں تے چند سطر یاں تبصرہ لکھ کے فارغ ہو جاندا سی۔ جس توں قاری پوری طرح ناول بارے جان نہیں سکدا سی۔ میں کوشش کیتی اے کہ آن والے ویلے وچ ناول بھانویں مارکیٹ ملے یاں نہ ملے پر اوس ناول بارے کہانی سمیت ساری جانکاری قاری نوں مل جائے۔ سارے ناولاں دے مطالعہ توں بعد اوہناں وچ پائے جان والے ارتقاء دا اندازہ ہوندا اے۔ 1991 ء توں 2003 ء وچ سب توں زیادہ ناول چھاپے چڑھے۔ انہاں ناولاں وچ ون سونے موضوعات تے رجحانات ملدے نیں۔ باب دے اخیر وچ ایس دور وچ اتھا کیتے تے ترجمائے ناولاں دی فہرست فراہم کیتی اے۔ ایس توں علاوہ قاری دی جانکاری واسطے 2003 ء توں 2006 ء تک لکھے گئے ناولاں بارے مختصر دس پائی اے۔

مقالے دے چوتھے باب وچ پاکستانی پنجابی ناولاں دے موضوعات تے رجحانات بارے چنگی طرح گوہ کر کے لکھیا اے۔ ایہناں ناولاں دے موضوعات تے رجحانات بارے لکھن توں پہلاں میں بہت

ساریاں کتاباں دا مطالعہ کر کے دنیا دے ادباں وچ پائے جان والے رجحانات تے تحریکاں دا مکمل جائزہ لے کے اوس بارے جا نکاری دتی اے۔ اردو ادب خاص طور تے اردو ناول دے اندر پائے جان والے رجحانات تے تحریکاں بارے پڑھ کے اوہناں بارے لکھیا۔ کیوں جے اسی جاندے آں کہ انگریزی تے اردو ناول دے رجحانات نے پنجابی ناول کارنوں متاثر کیتا اے۔ ناولاں دے مطالعے دے دوران ای میں اوہناں وچ پائے جان والے موضوعات تے رجحانات دا جائزہ لیندی رہی۔ فیر میں انفرادی طور تے ہر ناول نوں وکھرا کر کے کسے اک موضوعاتی عنوان پٹھ کھٹھیا کر کے ہر ناول وچ پائے جان والے موضوعات تے رجحانات دی دس پائی اے۔ ناولاں وچ پائے جان والے رجحانات تے موضوعات نوں بدیشی ناولاں وچ وی تلاش کر کے اوہناں دی دس پائی اے۔ ایس ویروے توں ایہہ حقیقت کھل کے سامنے آندی اے کہ پاکستانی پنجابی ناول نے موضوعات تے رجحانات دے حوالے نال ارتقائی سفر بڑے سوہنے انداز وچ طے کیتا اے۔

پنجواں باب مکدی گل اے۔ جس وچ پورے مقالے دا جائزہ پیش کرن دے نال نال پاکستانی پنجابی ناول دے مجموعی تاثر تے ارتقاء بارے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایس باب وچ ناول دے مستقبل دے حوالے نال گل کتھ قلم بند کیتی گئی اے۔ چھوواں باب کتابیات دا اے۔ جہدے وچ ورتیاں کتاباں دی فہرست شامل اے۔

تحقیق لئی انگریزی وچ Research دا لفظ ورتیا جاندا اے۔ Research دا اک مطلب اے ای وے کہ پہلے توں تحقیق شدہ دا دوبارہ جائزہ یا کھوج لانا۔ پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقائی سفر ثابت کرن واسطے ناولاں نوں کھوجناات ضروری سی بلکہ پہلاں توں کھوجیاں ہویاں نوں دوبارہ کھوجن دی وی لوڑی۔ رب سوہنے دی مدد نال ایس کم نوں پورا کرن دی کوشش کیتی اے۔ اپنے ولوں میں محنت، لگن تے شوق نال کم کیتا اے۔ میں مقالے وچ زبان اوہ ورتی اے۔ جیہڑی آج ساڈے گھراں دی زبان ہون دے نال نال پڑھیا لکھیا طبقہ آپس وچ گل بات یاں علمی تے ادبی موضوعات اتے بحث مباحثے ویلے ورتدا اے۔ اک قدرتی پنجابی جیہڑی آپ مہارے بولی جاندی اے۔ اگر میں مقالے دیاں اوکڑاں دا ذکر نہ کراں تے اوس مشکل ویلے نوں بھل جان والی گل اے۔ ہر مقالہ نگار نوں کتاباں لہن وچ اوکڑاں دا سامنا کرنا پیندا اے۔ گرمی تے سردی دا خیال کیتے بغیر لائبریریاں دی خاک چھانی پئی۔ لکھے گئے ناولاں نوں لہننا سب توں اوکھا کم سی۔ گورکھی تے مینوں زیادہ عبور حاصل نہیں سی۔ پر اے مشکل وی اللہ نے کسے نہ کسے طرح حل کر دیتی۔ اک گھر

باروالی سوانی تے گھریلو ذمہ داریاں وی ہوندیاں نہیں۔ اپنا گھربار تیا گناں بڑا مشکل کم اے۔ پر علمی سفر طے کردیاں ہو یاں منزل اتے اپڑن دا شوق ہر اوکڑ نال کھیہ کے اگے لنگھن دا حوصلہ عطا کردیندا اے۔ اے اوکھی گھائی طے کرن مگروں ایدا نتیجہ ایس مقالے دی صورت وچ پیش کردیتا اے۔ میرا اے دعویٰ قطعاً نہیں کہ میں کوئی بہت وڈا کارنامہ سرانجام دیتا اے۔ میں تے اک طالب علم دی حیثیت نال ایہہ سارا کجھ لکھیا اے۔ میرا ایس کم دا معیار کی اے۔ ایہہ تے پڑھن والے ہی دس سکھن گے۔ البتہ مینوں ایس گل دی خوشی ضرور اے کہ میں اے کم اپنی ہمت مطابق پوری دیانتداری، سچی لگن تے محنت نال کیتا اے۔ ایس لمی مینوں پوری اُمید اے کہ میری ایس علمی تے تحقیقی کاوش دی حوصلہ افزائی ضرور کیتی جائے۔

آخر وچ میں اے گل ضرور کرنا چاہواں گی کہ تحقیقی مقالہ لکھن والا بظاہر کلام کلا ای سفر طے کر رہیا ہوندا اے۔ پر سچی گل تے اے کہ کوئی وی طالب علم کلام کلا ایس منزل تیکر نہیں اپڑ سکدا۔ میں یونیورسٹی دی وائس چانسلر ڈاکٹر بشری متین تے نگران مقالہ ڈاکٹر ثریا احمد دی بے حد مشکور آں کہ اوہناں دی ہلہ شیریں نال ایہہ کم سرے چڑھیا۔ ڈاکٹر بشری متین ہوراں یونیورسٹی وچ ریسرچ کلچر متعارف کرا کے ساڈے وچ ریسرچ دا جذبہ پیدا کیتا۔ میں اوہناں دانشوراں تے سکالراں دی بے حد مشکور آں جنہاں اپنے مفید مشوریاں تے کتاباں نال مینوں نوازیا۔ ایہناں وچ ڈاکٹر سہیل احمد خاں، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ، ڈاکٹر عذرا الطیف تے خالد ہمایوں صاحب نہیں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد چیئر مین شعبہ پنجابی نے پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری چوں کتاباں دے سلسلے وچ بھر پور تعاون کیتا۔ ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ ہوراں نوں میں ویلے کویلے فون کر کے تکلیف دیندی سی۔ اوہناں وی ہمیشہ میرا حوصلہ ودھایا۔ خالد ہمایوں صاحب نے فراخ دلی نال اپنیاں ذاتی کتاباں پڑھن واسطے دتیاں۔ اجنسی بزرگ یا تری جو گیندر سنگھ جیہڑے سانوں دیال سنگھ لائبریری وچ ملے سی۔ اوہناں سانوں مشرقی پنجاب توں ناول بھیج کے بڑی کرپا کیتی میں اوہناں دی بے حد شکرگزار آں۔ میں اپنی ساٹھن شمینہ بتول دی بے حد مشکور آں کہ اوہدی سنگت وچ مینوں اکلا پے دا احساس نہیں ہويا۔ اپنے توں نکلیاں چوں عاصمہ قادری دی بے حد شکرگزار آں اوس کتاباں نال وی میری مدد کیتی۔ مسرت کلا نچوی تے اوہناں دے بھراجمشید کلا نچوی نے سرائیکی بولی دے ناول بھیج کے بڑی مہربانی کیتی۔

میں اپنے شوہر چوہدری مختار احمد ہوراں دی لمبی حیاتی واسطے دعا گوآں اوہناں میرے شوق نوں ویکھ کے بھر پور تعاون کیتا۔ میں امریکہ وچ رہندی اپنی دھی اہیقہ عثمان اپنے پتراں چوہدری عمران احمد تے چوہدری

فاران احمد واسطے دعا گواں کیوں بے اوہ ہمیشہ مینوں پڑھدیاں وکچھ کے اپنی محبت دا اظہار کردے سی۔ اپنے
ویراں چوہدری افتخار حسین تے چوہدری ڈاکٹر وقار حسین دی بے حد مشکور آں کہ اوہناں دور دراز دے علاقیاں
چوں ناول تلاش کرن وچ میری مدد کیتی۔ میرے ماپے سدا سلامت رہن جہناں دیاں دعاواں میرے نال
رہیاں۔

نسرین مختار

ایسوسی ایٹ پروفیسر

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

پہلا باب

ناول تے ناول دی ریت روایت

1. ناول دا تعارف

2. ناول دی بخت

(ب)

ناول دی ریت تے روایت

(ا) مغربی روایت

1. کلاسیکل پچھوکر

2. اٹیلین ناول

3. فرانسیسی ناول

4. انگریزی ناول

5. سپینش ناول

6. رشین ناول

7. جرمن ناول

(ب) مشرقی ناول

1. اردو ناول

2. فارسی ناول

3. عربی ناول

4. جاپانی ناول

5. چینی ناول

1. ناول

۱۔ تعارف

ناول اطالوی زبان دے لفظ **Novella** توں اخذ کیتا گیا اے۔ جس دا مطلب اے:-

"A piece of news which was applied to the collection of short tales like Boccaccio's Decameron (c.1348-51) which was popular in fourteen century." (1)

ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ ناول دا مڈھ غالباً چودھویں صدی توں بنھیا گیا اے۔ نیو

انسائیکلو پیڈیا برٹانیکا وچ ناول بارے لکھیا ہویا اے:-

"Novella" Short & well structured narrative and satiric in tone that influenced the development of short story and the novel through out Europe. Originating the Italy during the middle ages, the Novella was based on local events, humorous, political or osmorous in nature, the indivisual tales often were gathered in to collections along with anecidotes legends and romantic tales. Writers such as Boccaccio Franco Sachctti and Matteo Bandello later developed the novella in to psychologically subtle and highly structured short tale, after using frame story in unify the tales around a common theme.(2)

Matteo Bocacaccio Franco Sacchetti دیاں کہانیاں **novella** دی

شکل اختیار کر گئیاں۔ ایہناں وچ نفسیاتی کچھ وی پایا جانداسی۔ ہیری شا (Harry Shaw) ناول بارے کجھ انج اپنے خیالاں دا اظہار کردے نیں:-

" The Novel has no actual maximum length. Every

novel is an account of life, every novel involves conflict characters, action, setting, plot and theme."(3)

ناول دی کوئی متھی ہوئی لمبائی نہیں ہوندی ہر ناول وچ حیاتی دے مختلف کچھ ہوندے نیں۔ ہر ناول وچ انفرادی طور تے کردار نگاری ہوندی اے۔ ایہناں کرداراں وچ ٹکراؤ وی پایا جاندا اے۔ انسائیکلو پیڈیا امریکانا وچ درج اے:-

"In literature work of fiction briefer and less complex than novel and more extensive than a short story the length usually ranges from about 20,000 to 50,000 words." (4)

اس توں پتہ چلدا اے کہ اک چنگے ناول وچ 20,000 توں 50,000 تک الفاظ ہونے چاہیدے نیں۔ اسی پڑھ چکے آں کہ لفظ Novel ناول Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ اکیڈمک امریکن انسائیکلو پیڈیا وچ Novella دا ذکر انج کیتا گیا اے:-

"The Novella also known as Novelette or by its French name nouvelle had become a prose form."(5)

ناول بارے Chambers ڈکشنری وچ اس طرح وضاحت کیتی ہوئی اے:-

'Novel' "New and strange of a new kind, felt to be new. piece of news. a new constitution or decree of justinian or other Roman emporor supplementary to codex, a fictitious prose narrative or tale presenting a picture of real life."(6)

ناول توں مراد اچھی کہانی اے جیہڑی حقیقی حیاتی دی عکاسی کردی ہووے۔ 'LongMan' ڈکشنری وچ ناول بارے اس طرح لکھیا گیا اے:-

"Novel(1) is a long written story in which the characters and events are usually imaginary an

Agatha Christie novel."

Novel:(2) adj Not like any thing known before and often thought of as new. Unusual and interesting that's Novel Idea."(7).

ناول اجیہی شے وی ہوسکدی اے جہدا خیال نواں، ذرا ہٹ کے تے دلچسپ وی ہووے۔ اس طرح **The Reader Digest Great Encyclopedia** وچ ناول دی تعریف کجھ اس طرح درج اے:-

"Novel: fictitious prose narrative of sufficient length to fill one or more volumes"(8)

ناول ایک غیر حقیقی نثری کہانی ہوندا اے جس دی مناسب لمبائی ہوندی اے - **Oxford English Dictionary** وچ ناول بارے ایس طرح کھل کے لکھیا گیا اے:-

"Novel: Novelle- Novella, few- L novella new pL of novellus - F. novous- new some think new - a novellety - News tiding A piece of news. 1736 - one of short stories contained in such works as Decameron of Boccaccio, Heptameron of Morgnerite Vatois etc. A short story of this type 1566 - A fictitious prose narrative of considerable length in which characters and action representative of real life are portrayed in plot more or less complexity 1643"(9)

ایس توں پتہ چلدا اے کہ ناول وچ حقیقت نگاری توں کم لیا جاندا اے۔ ایس وچ اک گنجھل دار پلاٹ وی ہوندا اے۔ **The Cambridge Encyclopedia** وچ ناول بارے مفصل لکھیا گیا اے۔ اس وچ ناول نوں ہور **detail** وچ **discuss** کیتا گیا اے:-

"Novel: A work of fiction, most often in prose the

term /literally meaning new or news came in to general use in the 18th century to describe that form of fiction deriving from classical epic and rommance but in corparating features from other modes such as autobiographytravel wringling which centred on the life of an individual as Robinson Crusoo and Tom Jones satisfying the taste of the new reading public for personal perspective on familiar and unfamiliar experiences. The novel quickly became the dominant literary form in the west and such writers as Pickens Gorge Eliot, Balzac andZola, Dostoevsley and Tolstoy helped to create the moral and imaginative climate of their age, which retaining its traditional function, in the 20th century. The novel has been developed (some would say destroyed) by Virigina Woolf Nabokov, Cortazar and Calvino>> epic epistotary/Gothic novel, individualism, literature, novela, Roman fleuve: shorty story."(10)

آٹھارویں صدی توں بعد ناول ارتقاء پذیر ہو یا۔ وہیویں صدی تیکر اپڑ دیاں ناول وچ بہت ساری تبدیلیاں آگیاں تے کئی قسم دے نال تخلیق ہوئے۔ ساریاں Reference دیاں کتاباں وچ ناول دی تعریف نوں اپنے اپنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ جد کہ بنیادی طور تے ناول دی اک جہی تعریف ہوندی اے۔ ایس طرح Etymological Dictionary of Modern English وچ ناول دا ذکر کجھ اس طرح ملدا اے:-

"Novel: of Cnonveau, L. novellus dim. of novus,

new. In sense of Fiction orig to short tales, F. novellus such as those Boccaccio and in 17-18 cents still contrasted with Rommanc or long novel."(11)

The Random House Dictionary of the ایسی طرح ای اک ہو رڈ کشنری
English Language وچ درج اے :-

"Novel: A fictitious prose narrative of considerable length and complexity reuential organization of novella short for novella narratio new kind of story."(12)

ایہہ گل قابل غور اے کہ ناول دی تاریخ وچ کہانی دے نویں ہون دے زور دتا گیا اے۔ ویسے تے ہر ناول دی کہانی وکھری تے نوی ہوندی اے۔ سہیل بخاری لکھدے نیں :-

”لفظ ناول لاطینی سے فرانسیسی زبان میں ہوتا ہوا انگریزی میں اور انگریزی سے ہمارے ادب میں منتقل ہوا ہے۔ انگریزی میں نام طور پر نیا کے معنوں میں استعمال کیا جاتا ہے۔ یہ وہی لفظ ہے۔ جسے فارسی میں نو نوی اور نویں اور سنسکرت میں نو نویں اور نول کہتے ہیں۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ قدیم ہند پوربی زبان کا لفظ ہے۔ جہاں سے یہ مغرب کی بانوں میں پہنچا اور وہاں صنف افسانہ کے لئے استعمال ہونے لگا۔ جس کی پیدائش نئی نئی ہوئی تھی۔“ (13)

انج سانوں پتا لگدا اے۔ کہ ناول دی جائے پیدائش مشرق وی ہو سکدی اے۔ ناول بنیادی طور تے قصے دی بدلی شکل اے۔ قصے کہن تے سنن دارواج ساری دنیا تے سی۔ بھاویں اوہ مغرب ہووے بھانویں مشرق ہووے۔ دائرہ معارف اسلامیہ جلد 22 وچ ناول دے بارے لکھیا اے :-

”ناول :- رک بہ حکایہ :- لیکن مسلم ادبوں میں اپنے جدید اصطلاحی معنوں میں یہ لفظ انیسویں صدی اور بیسویں صدی میں آیا ہے اور خالص مغربی فن ہے۔“ (14)

علمی لغت وچ ناول دے معنی تحریر نیں :-

”ناول وہ مکمل قصہ ہے جس میں زندگی کے تمام پہلو پیش کئے جائیں۔“ (15)

’پنجابی کلاسیکی لغت وچ ناول دے معنی کجھ ایہہ لکھے ہوئے نہیں:-

”ناول: نواں، نازہ، بھرا“ (16)

وڈی پنجابی لغت وچ ناول بارے اچ لکھیا گیا اے:-

”ناول اوہ کتاب جہدے وچ حیاتی دے سارے پہلو پیش کیئے جاندے نہیں۔“ (17)

ناول مغرب دے لکھاریاں تے ناقدین دی نظر وچ

ای۔ ایم فاسٹر لکھدے نہیں:-

"A Novel is work of art with its own laws, which are not those of daily life and that a character in novel real when it lives accordance with such laws"(18)

والٹر سکوٹ دے خیال مطابق:-

"A Novel is a story, which is more natural , more in harmony with experience of life."(19)

علی عباس حسینی راہن کرو سو دے غیر فانی لکھاری ڈیٹیل نو دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

”قصہ بنا کہ پیش کرنا بہت ہی بڑا جرم ہے یہ اس طرح کی دروغ بیانی ہے جو دل میں اک بہت بڑا سوراخ کر دیتی ہے۔ جس کے ذریعے جھوٹ آہستہ آہستہ داخل ہو کر ایک عادت کی صورت اختیار کر لیتا ہے“ (20)

یعنی ناول وچ کہانی یاں قصہ سچ تے مبنی ہونا چاہیدا اے۔ سچائی تے اساریا ناول زیادہ ٹھوس ہوندا

اے۔ IAN Watt دی رائے اے:-

"The Novel is the form of literature whih most fully reflects its individualists and innovating re-orientation."(21)

علی عباس حسینی فیلڈنگ دے حوالے نال ناول دی تعریف کجھ اچ کر دے نہیں:-

ناول نثر میں ایک طریقہ کہانی ہے۔ (22)

انگریزی ناول نگار اسمولٹ ناول بارے کہندے نہیں جس دا ترجمہ ایہہ اے:-

ناول اک پھیلی ہوئی وڈی تصویر اے، جہدے وچ پلاٹ نوں واضح کر کے زندگی دے کردار
فرقو فرقی جماعتاں نال فرقو فرقی پکھاں توں دکھائے جاندے نیں۔ (23)

علی عباس حسینی اک ادیبہ کلارا ریوز دے حوالے نال نشر دی ایس صنف دی تعریف کجھ اس طرح
کردے نیں:-

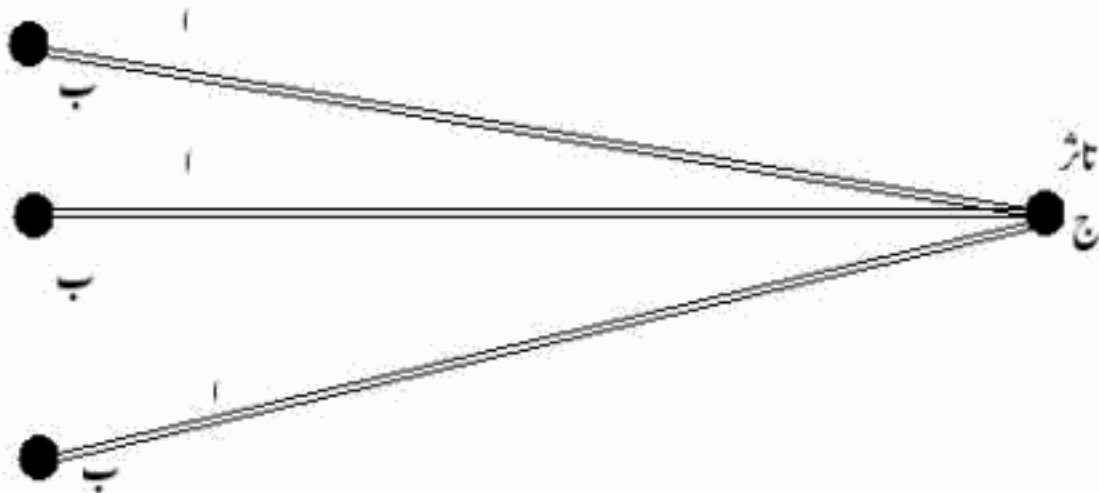
”ناول اس زمانے کی زندگی اس معاشرت کی سچی تصویر ہے جس زمانے میں وہ لکھا
جائے۔“ (24)

ناول تے حیاتی دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ ناول حیاتی دے ہر رخ نوں دکھاند اے۔ ناول دے
چلدے دریا وچ حیاتی رواں دواں نظر آندی اے۔ علی عباس حسینی فرانس دے فطرت نگار ”زولا“ دے حوالے
نال لکھدے نیں:-

”ناول خیالات انسانی کا تجزیہ ہے اور ان کے مظاہر کا ایک ریکارڈ۔“ (25)

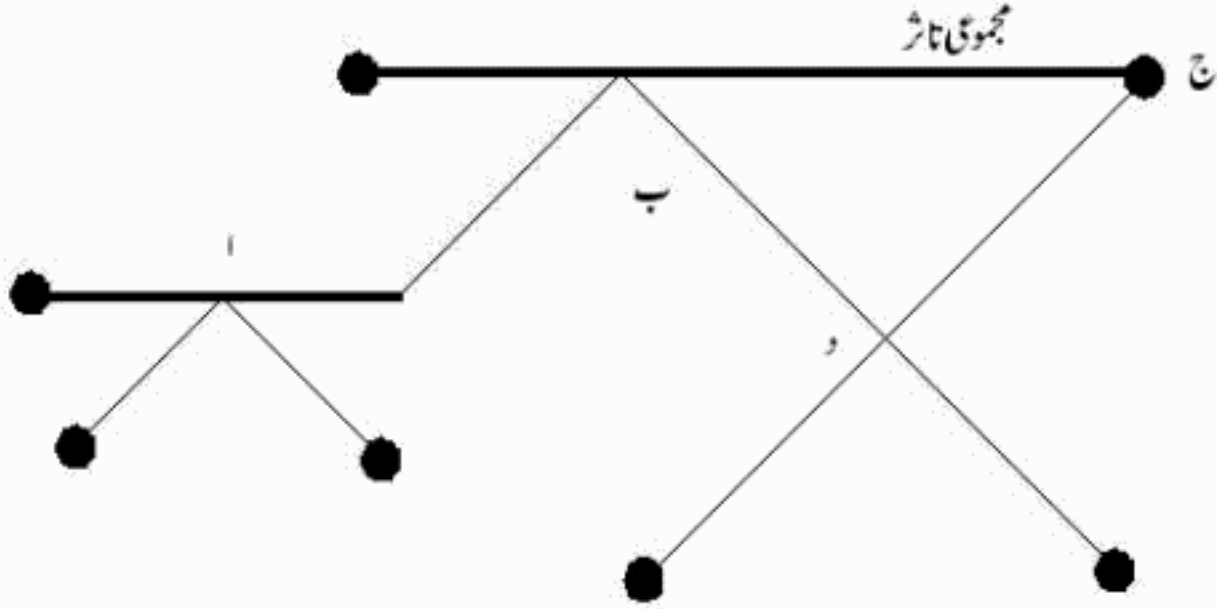
خیالات انسانی حقیقی زندگی نوں مد نظر رکھ کے کہانی تخلیق کردے نیں۔ ایس کہانی وچ کردار ایک اہم
حیثیت رکھدے نیں۔ کہانی چونکہ کرداراں دے ارد گرد گھمندی اے۔ کرداراں دیاں سوچاں دا تجزیہ ہوندا
اے۔ ساریاں سوچاں دا اک ریکارڈ ناول دی شکل وچ مرتب ہوندا اے۔ ڈاکٹر وزیر آغا ناول بارے تھامس
ازل (Thoma. H. U. Uzzel) دے حوالے نال انج لکھدے نیں۔

”تھامس ازل نے ناول، افسانے اور ناولٹ کے فرق کو مختلف اشکال سے واضح کرنے کی
کوشش کی ہے مثلاً افسانے کے مزاج کو اس نے یوں واضح کیا ہے۔

ازل کے مطابق اگر اس شکل کے دائروں کو واقعات کی علامت قرار دے لیا جائے تو ان کے
اثرات یا نتائج الف اور ب کی صورت میں براہ راست ج کے مقام تک پہنچیں گے اور یہی

افسانے کا بنیادی اور مرکزی تاثر ہوگا۔ لیکن ناول میں صورت اس قدر سادہ اور اثرات کی ترسیل اس قدر بلا واسطہ نہیں ہوگی۔ چنانچہ ناول کے مزاج کو ازل نے اس شکل سے واضح کیا ہے۔“ (26)

ایس توں پتہ چلدا اے کہ ناول دی شکل مشکل اے۔ ایس شکل وچ دائرے، واقعات یا کرداراں دی علامت نہیں۔ پر اوہناں دے نتیجے سدھے ج دے مقام تیکر پہنچنے دی بجائے مختلف مقاماں الف، ب، تے د تے ملن نوں ت ج ول ودھ کے زندگی یا کردار دے بھر پور تاثر نوں جنم دیندے نہیں۔

شکل نمبر 1: ایس دے مطابق دائریاں نوں واقعات دی علامت قرار دیندیاں ہویاں ایہناں دے اثرات تے نتیجے الف تے ب دی صورت وچ براہ راست بلا واسطہ ج دے مقام (مرکزی تاثر) تیکر پہنچ کے افسانے دے مزاج ملدا ایسا گیا اے۔

شکل نمبر 2: ایس دے مطابق ایہ ناول دی واضح کردی شکل اے۔ ایہدے وچ واقعات یا کرداراں دے اثرات براہ راست ج دے مقام تیکر نہیں پہنچدے۔ بلکہ بلا واسطہ طریقے نال فرقو فرقی رستیاں (خطوط) دے ذریعے ج تیکر پہنچدے نہیں۔ ایس توں صاف ظاہر ہوندا اے کہ ناول وچ بہت زیادہ گنجھلاں ہوندیاں نہیں۔ جیہڑیاں اک گجھل دار پلاٹ (مکب پلاٹ) دے وسیلے نال ایہدے پھیلاؤ نوں ظاہر کردیاں نہیں۔ ایہہ حیاتی تے کرداراں دے اک بھروسے اثر نوں ظاہر کردیاں نہیں۔ ابوالکلام قاسمی Faster E. M. دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

”اگر ناول نکار چاہے تو کسی ناول کے کردار پورے طور پر قاری کے لئے قابل فہم ہو سکتے ہیں۔ ان کی داخلی اور خارجی دونوں زندگیوں کو برہنہ طور پر پیش کیا جا سکتا ہے۔“ (27)

William Herry Hedison ناول بارے لکھدے نہیں جس دا ترجمہ اے:

ودھیاسرنا وے وادھیامواد خودی ای ناول دی اپانی دا ضامن نہیں۔ بلکہ ایس دی پیش کش تے مہارت ای اے۔ جیہڑی مرکزی خیال دے سارے امکانات پوری طرح استعمال کردی اے۔ (28)

فاسٹرای۔ ایم Aspects of Novel وچ ایچ لکھدے نہیں:-

"Any fictitious prose work over fifty thousand words. (29)

Ifor Evans اپنی کتاب وچ ناول بارے ایچ لکھدے نہیں:-

"A Novel can be described as a narrative in prose, based on a story in which the author may portray character and the life or an age, analyse sentiments and passions and reactions of men and women to their environment." (30)

ناول وچ کہانی دی اہمیت تے کرداراں دی سچی تصویر کشی دی لوڑ توں اسی منکر نہیں ہو سکدے، سب توں زیادہ اوہ جذبے تے جذبات جیہڑے ہر کردار دی شخصیت دا تجزیہ کرن وچ مددگار ثابت ہوندے نہیں۔ مغربی تنقید نگاراں نے ناول دے جز جز دا تجزیہ کیتا اے۔ اوہدی اہمیت نوں کجھیا تے فیر ناول بارے اک رائے قائم کرن دی کوشش کیتی۔ David Daiches اپنے Literary Essays وچ Fiction دے حوالے نال ایس طرح تعریف کرے نہیں:-

"One can, of course develop an ideal definition of a good novel which would recognize that, in the artistic handling of prose narrative the total significance flows cumulatively out of handling of each unit of meaning at each point. (31)

فیر اوہ خود ای ناول دی ایس توں وی بہترین تعریف لکھدے نیں:-

"Fiction as an art form is the narration of a series of situations that are so related to each other that a significant unity of meaning is achieved, the situations are presented in language such at eachpoint in the progress of the narrative the kind of relation between retrospect and anticipation is setup that continually cumulatively reinforces the desired implication of the plot, so the plot becomes symbolic as well as literal in its meaning"(32)

Elizabeth Drew نے ناول دے حوالے نال اک حقی گلی کیتی اے۔ ناول دے بارے کھل کے انج بیان کیتا اے:-

characters and circumstance within the observation of us all, is bound to express certain of the moral values men live by and by implication, if not directly the attitude of the author toward those values"(33)

Richard Gill نے ناول دی بڑی سوہنی تعریف کیتی اے۔ ناول نگار دی اک خاص حیثیت ہوندی اے۔ اوہ لکھدے نیں:-

"A Novel is a world specially made in words by an author." (34)

فرانسیسی لکھاری **Abel Chevalley** دے مطابق:-

A Novel is fiction in prose of a certain length"(35)

Joseph Corad دا ناول بارے بڑا خوبصورت خیال اے اوہ کہندے نیں:-

"In a novel, as in any work of art, the appeal of one

temperament to other temperaments_"must be an impression conveyed through the senses" since the task is to fire "passing events" by recreating "the moral and the emotional atmosphere of the place and time"(36)

H. G. Wells نے ناول دی بڑی مختصر تے جامع تعریف کیتی اے:-

"A Novel is a kind of lucky bag in to which any thing and every thing may be poured." (37)

علی عباس حسینی پروفیسر بیکر دے حوالے نال ناول دی تعریف کجھ ایس طرح لکھدا اے:-

”ناول نثری قصے کے ذریعے انسانی زندگی کی ترجمانی کرتا ہے۔ وہ بجائے اک شاعرانہ و جذباتی نظریہ حیات کے ایک فلسفیانہ، سائیکالوجیکل یا کم کم زمینی تنقید حیات پیش کرتا ہے۔ قصے کی کوئی کتاب اس وقت تک ناول نہ کہلائے گی۔ جب تک وہ نثر میں نہ ہو، حقیقی زندگی کی ہو تو تصویر یا اس کی مانند کوئی چیز نہ ہو اور اک خاص زمینی رجحان (نقطہ نظر) کے زیر اثر اس میں ایک طرح کی یک رنگی و ربط نہ موجود ہو“ (38)

پروفیسر بیکر دے خیال مطابق ناول وچ نثری زندگی دی تصویر ربط دے نال حقیقی قصہ ہوے جہدے لکھنے دا کوئی نہ کوئی مقصد ہوے۔ جس وچ نظریہ حیات دسیا جائے۔ پروفیسر کلیم الدین ناول بارے لکھدے نہیں:-

ناول مشرقی ادبیاں تے نقاداں دی نظروچ

پروفیسر کلیم الدین ناول بارے لکھدے نہیں:

”ناول اس کا اطلاق پہلے بوکچو (Boccaccio) کے قصے پر ہوا۔ نثری قصہ انسان اور ان کے سلسلہ عمل سے متعلق کرداروں اور زندگی کے رشتے بیان کرتا ہے۔ انگلستان میں پہلا ناول رچہ ڈسن کا پامیلا (Pamela) کہا جاتا ہے۔“ (39)

ڈاکٹر وزیر آغا لکھدے نہیں:-

”ناول کا کیہوس اس قدر وسیع ہوتا ہے کہ اس پورے عہد کی تاریخ اس کے واقعات کو بیان

کرتی ہے۔ بالکل اسی طرح کسی عہد کا ناول اپنے زمانے کی مجلسی، سماجی اور تہذیبی اقدار کی نقاب کشائی کرتا ہے۔ اس فرق کے ساتھ کہ جہاں تاریخ محض حقائق کے بیان تک خود کو محدود رکھتی ہے۔ وہاں ناول ان حقائق کے بجائے تہذیبی رجحانات اور سماجی محرکات کو شخصی سطح پر رکھتا اور کردار پلاٹ اور نظر کی مدد سے جیتی جاگتی زندگی کی عکاسی کرتا ہے۔“ (40)

محمد آصف خاں ناول کی تعریف کچھ ایسی طرح کر دے ہیں:-

”ناول اک لمبی کہانی نوں بیان کردا اے۔ اک ناول وچ کسے کہانی دا ہونا پہلی شرط ہوندا ہے۔ ناول وچ ہیر و دی عمر دے بہت سارے حصے دا حال آجاندا اے۔ کئی واری پیدائش توں موت تک دا حال بھی دنا گیا ہندا ہے۔“ (41)

پریم چند ”ناول کا فن“ وچ لکھ دے ہیں:-

”میں ناول کو انسانی کردار کی مصوری سمجھتا ہوں۔ انسان کے کردار پر روشنی ڈالنا اور اس کے اسرار کو کھولنا ہی ناول کا بنیادی مقصد ہے۔“ (42)

ناول انسانی حیاتی دے آلے دوالے گھمدار ہندا اے۔ ناول کرداروں دے عمل تے حرکتوں نوں ظاہر کردا اے۔ ایس طرح واقعات وی نمودار ہوندے ہیں۔ ایہہ سانوں کرداروں دے مختلف پہلوں دی دس پاندے ہیں۔ فیر کرداروں توں معاشرہ تشکیل ہوندا اے۔ ڈاکٹر احسن فاروقی دا کہنا اے:-

”جو خصوصیات ناول کو پرانی دستاویزوں اور انسانوں سے ممتاز کرتی ہے وہ یہ ہے کہ ناول میں واقعات بیان ہوتے ہیں۔ ناول نگار اس کہاوٹ پر عقیدہ رکھتا ہے کہ حقیقت جھوٹ سے زیادہ تعجب انگیز ہے۔“ (43)

اگر غور کریں، پرانیاں داستاناں حقیقت توں دور ہوندیاں سی۔ اوہناں وچ مافوق الفطرت قسم دے کردار وی پائے جاندے سی۔ پر ناول دے کردار سانوں حقیقی زندگی طرح اوج وی نظر آندے ہیں۔ ڈاکٹر قمر رئیس ناول دے فن بارے اپنے خیالاں دا اظہار کچھ ایس طرح کر دے ہیں:-

”ناول کا فن اپنے تجربات اور تنوع کے باوجود اساسی طور پر زندگی کی تخیلی تشکیل نو کا فن ہے۔ وہ زندگی کے کسی عہد کسی علاقے کسی طبقے یا گروہ سے تعلق رکھتی ہو۔ اس کا انتخاب ناول نگار کرتا ہے۔“ (44)

اسی ڈاکٹر قمر رئیس دے ایس خیال نال بالکل متفق آں۔ کیونکہ ناول نگار دے حالات، اوہدا طبقہ تے

گروہ اوہدی لکھتے تے اثر انداز ہوندا اے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی اپنے مضمون وچ ناول بارے لکھدے نہیں:-

”ناول کے چند بنیادی اصول ہیں۔ یعنی اس میں واقعات کا بیان ضروری ہے۔ یہ واقعات انسانوں کے انفعال سے پیدا ہوتے ہیں۔ ان سب کے مجموعے کو پلاٹ کہا جاتا ہے۔ لیکن یہ پلاٹ اس وقت تک وجود نہیں آسکتا۔ جب تک افراد حرکت نہ کریں۔ یعنی کرداروں کے وجود کے بغیر اچھا پلاٹ بن ہی نہیں سکتا۔“ (45)

کردار ناول داڈھانچہ بناندے نہیں۔ کرداراں دے حوالے نال اک ناول دی پہچان بن دی اے۔ احسن فاروقی ناول بارے لکھدے نہیں:-

”زندگی میں جو باتیں دھندلی اور مبہم ہوتی ہیں۔ وہ ناول میں صاف اور نمایاں ہو جاتی ہیں۔ ناول زندگی کا آئینہ ضرور ہے۔ مگر اس آئینہ میں زندگی کا عکس گہرے اور بدلے ہوئے حالات اختیار کر لیتا ہے۔“ (46)

’تخلیق ادب‘ وچ ’محمد عارف‘ ناول بارے لکھدے نہیں:-

”ناول چونکہ وہی کچھ ہے جو اس میں دیکھا جاتا ہے۔ اس لئے فن کے عمومی اصولوں کا اس پر اطلاق ہو سکتا ہے۔ اس بات سے کوئی فرق نہیں پڑتا کہ اس کی قسمیں بے شمار ہیں اور اس کی شکلیں اتنی ہیں جتنی زندگی کی ہو سکتی ہیں۔“ (47)

حیاتی تے ناول دا قریب ہی ساتھ اے۔ حیاتی دے بہت پہلو نہیں۔ حیاتی دے رخ تے شکلاں وی فرق فرق نہیں۔ حیاتی دے حوالے ناول لا تعداد موضوع اک ناول کارنوں مل جاندے نہیں۔ جدا اک ناول نگار اپنے مشاہدے تے تجربے دی نظر نال حیاتی دا جائزہ لیندا اے۔ فیروز سدی قلم خود بخود کجھ تخلیق کرن تے مجبور کردی اے۔ وقار عظیم دی رائے مطابق:-

”ناول ایک ایسی صنف ہے جس میں فنکار کی تخلیق اور تصور کی جدت پسندی بالکل تفکر کی گہرائی شامل ہو جس میں انسان زندگی کی تلخیوں سے گھبرا کر اک ان دیکھی دنیا کی سیر کرنے کی جگہ اس کی کشمکشوں سے دوچار اور نایم آرزما ہو کر جہاں اسے زندگی سے فرار کی نہیں اس سے اُلٹنے اور اُس کی اُلجھنوں کو سلجھانے کی تعلیم ملے۔ جہاں فنکار محض مصور نہیں مبصر، فناد

اور معلم کے فرائض اور منصب پورے کرنے کی خدمت انجام دے۔ جہاں جذبات و احساسات پر فن کی منطق حاوی اور غالب نظر آئے۔ زمانے کی اسی طلب اور تقاضے نے ناول کی تخلیق کی اور آہستہ آہستہ اس نے داستان کی جگہ لے لی۔“ (48)

اسلم رانا ”رنگ سنگ“ وچ ناول دے حوالے مال لکھدے نیں:-

”پہلی گل تے ایہہ وے پئی ناول بھاویں کجھ وی ہووے ہند اتے آخر اک قصہ ای اے تے ساڈے ادب وچ قصے کہانیاں تے داستاناں دا کوئی گھانا نہیں۔ بعضے ووداناں نے تے انتھوں تیکر آکھیا اے پئی قصہ کہانی اصل وچ چین ای مشرق دی پیداوار۔ پنج تنز وغیرہ اوہ پرانے قصے نیں جہاں مغرب والیاں نوں قصہ کہانی لکھن دی راہ دی۔“ (49)

پنجابی ادب دے نقاد حمید اللہ ہاشمی ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ انج کردے نیں۔

”ناول اک لمی تے طویل داستان نوں کہندے نیں۔ جس وچ کسے ملک یا خاندان دی پوری معاشرتی زندگی دکھائی جائدی اے“ (50)

ڈاکٹر سلیم اختر ناول دیاں خصوصیات کجھ انج لکھدے نیں

”ناول کی روایتی خصوصیات گنوائی جائیں تو پلاٹ کردار مکالمہ اور ماحول کی تصویر کشی نمایاں نظر آتی ہے۔“ (51)

ڈاکٹر سید عبداللہ ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:-

”یوں ناول کو بھی ایک فرضی سوانح عمری کہیے مگر عجیب اتفاق ہے کہ میں ناول سے عمر بھر مانوس نہیں ہو سکا۔ اس لئے بہت کم ناول پڑھے اور جتنے پڑھے ہیں تدریسی ضرورتوں سے پڑھے ہیں۔ ناول کے خلاف میرا تعصب غیر معمولی معلوم ہوتا ہے۔ مگر جب میں تجربہ کرتا ہوں تو اسکی عقلی بصیرت (کم از کم اپنی نسل کے لئے) موجود پاتا ہوں۔ میں نام صداقتوں کو تو مانتا ہوں۔ مگر ان کے لئے فرضی کرداروں کی کیا ضرورت ہے؟، خدا کی ہستی میں حقیقی کردار ایسے بکثرت موجود ہیں جن کے بارے میں وہ یقینی صداقتیں بالفضل موجود ہیں۔ میں واقعاتی صداقت کو فرضی صداقت پر ترجیح دیتا ہوں۔ یہ افلاطون کے زیر اثر نہیں کہہ رہا ہوں۔ بالکل اپنے ذائقے کی بنیاد پر کہہ رہا ہوں۔ ناول کے کرداروں میں عمومی صداقتیں ہو سکتی ہیں۔ مگر فن اپنی اثر آفرینی کے لئے مبالغے سے کام لینے پر مجبور ہو جاتا ہے۔ اور ایب ناول کردار ناول میں کچھ زیادہ ہی جتتے ہیں۔ اس لئے قصے اور داستانیں بھی کچھ اچھی نہیں

لگیں۔“ (52)

فارسی دی کتاب ”واژه نامه هنر داستان نویسی“ وچ ناول بارے کجھ ایس طرح دسیا گیا:-

رمان ”اصطلاح فرانسوی زمان بہرامی آثار متنوع و کونا کونی بہ کار بردہ می شود کہ وجہ مشترک آن جا منشور و داستانی و طولانی بودن آن حاست تعریف حالی کہ برامی رمان دادہ شہدہ متنوع است و ہر کہرام بر نوعی از رمان قابل تطبیق است، از جملہ تعریفی است کہ ویلیام ہزلیت متعدد و نوپندہ اٹکسیسی در قرن نوزدہ ارشد دادہ است۔ رمان داستانی است کہ بر اساس تھلیدی نزدیک بہ واقعیت از آدمی و عادات حالات بشری نوشتہ شدہ باشد و بہ نحوی از انجاہ تصویر جامعہ را خود منعکس کند“ (53)

(ترجمہ: رمان:- اے فرانسسی زبان توں لیا گیا اے۔ جس دا مطلب ناول اے۔ ناول مختلف قسماں تے انواع وچ استعمال ہوندا اے۔ جس وچ سارے عوامل تے معاشرتی رویاں تے مشتمل نثری داستاناں ناول دی شکل وچ سامنے آندیاں نے۔ ایس دی تعریف مختلف طریقاں نال ہوئی اے۔ اک انگریزی ادیب و پلیم ہیڈ نے جو تعریف کیتی اے اوہ ایس طرح اے ناول اک اجہی داستان اے جیہڑی انسان دیاں عاداتاں تے بشری حالات دی تعریف وچ لکھی جاوے۔ ایس وچ معاشرے دی بھر پور عکاسی ہوندی اے)۔

ناول دی تعریف کسے وی زبان وچ ہووے۔ اگر اسی غور کرینے تے سارے ادیباں تے ناقدان دا خیال اے کہ ناول اک لمبی کہانی ہوندی اے۔ ایہہ اک وسیع مناظر دی تصویر کشی کردی اے، حیاتی نال جڑیا ہوندا اے۔ حقیقی رنگ وچ رنگیا ہوندا اے۔ ون سونے موضوعات پٹھہ تخلیق ہوندا اے۔ اپنے کلاوے وچ ساری دنیا نوں لے لیندا اے۔

2. ناول دی نثر

ناول دا تعارف ادھورا رہ جاندا اے اگر ناول دافنی تے تکنیکی لحاظ نال مطالعہ نہ کیتا جائے۔ اک ناول نوں جوڑن واسطے کیہڑیاں شیواں ات ضروری نیں۔ ناول دی عمارت کیہڑے انگاں تے اساری جاندی اے۔ نثر دے حوالے نال مختلف نقاداں نے مختلف سٹے کڈھے نیں۔ تکنیکی لحاظ نال ناول دے انگاں دا ویروا انج کیتا اے۔ Faster E. M. اپنی کتاب Aspects of the Novel وچ جیہڑے پہلوواں دا ذکر کیتا اے اوہ انج نیں:-

1. The Story
2. People
3. Plot
4. Fantasy
5. Prophecy
6. Pattern and Rythem
7. Conclusion(54)

James. R. Frakes نے ناول نوں بیان کردیاں اوس دے انگاں دا کجھ ایس طرح ذکر کیتا

اے:-

"Thus the Novel can be described as a Narrative in prose based on story, in which the author may portray character and the life of an age."(55)

ایس طرح Richard Gill اپنی کتاب 'Mastering English Literature' وچ ناول دے ضروری شیواں ایس طرح دسیاں نیں:-

1. Authors
2. Characters
3. Setting
4. Plot and Story
5. Theme(56)

Richard Gill نے لکھاری نوں ناول دا اک ضروری انگ قرار دتا اے۔ اوہ لکھدے نیں:-

" A Novel is a world specially made in words by an author"(57)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کوئی ناول لکھاری توں بغیر نہیں ہوندا۔ Mariam Allot نے اپنی کتاب Novelists on the Novel وچ "The Craft of Fiction" وچ کجھ ایس طرح بیان کیتے نیں۔

1. Structural Problems
 - a. Unity and Coherence
 - b. Plot and Story
 - c. The Time Factor
2. Narrative Technique
3. Characterization
4. Dialogue
5. Background

6. Style(58)

سید عابد علی عابد نے اپنی کتاب اصول انتقادِ ادبیات وچ ناول دے عناصر بارے کجھ ایس طرح لکھیا

اے:-

”عام طور پر مغرب کے نقاد یہ کہتے ہیں کہ ناول کے عناصر ترکیبی بہ تفصیل ذیل ہیں۔

1. پلاٹ۔ کہانی کی بہت یا ماجرا

2. کردار

3. مکالمہ

زبان و مکان، نقطہ نظر، نقطہ حیات اور مناظر فطرت کا صحیح استعمال بھی ناول کے انہیں اجزاء

سے مربوط ہوتا ہے۔ کو یا ان میں سمویا ہوا ہوتا ہے۔ (59)

سہیل بخاری اپنی کتاب ناول نگاری وچ ناول دے انگ ایس طرح بیان کر دے نہیں:-

1. پلاٹ 2. بیان واقعات

3. کردار 4. مکالمہ

5. منظر نگاری 6. مکان و زمان

7. ناول کا ڈھانچہ 8. زبان و بیان (60)

علی عباس حسینی نے ناول دے اجزائے ترکیبی کجھ ایس طرح لکھے نہیں:-

1. پلاٹ 2. نظریہ حیات

3. کردار 4. مکالمہ

5. منظر نگاری 6. مکان و زمان

7. اسلوب بیان (61)

احسن فاروقی نے اپنی کتاب ناول کیا ہے وچ ناول دے عناصر کجھ ایس طرح بیان کیے نہیں:-

1. قصہ پن 2. پلاٹ

3. کردار نگاری 4. ماحول

5. مکالمہ 6. بیان

7. جذبات نگاری 8. نغمہ حیات

9. تکنیک یا فن کاری 10. زبان (62)

اسی اگر سارے نقادوں دی رائے دا ناول دی ہنتر دے حوالے نال مطالعہ کرینے۔ اسی ایس نتیجے تے پہنچدے آں کہ اوہناں ساریاں دے اجزائے ترکیبی ملدے جلدے نہیں۔ اک مکمل ناول نوں اسارن واسطے سانوں فنی تے تکنیکی لحاظ نال جہاں پکھاں دا خیال رکھنا چاہیدا اے اوہ ایہہ نہیں۔

i. پلاٹ تے کہانی یاں قصہ

کہانی دراصل واقعات دا ناں اے۔ واقعات دی ترتیب تے خاکہ پلاٹ کہلواندا اے۔ کہانی یاں قصے دی ساری دلچسپی ایس ترتیب دی وجہ نال رہندی اے۔ ڈاکٹر سہیل بخاری دی رائے مطابق:-
 ”انتخاب واقعات کے لئے ناول نگار کا دوسرا معیار یہ ہے کہ وہ پلاٹ کی تنظیم میں کس حد تک اہم ہیں یعنی وہ یہ دیکھتا ہے کہ جو واقعہ بیان کیا جائے وہ پلاٹ کو آگے بڑھانے میں مدد دے۔“ (63)

ناول کارنوں ایہہ جاننا چاہیدا اے کہ پلاٹ نوں مرتب کردے ہو یاں کس طرح اتار تے چڑھا پیدا کرنا اے۔ قصے تے کہانی وچ کس طرح الجھاؤ پیدا کرنا اے۔ کس طرح ایہناں الجھناں وچوں ٹکلنا اے۔ کہانی نوں اگے ودھدیاں ہو یاں رومانیت دا عنصر کس طرح قائم کرنا اے۔ ہیرو یاں کسی وی مرکزی کردار دی حیاتی نوں کس طرح بیان کرنا اے۔ تاکہ کہانی اک خوبصورت تسلسل تے تاثر نال اگے ٹرے۔ اک پڑھیا لکھیا قاری سچ تے جھوٹ نوں چنگی طرح جاندا اے۔ کہانی یاں قصہ ایس طرح جوڑیا جائے کہ پڑھن والے دی دلچسپی قائم رہے۔ پلاٹ وچ کوئی اجہی گل دی تفصیل درج نہ ہووے جہدے نال مرکزی کہانی بے ربطگی دا شکار ہو جاوے۔ **Faster E. M.** اپنی کتاب **Aspects of Novel** وچ لکھدے نہیں:-

"The story can be defined. It is a narrative of events arranged in their time sequence- dinner coming after breakfast, Tuesday after Monday, decay after death and so on"(64)

Richard Gill اپنی کتاب **Mastering English Literature** وچ **Faster E. M.** دی کتاب **Aspects of Novel** دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

"From reader's point of view, a plot is different from

story because it invites and answers the questions as to why one event follows another. E. M. Forster put the point clearly in aspects of Novel when he said that a story was "The King died and then the Queen died" where as a plot was "The king died and then the Queen died of grief. That of 'grief' makes all the difference, because a reason is given for what has happened"(65)

ایہہ گل تے واضح ہو گئی کہ کہانی تے پلاٹ وچ کیہ فرق ہوندا اے۔ فیر پلاٹ وچ قصہ اک خاص تناسب نال ہونا چاہیدا اے۔ ایس دے تن حصے ہونے چاہیدے نیں
تمہید ----- وسط ----- اخیر

اگوں پلاٹ دیاں وی دو قسماں نیں

(۱) سادہ پلاٹ (۲) مرکب پلاٹ

احسن فاروقی اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ لکھدے نیں:-

"پلاٹوں کی مختلف قسمیں ہیں۔ مثلاً بناوٹ کے لحاظ سے دو قسمیں ہیں۔ ایک ڈھیلا پلاٹ، دوسرا گٹھا ہوا" (66)

سادہ پلاٹ کہہ پلاٹ اے۔ ایہدے وچ مختلف واقعات اک ہی کہانی دے جز نیں۔ اک ہی شخص دے متعلق ہوندے نیں۔ مرکب پلاٹ وچ خاص کہانی توں علاوہ وی کئی کہانیاں شامل ہوندیاں نیں جیہڑیاں مرکزی کہانی نال جڑیاں ہوندیاں نیں۔ احسن فاروقی دے خیال موجب مشین دے کل پرزے ہوندے نیں۔ ناول دی خوبصورتی پلاٹ دی وجہ توں قائم ہوندی اے۔ بغیر پلاٹ دے ناول ایس طرح ای اے جس طرح بغیر ہڈیاں دے جسم، اک جسم نوں اسارن واسطے ہڈیاں دی لوڑ ہوندی اے۔ اسی ایہہ کہہ سکدے آں کہ بغیر پلاٹ دے کوئی نال نہیں ہوندا۔ ناول کارنوں ناول لکھن توں پہلاں ناول دا پلاٹ تیار کرنا چاہیدا اے۔ احسن فاروقی اپنی کتاب 'ناول کیا ہے' وچ لکھدے نیں کہ:-

عام طور پر پلاٹ اور قصہ میں کوئی فرق نہیں کیا جاتا۔ عام لوگ تو پلاٹ اور قصہ کو ایک ہی چیز

سمجھتے ہیں مگر ان دونوں میں بہت فرق ہے کیونکہ یہ ممکن ہے کہ ناول میں بالکل پلاٹ نہ ہو۔
انگریزی میں سروسکاکٹ کے ناول قصہ کوئی کی بہترین مثالیں ہیں مگر ان میں پلاٹ کا پتہ
نہیں۔ ناول کا پلاٹ قصے کی ترتیب سے تعلق رکھتا ہے۔ (67)

ایہہ گل ثابت ہوگئی اے کہ قصہ زیادہ تر پلاٹ دی وجہ نال فن پارا کہلاندا اے۔ جتھوں تیکر تمہید، وسط
تے اخیر دا تعلق اے۔ تمہید وچ اک ناول کار اپنے اپنے ڈھنگ نال ناول دی ابتدا کردا اے۔ کجھ ڈرامائی
انداز وچ کجھ وعظ کردے نظر آندے نیں۔ کجھ منظر نگاری کردے نیں۔ بہر حال تمہید نال وی پاٹھک دی توجہ
اپنی ول کھینچ لینا چاہیدی اے۔ قصہ یاں کہانی پھیل کے وسط تک پہنچدا اے۔ ایس ویلے تک کردار متعارف
ہو چکے ہوندے نیں۔ قصہ یاں کہانی آگے ودھدا اے۔ اور فیرواقتات سمٹنا شروع ہو جاندا اے۔ ایس
طرح اک ناول دی کہانی منطقی اخیر تک اپڑ جاندا اے۔ بہر حال پلاٹ، کہانی یاں قصہ اک ناول دا ضروری
انگ اے۔

.ii کردار

کردار وی کسی ناول دا اہم انگ نیں۔ کردار کسی ناول وچ حرکت پیدا کردے نیں۔ ارسطو نے اک
واری کہیا سی:-

"All human happiness and misery take the form of
action."

ناول دا دے کردار عام طور تے انسان ہی ہوندے نیں۔ صرف انسان ہی ناول وچ محرک نظر آندا
اے۔ کرسی، گلداں، میز تے ہو رشیواں نوں کدی حرکت کردیاں نیں دسیا جاندا۔ حرکتاں نال کرداراں دی
داخلی تے خارجی کیفیت دا اظہار ہوندا رہندا اے۔ کئی ناولاں دے کردار جانور وی ہوندے نیں۔ اوہناں
دیاں حرکتاں وی معنی خیز ہوندیاں نیں۔ کتے دا اپنے مالک دے پیر چٹنایاں بلیاں دیاں حرکتاں۔ E. M
Foster کرداراں دی ونڈ کردے لکھدے نیں:-

"We may divide characters into flat and round. flat
characters were called "humours" in the seventeenth
century, and are some times called types
caricatures. In their purest form, they are

constructed round a single idea or quality, when there is more than one factor in them, we get the beginning of the curve towards the round."(68)

کرداراں دیاں خوبیاں تے خامیاں اوہناں دی پہچان کرواندیاں نیں۔ ولن تے ہیرو دے کرداراں دی پہچان وی اوہناں دے عملاں راس ہوندی اے۔ اوہناں دے کرداراں نوں ناول نگار تخلیق کردا اے۔ ایہہ تخلیق کیتے ہوئے کرداراں جہے ہونے چاہیدے نیں کہ سانوں ایس طرح مغالطہ لگے کہ ایہہ ساڈے جانے پہچانے لوک نیں۔ سہیل بخاری لکھدے نیں:-

”کرداروں کی خوبی اور کردار نگاری کی کامیابی اس بات میں مضمحل ہے کہ ناول کے کردار ذات و صفات میں حقیقی انسان سے مشابہ ہوں“ (69)

ناول دے کردار ناول دے پہلے باب توں شروع ہوندے نیں۔ ناول دے اخیر تک کرداراں دا عمل جاری رہندا اے۔ Round کردار یاں ارتقائی کردار ویلے دے نال بدلدے رہندے نیں۔ زندگی دے تجربیاں دی روشنی وچ اچھے کرداراں دی کانٹ چھانٹ ہوندی رہندی اے۔ ایہہ کردار اپنا رنگ ڈھنگ بدلدے رہندے نیں۔ ناول دے اخیر تے کئی دفعہ اوہناں وچ واضح تبدیلی محسوس ہوندی اے۔ کرداراں داتے پلاٹ دا چولی دامن دا ساتھ ہوندا اے۔ کرداراں دے عمل نال پلاٹ اگے ودھدا اے۔ پلاٹ ناول دی جان ہوندا اے تے پلاٹ دی جان کرداراں وچ ہوندی اے۔ ایہہ ناول نگار دی خوبی اے کہ اوس نوں اپنے کرداراں نال چنگی طرح واقفی ہوے۔ اوہناں دیاں صلاحیتاں دا جانو ہووے۔ ناول وچ کرداراں دا مقام متعین کرنا وی ناول نگار دا کم اے۔ اک ناول کار نوں اپنے کردار دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں خصوصیات نال متعارف کروانا چاہیدا اے۔ ارسطو دا خیال اے کہ کردار قصے نالوں زیادہ اہم ہوندے نیں۔ Richard Gill لکھاری تے کرداراں دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کردے نیں:-

"When authors create characters, they select some aspects or ordinary people, develop some of those aspects what playing down others, and put them together as they please. The result is not an

ordinary person but fictional character who only exists in the words of the Novel"(70)

کرداراں دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ کردار ہی کسی ناول دی وجہ شہرت وی بن دے نہیں۔
Faster E. M. کرداراں دی اہمیت دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

" Having discussed the story that simple and fundamental aspect of Novel. We can turn to a more interesting topic the actors, we need not ask what happened next but to whom did it happen."(71)

کردار قصے دی جان ہوندے نہیں۔ قصے وچ دلچسپی کرداراں دی وجہ نال پیدا ہوندی اے۔ احسن فاروقی لکھدے نہیں:-

"علاوہ اس کے ناول نگاروں نے یہ بھی محسوس کیا کہ اگر قصہ پر زیادہ زور دینے میں تو کردار

کمزور پر جاتے ہیں اور اگر کردار پر زیادہ زور دیتے ہیں تو قصہ کمزور ہو جاتا ہے۔ (72)

کرداراں نوں ایس ڈھنگ نال پیش کرنا کہ اوہناں دیاں خصوصیات تے طرز عمل واضح نظر آئے
اک چنگے ناول کار دی خوبی اے۔ ناول کار اپنی کردار نگاری نال ناول نوں امر کر دیندا اے۔ کردار ہر ناول دی
سب توں وڈی لوڑ ہوندے نہیں۔ بوہتیقا وچ کرداراں دے چاروصف دے گئے نہیں:-

"1) کرداراں وچ چنگائی ہووے

2) کردار موزوں ہون، زنا نہ کرداراں لئی مناسب نہیں کہ اوہ مرداں ونگر ہووے

3) کردار نوں حقیقی بنایا جائے

4) کردار ایہو جیہے بنائے جان پئی اوہناں دے رویے وچ یکسانی ہووے۔" (73)

.iii مکالمہ

واقعات بیان کرن دا اک طریقہ ایہہ وی اے کہ ناول نگار کرداراں دی گل کتھ راہیں اپنے پلاٹ
نوں اگے ودھاوے نال اپنے بیان نوں موثر بناوے۔ مکالمے بروقت تے صحیح ہونے چاہیدے نہیں۔
فقرے ٹھوس تے موقع محل دے مطابق بولے جان۔ مکالمے توں اسی کرداراں دی علمی قابلیت پیش تے طبقے دا
اندازہ لگاندے آں۔ Richard Gill لکھدے نہیں:-

" It is important to ask, how do the character speak?
In many novels the way a character speaks in an
expression of that character. Authors frequently give
character personalities by making them repeat
certain words use many illustrations in their speech,
talk a great deal or say very little."(74)

ایس گل داوی مکالمے توں اندازہ لگایا جاسکدا اے کہ بولن والا بوڈھا، جوان، پڑھیا لکھیایاں ان
پڑھا اے۔ مکالمے مختصر تے روزمرہ دی زندگی دے مطابق ہونے چاہیدے نیں۔ پنڈ وریہتل بہتل والے
کرداراں دے مکالمے پنڈ دی حیاتی دی نمائندگی کرن پر سلجھے ہوئے ہون۔ مکالمے فطری ہونے چاہیدے
نیں۔ ایس طرح نہ لگن پئی زبردستی ٹھونسے گئے نیں۔ نئی تے خوشی دے موقع دے مکالمے خوشی تے نئی دے
لب و لہجہ وچ ہونے چاہیدے نیں۔

مکالمہ دراصل ڈرامے دا اہم انگ اے۔ ڈرامے دی اہمیت قدیم یونانی ادب وچ وی بہت زیادہ
سی۔ ڈرامہ چونکہ قدیم حیثیت نال موجود رہیا اے۔ ایس مکالمے ڈرامے دی وجہ نال قدیم حیثیت رکھدا
اے۔ کوئی وی ناول نگار مکالمے دی اہمیت نوں نظر انداز نہیں کر سکدا۔ احسن فاروقی لکھدے نیں:-
"اچھے مکالمے لکھنا بھی ایک فن ہے، مکالمہ لکھتے وقت ناول نگار پورے طور پر ڈرامے نگاری
کے دائرے میں آ جاتا ہے۔ اچھا مکالمہ قصہ کو ایک روشنی بخشتا ہے اور ڈرامائی قوت کو ظاہر کرتا
ہے۔ کیونکہ اس کے ذریعے سے واقعات پر روشنی ڈالی جاتی ہے۔" (75)

مکالمے دی زبان نوں وی بڑی اہمیت حاصل ہوندی اے۔ ناول کاردا کمال ہوندا اے کہ اوہ مکالمے
واسطے کیہڑی زبان استعمال کردا اے۔ سہیل بخاری اک ناول کار دی اوکڑ بیان کردیاں ہویاں لکھدے نیں:-
"مکالمے کی زبان کا مسئلہ ناول نگار کے لئے بڑی اہمیت رکھتا ہے۔ یومیہ زندگی میں ہم
دیکھتے ہیں کہ لوگ ادق لغت اور ادبی زبان نہیں بولتے۔ ان کی نظر گفت گو کے صرف افادی
پہلو پر رہتی ہے۔ اس لئے اگر ناول نگار ادبی زبان میں مکالمہ لکھتا ہے۔ تو وہ غیر فطری ہو
جاتا ہے۔ اور اگر مکالمے کو فطری رکھنے کی کوشش کرتا ہے تو زبان کے غیر ادبی ہونے کا
اندیشہ رہتا ہے اور اگر کسی کردار کی مادری زبان میں اسکی گفتگو قلم بند کرتا ہے تو وہ عام قاری
کے لئے ناقابل فہم ہو جاتی ہے۔ ایسی صورت میں ناول نگار کو سمجھوتے سے کام لینا پڑتا

ہے۔“ (76)

علی عباس حسینی لکھدے نہیں:-

”یہ ناول نگار کے ہاتھ میں اظہار خیال کا بہترین آلہ ہے۔ اور اس سے باقاعدہ فائدہ اٹھانا بہت بڑا کام ہے۔ مصنف اپنے کرداروں کی زبان سے جو کچھ اس کا جی چاہے، جو کچھ ضروری سمجھے یا جو امور اہم جانے ادا کر سکتا ہے۔“ (77)

نذیر احمد ہرشار، مرزا ہادی رسوائے پریم چند اچھی پدھر دے مکالمہ نگاری۔

iv. اسلوب بیان

اسلوب بیان اک طریقہ تھے ہنرمندی ہوندی اے۔ گل کرن دا ڈھنگ طرز تحریر اے۔ ناول نویسی وچ اسلوب وی لوڑ ہوندی اے۔ ایس خوبی نال ای چنگے ناول تخلیق ہو سکدے نہیں۔ ڈاکٹر سید عبداللہ اپنی کتاب اشعارات تنقید وچ لکھدے نہیں۔

”انگریزی لفظ سٹائل کے لئے ہماری زبان میں لفظ اسلوب استعمال ہوتا ہے۔ جو عام بھی ہو گیا مگر قدیم زمانے میں اسلوب کا یہ مفہوم شائد موجود نہ تھا۔“ (78)

اسلوب بیان توں لکھن دا ڈھنگ لیا جاندا اے۔ کجھ لوک قدرتی سریلے ہوندے نہیں کجھ نوں سر سکھایا جاندا اے۔ اسلوب بیان وچ فطری خوبی وی شامل ہوندی اے۔ کجھ تعلیم و تربیت نال وی لکھن دا ڈھنگ پیدا ہو جاندا اے۔ علی عباس اپنی کتاب ناول کی تاریخ و تنقید وچ لکھدے نہیں۔

”یہ چیز کچھ تو فطرت سے ملتی ہے ذاکم فضل اللہ لیلیٰ من یشاء کچھ خود حاصل کرنے سے آتی

ہے

تکوار کا تھی ہے مگر ہاتھ چاہیے۔“ (79)

ناول کار وچ ایہہ خوبی ہونی چاہیدی اے کہ اوس نوں بیان تے مکمل عبور حاصل ہووے تمہید توں اخیر تک۔ اسلوب بیان ناول کاری وچ اک اہم حیثیت رکھدا اے۔ اسلوب بیان ای ٹیسی دے ناول پیدا کردا اے۔ ناول کاری ایہہ فن کاری اے۔ کہ چھوٹی چھوٹی گل نوں کئی جملیاں وچ لکھ دے۔ کئی دفعہ کسی وڈی گل نوں چند فقریاں وچ سمیٹ دے۔ ناول کار اپنے لفظاں تے واقعات دے بیان نال قاری دے جذبات وچ باچل مچا دیندا اے۔ اس نوں ایہہ کمال حاصل اے کہ قاری اپنی ذات نوں بھل کے کہانی وچ گم ہو جاندا اے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ ولسٹر پیٹر دے حوالے نال انج لکھدے نہیں

"Style is a certain absolute and unique manner of expressing anything in all its internity and colour"(80)

سمیل بخاری نے ناول وچ واقعات بیان کرن دے تین طریقے بیان کیے ہیں :-

- (1) ناول کا سب کچھ خود ہی بیان کرے۔ واقعات تے کرداروں واقعات خود ای کروائے۔
- (2) ناول کا راجا طریقہ اختیار کرے۔ جس وچ کدھرے اوہ اپنے بیان نال کدھرے مکالمیاں دی مدد نال قصے یاں کہانی نوں اگے ودھاوے۔
- (3) تیسرا طریقہ ایہہ وے کہ ناول کا کرداروں دی خط و کتابت دے ذریعے کہانی نوں بیان کرے۔ ایہہ اوہ خطوط نہیں چہڑے ناول دے کرداروں دو بے نوں لکھدے ہیں۔ (81)

ناول کاری دے ایہہ طریقے خوبیاں تے خامیاں دے حامل ہیں۔ آخری طریقہ خطوط نگاری کافی دیر دا ختم ہو گیا اے۔ مغرب دے ناول کاروں نے اسلوب بیان وچ بڑے بڑے جلوے دکھائے ہیں۔ مشرق دے ناول کاری ایس میدان وچ کدھرے وی کچھ نہیں رہے۔ افضل احسن دا ناول 'سورج گرہن' تے قاضی عبدالغفار دا ناول 'دلیلی کے خطوط' اک چنگی مثال ہیں۔

v. منظر نگاریاں ماحول

منظر نگاری ناول دا بہت اہم انگ اے۔ اس دی وجہ نال موسماں دا، محل وقوع، کمرے تے کمریاں دی سجاوٹ، تہوار، میلے، جلسے، جلسے جلوس، ویلے تے لمحے غرض کرداروں دے ارد گرد ہر شے دا اظہار ہوندا اے۔ کردار منظر نال گھرے ہوندے ہیں۔ منظر نگاری بہت بڑا فن اے۔ ناول نگاروں اک مصوری طرح ہوندا اے۔ اس نوں کرداروں دے پس منظر دا پتہ ہونا چاہیدا اے۔ محمد احسن فاروقی لکھدے ہیں :-

"ناول نگار اپنے ماحول کو دو طرح سامنے لاتا ہے۔ ایک یہ کہ وہ سماج کے نقشے بازاروں، جگیوں، سڑکوں وغیرہ کی حالت پیش کرتا ہے۔ دوسرے یہ کہ وہ مناظر قدرت کو پیش کرتا ہے۔ جن میں جنگوں، پہاڑوں، دریاؤں وغیرہ کی تصویریں ہمارے سامنے لائی جاتی ہیں۔" (82)

منظر تے ماحول توں سانوں لوکاں دے رہن کہن دا اندازہ ہوندا اے۔ امراء دے محل، غریباں دیاں دستیاں دا فرق پتہ چلدا اے۔ انگریزی ناول وچ وکٹوریہ دور دے ناول اوس سوسائٹی دی شان و شوکت اچے گھراں دی سجاوٹ، کھانے دے میزاں تک دی سجاوٹ بیان کردے نیں۔ اردو ناول وچ کرشن چندر کشمیر دے مناظر بیان کردا اے۔ پنجابی ناول جیہڑے دیہاتی پس منظر والے نیں۔ اوہ پنجاب دے مناظر پیش کردے نیں۔ سجاد حیدر دا ناول 'چیترا باغ' پینڈو مناظر دے نال نال چل سر مست دے مزار دی وی منظر کشی کردا اے۔ منظر نگاری تے ماحول دا بیان اک چنگے ناول دی ات ضروری لوڑا اے۔ سہیل بخاری دی رائے اے:-

”نام طور سے قدرتی مناظر انسان سے اگک کوئی اہمیت اور معنی نہیں رکھتے۔ ان میں معنویت انسانی تعلق سے پیدا ہوتی ہے۔“ (83)

منظر نگاری تے ماحول دا بیان ایس طرح ہونا چاہیدا اے کہ منظر تے انسان آپس وچ گندے ہوئے نظر آون۔ اردگرد زیادہ بیان ناول پڑھن والے دی توجہ ادھر ادھر ہٹا دیندا اے۔ کوشش ایہہ ہونی چاہیدی اے کہ تھوڑے لفظاں تے جملیاں وچ منظر بیان ہو جائے تاکہ قاری غیر محسوس طریقے نال منظر اں تے نظاریاں توں لطف اندوز ہوئے۔

.vi مکان تے زمان

سارے انسانی کردار مکان تے زمان دی حد بندیاں وچ جکڑے ہوئے نیں۔ ایہہ کردار کس تھاں تے رہندے نیں۔ کیہڑے ویلے کس تھاں تے سی۔ ایہہ ناول دی دنیا وچ داخل ہوندا ای سانوں اندازہ ہو جاندا اے۔ ناول نگار دی ایہہ خوبی ہونی چاہیدی اے کہ اوہ مقامات تے شخصیات اوہناں دے رہن کہن تے معاشرت تے گوہ کرے۔ لکھدیاں ہویاں اوس معاشرت دیاں باریکیاں تے غور کرے۔ کہ کس معاشرت نال اوہدے کرداراں دا تعلق اے۔ تاکہ ناول سانوں حقیقی رنگ وچ نظر آون۔ سہیل بخاری لکھدے نیں:-

”ناول کی دنیا بھی حقیقی دنیا کی طرح مکان و زمان کی پابندیوں میں جکڑی ہوتی ہے۔ اس کا بھی کسی نہ کسی جغرافیائی خطے سے تعلق ہوتا ہے۔ مقامات اور اشخاص کے نام ان کے رہن کہن اور آب و ہوا کے واضح اور قطعی بیانات ناول میں رنگ بھر دیتے ہیں۔“ (84)

پھاڑاں تے رہن والے کردار یقینی طور تے میداناں دے رہن والے کرداراں نالوں مختلف ہوندے
نیں۔ صحرا تے سمند دے کنارے رہن والی لوکانی دا کھان پین، رہن سہن و کھرا ہوندا اے۔ رہن سہن توں
علاوہ کھانا پینا، لباس، پیار و محبت دے آداب غرض کے اک ناول نگار نوں ہر گل دا جانو ہونا چاہیدا اے۔ وزیر
حسن عابدی دے خیال مطابق:-

”زمان دے متعلق ارسطو دے نظریات حرکت تے معنی نہیں اوہدے مطابق لامتناہی مقام

’خائن تے زبان سبھی حرکت دے اندر شامل نہیں۔“ (85)

اک ناول کار واسطے مکاں توں علاوہ زمانے دا خیال رکھنا وی ات ضروری اے۔ اک ناول نگار نوں
تاریخ دان تے سوانح نگار وی ہونا چاہیدا اے۔ ناول دا کینوس وسیع ہوندا اے۔ ایس دے لکھاری دا مشاہدہ
تے نظری وسیع ہونی چاہیدی اے۔ اوس سماج تے ویلے دا چنگی طرح واقف ہونا چاہیدا اے، جس تے اوہ
قلم چکدا اے۔ ناول وچ حقیقی فضا قائم ہونی چاہیدی اے۔ عمر دے لحاظ نوں کرداراں دے رکھ رکھاؤ نال ظاہر
کرنا چاہیدا اے۔ چونکہ ناول وچ کردار بچپن توں اسارے جاندے نہیں۔ ایس کر کے مختلف زمانے وکھائے
جاندے نہیں۔ ایس کر کے کرداراں دا عمل ویلے دے مطابق ہونا چاہیدا اے۔

تاریخی ناول نگار نوں تے خاص طور تے زمان تے مکاں دا خیال رکھنا چاہیدا اے۔ زمان تے مکاں
دے حوالے نال کیتی گئی غلطی نال لکھاری تے اوہدی لکھت بارے بہت غلط تاثر قائم ہوندا اے۔ زمان تے
مکاں نال ای کردار دی معاشرت، بول چال، انداز فکر تے طبیعی رجحانات دا پتہ چلدا اے۔ ناول نگار نوں
پھوک پھوک کے قدم چکنا چاہیدا اے۔ اک چھوٹی جیہی غلطی نال اوس دی لکھت دی اہمیت ختم ہو سکدی
اے۔

vii. نظریہ حیات

ناول چونکہ اک لمبی کہانی ہوندی اے۔ ایس وچ کرداراں دی حیاتی نوں بڑی وسعت وچ بیان کیتا
جاندا اے۔ ایس کر کے ناول نگار کوئی پلاٹ نوں سوچن توں پہلاں کرداراں دے رنگ روپ وی اپنے تخیل
دے شیشے وچ ویکھدا اے۔ پلاٹ تے کرداراں دا بڑا گورھا تعلق ہوندا اے۔ ایہہ کردار زندہ کردار ہوندے
نیں۔ حیاتی سانوں ایہناں کرداراں راہیں نظر آوندی اے۔ ایہہ کردار میز، کرسی، درخت تے پہاڑ نہیں
ہوندے نہیں کہ ایہناں وچ حرکت نہ ہووے۔ ایہہ کردار متحرک ہوندے نہیں پر ناول کار دی تخلیق دا کوئی نہ کوئی

مقصد تے ضرور ہوندا اے۔ اوہ مقصد چاہے تفریحی ہووے یاں پلاٹ اسارن توں پہلاں لکھاری دی کوئی نہ کوئی سوچ ہوندی ضرور اے۔ ناول چونکہ حقیقت تے تخیل دا امتزاج اے۔ ایس لئی لکھاری حیاتی دے کسے نہ کسے پکھ توں متاثر ضرور ہوندا اے۔ حیاتی دا ایہہ پکھ اخلاقی، اقتصادی، مذہبی، سیاسی، نفسیاتی، تے معاشرتی ہوسکدا اے۔ ایس طرح ناول کار اپنی سوچ وچ اک نظریہ حیات بنا لیندا اے۔ ایس نظریہ حیات نوں ناول وچ واضح کرن دی کوشش کردا اے۔ جس طرح اردو ناولاں وچ پریم چند دا اک واضح نظریہ سی۔ اوہ مظلوم طبقے دا ہمدرد تے پسپا ہوئی کلاس دے دکھاں نوں ناول دے کیجوس تے دکھاند اے۔

D. W. Fokkema لکھدے نیں:-

" According to Veselovskij, Motif(theme) is the elementary narrative unit which refers to a typical event in the sphere of daily life or social reality."(86)

دنیا دی ہر مذہبی کتاب دا مطالعہ کر کے دیکھو، لوکائی نوں سدھا رستہ دن واسطے قصے کہانیاں بیان کیتیاں گیاں نیں۔ یعنی ایہناں دا کوئی نہ کوئی نظریہ سی۔ علی عباس حسینی اپنی کتاب ناول کی تاریخ و تنقید وچ لکھدے نیں:-

”اس طرح ناول نویس بھی جو کچھ لکھتا ہے۔ وہ کسی خاص مقصد سے کسی خاص نظریے کی تعلیم و تبلیغ کے لئے لیکن ایک فن کار اور معمولی لکھنے والے میں فرق صرف اتنا ہے کہ آخر الذکر اپنے مقصد کو واضح کر دیتا ہے اور اول الذکر جو اثر پیدا کرنا چاہتا ہے۔ اسے واقعات کے بیان کی ترتیب سے حاصل کر لیتا ہے۔ وہ پروپیگنڈا اور تبلیغ نہیں کرتا۔“ (87)

ناول کار دا نظریہ حیات خواہ کوئی وی ہووے۔ ایہہ نظریہ حیات یک لخت بیان نہیں کرنا چاہیدا۔ قصے یاں کہانی توں وکھری کوئی سوچ تے نصیحت بیان کرن نال قاری تے چنگا تاثر قائم نہیں ہوندا۔ نظریہ حیات نوں غیر محسوس طریقے نال ناول وچ واضح کرنا چاہیدا اے۔ ناول دے مڈھ نوں شروع کر کے اخیر تے کوئی نتیجہ کڈھنا چاہیدا اے۔ پر چنگا فن کار اوہ ای اے جیہڑا قاری دی دلچسپی نوں وی قائم رکھے تے اپنے نظریہ حیات نوں وی بیان کر دیوے۔ محمد باقر دانا ناول ”ہٹھ“ ایہدی چنگی مثال اے۔ -Faster E. M. اپنی کتاب "Aspects of the Novel" وچ لکھدے نیں:-

"Prophecy in our sense is a tone of voice. It may imply any of the faiths that have haunted humanity, christianity, Buddhism, Dualism, Satanism or the mere raising of human love and hatred to such a power that their normal receptacles no longer contain them."(88)

نظریہ حیات کے وی ناول وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ ایس دی وجہ توں ناول وچ مقصدیت پیدا ہوندی اے۔

(ب) ناول دی ریت تے روایت

(الف) مغربی ناول

1. کلاسیکی پچھوکڑ

کلاسیکی لکھتاں وچ ناول دی قدیمی تھاں جیہڑی اے اوہ موجودہ ناول نال ملدی جلدی اے۔ اسی اوس نوں ناول نہیں کہہ سکدے پر ناول ورگی لکھت ہون دا دعویٰ کر سکدے آں۔

پہلی صدی (ق۔م)

پہلی صدی B.C. وچ Voltaire نے Pyrrzonisme de histoire وچ cyropedia نوں ناول آکھایا گیا۔ ایہہ وی ممکن اے کہ Xenophon اوس ویلے تعلیم دے حوالے نال Cyrus وچ جیہڑا کم کر رہیا سی اوہ تدریسی تے تاریخی سی۔ اوہ تصوراتی کم سی۔ ناول دارواج حقیقتا سکندریہ دے ویلے وچ شروع ہويا۔

دوسری صدی (ق۔م)

دوسری صدی قبل مسیح وچ چند ارسطویاں (ارسطو دے من والے) نے چھ کتاباں (Milesiaka) لکھیاں۔ اوہ ممکنہ حد تک ناول دی شروعات سی۔ Tale of Miletus اوس ناؤن بارے سی جتھے ارسطو رہیا۔ اصل وچ ایہہ اوس ویلے یونان تے لاطینی وچ جو کجھ ہو رہیا سی اوہدی نقل سی۔ ایہہ مزاحیہ تے طنزیہ انداز دیاں لکھتاں سی۔

ایس توں بعد ڈھیر سارے ناولٹ تے کہانیاں تخلیق ہوئیاں۔ جیہڑیاں ساریاں عاشقاں دی مہمات تے مشتمل سی۔ A.D. Lucain نے اپنی لکھتاں وچ اوس ویلے دی حیاتی دی سچی عکاسی کیتی۔ اتھے وی سانوں ناول جیہی لکھت دی نشان دیہی ہوندی اے۔ تیسری صدی تیکر ایس قسم دیاں لکھتاں ملدیاں سی۔

تیسری تے چوتھی صدی ق۔ م

چوتھی صدی وچ Heliodorus (Syrian Christian) جیہڑا Tricca دابشپ سی۔ اوس نے اپنی Aethzopica وچ اک عشق دی کہانی تخلیق کیتی جیہڑی ناول دی قریبی شکل آکھی جاسکدی اے۔

پنجویں تے چھیویں صدی ق۔ م

چھیویں صدی وچ اک یونانی جیہڑا Lougus کہلاندا سی۔ اوس دی حیاتی بارے کجھ پتہ نہیں۔ اوس نے چرواہیاں دی حیاتی تے اک کہانی Daphonis تے Chiioi تخلیق کیتی۔ جیہڑی اج تیکر لکھیاں گھیاں ساریاں کتاباں توں زیادہ ناول دے قریب سی۔ اس نوں ناول کہہ سکدے آں۔ لاطینی ادب وچ جکھی گئی لکھت The Golden Ass of Apuleius اصل وچ ایس گمشدہ یونانی کتاب دا ترجمہ اے۔ بہر حال ایس سارے ویلے وچ رومنز یعنی یونانیاں نوں ناول لکھن دا طریقہ کار پتہ چل گیا سی۔ فیروسی ایہہ لکھتاں ناول دے قریب سی۔ مکمل ناول نوں تخلیق کرن واسطے کجھ ویلہ ہور لگیا۔ جیہڑا تخلیق کار اوس وچ کم کر رہے سن اوہناں وچ نمایاں نام Salyricon سی۔ اوس توں بعد ناول دی شکل دیاں لکھتاں صرف اپنے ماحول تک محدود رہیاں۔ بد قسمی نال اگے نہ ودھ سکیا۔ عیسائیت دے دور وچ Shepherd of Hennis Pulladius تے Syrescs دے کم نال ناول دی بھک کجھ حد تک مٹی اے۔ (89)

History of Classical Greek وچ یونانی ادب بارے لکھیا ہویا اے۔

"By Classical greek literature we mean all precedes

the death of Alexender the great in 323 B.C."(90)

اگر اسی گوہ کریئے تے ادب دیاں ساریاں صنفاں دا تعلق کسے نہ کسے طرح یونانی ادب نال ضرور

اے۔

2. اٹلیں ناول

ناول دا کھوج کڈھدے پتہ چلایا اے کہ ایہہ شمالی اٹلی سی جیہڑی جدید ناول تے جدید یورپین ناول

دی جنم بھومی اے۔ ناول نوں موجودہ مقام تے اپڑن واسطے صدیاں دا فاصلہ طے کرنا پیا۔

13 (تیرھویں) صدی عیسوی

تیرھویں صدی دے اخیر کہانیاں دا اک مجموعہ Noveilino یاں centro novelle outiche دے ناں نال شائع ہوئیاں جنہاں وچوں چھیا سٹھ 66 محفوظ نیں۔ ایہتھوں ناول جیہاں رجحان شروع ہوا۔ پہلا اٹیلین ناول نگار جس دے ناں نوں اوس دی لکھت نال منسلک کیتا گیا Francesco da Barberiuo اے۔ 1640ء وچ ایس دی اک لکھت Documenu Damordamor شائع ہوئی۔ اطالوی زبان وچ ناول دی صنف نوں اسارن والیاں وچ سب توں چنگا نام Giovanni Boccaccio اے۔

14 (چودھویں) صدی عیسوی

1339ء وچ ایس Filocopo نے نوو رہیا بعد De-Cameron تحریر کیتی۔ ایس طرح دی تحریراں وچوں سب توں اہم Francexo Sacchetti تے Floretinme سی۔ 1378ء وچ لکھی گئی اک تحریر جیہڑی 1558ء وچ چھاپے چڑھی Giovanni Fiorentio نال متعلقہ سی۔ 50 کہانیاں دی ایس تحریر نوں Il Pecorone کہندے نیں۔ (شیکسپیر نے مرچنٹ آف ونیس دا پلاٹ ایہناں کہانیاں وچوں کسی اک کہانی توں اخذ کیتا)۔ 1477ء-1415ء وچ اک وڈا یورپی ناول نگار Tomniaso Guardots جیہڑا Masuccio کہانداسی Salelo دا رہن والا سی پہلا جنوبی اٹیلین ناول نگار سی اوہ کسے دی نقل نہیں کرداسی۔ اوس دا مشاہدہ، خیالات، تصورات اپنے سی۔ اوس دا 1476 Novellinoء وچ Naples وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ پنج جلداں تے مشتمل سی۔ ہر اک کتاب وچ دس کہانیاں سی۔ ایہہ ساریاں کہانیاں حسد زدہ خاوندان، بے وفا بیویاں تے کرپٹ پریسٹاں (Priests) دے ارگرد گھمدیاں سی۔ 1500ء-1431ء Antomio Cornazzano اس دیاں کہانیاں Proverbii دے عنوان نال شائع ہوندیاں رہیاں۔ 1562ء-1480 Giovanni Brevio دے ناول شائع ہوئے۔ اوہناں وچوں پنج ای محفوظ ہو سکے۔ 1561ء-1480ء اس زمانے وچ اک ہور ناول نگار وی مشہور سی جس دا نام Matleo Bandello سی۔ اس دے ناول سارے یورپ وچ پڑھے گئے۔ ایہہ تقریباً 214 ناول سی۔

Bandello توں بعد اٹیلین ناول زوال پذیر ہو گیا۔ اٹھارویں صدی تک کوئی اہم ناول نگار پیدا نہ ہو سکیا۔
 فیر کافی عرصہ گزرن توں بعد 1873ء- 1785ء وچ پہلا اٹیلین ناول نگار Alessandro
 Manzoni سامنے آیا۔ اس دے ناول Promessi Sposi نے احمد و شہرت حاصل کیتی۔

19 (اویسویں) صدی عیسوی

اویسویں صدی وچ اٹلی نے بڑے اصلی تے ذہین ناول نگار پیدا کیتے۔ خاص طور تے Giovanni
 Verga (1840)، Matilda Seraco (1856) تے Gabriele D'Annunzio
 1863 وچ۔ اگر اسی گوہ کرینے تے اٹیلین ادب وچ ناول دی شکل سب توں پہلاں موجودی۔ خاص طور
 Giovanni Boccaccio دی Decameron ڈی کمرون توں سب لکھاریاں نے فائدہ چکیا۔
 خواہ شیکسپیر سی، جرمن لکھاری یینگ لانگ فیلویاں یاں انگریزی دا شاعر چاسر سی۔ ادب دی پرکھ پڑچول کرینے
 تے پتہ چلدا اے اٹیلین ناول دی ادب وچ اک اہم حیثیت اے۔ ناول دی ریت تے رواج لکھیداں
 ہویاں ایس کولوں منہ نہیں موڑیا جاسکدا۔ (91)

3. فرانسیسی ناول

14 (چودھویں) صدی وچ جدوں اٹلی جدیدیت ول مائل سی۔ اوس وقت فرانس وچ پرانیاں
 کہانیاں Fierabras یاں Les Quatre File dayneu دارحجان سی۔ جیہڑیاں کجھ وچ نہیں سی
 بس اجیہی شاعری سی جیہڑی خوش کن نثری۔ 1450ء وچ اک گمنام لکھت Quinze Joies du
 ظاہر کردی سی۔ کہ فرانسیسی لکھت اوپر اٹیلین novelette دے اثرات نیں۔ ایس گمنام لکھاری داناں
 شاید Antoine de La سہی۔ اوس نے Boccaccio تے Sacchetti دے کم دی نقل کیتی
 سی۔ حقیقت پسندی نے جلد ای رومانس دی شکل اختیار کر لئی۔ 15 (پندرھویں) صدی وچ لکھنے دے انداز
 وچ تبدیلیاں آئیاں۔ 1544ء وچ اک فرانسیسی لکھاری Bonaventure Despriers گذریا
 اے۔ اوہ Cymbaluns Mundi تے Nouvelles دا لکھاری سی۔ ایس دیاں کہانیاں خوش کن
 تے طنزیہ سی۔ Le Moyeu de parvair وی ایس دور دا ناول نگار اے۔ ایس دور وچ ایسے ناول
 لکھے گئے جنہاں وچ بادشاہاں دے قصے تے خاندانی تاریخ دا بیان سی۔

16 (سولہویں) صدی وچ فرانس وچ اک صحیح قسم دا ناول IFL منظر عام تے آتیا۔ ایس دا لکھاری

Honor dijrf سی۔ ایس وچ زہانیت دا بھرپور مظاہرہ سی۔ انفرادی کردار وچ دکھائے گئے۔ Dijaf دے پیروکار Mann Lerovde سی۔ ایس نے (1600-1674) میکسیکین رومانس Palexandre Comlerralle تحریر کیتی۔ اوس وقت ناول سانوں تھکان والے لگن گے۔

17 (ستارہویں) صدی وچ Gomberville جس نوں Alexandre

Dumas کہندے سن۔ اوس نے رومانی فرانسیسی ناول دا آغاز کیتا۔ اوس دیاں لکھتاں وچ بھاری بھر کم رومانس سی۔ بہر حال ایہ ناول وچ اک تبدیلی دا باعث سی۔ La prineesse de اوس دا اوہ ناول جس وچ اوس نے اپنے انداز دا بھرپور اظہار کیتا۔ Charles Sorel نے ایس ساری رومانس نوں ختم کر کے ناول نوں اک نواں موڑ دیتا۔ ایس دی لکھتاں Fran-don 1622 ء تے 1628 ء Le Berger منظر عام تے آئی۔ حقیقت نگاری تے حسن دے بیان دے حوالے نال Scarron دی Le Roman Comique 1651 ء تے Furetire دی Le Romen Bourgeois 1666 ء سوہنیاں مثالاں نیں۔ پڑچول کرینے تے ہالے تیکر فرانسیسی ناول دی تیاری ہو رہی سی۔ فیراک فرانسیسی ناول نگارن Marguerite La vergne پر وہ سکرین تے ابھری۔ ایس دا پہلا فرانسیسی ناول Princesse de Monipensie (1662) ء تے (1678) ء Princesse de clves کافی اہم نیں۔ ایس نے پرانے انداز دا اک ناول Zayde وی 1670 ء وچ تحریر کیتا۔

17 ستارہویں صدی وچ ناول کار Alain De Lesage جیہڑا حقیقت نگاری سی۔ اوس دے

ناول GiLBias تے Le Diabie bioteux مزاحیہ رنگ وچ رنگے ہوئے سن۔ اوہناں ناولاں وچ سنجیدہ عنصر دی کمی سی۔ 1763 ء-1688 ء اک لکھاری Marivaux نے نفسیاتی ناول تخلیق کیتے۔ اوس نے (1731) Marianne تے (1735) Le paysan Parvenu وچ تخلیق کیتے۔

18 (اٹھارویں صدی) Voltaire نے بہت فطین کہانیاں تخلیق کیتیاں۔ جہناں وچ Zadig

تے Candide شامل نیں۔ اوس دو وچ La Marlire Crebillon Flies تے کجھ ہور ناول نگاراں دیاں تخلیقاں شائع ہوئیاں۔ ایہ ناول اک خاص فیشن بہل تے آسودہ سوسائٹی دے نمائندہ سی۔ ایس توں بعد انگریزی زبان دے ناول نگار وی سامنے آئے۔ انگریزی سواد والی تحریراں نے فرانسیسی ناول نگاراں تے اثر کیتا۔ خاص طور تے Sterne، Richardson تے Diderot-Fielding تے

Rousseau اوس زمانے ایڈے سچھے ناول نگار نہیں سی۔ اوہناں دے ناول *Nouveie Hloise* تے *Emile* سن۔ اگرچے اوہناں دیاں کہانیاں فنی طور تے معیاری نہیں سی۔ فیروی ناول نگاری وچ تبدیلی دابا عث بنے سی۔ ایہہ بلکہ سنگ بنیاد سی۔ ایہہ اوہ ناول سی جیہڑے رومانی، عوامی تے اخلاقی وی سی۔

19 (اویسویں) صدی عیسوی

اویسویں صدی وچ ناول وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ قدیمی ناول دی تھاں تے جدید ناول متعارف ہونا شروع ہو گیا۔ *Mme de Staele Delphine* تے *Corinne* اوس وقت دیاں تخلیقات نیں۔ ایس وچ اخلاقیات دے نال نال عورت دی ذہانت نوں غلط طریقے نال بیان کیتا۔ 1830ء وچ ناول نوں ادب وچ بڑی اہمیت ملی۔ ناول تصوراتی تحریراں دا اک وڈا ذریعہ سمجھا جان لگ پیا۔ ناول نگار دوبارہ رومانیت ول مائل ہو گئے۔ اوس ویلے دا ناول کار *Stendhal* کسے اچھے سائل توں بغیر اپنی توجہ نفسیات تے مرکوز رکھدا سی۔ ناول کار *Alexandre Dumas* دیاں لکھتاں تے *Sir Walter Scott* دیاں لکھتاں دا اثر سی۔ لیہناں وچ مہماتی بیان زیادہ سی۔ ناول کار *George Sand* نے تصوراتی ناولاں تے زور دتا۔ فیرو ناول کار *Balzac* سامنے آیا۔ جس نے ناول دا کینوس حیاتی نال بھردتا۔ اوس نے غیر متعصبانہ رنگ نال انسانیت دی تصویر کشی کیتی۔ ایس دے ناولاں وچ جذبات دا رنگ غالب سی۔ اگر اسی فرانسیسی ناول دے اتہاس تے غور کرینے تے پتہ چلدا اے *Mmede La Fayette* نے اس نوں دریافت کیتا سی۔ *Mrivaux* تے *prvst* نے ناول وچ وادھا کیتا۔ *Geroge Sand* تے *Balzae* نے اخیر تے ناول دے قوانین مقرر کیتے تے اس دیاں حداں مقرر کیتیاں۔ فرانسیسی ناول دے ارتقاء دے حوالے نال اسی *Gustave Flaubert* دا ناول 1856ء وچ *Madame Bovary* شائع ہویا۔ ایہہ اک رومانی ناول سی جیہڑا شاہکار ناول مینا جاندا اے۔ 1871ء وچ فرانس دے حقیقت پسند ناول کاراں وچوں اک ہور سر کڈھواں ناول کار *Zola* سی۔ اس دے مشہور ناول *Trice Les Roagon Macquart* تے *Nana* سی۔ 1880ء وچ *Boule de Snif* دا پہلا ناول *Maupassant* سی۔ اس دیاں تخلیقات شاندار، دل موہ لین والیاں تے مدلل سی۔ بہر حال فرانسیسی ناول دا دنیا دے ادب وچ اک خاص مقام اے۔ ناول دا اتہاس بیان کردیاں ہوئیاں اگر گوہ کرینے تے دنیا دے ادب وچ فرانسیسی ناول کار موڈھی ناول کار نیں۔ (92)

جناب عبدالغفور قریشی ہوری اپنے مضمون وچ فرانسسی ناول دے حوالے نال لکھدے نیں
 ”فرانس وچ ناول نے جیہڑی ترقی کیتی تے منزل ماری اے۔ کسے ہور دیس دے ادب
 وچ ناولاں وارنگ اپنا نہیں اگھڑیا۔“ (93)

4. انگریزی ناول

انگریزی ادب وچ ناول دا رواج لاطینی کہانیاں دا ترجمہ کر کے پیا۔ ایہہ کہانیاں Gesta
 Romanorum دیاں سی۔

15 پندرھویں صدی (1470-1485)

Sir Thomas Motory دی لکھت Le Morte darthur جیہڑی 1470ء وچ ختم
 ہوئی تے 1485ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ انگلینڈ وچ ناول دا آغاز سی۔ ایہہ اک منظوم لکھت سی۔ ناول دی
 شکل ایس وچ کم نظر آندی اے۔ ایس دور دیاں لکھتاں اکثر ہورا دباں طرح منظوم سی۔ انگریزی ادب دے
 ابتدائی قصیاں وچوں اک Beo wulf دا قصہ منظوم اے۔ ایس قصے وچ تاریخی ناولاں والیاں خصوصیات
 نیں۔ اک ہور قصہ جیہڑا لاطینی زبان دا ترجمہ سی AppoLonijs of Tyre وی ملدا اے۔ فیر ایس
 توں بعد مذہبی پیشواواں دے حوالے نال AELFRIC دے قصے مشہور ہوئے۔ ایہہ کافی حد تک دلچسپ
 قصے سی۔

16 سولویں صدی عیسوی (1535-1594)

1535ء وچ Lord Berner دیاں لکھتاں Huon of Charmlemagne تے
 Bordeaux چھاپے چڑھیاں۔ ایہناں وچ رومانیت سی۔ پر 1660ء تے 1680ء اٹلی دا
 novella انگلش ناول دی شکل وچ ہلکا جیہا نمودار ہویا۔ اوس زمانے وچ اٹلین ناول کارا انگلینڈ وچ کافی
 مقبول سی۔ Paynter نے اوس ویلے Bandello نے Straparola کہانیاں متعارف کروایاں۔
 اوہ وی ناول دیاں خصوصیات رکھدیاں سی۔ (94)

Ifo Evans انگلش ناول دے چھوکر بارے Hisotry of English Literature وچ
 لکھدے نیں۔

"Be traced back earlier than the sixteenth century

with Sir Philip Sidney's 'Arcadia' and most readers would feel that this work full filled of few of the requirement of novel."(95)

1579ء Lyly نامی اک لکھاری نے اک کتاب Euphios تخلیق کیتی۔ ایس نوں پہلا نثری ناول کہہ سکدے پر ایہہ کتاب شاندار فلسفیانہ رنگ وچ لکھی گئی سی۔ Lyly نوں نقل کرن والے کئی پیدا ہو گئے جیہڑے کہ Lodge، Basnade Rick، Dickson، Greene، Munday، Nosk تے ہور بہت سارے سی۔ Sacchetli اٹیلین نال ملدی جلدی لکھت 1585ء وچ Greene نے تخلیق کیتی۔ ایس رومانی لکھت نے انگریزی ناول وچ بڑا سونہا اودھا کیتا۔

ملکہ الزبتھ دے عہد وچ انگریزی زبان وچ جرمن زبان دا قصہ How Leglas انگریزی ادب وچ منتقل ہو گیا۔ ایس طرح اپنی زبان دا قصہ Lazerus وی متعارف ہوا۔ الزبتھ دا دور دراصل شاعری تے ڈرامے دا دور سی۔ اوس دور وچ انگریزی ناول وچ بہت گھٹ اودھا ہویا۔ بڑی جانچ توں بعد Nashi دی لکھت Jack Witon (1594)ء نوں اسی انگریزی ادب وچ Picaresque Literature (اپنی ادب دیاں کہانیاں) دا نمونہ کہہ سکدے آں۔

17 ستارویں صدی عیسوی

1645 تا 1670 ستارویں صدی وچ فرانسیسی ادب (ہیروک تے رومانس) نے انگریزی کتاباں دی مارکیٹ تے اثر کیتا۔ Calpreude تے Gomberville دیاں کہانیاں فرانس توں درآمد ہوئیاں تے اوہناں دا ترجمہ کیتا گیا۔ اوس توں بعد موٹی جلدیاں والیاں کتاباں Cassandra تے The great Cyrus جیہڑیاں یونیورسٹی پڑھیاں جان دیاں سی۔ اوہناں نے انگلینڈ دے قومی طور اطور تے اثر چھڈیاں۔ 1654ء وچ Lord Ossesy نے Parthenissa تخلیق کیتی۔ Aphara Behn تے William Congleue رومانیت دے حوالے نال کجھ لکھتاں تخلیق کیتیاں۔ 1692ء وچ William Congreves نے اک یادگار کتاب تخلیق کیتی جس دا نال Incognita سی۔ ایہہ ناول تھوڑا پرانے انداز تے مزاحیہ رنگ داسی۔ ستارہویں صدی دے پہلے ناولاں وچ ایس دا شمار ہوندا سی۔ ایس طرح Mrs Behn دیاں کہانیاں وی اوس دور دے ادب وچ شامل سی

جیہڑیاں سادہ، رومانی تے بیانیہ سی۔ ایہہ پہلی مصنفہ سی جس نے زنگی غلاماں دی طرف داری کیتی تے سفید فام مالکاں دے ظلم دیاں داستاناں بیان کیتیاں۔ ایس زمانے وچ John Bunyan دی اک تصنیف Pilgrims Progress تے بڑی بحث ہوئی کہ ایس نوں اک کامیاب ناول کہیا جاسکدا اے یاں نہیں۔ بہر حال کجھ ناقدین دا خیال سی ایس وچ اوہ سارے عنصر موجود نہیں جیہڑے اک ناول دے ضروری انگ نہیں۔ پلاٹ، کردار نگاری، مکالمہ تے سماں وی سی۔ اگر صرف کمی سی تے عشق محبت دی سی۔ ستارہویں صدی وچ جیہڑے ناول تخلیق ہوئے اوہ زیادہ تر Novel of action سی یعنی رزمیہ ناول۔ صحیح قسم دے ناول یعنی نفسیاتی، معاشرتی تے سیرتی اوس دور وچ نہیں لکھے گئے۔ بہر حال ناول کاراں نے اک چنگی پیش رفت کیتی۔

18 اٹھارویں صدی عیسوی

ایہہ ستارویں صدی دا اخیر تے اٹھارویں صدی دا آغازی جدوں ناول دی صورت بن چکی سی۔ پر حالے تیکر اوس نوں بناون تے سجاون دا مرحلہ طے نہیں ہو یا سی۔ اٹھارہویں صدی وچ Spectator تے Tatler دے ذریعے چنگی کردار نگاری ہوئی۔ ایہہ حیاتی دے نیڑے تے تھوڑے رنگین وی سی۔ Addison نے وی مختلف کرداراں دے خاکے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتے۔ ایہہ Daniel Defoe سی جس نے کردار نگاری تے مکالمہ نگاری ول بہت توجہ دتی۔ اوہ دیاں لکھتاں حقیقت دے زیادہ قریب لگدیاں نیں۔ اوس نے اپنی تخلیق The Apposition of Mr Veal وچ اوہ تکنیک استعمال کیتی کہ لوکاں نوں قصے دے سچ ہونے وچ شبہ تے گنجائش نہ رہی۔ ایس قصے وچ بھوت نوں حقیقی بنا دتا۔ ایس دی تصنیف کافی مقبول ہوئی۔ فیر اوس نے غیر فانی لکھت Robinson Crusoe 1719ء وچ تخلیق کیتی۔ ایہہ کتاب اپنی ہر دلعزیز ہوئی کہ ایس دے ترجمے پورے یورپ وچ ہوئے۔ ایس توں علاوہ Defoe دیاں لکھتاں Captain Sin Gtelon، Moll Flanders تے Roxana چھاپے چڑھیاں۔ ایس توں بعد Defoe دی تقلید وچ Jonathan Swift نے Gulliver's Travel تخلیق کیتی۔ ایہہ اک غیر فانی شاہکار طنزیہ رنگ وچ لکھیا گیا سی۔ ایہہ لکھت خاصاں عاموں وچ مقبول ہوئی۔ 1689-1761 ایس دور وچ Samuel Richardson نے Pamela تخلیق کیتی۔ ایس دی کہانی خطوط دے ذریعے تخلیق ہوئی۔ رچرڈسن دی توقع دے خلاف خطاں دا ایہہ مجموعہ انگریزی

زبان دا پہلا ناول قرار دتا گیا۔ رچرڈسن دے زمانے دی عورت حیا داری۔ ایہہ اک اخلاقی ناول قرار دتا گیا۔ Pamela دا ڈھانچہ خطوط تے اساریا گیا اے ایس کر کے فنی لحاظ نال کافی کمزوری۔ فیروی ساری کمزوریاں دے باوجود رچرڈسن نوں انگریزی ادب دا پہلا ناول نگار کہہ سکدے آں۔ (96)

David Daiches اپنی کتاب Literary Essays وچ لکھدے نیں:-

"Samuel Richardson "The father of the English Novel." (97)

اوہناں دی تخلیق Pamela بارے اوہناں دی رائے اے

"Pamela they will confide in Examinations is the first true novel." (98)

رچرڈسن دے اک ہمعصر Fielding نے 1742ء وچ Joseph Andrews تخلیق کیتی۔ ایہہ پامیلا دی تمسخرانہ نقل سی۔ ایہہ ناول جوزف اینڈریو دے قصیاں تے مبنی سی۔ ایہہ وی اوس دور دا مقبول ناول سی۔ Fielding پیشے دے اعتبار نال بیرسٹری۔ فیروی وقتاً فوقتاً اوس دیاں لکھتاں منظر عام تے آندیاں رہیاں۔ جس طرح Tom Jones، The life of Jonthan Wild تے Amelia Fielding - Amelia رچرڈسن دی تخلیق Pamela دی طرح سی۔ کجھ ناقدین فیلڈنگ نوں رچرڈسن توں وڈھا ناول نگار سمجھدے نیں۔ Fielding تے Richardson دا اک ہور ہمعصر Samollet گذریا اے۔ 1748ء وچ Adventures of Radarick تخلیق کیتا۔ 1751ء وچ Adventure of Random Poregrene شائع ہويا۔ پر ایہہ ناول سیرت نگاری دے حوالے نال اتنے مشہور نہیں ہوئے۔ Samollett اپنے ہم عصر اں وچوں کم درجے دا ناول نگار سی۔ بہر حال اوس انگریزی ناول وچ وسعت پیدا کیتی۔ ایس نے انگریزی کرداراں نوں فرانس تے سکاٹ لینڈ دی سیر کروائی۔ Richardson، Fielding تے Samollett توں بعد انگریزی ناول نگاراں دا دوسرا مکتب فکر شروع ہوندا اے۔

1759-1766ء وچ Sterne تے Tristram Shandy نے مزاحیہ رنگ دیاں لکھتاں

شروع کیتیاں۔ اک ہور تخلیق 1768ء وچ Sentimental Journey چھاپے چڑھی۔ ایہہ دونوں

صحیح ناول سی۔ Drs Johnson نے 1759 وچ Rasselas اک مختلف لکھت تحریر کیتی۔ 1760 وچ
 Charles Jhostone نے Chrysal وچ Picasque Romance (اپن دے
 سائل دارومانس) رنگ دکھایا۔ 1764 وچ Walpole نے اک نیم تاریخی لکھت تحریر کیتی جس دا نام
 Castle of Otranto سی۔ 1766 وچ Goldsmith نے Vicar of Wake
 Field تخلیق کیتا۔ ایہہ ناول ملی جلی خصوصیات رکھدا سی۔ نیم کلاسیکل، تھوڑا طنزیہ تے مکالمے مٹھے تے
 سوہنے ڈھنگ نال کرداراں نے ادا کیتے سی۔ ایس ناول تک ناول مکمل طور تے پیدا ہو چکیا سی۔ جوان ہو گیا
 سی تے اپنی مکمل شکل وچ سی۔ اٹھارہویں صدی وچ انگریزی ناول بہت زیادہ تخلیق ہو رہیا سی۔ ایس زمانے
 وچ teatable ناول وجود آچکیا سی۔ اٹھارہویں صدی ختم نہیں ہوئی سی کہ Gothic novel (اسراری
 ناول) وجود وچ آ گیا سی۔ ایس وچ عشق محبت توں علاوہ بھوت پریت تے طرح طرح دے خوفناک
 واقعات بیان ہوئے۔ Horace Walyok نے 1764 وچ Castle of Otranto تخلیق
 کیتا سی۔ ایہتوں اک نویں روایت قائم ہو گئی۔ بھوت پریت دی آمدورفت ناول وچ شروع ہو گئی۔ موجود
 جاسوسی تے اسراری ناول دی روایت ایہتوں شروع ہوئی۔ William Godwin نے 1756 وچ
 Calel Walliams تخلیق کیتی۔ ایس وچ سیاسی تریجڈی نوں بیان کیتا ایہہ حقیقتا ناول نہیں سی۔
 William Beckford 1786 اک ناول Vathek تخلیق کیتا۔ ایہہ خوف دی اک مشرقی کہانی
 سی۔ ایسے زمانے وچ تاریخی ناول لکھن دا رواج پیدا ہو گیا۔ علمی ناول دی تخلیق ہوئی۔ Henry
 Brook نے A Fool of Quality تحریر کیتا۔ Thomas day نے ایس دی تھلید وچ
 Sanford and Marton تحریر کیتا۔ ایہہ سارے ناول اخلاقی، مذہبی، انسانی مساوات تے معاشرتی
 سی۔ Walter Scott اک اجیہا لکھاری گزریا جس نے اسکاٹ لینڈ دیاں کہانیاں تے ماحول دا مشاہدہ
 کیتا۔ اوس نے 27 ناول لکھے جیہڑے تاریخی نہیں۔ مشہور ناول Anti Quarry، old Mor،
 Kenil Worth، The Monestry، Rob Roy، Tality Fortune of Nigalc تے
 ۔۔۔ اسکاٹ نے سارے ناولاں وچ انگریزی تاریخ تے اوس دی حیاتی تے روشنی پائی اے۔ مئے
 مقبرے، گر جاگھر، دیہات تے بوسیدہ مکانات دکھائے نیں۔ Scott توں بعد کئی تاریخی ناول لکھن والے
 پیدا ہو گئے۔

19 (اوپریں) صدی عیسوی

ایس صدی وچ دو مکتب فکر نظر آندے نیس۔ ایس وچ اک مکتب فکر Tea Table تے دوسرا مکتب Skelton of Cup Board اے۔ بہر حال اتنی کوشش توں بعد ناول دی شکل جس طرح سامنے آوندی اے۔ اوہ نفسیاتی، طنزیہ تے رومانی پر تاریخی تصور نال جڑی سی۔ انگریزی ادب پڑھن والیاں وچ جیہڑے مشہور ناول کار تے ناول ہوئے۔ Jane Austen دا 1811 Sense Sensibility، وچ چھاپے چڑھیا۔ 1814ء وچ والٹر سکاٹ دا ناول Wavesley منظر عام تے آیا۔ ایس توں بعد ناول پڑھن والیاں وچ بہت زیادہ اضافہ ہویا۔ Jane Austen دے ہور ناول Pride، Field Parik، EMMA، and Prejudice تے Persation نیس۔ ایس دے ناول حیاتی دے زیادہ نیڑے نیس۔ اوہ اک کامیاب مصنفہ ثابت ہوئی۔ 1810-1820ء کتاباں دیاں دوکاناں ناولاں نال بھر گھیاں۔ ایس دور وچ سوشل ناول وچ کوئی خاص وادھا نہیں ہو یا سی۔ تے نہ ہی تاریخی رومانس وچ کوئی تہدیلی آئی۔

اوپریں صدی وچ وکٹوریہ دور

انگریزی ناول دی ریت تے روایت نوں پرکھ دیاں اسیں وکٹوریہ دور نوں نظر انداز نہیں کر سکہے۔ ایہہ دور ادب دے حوالے نال شاندار دور سی۔ ایس دور وچ جتنے سائنسی ایجاداں، افسانے دی ابتداء تے ڈرامہ مکمل ہو یا او تھے ناول وی اپنی مکمل شکل وچ ساڈھے سامنے آیا۔ ناول کار تے ویلے، معاشرے تے ماکاں دے سیاسی حالات دا بڑا اثر ہوندا اے۔ چونکہ ایس انقلابی دور وچ بہت سارے انگریزی ادب دے ناول کار پیدا ہوئے۔ ایہناں لا تعداد ناول کاراں وچ سر کڈھو ایس ناول کاراں دا ذکر بہت ضروری اے۔

Charles Dickens جیہڑا اک غریب گھرانے نال تعلق رکھدا سی۔ حالات دی چکی وچ پس کے اگے ودھیا سی۔ اوس نے 1836ء وچ Pick Wick Paper تحریر کیتا۔ ایس ناول نے Dicken نوں شہرہ آفاق شہرت داما لک بنا دتا۔ ایہہ راج وی انگریزاں دی دلچسپی دا مرکز اے۔ Charles Dickens فطری طور تے ناول کار سی۔ اوس نے ہر موضوع تے ناول لکھے۔ اوس دے کردار حقیقی کردار ہوندے سی۔ (99)

Charles Dickens ناول نگاری وچ اک خوبصورت وادھا کرن وچ اک سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ اوس دے مشہور ناول Oliver Twist، Nick Nickleby، Domley and

Great Expectation میں۔ ڈکنز دے ناول متاثر کن نہیں۔ خوشی دے مقام تے قاری مسکرائدے نہیں۔ غم دے مقام تے اکھاں نمناک ہو جائدیاں نہیں۔ اوس نے معاشرتی تے سیاسی خرابیاں ول توجہ دلانی اے۔
 Thackeray وی Charles Dickens دا ہم عصر سی۔ اوس دا سب توں اچھا ناول Vanity Fair اے۔ طنزیہ انداز وچ قلم چکدا اے۔ انگریزی معاشرے دے مختلف طبقیات تے روشنی پاند اے۔ Charlotte Bront دا ناول Jane Eyre 1874ء وچ چھاپے چڑھیا۔ جیہڑا کافی مقبول ناول سی۔

Mrs. Gaskell 1848ء اوس دور دی نمایاں ناول کاراے۔ اوس دی نمایاں لکھت Mary Gran Ford تے Ruth اے۔ George Eliot دا پہلا ناول Adam Beed 1859ء وچ چھاپے چڑھیا اور ایس دی شہرت دبا عث بنیا۔ اوس دے ناول نیکی کرن دی ترغیب دیندے نہیں۔ اوس دے مشہور ناول Mill in the Floss 1860ء وچ شائع ہويا۔ اوس دے کچھ دیر بعد والے ناول Middle March، Fleix Halt تے Darried Deronda نہیں۔

شروع وکٹوریہ دور ناول نگار آپس وچ ملدے جلدے نہیں۔ پر کدھرے اک دو جے ناولوں تھوڑے مختلف سی۔ ایہ سارے معاشرتی سلجھاؤ دے حامی سی۔ Dicken تے Charlotte Bront خاص طور تے حیاتی نوں رنگین عینکاں وچوں خوبصورتی نال ویکھدے سی اوہ حیاتی دیاں تکلیفاں تے بے انصافیاں نوں وی محسوس کردے سی۔ ناول دی ادب وچ اک خاص حیثیت تے مقام سی۔ اونہویں صدی نصف تیکر جیہڑا ناول نگار ناول دی تحریک نوں اگے ودھاندے رہے۔ اوہناں وچ Anthony Trolop اے۔ اوس دی لکھتاں The Warden، Doctore Thorne، Family Personage، The Last Chronieles of Barret نہیں۔ George Meredith ایس دور دا اک ہو روڈا ناول نویس سی۔ ایس دیاں ڈھیر ساریاں لکھتاں نہیں۔ مشہور ناول Richard Feurel، Vittoria، Diana of Cross Wages تے The Amazing Marriage نہیں۔ Robert Louis Steveson وی اوس دور دا لکھاری اے۔ اوس دے ناول رومانی سی۔ ناول نوں دلچسپ کرن واسطے بحری سفر، خزانے دی تلاش تے ہوڑ معرکے بیان کرداسی۔ اوس دے ناول مشہور ناول Treasure

Stiwes، Black Arrow، Island، Cortiana تے Stiwes نہیں۔ اوس دا طرز نگارش شاندار سی۔
 Bront Sisters دا ذکر وی ات ضروری اے۔ ایہہ باغی قلمکاری۔ اپنے اپنے دور توں مطمئن نہیں سی۔ تن
 بہناں دے ناں Anne، Emily تے Charlette نہیں۔ Emily دی مشہور تصنیف جیہڑی انگریزی
 ادب وچ غیر فانی تصنیف اے Wathering Heights اے۔ دوسری بہن Anne نے دو ناول
 Agnes grey تے The Tenaat of Wild تخلیق کیتے۔ تیسری بہن Charlette نے Jan
 Eyre تخلیق کیتا۔ ایس وچ اوس وقت دی سوسائٹی دی عکس بندی کیتی اے۔ Thomas Hardy اپنے
 ویلے دا قابل ذکر ناول نگاری سی۔ اوس نے مختلف موضوعات تے مسائل تے قلم چکیا۔ اوس دے ناول رومانی
 کرداری تے مجموعہ خصوصیت والے سی۔ اوس دے مشہور ناول The Green Wood Tree،
 Tess تے Wood Landers، Return of Under Native تے Tess نہیں۔ دیہاتی پس منظر
 رکھدے نہیں۔

اونہویں صدی دے ادھ تیکر توں تھوڑا جیہا اگا ہا ویلے وچ ناول دی صنف وچ بہت زیادہ پھیلاؤ آ گیا
 سی۔ ایس وچ نئی قسم دا مواد و دلچسپیاں شامل ہو گئیاں سی۔ سائنس دی نویاں ایجاداں، زندگی دے مختلف
 شعبے، جنگ، سمندر، چرچ دی زندگی، کارخانے، معدنیات، ریلوے سکول، یونیورسٹی، تجارت، آرٹ،
 سوسائٹی، سیاست تے جرم۔ جتھے ناول وچ پھیلاؤ آیا او تھے ناول پڑھن والیاں وچ ودھیرا اودھا ہویا تے
 ناول کاراں نے مقبول عام انداز دے ناول ویلے دی لوڑ دے مطابق تخلیق کیتے۔

جدید انگریزی ناول

جدیدت دا تعلق آرٹ تے ادب دے حوالے نال بڑا اہم اے۔ ایہہ جمالیات تے کلچرل سوچ بوجھ
 نال متعلقہ اے۔ پہلی جنگ عظیم (1914-1918)، وچ جدیدیت دا ابتدائی دور سی۔ ویہویں صدی دیاں
 لکھتاں وچ اک اک فرق قسم دی خصوصیت داناں اے۔ ایہہ خصوصیت اونہویں صدیاں دیاں لکھتاں وچ وی
 موجود نہیں۔

اونہویں صدی دی دوجی دہائی تے ویہویں صدی دے آغاز وچ وکٹوریہ دور دی بوڑھا سوسائٹی دے
 طور اطور ختم ہو گئے۔ سوسائٹی گنجل دار تے اخلاقیات توں دور ہو گئی۔ ایس توں علاوہ پہلی جنگ عظیم دے
 اثرات وی ناول وچ ظاہر ہوئے۔ عورت دی ترقی، جمہوریت دا احساس و سائنس دی ترقی، نفسیاتی گنجللاں

تے سماجی معاشرتی انقلاب جدید انگلش ناول دی تخلیق و باعث بنے۔ جدید ادب وچ جدید ناول دی تعریف مختلف تنقید نگاراں کیتی اے۔ Foster E. M. جیہڑا خود وی ناول نگار اے، کہندے نیں:-

"A Novel is a Spongy tract" (100)

جدید ناول دے حوالے نال Elizabeth Dew رقمطراز نیں:-

"The novel is almost entirely concerned with problems and situations common to all men. The novel dealing as it does with action and passions of human beings whom we think of in the terms of fellow living of us all, is bound to Express certain of the moral values men live by implication, if not directly, the attitude of the author towards those values." (101)

اگر اسی غور کرینے تے اونہویں صدی دے نزدیک انتہا حد تک خود شعوری پیدا ہو گئی سی۔ Yello Book ہر لہزیز ہوئی۔ Oscar Wilde نے Aubery Beardley دی جمالیات تے ادبیاں دے کم نوں رنگین کردتا اوس توں علاوہ ہور زبانان دے ناول نگاراں نے وی انگریزی ناول تے اثر کیتا۔ اوہناں وچوں فرانسیسی لکھاری Zola، Balzae تے Manpassant، جرمن لکھاری Schnitzler، Sudeman تے Mann۔ ڈچ لکھاری Couperus، Belgian، Dinavian Ibsan تے Hansum، اٹیلین لکھاری Dnwrizio تے Fogazzary۔ ایس توں علاوہ روسی لکھاری Tolstoy، Turgeniev، Chekev، Dostoesky تے گورکی (Gorky) نے وی انگریزی لکھاریاں خاص طور تے ناول نگاراں نوں متاثر کیتا۔ (102)

اونہویں صدی دے نصف وچ ناول وچ حقیقت نگاری دارحجان پیدا ہو گیا سی۔ پچھو کڑ وی حقیقی ہو گیا سی۔ فیر لکھن والے کھل کے لکھن پئے۔ اوہ اپنی گل ڈنکے دی چوٹ تے کہندے سی۔ ہر قسم دا موضوع سیاسی، اقتصادی، اخلاقی، تعلیمی، روحانی تے عادی ناولاں دا مرکزی خیال بنے۔ جدید انگریزی ناول دے کجھ لکھاری Galsworthy، Benett نے Wells پیدا تے وکٹوریہ دوری پر اوہناں اپنا کم ویہویں صدی

تک جاری رکھیا۔ ٹیکنیکل ترقی اور ہویں صدی دے اخیر وچ ہوئی۔ ناول فائن آرٹس بن گیا۔ نئے لکھاریاں نے ویہویں صدی وچ سنجیدہ، سوشل تے فلاسفیکل موضوع تے لکھیاں۔ اوس دور دے نامور ناول نگار H.G. Wells، Joseph Conrad، Bennett، Galsworthy، Samuel Butter تے H.G. Wells ایڈورڈین دور توں گذرن توں بعد چارجین دادورارے۔ پہلی جنگ عظیم 1914-1918 دے دور وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ جہناں نے ناول نگاراں دی سوچ تے وی اثر کیتا۔ بہت سارے مکاتیب فکر نے جنم لتا۔ پبلشر تے بک میکرز نے بڑا کم وکھایا۔ ناولاں تے ناول نگاراں نوں بڑی شہرت دتی تے مشہوری دا اہتمام وی کیتا۔ (103)

اوس دور دے نامور ناول کاراں وچ D.H. Lawrence نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں کجھ ایچ نیں۔ 1913 Sons and Lovers، (1915) The Rain Bow، (1913) Kangaroo، (1921) Women in Love، (1922) Aarons Road، (1929) D.H. Lawrence، Lady Chatterley's Lover انتھابی سوچ دا حامل سی۔ اوہ زندگی بارے دو طرح سوچداسی۔ (i) جمالیاتی نظاریاں والی زندگی (ii) جنسی تسکین والی زندگی۔ (104) بقول علی عباس حسینی:-

”اوس نے جنسیات تے اتنا زور دتا کہ اوس دیاں کتاباں علمی زبان وچ لکھی ہوئی کوک شاسٹر بن گئیاں۔ لیکن Lawrence دیاں لکھتاں نوں اک طرح ای لینا غلط اے۔ اوہ معاشرتی بے چینی داخل دسنا چاہندا اے۔“ (105)

جدید دور دے ناول نگار Aldors Hunly دیاں لکھتاں (1921) Crome Yellow، (1923) Antic Hay، (1925) Barren Leaves، (1928) Paint Counter، (1932) Bravel New World طنزیہ دے مزاجیہ رنگ وچ رنگیاں لکھتاں نیں۔ حیاتی دیاں تکلیفاں تے نظر رکھدا اے۔ انساناں نوں انساناں دی صورت وچ ویکھدا اے۔ Dorothy Richardson دیاں مشہور لکھتاں (1915) Painted roofs، (1910) Back Water، (1917) Hameo Comb، (1921) Dead Lock، (1927) Tray، (1931) Left Hand، (1999) Interim Tunnel۔ سارے ناول

رومانی لہجیات دے بارے میں۔ کہانیاں وچ کوئی ربط نہیں۔ تحت الشعور تے جذبات دا اظہار اے (106)

جدید انگریزی ناول Mrs. Virginia Wolf دے تذکرے توں بغیر تریار ہے گا۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں (1915) The Voyage Out، (1919) Night and day، (1912) Room، (1925) Mrs. Dalloway، (1927) The Light House، (1931) Waves، (1936) The Year۔ مسز وولف بارے تنقید نگار لکھدے نہیں کہ اوہ شاعرانہ رنگ وچ تے اعلیٰ انگریزی لکھدیاں سی۔ اوہناں دا خیال اے کہ ظاہر اصل نہیں۔ بلکہ اصل چیز انسان دا دماغ اے۔ تخیلات تے تصورات انسان دے تاریک کونیاں وچ چھپے رہندے نہیں۔ ایہدے ناول وی بے ربط نہیں۔ سارے جدید انگریزی ناولاں وچ اک پرشورناں James Joyce دا اے۔ اوس دی لکھت Ulysses بڑے حجم دا ناول سی۔ ایس وچ فلاسفی، سائیکولوجی، دھارمک، جادو، ہسٹری تے علامتی کچھ نظر آوندے نہیں۔ اک تنقید نگار نے ایس ناول نوں ٹیلی فون ڈائریکٹری داناں دتا اے۔ ایس ناول نگار دا دوسرا ناول 1939 وچ چھاپے چھیا۔ ایس ناول داناں Finne Gone اے۔ ناول بے حد فلاسفیانہ اے۔ اک تنقید نگار Monchester Wske دا خیال اے کہ خود James Joyce ای اپنے ناول دی وضاحت کر سکدا اے۔ ایس زمانے وچ ناول نگاراں وچ اک ناں ادیب تے ناقد فوسٹر۔ ای۔ ایم داوی اے۔ اس دے تن ناول قابل ذکر نہیں۔ Howard End، A Room with a View تے Hoge Walpale۔ جدید ناول دا کیسوس وسیع توں وسیع ہوندا گیا۔ موضوعات وچ وی جدت پائی جاندی اے۔ ایس صدی وچ کھلے اخیر والے ناول وی لکھے جان لگ پئے۔ (107)

انڈین حوالے دے انگریزی ناول

انڈین معاشرت دے حوالے ناول بہت سارے جدید ناول نگاراں نے قلم اٹھایا۔ ایہہ انگریزی ناول نگاری Thomson، Candler تے Foster E. M. سی۔ فوسٹر دا ناول A passage to India، تھا مسن دا ناول An Indian Day تے فوسٹر دا اک ہور ناول A Farewell to India مشہور ناول نہیں۔ ایہہ سارے ناول انگریزی تے ہندوستانی وی کشمکش دے حوالے نال نہیں۔ ناولاں دے حوالے نال اگر اوہناں ہندوستانی لکھاریاں دا ذکر ناں کریئے جہناں انگریزی وچ ناول لکھے تے انگریزی ناول دا باب تریار ہے گا۔ انگلش بدیشی زبان اے۔ اک قلم کار واسطے بڑا مشکل ہوندا اے کہ اوہ کسی بدیشی

زبان وچ ادب تخلیق کرے۔ چونکہ انگریز اس دی وجہ نال اینگلو اینڈین کلچر پیدا ہو چکیا سی۔ ایس کر کے Indo Anglian ادب وی تخلیق ہو گیا۔ بہر حال ہندوستانی لکھاریاں نے وی انگریزی زبان وچ طبع آزمائی کیتی۔ سب توں پہلاں نورودت نے انگریزی وچ ناول تخلیق کیتا۔ ناول دا ناں Young Spanish Maiden یاں Planca سی۔ ایہہ اوہناں دی وفات توں بعد چھاپے چڑھیا۔ ریمس چندرودت قدرتی ناول کارسی۔ اوس دے مشہور ناول 'The Slave Girl of Agra'، 'An Indian Historical Romance' (1909) 'A Story of Indian Domestic Life' میں۔ ایس۔ کے۔ گوش نے (1905) وچ '1001 Indian Nights' تخلیق کیتا۔ B.A. Rajan نے 'Vasuedva Sasprn' لکھیا۔ فیرونی کرشنا نے 'Padmini' تے 'Dine of death' تخلیق کیتا۔ ایس توں علاوہ بہت سارے اجے تخلیق کار پیدا ہوئے جہناں انگریزی زبان وچ ناول تخلیق کیتا۔ پنجاب وچ مشہور قلم کار سو بر اجی تے سر جوگندر سنگھ سی۔ ویہویں صدی دے اخیر ڈی۔ ایف کر کر مشہور ناول نگار گزرے نیس۔ اوہناں دے انگریزی ناول 'Just Flesh' تے 'There Lay the City' اے۔ راجہ راؤ نے انگریزی وچ ناول 'Kanthapura' تخلیق کیتا۔ آر۔ کے۔ نارائن نے وی کجھ ناول تخلیق کیتے۔ پہلا ناول 'Swami and Friends' فیرونی Bachelor of Arts، تیسرا ناول 'The Dark Room' سی۔ ایس توں علاوہ ہندی لکھاریاں سر رابند ناتھ یگوردا کورا اورک (Wreck) بڑا مشہور ناول اے۔ نئے لکھن والے سرفیروز خاں، ملک راج انند، خواجہ احمد عباس تے احمد علی خاص طور تے ذکر دے قابل نیس۔ اوہناں دا مشہور ناول 'The Light in Delhi' اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ فیرونی لیسٹ اے جہاں انگریزی وچ ناول تخلیق کر کے انگلش فلکشن وچ وادھا کیتا۔ کجھ مشہور تخلیق کارز نائیاں دے ناں وی نیس۔ جہناں دا ذکر وی ضروری اے۔ کملا مرکنڈوا، پروار چھاپا والا، شکنتلا تے شری فلکشن نے انگلش وچ ناول تخلیق کیتے۔ (108)

امریکی ناول

چونکہ ساڈھے ایس باب وچ ریت تے روایت دے حوالے نال گل ہو رہی اے۔ ایس کر کے انگریزی وچ ناول تخلیق کرن والے سارے تخلیق کاراں دا ذکر کرنا ضروری اے۔ جتھے جدید انگلش ناول دا ذکر آندا اے۔ تے اسی امریکن انگلش ناول نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ امریکی ناول نگاری وچ حقیقت نگاری نوں پہلاں

ای اپنا چکے سی۔ امریکی ناول نگار Brit Hart جدید زندگی نوں پسند کردا سی۔ اوہ جمہوریت دی تے آزادی دی
 تحریاں دا حامی سی۔ امریکی طرز زندگی نوں افضل جاندا سی۔ اوس دے مشہور ناول American
 A Yankee at King Arthua's تے The Prince and the Pauper، Claims
 Court اے۔ اک ہور امریکن ناول نگار William Dean اے۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں
 Through the Eyes، A Fear Ful Responsibility، Fogone Conclusion
 of the Needles تے Lady of Arocstook نیں۔ Heny James امریکہ دا نفسیاتی ناول
 نگار اے۔ اوس دے ناولاں دے کردار پڑھے لکھے ہوندے۔ اوس دے مشہور ناول Rodrick
 An International، Portrait of a Lady، The American، Hudson
 Fronk تے The Lesson of Master، Episode Golden Bowl نیں۔
 Noris امریکی ناول نگار اے۔ اوس دا پہلا ناول Vendoverand the Brute
 Women نے دو ناولاں نے اوس نوں شہرت دیا وہ Octopus تے Pit سی۔
 Grance نے تن ناول تخلیق کیتے Maggic، George's Mother تے Badges of
 Courage۔ ایہہ زیادہ دیر زندہ نہیں رہیا فیروسی امریکی ادب وچ ایہدی تھاں اے۔ (109)
 George Moore امریکی ناول نگاری اے۔ جس نے انگریزی ادب تے گہرا اثر چھڈیا۔
 اوس دیاں مشہور لکھتاں Amissioneries Wife، Confession of a Young Man
 Memories of a Dead Life تے Sister Taresa۔ مور نے انگریزی وچ آزاد نگاری
 نوں کھل کے فروغ دتا۔ Sherweed Anderson امریکی ناول نگار نے زیادہ تر نفسیاتی پہلو نوں مد
 نظر رکھ کے ناول لکھے۔ اوہناں دے مشہور ناول Poor Wife، Many Merriages تے Dark
 Laughter نیں۔ Leuuis نوبل انعام یافتہ امریکی ناول اے۔ اوس دیاں مشہور لکھتاں Main
 Arrow Smith، Street تے Dods Wortt نیں۔ (110)

5. سپینش ناول

ناول لکھن دی روایت ہرزبان وچ اے۔ سپینش وچ وی نثر لکھن دا رواج چند رھویں صدی توں
 ہویا۔ اُیلین "Boccaccio" دا اثر سپینی کہانی تے وی ہویا۔ روایتی قسم دارنگ ایس ادب وچ پایا جاندا

اے

16 (سولویں) صدی عیسوی

1508ء وچ Amadsdo Gate اک رومانی رنگ دی لکھت منظر عام تے آئی۔ ایس کتاب دی اصل کا پی گم ہو گئی سی۔ غالباً ایس دا تعلق پرتگال نال سی۔ 1554ء وچ Picaresque رومانس دے حوالے نال Lazarills de Tomes نے شاندار کہانیاں تخلیق کیتیاں۔ ایہناں دی کتاب نوں سولہویں صدی دی Pick Wick کہیا جاسکدا اے۔ 1561ء وچ Jorge de Moutimer نے اک کتاب "Diama" تخلیق کیتی۔ جیہڑی سارے یورپ وچ مقبول ہوئی۔ 1585ء وچ Gal Atea رومانس دے حوالے نال Cervantes وی ناول دے بالکل قریب دی لکھت سی۔

17 (ستارویں) صدی عیسوی

1604ء وچ Cervantes دی لافانی لکھت Don Quixote چھاپے چڑھی۔ جس نے ناول دی اک تاریخ مرتب کیتی۔ 1613ء Cervantes نے بارہ ناول تخلیق کیتے۔ پر اوہ اتنے جانے بچھے ناول نہیں سی۔ اوہناں تے تھوڑا اٹیلین اثر سی بلکہ چنگے ناول سی۔ اوس ویلے اک گمنام لکھت Mock Aunt وی چھاپے چڑھی سی۔ ایہہ شاندار تے طنزیہ قسم دی لکھت سی۔ اگلے ورہیاں وچ کسی وی سپینش لکھاری نے اتنی توجہ حاصل نہیں کیتی جتنی اک سپینی سپاہی Perez de Hita نے۔ ایس نے نہ صرف یورپ دی سوچ نوں بدلایا بلکہ فرانس والیاں دی توجہ وی حاصل کیتی۔

17 (ستارویں) صدی عیسوی

ایس صدی دی مشہور تخلیقاں Granda تے Moors سی۔

18 (اٹھارویں) صدی عیسوی

ایس صدی وچ Fray Cerundio de Campazes نے وی معیاری لکھتاں تخلیق کیتیاں۔ 1708ء توں 1731ء تک دے عرصے وچ J.F. Isla نے کافی شہرت حاصل کیتی۔ Gi Blase اوس زمانے وچ J. F Isla مشہوری حاصل کیتی۔ سپینش ناول دے حوالے نال اگر تجزیہ کرینے تے اوس توں بعد ناول نگاری وچ کوئی خاص قابل ذکر وادھا نہیں ہویا۔ ایس دور وچ Walter Scott دے ناولاں دی نقل ضرور موجود سی۔ مثلاً Martinez de Ha Rosa تے Zarrilla۔

19 (اویسویں صدی) عیسوی

ایس صدی وچ 1877ء تے اٹھارویں صدی اخیر توں اک ناول کار Cacilia Bohlde Faber نمایاں ہو کے ابھر دی اے۔ اوس داناوول La GAviota 1848ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ Andalusion گاؤں دی حیاتی بارے سی۔ ایہہ پہلا پسنی ناول سی جیہڑا جدید طرز داسی۔ اوس توں بعد ایس لکھاری دی بہت سارلیاں لکھتاں منظر عام تے آئیں 1824 Valira، 1934 Pereda، 1845 Perez Galds تے 1853 Palaio vald وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہناں سارے ناولاں وچ جدید یورپی ناولاں دار تھان پایا جاندا سی۔ (111)

4. روسی ناول

وسط ایشیا، ملک مشرقی یورپ دے نال وی ملدا اے۔ اتھے ناول دیاں اپناں حقیقی جڑاں نیں۔ روس وچ ناول کیتھریں دے ویلے وی موجود سی۔ فیراویس صدی دے پہلے حصے وچ روسی ناول تے "Sir Walter Scott" دیاں لکھتاں دا اثر نظر آوندا اے۔ اوس ویلے کرانٹن، راڈشچو، آزر آیلونز لٹینی ژاگوشکین، نے کجھ ناول تخلیق کیتے۔ 1799-1839 دے سارے عرصے وچ الیگزندر سر جیوک روسی ادب تے چھاپا رہیا۔ اوس نے کامیاب ناول 'کپتان دی دھی' تے ماسٹر پیس ناول 'ایوگینی انیکن' جانا جاندا اے۔ ایہہ شعری شکل وچ لکھیا گیا۔ لرمانو توو 1814-1840 دی اک تخلیق A Hero of over times نوں اک شاندار ناول کہیا گیا۔ فیر 1834ء وچ Gogol دیاں لکھتاں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ 1809-52 دا دور سی۔ (112)

Gogol دے زیادہ تر ناول رومانی تے تاریخی واقعات تے مبنی سی۔ اسے داناوول 'مردہ روحاں' دا یورپ دے ادب وچ خاص مقام اے۔ Gogol توں بعد Gontchador، Tonragieve، Tolostoi، Dostolveski، Pissemski شاندار ناول نگار نیں۔ ایس توں بعد ناول نگاراں دا اک مضبوط تے پکاٹھکا مکتب فکر پیدا ہو گیا۔ ووستوو سکی دا مشہور ناول "House of Deads" اے۔ نالٹائی دا مشہور ناول "The War & Peace" اے۔ ایس ناول داناوولاں وچ اچا مقام اے۔ اوس ویلے دنیا دے ناولاں دا اثر روسی ادب تے ہویا۔ روسی ناولاں نے اپنی راہ بنائی سی۔ اویسویں صدی دے اخیر تے وہیویں صدی دے آغاز تیکر ناول نکھر گیا سی۔ میکیم گورکی داناں روسی ادب دے حوالے نال دنیا ہویا

ناں اے۔ اوس دی مشہور تخلیق 'ماں' دا ترجمہ مختلف زبانوں وچ ہویا۔ اوس دیاں لکھتاں روسی انقلاب دے حوالے نال نیں۔ ڈاکٹر ژواگوروس دا مشہور شہرہ آفاق ناول نگار اے۔ جس نوں ادب دا نوبل پرائز وی ملیا اے۔ (113)

6. جرمن ناول

جرمن ناول ہور زبانوں دے ناولوں دے مقابلے کافی دیر بعد تخلیق ہوا۔ جرمن ناول بارے جیہڑی کھوج کیتی گئی اے۔ ایس توں پتہ چلدا اے H.J.C Von Grimmshausen ستارہویں صدی وچ اک جرمن ناول نگاری سی۔ ایس دا زمانہ (1625-1650) سی۔ ایس دیاں لکھتاں رومانی سی۔ ایہہ لکھتاں Abenteuerlic, Simplicius, Simplicissimus 1669ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس ناول وچ 30 سال دی جنگی مہمات دا ذکر اے۔ پر ایس نوں مکمل ناول نہیں کہہ سکدے۔

18 (اٹھارویں صدی) عیسوی

اٹھارہویں صدی وچ Defoes دی نقل وچ Rebinsonaden اک بہت بڑا رومانس تخلیق ہوا۔ اک ہور لکھت Wieland جیہڑی Don Quixote دی نقل سی چھاپے چڑھی۔ 1774ء وچ Goethe دی شاندار لکھت The Sorrow of Young Werther چھاپے چڑھی۔ اوس دا دوسرا ناول Wilhelm Meister 1796ء تے تیسرا ناول Elective Affenites 1809ء وچ چھاپیا۔

19 (اونہویں صدی) عیسوی

اونہویں صدی دے آغاز تے Gethe توں علاوہ اک ہور لکھاری Johann Paul Richter (Jean Paul) نے مہماتی قسم دی کہانیاں تے مبنی ناول تخلیق کیتے۔ ایہہ ویلہ (1763-1825) داسی۔ ایس قسم دیاں تخلیقات دا اثر یورپی رومانی ادب تے وی ہویا۔ اوس توں بعد بہت سارے رومانی ناول کارا بھر کے سامنے آئے۔ اوہناں دے ناں کجھ اس طرح نیں Brentano، Tieck، Kpiest، Fonqu، Arnixi تے Immermann اوس ویلے دے ناول نگار آزاد شاعری دی طرح ناول لکھدے سی۔ ناول دا کوئی خاص ضابطہ تے اصول نہیں سی۔ ایس توں بعد دے ناول کاراں وچ اچے معیار دے نال نگار Gustav Freytag نیں۔ ایہناں نوں جرمنی دا Walter Scott کہندے

نہیں۔ فیروہویں صدی وچ بہت سارے جرمن ناول نگاراں نے کم کیتا۔ اوہناں چوں مشہور ناں Laube، Anerback، Berthold، Jeremias Golhelf، Ebers، Fontane، Heyse، Spielhagen تے ہور ناں شامل نہیں۔

(اوہویں تے وہویں صدی) عیسوی

اوہویں تے وہویں صدی وچ بہت سارے جرمن ناول اپنے اصلی تے حقیقی رنگ وچ لکھے گئے۔ جرمن ناول دی ہور زبانوں دے ناولوں دی طرح ابھر کے اک اچے مقام تے جا پڑیا۔ (114)

ب۔ مشرقی ناول

1. اردو ناول

ناول دی عمارت قصہ، کہانی یا داستان تے اساری جاندی اے۔ اردو ادب وچ قصہ، کہانی یا داستان لکھن دارو اچ بہت پہلوں موجودی۔ تاریخ اردو دا مطالعہ کرینے پتہ چلدا اے کہ قصے تے کہانیاں دوسرے ادباں دی طرح منظوم شکل وچ موجودی۔ اردو ادب وچ لکھیاں گیاں مثنویاں اس دامنہ بولدا ثبوت اے۔ خوب محمد خوب دی خوب ترنگ وچ شیخ چلی دا قصہ ہمیشگی دارو پ اختیار کر گیا اے۔ قطب قطبی دیاں مثنویاں، ملاو جہی دا قصہ قطب مشتری تے چھنچا نوی محمد افضل دی مثنوی سب رو ما دارو دے مشہور منظور قصے نہیں۔ علی عباس حسینی اپنی کتاب ”ناول کی تاریخ و تنقید“ وچ تحریر کردے نہیں۔

”اردو کو ان ابتدائی تصنیفات سے دو عناصر مل گئے اک کردار نگاری دوسرے منظر

کشی۔“ (115)

اٹھارہویں صدی عیسوی وچ انگریزی ادب دا پہلا مکمل ناول ”پامیلا“ چھاپے چڑھیا۔ اس دا مصنف رچرڈسن اے۔ اوس وقت اردو ادب وچ قصہ تے کہانی تخلیق ہو رہی اسی۔ یعنی اردو ادب وچ ناول نگاری دا رواج بہت بعد وچ ہویا۔ ہندوستان دی تاریخ دا مطالعہ کرینے تے پتہ چلدا اے کہ اٹھارہویں صدی وچ انگریزاں دی ویشش سی کہ ہندوستانیاں نوں عیسائیت ول راغب کیتا جائے۔ ایس مقصد واسطے مذہبی کتاباں دی اشاعت وی کیتی۔ نالے ہائی سکول وی قائم کیتے۔ 1857ء وچ جنگ آزادی توں بعد انگریزی معاشرت تے انگلش ادب دا اثر مقامی لوکاں تے وی ہویا۔ اوس ویلے اردو ادب وچ داستان نگاری دارو اچ عروج تے سی۔ سب توں چنگی داستان باغ و بہار 1802ء وچ تخلیق ہوئی۔ 1824ء وچ رجب علی سرور

نے اپنی شاندار داستانِ فسانہ عجائبِ تخلیق کی تھی۔ اوہ ویلہ سی جدوں باہر توں آئے انگریزی افسانے نوں ادیبان پڑھیا۔ اوس ویلے دے ادیبان وچ سرشار پہلے ادیب سی جہاں انگریزی ناول پڑھیا۔ اردو ادب وچ افسانے نوں متعارف کروایا۔ سہیل بخاری لکھدے نیں:-

کجھ پرکھ کرن والے فسانہ عجائب نوں داستان تے ناول دی درمیان زنجیر وی کہندے
نیں۔ پر ایہہ خیال درست نہیں۔ فسانہ عجائب وچ مافوق الفطرت عناصر، غیر فانی کردار
نالے کرداراں وارققاء موجود نیں۔“ (116)

ایہہ ناول توں ہٹ کے خصوصیات نیں۔ کجھ لوکاں نوں باغ و بہار وچ وی ناول دی شکل نظر آوندی
اے۔ پر سچ ایہہ اے کہ ناول تے داستان الگ الگ شکلاں نیں۔ جدوں داستاناں لکھیاں جا رہیاں سی اوس
وقت ناول دا کوئی تصور نہیں سی۔ ایہہ اسی کہہ سکدے آں کہ اردو قصہ تے انگریزی ناول دا مہاندہ کجھ ملدا
جلد اتے سی۔ مولانا نذیر احمد دے قصے و تعلق اردو افسانے نال جوڑیا جاندا اے۔ اوہناں دے قصیاں وچ
ناول دیاں خصوصیات موجود نیں۔ اوہناں دا سب توں وڈا کارنامہ ایہہ سی پئی اوہناں دے قصے سچے معاشرتی
زندگی دی تصویر کشی کردے نیں۔ ڈاکٹر محمد احسن فاروقی اپنی کتاب ’ناول کیا ہے‘ وچ لکھدے نیں:-
”تقدیر 1857 نے ہر صاحب دماغ پر واضح کر دیا کہ ہماری سب سے بڑی کمزوری ہماری
زندگی سے دوری ہے۔ انگریزوں کی کامیابی کا راز ہی یہ ہے کہ وہ خیالی دنیا میں نہیں بستے۔
یہی دنیا ان کے لئے قہقہے بھی ہے۔“ (117)

مولوی نذیر احمد چونکہ سرسید احمد دے رفقاء کاری۔ ایس کر کے سرسید احمد دا کجھ رنگ اوہناں تے وی
چھڑھیا۔ انگریزی تے اوہناں نوں واجبی آوندی سی پر اصلاح دا جذبہ کوٹ کوٹ کے بھریا ہویا سی۔ مولوی
صاحب دیاں زیادہ لکھتاں وچ اصلاح تے مقصدیت اتنی زیادہ اے کہ اوہناں دیاں کتاباں ناول نہیں
لگدیاں۔ اوہناں دا ذور بیان زبردست اے۔ اپنے ناولاں وچ اوہناں معاشرتی اصلاح توں علاوہ دینی تبلیغ
دا کم وی لیا۔ ڈاکٹر سہیل بخاری دسدے نیں:-

مرات العروس مولوی نذیر احمد دی پہلی کتاب اے۔ جیڑی 1849ء وچ پہلی دفعہ شائع
ہوئی۔ اس وچ عورتاں دی تعلیم تے امور خانہ داری دے زور دتا گیا۔ حکومت نے اس
کتاب تے ڈپٹی نذیر احمد نوں اک ہزار روپیہ انعام دتا۔ سرکاری کتب خانیاں واسطے ایس
کتاب دیاں دو ہزار جلداں خریدیاں کھیاں۔ ایس توں ایس کتاب دی اہمیت دا اندازہ

ہوسکا اے۔ 1876ء وچ مرآت العروس دا دو جا حصہ بنات اُلعش شائع ہويا۔
 1877ء وچ توبہ المصوح چھاپے چھٹی۔ مولوی نذیر احمد دی اک ہور تحریر فسانہ
 بتلاء 1885ء وچ شائع ہوئی۔ 1888ء وچ ابن الوقت شائع ہويا۔ ایہہ اک اجھے
 کردار دی کہانی اے جہڑا مغرب پرست اے۔ ایہہ 1857ء دے ندر وچ انگریزاں دی
 جان بچا کے انعام و اکرام تے اچا عہدہ حاصل کرداسی۔ پر اخیر وچ اپنی انگریزی وضع دے
 ہتھوں ذلیل ہو جاندا اے۔ (118)

مولوی نذیر احمد کٹر مولوی سی ایس کرو اعظ تے صبر آزما خطبات ناولاں وچ جاری ساری سی۔ احسن
 فاروقی 'اردو ناول کا ارتقاء' دے باب وچ تحریر کردے نیں۔

”اس تمام خشکی اور ناصحانہ پن کے باوجود بھی ہم مولوی صاحب کی ان کتابوں کو ناول اس
 وجہ سے کہنے پر مجبور ہیں کہ مولوی صاحب پہلے شخص ہیں۔ جنہوں نے ہمارے اس زمانہ کی
 معاشرت کی اچھی تصویریں کھینچی ہیں۔ ان کے ہاں وہ ما فوق الفطری عناصر موجود ہیں جو
 داستانوں کے اجزائے ترکیبی ہوا کرتے تھے۔“ (119)

سہیل بخاری سرشار بارے لکھدے نیں۔

1878ء وچ اودھ بیچ دا آغاز ہويا۔ اس بعد انگریزی افسانے وی باہروں آنے شروع
 ہو گئے۔ مضمون نگاراں وچ سرشار پہلے ادیب سی جہناں نے انگریزی ادب نوں پڑھ کے
 صنف افسانہ نوں اردو ادب وچ متعارف کروایا۔ کجھ ناقدین فسانہ عجائب نوں داستان تے
 ناول دی درمیانی کڑی کہندے نیں۔ (120)

سرشار نے چونکہ انگریزی ناول دا مطالعہ کیتا سی۔ انگریزی ادبناں واقفیت رکھدے سی۔ ایس کر کے
 اوہناں دے ناول تے فیلڈنگ، اسمورٹ، اسٹرن، اسکاٹ، ڈکینیس تے تھیکرے دا اثر وی دکھائی دیندا
 اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ وسعت وی انگریزی ادب دے مطالعہ نال آئی۔

علی عباس حسینی لکھدے نیں:

”نثر شارکی اس وسیع انظری ہی کا یہ نتیجہ ہے کہ وہ اردو کے سب سے پہلے باقاعدہ ناول نگار
 تسلیم کئے جاتے ہیں۔“ (121)

سرشار دیاں تن مشہور لکھتاں فسانہ آزاد، سیر کہسار تے جام سرشار نیں۔ مولوی نذیر احمد نے اپنے
 قصیاں چوں غیر انسانی تے غیر فطری وسیلے کڈھ دتے پر اوہناں دا نظریہ اخلاقی تعلیم و تربیت دے ارد گرد

گھمدارہیا۔ سرشار نے ناول وچ وسعت پیدا کیتی لیہناں لکھتاں وچ بیگماتی زبان اوہناں دیاں چالاکیاں، معاشرتی رہن سہن، سوکناں (جذبہ سوتیا ڈاہ) تے آزاد زانیاں دا ذکر ملدا اے۔ پیشہ وررٹھیاں، دائیاں تے بھھیارناں دے کردار وی ملدے نیں۔ ایس طرح مرداں دے سارے روپ وی بیان کردا اے۔ جس وچ غنڈے، سیٹھ، جوگی، بزاز، نائی، حلوائی تے شریف ہر طرح دے مرد شامل نیں۔ علی عباس حسینی لکھدے نیں۔

”سرشار کی کتابیں ان اخلاقی معیار سے بلند ہیں۔ بقول پنڈت نرائن درفسانہ آزاد میں اکثر

مقامات غیر مہذب تے نامیانہ ہی نہیں بلکہ فحش و متبدال بھی ہیں۔“ (122)

کے۔ کے۔ کھل سرشار بارے لکھدے نیں:

”اردو میں سلسلہ جاتی ناول کی بنیاد سرشار نے ڈالی۔ ناولت کی شروعات بھی انہوں نے ہی

کی۔ سرشار اگر آج زندہ ہوتے تو فلموں کے پلاٹ کے لئے ہٹ ہوتے۔ ان کا زمانہ فلم اور

ٹیلی ویژن کا زمانہ نہیں تھا۔ لیکن ان کے ناولوں کا انداز ڈرامائی ہونے کے ساتھ ساتھ ایک

ایسا فلمی ہے جو جدید ہونے کے ساتھ مسلسل بھی ہے۔ اور ناول میں سرشار کا وہی رتبہ ہے جو

انگریزی میں سوفٹ کا ہے۔“ (123)

سرشار دی ناول تے اتنی مضبوط پکڑ نہیں سی۔ اوہ داستاناں دے زیر اثر ناول تخلیق کردے سی۔

اونہویں صدی دے اس اخیر لے دور وچ مولانا عبدالحلیم شررداناں اہل قلم دی حیثیت نال متعارف

ہوندا اے۔ شرر عربی و فارسی دے عالم سی۔ انگلستان تے یورپ دی سیاحت وی کیتی۔ ایس دوران سرواٹر

سکاٹ دے تاریخی ناول پڑھے۔ ایہ ناول پڑھ کے اوہناں وچ اک تقابلی سوچ پیدا ہوئی۔ اوہناں نے

تاریخی ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دے ناول مسلماناں دے کارنامیاں تے تنزل دے حوالے نال تخلیق

ہوئے۔ ڈاکٹر تھیل بخاری لکھدے نیں۔

”شرر نے اپنے ناول اسکاٹ کی دیکھا دیکھی ضرور کھکھے لیکن انہیں اسکاٹ کی سی تاریخی

بصیرت حاصل نہ تھی۔“ (124)

شرر نے کثیر التعداد ناول تخلیق کیتے۔ جہناں چوں مشہور ناول منصور موہنا، فردوس بریں، ملک العزیز،

ورجینا۔ شوقین ملکہ، عزیز مصر، فلورا فلوریڈا، فتح اندلس، باب خرمی تے زوال بغداد نیں۔ بقول پروفیسر فراق

گورکھپوری شرر دے ناول پاویں مٹی دا پہاڑ نیں پر اوہناں نوں ٹھنگ کے ویکھنا پیندا اے۔ تاریخی ناولاں توں

علاوہ مولانا شرر نے معاشرتی ناول وی تخلیق کیے۔ مشہور معاشرتی ناول بدر النساء کی مصیبت، آغا صادق دی شادی میں۔ دونوں ناول ہندوستانی مسلمانوں کی معاشرت دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔

اوپر بیس صدی دے اخیر وچ محمد علی طیب مولانا عبدالحلیم شرر دے ہم عصر گزرے میں۔ محمد علی طیب نے وی تاریخی ناول تحریر کیے پر اوہ غلطیاں نال پر نہیں۔ جہناں وچوں مشہور ناول جعفر عباسیہ اے۔ ایس دور وچ اک ہور ناول نگار جہیز دے عبدالحلیم شرر تے محمد علی طیب دے ہم عصر گزرے میں۔ جہناں نے ناول نویسی نوں ذریعہ معاش نہیں بنایا۔ اوہناں نے اوس دور وچ ناول نگاری وچ چنگا وادھا کیتا۔ مرزا عباس ہوش وی اوس دور دے ناول کار گزرے میں۔ دو ناول افسانہ نادر جہاں تے ربط ضبط تخلیق کیے۔

مرزا محمد ہادی رسوا دی ایس دور وچ اک اہم حیثیت اے۔ پہلاں ناول افشائے راز نامہ ناول سی۔ کجھ لوکاں دا خیال اے کہ ایہہ اوہناں دی اپنی کہانی اے۔ اصل لکھت جہیز دی اوہناں دی وجہ شہرت بنی اوہ امراء و جان ادا اے۔ انیس قادری لکھدے میں:-

ایہہ ناول 1899ء مارچ وچ مکمل ہويا تے چھاپے چڑھیا۔ اس وچ تمہید توں علاوہ مشاعرہ وی شامل اے۔ ایہہ افشائے راز دی ترقی یافتہ شکل اے۔ افشائے راز تے زمراؤ جان ادا دونوں وچ حیاتی دیاں زوال پذیر تے صحت مند قدراں دا موازنہ کر کے روشن مستقبل دی نشاندہی کیتی اے۔ (125)

امراؤ جان ادا اک طوائف دی آپ بیتی اے۔ رسوانے ناول وچ اس نوں اک مرکز دی حیثیت دتی اے۔ اک طوائف اوس وقت لکھنؤ دی تہذیب وچ اک خاص حیثیت رکھدی سی۔ ایسی تربیت گاہ سی جتھے نئی نسل آداب مجلس سکھدی سی۔ رسوا دا مقصد معاشرتی زوال دیاں اہم علامتاں نوں ظاہر کرنا وی سی۔ امراؤ جان ادا کردار خیالی نہیں کیونکہ مرزا رسوا حقیقت نگار ہون دا دعویٰ کردا اے۔ علی عباس حسینی لکھدے میں:-

”رسوانے اس ناول میں اپنی شخصیت کو داخل کر کے بڑا فائدہ اٹھایا ہے پوری تصنیف حقیقت کا آئینہ ہو گئی ہے۔“ (126)

انیس قادری لکھدے میں:-

اردو ادب وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دا مرکزی کردار اے۔ انگریزی وچ اس نوں پکار سک ناول کہندے میں۔ (127)

رسوا دے ناول ذات شریف تے اختر بیگم اتنے باکمال ناول نہیں۔ رسوانے ناولاں دا ترجمہ وی

کہتا۔ جہاں وچ مشہور ناول خونِ جورو، خونِ بھید، خونِ عاشق تے خونِ مصر شامل نہیں۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نہیں:-

”وہیویں صدی دے شروع وچ مرزا محمد سعید قاری سرفراز حسین تے راشد الخیری دے ناول دنیا وچ شامل ہو گئے۔ مرزا محمد سعید اپنے ناولاں وچ مغربی تے مشرقی تہذیب دا موازنہ کردے نظر آندے نہیں۔ اک معاشرتی تبدیلی دے وی خواہ نظر آندے نہیں۔ قاری سرفراز دیاں لکھتاں زیادہ تر طوائف دے ارد گرد گھمدیاں نہیں۔ مولانا محمد راشد الخیری دے فن تے شررتے ڈپٹی نذیر احمد دا اثر نمایاں ظاہر ہوند اے۔ بیسویں صدی وچ حقیقت پسند ناول نگاراں توں علاوہ اک نویں تحریک شروع ہوئی۔ ایہہ تحریک رومانی تحریک سی۔ رومانی ادیبان نے درد تے تہانی نوں اپنی شخصیت دا حصہ بنایا۔ اس دور وچ نیاز فتح پوری دی تخلیق شاعر دا انجام اک نمائندہ لکھت اے۔ مجنوں کور کھ پوری تے ہارڈی دا بہت اثر سی۔ اوہناں دی رومانیت بہت سلجھی ہوئی متوازن سی۔“ (128)

1901ء وچ پریم چند دی ادبی زندگی دا آغاز ہویا۔ ناول کاری توں پہلاں زیادہ تر افسانے تخلیق

کہتے۔ پریم چند ناول دی تصنیف نوں شروع وچ ذریعہ معاش بنایا۔ علی عباس لکھدے نہیں:-
”ہفتی نے اقتصادیات کے زیر اثر زیادہ تر ہندی ناول ہندی ہی میں لکھے۔ اور بعد میں انہیں اردو کا جامعہ پہنایا۔“ (129)

پریم چند دے مشہور ناول بیوہ، بازار حسن، نرملہ، گوشہ عافیت، چوگان ہستی، میدان عمل تے گنودان نہیں۔ ایہہ سارے ناول رومانی سی۔ انہاں وچ معاشرت دی اصلاح کیتی سی۔ 1921ء وچ عدم تعاون دی تحریک توں بعد پریم چند نے نوکری چھڈ دتی۔ سہیل بخاری لکھدے نہیں:-

”پریم چند نے کتنے ہی ناول لکھے جو ان کے ترقی پذیر فن کی ارتقائی کڑیاں ہیں۔ اور ان کا فن ان کے آخر ناول ’گنودان‘ میں کمال کو پہنچ جاتا ہے۔“ (130)

پریم چند دے ناولاں نوں دو قسماں وچ ونڈیا جاسکد اے۔ i. سماجی، ii. معاشرتی۔ اگر اسی غور کرینے تے بیوہ، روشنی رانی، جلوہ ایثار، بازار حسن، پردہ مجاز تے غبن سماجی ناول نہیں۔ گوشہ عافیت، چوگان ہستی، میدان عمل تے گنودان سیاسی قسم دے ناول نہیں۔ اگرچہ پریم چند دا پہلا ناول اسرار معاہدہ سی۔ پراس اوپر سرشار دی چھاپ سی۔ بیوہ ناول وچ بیوگان دی حمایت کیتی گئی۔ روشنی رانی راجپوتان دی قدیم آن بان دی

کہانی دسد اے۔ نرمل اوچ ہندووان دی رسم قرار داد دے خلاف رائے عامہ ہموار کیتی گئی اے۔ بازار حسن وچ طوائف دی اصلاح کیتی گئی اے۔ گوشہ عافیت زمینداری تے کامیاں دی آپسی کشمکش دے حوالے نال اے۔ چوگان ہستی وچ کامیاں تے مہاجناں دا ذکر اے۔ میدان عمل وچ اس نے سارے طبقیات نوں حکومت دے خلاف ابھاریا اے۔ گنودان پریم چند دا آخری ناول اے۔ ایس وچ پریم چند نے ایک حقیقت پسندانہ ادیب دی طرح ناول وچ ہندوستانی حیاتی دے سارے گوشیاں تے روشنی پائی اے۔ گنودان داہوری پرانی روایات نوں منن والا اے۔ اپنی تقدیر تے شاکر رہن والا کسان اے۔ اس دی بیوی پتی ورتا، گوبر باغی لڑکاتے اوہ زمینداراں تے سرمایہ داراں دے خلاف رہندا اے۔ ہورے دوسرے کردار جہیز دے شمالی ہند دے زندہ کردے نیں۔ احسن فاروقی لکھدے نیں۔

”پریم چند دی سب توں اہم خصوصیت واقعات نگاری اے۔ اوہ اپنے کردار زندہ تے

روزمرہ زندگی توں لیندے نیں۔“ (131)

ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں

”گنودان جبر تے استحصال دیاں قوتاں دے خلاف ذہنی بغاوت دا اعلامیہ سی۔“ (132)

پروفیسر عبدالسلام دی رائے مطابق:

”پریم چند ناول میں ناکام رہے تھے۔ اسکی وجہ یہ بھی ہے کہ مختصر افسانہ کافن ان کے مزاج

میں رچ بس گیا تھا۔“ (133)

سر سید دے کچھے لگن والے ادیب زیادہ تر ترقی پسندی۔ اوہناں نے زیادہ تر نثر دے ذریعے اپنے خیالات دا اظہار کیتا۔ ویہویں صدی دا پہلا ویلا بڑا تصور پرست رومانی تے اصلاحی سی۔ ترقی پرست ناول نگاراں وچ پہلے ویلے وچ سجاد ظہیر، عصمت چغتائی، کرشن چندر، عزیز احمد تے قاضی عبدالغفار بہت اہم نیں۔ قاضی عبدالغفار ہوراں نے دو اہم ناول تخلیق کیتے۔ لیلیٰ کے خطوط، مجنوں دی ڈائری۔ لیلیٰ کے خطوط اک طوائف دی زندگی پیش کردے نیں جہیز سماج دے خلاف لڑدی اے۔ ایہہ ناول 1932ء وچ چھاپے چڑھیا۔ 1934ء وچ مجنوں دی ڈائری چھاپے چڑھیا۔ مجنوں دی ڈائری وچ وی اک نوجوان پرانیاں قدراں دے خلاف لڑدا نظر آندا اے۔

1936ء سجاد ظہیر نے ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھ لندن کی ایک رات تخلیق کیتا۔ ایہہ ناول

نوجوان، مقامی مزدوراں تے انگریز طالب علماں دی مختلف ٹولیاں دی ذہنی کشمکش تے خیالاں دے ٹکراؤ نوں

موضوع بنا کے تخلیق کیتا گیا اے۔ سجاد ظہیر اک ترقی پسند ناول کا اردی حیثیت نال اہم مقام رکھدے نیں۔ علی عباس حسینی لکھدے نیں:-

”لندن کی ایک رات نوں تحت اشعور کا انسائیکلو پیڈیا کہیا اے۔“ (134)

سہیل بخاری لکھدے نیں:-

ایس پہلے دور وچ ہو رنمایاں قلم کار نیاز فتح پوری، فیاض علی محمد مہدی تسکین، مرزا عظیم بیگ چغتائی، شوکت تھانوی ظفر عمر تے ایم اسلم نیں۔ نیاز فتح پوری نے شہاب کی سرگزشت تے اک شاعر دا انجام لکھے۔ شعریت تے فلسفہ دا بھر پور استعمال کیتا۔ فی اعتبار نال کمزور ناول نیں۔ فیاض علی نے دونوں تخلیق کیتے شمیم تے انور۔ دونوں رومانی ناول نیں۔ محمد مہدی تسکین نے تن ناول تخلیق کیتے برف کی دیوی، مستانہ عاشق تے حسن پرست۔ ایہناں وچ محبت دیاں داستاناں داریبی بیان اے۔ مرزا عظیم بیگ چغتائی نے خانم تے چمکی تخلیق کیتے۔ مزاحیہ رنگ دے ناول نیں۔ اوہناں دا اسلوب سادہ تے صاف اے۔ شوکت تھانوی نے کئی ناول تخلیق کیتے۔ کتیا، گرگٹ، دل پھینک، معمہ خاتون، بیوی، سوتیا چاہ، ڈھونگ، بربھس، لاجول تے جوڑ توڑ وغیرہ۔ ظرافت تے خوشی طبعی ایہناں ناولاں دا لازمی حصہ اے۔ (135)

ظفر عمر ایس دور وچ جاسوی ناول کاری۔ محکمہ پولیس نال تعلق سی۔ اوہناں دا پہلا ناول نیلی چھتری سی جہڑا فرانسسی ناول توں متاثر ہو کے تخلیق کیتا ایس توں علاوہ لال کٹورتے چوروں کا کلب مشہور ناول نیں۔ ایم اسلم نے ڈھیر سارے ناول تخلیق کیتے۔ جہناں وچ عشقیہ، معاشرتی تے تاریخی ناول شامل نیں۔ 1947ء وچ مسلماناں تے ہندوؤاں دے فسادات دے حوالے نال وی ناول تخلیق کیتے۔ (136)

عصمت چغتائی داناں ترقی پسند ناول کاراں وچ آندا اے۔ اوس دا پہلا ناول 1940ء وچ تخلیق ہويا۔ ایہہ اک رومانی ٹریجڈی اے۔ ناول دا ہیرو اک غریب کڑی آشنا نال محبت کردا اے۔ پراوس واسطے کجھ نہیں کرسکدا۔ شادی اوس دی اک ہو رتھاں تے شاننامی امیر زادی نال ہو جاندی اے۔ اخیر تپو ردی محبوبہ جل کے مر جاندی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:-

”ضدی، فنی تے ادبی نقطہ نظر سے کوئی اہم ناول نہیں ہے۔ اس کی کہانی فلمی انداز کی ہے اور

فلم اس پر بنی بھی تھی۔“ (137)

علی عباس حسینی لکھدے نہیں:-

لوک ایس نوں حقیقت نگاری کہن پر ایس ناول وچ اک مصنوعی کردار نظر آندا
اے۔ (138)

سہیل بخاری دے مطابق:-

”یہ پلاٹ بھی حد درجہ مصنوعی ہے۔ انجام، قصہ، واقعات، سبق کا منطقی نتیجہ نہیں معلوم
ہوتا۔ بلکہ مثالی محبت کا کارنامہ نظر آتا ہے۔“ (139)

ایس توں علاوہ عصمت چغتائی نے ٹیڑھی لیکر تخلیق کیتا ناول دی شمشاد اک نام گھرانے دی کڑی
اے۔ جہیز دی روئی ٹیلر اک آرش نوجوان نال شادی کر لیندی اے۔ غالباً عصمت چغتائی نے ایہہ شادی کروا
کے ترقی پسند ہون دا ثبوت دتا اے۔ عصمت دا اک ہور ناول معصومہ چھاپے چڑھیا۔ اک شریف خاندان دی
کڑی دی بربادی دی داستان اے۔ ایس دا پلاٹ سادہ پر دلچسپ اے۔

عزیز احمد داناں وی ترقی پسند ناول کاراں وچ آندا اے۔ 1943ء وچ اوس داناں گریز چھاپے
چڑھیا۔ ایس توں پہلا دو ناول ہوس 1932ء تے مرمر اور خون 1933ء وچ چھاپے چڑھے۔ خالد اشرف
لکھدے نہیں:

”جنس عزیز احمد کی کمزوری ہے۔ اس کے اظہار میں وہ اکثر عریاں نگاری پر اتر آتے ہیں۔
یہی معاملہ اس ناول میں بھی ہے۔“ (140)

عزیز احمد دا آگ 1946ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ناول دے پس منظر وچ کشمیر اے۔ ناول کار نے
کشمیری عوام دی غربتی تے جاگیر دارانہ طبقے دے مظالم تے قلم چکایا اے۔

ایس دور وچ کرشن چندر اک اہم ناول کاری۔ اوہناں دی وجہ مشہوری افسانہ اے۔ پر اوہناں نے
چند ناول وی تخلیق کیتے۔ اوہناں دا پہلا ناول شکست اک رومانی ٹریجڈی سی۔ شیام کشمیری تحصیل دار دا پتر پنڈ
دی اک کڑی ونٹی نال پیار کردا اے۔ اوہ ای محبت دا بھیڑا انجام ہوندا اے۔ شیام دی موت واقع ہو جاندی
اے۔ ایس وچ کشمیری منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔ سہیل بخاری لکھدے نہیں۔

”مصنف کے موضوع، پلاٹ اور طرزِ تحریر نے مل کر ایک ایسی زندگی کے نتوش ابھارے
ہیں جو رومانیت میں سراسر ڈوبی ہوئی ہے۔“ (141)

کرشن چندر دا دو جا ناول جب کھیت جاگے وی ٹریجڈی اے۔ طوفان کی کلیاں وی مصنف دا تیسرا

ناول اے۔ ایس بارے خود کرشن چندر لکھدے نہیں کہ ایہ پہلے ناولاں دی کڑی اے۔ طوفان کی کلیاں وچ کشمیر دی داستان بیان کیتی گئی اے۔ دل کی وادیاں سو گئیں مختلف طبقات دی عکاسی کردا اے۔ علی عباس حسینی کرشن چندر دے ناول شکست بارے کہندے نیں:-

”کرشن چندر اپنے اس ناول میں ڈی ایچ لارنس سے غیر شعوری طور پر سہی لیکن ضرور متاثر ہیں۔“ (142)

خالد اشرف لکھدے نیں:-

”کرشن چندر کا یہ ناول ایک حد تک رومانی اور اصلاحی ہے۔ جو ہندو سماج کی زمانہ قدیم سے مروجہ ذات پات کی درجہ بندی کے خلاف تحریر کیا گیا۔“ (143)

پریم چند دے دور تیکر ناول نگاراں دی سوچ وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آگیاں سی۔ انگریزاں دی غلامی، طبقاتی مظالم تے جاگیراں دیاں زیادتیاں۔ دوسرے پاسے مزدوراں تے سرمایہ داری دی کشمکش۔ تحریک آزادی دا او دم۔ ملکی ونڈتوں پہلاں لکھے گئے ناولاں وچ پریم چند دے اپنے ناولاں و ایہناں حقیقتاں تے گوہ کیتا۔ اوہناں نے آزادی دی تحریک نوں جذباتی لگاؤ تے تفصیل نال پیش کیتا۔

ملکی ونڈتوں بعد رو وچ کافی ناول چھاپے چڑھے۔ ایہناں دا زیادہ تر موضوع ہندو مسلم فسادات سی۔ پاکستان بنن توں بعد سیاسی تے سماجی زندگی وچ زبردست تبدیلی آئی۔ ناول نگاراں دی سوچ وچ وی زبردست تبدیلی آئی۔ ایس دور وچ بڑے شاہکارہ ناول چھاپے چڑھے۔ 1948ء وچ عزیز احمد دا ناول ایسی بلندی ایسی پستی چھاپے چڑھیا۔ ایس وچ رئیسوں تے امیراں دی جنسی بے راہ روی تے اوہناں دے ہتھوں غریب طبقے نال زیادتیاں دا ذکر ملدا اے۔ ایس طراں عزیز احمد دا شبنم عورت دی پاکیزگی دے حوالے نال تحریر ہویا۔ ڈاکٹر خالد اشرف عزیز احمد دے اوہناں ناولاں بارے لکھدے نیں:-

”عزیز احمد کے ان دونوں ناولوں میں جنس کا تذکرہ کہیں کہیں عریانی کی حد تک پہنچ جاتا ہے۔ لیکن انہوں نے زوال پذیر حیدرآبادی معاشرے میں امراء و نوابین کے عیاشیوں اور جنسی کج رویوں کو حقیقت آمیز ڈھنگ سے پیش کیا۔“ (144)

ڈاکٹر ممتاز احمد خاں عزیز احمد بارے ایس طراں لکھدے نیں:-

”اردو ناول کی دنیا میں جن ادیبوں کو انٹ کا درجہ حاصل ہے ان میں ایک نام عزیز احمد کا بھی ہے۔ ہوس سے لے کر شبنم تک انہوں نے تہذیبی اور جنسی رجحانات کا اثبات کرتے

ہوئے ناول کی کم مائیگی کے دور میں تاندین اور ناقدین دونوں کی توجہ حاصل کی۔ ان سے ناولوں کے مقام متعین نہیں۔ ان میں اب تک اتار چڑھاؤ دیکھنے میں آرہا ہے۔“ (145)

ایس دور وچ احسن فاروقی دا ناول شام اودھ منظر عام تے آیا۔ ایہہ ناول لکھنؤ دی قدیم تہذیب دی عکاسی کردا اے اوہناں دا کردار نواب ذوالفقار علی خان ایس تہذیب نوں بیان کردا اے۔ ڈاکٹر ممتاز احمد خان شام اودھ بارے کجھ ایس طراں رائے دیندے نیں:-

”بہر صورت شام اودھ اپنی تمام تر خوبیوں کی بناء پر آج بھی دنیائے ادب کا ایک دلچسپ اور یادگار ناول ہے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی نے دسمبر 1985ء کے دستاویز مطبوعہ روالپنڈی میں شام اودھ ایک مطالعہ کے عنوان سے بجا طور پر لکھا ہے کہ یہ ناول اردو ناول کے ارتقاء میں خاص اہمیت کا حامل ہے۔ نیز یہ کہ اس میں وہ فنی شعور موجود ہے جو بڑی تحریر کے لئے ضروری ہے۔“ (146)

ڈاکٹر خالد اشرف نے شام اودھ دے بارے اپنی رائے کجھ ایس طراں دتی اے:-

”احسن فاروقی کا ناول شام اودھ لکھنؤ کی قدیم تہذیب اور وضعیتاری کو زندہ کرنے کی سعی ہے۔“ (147)

قرۃ العین دے سارے ناول پاکستان دی ونڈتوں بعد شائع ہوئے۔ ایہناں ناولاں وچ اودھ دی تہذیب دے آخری نشان ملدے نیں نالے طبقاتی کشمکش دے اثرات وی ملدے نیں۔ میرے بھی صنم خانے قرۃ العین دا پہلا ناول اے۔ ڈاکٹر ممتاز احمد میرے بھی صنم خانے بارے لکھدے نیں:-

”قرۃ العین نے اس ناول میں اودھ کے مخصوص تعلقہ داروں کی زینت، سوچ، نام نہاد دانش وری پرانے رجحانات کے ساتھ اتھ نئے رجحانات کی اسیری بحوالہ مغربی طرز زندگی کی خوبصورت عکاسی کر کے نام کمایا اور ادبی دنیا نے اس کا خاص نوٹس بھی لیا۔“ (148)

خالد اشرف لکھدے نیں:-

”میرے بھی صنم خانے قرۃ العین کا نقش اول ہے۔ یہ ناول اپنے فنی لوازم سے ساتھ ناول نگاری میں تکنیکی کی نئی راہیں کھولتا ہے۔“ (149)

قرۃ العین حیدر دا شاہکار ناول 1959ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول ڈھائی ہزار سالہ تاریخ تے چھایا ہویا سے۔ کے۔ کے۔ کھلر ’آگ کا دریا‘ بارے لکھدے نیں:-

”آگ کا دریا کسی ایک طبقہ یا گروہ کی زندگی یا خاص ماحول اور حالات میں بسنے والے

انسانوں کی کہانی نہیں بلکہ یہ کہیے کہ ایک طرح سے سرگزشت آدمی ہے۔“ (150)

ڈاکٹر خالد اشرف آگ کا دریا دی کجھ اس طرح وٹڈ کر کے دسدے نیں:-

”اس ضخیم ناول کو ہم چار حصوں میں تقسیم کر سکتے ہیں۔ پہلا حصہ قدیم ہندوستانی تاریخ سے

مسلم دور کی ابتداء تک۔ دوسرا حصہ مسلم دور عروج تک ہے۔ تیسرا حصہ اودھ کے بادشاہوں

کے دور زوال پر مرکوز ہے اور آخری حصہ تقسیم سے کچھ بعد تک۔“ (151)

قرۃ العین دے آگ کا دریا دی ناول دی دنیا وچ اک خاص حیثیت اے۔ اتنا لمبا ناول اک ریکارڈ

اے اک بہت وڈا تاریخی دور اے جہیز ایس ناول وچ محفوظ اے۔ ممتاز احمد خاں آگ کا دریا دے بارے

لکھدے نیں:-

”ہمارے اردو ناول میں آگ کا دریا کی حیثیت آض تک منفرد ہے۔ اور غالباً اسکی ہمیشہ یہی

حیثیت رہے گی۔ خواہ اس سطح کا دوسرا ناول وجود میں آجائے۔ اس لئے کہ کسی بھی عہد کا

رجحان ساز ناول ادب کے سفر میں کلاسیکی درجہ حاصل کر لیتا ہے۔ اور کلاسیک زمان و مکان

سے بالاتر ہو کر ہمیشہ ہر دور کے قاری پر ہر وہ حقیقت منکشف کرنا رہتا ہے۔ جس کا روح

عصر کے دائرہ میں رہتے ہوئے بتایا جانا ضروری ہے۔“ (152)

آگ کا دریا سارے نقاداں نے خوبصورت لفظاں نال سلاہیا اے۔ ایہ ناول سلاہن جوگ وی

اے۔ کے۔ کے۔ کھلر و قار عظیم دے حوالے نال آگ کا دریا دا ذکر کجھ ایچ کر دے نیں:-

”رسمی منہوم میں کہانی نہیں بلکہ کہانی سے زیادہ مزیدار ہے۔ وہ فلسفہ نہیں لیکن فکر کی گہرائیوں

سے بھر پور ہے۔ وہ تاریخ نہیں لیکن اس کا ہر صفحہ تاریخی صداقت کے نور سے معمور

ہے۔“ (153)

پروفیسر عبدالسلام آگ کا دریا بارے کجھ ایس طرح لکھدے نیں:-

”آگ کا دریا کے بارے میں موضوع کا سوال بحث طلب ہے۔ بیشتر نقادوں نے لکھا ہے

کہ اس ناول کا موضوع وقت ہے۔ یہ نتیجہ اخذ کرنے کے لئے انہیں زیادہ غور و فکر نہیں کرنا

پڑا۔ ناول کے شروع میں ہی ٹی ایس ایلیٹ کی لظم کا ترجمہ دیا گیا ہے۔ اس سے یہی نتیجہ اخذ

ہوتا ہے۔“ (154)

آگ کا دریا بارے کے۔ کے۔ کھلر نے اک بڑی خوبصورت گل کہی اے۔ چھوڑے لفظاں نال اک

مکمل کہانی بیان کردتی اے۔ کے۔ کے۔ کھلر لکھدے نیں:-

”آگ کا دریا کسی ایک طبقہ یا گروہ کی زندگی یا خاص ماحول اور حالات میں رہنے بسنے

والے انسانوں کی کہانی نہیں بلکہ یہ کہیے کہ ایک طرح سے سرگزشت آدمی ہے۔“ (155)

آگ کا دریا دی اہمیت توں کوئی ادیب تے ناقد منکر نہیں ہو سکدا۔ ایس کرے ایس ناول نوں سارے ناقدان نے اپنی تنقید تے رائے زنی واسطے چنیا۔ ایس توں علاوہ وی قرۃ العین نے ناول تخلیق کیتے۔ دلربا اک مختصر ناول سی۔ چاندنی جاگیر داری نظام دے زوال دی کہانی اے۔ قرۃ العین حیدر دانا ناول نگار دی حیثیت نال اک خاص مقام اے۔ کے۔ کے۔ کھل قرۃ العین بارے لکھدے نیں۔

”قرۃ العین حیدر اردو ادب کی دوجی ورجیان ولف ہے۔ ورجینا ولف نہیں تو ار تھی

رچہ ڈس ضرور ہے۔ شعور کی رو میں اک مچلتی ہوئی لہر، دریاؤں کو آگ لگانے والی بھی،

شمیں جلانے والی، پت جھڑکی آواز سنانے والی۔“ (156)

1959ء وچ خدا کی بستی شائع ہوئی۔ ایہہ اوہ ناول سی جہیز اکمل طور تے پاکستان دی شہری رہتل

بہتل دی عکاسی کردا اے۔ ونڈ توں بعد ایہہ اجیہا ناول سی جس نوں پڑھ کے اوس ویلے دی لوکائی دے حالات توں آگاہ ہو سکدے آں۔ شوکت صدیقی نے کراچی وچ بسنے والے معاشرے دی مکمل تصویر کشی جتی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نیں:-

”خدا کی بستی پہلا ناول ہے جس میں تقسیم کے بعد تشکیل ہوئی شہری سوسائٹی کے باطنی حقائق

کو جرات کے ساتھ پیش کیا گیا ہے۔“ (157)

خدا کی بستی دے بے شمار کردار نیں لیکن کلیدی کردار نوشہ تے راجہ نیں۔ ایہہ پاکستانی شہری حیاتی دی

حقیقی تصویر اے۔ جہدے وچ لوکائی دے اوہ مکھ وکھائے گئے نیں جہیز دے سوسائٹی واسطے ناسور نیں۔ ڈاکٹر

ممتاز احمد خان خدا کی بستی دے بارے کجھ ایس طراں لکھدے نیں:-

”خدا کی بستی پڑھتے ہوئے یہ تاثر ابھرتا ہے کہ مصنف نے تاریکی یا اندھیرے کو بہت اہمیت

دی ہے۔ چون کہ اس میں جرائم کی دنیا پیش کی گئی ہے اور استحصالی نظام پر شدید وار کیا گیا

ہے۔ اس لئے شاید انہوں نے ماحول کی معنویت آشکار کرنے کے لئے خاص مناظر

اندھیرے کے تعلق سے پیش کئے ہیں۔ اندھیرا خود استحصال اور کرپٹ سسٹم کی علامت

ہے۔“ (158)

خدا کی بستی دی مقبولیت دا اندازہ ایس توں لایا جاسکدا اے کہ ڈارمائی شکل وچ اس نوں کئی دفعہ نئی

وی توں ریلیز کیتا گیا۔ کے۔ کے۔ کھلر خدا کی ہستی دی مقبولیت بارے لکھدے نہیں:-

”خدا کی ہستی کو اردو کی دنیا میں جتنی مقبولیت ملی۔ اس کا اندازہ اس کے ایڈیشنوں کی تعداد سے لگایا جاسکتا ہے۔ یوں تو جس ناول کو اردو کی دنیا میں مقبولیت ملی۔ اس کا معیار مشتبہ ہو جاتا ہے۔ لیکن خدا کی ہستی کا کردار مشتبہ نہیں۔ مصنف نے چارلس ڈکنز کا انداز اپنانے کی کوشش کی ہے۔ اور اس کوشش میں وہ کہیں کہیں کامیاب بھی ہوئے ہیں۔ جہاں تک افریقا اور معاشرے کی عکاسی کی بات ہے۔ لیکن افریقا و معاشرے کو وہ خاص رنگ کے شیشوں کی عینک سے دیکھتے ہیں۔ اسی رنگ کی عینک سے جو کہ اشتراکی نقادوں کی پسندیدہ چیز ہے۔

یہی ناول کی خامی یا خوبی کہی جاسکتی ہے۔“ (159)

1961ء جمیلہ ہاشمی دا تلاش بہاراں چھاپے چڑھیا۔ ونڈتوں پہلوں جدوں اک رلی ملی تہذیب ہندوستان وچ موجود سی۔ ایس اول وچ اوس تہذیب دی عکاسی کیتی گئی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف لکھدے نہیں:-

”تلاش بہاراں، کرداروں اور واقعات کے لحاظ سے انتہائی کمزور ہے، اور اس کے رومانوی و فلسفیانہ اسلوب پر قرۃ العین حیدر کے ابتدائی ناولوں کے اثرات محسوس کئے جاسکتے ہیں۔“ (160)

جمیلہ ہاشمی دا اک ہور ناول دشت سوس اک تاریخی ناول اے۔ ممتاز احمد خان جمیلہ ہاشمی دے تاریخی ناول نگار ہون دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

”جمیلہ ہاشمی ان ناول نگاروں میں اپنی اک مسلم حیثیت رکھتی ہے۔ جنہوں نے تاریخ و اسلامی رجحان کی آب باری ک ہے ایک عام ناول نگار ہی سماجی مورخ کا کردار انجام دیتا ہے۔ اور وہ ناول نگار جو تاریخ سے کردار اخذ کرتا ہے۔ اور انہیں ادب میں زندہ و تابندہ کر دیتا ہے۔“ (161)

1962ء خدیجہ مستور دا ناول ’آنگن چھاپے چڑھیا۔ آنگن دی تہینہ نوں سخت گیر انسان دشمن قدراں دی بھینٹ چڑھنا پیا۔ اوس داویاہ صفدر نال نہ ہو سکیا۔ اوس دا کردار اسرار چچا اک رشتہ دا بیٹا سی۔ ساری عمر ایس کنبے دی خدمت کردار ہیا پر کسے نوں اوس نوں اوہ مان نہ دتا جہیز اک خاندان دے فرد نوں حاصل ہوندا اے۔ ڈاکٹر ممتاز احمد خان دے کہن مطابق:-

”خدیجہ مستور نے آنگن میں نہ صرف کہانی کے تمام لوازمات ایک اکائی میں پرونے کا

کیسائی عمل انجام دیا ہے۔ بلکہ کسی ملک کی وہ کہانی جو ہنگامہ خیزی اور متعدد بحرانوں سے عبارت تھی۔ اسے انتہائی حسن و سلیقہ سے ایک اہم ناول بنا دیا۔“ (162)

1962ء وچ عبداللہ حسین دا پہلا ناول اداس نسلیں چھاپے چڑھیا۔ اس وچ مشرقی پنجاب دی پنڈ و رہتل و کہانی گئی اے۔ پہلی جنگ عظیم توں پاکستان بنن تک دے حالات تے سیاسی جدوجہد دے حوالے نال اک سوہنی تخلیق کہانی دے بنیادی کردار نعیم تے عذرا نہیں۔ اس توں علاوہ دو کردار علی تے عائشہ نہیں۔ علی تے عائشہ پنڈ توں نس کے اک مزدور بستہ وچ رہندے نہیں۔ او تھے اک فیکٹری وچ مزدوری کردے نہیں۔ علی مزدوری کم ہونے دی وجہ نال حالات دے استحصال دا شکار ہو جاندا اے تے چڑھ چڑھی شخصیت بن جاندا اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف ایس ناول بارے کجھ ایس طرح لکھدے نہیں:-

”عبداللہ حسین کا ناول اداس نسلیں میں پہلی بار برطانوی سامراج کی سازشوں تحریک آزادی کے مختلف مرحلوں اور اس تحریک میں پنجاب کے گاؤں کے کسانوں نے جو قیمت ادا کی اس کے اثرات کی نشاندہی وسیع پیمانے پر کی گئی ہے۔“ (163)

کے۔ کے۔ کھلر اداس نسلیں دا موازنہ حیات اللہ انصاری دے ناول لہو کے پھول نال کردے نہیں۔ اوہ لکھدے نہیں:-

”عبداللہ حسین کا ناول اداس نسلیں تقسیم وطن کے لئے لکھے گئے اردو ناولوں میں نمایاں حیثیت رکھتا ہے۔ اس ضخیم ناول کا پس منظر بھی بگ بھگ وہی ہے جو حیات اللہ انصاری کے ناول لہو کے پھول کا ہے۔ لیکن دونوں ناولوں میں دونوں مصنفوں کے اپنے چہرے نظر آتے ہیں۔“ (164)

اس دور وچ حیات اللہ انصاری دا ناول لہو کے پھول تخلیق ہويا۔ ایہہ ناول ہندوستان دی ونڈ تے اودے توں و ہندو والے فسادات تے لوکاں دی ہجرت بارے اے۔ ایس ناول وچ مختلف سیاسی کردار تے لیڈر موجود نہیں۔ ڈاکٹر خالد اشرف لہو کے پھول بارے لکھدے نہیں:-

”لہو کے پھول کے ذریعے مصنف نے مشترکہ ہندو مسلم تہذیب کی عظمت اور وسعت کی عکاسی کی ہے۔ جس کو سامراجیوں نے برصغیر میں قدم جمانے کے لئے پارہ پارہ کرنے کی کوشش کی اور اس کوشش میں وی کافی حد تک کامیاب بھی ہوئے۔ کانگریس کے نقطہ نظر کی حمایت اور اشتراکیوں کی نقطہ چینی کرتے ہوئے اکثر عدم توازن کا شکار ہو جاتے ہیں۔“ (165)

کے۔ کے۔ کھل رہو کے پھول تے کجھ ایس طرح لکھدے نیں:-

”لہو کے پھول آزادی کے بعد ہندوستان میں لکھا گیا۔ اردو کا پہلا سب سے طویل اور وزن دار ناول ہے۔ دو ہزار چھ سو صفحات پر مشتمل اس ناول پر 1970ء کا ساہینہ اکادمی انعام مل چکا ہے۔“ (166)

ایس ضخیم ناول دا تاریخ دے حوالے نال وی اک خاص مقام اے۔ اگر اس نوں تاریخی ناول کہیا جائے تے زیادہ چنگا اے۔

اردو ناول ویلے نال اگے ودھدا رہیا۔ ہر قسم دے Trends دے ناول منظر عام تے آئے۔ قاضی عبدالستار داناں تاریخی ناول نگاراں دی فہرست وچ شامل اے۔ اوہناں تن تاریخی ناول تخلیق کیے۔ داراشکوہ 1967ء، صلاح الدین ایوبی 1968ء تے غالب 1968ء وچ چھاپے چڑھیا۔ فضل کریم فضلی دا ناول خون جگر ہونے تک قحط بنگال دے حوالے ناول تحریر ہویا۔ مصنف قحط بنگال دے زمانے وچ بنگال وچ نوکری۔ ایس بنگال دے قحط دے ویلے دے حالات قلم بند کیے نیں۔ ایس طرح 1966ء وچ ڈاکٹر ایوب مرزا دا تاریخی سوانحی ناول دام موج چھاپے چڑھیا۔ ایہ ناول اشتراکی تحریک دے بانی امیر حیدر وی حیاتی تے تحریر ہویا۔

تاریخی ناولاں توں علاوہ ناول کاراں نے نفسیاتی تے جنسی حوالے ناول وی ناول تخلیق کیے۔ راجندر سنگھ بیدی دا ناول نما ناولٹ اک چادر میلی سی پنجاب دے پنڈ کوٹلہ دی اک بیوہ زنانی رانودی کہانیاں دے ڈاکٹر اشرف اک چادر میلی سی بارے لکھدے نیں:

”بیدی نے اس ناولٹ میں دکھایا ہے کہ کس طرح بچھڑے ہوئے دیہی معاشرے کی عورت اقتصادی مسائل سے مجبور ہو کر ایک کھلونے کی سی حیثیت کی حامل رہ جاتی ہے۔ جہاں اس کی روح اور ضمیر کے خلاف اس کو جنسی تعلق قائم کرنے پر مجبور ہونا پڑتا ہے۔“ (167)

بیدی دے ایس ناولٹ تے کے۔ کے۔ کھل رہو نے وی اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کیا اے:-

”ترقی پسند تحریک کے زیر سایہ ایک اہم انسانہ نگاری راجندر سنگھ بیدی نے بھی ایک ناولٹ سپرد قلم کیا۔ ایک چادر میلی سی پنجاب کے دیہات کی کہانی ہے۔ اس کہانی میں بیدی نے اتنا سچ بولا ہے کہ اس پر شک ہونے لگتا ہے۔ پنجابی میں کہاوت ہے کہ اتنا سچ نہ بول کہ اکیلا رہ

جائے۔ چار آدمی تو پچالے کدھادینے کے لئے۔“ (168)

ایس دور وچ ممتاز مفتی دا ضخیم ناول چھاپے چڑھیا۔ علی پوردا ایللی ناول نچلے متوسط طبقے دا فرداے۔ اک وڈھے کنبے نال رہندا اے۔ اس دا پو اک عیاش بندہ اے۔ اتھے علی دی شخصیت وچ بہت ساریاں گنجھلاں پیدا ہو گیاں۔ علی پوردا ایللی اک اجیہا بھر پور ناول اے جہیز اطویل ہون دے باوجود بوریٹ پیدا نہیں کردا۔ بلکہ قاری دے دل وچ اس نون اگے توں اگے پڑھن دی سک رہندی اے۔ کے۔ کے۔ کھلر ایس ناول دی تعرف اتیج کر دے نیں:-

”علی پور کا ایللی نگ بھگ بارہ سو صفحات پر مشتمل ہے۔ اتنی ضخامت میں بہت سی غیر ضروری باتیں اور واقعات دانستہ یہ نادانستہ طور پر آسکتے ہیں۔ لیکن یہ ناول اس بھرتی کی چیزوں سے بالکل خالی ہے۔ اس میں کہیں کوئی جھول نہیں۔ کہیں کوئی روزن نہیں، کہیں کوئی کمزوری نہیں، فنی خرابی نہیں۔ اس لحاظ سے اس ناول کو اردو کا آورش تسلیم کیا جاسکتا ہے۔“ (169)

ناول ترقی دیاں پوڑھیاں چڑھ رہیا سی۔ پرانے ناول کاراں دے نال نویں ناول کاروی ابھر رہے سی۔ ہر قسم دے موضوع تے لکھیا جا رہیا سی۔ مشہور ناول کاراں وچ علیم مسروردا ناول بہت دیر کردی چھاپے چڑھیا۔ 1978ء وچ اکرام اللہ دا ناول گرگ شب چھاپے چڑھیا۔

1981ء وچ اک مشہور ناول راجہ گدھ چھاپے چڑھیا۔ بانو قدسیہ دی ایس تخلیق دا ایس دور وچ اک خاص مقام اے۔ ایہہ اک مخصوص نفسیاتی ناول اے۔ ناول دی کہانی وچ آفتاب تے سیسی کالج دے طالب علم نیں۔ آفتاب کاروباری گھرانے دا فردا اے۔ سیسی اوہدی محبت وچ مبتلا رہندی اے۔ خود سیسی شاہ اک بیورو کریٹ دی بیٹی ہوندی اے۔ آفتاب دی جدائی توں بعد آفتاب دے روم میٹ قیوم نال تعلقات پیدا کر لیندی اے۔ ایہہ تعلقات جنسی خواہشات وی پوریاں کر دیے نیں۔ قیوم اک پینڈورنٹل دا اک ماڈرن اجیہا منڈا ہوندا اے۔ سیسی قیوم نون ملدی اے پر محبت اوہ جے وی آفتاب نال کردی اے۔ قیوم دی زندگی وچ اک طوائف تے شادی شدہ زنانی عابدہ وی آندی اے۔ اوس دی شادی ہوندی اے تے اوس دی بیوی روشن کسے ہور دے بچے دی ماں بنن والی ہوندی اے۔ اتھے قیوم شرافت نال اپنی بیوی نون اوہدے محبوب افتخار نون تھا ما دیندا اے۔ قیوم دی حیاتی وچ جیہڑی وی زنانی آندی اے اوہ دو جیادی چھڈی ہوندی اے۔ ایہتھوں اہودا وجود گدھ لگدا اے۔ اک گھمبیر قسم دے خیال تے سوچ دا احساس ناول پڑھ کے ہوندا اے۔

ممتاز احمد خاں دے خیال موجب :-

”با نو قدسیہ کا ناول ’رہجہ گدھ‘ ایک ایسے دور میں سامنے آیا۔ جب ہمارے معاشرے میں ذات کی شکست و ریخت اخلاقی زوال اور بے ہمتی کا نمایاں احساس پایا جاتا ہے۔ یہ احساس اس پر آشوب دور میں اس بات کی علامت ہے کہ ہمیں اس امر کا اور اک ہو چکا ہے کہ ہماری اقدار اندر سے اس قدر سڑ گئی ہیں۔ (170)

قیام پاکستان توں بعد شائع ہون والے ناول نفسیاتی تے معاشی نہیں۔ ’رہجہ گدھ‘ اپنے دور دا اک نمایاں ناول اے۔ ایس توں بعد آنے والے ناولاں وچ ’علی امام نقوی‘ ’داناں‘ ’تین جتی کے کے راما‘ ’بیمبئی دی سماجی حیاتی نال جڑیا ہو یا اے۔ پاکستان بنن توں بعد مستنصر حسین تارڑ پاکستان وچ جانا پھچا نیا لکھاری اے۔ ’پکھیر‘ تے ’فاختہ‘ قابل ذکر ناول نہیں۔ ایس وچ پکھیر و تے اک بندہ دنیا دیاں چالاکیاں تے مکاریاں توں تنگ آ کے اک ویرانے وچ پناہ لے نہیں۔ ’تھے ایہناں نوں پتہ چلدا اے کہ اوہ دونوں اک نہیں اوہناں دا دکھ سکھ سب ساںجھا اے۔ دونوں گدھ دی خوراک ہوندے نہیں اک علامتی ناول اے۔ اس طرح ’غضنفر‘ دا ناول ’پانی‘ وی اک علامتی ناول اے۔ اوہیں ناگی دا ناول ’دیوار کے پیچھے فہمی‘ ’عظمیٰ‘ دا ناول ’جنم کنڈی‘، ڈاکٹر خالد سہیل دا ’مقدس جیل‘، ’غضنفر‘ دا ناول ’کینچلی‘ تے ڈاکٹر آغا سہیل دا ناول ’کہانی عہد زوال کی قابل ذکر لکھتاں نہیں۔ اردو ناول دا اگر جائزہ لوواں تے سانوں اوسدے بدلے ہوئے رجحانات دا پتہ چلدا۔ نذیر احمد دے دور توں بعد اردو ناول نے تاریخی، سماجی، معاشرتی، نفسیاتی، علامتی، اشتراکی، رومانی تے معاشی کئی روپ دھارے نہیں۔

اردو ناول وسعت، آفاقیت تے تسلسل دی وجہ نال خاص مقام حاصل اے۔ ایسے کر کے اردو ناول نے اپنے کلاوے وچ بہت سارے موضوعات ہوئے نہیں۔ اردو ناول نگار نے انگریز ناول دے اثر دے پیشہ اپنا مہاندار سنواریا۔ اپنے مقامی رنگ نوں اپنایا۔ اپنے مسائل نوں ایس وسیع کینوس تے دکھایا۔ برصغیر دی ونڈ توں بعد اردو ناولاں دا ہڑ آ گیا۔ بے شمار ناول پاکستان تے ہندوستان وچ تخلیق ہوئے۔ ایہہ اس طرح سی جس طرح انگلستان وچ اٹھارہویں صدی وچ دکاناں ناولاں نال بھر گیاں سی۔ اردو وچ ناول نگاری دا آج وی رجحان زیادہ پایا جاندا اے۔ ناول پڑھن والے لکھتے گئے نہیں۔ مصروف حیاتی تے وقت دی کمی دی وجہ توں قاری دی تعداد محدود ہو گئی اے۔

2. عربی ناول

عربی ناول دی پرکھ پڑچول کردیاں سانوں ایہہ پتہ چلدا اے کہ عربی ناول دا کوئی اتہاس نہیں۔ عربی ادب وچ قصے کہن، سنن تے لکھن دارواج موجودی۔ محمود تیمور ہوریس عربی ناول دی تاریخ دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”عربی ناول نگاری دی تاریخ تے جدوں اسی نظر داڑا ئینے آں تے ایہہ حقیقت ساڈھے سامنے آندی اے کہ عربی زبان وچ قصہ گوئی دارواج ضروری پر ناول دی صنف دا وجود نہیں سی۔ اسلام توں پہلاں تے اس دے بعد وی عرب ”قصہ“ سنن دے بہت شوقین سی۔ ایہہ سارا کجھ زبانی ہوندا سی۔ قصہ جدید عربی نثر ادب دی سب توں اہم صنف اے۔“ فاروق خورشید ناول ورگی لکھت دے حوالے نال لکھدے نیں:- سانوں پتہ اے کہ عرب نثر توں زیادہ شاعری تے زیادہ توجہ دیندے سی۔ ایس وجہ توں اوہناں دے نثری ادب توں زیادہ شعری ادب محفوظ اے۔ ایس کر کے شاعری وچ قصہ گوئی دا وجود ملدا اے۔ شعری، قصہ گوئی ای بعد وچ نثری قصہ گوئی دا سبب بنی۔ شعری قصہ گوئی زیادہ لمبی نہیں ہوندا سی۔ ہاں البتہ عجیاں وچ لمبے لمبے شعری قصے پائے جاندے سی۔ اگر اسی دنیا دے قصیاں تے گوہ کرینے تے ایرانی شاعر الفردوسی (411ھ) وچ جیہڑا شاہ نامہ تخلیق کیتا اوہ 60 سٹھ ہزار شعراں تے مشتمل سی۔ اس طرح رومانیا دے شاعر ورحل نے (19-70 ق۔م) وچ ہومر دا قصیدہ تخلیق کیتا۔ اس طرح مہا بھارت دو لکھ شعراں تے مشتمل اے۔ اس دے مقابلے وچ عرباں وچ اگر شعری قصے ملدے نیں تے اوہ مختصر نیں۔ ہاں البتہ عجیاں دے قصے بالکل مختلف انداز دے نیں۔ احمد حسن تاریخ الادب العربی وچ لکھدے نیں:- محمود تیمور نے کجھ رومانی کہانیاں دی وی دس پائی اے۔ اوہناں لکھیا اے:- ارج دا جدید قصہ نگار اوس ویلے دے طرز اسلوب توں بہت متاثر اے۔ اس وجہ توں ادب وچ باقاعدہ نثری صنف دا اضافہ ہویا۔ اس داناں ”تاریخی قصہ“ رکھیا گیا۔ جس طرح ’مرجی زیمداں‘، احمد حسن الریاتہ حسین‘ تے اردو زبان وچ ’نسیم حجازی‘ داکم اے۔ عربی ادب وچ رمزی قصے وی پائے جاندے نیں۔ ابن المقفع دے مطابق قصے:- ایہہ قصے جابر تے ظالم بادشاہوں دے ویلے وچ تخلیق ہوئے۔ جدوں کوئی ادیب کوئی برائی ویکھدا سی تے اوہ ایہناں قصیاں وچ ایس برائی ول اشارہ کردا سی۔ اس طرح دیاں قصیاں وچ ”کللیہ ودمنہ“ تے ”فاکھنہ الخلفاء“ شامل نیں۔ نویں لکھاریاں وچ ”ابراہیم العرب“ تے ”حکایات العرب“ تخلیق کیتی۔ ”کامل گیانی“ ہوری علمی تے فلسفیانہ قصیاں بارے

لکھدے نیں:- ایس قصے توں متاثر ہو کے نارزن دی کہانی تخلیق ہوئی تے اس اثر پٹھہ Dannie Daffeo دی کہانی اربنس کرو سو تخلیق ہوئی۔ عربی ادب وچ ترجمہ شدہ قصے وی موجود نیں۔ مترجم قصیاں وچ اک مشہور کتاب ”الف لیلة و لیلة“ اے جیہڑی تیسری صدی ہجری وچ فارسی تے عربی زبان وچ ترجمہ کیتی گئی۔ عرب وچ قصے سنن دا شوق سی پر لکھن دا گھانا سی۔ محبت دے قصیاں نوں چنگی نظر نال نہیں ویکھیا جاندا سی۔ محمد حسین ہیکل پہلے سکالری جہاں پہلا عربی ناول ”زینب“ تخلیق کیتا۔ ایہہ اک رومانی ناول سی۔ مجلہ المعرق وچ دسیا گیا اے:- ”لکھت دی ایس صنف توں مختلف ناماں نال تعبیر کیتا جاندا اے۔ جس طرح کے اردو وچ قصہ، کہانی، مختصر افسانہ، ناول تے داستان وغیرہ۔“ ”اس کے بعد عوامی قصص ملدے نیں جس طرح کے غزہ واقصہ ”امیرۃ ذات الہمة“ تے ”شیف بن ڈی ریزن“ تے ”دائیں الفول“ واقصہ وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ سارے قصے امت عربیہ دے احساسات دی نمائندگی کردے نیں تے ایہناں دا تعلق مشہور ادباء نال اے۔ اصل وچ اوہناں ساریاں صرف ایہناں قصیاں نوں تخلیق نہیں کیتا۔ اوہناں نے ایہناں قصیاں نوں سنیا تے اگے بیان کردتا۔ ہن ایہہ نہیں پتہ اوہناں کس حد تک وکھیاں کیتیاں۔ ایہہ قصے عام طور تے اوس زمانے دے سو رماں تے نایکاں دی دلیری تے بہادری دے حوالے نال سی۔“ ”رومانی کہانیاں:- اموی دور وچ جدوں لوکانی کول بہت ساری دولت آگئی تے لوک آرام پرست ہو گئے۔ تے فیرا جیسے قصیاں دا رواج ہو گیا جیہڑے کجھ حقیقت تے اسارے گئے تے کجھ قیاس تے خیال تے اسارے گئے۔ پہلا قصہ مجنوں و لیلیٰ دا، دو جا جمیل تے شبہہ دا تے تہا قصہ قیس تے مہنی داسی۔“ ”علمی تے فلسفیانہ قصص:- عربوں نے علم یونان، ہند تے سندھ توں کافی فائدہ چکيا۔ فزکس، کیمسٹری، تے طب دے میدان وچ مدد لئی۔ ایہتھوں تیکر کے مسلمان لکھاریاں نے طبی حقائق تے وی قصے تخلیق کیتے۔ ”حمی بن لفظان“ وی اس طرح واقصہ اے جس نوں ابو بکر محمد بن عبدالملک طفیل الاندلسی نے لکھیا۔“ ”کہ جدوں محمد حسین ہیکل نے پہلا رومانی ناول زینب لکھیا تے اس دا اصل نام ظاہر نہ کیتا بلکہ اس نوں فرضی نام ”فلاح مصری“ دے نام نال شائع کیتا۔ محمد حسین ہیکل توں بعد طاع حسین، عباس العقاد، ابراہیم، المازینی تے توفیق الحکیم داناں آندا اے۔ اوہناں Fiction وچ تخلیقی کم کیتا۔“ (171)

عربی ناول نگاری وچ نیا پر نیا ناماں نجیب محفوظ دا اے۔ (1939-44) وچ اوہناں اجھے تن ناول تخلیق کیتے جہاں دا تعلق مصر دی تاریخ نال سی۔ نجیب محفوظ سروسز سکات دیاں لکھتاں توں متاثر سی۔ اوہناں

دیاں لکھتاں وی تاریخی رومانی سی۔ ایہناں لکھتاں وچ فرعون مصر دی پوری ہسٹری بیان کیتی اے۔ 1945ء وچ نجیب محفوظ نے اک ناول New Cairo تخلیق کیتا۔ ایہہ حقیقتاں تے مبنی ناول سی۔ 1956-57 وچ اوس دی شاندار لکھت The Cairo Trilogy چھپی۔ ایس دور وچ تن انگریزی ناولاں دے ترجمے وی چھپے۔ 1948ء وچ ”معراج“ تخلیق کیتا۔ ایہہ ناول Freud دی تھیوری دے تحت اساریا گیا۔ ایس وچ نفسیاتی تجزیہ پیش کیتا گیا اے۔ نجیب محفوظ نے ناول نوں جدیدت دے رنگ وچ رنگیا۔ اوس دے ناول realism تے Nationalism سوچاں پٹھہ تخلیق ہوئے۔ 1959ء وچ اوس دا ناول قسط وار Cair's daily ”الاکرم“ وچ چھپ دارہیا۔ اوس دی ایس لکھت نوں لوکاں نوں حیران کردتا۔ The People of Our Quarter انسانی تاریخ دے حوالے نال اک سوہنی لکھت اے۔ جیہڑی انسانی حیاتی دے شروع توں لے کے آج تک دے ویلے تیکر لکھی گئی اے۔ 1982ء وچ اوس دی لکھت ”چورتے کتے“ دے عنوان پٹھہ چھاپے چڑھی۔ ایس تیسرے دور وچ اوس دیاں لکھتاں وچ وڈھی تبدیلی آگئی۔ اوس دا لکھنے دا سٹائل بدل گیا۔ اوس دیاں تخلیقاں Impressionistic تے Surrealistic ہو گیاں۔ جیہڑیاں جدید ادب دیاں لوڑاں نوں پورا کردیاں سی۔ نقیب محفوظ نے عربی ناول نوں نویاں راہواں تے پادتا۔ 1988ء وچ اوس نوں اپنی لکھتاں تے نوبل پرائز ملیا۔ عربی ناول ہن جدید ناول کہلانے دے قابل سی عربی ادب وچ ناول اوپر اتنا زیادہ وسیع کم نہیں ہويا۔ بہر حال جدید رجحانات نوں ناولاں وچ دکھالی دیندے نیں۔ (172)

3. فارسی ناول

فارسی ناول دا کھرا نیپے تے پتہ چلدا اے کہ فارسی ناول دی ابتدا سفر نامیاں توں ہوئی۔ ابتدائی طور تے ناصر الدین شاہ دا سفر نامہ ناول داندھ لگدا اے۔ حاجی زین العابدین مراغی دا سیاحت نامہ ابراہیم بیگ اک مقبول لکھت سی۔ ایہہ کتاب اوس دور دے ایران دی تصویر کشی کردی اے۔ تن حصیاں تے مشتمل اے۔ 1323ھ وچ عبدالرحیم طالب اف دی اک لکھت سالک الحسین قاہرہ توں چھپی۔ اس کتاب دی زبان سادہ تے عام فہم اے۔ ایس وچ مختلف گروہاں دے آداب تے رسوم دا ذکر اے۔ ایہہ وی ناول دی شکل دی کتاب اے۔ ایس دور وچ موریز دے انگریز ناول دا ترجمہ حاجی بابا اصفہانی ”منظر عام تے آیا۔ ایہہ ناول ایران دے نظم و نسق تے ایرانیوں دی زندگی تے طنز تے تنقید اے۔ ایران وچ نقلیاں دے ذریعے قصے بیان

کرن دارواج سی۔ ایہناں قصیاں وچ بہادری دی داستاناں وی بیان کیتیاں جاندیاں سی۔ ایہہ قہے چونکہ ناول دی پرانی شکل نیں۔ ایس لئی بہادری دے قصیاں نیں تاریخی ناول دی بیہ بدھی۔ ایہناں وچ مشہور قہے رستم نامہ اسکندر نامہ، داراب نامہ سمک عیار تے حسین کرد وغیرہ شامل نیں۔ ایران وچ ترجمائے ہوئے تاریخی ناول وی متعارف ہوئے۔ ایہناں ترجمائے ناولاں وچ ”الیکزینڈر ڈوما“ تے ”جرجی زیدان“ دے ناول ایران وچ بہت مقبول نیں۔ ایہناں ترجمائے ناولاں توں وکھ کے فارسی وچ تاریخی ناول لکھن دارواج ہویا۔

1909ء توں 1921ء تیکر مشہور تاریخی ناول نگار محمد باقر خروی، شیخ موسیٰ شری، حسن خان بدلیسی تے صنعتی زادہ کرمانی دے ناں نمایاں نیں۔ محمد باقر خروی دا پہلا تاریخی ناول ”شمس و طغرا کرمانشاہ“ 1909ء وچ شائع ہویا۔ اس وچ شمس آل نوید شہزادہ منگول شہزادی دے عشق وچ گرفتار ہو جاندا اے۔ شادی دی راہ وچ رکاوٹاں نوں دور کرن واسطے شمس جرات مندی تے بہادری دے جوہر دکھاندا اے۔ تاریخی لحاظ نال ایس ناول دی بڑی حیثیت اے۔ 1910ء وچ محمد باقر خروی دے دوناں ”ماری وینسی“ تے ”طغرل و ہمای“ چھاپے چڑھے۔ ایہہ وی تاریخی ناول سی۔

شیخ موسیٰ نثر نے تن ناول قدیمی تاریخ دے حوالے نال ناول تحریر کیتے۔ (۱) عشق و سلطنت یا فتوحات کورش کبیر 1919ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اس وچ کورش کبیر دی حیاتی تے فتح ہمدان دے واقعات دا ذکر اے۔ (۲) ستارہ لیدی 1934-1945ء وچ شائع ہویا۔ ایس وچ کروٹوس دے خلاف کورش کبیر دی مہمات دا ذکر ملدا اے۔ (۳) سرگزشت شاہزادہ ہرمزان تے بیہی لون دی شہزادی ایری دیس دے معاشرہ دی داستان بیان کیتی اے۔ مکالمات کم نیں۔ سارے کردار اک طرح ای بولدے نیں۔

حسن بدیع نصرۃ الوزراء 1931ء وچ اس دا ناول ”داستان باستان“ دے ناں نال چھاپے چڑھیا۔ اس نے ”بیرن و منیرہ“ دی عشقیہ داستان بیان کیتی اے۔ اس تے تاریخی واقعات دے نال تاریخی مقامات نوں وی چنگے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ناول دے کردار علمی تے اپنی شخصیت دے مطابق گفتگو کردے نیں۔ صنعتی زادہ کرمانی نے کافی زیادہ تاریخی تے دوسرے ناول تخلیق کیتے۔ 1921ء وچ اوس دا پہلا نال دام گسفران تے انتقام خواصاں چڑھیا۔ اس وچ سلطنت سادانی تے عرب فتوحات دا ذکر اے۔ 1924ء نوں اس دی دوسری جلد شائع ہوئی۔ اس وچ پہلی غلطیاں دا ازالہ کیتا گیا۔ صنعتی زادہ دا دوسرا ناول وی

تاریخی سی۔ اس داناں ”داستان مافی نقاش اے“۔ اس داتیسرا ناول سلجھو 1934ء چھاپے چڑھیا۔ ایہہ وی حکومت ساسانیاں دے حوالے نال تحریر کیتا گیا۔ صنعتی زادہ نیں تاریخی ناولاں توں علاوہ غیر تاریخی ناول وی تحریر کیتے۔ غیر تاریخی ناولاں وچ فرشتہ، صلح یافتہ اصفہان 1903ء، چگونہ ممکن است متمول شد 1938ء، عالم ابدی 1957ء تے رستم داقرن بیت دوم 1935ء شامل نیں۔ غیر صنعتی زادہ نیں 1957ء وچ اک تاریخی ناول ”نادر فاتح دہلی“ دے عنوان نال شائع ہويا۔ اس دے دو ایسے ناول جیہڑے تاریخی سی چھاپے نہ چڑھ سکے۔ اک داناں ”غمزہ“ تے دوسرے داناں ”محمد علی باب“ تے ”عبدالہیما“ اے۔

فارسی ادب وچ محمد حجازی دا اک ناول نگار دی حیثیت نال اک خاص مقام اے۔ 1900ء وچ پیدا ہوئے۔ ادبی خدمات دی وجہ توں نائب وزیر اعظم دے عہدے تے فائز رہے۔ دوسری جنگ عظیم وچ دہلی وچ مقیم سی۔ 1347ھ وچ محمد حجازی نے دو ناول تحریر کیتے۔ ایہناں داناں ”ہما“ تے ”پرتھوہ“ سی۔ دونوں ناولاں وچ عورت دے حوالے نال اوہناں دے حقوق تے کرداراں تے روشنی ڈالی اے۔ حجازی دا تیسرا ناول ”زیبا“ پہلے ناولوں زیادہ مقبول سی۔ ایہہ جدید طرز دا ناول سی۔ ایس وچ حقیقت تے واقعات نگاری پائی جاندی۔ عورت دیاں چالاکیاں تے مکرنوں بد نما رنگ وچ پیش کیتا اے۔ غیر حجازی دا اک ہور ناول سروشک چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک اصلاحی ناول اے۔

محمد مسعود دھانی دے ناول ”تفریحات شب“، ”درتلاش معاش“ اور ”اشرف المخلوقات“ بہت مقبول ہوئے۔ ایس وچ تعلیم تے زور دتا گیا تے معاشرتی برائیاں تے روشنی پائی گئی۔ م مسعود دھانی اک زہین تے تیز و تند دماغ رکھدے سن۔ ایس کر کے سرکار وں صحافت دے مطالعے واسطے یورپ بھیجے گئے۔ 1947ء وچ اوہناں نوں قتل کر دتا گیا۔ اوہناں دا پہلا ناول 1934ء ”تفریحات شب“ چھپیا۔ ایس وچ مصنف تے تہران دے دن رات تے لوکاں دی عیش و عشرت دے مشاغل بیان کیتے نیں۔ کہانی بیان کرن والا استاد اے۔ چونکہ مسعود دھانی خود وی استاد سی ایس کر کے ایچ لگدا اے پئی استاد دی آواز اوس دی اپنی آواز اے۔ فیہ ایس دور وچ اس دا ناول ”درتلاش معاش“ چھپ گیا۔ ایہہ کتاب ”تفریحات شب“ دا ضمیمہ سی۔ ایہناں داناں ”اشرف المخلوقات“ 1934ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک طنزیہ ناول انسان دے اشرف المخلوقات ہوون تے لکھیا گیا اے۔ ثابت ایہہ کیتا گیا ایہہ کہ انسان اپنے خطاب دے بالکل الٹ اے۔ ’گلہای کہ درتے‘ تے ’جہنم مروید‘ 1942ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس دیاں دو جلدیں شائع ہوئیاں۔ دوسری

جلد داناں بہار عمر رکھ دتا گیا۔

مشفق کاظمی دی حیثیت وی اک ناول نگار دی حیثیت نال کافی اہم اے۔ اوہناں داناں ناول تہران مخوف، اک اجیہا پہلا ناول اے جیہڑا اساسی تے اجتماعی زندگی دا نقشہ پیش کردا اے۔ ایہہ ناول چھ حصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے چار حصے ایران وچ شائع ہوئے تے باقی دو حصے ایران توں باہر شائع ہوئے۔ ایس توں علاوہ وی مشفق کاظمی دے ناول شائع ہوئے پر اوہ اتنے مشہور نہیں سی۔ ’گل پڑ مردہ‘ 1929ء، ’ریشک پر بہار‘ 1930ء تے ’یادگار یک شب‘ 1941ء وچ چھاپے چڑھیا۔

ساجی ناول نگار دی حیثیت نال ’جواد افضل‘ داناں سرزبان اے۔ اوہناں میں دو ڈھائی صفحات دے پنجاہ ناول لکھے نیں۔ ایہناں ناولاں دا زیادہ تر موضوع جواں مرد تے عورتاں دی بے راہ روی اے۔ اوں دے کرداراں وچ ڈینی تے قلبی کشمکش پائی جانندی اے۔ ایہناں وچ معاشرتی بگاڑے روشنی پائی گئی اے۔ ایہہ ناول فارسی ناول وچ چنگے وادھے دا باعث بنے نیں۔ محمد علی افغانی 1925ء وچ پیدا ہوئے۔ افغانی انگریزی تے فرانسیسی زبانوں جاندے سی۔ محمد علی افغانی دا پہلا ناول ’شوہر آہو خانم‘ 1941ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اس نوں کافی شہرت ملی۔ ایہہ اک معاشرتی ناول ای ناول دے کردار جیتے جاگتے تے متحرک نیں۔ ایہہ ناول جدید طرز داناں اے۔ جس وچ وضاحت تے جزئیات نگاری دا خاص خیال رکھیا گیا اے۔ دوسرا ناول ’سنید فنت‘ اے بہر حال اسی کہہ سکدے آں کہ محمد علی افغانی دے ناولاں نے فارسی ناول نوں نواں موڑ دتا۔

’جلال آل احمد‘ اک اجیہا لکھاری سی جس دا تنقید و ترجمہ، افسانہ تے ناول وچ بلند پایہ یادگار مقام حاصل کیتا۔ ’مدیر مدرسہ‘ اک چھوٹا جیہا ناول تخلیق کیتا۔ ایس وچ اک پرائمری سکول دے حالات قلم بند کیتے گئے نیں۔ لکھاری نے بڑی باریک بینی نال سارے واقعات لکھے نیں۔ کہانی نوں خواہ مخواہ طویل نہیں کردا۔ مصنف فرانسیسی مصنف Louis Ferdinani توں متاثر لگدا اے۔ ’نون و القلم‘ اک ناول تخلیق کیتا۔ ’نون و القلم‘ اک قرآن دی سورۃ داناں اے۔ مصنف نے ایس وچ ترقی پسندانہ افکار و عقائد بیان کیتے نیں۔ اگے چل کے فارسی ناول ترقی دی راہ تے روانہ ہو جاندا اے۔ جدید رجحان دے ناول تخلیق ہوئے۔ (173)

5. جاپانی ناول

مختلف تہذیبوں دی طرح جاپان وچ وی قصہ کہانی دی روایت قدیم زمانے توں موجود اے۔ بعض

لمیرے تے دنیا دے مشہور قصے گینچی کی کہانی، (جیہڑی بارہویں صدی وچ لکھی گئی) وری اہم کتاب وی جاپان وچ لکھی گئی۔ پر جدید افسانوی ادب جاپان وچ معاشرتی حالات دی تبدیلی دی وجہ ناول اونہویں صدی دی آخری دہائیاں وچ مضبوط ہویا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں 'میچی' دے ویلے بدیشی قوماں نال معاہدے ہوئے تے جاپان جدید مغربی تصورات نال آشنا ہون لگ پیا۔ شو یو (Shoyo) پہلا نقاد سی جہنے ناول دے فن تے مقالہ لکھیا تے ایس حقیقت تے ذور دتا کہ نئے ویلے تے حالات وچ ادب دے پرانے سانچے کم نہیں دے سکدے۔ ایس کر کے نویں اسلوباں دی لوڑی ای۔ شیمی (Shimei) تے (Sofki) ایہی ناول نگاری نیہہ جہناں میں جاپانی ناول دی نیہہ رکھی سی۔ اس طرح فتا باتی (Futabate) دے ناول بہت مشہور ہوئے۔ اس دے فن تے روسی ناول نگاراں دا وی اثر ہویا۔ اس طرح (Kokoyo) دے ناول وی فنی قدر تے قیمت رکھدے نیں۔ سو سے کی (Soseki) دے ناولاں نے جاپانی ناولاں وچ بڑیاں جدتاں پیدا کیتیاں۔ اوہدا ناول کوکورو (Kokoro) خاص طور تے مشہور اے۔ بعد وچ جدید مغربی تے امریکی ادب دے زیر اثر جاپانی ناول وچ حقیقت نگاری، علامت نگاری تے ہور فنی اسالیب وی بہت مقبول ہوئے۔ معاشرے دی عکاسی دے نال نال فرد دے اکلا پے وڈے شہراں وچ بندیاں دے مسائل تے ہور ون سونے موضوعات تے جاپانی ناول کار نے کامیاب لکھتاں لکھیاں۔ جدید جاپانی ناول نگاراں وچ تانا زاکی (Tanazaki)، کاوا باٹا (Kawabata)، اے کو بو (Abekobo)، اوئے کنز بورو (Oekezza Bubo) بہت مشہور نیں۔ ایہناں ناول کاراں دے ناول انگریزی تے دو جیاں زباناں وچ ترجمائے گئے نیں (کجھ ناول اردو وچ وی ترجمائے گئے نیں)۔ دو جاپانی ناول نگاراں 'کاوا باٹا' تے 'اوئے' نوں ادب دا نوبل پرائز وی مل چکیا اے۔ اس توں جاپانی ناول دی عظمت دا اندازہ لایا جاسکدا اے۔ (174)

6. چینی ناول

چینی ادب وچ قصہ کہانی دیاں مختلف شکلاں صدیاں پہلاں توں موجود رہیاں نیں۔ پر جدید چینی ادب ویہویں صدی وچ متعارف ہویا۔ اس دی وجہ ایہہ سی کہ قدیم چینی معاشرہ باہر دے اثرات توں علیحدہ اپنی پرانی شناخت تے کلچر وچ گم سی۔ سن یات (Syn-Yat-Sen) دے سیاسی انقلاب نے ویہویں صدی دی دوجی دہائی وچ معاشرے وچ تبدیلیاں پیدا کردتیاں تے چینی ادب وچ وی جدیدیت دی اہر شامل

ہوئی۔ ناول تے افسانے دیاں جدید شکلاں سامنے آئیاں۔ چین دے جدید افسانوی ادب وچ یوہون (Luxun) دا ناں بہت نمایاں اے۔ یوہون نے چینی معاشرے دیاں حقیقت پسندانہ تصویراں اپنیاں کہانیاں وچ پیش کیتیاں۔ ماؤتسن (Maotun) دے ناول وی حقیقت نگاری دے اچھے نمونے نیں۔ اک زنانی تنگ تنگ (Ting Ling) دا ناں وی چینی ناول کاراں وچ اہم جانا جاندا اے۔ پاچن (Pachin) تے لاوشی (Laoshe) وی جدید ناول کاراں وچ اچی پدھر رکھدے نیں۔ چین وچ کمیونسٹ انقلاب دے بعد ادب تے معاشرے دی صورت حال بدل گئی۔ انقلابی تے اصلاحی پروگرام دے تحت ادب دی تخلیق ہوئی۔ چونکہ مغربی ممالک کمیونسٹ چین دے خلاف سی۔ اس واسطے اس طرح دے ادب دا بہت کم ترجمہ مغربی زباناں وچ ہويا۔ البتہ چینی حکومت دے کجھ اداریاں نے خود انقلابی چینی ادب غیر ملکی زباناں وچ ترجمان دا انتظام کیتا تے کجھ کتاباں اردو وچ ترجمایاں گئیاں۔ کجھ ورہیاں وچ چینی معاشرے وچ پھرتوں تبدیلیاں آرہیاں نیں۔ تے چین نے صنعت تے تجارت وچ حیرت انگیز ترقی کیتی اے۔ ہن چینی ادب وچ نویاں پتیاں تے نوئے تجربات ہو رہے نیں۔ پرائس ادب نوں غیر ملکی زباناں وچ ترجمایاں نہیں گیا۔ (175)

حوالے

پہلا باب

1. Martin Gray, Dictionary Literary Terms, New York: York Hand Books, (d.n), p-198
2. New Encyclopedia Britannica Volume-8, Edition, London: University of Chicago, 1985, p-810
3. Harry Shaw, Dictionary of Literary Terms, New York: Hill Books Company, (180)
4. Encyclopedia Americana, Volume 20, International Edition, 1984, p-511-a
5. Academic American Encyclopedia, Volume 14, Danbury Connecticut, Collier Incorporated, 1996, p-276
6. Chambers Twentieth Century Dictionary Edited by William Geddis, London: W. & R. Chambers, Ltd, 1st published, 1901, p-732.
7. Long Man Dictionary of Contemporary English, New Edition, 1986, p-966
8. Reader Digest Great Encyclopic Dictionary, Volume II, M to Z, London: Oxford University, 1962, p-605
9. Shorter Oxford English Dictionary, Volume II (N-Z), London: Oxford, Clarendon press, 1936, p-1341
10. The Cambridge Encyclopedia, Edited by David Crystal Cambridge, University Press, Cambridge, New York, Fort Chester, Cambridge University Press, 1990, p-864
11. Earnest Dictionary of Modern English by Earnest Weekley, M.A.

- London, John Murray, 1921, p-994
12. The Random House Dictionary of the English Language, The Unbridged Edition, 1966, p-987
13. سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری چوک، 1966ء، ص-9
14. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 22، لاہور: شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 1989ء، ص 79
15. وارث سربندی، علمی اردو لغت، لاہور: علمی کتاب خانہ، 1976ء، ص 1494
16. جمیل احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، اردو بازار، 1995ء، ص 402
17. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، تہجی جلد، (ک-ی)، پہلی چھپائی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء، ص 267
18. Forster E. M. , Aspect of Novel, New Zealand: Penguin Books, 1927, 1970, p-69
19. W.R. Good Man, M.A., Principal, Literary Essays, Lahore: Economic Front Publication, (d.n), p-8
20. علی عباس حسینی، ناول اور ناول نگاری (تخصیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ملتان: کاروان ادب، 1990ء، ص 9-10
21. Ian Watt, The Rise of Novel, London: Chatto Windus, 1963, p-11
22. علی عباس حسینی، اردو ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بک ڈپو، 1953ء، ص 43
23. Arther Wing, The History of English Novel, Volume I, London: (d.n), p-4
24. ناول اور ناول نگاری (تخصیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ص 11
25. ایضاً، ص 12
26. وزیر آغا، ڈاکٹر، ناول کا مسلہ نئے مقالات، سرکودھا: مکتبہ اردو زبان، 1972ء، ص 203-205
27. ابوالکلام تاسمی، مترجم: ناول کا فن (ای۔ ایم فاسٹر)، علی گڑھ: ایجوکیشن بک ہاؤس، 1992ء، ص 28
28. William Herry Hedison, an introduction to the study of English Literature, London: Chatto Windus, 1975., p-133

29. Literary Essays (Novel), p-52
30. Ifor Evans, The Short History of English Literature, London: Penguin Books, 1st published, 1942, p149-150
31. Dvid Daiches, Literary Essays, Edingurgh and Lodon: Diaer and Boyd, 1966, p-180
32. ibid, p-180
33. Literary Essays (Novel), p-52
34. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd. Hound Mill, 1985, p77
35. Literary Essays (Novel), p-52
36. Literary Essays (Novel), p-52
37. Literary Essays (Novel), p-52

38. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 49
39. کلیم الدین پروفیسر، فرہنگ ادبی اصطلاحات (انگریزی - اردو)، نئی دہلی: ترقی اردو بیورو، 1984ء، ص 139
40. ڈاکٹر وزیر آغا، ناول کا مسئلہ نئے مقالات، سرگودھا: مکتبہ اردو زبان، 1972ء، ص 196-197
41. اقبال صلاح الدین، مرتب؛ لعلیں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء، ص 208
42. عتیق احمد، مرتب؛ مضامین پریم چند، مرتب: عتیق احمد، کراچی: انجمن ترقی اردو، ص 209
43. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے، لاہور: درد اکادمی، 1964ء، ص 22
44. قمر رئیس ڈاکٹر، جدید اردو ناول میں اظہار و اسلوب کے تجربے (مضامین)، لاہور: اوراق ساکنہ، جنوری/فروری 1979ء، ص 270
45. عبادت بریلوی، ڈاکٹر، ناول کی تکنیک، نقوش نمبر 19، لاہور: 1952ء، ص 225
46. ناول کیا ہے، ص 41
47. محمد عارف ایم۔ اے، مترجم؛ تخلیق ادب، لاہور: لاہور اکیڈمی، 25 ستمبر 1965ء، ص 522
48. وقار عظیم، داستان سے افسانے تک، لاہور: الوتار پبلی کیشنز، 2000ء، ص 13
49. اسلم رانا، رنگ سنگ، لاہور: نیلی بار اکیڈمی، 1984ء، ص 165
50. حمید اللہ ہاشمی، پھل نکلیاں، لاہور: 1989ء، ص 190

51. سلیم اختر، ڈاکٹر، انسانہ حقیقت سے علامت تک، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 126-127
52. سید عبدالقد، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1981ء، ص 290
53. جمال میرصادقی، واژه نامه هنر، داستان نویسی کتاب مہناز، تہران: کتاب بہناز، 1377، ص 118
54. Aspects of Novel, p33,51,91,111, 129,151, 171
55. James. R. Frakes, The History of English Literature, (Short Fiction a Critical Collection), London: 1959, p149
56. Master English Literature, London: p77, 90, 106, 118,130
57. ibid.
58. Miriam Allot, Novelists on Novel, London: Routledge and Keganpaul Ltd. 1959, p161
59. سید نابد علی نابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی، نرسنگھ واس، کلب روڈ، 1960ء، ص 50
60. ناول نگاری، ص: 17,22,31,32,34,35,36
61. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 77,79,82,84,86,88
62. ناول کیا ہے، ص 19,22,25,34,41,42
63. ناول نگاری، ص 17
64. Aspects of Novel, p4
65. Mastering English Literature, p121
66. ناول کیا ہے، ص 24
67. ناول کیا ہے، ص 22
68. Aspects of Novel, p75
69. ناول نگاری، ص 27
70. Mastering English Literature, p121
71. Aspects of Novel, p31
72. ناول کیا ہے، ص 33
73. رحمان مذنب، بوہیقا (ارسطو)، ص 117-118
74. Mastering English Literature, p99

- .75 ناول کیا ہے، ص 37
- .76 ناول نگاری، ص 32
- .77 ناول کی تاریخ و تنقید، ص 83
- .78 اشارات تنقید، ص 267
- .79 ناول کی تاریخ و تنقید، ص 88
- .80 اشارات تنقید، ص 267
- .81 ناول نگاری، ص 22:23
- .82 ناول کیا ہے، ص 35
- .83 ناول نگاری، ص 33
- .84 ایضاً، ص 34
- .85 وزیر حسن عابدی، زمان و مکان، ادارہ رشنائی، لاہور: سچیت گھر، رینتل مرکز، 2001ء، ص 178
86. D. W. Fokkalrmd, Theories of Literature in twentieth century,
U.K: Chusst, 1978, p29
- .87 ناول کی تاریخ و تنقید، ص 81
88. Aspects of Novel, p69
- .89 ماخوذ از انٹرنیٹ
- i Novel- Classical Antiquity, WWW.Britannica.Com (Encyclopedia
website) 2003
90. Sinclais T.A, History of Classical greeks, London: Coollier Books
Edition, (1962), p-12
- .91 ماخوذ از انٹرنیٹ
- i Novel- Italian Novel, Http://WWW.Britannica.Com (Encyclopedia
Website) 2003 p-2
- ii. Novel- Italian Novel, Http:// IEn wikipedia. org, 2005
- .92 ماخوذ از انٹرنیٹ
- i Novel- French Novel, Http://www.Britannica.com (Encyclopedia

- website) 2003, p-3
- ii. Novel- French Novel, [Http://IIEm, wikipedia. org](http://IIEm.wikipedia.org) 2005
93. اعلاں دی پنڈ، ص-213
94. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- English Novel, <Http://www.Britannica.com> (Encyclopedia Website) 2004, p4
- ii. Novel- English Novel, [Http://Ilen wikipedia.org](Http://Ilen.wikipedia.org) 2005
95. Ifo Vans, A Short History of English Literature, London: Penguin Books, 1st published 1942, p149
96. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- English Novel, <http://www.Britannica.com> (Encyclopedia website) 2003, p4
- ii. Novel- English Novel, [http://MEN wikipedia.org](http://MEN.wikipedia.org) 2005
97. Novel- David Daiches, Literary Essays, Edingurgh and London:O Liver and Boyd, 1966,p26
98. abid,p52
99. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- English Novel, <http://www.Britannica.com> (Encyclopedia Website) 2003, p4
- ii. Novel- English Novel, [http://Ilen Wikipedia.org](http://Ilen.Wikipedia.org)
100. Litrary Essays, (Novel), p52
101. abid, p52
102. ناول کی تاریخ و تنقید، ص145,140
103. Litrary Essays, (Novel), p51
104. Litrary Essays, (Novel), (d.n.) p53
105. ناول کی تاریخ و تنقید، ص169

106. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 169
107. Litrary Essays, (Novel), p54
108. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 108
109. ایضاً، ص 144
110. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- American Novel, <http://www.Wikipedia.org> 2005
- ii. Novel- American Novel, <http://www.Wikipedia.org>, 2006
111. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- Spanish Novel, <http://www.Britannica.com> (Encyclopedia website), 2004, p-5
- ii. Spanish Novel: <http://www.Wikipedia.org>, 2006
112. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel-Russian Novel, <http://www.Britannica.com> (Encyclopedia Website) 2004, p5
- ii. Novel- Russian Novel, <http://www.Wikipedia.org>, 2005
113. روسی ناول، ماخوذ از، اعلیٰ دی پنڈھ، ص 212
114. ماخوذ از انٹرنیٹ
- i. Novel- German Novel, <http://www.britannica.com> (encyclopedia website) 2003, P5
- ii. Novel- German Novel, <http://www.Wikipedia.org>, 2005
115. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 185
116. ناول نگاری، ص 47
117. ناول کیا ہے، ص 144
118. ناول نگاری، ص 52
119. ناول کیا ہے، ص 145
120. ناول نگاری، ص 47

121. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 250.
122. ایضاً، ص 256.
123. کے۔ کے۔ کھلر، اردو ناول نگار خانہ، نئی دہلی: سیمانت، 1983ء، ص 22.
124. ناول نگاری، ص 47.
125. انیس تادری، اردو کے دو مشہور ناول، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، نسبت روڈ، 1991ء، ص 31.
126. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 376.
127. اردو کے دو مشہور ناول، ص 51.
128. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص 10.
129. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 388.
130. ناول نگاری، ص 181.
131. ناول کیا ہے، ص 157.
132. برصغیر میں اردو ناول، ص 18.
133. عبدالسلام، پروفیسر، ناول بیسویں صدی میں، کراچی، اردو سندھ اکیڈمی، ص 476.
134. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 485.
135. ناول نگاری، ص 224، 225.
136. ایضاً، ص 225.
137. برصغیر میں اردو ناول، ص 27.
138. ناول کی تاریخ و تنقید، 1953ء، ص 482.
139. ناول نگاری، ص 257.
140. برصغیر میں اردو ناول، ص 27.
141. ناول نگاری، ص 268.
142. ناول کی تاریخ و تنقید، ص 484.
143. برصغیر میں اردو ناول، ص 32.
144. ایضاً، ص 41.
145. اردو ناول کے بدلتے تناظر، کراچی، ویلکم بک پورٹ لمیٹڈ، 1997ء، ص 6.
146. ایضاً، ص 8.

147. برصغیر میں اردو ناول، ص 41
148. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 59
149. برصغیر میں اردو ناول، ص 42
150. اردو ناول نگار خانہ، ص 752
151. برصغیر میں اردو ناول، ص 46
152. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 77
153. اردو ناول نگار خانہ، ص 72
154. اردو ناول بیسویں صدی میں، ص 602
155. اردو ناول نگار خانہ، ص 72
156. ایضاً، ص 75
157. برصغیر میں اردو ناول، ص 73
158. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 121
159. اردو ناول نگار خانہ، ص 97
160. برصغیر میں اردو ناول، ص 40
161. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 204
162. ایضاً، ص 155
163. برصغیر میں اردو ناول، ص 101
164. اردو ناول نگار خانہ، ص 82
165. برصغیر میں اردو ناول، ص 231
166. اردو ناول نگار خانہ، ص 82
167. برصغیر میں اردو ناول، ص 362
168. اردو ناول نگار خانہ، ص 65
169. ایضاً، ص 84-85
170. اردو ناول کے بدلتے تناظر، ص 258
171. ”عربی ناول ماخوذ از“ محمد اسحاق، مجلہ القسم العربی، عدد 12، تطور القصہ العربیہ و اترجاه علی القصہ العربیہ، مجلہ القسم العربی عدد، اورنٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2005ء، ص 65، 91

172: ماخوذ از انٹرنیٹ

i. Naquib Mahfouz (Biased to Grass Reets)

<http://www.members.tripod.com/Egypt20>

ii. pesonals Naguib MAhfooz- 2004

173: "فارسی ناول، ماخوذ از" ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، نیپالی ادب، لاہور: ناشر ضیائے ادب 1976ء،

ص 377,393,402,413

174: "جاپانی ناول ماخوذ از" Martinsemour Smith, Guide to Mordern World

Literature, London: Poper Mac, 1976 p:793-830

175: "چینی ناول ماخوذ از" Martinsemour Smith, Guide to Mordern World

Literature, London: Poper Mac 1976 p:361-368

دو جباب

پنجابی ناول دی روایت پاکستان بن توں پہلاں (1947 تک)

پہلا دور

1. بھائی ویر سنگھ
2. ایس ایس چرن سنگھ
3. بھائی موہن سنگھ

دوسرا دور

1. ماسٹر تارا سنگھ
2. پروفیسر پورن سنگھ
3. گرمگھ سنگھ
4. نانک سنگھ
5. ایشور چندرنندا
6. میراں بخش منہاس
7. جوشوا فضل الدین
8. زرنجن سنگھ
9. ہر بخش سنگھ
10. روپ لال
11. جوگندر سنگھ
12. گر بخش سنگھ

پچھوکڑ دا جائزہ

پنجابی ناول دے پچھوکڑ تے جھات پائے تے سانوں ناول دا دو جاسرا داستان نال ملدا نظر آندا اے۔ اس حوالے نال وقار عظیم وقار لکھدے نیں:-

داستان تے کم فورٹ ولیم کالج تے کیتا۔ گذرتک جتنا وی کم ہویا۔ اوس وچ داستان دا پلڑ بھاری نظر آندا اے۔ ایس وچ فارسی تے سنسکرت زبان دے معروف قصے جیہڑے مختلف مرحلیاں توں گذر کے اردو تک پہنچے۔ اوہناں چوں سنسکرت دی قدیم کتاب 800 ق م وچ لکھی گئی تے اپنشد دے وسیلے نال ہندی وچ آئی۔ جانوراں دے متعلق جتیاں کہانیاں لکھیاں گیاں۔ سب توں پرانی ایہہ کہانی اے۔ اپنشد دیاں کہانیاں دا دوسرا خزانہ مہا بھارت اے۔ 548 کہانیاں دا دو جا مجموعہ کوم بدھ نال منسوب اے۔ کہانیاں دیاں 22 جلدیں تھیں تقریباً 500 ق م دیاں تھیں۔ ایہہ کہانیاں جاتک کہانیاں دے ناں توں مشہور تھیں۔ (1)

قدیم کہانیاں دا اک ہور مجموعہ پنج تتر 300 ق م تے 200 ق م دے درمیان مرتب ہویا۔ انہاں وچ بہت ساریاں کہانیاں جیہڑیاں مہا بھارت تے رامن وچ شامل تھیں۔ کہانیاں دی کتاب پنج تتر دیاں کہانیاں کتھا ساگر، ہند پریش وچ ملدیاں تھیں۔ نوشیرواں نے 550ء وچ اس دا ترجمہ فارسی زبان وچ کروایا۔ فارسی دیاں کتاباں انوار کیملی، عیار دانش تے منفرح القلوب اصل وچ سنسکرت توں ماخوذ تھیں۔ (2)

اس طرح اسی کہہ سکدے آں کہ ناول دا تعلق Indirect Way نال سنسکرت دے پرانے قصیاں نال وی اے۔ کہانی یاں قصہ کسے وی ناول دا ات ضروری انگ اے۔ کسے وی ناول وچ قصہ یاں کہانی دی لوڑ توں مونہہ نہیں موڑیا جاسکدا۔ اسلم رانا ہوریں قصہ کہانی دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”قصہ کہانی یاں داستان مشرق ہووے یا مغرب دونوں تھاواں تے پرانیاں ویلیاں توں رائج تھیں تے شروع وچ اوہناں قصے کہانیاں دے دوروپ بڑے واضح طور تے سامنے آوندے تھیں۔ اک اخلاقی درس تے دو بے مافوق انظرت توں نال زور آزمائی۔“ (3)

قصیاں تے کہانیاں توں علاوہ پنجابی وچ ناول لکھن دی مہمہ رکھن وچ ساڈھی تاریخ دا وی بڑا تعلق اے۔ ادب دا تے تاریخ دا بڑا گوڑھا سمبندھ ہوندا اے۔ 1849ء وچ انگریزاں دے قبضے توں پہلاں پنجابی ادب وچ نثر دیاں لکھتاں نا نویاں نا نویاں سی۔ ایس دی وجہ اے کہ دنیا دا ہر ادب پہلاں شاعری دی شکل وچ

تخلیق ہو یا۔ پنجابی ادب وچ وی ایہہ ای ریت سی۔ نثری شکل وچ اگر کوئی لکھت سی تے اوہ سکھ صاحبان دیاں لکھتاں سی۔ C.L.Narang دی کتاب History of English Literature وچ درج اے۔ (1701-1800) وچ پنجابی نثر وچ اک سرکڈھوے ناں دا ذکر ڈاکٹر موہن سنگھ دے حوالے نال اسطرح کیتا اے۔

"Bhai Mani Singh is one of our greatest prose writers and scholarists as much for the quality as the quantity of his work. His work was a medieval encyclopedia mind and culture."(4)

اقبال صلاح الدین ہوری اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:-

”1849ء وچ انگریزاں پنجاب اتے قبضہ کیتا لیہدے توں پہلاں پنجابی وچ نثر دی کتاب نانویں نانویں لکھی سی۔ سکھ کورواں دیاں جنم ساکھیاں سن یاں اک ادھی ہور کتاب جیویں پنڈت شردھارام پھلوری دی سکھاں دے راج دی تھی۔“ (5)

انگریزاں دے پنجاب وچ آون توں بعد انگریزی ادب وی پنجاب وچ متعارف ہو یا۔ 1882ء وچ پنجاب یونیورسٹی دی بنیاد رکھی گئی تے چھاپے خانے ایس توں پہلاں کھل گئے سی۔ لوکاں وچ انگریزی پڑھن دا رواج ہو گیا سی۔ تاریخ دے ورق پھرولے تے پتہ چلدا اے کہ ہر حملہ آور اپنے اثرات مقامی لوکاں تے چھڈا دے۔ انگریزاں دے آن نال جتھے پنجاب تے ہور اثرات مرتب ہوئے۔ اوتھے پنجابی ادب نے وی ایس دا اثر قبول کیتا۔ عیسائیاں نے اپنے مذہب دے پرچار واسطے ملک بھر وچ ایسے مرکز قائم کیتے۔ جتھے مذہب دے پرچار واسطے مذہبی لٹریچر چھپدا سی۔ ایس طرح پنجاب وچ نثر لکھن دا رواج ہو یا۔ اوہناں دی ویکھا ویکھی مقامی لوکاں وی اپنے مذہب دے پرچار واسطے مذہبی کتاباں لکھنیاں شروع کردتیاں۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ لکھیا اے:-

”لدھیانہ وچ سب توں پہلاں عیسائی مشن دی بیہہ رکھی گئی۔ سب توں پہلاں ولیم کیر ہوراں پنجابی زبان واسطے بنیادی کم کیتا Grammar of the Punjabi Language 1812ء وچ مرتب کروائی تے چھپوائی۔ ایس توں پہلاں 1811ء وچ بائبل دا اٹھواوی کورکھی لپی وچ چھاپیا۔“ (6)

فیراگے چل کے ایس کتاب وچ لکھیا ہویا اے:-

"A dictionary, English and Punjabee, the outlines of grammer and also dialogues with explanatory notes"(7)

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ فیر لکھیا اے:-

”جے نیوٹن ہوراں 1851ء وچ A grammer of Punjabi Language with Appendices لکھی۔ پہلی پنجابی کوش 1854ء وچ لدھیانہ مشن دے جینوئیر Janvier ہوراں لکھی۔ جے ولسن ہوراں 1898ء وچ Grammer and Punjabi Dictionary of Western سرے چاڑھی۔ 1900ء وچ جیوکس ہوراں A Dictionary of the Jatki or Weteran Punjabi لکھی۔“ (8)

اس توں بعد ادبی لکھتاں لکھن دارواج وی ہو گیا۔

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر لکھیا گیا اے:-

”سچیاں ادبی لکھتاں دا ویر والنج اے۔ جان جنیان نے Pilgrim's Progress دا میسوی مسافر دی پاترا 1859ء وچ اتھا۔ ’جیوٹر اوئی‘ 1882ء دے سرناویں پٹھہ اک ناول ’دھرم پرتک وچوں‘ 1865ء دے سرناویں پٹھہ رڈلف دے انسانیاں دا پراگا۔ ایس۔ ایس۔ بچت ہوراں وارانہ استور بارے ناک، حضرت عیسیٰ دیاں دو جیونیاں تے ’ایشیادی سیل‘ دے سرناویں پٹھہ اک سفر نامہ شامل بن۔“ (9)

ڈاکٹر گورچرن عرشی ہوریں اپنے مضمون ’پنجابی بھاشانوں عیسائی مشنریاں دی دین وچ لکھدے نیں:-

”پہلے بھاگ دی انترگت مہتو پورن ناول ’جیوٹر ووی‘ دا لیکھ پر تیت جا پدا اے۔ ایس ناول دی پرکاش تھی 1882ء ہے۔ ایس اتے لیکھ داناں نہیں دتا گیا پہلی نظرے ویکھیا ایہہ ناول کسے بنگالی ناول دای انو واد جا پدا اے۔ پر بنگالی بھاشا وچ ایس ناں اتے کتھا والا کوئی ناول پرکاشت نہیں ہویا جے ایس نوں موک ناول من لیا جاوے تاں ایہہ پنجابی بھاشا وچ لکھیا گیا پہلا موک ناول ہے۔“ (10)

سریندر سنگھ تے گورچرن سنگھ دونوں اپنے مضموناں وچ ’جیوٹر ووی‘ 1882ء سرناویں لکھے ناول

’دھرم پرتک وچوں‘ نوں پہلاں پنجابی ناول تھیا اے۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دی اپنی کتاب پنجابی ادب دا ارتقاء وچ گورچرن سنگھ عرشی ہوراں دے

مضمون دا حوالہ اس طرح دتا ہے:-

”ڈاکٹر کوپال سنگھ عرشی نے اپنے مضمون ’پنجابی بھاشا تے سابت نوں عیسائی مشنریاں دی

دین وچ 1882ء وچ چھپن والے ’نویو تری دی نوں پنجابی ناول قرار دتا ہے۔“ (11)

ایس پہلے پنجابی ناول وچ عورت نوں موضوع بنایا گیا ہے۔ لکھاری نے ایس ناول وچ ہندوستان

دی معاشرت دیاں برائیاں نوں بیان کیتا ہے۔ ایہہ ناول ’سودے حوالے نال لکھیا گیا ہے۔

ڈاکٹر گورچن عرشی ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

’لیکھک نے اپنے ناول وچ عورت نوں کرنا ددشا بنا کے پیش کیتا ہے۔ اوس دا آدیش ہندو

عورت ہے۔ جو دھرم پرچارک وی ہے اتے سبھ توں پہلاں عیسائی دھرم نوں سویکار کرن

والی ’بنت وی عورت ہی ہے۔ کال، کرم دی درستی توں ایس ناول دا پنجابی کلا وے اتہاس

وچ ویش ستان ہے۔“ (12)

سریندر سنگھ کوہلی ہوراں انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ مشنریاں دی پنجاب ادب دی سیوا

بارے لکھیا ہے:-

’عیسائی مشنریاں داسر کڈھواں کم پنجابی ادب دے بہوں سارے ڈھنگاں نوں نوں لپے

پاونا ہائی۔ ایہناں ساڈھی زبان وچ کئی بدیشی اکھواں تے ساڈھے ادب وچ وکھو وکھ

فلسفیانہ تے باریک سوچاں دی جان پچھان کروائی۔ ایہناں دیاں ادبی لکھتاں نال صرف

ساڈے ادب دامن وودھلایا۔ سگوں کئی نوں لکھاریاں نوں اگے لیان وچ وی مدد کیتی

ہے۔“ (13)

پنجابی ناول دے اتہاس تے گوہ کرینے تے ایس دا پہلا دور عیسائی ناول کاراں داسی۔

آصف خاں ہوری اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:-

’انگریزاں اپنے آوندے سارے عیسائی مذہب دے پرچار دا سلسلہ شروع کردتا تے

لدھیانہ، سیالکوٹ۔ ترنتارن تے لاہور وچ اپنے مرکز بنائے۔ ایہناں تھاواں توں

ڈھیراں داندھی لٹریچر پنجابی زبان وچ چھاپیا۔ پرچار توں متاثر ہو کے جد لوکی عیسائی بہن

لکے تاں ایہتوں دے وسزیکاں نوں وی ہوش آیا تے اوہناں محسوس کیتا کہ پرچار لئی مادری

زبان توں وودھیا کوئی ہتھیار نہیں۔ مسلمان اردو نوں تے ہندو سنسکرت نوں اپنا چکے سن پر

سکھاں نے ’سنگھ سجالہر پنجابی وچ چلائی۔ ایس لہری ہیہ 1873ء وچ امرتسر وچ رکھی گئی۔

1910ء وچ ایہہ سارے پنجاب وچ کھل گئی۔ ایسے پٹھہ ای پنجابی دے پہلے ناول وجود
وچ آئے۔“ (14)

پنجابی ناول دی مہیہ مذہب تے رکھی گئی ویلے دے نال نال اوس وچ ہور موضوع تے رجحانات پیدا
ہوندے رہے۔ پاکستان بنن تو پہلاں پنجابی ناول دا تہاس لکھیداں ہوئیاں اسی ایس گل توں انکار نہیں
کر سکدے کہ ’سکھ صاحبان‘ نے سب توں پہلاں ایس صنف نثر وچ کم کیتا۔ ’بھائی ویر سنگھ‘ موڈھی ناول کارسی
پروفیسر پیار سنگھ بھوگل لکھدے نیں:-

”پچھم وچ ناول دی عمر مشکل نال پونی صدی توں ودھ بن دی اے۔ پنجابی ناول دے
موڈھی بھائی ویر سنگھ (1872-1957) جس نے سندری، بیجے سنگھ، ستوننت کورتے بابا
نودھ سنگھ ناول لکھ کے پنجابی ناول نام وچ وسعت پیدا کیتی۔“ (15)

ایس۔ ایس چرن سنگھ تے موہن سنگھ اوہناں دے سمکالی ناول کارنیں۔ پاکستان بنن توں پہلاں
دے دوراں تے گوہ کرینے۔ اسی ایس ویلے توں 1947ء تیکر دو دوراں وچ ونڈ لینے آں۔

پہلا دور

1. بھائی ویر سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا پنجابی ادب وچ اک وکھرا مقام اے۔ اوہناں نیں ناول کاری دا پنجابی ادب وچ
موڈھ بنیا۔ اوہناں دے ناول دھارمک تے تاریخی نیں۔ اوہناں نے انگریزی ادب دا مطالعہ وی کیتا سی
ایس کر کے اوہناں دے ناولاں تے سرواٹر سکاٹ دے ناولاں دا اثر محسوس ہوندا اے۔ بھائی ویر سنگھ نے
چار ناول تخلیق کیتے

(i)	سندری 1897ء	(ii)	بیجے سنگھ 1899ء
(iii)	ستوننت کور 1900ء	(iv)	بابا نودھ سنگھ 1921ء

i. سندری

سندری پنجابی زبان دا پہلا ناول اے۔ بھائی ویر سنگھ ہوراں ایہہ ناول سکول دے زمانے وچ تخلیق
کیتا۔ اوہناں سکھ اتہاس دا گوڑھا مطالعہ کیتا ہویا۔ اوہ رتن سنگھ بھنگو تے گیانی گیان سنگھ توں کافی متاثر سی۔ اوہ
سکھاں دیاں دلیریاں تے اٹھارہویں صدی دے سے وچ اوہناں دیاں قربانیاں توں متاثر سی۔ ایہہ

اتہاسک رومانی ناول اوہناں اوس ویلے دے حوالے نال لکھیسی۔

ناول دی کہانی اک کڑی سندری دے آلے دوالے گھم دی اے۔ ایس کڑی داویاہ ہورہیسی۔ اوس دے گھروچ خوشیاں منایاں جارہیسی۔ اوہ اپنے سوہرے گھر جان نوں تیارسی۔ کہ مغل صوبیدار جیہڑا لاگلے جنگل وچ شکار کھیڈن واسطے آیا سی۔ اوس دی نظر 'سندری' تے پہ جاندی اے۔ سندری اوس ویلے اپنیاں سکھیاں نال گھروں باہر ہواکھان تے گھسن آئی سی۔ مغل صوبیدار 'سندری' (سرسوتی) نوں ادھال کے لیجاندا اے۔ سندری دے ماپے پریشان ہو جاندے نیں۔ اوس دا بھرا بلونت سنگھ جیہڑا اوہ جے ساتھیاں نال رل کے پہلاں ای حکمراناں دے خلاف یدھ کر رہیسی۔ گھر پٹ آندا اے۔ اوہ اپنے گھوڑے دیاں واگاں او دھرموڑ لیندا اے جدھر مغل صوبے دار تے سپاہی گئے سی۔ اوس نوں فوجی کمپ کول اپنی بہن مل جاندی اے۔ جیہڑی اوس ویلے پاٹھ کر رہی ہوندی اے۔ اوس دا بھرا اوس نوں اوہناں ظالماں کولوں بچالیندا اے۔ سندری گھر واپس پلٹن دی بجائے اپنے بھرا بلونت سنگھ دی راہ تے ٹر پیندی اے۔ اوس نال جنگل وچ رہن لگ پیندی اے۔ ایہہ اوس ویلے سکھاں دے جتھے نال مل کے مغلاں دے خلاف یدھ کر رہے سی۔ سکھ بوڈھیاں دا اک گروہ جہداناں سردار شام سنگھ سی۔ لڑدیاں ہوئیاں مغلاں دے قیدی ہو جاندے اے۔ سندری تے بلونت سنگھ وی اوہناں دے نال قید ہو جاندے نیں۔

ناول سدھ پدھرا ای اساریا گیا اے۔ سندری تے بلونت تے مشکل ویلہ آندا اے اک مغل نواب چاہندا سی کہ سندری نال نکاح کر لوے تے بلونت سنگھ نوں زورازوری مسلمان بنا دتا جائے۔ ایس ویلے سردار شام سنگھ اپنے جاسوساں دی مدد نال سولگالیندا اے۔ تے سرسوتی (سندری) تے اوس دے بھرا بلونت سنگھ نوں بچالیندا اے۔

سرسوتی جیہڑی ہندو ہنودی اے۔ سکھ مت وچ شامل ہو جاندی اے تے امرت چھک لیندی اے۔ اوس داناں بدل کے سندر کور رکھ دتا جاندے اے۔ اگے جا کے اوس نوں سندری کہیا جاندے اے۔ سندری امرت چھک لیندی اے تے اپنے جتھے دی سیوا وچ لگ جاندی اے۔ اوہ اپنا ویلا لنگر دی سیوا وچ گزاردی اے۔ اک دن لنگر دی رسد ختم ہو گئی۔ اوہ اپنی مندری وچ کے رسد دا انتظام کرن جاندی اے۔ اوہ تھے اک کھتری بیوپاری ملدا اے۔ جس دی دھرم پتی تے مال مغل لٹ کے لے جاندے نیں۔ اتھے 'سندری' اوہناں دی مدد کردی اے۔ جتھے والے مغلاں تے حملہ کر کے اوس دے بھرا گن استری نوں آزاد کرواندے نیں۔ ہور قیدی

استریاں چھوڑ لیندے نیں۔ مغلاں دی دولت ہندواں تے مسلماناں وچ ونڈ دتی جاندی اے۔ ایس موقعے تے جتھے داسر دارشام سنگھ ایہہ آکھدا اے۔

ایہہ ساڈا گھر کچھ پانی نہیں۔ نہ سانوں کسے نال ویر ہے، ہندو مسلمان کیہہ، ساڈے ست گرواں نوں کسے نال وی ویر نہیں سی۔ ساری سرشٹی سانوں اک سان ہے۔ اساں تاں انیا دنیش کرنا ہے پورا تو لٹا ہے۔“ استری نوں اوہدے گھر والیاں دے حوالے کیتا تے دونویں میاں بیوی نے امرت چھکیا تے خالصیاں دے گروہ وچ شامل ہو گئے۔

سندری تے بلونت سنگھ اپنی قوم دی سیوا وچ مصروف رہندے نیں۔ اک ہور موقع تے اوہ دوجی واری مغلاں دے قبضے وچ آجاندا اے۔ جتھے والے سندری دی بھال کرانے واسطے بجلا سنگھ نوں بھیج دے نیں۔ اوہ مغلاں نوں چکر دے کے سندری نوں بچالیندا اے۔ بجلا سنگھ مسلمان فقیر داروپ دھار کے مغلاں کول جاندا اے سندری او تھے تلوار نال مغلاں تے حملہ کردی اے اوہناں دے گھوڑے تے سوار ہو جاندی اے۔ بجلا سنگھ وی اوہدے پچھے پچھے ٹٹو تے سوار آندا پر سندری راہ بھل جاندی اے۔ اوہ مغلاں دے قابو وچ دوبارہ آجاندا اے۔ اوس دا بھرا دوبارہ جتھے نال او تھے پہنچ کے سندری نوں بچالیندا اے۔

سندری دوبارہ جنگل وچ رہن لگ پیندی اے۔ ایس دوران وچ لاہور دا وزیر سکھاں دے خلاف اپنی مہم تیز کر دیندا اے۔ ایس گھلوکار وچ ہزاراں سکھ مارے جاندے نیں۔ فیراک ہور وڈھے گھلوکارے وچ اتہاس دے مطابق ہور ہزاراں دی تعداد وچ سکھ مارے جاندے نیں۔ سندری ایہناں سارے مقابلیاں وچ حصہ لیندی اے تے جرنیل فیض اللہ خاں نوں زخمی کر دیندی اے۔ اوہ احمد شاہ دی لڑائی وچ وی بھاگ لیندی۔ سندری دے کردار دی بڑی خوبصورت گل ایہہ سی کہ اوہ بے ہوش تے زخمی مسلمان سپاہیاں دی سہاتا وی کردی اوہ ہوش وچ آکے اوس نوں التا زخمی کر دیندے۔ اک دفعہ زخمی حالت وچ اک مغل اوس نوں اپنے پنڈ لے جاندا اے۔ اوس دا علاج کرواندا اے۔ سارے وید تے طبیب اوس دا علاج کردے نیں پر ناکام رہندے نیں۔ فیراک کیساں والا نواں طبیب آندا اے۔ سندری دا پیغام لے جاندا اے۔ فیر مغل اوس نوں شادی دا پیغام بھیجدا اے۔ اک دن سکھاں دا جتھا خیمے نوں گھیر لیندا اے تے اوہناں داسر دار بلونت سنگھ اپنی بھین نوں بچالیندا اے۔ ایس لڑائی وچ سندری دی لت نوں گہرے زخم آجاندا اے۔ ایہہ زخم سندری دی جان لے لیندے نیں۔ بھائی ویر سنگھ عنوان دے پٹھ کتاب وچ بھائی ویر سنگھ ولوں کہانی دا بھوگ اس طرح پایا

گیا اے:-

”اس دے چانے داویرا گر سارے پنتھ وکھے ہو یا پردھرم کورا اپنی پیاری وکھشک داوچھوڑا
 نہ سہارکی، دنوں دن لمی ہوندی گئی بلونت سنگھ بھاویں ویراگی ہو کے ایکانت وچ بھجن کرنا
 چاہوند اسی، پر سنگھاں نے اوس نوں نہ جان دتا کہ و ہار پر ماتھ دوویں نہ جانے چاہندے
 بن، اندر دا تیاگ کرنا ہے، نام نال لورکھنی ہے کریا وچ وسدیاں تے کم کردیاں زلیپ رہنا
 ہے۔ اودھروں درانی دے فیر چٹھ آون دیاں سوہاں مل رہیاں سن، ایس کر کے بلونت سنگھ
 ’کرم کرت ہووے نہ کرم دے حکم موجب پنتھ سیوا تیر ہی رہیا۔“ (16)

ناول سندری داویرا کرے تے سانوں ایہہ محسوس ہوندا اے کہ ناول کارنے اک خاص مقصد نوں مکھ
 رکھ کے ایس ناول نوں اساریا اے۔ ناول دا اک تاریخی کچھ وکھایا گیا اے۔ مغلاں دی کردار کشی کیستی گئی
 اے۔ اوس ویلے دی مظلوم لوکانی دی دس پائی اے۔ ناول وچ دوسرا نمایاں کچھ سکھ مذہب دا پرچاروی سی۔
 سکھ صاحبان دے رویے تے وی روشنی پائی اے۔ کس طرح لوک اوہناں دی دلیری تے سلوک توں متاثر ہو
 کے امرت چھک لیندے سی تے سکھ مذہب وچ داخل ہو جاندے سی۔ ناول وچ ’سندری‘ دا کردار اک مضبوط
 سوانی دا کردار اے۔ حیاتی دیاں اوکڑاں دا ڈٹ کے مقابلہ کردی اے۔ دنیا دا ہوس اوس نوں اپنے مقصد توں
 نہیں ہٹا سکیا۔ اوہ مرداں طرح بہادری نال لڑدی اے۔ اوہدی حیاتی وچ مغل اوس نوں اپنا نا چاہندے سی پر
 اوہ ہر دفعہ اپنے آپ نوں بچا لیندی اے۔ ناول رومانی وی اے۔

History of Punjabi Literature وچ سندری تے ناول دے حوالے نال لکھیا گیا اے:-

"She also joined the brother's band and the story than
 meanders along with her caputre again and again by
 Mughal Officers and rescue by one Sikh band or
 another. At the height of the account she is brought to
 'Harem' of the Governor of Lahore, where she resists all
 temptations of a good life as the Governor's wife and
 over and above in preserving her chasity, helped by
 coincidences that are staple of historical romances
 even in the writings of a master like Sir Walter Scott,

whom Singh obviously adopts as his model."(17)

ہر بنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب 'سندری' دے کرداراں دے حوالے نال لکھیا اے :-
 "سندری منوکیٹ یا تر ہے پر ایہہ ہتھاردا لکھانیک ہے۔ ناول دے اتہاسک سندری بھنوں
 ووچیا بتا لگدا ہے کہ اوس سے انیک میاراں دا جیون سندری وانگ ہی سی۔ ایسے طرح بلونت
 سنگھ کالینک یا تر ہے اتے جہا اوس دے نال توں پر تھ ہے۔ اوہ ورتماں داپا تر لگدا اے ایہہ
 تے دوسرے کالینک پا تر اتہاسک دیتکیاں سردار جا سنگھ، کوڑا مل، احمد شاہ دے اتار چڑھا
 نوں پورن پور وچ نہیں ورسا سکیا۔ کئی تھاواں تے کہانی کیول اتہاسک گھٹنا والی بن گئی
 ہے۔ پچھلے سنسکاراں وچ گھٹناواں دی اتہاسک پروژنا وچوں جیہڑے حوالے پنڈ پیاں
 وچ دتے گئے بن اوہناں دا صدقہ۔ تھارتھ ورن وچ وشواس نوں گھانا پیا ہے مل پانڈ وچ وی
 سمکالیں سدا چارک گرواٹ بارے پیاں دتیاں گئیاں بن۔ پا تر اساری ڈھلی اتے کتھیں
 ہے۔" (18)

'سندری' دی اہمیت توں اسی انکاری نہیں ہو سکدے۔ ایہہ پنجابی ادب دا پہلا ناول اے۔ ناول
 کاری وچ پہلی اٹ اے۔ ایہدی اوہی حیثیت اے جیہڑی انگریز ادب وچ 'پامیلا' دی اے۔
 ہر بنس سنگھ نے 'سندری' نوں سوہنے حرفاں نال یاد رکھیا اے۔ اوہ لکھدے نہیں :-
 "سندری پنجابی ساہت دے سرگھی ویلے دو میل تے چمکدی پہلی لالی ہے۔ ایہہ اک سچ
 بھرم آتم ولوں سرجی کہانی ہے۔" (19)
 آصف خاں اپنے مضمون وچ تنقید کردے لکھدے نہیں :-

'سندری' وچ اوہناں اک اجیہی بہادر تے نڈرتیویں داپا تر اساریا اے کہ اوہ مثالی بن کے
 رہ گیا اے۔" (20)

ہر ناول دے پچھے کوئی نہ کوئی حقیقی کہانی ہوندی اے۔ 'سندری' دی کہانی وی ویر سنگھ نے نوک گیتاں
 توں اساری اے۔

ڈاکٹر کرپال سنگھ اپنے مضمون وچ سندری بارے دس پانڈے نہیں :-

"His work Sundari has been a Folksongs given as the
 appendix of the book. This Folk song narrates the story of
 a young beautiful recently married Hindu girl who was

forcibly carried away by a Mughal official who happened to see her. All the male members of the family went to the officer and requested him to Release. The girl and offered a big sansam but the Mughal did not agree. The girl decided to savet her honour by deciding to burn herself alive. As soon as the Mughal went out of his camp. She collected wood lit them with fire and jumped on it. Providentially her brother appeared there and saved her life. Then both sister and her brother joined the roving band of the Sikhs ."(21)

ناول لکھن دے بنیادی مقصد تے ون سونے ویروے لگائے جان دے نیں۔

ہر بنس سنگھ اپنی کتاب وچ 'سندری' لکھن دے حوالے نال مان سنگھ دی رائے دا حوالہ کجھ اس طرح

لکھدے نیں:-

"ایسے طرحاں مان سنگھ جس نوں ایس ناول لئی ٹپنی لکھن واسطے آکھیا گیا اتے جہناں دی ٹپنی

1933ء سنسکرن وچ ہکا وچوں شامل ہے، ایس سبندھ وچ لکھدا ہے، معلوم ہوندا ہے کہ

سندری لکھن دا پر پوجن ساہجک نقطے توں دلچسپی لئی اک ناول لکھن دا نہیں سی، اتے نہ چان

پن کے نرا اتہاس لکھن واسی۔" (22)

سندری اک اتہاسک رومانوی ناول اے۔

.ii بیجے سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا دو جا ناول بیجے سنگھ اے جیہڑا 1899ء وچ چھاپے چڑھیا۔ مڈھلی Theme ایس

ناول دی 'سندری' نال ملدی جلدی اے۔ سندری طرح ایس ناول دا نائیک بیجے سنگھ اے۔ کہانی ایس کردار

دے آلے دوالے گھمدی اے۔ بیجے سنگھ لاہور دے اک کھتری دا پترسی۔ اوس داناں رام لال رکھیا گیا سی۔

اوہ سکھ یو دھیاں دی دلیری توں متاثر ہو جاندا اے۔ اوہ امرت چھک لیندا اے تے ایس نویں مذہب وچ

شامل ہو جاندا اے۔ اوس دا پو اوس دی ایس حرکت توں ناراض ہو جاندا اے۔ اوس دا ٹبر اوس دی بیجے توں

پریشان رہندا اے۔ ایس وجہ توں اوس نوں اپنی گھر والی ششمل کورتے چھ سال دا پتر وریام سنگھ نوں تیا گنا پے جاندا اے۔ اوہ سب نوں چھڈ کے جنگل وچ رہن رگ پیندا اے۔ اوتھے خاندانی پروہت اوس تے نظر رکھدے نیں۔ سرکاری فوجی اوس نوں پھڑن دی کوشش وچ ناکام رہندے نیں۔ اوس دے بدلے اوس دے ٹبر نوں قید کر لیندے نیں تاں جے بیجے سنگھ اپنے آپ نوں سرکار دے حوالے کر دے۔ نواب دا حکم سی کہ بیجے سنگھ نوں قید کر دتا جائے۔ 'شیشل کور' تے اوہدے پتر نوں محل وچ بھیج دتا جائے۔ سرکار نے پوراٹل لایا کہ بیجے سنگھ اسلام قبول کر لوے تے 'شیشل کور' حرم وچ داخل ہو جائے۔ اوہ اپنے مقصد وچ ناکام رہے۔ مغل گورنر اوس نال نکاح کروانا چاہندا سی۔ اوس دی بیگم، مراد بیگم اپنی عقل نال 'ششمل' کور نوں بچا لیندی اے۔ مراد بیگم اک اتہاسک کردار اے اوس دا خاوند جدوں سکھاں نال لڑدا مر جاندا اے تے اوہ لاہور دی صوبے داری سنبھال لیندی اے۔ ناول کار نے دسیا کہ مراد بیگم نوں جیہڑی گورنری ملی اوہ 'ششمل' کور دیاں دعاواں دا نتیجہ سی۔ 'ششمل' کور دا خاوند تے ناول دا مکھ کردار لڑائی وچ زخمی ہو کے فیر قید ہو جاندا اے۔ اوس نوں قید کر کے لاہور بھیج دتا جاندا اے۔ لاہور وچ 'مراد بیگم' اوس نوں ویکھدیاں ای اوہدے اتے موہت جاندی اے۔ اوہدا دل 'ششمل' کور ولوں بدل جاندا اے۔ اوہ 'ششمل' کور تے اوہدے پتر نوں قید کر دیندی اے۔ اوہ سازش کردی اے کہ اوہناں نوں دریا برد کردتا جائے۔ اوتھے بھلا سنگھ اوہناں دی مدد کردا اے۔ اوہناں نوں بیجے سنگھ تے سردار کروڑا سنگھ دے جتھے دے حوالے کردتا جاندا اے۔ اوتھے ماں پت دو نوں سرت سنبھال دے نیں۔ جتھے والیاں ہن ایہہ پروگرام بنایا پئی مراد بیگم نال لڑائی کر کے بیجے سنگھ نوں رہا کروایا جائے۔ جتھا کامیاب تے ہو جاندا اے پر نیچھے سنگھ جلد ہر دے گورنر نصیر الدین وروڈا دا ہویا بری طرح بھڑو ہو گیا۔ اوس نوں کمپ لیا نڈا گیا پر اوس دے زخم بڑے گہرے سی۔ اوہ گرو داداناں جپ دادنیا نوں تیاگ دیندا اے۔ کجھ عرصہ بعد اوہدی ووہٹی 'ششمل' کور وی اوہدے چچھے چلی جاندی اے۔ بیجے سنگھ دے پتر نوں کروڑا سنگھ اپنے بچیاں وانگوں پالدا اے۔ اوہ بڑا دلیر تے سورما سی۔ اوہ اپنے پیو داداناں وچا کردا اے۔ ایس ناول نوں لکھدے ہوئے وی ناول کار دا وہی مقصد سی جیہڑا 'سندری' نوں تخلیق کر دیا ہویا سی۔ ایہہ ناول وی دھارمک، اتہاسک تے رومانی اے۔

ہشری آف پنجابی لٹریچر وچ بیجے سنگھ دے حوالے نال درج اے :-

"Bijay Singh is similarly the story of a Hindu Youth Ram

Lal, who much to the distress of his parents become a Sikh under the name of Bijay Singh."(23)

بھائی ویر سنگھ اپنے مذہب دا پرچار کرنا چاہندے سی۔ اوہناں دے مذہب دیاں خوبیاں ویکھ کے اکثر ہندو گھرانیاں چوں لوک امرت چھک کے سکھ مذہب وچ داخل ہو جانے نیں۔
Serebaykor نے اپنی کتاب وچ ناول بیجے سنگھ دے حوالے لکھیا اے:-

"The novel Bijai Singh tells of a young Hindu who marries a girl Fanatically dedicated to the teaching of Sikhism. Continuous spiritual intercourse with her, quickened by his ever in creasing rovr induce the young man to for sake Hinduism and turn to Sikhism."(24)

.iii ستوننت کور

ستوننت کور دے دو حصے نیں۔ پہلا حصہ لڑی وار خالصا سا چار وچ 1900ء وچ چھاپیا گیا۔ ایس ناول دادو جا حصہ 1927ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ہندوستان تے احمد شاہ نے حملہ کیتا۔ ہورلٹ مارتوں علاوہ اوہ ہندوستان توں تھویاں وی بندی بنا کے افغانستان لے گیا۔ ستوننت کور وی قید ہو کے افغانستان پہنچ جاندی اے۔ اوس دی آتما تے سریر دونویں پاکیزہ تے بے روگ رہندے نیں۔ افغانستان وچ اک ہور امیر اوس نوں خرید لیندا اے۔ امیر دے خاندان وچ رہندیاں اوس دی تیویں فاطمہ، اس دی ہمدروبن جاندی اے۔ اوہ ستوننت کور نوں امیر دی ہوس دانٹا نہ نہیں بنن دیندی۔ ستوننت کور وی اوس دی شرابی خاوند کولوں بچا کرواندی اے۔ ایہہ امیر کوئی وڈھا اپرا دکر دا اے تے ایس نوں سزائے موت ہو جاندی اے۔ اوہ قید ہو جاند اے۔ ستوننت کور فاطمہ دارو پ دھار کے ڈولی وچ امیر نوں قید خانے ملن جاندی اے تے امیر نوں اوس ڈولی وچ چھپا کے باہر لے آندی اے۔ ایس دھوکے دا پتہ قید خانے والیاں نوں اگلے دن چلدا اے۔ ستوننت کور دی دلیردی کہانی احمد شاہ تیکر وی پہنچ جاندی اے۔ اوہ ستوننت کور دے کہن تے افغان امیر نوں معاف کر دیندا اے۔ احمد شاہ اوس نوں شاہی محل وچ رکھدا اے۔ اوس جگہ نوں آگ لگ جاندی اے جتھے ستوننت کور رکھی گئی سی۔ ستوننت کور اوتھوں فرار ہو کے فاطمہ کول اوس دے گھر چلی جاندی اے۔ بعد وچ ناول کار لکھیا اے کہ اوہ گھردی اک پرانی سرنگ دے رستے شہر دے اک ہندو ٹہر دے ذریعے لدھیانہ دے ٹولے وچ شامل ہو

جانمى اے تے کاہل توں پرے اى افغان فوجى ايہناں دى تلتاشى ليندے نيس کيوں سرکارى خزانے چوں لال گم ہوگيا ہوندا اے۔ ايس فوجى ٹولى داسردار آغاخان، اصل وچ کسے سکھ جتھے دارداپترى۔ احمد شاہ دے حملے دے دوران کوئى اوس نوں تے اوسدى ماں نوں نوکرائى سميت اک فوجى افغانستان لے آندا اے اوہ فوجى اوس نوں پالدا اے۔ وڈھے ہون تے اوس دے ماں دى نوکرائى اوس نوں اوس دى اصل حقيقت دس دیندى اے۔ ستونت کور جس ویلے اوس افغان فوجى نوں ملی تے اوس نے منڈے داروپ دھاريا ہویا سى اوس اپنا ماں جسونت سکھ رکھيا ہویا سى۔ افغان فوجى، نوکرائى تے جسونت سکھ بھارت واپس پرت جاندے نے۔ فیر امرتسر پہنچ جاندے نيس۔ افغان فوجى اپنے دھرم تے واپس آجاندا اے۔ اوس داناں ’النبھا سکھ‘ رکھيا جاندا اے اوس نے قسم کھادی سى کہ اوہ مغلاں دے خلاف لڑے گا۔ نوکرائى جس داناں ’تیج کور‘ سى خالصدى سیوا دا پرن کردى اے۔ ’النبھا سکھ‘ دى بہن ’ستونت کور‘ ہی نکل آندی اے۔ افغانى امیر احمد شاہ ولوں لڑا سکھاں کول گرفتار ہو جاندا اے۔ اوس دى بیوی فاطمہ ہندوستان وچ ستونت کور نوں ملدى اے۔ سکھ دھرم توں متاثر ہو کے اوہ امرت چھک لیندى اے تے سکھ دھرم دى سیوا کرن لگ پیندى اے۔

ہر بنس سکھ اپنى کتاب وچ ايس ناول دے حوالے نال لکھدے نيس:-

”ایہہ اتہاسک طور تے ناول پنجابیاں دى رجھار و طبیعت، آزادى لئى پیاراتے لوک اترى

بھاونا دى پریت ہونبڑى ہے۔ ايس ورثى توں ایہہ آکھيا جاسکدا ہے کہ ايس تے لوکاں نوں

دیش پیارول پریریا۔“ (25)

بھائی ویر سنگھ دے ناول ’ڈھی ناولاں دى حیثیت نال اک خاص مقام رکھدے نيس۔ بھائی ویر سنگھ دا تیسرا ناول ستونت کور اک خاص حیثیت دا حامل اے۔ ايس وچ احمد شاہ دے ویلے دے حالات دا پتہ چلدا اے۔ ستونت کور دا کردار وى ایک پنجابى سکھ نارى دا کردار اے۔ اک بلند کردار نارى دى حیثیت نال الیکیا گیا۔ ’سندرى‘ دا کردار وى ستونت کور نال ملدا اے۔ ايس ناول دى بنیاد وى سکھ دھرم دے پرچار واسطے اوسارى گئی اے۔ ناول وچ رومانیت دا اثر گورھا نظر آندا اے۔ ایہہ کردار پنجابى ادب دے پہلے ناولاں چوں اے ايس کر کے ايس دى ہنتر اتنى نگر نہیں۔ ناول وچ سرنگ راہیں ستونت کور دانس جانا ناول وچ جھول پاندا اے۔ ’ستونت کور‘ دا خیر المیہ نہیں بلکہ رزمیہ اے اوس دے کردار ہنسى خوشى رہندے نيس۔

.iv بابا نودھ سنگھ

بھائی ویر سنگھ دا چوتھا ناول 1921ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول دا بنیادی کردار بابا نودھ سنگھ اے۔ اوہ پنجاب دارہن والا سکھ سی۔ اوس دا پنڈ و جیون سکھ شانتی دا جیون سی۔ اوہ خوش باش رہندا اے۔ بھائی ویر سنگھ ناول دی کہانی اک جوان و دو اتوں شروع کردا اے۔ اوہ اپنے دکھاں نوں بھلن واسطے مندر راں وچ جا کے پوجا کردی اے۔ فیر اک بڑھی عورت اوس دی ملاقات اک سادھو نال کرواندی اے۔ اوہ سادھو اوس نوں وچن دیندا اے اگر اوہ اپنی جائیداد نوں تیاگ کے اوس نال پہاڑتے چلے تے اوہ اوس دی ملاقات اوس دے موئے شوہر نال کروادے گا۔ 'جمنا' گھنیاں دا بکسالے کے اوس دے نال ٹر پیندی اے۔ جمنا سادھو نال جموں ٹر جاندا اے۔ اوہ تھے اک پہاڑی چشمے تے پہنچ کے سادھو اوس نوں کہندا اے کہ اوہ چوڑی مار کے بیٹھ جائے تے پانی دے جھلار نوں نکلی بنھ کے ویکھے۔ جدوں اوہ اس طرح بیٹھی ہووے گے تے اوس نوں اک دروازہ دکھالی دے گاتے اوس دا خاوند وی نظر آئے گا۔ اوس نوں دروازے دے اندر داخل ہونا چاہیدا اے۔ نالے اوس نوں کہندا اے کہ گھنیاں والا بکسا اوہ کول نہ رکھے تاں جے اوس دی عبادت بھنگ نہ ہووے اوہ ایہہ عمل کر رہی ہوندی اے سادھو جیہڑا اٹھگ ہوندا اے اوہ دے گھنے لے کے غائب ہو جاندا اے۔ 'جمنا' گھبرا جاندی اے تے اوہ پانی وچ ڈگن لگی سی کہ اک عیسائی پرچارک اوس دی جان بچالیندا اے اوہ اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اوہ اوس داناں 'مس ڈومیل' رکھ دیندا اے۔ فیر اوہ تھے اوہدا جبری ویاہ کرن دی کوشش کیتی جاندی۔ اوہ اک مسلمان دی مدد نال نس کے لاہور آ جاندی اے۔ ہن اوس نوں مسلمان بنا لیا جاندا اے۔ اوہ دے دل وچ پتی و یوگ دی کشش ہالے باقی سی۔ اوہ چاہندی سی کسی طرح پتی نال ملاقات ہو جائے۔ اوہ ایس سوچ وچ دریائے راوی وچ چھال مار دیندی اے پر اوس نوں اک 'گرکھ سکھ' بچالیندا اے۔ ایتھے جمنا نوں سکھ مذہب دے حوالے نال تعلیم دتی جاندی اے۔ اوس داناں 'سجاگ جی' رکھیا جاندا اے۔ اوس نوں گرکھ دانی دا سبق دتا جاندا اے کہ واہگرو دی پوتر وچ جی اٹھے رب دے بندے، رب وچ تے پیار وچ دھیان لگ بندے۔ سجاگ جی دی ملاقات بابا نودھ سنگھ دی پتی نال ہوندی اے۔ اوہ اوس نوں اپنے گھر لے جاندی اے۔ دھارمک گھر وچ اوس نوں شانتی ملدی اے۔ ناول کار بابا نودھ سنگھ چنگے سجاتے لوکائی نال چنگے سلوک تے روشنی پاند اے۔ بابا نودھ سنگھ دے پنڈ وچ سکھ ہندو تے مسلمان کٹھے مل کے رہندے سی۔ سبھناں دی آپس وچ سانجھ سی۔ بابا نودھ سنگھ جتھے والا سی اوہ اندروں باہروں اک سی۔ اک بھلا مانس شخص سی۔ ناول

کارناول وچ عیسائی، مسلمان تے برہمن دے مذہب دے لوکاں نوں آپس وچ مل جل کے رہن واسبق دیندا۔ اوس نے سارے لوکاں وچ اجیہا آپسی سلوک پیدا کردتا۔ کہ دھرم شالا دی مرمت واسطے مسلماناں نے نیوندر اپایا تے مسیت اساری واسطے سکھاں تے ہندوواں نے مدد کیتی۔ ایس دوران اجیہا واقعہ ہویا کہ اک انگریز نواز شہر یا بیرسٹر اوہناں دے پنڈا آندا اے۔ اوسدی موٹر پنڈ دے نیڑے درگھٹنا دا شکار ہو جاندا اے۔ ’بابا نودھ سنگھ‘ ایس نوں گھر لے آندا تے اوس دی ٹہل سیوا کردا اے۔ موٹر نال اک جوان منڈا زخمی ہویا سی۔ لوک ایس گل توں اوس شہریے بیرسٹر دے خلاف غصے نال بھر آندے نیں۔ بابا نودھ سنگھ اوہناں نوں شانت کر دیندے نیں۔ بیرسٹر تے اوہدی گھر والی کئی مہینے با بے ہوراں دے گھر رہندے نیں۔ ’سہاگ جی‘ وی اوتھے ای ہوندا اے۔ بابا نودھ سنگھ دے سلوک تے سہاگ جی دی سنگت وچ بیرسٹر تے اوسدی گھر والی سکھ مت دھارن کر لیندے نیں۔ بھائی ویر سنگھ نے بابا نودھ سنگھ دا اجیہا کردار تخلیق کیتا اے کہ اوہ اک مٹھا، دھرم پیارا، نیک سجاتے لوکاں دے سیوا کردے طور تے ابھر دا اے۔ اوس دے اخلاق تے سلوک کولوں متاثر ہو کے لوکی سکھ مذہب وچ داخل ہو جاندا اے۔

ہر بنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ ایس ناول تے بابا نودھ سنگھ دے کردار دے حوالے نال اپنی رائے کجھ اس طرح دیندے نیں:-

”ناول زمندیہ اپدی ستامک جھکا والا ہے۔ بابا نودھ سنگھ دا جیون سکھ رہت مریا دا اتے اک پارکار نال ٹہنی وجوں پیش کیتا گیا ہے پرنتو بابا دے دایر تاتن اوسدے وچک دی کھچ اتے اوسدے درڑ وچاراں دا صدقاں اکیویں بھر نہیں کجھ تھاواں تے جدوں با بے دی برتانت شیلی اتے آپ پرگناؤ بندی ہے۔ تاں پاتھک ضرور آکھیوں محسوس کردے بن۔“ (26)

بابا نودھ سنگھ نرا دھارمک ناول نہیں سکوں ایہہ اک سماجک لکھت اے۔ بابا نودھ سنگھ دی سماج سیوا سارے ناول وچ دکھالی دیندی اے۔ بابا نودھ سنگھ دے حوالے نال ہر بنس سنگھ نے بڑی اچھی گل لکھی اے۔ اوہناں بابا نودھ سنگھ تے بھائی ویر سنگھ دے کرداراں وچ اک سمبندھ ظاہر کیتا اے:-

”سکھ مت بار بابا نودھ سنگھ دی سوجھ بوجھ سنگھ سجادے آدرشاں دے زبھر ہے۔ اوس نے پرتاکھ روپ وچ اتے پرماناں دواراں ہے۔ بھاویں اوس نے پرتاکھ روپ وچ اتے پرماناں دواراں ایہی جھیا ہے، بھاویں اوس دا سنگھ سجا لہر نال کوئی سدا سبندھ نہیں۔ ایہہ ہی گل بھائی ویر سنگھ دے جیون بارے آکھی جاسکدی ہے۔ اپنے دھارمک تے سداچارک قوماں

توں جھٹ بابا نودھ سنگھ پنڈ وچ سماج سدھار دامو ڈھی وی ہے۔ اوہ لوکاں وچ ایتا دا
 پروچار کردا ہے۔ چنگیری کھتے اتے صفائی پریردا ہے۔ اوہ شراب نوشی تے چاہ دی ورتوں
 دے ورودھ دی پرچار کردا ہے۔ کئی پیڑ اپدیاں لئی اوہ سانجھ یوگ ڈھنگ اپناون دے حق
 وچ ہے۔ (27)

Serberyakov اپنی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناول 'بابا نودھ سنگھ' دا ویروا اسطرح کردے

نہیں:-

"Naudh Singh is the author's mouth piece his
 comformtations with other personages are merely used as
 pretents for different situation in which the hero can
 express his conclusion and judgements. Here the tendency
 to idealise the central Hero is brought to such an extreme
 that Naudh Singh has no contact with reality what ever in
 denovement and compostion. The novel is equally weak.
 In addition to the remained incompleted by trying to turn
 the novel into a sermon for Sikhism. The author has
 defined his own purpose."(28)

'بابا نودھ سنگھ' دھارمک تے سماجک ہے پر ایس وچ لکھاری نے اپنی تعلیمات دا پرچار ایس حد تیکر کیتا
 اے کہ قاری بوری تے اکتاہٹ محسوس کرن لگ پیندا اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا ہویا اے:-

"The Baba is also a great social reformer, teaching the
 Sikh villagers to reform from group revalries and feuds.
 The Muslim villagers like wiro inbibe his benigu
 influence. A Sikh physican and a Sikh layer who has got
 westernised owing to their secular education also receive
 his healing touch and return to the orthodox Sikh way of

Life. The second half of novel consists of mostly of preaching the Sikh doctrine to those who have strayed from the hold."(29)

اگر اسی بھائی ویر سنگھ دے سارے ناولاں داویر وا کرینے تے سانوں پتہ چلدا اے کہ سندری، بیچے سنگھ تے ستونت کوردھارمک تے اتہاسک ناول نہیں۔ ایہناں ناولاں وچ دو ناولاں 'سندری' تے 'ستونت کوز' دی نائیکہ نوں تیویں دی حیثیت نال بڑی مضبوط تے دلیر الکیا گھیا نہیں۔ ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ بھائی ویر سنگھ ہوری ناری نوں اک کمزور روپ نال نہیں ویکھدے۔ اوہ ناری نوں وی پرش (مرد) دے برابر کھڑا کر دے نہیں۔ اج دے دور وچ جدوں ناری نوں دنیا تے برابری تے سوجھ وان مناوے واسطے چارہ کیتا جاندا اے۔ بھائی ویر سنگھ نے ورہیاں پہلے ایس گل نوں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ سکھ ناریاں مغلاں نال ڈٹ کے مقابلہ کر دیاں تے اپنی عزت وی محفوظ رکھ دیاں نہیں۔ بھائی ویر سنگھ، داناول، بابا نودھ سنگھ، ایہناں نتاں ناولاں نالوں ہٹ کے دھارمک دے نال نال سماجک وی اے۔ اتھے ویر سنگھ ہوری نرے پرے دھارمک دھارے توں نکل کے سماج ول وی توجہ دیندے نہیں۔ بابا نودھ سنگھ، نوں اک سماج سیوک وکھا کے قاری دی توجہ سماج ول دلائی اے۔ اتھے لکھاری زیادہ متعصب وی نظر نہیں آندا اے۔ اتھے اوہ دوسریاں مذہباں نوں وی تھان دیندا وکھالی دیندا اے۔ لکھاری دی کوشش تے ایہہ اے کہ اوہ سکھ مذہب توں سب توں وچانڈھب ثابت کرے پر ایس ناول وچ اوہ تھوڑا Secular وی لگدا اے۔

Serberyakov دی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں بارے کجھ اسطرح لکھیا گیا اے :-

"In the twenties Vir Singh returned to the novel genre endeavouring to create the image of a positive hero in the declarative title Subhag Ji da Sudhar hathin- Baba Naudh Singh (reformation of Subha at the hands of aba Naudh Singh)."(30)

سنت سنگھ سیکھوں تے کرتا سنگھ ڈگل دی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے ایس طرح تبصرہ

کیتا گیا اے :-

"Bhai Vir Sing's greatest contribution to the modern

Punjabi literature next only to his poetic writings is his four novels Sundari, Bijay Singh and Sukh want Kaur (two parts) which are more properly to be called historical romance and sudhar ji da Sundhar Rahim Baba Naudh Singh (briefly called Baba Noudh Sing) which is an imaginative account of life during the first two decades of the 20th century decisively religious propagandist purpose stretched at places to preserve the appearance of a narrative of social condition and events."(31)

ہر بنس سنگھ ہوراں اپنی کتاب وچ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں دست کجھ اسطرح کڈھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:-

”ایس پست وچ بھائی ویر سنگھ دی وار تک شیلی پی ہے۔ ایس لہناں چار پتکاں (ناولوں) وچ اوس دے شیلی دے کاس بڑا نپت کر سکدے ہاں۔ سندری وچ ایہہ شیلی سرل تے سپت ہے۔ بیجے سنگھ وچ ایہہ ودیرے مانجے سواری گئی ہے اتے ستونت وچ ایہہ انکار منی اونیر ہے۔ بابا نودھ سنگھ وچ شیلی چکدار کندوی بن جاندی ہے۔“ (32)

آصف خاں ہوراں نے بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے اسطرح تبصرہ کیتا اے:-

”موڈھی ناول کارہوں پاروں ناولاں دی ساری کوند ڈھلی، پاتر گھڑے گھڑائے تے کھ پتلیاں وانگوں جیہڑے چنگے اوہ بہوں چنگے، جیہڑے بھیرے اوہناں دا چھوڑ کجھ نہ۔ عبدالحلیم شرریاں صادق حسین دے کسے وی ناول نوں سامنے رکھ کے تلنا کیتی جاسکدی اے۔“ (33)

ہر لکھت دے چنگے برے دونوں پہلو ہوندے نے۔ ہر لکھاری دی اپنی Theme تے سوچ ہوندی اے۔ ناول لکھاری دے خیالاں تے اساریا جاند اے۔ ضروری نہیں کہ ہر ناقد ناول کار دے خیالاں نال سہمت ہووے۔ ناول چٹا ہو دے مکھ بندھ وچ پرنسپل تیا سنگھ بھائی ویر سنگھ دے ناولاں تے کجھ اسطرح تبصرہ کیتا اے:-

”سندری، بیجے سنگھ، آپستکاں ایس اوستھا دامنونہ بن ایہہ سکھ اتھاس دی رنگن وچ رنگیاں

ہوئیاں بن اتے سکھ دھرم پنتھ وچ شر دھا و دھا و لئی بہت لایجھ داکم بن، پر ایہناں وچ
کسے مردیا تیویں دے آچرن نوں حالات دے مطابق اُسر دا نہیں دسیا ہویا۔ بالک سندری،
بجے سنگھ آو دے آچرن بنے بنائے آدرشک سانجھے وچ ڈھلے ہوئے بن اوہناں دے
دلاں وچ حالات دے وگڑن، سنورن نال کوئی اتا رچہ جانیس ہوندا، کوئی کچھ کھچی پیدا نہیں
ہوندی۔ سکھ آدرش سک مسن، تے مسلمان عام طور تے سارے ہی ظالم تے وشی دے گئے
بن۔“ (34)

ایس ایس تسنیم ہوراں بھائی ویر سنگھ دے ناولاں بارے بڑی صاف ستھری رائے دتی اے اوہ
لکھدے نیں:-

”ایہناں ناولاں اوہناں مغل راج (اٹھارویں صدی) سے سکھاں دے کارنامیاں تے
قربانیاں اتے چائن پاپا، جہاں دی ہوند نوں دبا لایا گیا ہائی۔ اصل وچ تواریخی رومانی
کہانیاں اوہ کم دتا جیس کارن ایہہ لکھیا کہیاں ہائی تے ایس کم وچوں پنجابی ناول ہوند وچ
آیا۔ پھیر وی فن دیاں لکھتاں دے طور تے ایہہ ناول ہور زیادہ ہونے چاہید دے ہائے۔
کہانی پرچلت طور تے لگی ہوندی ہے۔ جیہدے وچ ڈھلے ڈھالے طریقے نال جڑے
ہوئے رومانی واقعاں تے دھیان یوگ نمائی دے مذہبی بھاشن اتے زور ہوند اے۔ پاترا
ڈولتا نال سورم گئی تے جوش بھرے ہوندن۔ ایہہ ناول ولسر سکاٹ دے توں ودھ بنیان
دے۔“ (35)

اگر اسی بھائی ویر سنگھ ہوراں دیاں لکھتاں دا ویرا کرینے تے اسی گوہ کر سکدے کہ اوہناں دے ناول
اتہاسک، دھارمک تے رومانی کچھ دے سی۔

2. چرن سنگھ شہید

بھائی ویر سنگھ دے سمکالی چرن سنگھ شہید دو بے موڈھی ناول کار نہیں۔ اوہ زیادہ پڑھے لکھے تے نہیں
سی پر اوہناں نوں اگے ودھن داشوق سی اوہناں دے پنڈ داناں شہید اے۔ اوہناں دا پورا ناں ایس ایس چرن
سنگھ شہید اے۔ اوہناں دے ناول اتہاسک تے رومانی نیں۔ اوہناں دے ناول بھائی ویر سنگھ دے ناولاں
دے ڈھنگ دیاں لکھتاں نیں۔

i. شام سندر
ii. دلیر کور

iii دل جیت کور

iv دوو وٹیاں

v شراب کور

i شام سندر

نوٹ: شام سندر نامی ناول دا ذکر صرف سریندر سنگھ نے اپنے مضمون وچ کیتا اے۔

ii دلیر کور

ایس ناول دی تائیکہ دلیر کور دا تعلق سکھ گھرانے نال سی۔ ایس واہی وری تیویں نوں اک مغل افسر اوس دے گھروں اغوا کر لیند اے۔ اوہدا خاوند تے گھر والے پریشان ہوندے نیں۔ ایس سکھ تیویں نوں اغوا کر کے لاہور دے گورنر دے محل وچ لایا جاندا اے۔ دلیر کور اپنے ناں دی طرح دلیر زانی سی۔ مغل گورنر کوشش کردا اے کہ اوس نوں زبردستی مسلمان کیتا جائے۔ دلیر کور اپنے مذہب تے قائم رہندی اے تے تفس توں مس نہیں ہوندی۔ ایہہ اوہناں دیاں سب کوششاں نوں ناکام کر دیندی اے۔ مسلمان گورنر دے نمائندے اپنا ٹل لالیندے نیں۔ اخیر اک اجیہا ویلہ آندا اے کہ سکھاں دا اک جتھا اوس نوں رہا کر لیند اے۔ ایہہ ناول نیم تاریخی تے رومانی کچھ رکھدے نیں۔

iii دلجیت کور

دلیر کور تے دلجیت کور اک ہی طرح دی لکھت اے ایس ناول بارے وی ایہہ لکھیا گیا اے کہ نیم تاریخی تے رومانی لکھت اے۔

iv چنچل مورتی

’چنچل مورتی‘ دی کہانی اک سکھ گوریلا ’چنچل‘ سنگھ دے ارد گرد گھمدی اے۔ چنچل سنگھ مغلاں دے خلاف ہو جاندا اے۔ مغلاں توں علیحدہ ہون دی وجہ توں اوس نوں قید کر لیا جاندا۔ اوہ لال قلعہ وچ بند ہوندا اے۔ اوہ تھے اک شاہی خاندان دی شہزادی نوں اوس نال محبت ہو جاندی اے۔ چنچل سنگھ قلعے دی قید توں بچ نکلد اے۔ شہزادی وی اوہدے نال ہوندی اے۔ شہزادی اوہدے نال رہ کے سکھ دھرم اختیار کر لیندی اے۔ چنچل سنگھ اوس مغل شہزادی نال ویاہ کر لیند اے۔ ایہہ وی نیم تاریخی رومانی ناول اے۔ ایہدی کہانی بھائی ویر سنگھ دے ناول نیجے سنگھ نال ملدی جلدی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دا تے بھائی ویر سنگھ دے ناول دا تقابلی جائزہ لیندے ہوئے

لکھیا اے۔

"Thus the novel strikes a change upon the pattern adopted by Bhai Vir Singh whose hero Bijay Singh does not fall under the blandishments of ever the Begum Lahore. This may be two reasons - both of course Fictional, one that Bijay Singh already had a Sikh wife and the Begum was so situated that she could not run away with him or marry him even if he got converted to Islam. As against this Charan Singh's Chanchal Singh is unmarried and his princess is only one of the so many royal harem." (36)

.v شراب کور

ایس ناول دی کہانی اک رانی دی کہانی اے

.vi دووٹیاں

’دووٹیاں‘ چرن سنگھ دا چوتھا ناول اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار اچھا مرد اے۔ جیہڑا اوچارا دووٹیاں وچ پھنس جاندا اے۔ ایہہ دووٹیاں آپس وچ لڑدیاں جھگڑدیاں نیں۔ اوس مرد دی حالت قابل رحم ہوندی اے۔ لڑائی جھگڑے دی وجہ توں اوس دے اعصاب متاثر ہو جانداں نیں۔ دونوں اوہدی زیادہ توں زیادہ توجہ چاہندیاں نیں۔ لڑائی جھگڑے اوس دی حیاتی نوں خراب کر کے رکھ دیندے نیں۔ آصف خاں اپنے مضمون وچ چرن سنگھ دے ناولاں تے لکھاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں:-

’چرن سنگھ شہید دے پہلے دو ناول رنجیت کورتے دلیر کور نیم تاریخی قسم دے نیں۔ تے جاتی سدھارک پاتر ایہناں دے وی گھڑے گھڑائے نیں پر ایہناں وادھا ایہہ کیتا اے کہ ایہناں حقیقت نگاری نوں جنم دتا۔ کھل جاسم سم نوں چھڈ کے اپنے آ لے دوالے چوں پاتراں نوں چنیا۔‘ (37)

چرن سنگھ شہید ہوراں اپنے سمکالی بھائی ویر سنگھ دے انداز وچ ناول تخلیق کیتے۔ ایہناں ناولاں وچ جدید رنگ پایا جاندا اے۔ ناولاں وچ حقیقت نگاری توں کم لیا گیا اے۔ ایس حمید اللہ ہاشمی اپنی کتاب وچ

لکھدے نہیں:-

”کہ چرن سنگھ شہید دے ناولاں وچ حقیقت نگاری بہت اے۔“ (38)

چرن سنگھ شہید دے ناول دھارمک، تاریخی، رومانی ہون دے نال نال سماج سدھار نہیں۔ سریندر سنگھ کوہلی اپنے مضمون وچ چرن سنگھ ہوراں دیاں تحریراں دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

”اوہناں دے بہوں پکھی کم توں اوہناں دے ذہن داندھی تے سماج سدھارو جھکاؤ

صاف دکھائی پیا دیندا ہے۔“ (39)

چرن سنگھ دے ناول اتہاسک، رومانی تے سماجک نہیں۔

3. بھائی موہن سنگھ

پنجابی ناول نگاری وچ ٹڈھلے لکھاریاں چوں بھائی موہن سنگھ تیسرے نمبر تے آندے نہیں۔ پر اوہناں داکم او سطرچ دانیں جس طرح ابھائی ویر سنگھ تے چرن سنگھ شہید داسی۔ ایہناں دے بہت سارے ناول بنگالی تے ہندی ناولاں توں اخذ کیئے گئے نہیں۔ ایہناں ناولاں وچ سماج سدھار دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ بھائی ویر سنگھ نویں پیڑھی بارے فکر مند سی۔ اوہ چاہندے سی کہ نوجوان سکھ مغربی تہذیب توں دور رہن۔ اپنی حیاتی نوں گناہواں توں دور رکھن اوہناں تھلے دتے ناول تخلیق کیئے۔

i. سرشیٹ کلاں 1912ء ii. سکھی پروار 1919ء iii. صندوق دامر دا 1919ء

iv. سکھ گھرانہ 1923ء v. سہگ کور vi. ڈیٹی پیار

vii. شوشل ویدوا 1931ء

i. سرشیٹ کلاں دی چال 1912ء

ایس وچ اک نیک تے مذہبی گھرانے دی حیاتی گزارن دا ڈھنگ دسیا گیا اے۔ ایہہ ناول وی دھارمک تے اخلاقی رنگ دا اے۔

ii. سکھی پروار 1919ء

ایہہ ناول وی گھریلو قسم دا اے ایس وچ مذہب تے اخلاقیات دے حوالے نال ناول کارنے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

.iii صندوق دامردا 1919ء

ایہہ ناول لاہور دی پنجاب پبلک لائبریری وچ گورکھی سیکشن وچ موجود اے۔ ایس ناول دے لکھاری بھائی موہن سنگھ وید نیس۔ ایہ ناول 1912ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہدے 56 صفحے نیس۔ ایہہ ناول موہن سنگھ وید تے وزیر ہند پریس امرتسر وچ بھائی بہادر سنگھ مینجر دے تعاون نال چھاپیا سی۔ صندوق دامردا اک جاسوسی ناول اے۔ ناول دی کہانی اک لاوارث مرد دے خون دے کھوج کڈہن دے حوالے نال اے۔ ایس ناول نوں نوں بھیداں وچ وٹیا گیا اے۔

پہلا بھید	صندوق دامردہ
دو جا بھید	مونا منم
تجا بھید	بے قصور دے ہتھ کڑی
چوتھا بھید	مردے دی چھٹی
پنچواں بھید	کوٹھڑی وچ خون
چھیواں بھید	جے پور وچ جاسوسی
ستواں بھید	فیر گللتے
اٹھواں بھید	فیر جودھ پور
نواں بھید	لو بھدا بھانڈا پھوڑ

ناول تے نکڑا جیہا پر اوس ویلے چونکہ دھارمک، سماجک تے اتہاسک ناول لکھے جان دے سی۔ ایس قسم دا جاسوسی ناول پنجابی ادب وچ اک چنگا وادھاسی۔

.iv سکھ گھرانہ

موہن سنگھ دے سکھ گھرانہ ناول سکھ گھرانہ دی کہانی سکھ پرواردے آلے دوالے گھمدی اے۔ ایہہ اک دھارمک ناول اے۔ سکھ مت دے پرچار واسطے لکھیا گیا اے۔

.v سمجھ کور

ناول قسمت والی تیویں دے حوالے نال اے۔ ایہہ ناول وی گھریلو تے اخلاقی قسم دا اے۔

.vi ڈمٹی پیار

اک رومانی ڈھنگ دا ناول اے۔ ایس وچ ایہیے جوڑے بارے لکھیا اے۔ جیہڑا اک دو بے نون
محبت کردا اے۔ بھائی موہن سنگھ وید نے سنگھ سجادے سدھارک عقیدت پٹھ پنجاہی وچ لکھنا شروع کیتا۔
اوہناں دا مقصد پنجاہی ادب دی سیوا کرنا وی سی۔

گورچرن سنگھ ہوراں انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ اپنے مضمون موہن سنگھ ہوراں بارے لکھیا
اے:-

”اوہناں دے وڈھے موضوع صحت، ویب تے تندرستی دیاں اوکڑاں بن، پنجاہی وچ ویہی
ناول دے ڈھنگ دے موڈھی سن۔ اوہناں دی زبان تے ڈھنگ اثر کرن والے
صاف ہے۔ جیہدے نال اوہناں دی سوجھ بکھر کے سامنے آوہندی ہے۔“ (40)

بھائی موہن سنگھ وید دے ناولاں وچ اک مقصدیت سی۔ اوہناں دے ناولاں وچ جیہڑے وچار
پیش کیتے گئے نیں اوہ اوہناں دے اپنے اندر لی مذہبی تے اخلاقی تحریک سی۔ ایس تحریک اثر پٹھ اوہ ایہہ ناول
تخلیق کردے سی۔

ہسٹری آف پنجاہی لٹریچر وچ بھائی موہن سنگھ وید دے بارے لکھیا ہویا اے:-

"Mohan Singh Vaid condemns people who adopting the
western way of life, become irreligious and immoral, but
at the same time he exhorts them to copy them in the
economic field by adopting scientific method of
cultivation as known in his time and taking to small scale
industries." (41)

ایس حمید ہاشمی اوہناں دے ناولاں بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردے لکھدے نیں:-
”یہناں وچ یورپی تہذیب دی برائیاں تے سکھ مذہبی خیالات دے اثرات پائے جاندے
نیں۔“ (42)

لعلوں دی پنڈ وچ جناب آصف خاں موہن سنگھ وید دے ناولاں بارے اپنی رائے کجھ اسطرح
دیندے نیں۔

”موبہن سنگھ وید دے ناول سانیویں سکھ سماج داسدھارتے اپنے بھائی بندیاں نوں یورپی
تہذیب دیاں برائیاں توں جانوں کرواوا سی۔ پاتر اساری وی لہندی اے۔ پر سکھ مذہبی
خیالاں وچ رنگی ہوئی اے۔ اک سکھ گھرانہ اوبداسجوتوں ودھیا نول نیا جاندا اے۔“ (43)

ایہدے وچ لکھاری نے سکھاں وچ آچکیاں اونٹیاں نوں موضوع بنایا اے۔

ایہہ پہلا دور وچ اتہاسک، رومانی، دھارمک، سماجک، تے سماج سدھار دے حوالے نال جانیا

جاندا اے۔ ایناں تیناں ناول کاراں دے رجحانات تے موضوعات رلدے ملدے سی۔

vii. سوشل ویدوا

اک سماجک ناول اے۔ ایس دی کہانی اک خوبصورت تے نیک بیوہ دی حیاتی دے آلے دوالے

گھم دی اے۔

دو چادور

پنجابی ناول دے اتہاس دے گوہ کرینے تے پہلے دور وچ سارے ناول کار سکھ صاحبان سی اوہناں

نے پنجابی ناول دی نیہہ رکھی۔ پنجابی ایس دور وچ دھارمک، تاریخی تے نیم تاریخی سی۔ ناول وچ موضوع

محدود سی۔ اوس دور وچ ناول پنکر رہیا سی۔ اکثر ناول کاراں نے سماج سدھار نوں وی مد نظر رکھیا۔ دوسرے

دور وچ ناول موکلا ہو گیا۔ ایس ویلے وچ ناول صرف سکھی سماج تے سکھی پرچار تے گھیریا نہیں رہیا سکوں

ناول عام لوکائی دے قریب آ گیا۔ ایس لوکائی وچ ہر مذہب، قوم تے طبقے دے لوک شامل سی۔ موضوعات

وچ وی رنگارنگی پیدا ہو گئی۔ ناول دا گھیرا کھلا ہوں توں ناول کاراں نے اوہناں موضوعات نوں چھویا جیہڑے

حیاتی دے زیادہ نزدیک سی۔ ایس دور دے ناول کاراں تے ناولاں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

1. ماسٹر تارا سنگھ

ماسٹر تارا سنگھ جیہڑے اکالی تحریک نال منسوب رہے۔ اوہناں دی پنجابی ادب وچ دو ناول لکھ کے

اک چنگاوا ادھا کیتا۔

ii. بابا تیغ سنگھ 1943ء

i. پریم لگن 1934ء

i. پریم لگن

ایہہ ناول اوس ویلے دے سوشل تے سیاسی حالات دے حوالے نال تخلیق ہويا۔ ناول کار دا تعلق

اکالی تحریک نال سی۔ ایس کر کے اکالی تحریک دے اثر پٹھہ ایہہ ناول لکھیا گیا اے۔

.ii بابا تیغ سنگھ

بابا تیغ سنگھ دی کہانی اک سپاہی دی کہانی اے جیہڑا ہیر ون دی لڑائی وچ حصہ لیندا اے۔

ایہناں ناولاں تے کرتار سنگھ دے کم نوں ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ Minor Work داناں دتا گیا اے۔ اوس وچ لکھیا گیا اے:-

"Master Tara Singh who led The Akali movement from the early twenties till his death in the sixties wrote two novels on the which 'Prem Lagan' (A life of devotion described the social and political life concerns of Sikhs in the earlier half of the 20th century, offering a realistic account of the unruly and unwise mutual conflicts among Sikh Families which emerge into a submation through The Akali and nationalist political struggle. Baba Taja Sing is the story of a soldier who had take part in the battle of Sabraon, and tasted the humiliation of defeat lives his remaining years unadanted by the opression that many survivors of the Khalsa army were subjected int eh early day of British rule in the Punjab."(44)

تارا سنگھ دے ناول دے حوالے نال اتنا زیادہ کم نہیں۔ ایہہ ناول اوس وقت تخلیق ہوئے جس وقت

بہت گھٹ ناول لکھے گئے سی۔ ایس کر کے ایہہ تھوڑا کم وی بہت اہمیت رکھدا اے۔

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ ماسٹر تارا سنگھ دے ناولاں بارے دسیا گیا اے:-

"ماسٹر تارا سنگھ ہوراں دو ناول پریم لگن 1934ء تے بابا تیغ سنگھ 1943ء لکھے۔ جہاں

وچ اوہ گنی لکھاری دے طور تے ساہنے آوندن۔ پرگروں اکالی سیاست وچ شرکت وجوں

اوہناں کوں ادب لئی بہت تھوڑی وہہل پچی۔ پریم لگن وچ اوہناں اکالی لہرائج بارے دس

پائی اے۔ جد کہ بابا تیغ سنگھ وچ اوہناں تواریخی مہانتا ولى اک ہستی دے بیان تے زور دتا

ہے۔“ (45)

پاکستان دے اک لکھاری ایس حمید ہاشمی اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:-
 ”ماسٹر تارا سنگھ تے زیندر سنگھ نے مشترکہ طور تے ’پریم کئی پریم لگن تے تیغا سنگھ لکھے نیں۔
 اوہناں ناولاں راہیں قومی بیداری داسبق ملدا اے۔ ایس موضوع تے ایہناں لوکاں دا قلم
 اٹھیا۔“ (46)

آصف خاں و ہراں لعلیاں دی پنڈ وچ ایہناں ناول کاراں بارے لکھیا اے:-
 ”ماسٹر تارا سنگھ تے زیندر سنگھ رل کے ناول لکھے نیں ایہناں تے وی سکھی دی چھاپ ڈوٹھی
 اے۔ پریم لگن ای اک اجیہا ناول اے۔ جہدے وچ دیاں مردیاں نوں ہواواون دی
 تھاں اوس ویلے دی پرچلت اکالی تحریک وچ سمو کے لکھیا گیا اے ایہہ سہتوں وڈھی دین
 سی۔ ایس موضوع نوں پہلاں کسے نہیں چھوہیا سی۔“ (47)

پاکستان وچ دو ناقدین ایس حمید اللہ ہاشمی (پھل کلیاں) تے آصف خاں (لعلیاں دی پنڈ) وچ لکھیا
 کہ ماسٹر تارا سنگھ تے زیندر سنگھ مل کے ناول لکھے۔ بلکہ حمید اللہ ہاشمی نے ماسٹر تارا سنگھ تے زیندر سنگھ لکھیا اے۔
 یاں تے حمید اللہ ہاشمی ہوراں نوں ناں دی غلطی لگی اے۔ آصف خاں ہوراں دی معلومات وی کوئی کچی گل
 نہیں لگدی کیوں جے ہسٹری آف پنجابی لٹریچر جس دے لکھاری ’سنت سنگھ سیکھوں‘ تے ’دگل سنگھ‘ نیں اوہناں
 نے زیندر سنگھ دا کدھرے ذکر نہیں کیتا۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ این۔ ایس تسنیم ہوراں لکھیا اے
 ”زیندر سنگھ ہوراں پریم کئی 1931

2. پروفیسر پورن سنگھ

i. چپ پریت

ایس پہلے دور وچ پروفیسر پورن سنگھ نے وی اک ناول ’چپ پریت‘ تخلیق کیتا۔ ایہہ ناول وی
 دھارمک رنگ دا اے۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھیا اے:-

"It is a beautiful idealistic account of and Arab Couple
 who imbib the teaching of Guru Nank during their breif
 visit to Baghdad." (48)

”پورن سنگھ داناں اک شاعر دی حیثیت نال بڑا نمایا ہو یا سی۔ Serebaryakor ہوراں اپنی کتاب

Punjabi Litratre وچ پورن سنگھ دا ذکر Jat- They are my friends دے عنوان پٹھ بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ اوہناں نوں Out standing poet لکھیا گیا اے۔ پراس دور وچ اوہناں صرف چپ پریت توں علاوہ اک انگریزی وچ وی ناول تخلیق کیتے۔ جنہاں چوں اک 'Temple Tulip' اے۔“ (49)

3. گرگھ سنگھ

i. امریکن لیڈی

ایس لکھاری دا اک ناول پنجاب پبلک لائبریری وچ موجود اے۔ اس دا بھومکاتھکار موجود نہیں نہ ایس دا چھپن ورہا موجود اے۔ ایس دے پندراں پرکرن نہیں۔ اک امریکن لیڈی دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ایہہ کجھ ایس پہلے دور دے معمولی کم نہیں۔

4. ناک سنگھ

ناک سنگھ ایس دور دے سرکڈھویں ناول کار نہیں۔ ناول کاری وچ اک نیا پرانیاناں اے۔ اوہ مڈھی ناول کاراں چوں نہیں۔ بے شمار ناول تخلیق کیتے تیں۔ اوہ ناول نوں لوکاں دے بہت قریب لے گئے۔ اوہناں دے ناول حقیقت پسندی دی تحریک پٹھ لکھے گئے۔ اوہناں دے ناول رومانی تے سماجی نہیں۔ اوہناں دا بیان خوبصورت تے ناول اساری نگر ہوندی اے۔ 1947ء توں پہلوں اوہناں جیہڑے ناول تخلیق کیتے اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔ (50)

i.	متری ماں 1930ء	ii.	چٹالہو	iii.	فولادی پھل
iv.	کاگت بیڑی 1936ء	v.	پیاردی دنیا 1939ء		
vi.	گرہیب دی دنیا 1939ء	vii.	پوڑپانی 1942ء		
viii.	لومیزج 1945ء	ix.	ٹٹی وہنا 1945ء		
x.	دھندلے پرچھاویں 1945ء	xi.	دورکنارا 1946ء		

ونڈتوں بعد وی ناک سنگھ ہوراں دے بے شمار ناول چھاپے چڑھے

i. متری ماں 1930ء

ناک سنگھ دے ایس پہلے ناول دا ذکر Serebryakov نے اپنے مضمون Born Battle وچ کیتا

اے۔ باقی کتاباں وچ ایس دا ذکر نہیں۔ اسی متری ماں نوں ناک سنگھ دا پہلا ناول متھ لیندے آں۔

ii. چٹا لہو

بابا ناک سنگھ ہوراں دا ناول چٹا لہو 1932ء وچ چھاپے چڑھیا۔ پاکستان وچ ایہدا اتھا کیتا گیا اے۔ ناول دا آغاز ادھور کاٹھ توں ہوندا اے۔ اک بد حال نوجوان بنا کٹھوں سفر کردا اے۔ ریلوے دا بابا اوس نوں پکڑ لیندا اے۔ اوہ نوجوان ناول کار ہوندا اے۔ اوہ اپنے ناول 'چٹا لہو' دا ادھورا کاٹھ پورا کرن واسطے کوشش کر رہیا ہوندا۔ ناول نوں وچکن دی کوشش وی کردا اے۔ لاہور وچ ناول داخل نہیں پیندا تے واپس امرتسر آندا اے۔ روٹی کھان واسطے اپنی اخیر لی پونجی ریشمی رومال وی جھیونوں دے دیندا اے۔ نوجوان اپنا ناول پورا کرنا چاہندا سی۔ اوہ بابو نوں درخواست کردا اے کہ اوس نوں جیل بھیج دتا جائے۔ اوس دا خیال سی کہ اگر ریلوے دے بابو دا لہو وی ناول دے دوسرے کرداراں طرح چٹا ہو جاندا اے تے ایہ اک سوادلی ٹریجڈی بن جائے گی۔ بابا دی دل چسپی نوجوان دے ناول وچ ودھ جاندا اے۔ اوہ اوس نوں اپنے مکان تے لے جاندا تے ناول سنن دی خواہش کردا اے۔ ایٹھوں ناول دا آغاز ہوندا اے۔ ناول کار گیتیشور ہوندا اے۔ ریلوے بابو 'شام داس' پہلوں توں ایس لکھاری دیاں لکھتاں نوں پسند کردا سی۔ گیتیشور اپنا ناول 'بابو ہوراں نوں اوہناں دی خواہش تے سناںدا اے۔

ایہ ناول 'گردنی' دی حیاتی دی کہانی توں شروع ہوندا اے۔ جہدا کوئی بہن بھائی نہیں ہوندا۔ باپ شرابی سی ماں وچاری ایس دکھوں مرگئی۔ ماں دے مرن توں بعد باپ اوس داویاہ امیر بڈھے نال کر دیندا اے۔ اوس دے دو جوان بچے سی۔ گردنی دا خاوند جلد اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے۔ سوتیلے بچے دھوکے نال کاغذ تے انگوٹھا لگوا کے جائیداد چوں اوہدا حصہ وی اپنے قبضے وچ کر لیندے نیں۔ گردنی نوں مارکٹ کے گھروں کڈھ دیندے نیں۔ پنڈ دا پنڈت 'رادھے کرشن' مدد کرن دے بہانے اوس دا سودا کر دیندا اے۔ گردنی وچاری سیالکوٹ پہنچ جاندا اے۔ اتھے لکھاری پنڈت بارے لکھدا اے:-

”جس پنڈت نوں اوہ رب دا اتا سمجھ کے دل وچ پوج رہی سی۔ اوہ اصل وچ بکل داسپ

سی۔“ (51)

'گردنی' نوں 'تارا وچند' نامی گھرو خرید لیندا اے۔ بے بس 'گردنی' تارا وچند دے جال وچ پھنس

جانندی اے۔ 'تارا چند' سرکاری ملازم سی۔ اک دن سرکاری نوکری توں جواب ہو گیا۔ اوہ 'گردنی' نوں تنگ کرن لگ پیا۔ اک دن اوس نوں کلیاں چھڈ کے چلا جاندا اے۔ اوہ اوس دے بچے دی ماں پنن والی سی۔ بے چاری بیماری دی حالت وچ بے ہوش ہو جانندی اے۔ 'تھے' ناول وچ ہور کردار وی داخل ہوندے نیں۔ 'بابا روڈو' جس داسنسا روچ کوئی نہیں سی۔ باندری داتما شاہ کھا کے روزی روٹی داکم چلاندا سی۔ اک دن اوس نوں جھاڑی کول نواں جمیا بال ملدا۔ اوہ اوس نوں گھر لے آندا۔ بچی نوں پالدا اے اوس بچی داناں 'سندری' سی۔ 'بابا روڈو' اوس نوں اولاد طرح پالدا۔ 'سندری' دی حیاتی دے نال نال 'بچن سنگھ' داتعارف وی ہوندا اے۔ اوہ دیوان پور دے 'جیوا سنگھ' دا پتر ہوندا اے۔ پڑھیا لکھیا نو جوان سی۔ اوہ کوی وی سی۔ جلسیاں وچ کوتا وی پڑھدا سی۔ اک جلسے تے اوس دی ملاقات 'دیدار سنگھ' اک بزرگ نال ہوندی اے۔ اوہ اوس نوں بڑی پتے دی گل دے نیں:-

”کاکا! سیوا وچ زندگی لان دا ارتھ صرف لوکاں توں واہ واہ لینا نہیں۔“ (52)

اس توں بعد چرن سنگھ دی حیاتی وچ اک وڈھی تبدیلی آ جانندی اے۔ اوہ اپنے پنڈ دے گردوارے دی حالت سدھارن دی کوشش کردا اے۔ گردوارے دے گرنٹھی بھائی جی نوں راہے پان دی کوشش کردا اے۔ پنڈا دابد معاش 'بالا سنگھ' وی 'بھائی جی' رل کے بیٹھ دے تے بھیڑے کم کردے نیں۔ ایس گردوارے نوں بھیڑے لوکاں کولوں صاف کر کے 'گیانی دیدار سنگھ' نوں نال ملا کے گردوارے وچ بچیاں نوں پڑھان دا سر بندھ کردا اے۔ 'تھے' 'سندری' وی پڑھن آندی۔ نچ جاتی دے جان کے بھیڑا سلوک کیتا جاندا۔ 'بچن سنگھ' 'سندری' نوں چنگا جاندا تے سارے لوکی اوس دے خلاف ہو جاندا اے۔ لوکاں کولوں تنگ آ کے 'بچن سنگھ' 'سندری' کتیا آشرم لاہور پڑھن واسطے بھیج دیندا اے۔ ایس دوران دونوں وچ خط و کتابت ہندی رہندی اوہ آپس وچ معاشرے دی اصلاح بارے پرگرام بناندے رہندے نیں۔ اوس ویلے دی سماجی حالت تے بچن سنگھ دا جملہ قابل غور اے:-

”ایہہ میں وکھ رہیا ہاں کہ ساڈے معاشرے دا ہونج مچ چننا ہوندا جا رہیا اے۔“ (53)

ایہہ ای ایس ناول دا بنیادی Theme اے۔ 'بچن سنگھ' تے 'سندری' دا دلی لگاؤ ودھ کے محبت وچ بدل جاندا اے۔ دونوں مل کے اپنے معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندے نیں۔ ایس دوران 'سندری' دی واپس دیوان پور آ جانندی اے۔ اوہ پانٹھ شالا وچ ادھیا پکا مقرر ہو جانندی اے۔ پنڈ وچ 'لالہ رام' دی بیٹی

دی شادی سی اوس دی بیٹی دی شادی تے شہروں 'انور بانی' بھرے واسطے آندی اے۔ اوہ ڈرامائی طور تے 'سندری' دی ماں 'گردی' نکل آندی اے۔ 'انور بانی' پنڈو وچ قتل ہو جاندی اے۔ 'بچن سنگھ' چونکہ 'انور بانی' دے بھرے دے خلاف سی۔ ایس کر کے اوہ شے وچ گرفتار ہو جاندی اے۔ 'بالا سنگھ' تے اوہ دے ساتھیاں دی دشمنی رنگ لے آندی اے۔ 'بچن سنگھ' نوں پھانسی لگ جاندی اے۔ 'سندری' دی بری حالت ہوندی اے۔ اوہ پنڈو 'بچن سنگھ' دی ماں دی سیوا کرن لگ پیندی اے۔ 'سندری' نوں 'بالا سنگھ' دے ظلماں دا پتہ چل جاندی اے۔ اوہ 'بالا سنگھ' دے ڈھارے نوں اگ لگا دیندی اے۔ اوہ پاگلاں وانگوں بولدی اے:-

”جہناں نے میرے سردانا ج لاه کے پیراں وچ سٹیا تے میرے بڈھے پیو داہو پیتا اے، یاد رکھوں ظالموں اک پتی دے جیوندیاں اس نوں ودھوا کرن والے اس دے کرودھ توں کدے بچ نہیں سکدے۔“ (54)

اس طرح سندری دا انتقام پور ہوندا اے تے سندری دریا وچ ڈب جاندی اے۔ اخیر تے کانڈ وچ گپتیشور دے روپ وچ سندری اپنے باپ 'شام داس' کولوں بدلا لین دی کوشش کردی اے۔ شام داس بھیڑیاں گلا چھڈ چکیا ہوندا اے ایس کر کے سندری سمجھدی اے کہ اصل شام داس تے مر گیا۔ ہن بدلیا ہو یا شام داس بیٹی دے سامنے موجود سی۔ اخیر وچ سندری اپنا کم مکمل کر کے اپنی جان دے دیندی اے۔ اس طرح ناول دا ادھورا کانڈ ختم ہوندا اے تے سندری دی حیاتی وی ختم ہو جاندی اے۔ چٹا لہو بنیادی طور تے المیہ ناول اے۔ 'نانک سنگھ' دے اکثر ناول سماج سدھار ہوندے نیں۔ اوہناں نے اپنے ناولاں وچ ہمیشہ چھوت چھات ویاہ شادیاں دیاں رساں، عورت نال زیادتی تے خاص طور تے ودھواناں زیادتی دی ننڈیا کیتی اے۔ ایس ناول وچ وی دو زنانیاں کردار 'گردی' تے 'سندری' مظلوم عورتاں نیں جیہڑیاں معاشرے نال انتقامی ہو جاندیاں نیں۔ گردواریاں دی بہتری واسطے ناول وچ پریرنا ملدی اے۔ ایس ناول وچ چھوت چھات دے حوالے نال ناول کار نے انساناں دی آپس دی وتھ ختم کرن دی کوشش کیتی آ۔ ایس ناول وچ ڈرامائی رنگ تے چینک وی پائی جاندی اے۔ خاص طور تے ناول دے اخیر لے حصے وچ ڈرامائی رنگ اگھڑواں اے۔

ناول دے مکھ بندہ وچ (پرنسپل) تیجا سنگھ نے اپنی رائے وچ لکھیا اے:-

”ایہ ناول اک نریجڈی ہے، جدے پڑھن نال دل اتے بہت ڈونگھا اثر پیندا ہے۔“ (55)

ہر ناول وچ کدھرے نہ کدھرے ناول کار خودی وی موجود ہوندا اے۔ ناول وچ ناول کار گپتیشور دے روپ وچ ناک سنگھ آپ جاپ دے نہیں۔
ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ناول بارے لکھیا اے۔

"Chitta Lahu is trasformation of Nanak Singhs own cruel
expreinces, though it is not at all autobiographical."(56)

.iii فولادی پھل

بابا ناک سنگھ ہوراں دا ناول 'فولادی پھل' 1934ء وچ چھپیا۔ پاکستان وچ ایس دا اتھا کیتا گیا اے۔ ناک سنگھ دا ایہ ناول 365 ورقیاں تے پھیلایا ہویا اے۔ ایس دے کل سینتیس کانڈ نہیں۔ ناول دی کہانی 'سر لادوی دی کہانی اے۔ جیہڑی اک سوہنی تے گھڑ کڑی ہوندی اے۔ سنگ دل باپ دے سائے تھلے پل دی اے۔ پڑھن دا اوس نوں شوق ہوندا اے۔ اوس دا سجا بڑا چنگا سی۔ متری ماں دیاں زیادتیاں چپ کر کے برداشت کر لیندی اے۔ گوانڈیاں دے منڈے موہن تے اوہدی بہن شانتی نال اوہدی دوستی ہوندی اے۔ اوہ بچپن توں ای 'موہن' دا کم نس نس کے کردی سی۔ اس دی تختی پوچ کے دیندی۔ ایہہ دونویں بہن بھرا اوس دے ساتھی سی اوہ ہر دکھ سکھ وچ اوہناں کولوں مشورہ کردی اے۔ 'موہن' لاہور چلا جاندا تے تے او تھے نوکری کر لیندا اے۔ لاہور وچ اوہ سردار اتم سنگھ دے دفتر وچ نوکری کردا اے۔ 'اتم سنگھ' اندھڑک اخبار دا ایڈیٹر ہوندا اے۔ اوہ موہن کولوں کم زیادہ لیندا سی تے تنخواہ کم دیندا سی۔ 'اتم سنگھ' بھیڑی فطرت دا مالک سی اوہ اداریاں دے مالکاں نوں بلیک میل کردا۔ اوہناں دیاں غلط خبراں لگا کے اوہناں کولوں معاوضہ لیندا۔ سکھاں تے مسلماناں دے آپس وچ جھگڑے پان دی کوشش کردا۔ موہن دا اک دفعہ اوس نال اختلاف ہو جاندا کیوں جے اوہ اوہدے کولوں ضمیر دی آواز دے خلاف کم لینا چاہندا سی۔ ناول وچ اک کردار سردار ترلوک سنگھ وی اے۔ ایہہ مالدار بندہ سی۔ پر سارے عیب اوہدے وچ سی۔ اس دی گھر والی 'کرتار کور' نوں وی پتہ سی کہ ایہہ ہورزاناںیاں کچھے رہندا اے۔ سردار ترلوک سنگھ دا اک ملازم 'جگت سنگھ' سی جیہڑا بھیڑے کماں وچ اوہدا شریک رہندا اے۔ سردار ترلوک سنگھ دا اک ہور ساتھی ڈاکٹر 'ماہنا سنگھ' اک لالچی تے بھیڑی فطرت والا ڈاکٹر ہوندا اے۔ اوہ دوایاں دے نال نال لوکانی نوں پیسے دے لالچ وچ زہروی سپلائی کردا اے۔ ایہہ سماج سیوک ہون دا ڈھونگ رچاندا اے۔ ناول وچ سردار اتم سنگھ، ترلوک سنگھ، جگت سنگھ اک ای

درخت دے پھل لگدے نیس۔ اُتم سنگھ دی بیوی اپنے خاوند دا زہر کھادے بغیر ای دنیا چھڈ دیندی اے۔
 موہن دی محبت سِرلا جیہڑی حالات دی ماری سی۔ اوس دے حالات اک نواں موڑ لیندے نیس اوہ بڑھے
 تر لوک سنگھ دی گھر والی بن جاندی اے۔ سِرلا پندرہاں سالوں دی ملوک جیہڑی سی۔ جیہڑی نیک تے
 شریف ہوندی اے۔ سٹھ سال دے بڑھے شراب تے زانی سردار تر لوک سنگھ دے پلے پنہ دتی جاندی اے۔
 اوس دے ماپے اوس دامل لے لیندے نیس۔ سردار تر لوک سنگھ دامل مازم جگت سنگھ سِرلا دے قریب ہون
 واسطے اپنی کینچلی بدل لیندا اے۔ دو جے پاسے موہن اک دن اپنی کہانی دین واسطے سردار تر لوک سنگھ دے گھر
 آندا اے۔ اوہتے اوہ اپنی سِرلا نوں کسی ہوردی بیوی دے روپ وچ ویکھدا اے تے پریشان ہو جاند اے۔
 موہن جیہڑی فلمی کہانی تر لوک سنگھ واسطے لکھ کے لیا سی اوس داناں وفادی تلی ہوندا اے۔ سِرلا نوں
 تر لوک سنگھ دی سوانی دے روپ وچ ویکھیاں ای اوس دامل ٹٹ جاند اے۔ اوہ اپنی کہانی داناں بدل کے
 بے وفادی تلی رکھ دیندا اے۔ جگت سنگھ اپنے دھیانے لگا ہوندا اے۔ اوہ سِرلا نوں حاصل کرن دے
 خواب ویکھدا رہندا اے۔ گروتے پیر کول وی جاند اے کہ اوہ اوس دی مدد کرن۔ ڈاکٹر ماہنا سنگھ لالچی دنیا وچ
 پھسپا پاتک اے۔ جگت سنگھ اوس نال مل کے سِرلا دے گھر زبردستی شیشی تے خط رکھوا دیندا اے۔ دو جے
 پاسے تر لوک سنگھ نوں بدگمان کرن واسطے اوس شیشی تھلے خط لکھ کے رکھ دیندا اے۔ ایس دوران تر لوک سنگھ
 اپنی بیوی توں اوس ویلے بدگمان ہوندا اے۔ جدوں اوہ موہن نوں اپنے گھروں نکلد او ویکھدا اے۔ موہن
 اوس ویلے اپنی محبت توں مجبور ہو کے ملن آندا اے۔ سِرلا جیہڑی اک پتی ورتا زانی ہوندی اے اک فولاد دی
 طرح اوہدے اگے کھڑی ہو جاندی اے۔ تر لوک سنگھ بدگمان ہو کے سِرلا نوں ماردا اے۔ سِرلا بے ہوش ہو کے
 گر جاندی اے۔ تر لوک سنگھ اوس نوں مر یا سمجھ کے جگت سنگھ ول ٹر جاند اے۔ اوس نوں ساری پتا سناندا
 اے۔ بے رحم جگت سنگھ نوں ایہہ نہیں سی پتہ کہ سِرلا مر جائے گی۔ اوہ اپنی کروت تے چپ رہندا اے تر لوک
 سنگھ چونکہ نشے وچ سی ایس واسطے اوس نوں کجھ سمجھ نہیں آندا۔ اخیر اوہ خود وی زہر پی کے خود کشی کر لیندا اے۔
 اپنی دیر نوں سِرلا نوں ہوش آ جاندی اے۔ سِرلا دیاں باواں وچ تر لوک سنگھ دم توڑ دیندا اے۔ سِرلا قتل
 دے الزام وچ قید ہو جاندی اے۔ سِرلا تقدیر دا لکھیا بھگت دی اے۔ موہن محسوس کردا اے کہ سِرلا اوس
 توں نفرت کردی اے۔ ایس کر کے ان ڈٹھے مہربان دے بھیجے روپیاں نال قرض اتار کے کشمیر ٹر جاند اے۔
 اوس نوں سِرلا تے بیٹی دا نہیں پتہ ہوندا۔ جگت سنگھ بزدل تے بے رحم ہوندا اے۔ اوہ وی غائب ہو جاند اے۔

’سرا لادے کیس تے جرح ہوندی اے۔ سرا لادو چاری دا کوئی نہیں ہوندا اوہ تقدیر دی ہونی بھگندی اے۔ جس ویلے اوس نوں سزائے موت دا حکم ہوندا اے۔ تے ’جگت سنگھ‘ نساں نساں آندا اے تے اقبال جرم کر دا اے۔ اوہ بھری عدالت وچ دسدا اے کہ سرا لادو اے۔ اوہ زہری شیشی عدالت وچ پی لیندا اے نالے ’ماہنا سنگھ‘ تے گرو دیاں کرتوتاں توں وی پردہ چک دیندا۔ سرا لادو باعزت رہا ہو جاندا اے۔ دو جے پاسے موہن کشمیر وچ مرن کنارے ہوندا اے۔ سرا لادو نوں لہجے کے کشمیر اپڑ جاندا اے۔ او تھے کہانی ’بے وفادی پتلی‘ مکمل کر رہیا ہوندا اے۔ ’سرا لادو‘ تھے اپڑ کے اوس نوں بچا لیندا اے۔ ناول دے اخیر وچ دونوں داملاپ ہا جاندا اے۔ نائک سنگھ ہوراں دا ناول بڑے سوہنے ڈھنگ نال اساریا گیا اے۔ ناول دی کہانی نوں وی بڑے سوہنے ڈنگ نال سمیا اے۔ ناول دی تکنیک تے بہتر دونوں خوبصورت نیں۔ ناول دے نائک نوں زندہ رکھ کے لکھاری نے ناول دا اخیر المیہ ہون توں بچا لیا۔ سرا لادو کردار اک دکھی کردار اے۔ ’موہن‘ دی حیاتی وچ وی دکھت دے پہلو زیادہ نیں۔ اتم سنگھ، ترلوک سنگھ، جگت سنگھ تے سرا لادو اپو پریم سنگھ سماج دے اوہ مرد نیں جیہڑے مردانہ طاقت دے زوم وچ معاشرے نوں مروڑ دے تروڑ دے دیندے نیں۔ پریم سنگھ، اتم سنگھ، ترلوک سنگھ تے جگت سنگھ جیسے کردار پیش کر کے ناول کار نے معاشرتی برائیاں تے روشنی پائی اے۔ ناول دے سارے مرداں دا جھکاؤ برائی ول اے۔ ’سرا لادو‘ مترنی ماں دے سوائے ساریاں نیویاں نیک ہتھ تے پتی ورتا نیں۔ کہانی وچ اک تسلسل اے۔ دراصل ایہہ کہانی ’سرا لادو‘ کہانی اے۔ ناول دا سر نوں ’نولا دی پھل‘ اک علامتی ناں اے۔

نائک سنگھ ہوری ناول دی بھومکا وچ لکھدے نیں:-

”پھل تے نولا دوویں چیزیں سجاؤ دے لحاظ نال اک دو جے نوں اینیاں دور بن جینی کے دن توں رات، اٹھواہنیرے توں چانن، پر پانھک جد ایس پتک نوں آقوں انت تک پڑھن گے تے نال ہی ایس دی نائیکی ’سرا لادو‘ دے کریکٹرنوں کوہ نال وچارن گے تاں اوہناں دے مونہوں اپنے آپ ہی نکل جاوے گا کہ ’سرا لادو‘ پھل ہے۔“ (57)

’سرا لادو‘ کردار اسارن وچ خود نائک سنگھ ہوراں دیاں سوچاں دا ہتھ اے۔ اوہناں دی imagination جیہی زمانی داروپ اے۔ جیہڑی سندھ، سوشل، گھڑتے صبر تے وفادی پتلی ہووے۔ ’سرا لادو‘ کردار اک مثالی کردار اے۔ اوسدا مضبوط کردار سونے تے سہاگے دا کم دیندا اے۔ ’سرا لادو‘ کردار دا

سوچ کے ٹھنڈی پھوار دا احساس ہوندا اے۔ اوہ بڈھے عیبی خاوند نال جیون گزار کے بہت وڈی قربانی دیندی اے۔ اوس دی محبت 'موہن' واسطے پاکیزہ ہوندی اے۔ اوہ ہمیشہ اوسدی بہتری چاہندی اے۔ اک واری خاموشی نال رقم بھیج کے اوس دی مدد کردی اے۔ 'جگت سنگھ' جہیا شیطان وی اوس دی مدد واسطے عدالت وچ پہنچ جاندا اے۔ 'سرلا' دا مضبوط ارادہ وی اوس نوں 'مدہن' پیچھے کشمیر لے جاندا اے۔ 'نولا دی پھل' اک نگہرتے سوہنے ڈھنگ نال اساریا ناول اے۔ ایس دی کہانی وچ کدھرے جھول نہیں۔ پڑھدیاں ہو یاں چٹیک قائم رہندی اے۔ اوس دی زبان وی سوتنی تے سلکنی اے۔ محاورے، کہاوتاں تے مثالیں نال سجائی ہوئی اے۔ ایہہ ونکی ویکھو:-

"سپ نوں وکھ کے چڑی اڈن دا جتن کردی ہوئی وی اڈ نہ سکی ایس تے وادھا کہ پچھلے

پاسیوں بلی نے آجھنا ماریا۔" (58)

لفظاں داورتا و اسوہنا اے۔ کردار نگاری سوہنے ڈھنگ نال کردے نیں۔ ایہہ فقریاں تے غور کرو:-

"مہاتما دا قد مدھراتے سریر گنڈھواں ہے۔ پیر آپ دے بہت چھوٹے تے سر لوڑتوں

و دیرے مونا ہے۔ پیراں دی چھوٹائی بابت تاں کہا جاسکدا اے کہ سردھاواں نے متھے

ٹیک ٹیک کے ایہنا نوں گھسا دتا ہووے گا پر سردے وڈھے ہون داسا نوں کوئی وی کارن پتہ

نہیں لگ سکیا۔" (59)

ناول کار دی ایہہ خوبی اے کہ چنگے پاتراں دی نفسیات کھل کے بیان کردا اے۔ برے پاتراں دی نفسیات تے کھل کے روشنی پائی اے۔ اسی بدھو جیسے معمولی کردار دی بزدلی تے بے وفائی نوں نہیں بھل سکدے۔ ناک سنگھ ہوراں 'نولا دی پھل' دی شکل وچ اک چنگا سماجی تے اصلاحی ناول تخلیق کیتا اے۔ ہشری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول دے حوالے نال بڑا سوہنا تجربہ بیان کیتا ہو یا اے:-

"Evidently, Nanak Sing's nerve as a melodramatic

tragedian comedy. He has not let Sarala die, but has made

her join her lover in triumph." (60)

iv. کاگت بیڑی 1936ء

کاگت دی بیڑی دی کہانی اک امیر تاجر دے منڈے دے پریم دی کہانی اے۔ جس دا تعلق امرتسر نال ہوندا اے۔ اوہ اک طوائف جمنادے چکر وچ پے جاندا اے تے اپنا سارا کجھ گنوا بیٹھدا اے۔ اپنی ووہٹی

دے زیوروی اوہدے حوالے کر دیندا اے۔ اوہدی بیوی شانتی جیہڑی اچھے گھرانے دی ہوندی اے۔ 'جمنا' تے اوہدی ساتھی 'گوپال سنگھ' دے خلاف وارنٹ گرفتاری جاری کروا دیندی اے تاں جے اوہدے زیورات اوس نوں واپس کیتے جان۔ 'پریم' جمنا نوں اپنی گولی دانٹا نہ بناندا تے بد قسمی نال اوہ گولی اوہدی بیوی 'شانتی' نوں لگ جاندی اے۔ پریم ایس واقعہ توں بعد نس جاند اے تے سادھو بن جاند اے۔ گوپال سنگھ تے جمنا اگے چل کے سماج سیوا وچ لگ جاندے نیں۔ اوہ اجیہا ادارہ چلاندا ہے جسے یتیم تے بیواں زانیاں دی دیکھ بھال کیتی جاندی اے۔ پریم وی واپس آ جاند اے۔ ایس ادارے باہر کھڑا رہندا تے اوس دی موت توں بعد اوس دی پہچان ہو جاندی۔ نانک سنگھ دا ایہ ناول سماج سدھار دے حوالے نال اک اصلاحی ناول اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے اس طرح رائے دتی گئی اے:-

"Here also Nanak Singh brings the a prostitute and villainous friends, but the ending is all so flablity idealistic that nothing of social purpose gets through."(61)

.v پیار دی دنیا 1939ء

'پیار دی دنیا' سچے محبت کرن والے سندرداس تے پشپا، تے پریم سنگھ تے منور وادی کہانی اے۔ اوہناں دے ویاہ دارستہ صاف ہو جاندے نیں۔ ایس دوران 'پشپا' اک دہشت گرداں دی پارٹی وچ شامل ہو۔ ایس والیڈر بابا جی سی۔ بابا جی 'پشپا' نوں پریم تے سندرداس نوں مارن واسطے تیار کردا اے۔ پریم داس اوس دا بھرا ہوندا اے تے اک ایماندار سب انسپکٹر ہوندا اے۔ پشپا پریم سنگھ دی بجائے بابا جی نوں مار دیندی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:-

"In this Novel Nanak Singh betrays the influence of Guru Baksh Singh philosophy of love but the love that conquers in the end of this complicated story has to wade through rivers of blood."(62)

.vi گرہیب دی دنیا 1939ء

نانک سنگھ دا ایہ ناول Labour class دی نمائندگی کردا اے۔ امر ناتھ جیہڑا اک فیکٹری دا مالک

ہوندا ہے۔ اوہ اپنے پتر بلدیونال اختلاف ہو جاندا ہے۔ اوہ فیکٹری دے مزدوراں والیڈر ہو جاندا ہے تے اک ہور مزدور لیڈر دی دہی مالتی نون محبت کردا ہے۔ فیکٹری وچ ہڑتال ہوندا ہے۔ شکر تے ہور بہت سارے مزدور جیل وچ چلے جاندا ہے۔ ہندو مسلم اختلافات ہور مشکلات پیدا کردیندے نیں۔ امر ناتھ دا ایس سارے انتشار وچ ہتھ ہوندا ہے۔ بلدیو پولیس نون اطلاع دے کے اوس نون گرفتار کروا دیندا ہے۔ بلدیو ایس داما لک بن جاندا ہے اوہ مزدور لیڈر دی دہی مالتی نال ویاہ کر لیندا ہے۔ سارا کجھ ٹھیک ہو جاندا بس مزدوراں دا ساتھی شکر جیل توں رہائی دے بعد فوت ہو جاندا ہے۔ ایس وچ ناک سنگھ نے نیویاں دا ساتھ دتا ہے۔ اخیر اچ نیویاں نون جت دے کے مزدور کلاس دی حمایت کیتی ہے۔

vii. پتری پاپی 1942ء

ناک سنگھ دا ناول پتری پاپی اک محبت بھری کہانی ہے۔ ایہہ اک ناکام محبت دی داستان ہے۔ نوٹ: Serebryakov نے ایس دا چھپن ورہا 1942ء لکھیا ہے۔ جد کہ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ ایہہ اچھن ورہا 1950ء لکھیا ہویا ہے۔ اسی بہر حال ایس دا چھپن ورہا 1942ء متھ کے ایس نون 1947ء توں پہلاں چھپے ناولاں وچ ای شامل کر لیندے آں۔

viii. لومیرج 1945ء

ناک ہوراں دا ناول 'لومیرج' دی کہانی اندھر پال تے اروندی کہانی ہے۔ دنیا نگر دی لائبریری وچ اروندی نظم پڑھ کے اندھر پال نون اوس نال محبت ہو جاندی ہے۔ اندھر پال نون اوس نون پہلاں اپنی دور دی کزن راجکماری نال وی لگاؤ ہوندا ہے۔ ایس دوران راجکماری رگونا تھ نال نس جاندی۔ رگونا تھ بھولا ناتھ دا پتر ہوندا ہے جنہاں دے گھر اوسدی ماں باورچی دی مددگار دے طور تے ملازم ہوندا ہے۔ اندھر پال تے اروندی جیہڑے ہون دوست بن گئے ہوندے نیں راجکماری نون رگونا تھ کولان آزاد کروان واسطے کشمیر جاندا ہے۔ اوہوں آپ خطر راہیں پتہ چلدا ہے کہ رگونا تھ راجکماری لے کے کلکتہ چلا گیا ہے۔ اوہنے راجکماری اپنی جان کھڑکی توں کود کے دے دیندی کیونکہ رگونا تھ اوس نال دھوکا کردا ہے۔ مرن توں پہلاں راجکماری اندھر پال تے اروندا گے خواہش دا اظہار کردی ہے کہ دونوں شادی کر لین۔ ایہہ اک آئیڈیل شادی ہووے گی۔ ایس کہانی وچ اک ہور کردار اختر، اک مسلمان کردار ہوندا ہے اپنی کزن زلیخا نال محبت کردا ہے اوہدی شادی زلیخا نال ہو جاندی ہے۔ اتھے ناول کارنے تن طریقے دی محبت دی شادی دا ذکر کیتا ہے

۔ ناول انگریزی عنوان رکھدا اے۔ ایہہ لکھت رومانی پکھ دی اے۔
ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:-

"Nanak Singh present his ideal of true love and marriage.

He tells us in the introduction, that the young man of today looks at love marriage from three angles and there he has presented this story of three marriages ideal, low and middling."(63)

.ix ٹٹی وینا 1945ء

نانک سنگھ دا 1945ء وچ 'ٹٹی وینا' دوسرا ناول جیہڑا اچھا پے چڑھیا۔ ایہہ وی اک طوائف 'سیتا' دی کہانی اے۔ اوہ اپنا پیشہ چھڈ کے گنگا رام نال شادی کر لیندی اے۔ اوس دی پہلوں توں اک دھی 'پرتما' ہوندی اے۔ 'سیتا' چاہندی اے کہ اوہدی دھی ایس پیشے توں دور رہے۔ اک ڈاکٹر 'اودھے سنگھ' اوس دی زندگی وچ آندا اے۔ پر اوہ پریشان نال ایس کر کے شادی نہیں کردا کیونکہ اوہ اک طوائف دی دھی ہوندی اے۔ پر پرتما دی زندگی بہت ساریاں مشکلاں آندیاں نیں اوہ وی طوائف بن جاندی اے۔ فیر بہت سارے روپے کما کے ایس پیشے توں چھڈ دیندی اے۔ نام بدل کے لائل پور وچ رہن لگ پیندی اے۔ زندگی وچ پرکاش نامی شخص وی اوس نوں دھوکا دیندا اے۔ فیر کدھرے اوہ اپنی بیٹی جہداناں وی سیتا ہوندا اے۔ اوہدے ٹیوٹر 'مدن' نال شادی کرن دے قابل ہوندی اے۔ ٹٹی وینا وچ اک طوائف دی کسمپرسی دا ذکر کیتا اے۔ جیہڑی نسل در نسل ناکردہ گناہواں دی سزا بھگتندی رہندی اے اوہ گناہ دی دنیا چھڈ وی دیوے تے دنیا اوس نوں معاف نہیں کردی اے۔ ایہہ اک اصلاحی ناول اے

.x دھندلے پرچھاوے 1945ء

نانک سنگھ دا ایہہ ناول وی طوائف دا کردار رکھدا اے۔ 'دیوندر سنگھ' اک فیکٹری دا مالک ہوندا اے۔ اوہ فیکٹری دی اک مزدور دی بیوہ نوں اپنی راکھیل رکھدا اے۔ اوس داناں ڈومندری ہوندا اے۔ ڈومندری اپنی بیٹی 'سبھندر' نوں لے کے فیکٹری مالک دے چنگل چوں نکل جاندی اے۔ دلی پہنچ کے ڈومندری مر جاندی اے۔ 'سبھندر' طوائف بن جاندی اے۔ 'سبھندر' دے اک پترو وی ہوندا اے جس دی شکل دیوندر

نال مل دی اے۔ اوس داناں کشور رکھدے نہیں۔

دو جے پاسے دیوندر سنگھ دی کہ دی رزمیندر زجیہڑی ڈاکٹر ہوندی اے تے لاہور وچ ملازم ہوندی اے۔ اپنی ماں دی بیماری تے امرتسر آندی اے۔ اوس نوں ڈومیندر دے پتر لوگنگ واداپتہ چلد اے کہ اوہ اوسدے باپ دی وجہ توں غلط رستیاں تے ٹر پیا اے۔ اوہ ڈومیندری تے مسہند را، نوں وی ایس بھیڑی زندگی چوں کڈھنا چاہندی اے۔ دو جے پاسے مسہند را اپنے پیو دے وڈے بھرانوبت رائے نوں ملدی اے۔ جس نے اوہدی ماں نوں اوس دے گھروں کڈھ دتا سی۔

رزمیندر زجیہڑی دیوندر سنگھ دی دھی ہوندی کشور نوں اپنا بھرا من کے اوسدی شادی اپنے نوکر دی دھی لیا نال کر دیندی آپ ساری حیاتی لوکاں دی سیوار کردی رہندی اے۔ ناک سنگھ مظلوم لوکاں نال اپنا رشتہ جوڑد اے۔ اوس سے اکثر ناولاں دا اخیر چنگا ہوند اے۔ اوہ اک reformer دی حیثیت نال سوسائٹی نوں بدلنا چاہندا اے۔

.xi دور کنارا

ناک سنگھ دے ایس ناول دے چھپن ورہے وچ کتاباں وچ اختلاف پایا جاندا اے۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ صفحہ 466 تے ایس دا چھپن وریا 1948ء لکھیا ہویا اے۔ Serebryakov نے اپنی کتاب پنجابی لٹریچر وچ ایس دا چھپن ورہا 1946ء لکھیا وے۔ اگر ایس نوں ونڈتوں پہلاں دی لکھت من دے آن تے انسائیکلو پیڈیا انڈین لٹریچر وچ ایس بارے لکھی لائن غلط اے کہ ایس وچ خونئی ونڈ دے نحس ورہے دی گل چھوہی اے۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ سیکھو سنگھ نے ص 247 تے ایس نوں Sentimental ناول لکھیا۔

ناک سنگھ دے ایہہ سارے اوہ ناول سی جیہڑے 1947ء توں پہلاں چھاپے چڑھے۔ ایہہ سارا ریکارڈ مرتب کرن واسطے انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر دے پنجابی حصے دے ترجمے توں تے سنت سنگھ سیکھوں تے کرتا رنگھ دگل دی ہسٹری آف پنجابی لٹریچر، Serebryakov دی Punjabi کتاب توں مدد لئی گئی۔

آصف خاں اپنے مضمون وچ ناک سنگھ دے ناولاں دا کجھ اسطرح ویروار کدے نہیں:-

”ناک سنگھ نے سبھ توں ودھ ناول لکھ کے سماج دی چیز پھاڑ کیتی سماج دیاں دکھ دکھ تریاں

نوں ہتھ پایا۔ لیڈراں، سادھواں، شاہوکاراں تے عامان دیاں کرتوتاں نوں تنگیاں کیتا۔

پاڑا ساری بھانویں کمزوری، پرکوندی کچھوں نال سترتے اپڑ گیا۔" ناک سنگھ دی سبھتوں وڈی

دین ایہہ اے کہ کہانی گدن تے رس بھرن وچ انہوں کمال حاصل اے۔" (64)

ناک سنگھ نیں بے شمار ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں داناں ناول کاری وچ سرکڈھوا اے۔ پر اوہناں

دے ناولاں دے اکثر کردار ملدے جلدے نیں بلکہ بعض ناولاں دے کرداراں دے ناں اکوجہے نیں۔ این ایس تسنیم ہوراں دی رائے ناک سنگھ دے ناولاں بارے کجھ اسطرح اے:-

"ناک سنگھ ہوراں پنجابی ناول نوں لوکاں داناں تے لوکاں داسچا اظہار بنایا۔ اوہناں

رومانی حقیقت پسندی دا پتلا جیہیا پردہ پا کے سماکالی جیون چوں حوالے دیتے۔" (65)

Sereberyakov ہوراں دی ناک سنگھ ہوراں بارے اک اُچی تے سوچھواناں والی رائے اے

اوہ لکھدے نیں:-

"The Nanak Sing belongs the place of primacy in the history of the modern Punjabi novel. He perceived the vast possibilities offered by this genre, which allowed for a truthful and elaborate depiction of the people's life and enabled the writer to uncover the material basis from which a persons inner world evolves." (66)

ایس وچ کوئی شک نہیں ناک سنگھ ای اوہ ناول کاراے جس نے پنجابی ادب وچ اک نگر کم کر کے

ناول دی میہہ نوں مضبوط کیتا۔ اس توں پہلاں کسے وی لکھاری نے اتنی تعداد وچ ناول تخلیق نہیں سی کیتے۔

آصف خاں ہوریں لعلیاں دی پنڈ وچ لکھدے نیں۔ ناک سنگھ داناں ناول لکھن دا مقابلہ ایم۔ اسلم اردو دے

ناول کارنال کیتا جاسکدا اے۔ ناک سنگھ ہوری اردو دے ناول کارنشی پریم چند تے اوس دے اصلاحی نماں

تے خیالاں توں وی کافی متاثر سی۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ لکھے ہو یا اے:-

"While in Jail Nanak Singh was brought by a fellow prisoner Jagan Nath, to read Munshi Prem Chand's Novels and it became his ambition to work for social reoform emulating Prem Chand. It did not take long to achieve this

ambition."(67)

5. ایشور چندرنندہ

ایشور چندرنندہ نے وی ایس دوروچ دو ناول تخلیق کیے۔

i. تیج کور

تیج کور ایشور چندرنندہ دا پہلا ناول اے۔ جیہڑا 1928ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ کوئی خاص کم نہیں اے۔ اوس دی ایس لکھتا دا ذکر بہت گھٹ ملدا اے۔

ii. مراد

ایشور چندرنندہ دا دو جانا ناول 1943ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک نیویاں دی کلاس دے بندے 'مراد' دی کہانی اے۔ جیہڑا ذات د امیراٹی سی۔ اوہ چلدے پھر دے ناک کاراں نال رل جاندا اے۔ ایہہ اپنے کم دی وجہ توں اپنی پہچان کرو لیندا اے۔ فیراک اداکار دی حیثیت نال کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ دے پنڈ دی کڑی اوہدا پچھا کردی اے۔ اوہ اوس نوں پسند کردی اے۔ ایہہ کڑی مراد دے مقابل ہیروئن دا کردار ادا کردی اے۔ اوہناں دی محبت کامیاب ہو جاندی اے۔ مراد کڑی نال ویاہ کر لیندا اے۔ اپنے ویاہ توں بعد اپنے سارے انگاں ساکاں نوں پنڈو بلاندا اے۔ اوہناں نوں اپنی خوشحالی وچ شامل کردا اے۔ ایہہ اک سدھ پدھرا ناول اے۔ ایشور چندرنندہ نے نیویاں کلاس دے اک بندے دی ترقی نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ ایشور چندرنندہ اک ناول نگار دی حیثیت نال اتنا کامیاب نہیں ہويا۔ اوس نے اوس زمانے وچ دو ناول لکھ کے ناول کاراں وچ اپنا ناں لکھوایا۔

لعلیاں دی پنڈ وچ آصف خاں ہوری ایشور چندرنندہ بارے لکھدے نیں۔

”ایشور چندرنندہ دی اصل تھاں ڈرماسی، پراونے بدوہدی دو ناول 'مراد' تیج کور لکھ کے

ناول کاراں وچ ناں لکھا لیا۔ اوہدی پاتر اساری ڈھیر بھجویں اے۔ پراوہ ناک سنگھ وانگر

ناول وچ کہانی رس پیدا نہیں کر سکيا۔“ (68)

ناک سنگھ اک نیا پرنیا سماج سدھارتے مقصدی ناول کار جانا جاندا اے۔ اوہ لوکائی دے بہت

نیڑے ہو کے ناول تخلیق کردہ اے۔ اوہ دے ناولاں دا اک واضح مقصد ہوندا اے۔

6. میرا بخش منہاس

i. جٹ دی کرتوت 1929ء (عرف نواب خاں)

میرا بخش ہو ری پہلے مسلمان لکھاری نیں جنہاں نے پنڈو زنتل دے حوالے نال ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ میرا بخش منہاس دا ناول جٹ دی کرتوت پہلے مسلمان لکھاری دا ناول اے۔ ایس ناول دے پہلی واری چھپنے دا ایہتوں اندازہ لگایا جاسکدا۔

آصف خاں ہوراں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھپے ہوئے 1974ء دے ایڈیشن وچ لکھیا اے:-
 ”جٹ دی کرتوت نصاب وچ شامل سی ایس پاروں ایہہ کئی وارفاری تے کورکھی اکھراں وچ چھپیا سی۔ فارسی اکھراں والی کتاب پاکستان بن توں پہلاں پنجابی فاضل دے نصاب وچ شامل سی۔ اس جٹ دی کرتوت دے دو ایڈیشن ویکھے بن، فارسی اکھراں والی کتاب نوں ایسے ماں پٹھہ پروفیسر فضل تاضی حق نے سودھ کے دو جے وار چھپوایا سی۔ پر کورکھی اکھراں والی کتاب ’نواب خاں‘ دے ماں پٹھہ چھپی سی، تے ایس نوں 1929ء وچ سودھ کے بھائی جودھ سنگھ نے پہلی وار چھپوایا سی۔“ (69)

جٹ دی کرتوت 1976ء وچ وی ری پبلش ہويا۔ ایہہ ناول 96 صفحات تے مشتمل اے۔ میرا بخش منہاس نے ناول تخلیق کرن توں پہلاں اک مقصد نوں مد نظر رکھیا تے فیر ایس دی کہانی اساری۔ چونکہ ایس ناول توں پہلاں جتنے وی ناول تخلیق ہوئے اوہ سارے تاریخی تے مذہبی سی۔ ایہناں دھارمک ناولاں دے تخلیق کار زیادہ تر سکھ صاحبان سی۔ میرا بخش منہاس پہلے مسلمان ناول نگاری جنہاں ایہیا سماج سدھار ناول تخلیق کیتا۔ ایس ناول وچ اوہناں حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔ ناول دی کہانی وچ جہیز تے ہور بھڑیاں رسماں دی ننڈیا کیتی اے۔ ایہناں بھڑیاں رسماں نوں پورا کرن واسطے ساہوکاراں کولوں قرضہ لے لینا۔ اپنی چادرتوں ودھ کم کرنے۔ فیر بندے نوں جہیزیاں مشکلاں دا سامنا کرنا پیندا اے اوس تے ناول کار نے کھل کے روشنی پائی اے۔

ڈاکٹر عصمت اللہ زہد ہوراں ایس ناول بارے اپنی رائے دا اظہار کیتا اے:-

”ایہہ اوہ دوراں جدوں انگریزاں دی دیہات سدھار تحریک نے نواں نواں جنم لیا سی تے پنجاب دے دانشور ایس تحریک دا ساتھ دین لئی وی تیار سن۔ ایہیے دانشوراں وچ میرا بخش منہاس وی شامل سچا نچا اوہناں نے ایہہ ناول ایسے تحریک دے اثر پٹھاں لکھیا۔ ایس

حوالے نال ایس نوں اک مقصدی ناول قرار دتا جاسکدا اے۔“ (70)

ناول دا آغاز ای سلیمہ دے ایس ذکر نال ہوندا اے جیہڑی اپنی ماسی نوں ملن لئی عالم گڑھ بھجی سی۔
 اتھے سلیمہ نوں مائیوں دیاں رسماں ویکھن دا موقع ملدا اے۔ اوس نوں لال بھدی رسم دا پتہ چلدا اے:-
 ”پنڈا دے کو لال بھ ہان کجھ نہیں سوچدے پودا دے دی لہہ مگر ٹر جاندا ہے نہیں۔ زمانیاں دا
 خرچہ بیچ چھ من کک، دو من چوری تے ڈھائی ترے من گڑ ہوندا اے۔ ویاہ دے خرچ دا
 ناں کوئی حد حساب نہیں ہوندا۔ ایہناں ای فضول خرچیاں کر کے ایہناں دے گھر باروک
 گئے نہیں۔“ (71)

اگلے باب وچ اک دیہات دسدھا روڈ کیمپ بارے لکھیا گیا۔ سردار بھاگ سنگھ ڈاکٹر نے مولوی سلیم
 اللہ زمیندار دے انسپکٹر تے لالہ رام لال مدرسیاں دا با بول کے اک سینما دکھاندا ہے نہیں۔ ایس راہیں اوہ
 لوکائی نوں علم حاصل کرن، پنڈاں دی صفائی تے طریقے تے نال خرچ کرن لئی پریرنا دیندا ہے ہن۔
 ناول دی کہانی ’نواب خاں‘ دے ارد گرد گھمدا اے۔ ’نواب خاں‘ ویاہ دیاں بھیسٹریاں رسماں ’نک
 نمونج تے جعلی چودھراہٹ نوں قائم رکھن واسطے اپنی دھی دے ویاہ تے اپنی چادر توں ودھ کے خرچا کر دا اے
 ایس خرچے نوں پورا کرن واسطے اوہ ساہوکار کولوں قرضہ لے لیندا اے۔ ویاہ تے دھم دھڑ کے نال ہو جاندا
 اے اوس دی دھی برکت بی بی دے جہیز دی تفصیل کجھ اس طرح ناول وچ درج اے۔

”اکی اچے تر یور، راکھویں کئی والیاں لہبھیاں نال تے اتے ۲۱ روپے بیڑیاں دے، ۲۱
 سچے بورتے ۲۱ روپے بیڑیاں دے، ۲۱ سروپا، لاڑیاں داسر تو پیراں تیکر سچا ریشمی جوڑا،
 سونے دا کنٹھا، ناماتے چھاپ لاڑے دی، بی بی نتھ بلاک، لونگ جڑاؤ، تہکیاں دا ہار، ناما،
 پھل آرسی چہنچیاں تے چھاپیاں، ۹ ٹونیاں سوندے دیاں بوکھنے بانکاں تے توڑے، تن
 ٹونیاں، انوکریاں چکوان، دوپٹنگ، دوپٹرے، دورضائیاں، دو تلاماں، دوسر حانے،
 دو دریاں، دو کھیس، اک چہنا، اکوڑ سو بھانڈے نال، ایس ویر دے نال، دیگ سنے، دیگچے،
 دیگچیاں سنے، ڈھکناں تے کڑچیاں، پرائیاں، اتھالیاں، اتھال، اکوڑے، اگلاس، ۵
 کڑاہیاں، ۷ لوٹے، توے تے لوہاں، ۵ گاگراں، ۳ ٹشتریاں، ۵ گڈوے وٹوہیاں، دو
 صندوق، ۷ ٹھیں جہاں دے متھے نکلے، اگاواں، ۷ گھوڑے سے جمیلداں، تن ڈاچیاں، دو
 جوگاں داند سنے ہلاں پنجالیاں، ۳۰۰ روپیاں روک۔“ (72)

شیواں دی تفصیل توں سانوں اندازہ ہوندا اے کہ ناول کار نے ایس مسئلے دا کئی گہرائی نال مطالعہ کیتا

اے۔ ایس جہیز تے رسماں رواجاً نوں پورا کردا 'نواب خاں' قرضدار ہو جاندا اے۔ ویاہ مکدی ای شاہ نواب خان نال حساب کرن بہہ جاندا اے۔ اتھے ناول کار شاہ ہوراں دیاں چالاکیاں تے حساب کتاب نوں اسطرح بیان کردا اے۔

”شاہ سارے و تر واہ جانداے نیس ہولی ہولی گلیں کتھیں لا کے، لیٹ لوٹ کے نواب خاں نوں ۲۵۰ روپے تے لے اپڑیا۔ پھیر رہنپلا جیہا ہو کے آکھن لگا۔ میری صلاح اے کہ اگلا پچھلا نا نوں سارا اکٹھا کر چھدیے تاں بے اکوں لیکھا سدھا ہو جائے۔ بے کجھ جٹ ہیر پھیر نوں نہ کجھ سکیا۔ چیز وچ لکھیا گن کے، ا بے دیاں لاکے دتاسی، بن ۵ ویں مینے پھر ویاں گن کے دین نوں تیار ہو گیا۔“ (73)

نواب خان قرضے توں مجبور بھک ننگ توں ننگ آ کے زمین نوں وچن واسطے تیار ہو جاندا اے۔ اتھے میراں بخش منہاس جٹاں دی فطرت دا اسطرح ویرا کردا اے۔

ککڑ، گاں، کبوتہ قبیلہ پالدے
جٹ، مینہاں، سنسار قبیلہ گالدے

اوہ ای گل ہوئی بڑیاں بھاری شرطاں توں بعد نواب خان دا شریک بہاول زمین نوں لین تے تیار ہو جاندا۔ بہاول دو بے پائے مٹھورا مال رل کے سکیم بناندا اے۔

نواب دین ننگ سی تے لوکاں اوہناں دے کڑماں نوں وی اطلاع دے دتی۔ برکت داسو ہرا خیر دین آ کے کڑماں دے مندے حال ویکھ کے واپس چلا جاندا اے۔ دو بے پاس برکت وی کجھی تے سیانی نہیں سی۔ سوہرے جلد ہی برکت کولوں ننگ آ گئے۔ کجھ کچھے نواب دین دے مندے حالات دا وی اثر سی۔ اوہ برکت دیاں لونباں ٹلیاں لاہ کے روندی دوہندی نوں واپس میکے ٹور دیندے نیس۔ نواب دین تے مصیبت تے مصیبت آ جاندا اے۔ بہاول تے مٹھوالال رل کے اوہدی زمین دی رقم دی وصولی کر لیندے نیس۔ وچارا نواب خاں منہ لٹکا کے گھر جاندا اے۔ بوریاں بستر کٹھا کر کے پنڈ چھڈ دیندا اے۔ ایس برے ویلے وچ 'نواب خاں' داسا تھ اوس دایا ر پھول سنگھ دتا۔ پھولا سنگھ نے ایہہ پریت اسطرح نبھائی کہ اپنے گھر رہن واسطے حاضر کیتا۔ اوس آکھیا:

”ایہہ تیرا گھر اے، جے میں اوکھے ویلے نہ اپڑیا تاں مینوں لکھ لعنت اے۔ میرے جیوندیاں مر یا دوست سکے بھراواں نالوں ودھ، بھر جانی تے اوہناں دے جیا جنت پردیس

رلدے پھرن تے میں گھر مو جاں کردا ہاں۔ پھٹے مونہہ میرے ہون تے جمن دا۔ ایس
نالوں میں ڈب نہ مراں۔“ (74)

ایتھوں سانوں پتہ چلدا اے کہ اوس ویلے ’مٹھوالاں تے بہاول جیہے اگر لوک سی تے اوس پنڈو وسو
وچ ’پھولا سنگھ‘ ورگے لوگ وی سی۔ اوس یاری داماں قائم رکھیا تے ہراو کھے ویلے نواب خاں دے کم آندا اے
۔ ’نواب خاں‘ پھولا سنگھ نوں ضد رکردا۔ ایہہ اوس نوں اوہ اگلے ٹھکانے جان دے۔ اخیر ’پھولا سنگھ‘ نوں اوہدی
گل منی پے جاندی اے۔ تے اوہ سارا شہر حافظ آباد جاندے نیں۔ اتھے آکے نواب خاں چار لائیاں کر کے
سوادومن جھوٹا اکٹھا کردا اے۔ پر نال ای اک ہو مصیبت آ جاندی اے۔ سارے ٹبر نوں تاپ ہو جاند اے۔
ایس بے سوسامانی دی حالت وچ اوس دا چھوٹا بیٹا اللہ نوں پیارا ہو جاند ا۔

اک ہو رصدمہ ایس ٹبر نوں سہنا پے جاند اے۔ نواب خاں اک مال دولت توں عاری ہو یا سی۔ فیر
دوسری دولت (اولاد) توں وی محروم ہو گیا۔ گھر و بے گھر ہون نال پچیاں تے وی برا اثر ہو یا۔ خود نواب خاں
جیہڑا اک چنگا بھلا زمیندار سی، مزارع بن جاند اے۔ اوس دی ملاقات ’میاں نظام دین‘ تے ’رحمت خاں جیہے
نیک بندیاں نال ہوندی اے۔ اوہ اوس نوں دوبارہ حیاتی نوں شروع کرن وچ مدد دیندے نیں۔

نواب خاں جیہڑا نویں علاقے وچ ’نتھا نواب‘ اکھواندا سی بڑا کجھ سکھدا اے۔ او تھے مولوی
عبدالعزیز دی لڑکی داویا جیہڑا بڑی سادگی نال ہوندا اے۔ ایس توں ’نواب خاں‘ نوں بڑی عقل آندی اے۔
اوس دیاں سوچاں بدل جاندیاں نے۔ ’پھولا سنگھ‘ دارشتہ دار نوں ریام سنگھ زمیندارے وچ نواب خاں دی مدد
کردا اے۔ نواب خاں دن رات محنت کر کے ایس قابل ہو جاند ا کہ مٹھوالاں دی کجھ رقم اتا ردے۔ فیر جوڑ کے
کجھ رقم بینک وچ جمع کروا دیندا اے۔ نواب خاں دی بیوی وی کھیتاں وچ اوس دی مدد کردی اے۔ اوس دا بڑا
’بیٹا‘ وی واہی کرن دے قابل ہو جاند اے۔ ویلے دے نال نال ’نواب خاں‘ دے حالات بدلن لگ پئے۔
محنت رنگ لائی۔ اک تے قرضہ اتر گیا۔ دو جا واپس عالم گڑھ جا کے اپنا گھر بوہا کھولیا۔ اوس نوں نیا بنایا۔
حالات بدلن تے رشتے داروی بدل جاندے نیں۔ اتھے لکھاری نے لکھیا:-

”اوہ شریک جیہڑے ڈگدے نوں دھکے دیندے سن، اج پیراں پٹھہ ہتھ رکھدے

سن۔“ (75)

برکت دے سوہریاں نوں ’نواب خاں‘ دے حالات پلٹن دی خبر ہوندی اے۔ اوہناں بارے میراں

بخش منہاس لکھدے نہیں

گدڑج خر بوزیاں تائیں تھک تھک ٹھیڈے مارے
جاں بھکھ لگی چنے چنے آکھے مٹھے سارے

ہن ویلے نال ٹھوکر اکھا کے برکت وی سنجی ہو جاندی اے۔ تے اوہدے ساہوریاں دے ہوش وی
ٹھکانے آجاندے نہیں ا۔ اوہ برکت واپس لیجانا چاہندی سے۔ خیر کجھ بزرگاں برکت نوں ٹورن دیاں شرطاں
رکھیا۔ ایہہ ساریاں شرطاں برکت دے ساہوریاں نوں منیاں پیاں۔ فیر 'نواب خاں' دے دو تن زیور، کپڑاں
تے اپنی پنجری بنا کے برکت نوں عزت آبرو نال ٹوردتا۔

نواب دین دے دن سولے آئے تے اوہ واپس عالم گڑھ اوس پہلے والی شان نال پلٹ گیا۔ ہن اوہدا
پتر خاں محمد وی جو ان سی۔ اوہ دھس کے واپس بیجی کرداسی۔ انج 'نواب خاں' اپنی کیتیاں دی بھگت کے دوبارہ
اپنے پنڈو سن جاند اے۔

ایس ناول دا گوہ نال مطالعہ کرینے تے ایہہ ناول پنڈو ووسودی عکاسی کردا اے۔ ناول وچ حقیقت
نگاری توں کم لیا گیا اے۔ ایہہ پہلا پنجابی ناول اے جس وچ حقیقت نگاری توں کم لیا گیا۔ میراں بخش
منہاس نے ایس ناول وچ ساڈھی پنڈو ورتل وچ جینز تے فضول رسماں نال پیدا ہون والیاں اوکڑاں تے
مشکلاں دی سنجی تصویر کشی کیتی اے۔ ایہہ اک Realistic لکھت اے۔ Martrin gray نے
Realistic دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:-

"Realistic writers seek to show up the false hopes and
fanciful aspiration of the characters." (76)

ڈاکٹر عصمت اللہ زہد ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے۔

"جموعی کچھوں ویکھدیاں ہویاں ایہہ ناول سماج تے حقیقت نگاری دی ایہہ ٹورن وچ

بھانویں پہلا ہیہ پتھراے پر فیروی بڑا کامیاب اے۔" (77)

ناول کارنوں پنڈو رہت دی کافی جانکاری اے۔ ایس کر کے سانوں پنڈو ووسوتے حقیقی کچھ نظر
اندے نہیں۔ ایس وچ چاہے ویاہ دے رسم و رواج ہون، ساہوکاراں دی فطرت، شرکیے دیاں شرارتاں،
پھولا سنگھ دی یاری تے نظام دین تے وریام سنگھ جیسے دردی کردار، اوہناں دی ساہنوں اک بھرپور تصویر نظر

آندی اے۔ کرنل نادری نے جٹ دی کر تو تبارے رائے دتی اے :-

”میرا بخش منہاس داناول اک سدھ پدھری کہانی اے۔ ناول ۱۹۴۰ میں کہیا جاسکدا اے
کیوں جے ایہہ کہانی (Short Story) ناولوں لیر اے۔ ایہہ ناول اینا سادہ اے پئی
ایںوں بے رنگا کہیا جاسکدا اسی، پر ایہدے وچ کجھ زہتل تے ویلے دے جیسے رنگ بن،
جیہڑے ہو رکئی ظاہر لکھیاں ناولاں وچ نہیں۔“ (78)

ایہہ ناول 1923ء وچ تخلیق ہو یا سی۔ ایہہ اوس ویلے دی پنڈو زہتل دی دس پاندا اے۔ ہن ویلے
دے نال پنڈو و سو وچ وی بڑا فرق پے گیا۔ ہن پنڈو تے شہری و سودی و تھہاگے ناولوں گھٹ گئی اے۔ ناول دی
زبان ٹھیٹھ پنجابی اے۔ جیہڑی ساڈھے پنڈاں وچ بولی جاندی اے۔ زبان سادہ تے لوکائی دی بان اے۔
زبان وچ اکھان استعمال کیے نہیں جیہڑے عام پنجابی اپنی بول چال وچ ورت دے نہیں۔ ناول وچ شعراں
دا استعمال کیتا گیا اے۔ خیالاں دے اظہار واسطے شعراں دا سہارا لیا اے۔ مثال دے طور تے

انھے سپ نوں سمجھ ڈنگوری خوش ہو کے ہتھ پایا

ڈنگ مار کے سپ نے اگوں، سن جنڈو روگ و نجا یا (79)

میرا بخش منہاس دے انداز بیان نے وی ناول وچ سہن پیدا کیتا اے۔ تے زبان وی ادبی
ورتی اے۔ ناول ہنتر دے حوالے نال اک شاندار ناول اے۔ ناول وچ اک تسلسل جاپ دا اے۔ واقعات
اک دوسرے نال جڑے ہوئے۔ ناول کارنے اپنے خیالاں دا اظہار direct way نال نہیں کیتا سگوں
کرداراں راہیں اپنی گل دا اظہار کیتا اے۔ ناول دے شروع وچ شہروں آئی سلیمہ پنڈاں تھاواں دیاں
بھیڑیاں رسماں دی ننڈیاں کردی اے دوسرے باب وچ ڈیہات سدھارڈے حوالے نال کرداراں وچ گل
کتھ ہونڈی اے۔ ناول وچ منظر نگاری، ماحول، مکالمے تے کردار پنڈو و سودے مطابق نہیں۔ ڈاکٹر سید اختر
جعفری ہوراں اس ناول بے لکھیا اے :-

”جے فنی اکھ نال ناول ول تئیے تے سانویں پلاٹ وچ کدھرے وی جھول محسوس نہیں ہوندا
تے نہ ای واقعات دی زنجیری کدھرے ٹٹ دی وکھائی دیندی اے۔ سگوں گھڑی نال گھڑی
ملدی لگی آندی اے۔ ایس لئی فنی تے تکنیکی اعتبار نال ایہہ اک مکمل تے خوبصورت ناول
اے۔“ (80)

ویہویں صدی دے مڈھ وچ اک تحریک دیہات سدھارڈے نال تے شروع ہوئی سی۔ ایس تحریک

پیشہ سماجی تے معاشرتی برائیاں دی اصلاح کرن دی کوشش کیتی گئی۔ ایس ویلے جدوں فضول رسماں تے ریتاں ساڈھی لوکائی وچ رچ بس گئیاں سن۔ میراں بخش دا ناول اک اصلاحی ناول دے طور تے سامنے آندا اے۔ ایس ناول وچ اک مقصدیت سی۔ ایس ناول وچ جہیز تے ہو ررسماں دے خلاف لکھ کے لوکائی نوں سادہ تے اسلامی طریقے نال جیاتی گزارن دی نصیحت کیتی اے۔ بہر حال اپنے ویلے دا اک مقصدی ناول اے۔

جوشوا فضل الدین

- i. پتی ورتا کملا 1923ء
ii. منڈے دامل 1928ء
iii. پر بھا 1946ء
i. پتی ورتا کملا

جوشوا فضل ہو رراں دا پہلا ناول جہیز اہون کدھرے وی موجود نہیں۔ اوس بارے شہباز حسین سیدانے مکالے وچ لکھدے نیں:-

”پتی ورتا کملا جہیز اہون کدھرے وی موجود اے تے نہ ای مینوں کے ہو شخص یا سرکاری لاہیری وچ ملیا اے۔ ایہدی وجہ جوشوا جی ایہہ دی پٹی جہاں دناں وچ ایہہ ناول چھپیا اوہ ملک دی ونڈ دے دیہاڑے سن۔ تے جوشوا جی اوہناں دناں وچ اک ایسے مکان وچ رہندے سن جہدے پٹھلی منزل وچ اک ہندو رہندہ سی۔ اوہناں دناں دی نام لٹ گھسٹ وچ اوس ہندو دا گھریا روئی لٹیا گیا تے نال ای جوشوا جی دے گھر نوں وی ایہہ صدمہ سہنا پاتے دو جے مال اسباب دے نال نال پتی ورتا کملا دے وی سارے نسخے لٹ دی بھینٹ چڑھ گئے۔“ (81)

آصف خاں ہو رراں اپنے مضمون وچ ایس ناول داسن اشاعت 1923ء لکھیا اے۔ شہباز حسین سید ہو رراں نے اپنے ایم اے پنجابی دے مقالے وچ جہیز اہون کدھرے وی موجود اے تے نہ ای مینوں کے ہو شخص یا سرکاری لاہیری وچ ملیا اے۔ ایہدی وجہ جوشوا جی ایہہ دی پٹی جہاں دناں وچ ایہہ ناول چھپیا اوہناں دے گھر نوں وی ایہہ صدمہ سہنا پاتے دو جے مال اسباب دے نال نال پتی ورتا کملا دے وی سارے نسخے لٹ دی بھینٹ چڑھ گئے۔“ (81)

ii. منڈے دامل

’منڈے دامل‘ The price of the boy جو شوا ہو رراں دا دوسرا ناول اے۔ ایہہ ناول (ناولٹ)

35 پینیس صفحاں دا اے۔ ایہدے وچ کل ست (7) باب یں۔ ایس ناول دے پہلے صفحے تے صرف ایہہ چھاپیا ہویا اے۔

منڈے دامل (The Price of the boy)

مصنفہ جوشوا فضل الدین بی اے۔ ایل ایل بی

تعداد 1000 قیمت

اوس ویلے شاید کتاب اس طرح ای چھپ دی ہوئے گی۔ کیونکہ نہ تے ایس کتاب تے چھپن ورہا لکھیا ہویا نہ ہی پبلشر دا لکھیا ہویا اے۔ کتاب دے اخیر لے صفحے البتہ پبلشر تے پریس بارے دس پائی ہوئی اے۔

مشعل پریس کھرڑ ضلع انبالہ میں

بہا ہتمام پادری ڈبلیو۔ ایم رابرٹ صاحب ایم۔ اے پرنٹر و پبلشر چھپ کر کھرڑ ضلع انبالہ سے شائع ہوا۔ ایس نکلے ناول دے چھپن ورہے بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے 'جوشوا فضل الدین حیاتی، فکر تے فن وچ کافی بحث کیتی اے۔ جدوں وی کوئی گل Controversial ہوندی اے۔ اوس دی سچائی نوں معلوم کرن واسطے دلایاں دی لوڑا اے۔ ایس ناول تے چھپن ورہا موجود نہیں سی۔ ایس کر کے شہباز حسین سید ہوراں دا ایم اے پنجابی دا مقالہ جیہڑا اوہناں 1973ء وچ لکھیا سی۔ جس دا عنوان جوشوا فضل الدین دے ناول ویکھیا تے اوہناں منڈے دے مل بارے لکھیا سی۔

”ایہنا ولت جوشوا جی نے ’پتی ورتا کلا کولوں گھوگھٹ تیراں ورہے بعد وچ لکھیا اے۔‘“ (82)

فیر ایسے مقالے وچ اوہناں ایس ناول دا چھپن ورہا 1928ء لکھیا اے۔ اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے 'جوشوا فضل الدین، حیاتی فکر تے فن وچ شہباز حسین سید دی تاریخاں نوں روکیتا اے۔ تے اوہناں کافی دلایاں دین توں بعد لکھیا اے۔

”مقالہ نگار نے اک تھاں تے ایہد اسن اشاعت 1928ء درج کیتا تے اک تھاں تے

1932ء۔ جد کہ ساڈے خیال موجب ایہد صحیح سن اشاعت 1938ء دا بن دا اے۔

جدوں کہ جوشوا ہوراں ایل ایل بی کر چکے سن کیونکہ ایہدے تے اوہناں دا پورا ناں انج درج

اے۔ جوشوا فضل الدین چوہدری بی اے، ایل ایل بی۔“ (83)

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی تحقیق نوں مد نظر رکھ کے منڈے دے مل دا چھپن ورہا 1938ء میتھ

لیندے آں۔ منڈے دامل، اک منڈے برج لعل دی کہانی اے۔ جیہڑا خوبصورت تے خوب سیرت ہوندا

اے۔ اوہ لاہور دارہن والائیں سی۔ اوہ لاہور دے اک محلے وچ مکان کرایے تے لے کے ہور منڈیاں دے نال رہندا اے۔ اوس محلے وچ جے رام داس وی رہندا سی۔ ایہہ معمولی تنخواہ دار کلرک سی۔ پر اوہ سفید پوش سی۔ جوشوا ہوری اوس دے بارے لکھدے نیں:-

”جے رام داس کے بیچ کے غریب سن پرانج والے بندے سن تے لوک وی ایسے کر کے اوہناں نوں چنگا جاندا سن۔ دنیا اوہنوں ای چنگا جاندا اے جیہڑا اپنا پانچ کچی رکھے۔ تے تھاں تھاں مروں مروں نہ کردا پھرے۔“ (84)

اس طرح جے رام داس دے گھرانے دا تعارف قاری نال ہوندا اے۔ جے رام داس دیاں بیچ دھیاں تے اک پتر سی۔ وڈھی ڈھی دانان ’شانتی‘ سی۔ شانتی تے شاستری نے دائل پاس کیتا سی۔ اوہ دماغ دی چنگی سی پر غرت دی جہ نال پڑھ نہ سکی۔ پڑھائی چھڈ کے اوہدا کم نکلیاں بھیناں نوں ساٹھنا سی۔ ’برج لعل‘، گوانڈھی ہون دی جہ نال اوہناں دے گھر آندا جاندا سی۔ ’شانتی‘ تے ’برج لعل‘ اک دو جے نوں پسند کرن لگ پندے نیں۔ اتھے ناول کار روایتی عشق تے پیار محبت دا ذکر اس طرح کردا اے:-

’برج لعل گل اوے کہ میل میلاپ تھوں پیار محبت تے پیار محبت توں لکھ کے دوو ویں شانتی تے برج بن عشق دے دیوتے دے پچاری ہو گئے سن۔ نہ شانتی نوں برج بغیر چین آوند اتے نہ برج دا شانتی ہناں کدھرے دل گدا۔“ (85)

جوشوا فضل الدین ہوراں دا انداز بیان اتنا خوبصورت ہوندا اے کہ بے جان کہانی وی دلچسپ لگن لگ پندی اے۔ کہانی بالکل روایتی اے۔ ’لعل برج‘ واپس گھر پرت جاندا اے۔ ماں اوس دے چہرے توں اوسدا حال جان جاندا اے۔ ماں ممتادی محبت توں مجبور ہو کے ’برج‘ دے باپ ’لالہ گوکل چند‘ نوں کڑمانی واسطے مناندی اے۔ ’برج‘ دی ماں اپنے جیٹھے پتر نوں بہت importance دیندی اے۔ ساڈھی رحمتل وچ وڈھے پتر کولوں بہت توقعات وی ہندیاں نیں۔ ’لالہ گوکل چند‘ دلوں لالچی بندہ سی۔ اوس اپنی ووہٹی نوں نالنے دی کوشش کیتی۔ اوہ اپنی ووہٹی نوں کہندا سی:-

”بھاگ والے۔ جتاں چہ ویاہ نوں پائیں گی اوہناں ای بہتا دا ج گھر آئے گا۔ کامل کیتیاں تے اہنا سکھ سکھنی کڑی ساڈھے ہتھ پھڑ ادنی ایس توں ایویں جھل نہ پئی کدا۔ آج کل کڑیاں ہزاراں رویاں دا دا ج گھر لیاوندے نیں۔“ (86)

اتھے سانوں ’لالہ گوکل چند‘ دے لالچی ہون دا پتہ چلدا اے۔ ’لالہ گوکل چند‘ اپنی ووہٹی نوں ملایا لو بھدا

رستہ دکھان واسطے اک جھوٹا تارا اپنے گھر بھیجا اے جس وچ کافی ساریاں سودیاں دا گھانا 'Show' کروا اے۔ فیر طریقے طریقے نال اپنی ووہٹی نوں سنائی کر دا اے۔

”ہن دس میں کہند اسان ما جے رام داس کیاں نال کوئی روپے دی گل کر لو۔ ووہٹی دے
 دا ج نال دس پندراں ہزار ہوندے تے در در کمر تے نہ منگدے پھر دے۔ ہن دس کیہڑے
 کھوہ وچ میں ڈگاں جا کے۔ اوس ویلے تیسیں دوویں میرے سندے نہیں ساؤ“ (87)

استھے سانوں دا ج دے لالچ دا واضح اشارہ ملدا اے۔ جوشوا فضل الدین ہوری لوکاں دے جہیز دی منگ تے وی روشنی پاندے نیں۔ ’برج‘ دے گھر آیا تے اوہدی ماں اوس نوں سوہرے گھر خط لکھن تے مجبور کر دی اے۔ اوس وچ روپے وی جہیز دے ناں تے منگے جاندا نیں۔ جے رام داس دے گھر بچپال آجاندا اے۔ جے رام داس جو ابی خط لکھ کے اپنی عزت دا واسطہ دیندا نیں۔ لالہ گوکل چند جو ابی خط وچ لکھدا اے کہ منڈا نہیں مندا اے۔ دوسرا اوہ وی پسند نہیں کرے گا کہ اوہدے سوہرے سکھ سکھنی بانہہ لکاندی آوڑے۔ دونوں گھراں وچ پھک پے جاندی اے۔ شانتی پریشان ہو جاندی اے۔ استھے جوشوا فضل الدین ہوراں اک گیت وی لکھیا اے۔ جہدے پہلے بول نیں:-

گیا تے کلیرے وچ

تھم جنڈری دا گھانا بھج (88)

جوشوا ہوری ویسے ای Poetic Way وچ لکھدے نیں۔ گیت لکھدے اوہناں ناول دے کردار ’’شانتی‘‘ دے جذبات دا اظہار کیتا اے۔ ’برج‘ وی بظاہر تے ماپیاں نوں راضی کر دیندا اے۔ پر اندروں اندر وچھوڑے دی آگ وچ جل دار ہندا اے۔ استھے ناول کار بڑی سوتنی گل کر دا اے:-

”لالہ گوکل چند دا خیال غلطی کام، کرووہ، موہ، لو بھ، ہنگار سارے گھڑی پل لئی اپنا جوش
 دکھاندے تے پھر ہولی ہولی جھک وانگر بہہ جاندا نیں۔ انتھوں تیکر کہ اکا اہناں داناں
 ای مٹ جاندا اے۔“ (89)

ادھر ’برج‘ نوں شانتی دا خط ملدا اے۔ تے اوہ ایہہ پڑھ کے پاگل ہو جاندا اے:-
 ”تیسیں دا ج منگدے اوہناں دا ج ملے گا۔ تہاڈاویاہ ہوویگا تے خوشیاں ہون گئیاں پر
 انہاں خوشیاں دے نال اک بلدی چتا وی ہووے گی جہدے اتے اک جوان کڑی اپنی
 جان دے رہی ہووے گی۔“ (90)

شانتی داج نہ ہون دی وجہ نال جل کے مرجاندی اے۔ 'برج لعل' اوہدی موت دا پڑھ کے گڈی تھلے سردے کے جان دے دیندا اے۔ برج چند نے مرن توں پہلاں چار خط لکھے اک پیونوں، اک پولیس نوں جس وچ خودکشی دا اقبال کیتا، اک لالہ جے رام داس نوں جس وچ اوہناں کولوں معافی منگی تے چوتھا شانتی دی روح نوں لکھیا۔ چوتھے خط وچ کی لکھیا 'جوشوا' ہوری اوس نوں راز رکھنا چاہندے نیں۔ ۶ تھے ناول کار نیں قاری واسطے چٹیک پیدا کیتی اے۔ 'لالہ گوگل چند' وی پاگل ہو جاندا اے تے کر لاندرا ہندا اے:-

'پتر پتر میرا جیٹھا پتر آجا۔ میں داج نہیں منگدا' (91)

ایہہ ناول ہندو کلچر تے ہندو گھرانیاں دیاں سوچاں دی سچی تصویر الیکدا اے۔ جوشوا نے ساڈھی راجتھل وچ جیہڑے بھٹنر نیں اوہناں دی نشان دہی کیتی۔ لعلوں دی پنڈ وچ آصف خاں ہوراں اوہناں دے ناولاں بارے لکھیا اے:-

'ایہناں ناولاں وچ وی اوہنے زندگی دیاں وچیاں تے سچیاں قدراں نوں کھ رکھیا۔ اخلاقی

تے سماج سدھار دے نظریات نوں بلند کیتا اے۔' (92)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں ایہناں ناولاں دے لکھن وچ کوئی نہ کوئی مقصد کار فرما سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

'کجھ انج احساس ہوندا اے کہ جے ایس معاشرتی مسئلے نوں ای پیش کرنا سی تے اصل

ناول اتھوں ای شروع ہونا چاہیدا سی تے اوہ کشمکش وکھائی جاندا جیہڑے ایس معاشرتی

رکاوٹناں الاکھن لئی منڈے تے کڑی یا کڑی دے مایا نوں پیش آوندی اے۔' (93)

شہباز حسین سید ہوری اپنے تحقیقی مقالے (ایم۔ اے پنجابی) وچ لکھدے نیں:-

'جوشوا فضل الدین صاحب نیں پتی ورتا کملا کولوں گھٹو گھٹ تیرہ وریاں مگروں لکھیا اے۔

اے ناولت جوشوا فضل صاحب دے کہن موجب 1934ء وچ لکھیا گیا اے۔ ایس ناولت

بارے ایہناں نیں راقم نوں دسیا۔ جے ایہہ اک اخبار دی خبر توں متاثر ہو کے لکھیا گیا اے۔

اوہ خبر ایہہ سی کہ اک کڑی تے اک منڈے نے داج دے مسئلے توں تنگ آ کے ویاہ نہ ہون

مگروں خودکشی کر لئی۔' (94)

یاد رہے جدوں شہباز حسین ہوراں ایہہ مقالہ لکھیا اوس وقت جوشوا فضل الدین صاحب حیات سی۔

اوہناں نال مقالہ نگار نیں ملاقاتاں وی کیتیا سی۔ Iant Wati اپنی کتاب "The Rise of the

"Novel" وچ لکھدیاں نہیں:-

"It has been suggested, Novels is the sum of Literary techniques where by the novels are imitation of human life follows the procedures adopted by philosophical realism in its attempt to ascertain and report the truth."(95)

’منڈے دامل، اجہی کہانی اے جیہڑے سچائی تے اساری گئی اے۔ ہر کہانی دی کہانی پچھے کوئی نہ کوئی حقیقت ہوندی اے۔ جوشوا فضل الدین، ہوراں ایس ناول وچ سوسائٹی دے اوہناں ناسوراں بارے اشارہ کیتا اے۔ جہدی وجہ نال انسان خودکشی کرن تے مجبور ہو جاندا اے۔ اس ناول نوں اک اصلاحی ناول کہہ سکدے آں۔ ناول دی ویسے حیثیت تے غور کرینے۔ ایہہ اک ’Minor Work‘ اے۔ اس طرح وی نا پختہ ناول اے۔ جس وچ اک مقصد بیان کیتا گیا اے۔ 1938ء یاں 1932ء اوہ زمانہ سی جدوں انگریزی ادب تے اردو ادب وچ اوہناں دے Contemporary پریم چند گوشہ عافیت، میدان عمل تے گنودان، Virginia Wolf، Lighthouse، The Waves تے The Year تخلیق کر رہی سی۔ اوس وقت جوشوا فضل حسین دا افسانہ نما ناول قابل فخر ناول نہیں۔ جوشوا فضل الدین اک پڑھے لکھے لکھاری سی۔ اگر اپنے سمکالیاں دے ناول پڑھ لیندے تے اوہناں دا ناول ’منڈے دامل‘ ہو رطرح تخلیق ہوندا۔ شاید ایہہ ناول پڑھ کے ای اوہناں دے دوست مسٹر کارنیلس نے 1944ء وچ کہیا سی:-

”شاید پنجابی زبان وچ اے ایٹی ترقی نہیں کیتی نہ ہی ایہدی نثر وچ اے ایٹا کھلارتے

ڈوہنگائی پیدا ہوئی اے جے سائیکالوجی جیہی نازک شے نبھاسکے۔“ (96)

بہر حال ایہہ ناول جیہڑے ایس کر کے قابل قبول اے کہ ایہیے ناولاں دی نیہہ تے پنجابی ناول دی عمارت اساری گئی اے۔

iii. پر بھا

پر بھا جوشوا فضل الدین ہوراں دا تیجانا ناول اے۔ خود جوشوا فضل الدین ہوراں ناول دے مکھ بندھ

وچ لکھیا اے:-

”پر بھا 1945ء وچ کورکھی وچ چھپیا سی تے بے حد سراہیا گئی۔ یونیورسٹی ٹیکسٹ بک کمیٹی

ولوں لہوں انعام ملیا نالے گیانی تے پنجابی آنرز دے امتحان لئی مقرر کیتی گئی۔ اوس سال

یونیورسٹی نے ایہہ فیصلہ کیسا سی جے پنجابی دے امتحان ہر تیاں پسیاں وچ لئے جان،
 کورکھی، اردو، ہندی۔ یونیورسٹی نے ایہناں تیاں امتحاناں لئی 'پربھاناول' مقرر
 کردتا۔" (97)

'پربھا' بارے مصنف ولوں ایس مضمون توں سانوں جانکاری حاصل ہوندی اے کہ 1945ء چھپے
 ایس ناول نوں کئی اہمیت حاصل سی۔ 'پربھا' توں پہلوں جوشوا فضل الدین ہوراں دا ناول 'برکتے' وی اک
 نفسیاتی ناول متھیا گیا اے۔ ایہہ وی ونڈ توں پہلاں دا اک نفسیاتی ناول اے۔ ناول دا مرکزی کردار رامیش
 اک پی سی ایس ایف ہوندا اے۔ اوس دی پوسٹنگ 'کالاباغ' دے علاقے اچ ہوندی اے۔ ناول نوں مختلف
 سرناویاں پیشھ اونٹیں باباں وچ ونڈیا گیا اے۔

پہلا باب ڈاک بنگلہ:- جس وچ ناول کارنے اوس علاقے بارے دسیا، منظر نگاری کیتی اے۔ ایس
 علاقے دے رائے صاحب لالہ دوارکانا تھ ایس ڈاک بنگلے وچ مسٹر رامیش نوں ملن آندے نیں۔ مسٹر رامیش
 ایس علاقے دے ایس ڈی او ہوندے نیں۔ ایس علاقے سو پین تے گل کتھ ہوندی اے تے رامیش ایس
 علاقے دے لوکاں دے کریکٹر تے کجھ اسطرح گل کردے نیں:-

"رائے صاحب تہا نوں پتہ اے میں مقدمہ ای روز اہو کرنا۔ او حال تے اغوا، اچ اوہدی
 ووہنی اوہ لے، گل اوہدی رن اپنے کھسکائی تے پھیر آخرونوں اک دو جے دی وڈھ تک تے
 قتل۔ جے ایہہ بھیڑ چال چلن دے کارن نہیں تے ایہہ مقدمہ کتھوں آجاندے
 نیں۔" (98)

رامیش ہوراں دی اوس علاقے بارے رائے ای ناول اساری دی وجہ بن جاندی اے۔ ایس رائے
 دی وجہ نال کئی الجھنا پے جاندیاں نیں۔

پہلی ملاقات:- ایس بنگلے وچ راجکماری سکول انسپکٹرس وی ٹھہری ہوئی سی۔ رامیش صاحب نوں
 راجکماری پسند آ جاندی اے۔ دونوں دا تعارف ہوندا اے۔

تیجا باب:- جھکڑ جھولے: وچ لکھاری لکھدا اے کہ رامیش دے دل وچ راجکماری دی صورت تھاں بنا
 لیندی اے تے اوہ اوہدے خیالاں وچ الجھایا رہندا اے۔

چوتھا باب پدھرا راہ:- رامیش صاحب عشق دی آگ وچ جلن لگ پیندے نیں۔ راجکماری تے
 رامیش دی گپ شپ رہندی اے تے دونوں اکٹھے سفر کرن دا ارادہ کردے نیں۔ رامیش صاحب موٹر

منگواندے میں تے دونویں اپنی منزل ول ٹر پیندے میں۔ اتھے لکھاری سوہنے ڈھنگ نال اوہناں دی منزل دا ذکر کردا اے:-

”نہ منزل دور نکلی تے نہ ہی راہ وچ کوئی اوکڑ آئی۔“ (99)

پنجواں باب کھلیاں اکھیاں:- جدوں رامیش صاحب نوں پتہ لگدا اے کہ راجکماری ’جیونا‘ دی رہن والی اے تے راجکماری موٹرنوں او تھے روکن واسطے کہندے اے۔ رامیش صاحب داموڈ بدل جاندا اے تے اوہ کرو دھ تے حقارت نال کہندے میں:-

”میں ایذا بھولاتے بے وقوف نہیں۔ میریاں اکھیاں کھلیاں تے میں کسے جال وچ نہیں

پھس سکدا۔ میں تہانوں لوکاں نوں جاننا۔ چوری تے یاریاں۔ او حالے تے ڈاکے تامل

خونی، بد معاش، تسیں اوہناں وچوں ہو۔ تہاں دھوکا دتا اے مینوں“ (100)

چھینواں باب سہنی دا ڈنگ:- مسٹر رامیش راجکماری نوں اک شکاری سمجھدے میں۔ لاہور آکے اپنے بھر جاتی نوں ویا دہ واسطے ہاں کر دیندے میں۔

ستواں باب لٹی ڈارنگ:- رامیش صاحب دا ویاہ منے پر منے خاندان وچ طے ہو جاندا اے۔ لٹی نال اوہناں دا ویاہ دھوم دھام نال ہو جاندا اے۔ لٹی نال اوہناں دا ویاہ دھوم دھام نال ہو جاندا اے۔ لٹی مغربی تہذیب دی ولدادہ ہوندی اے تے رامیش وی اوس دے مگر لگ جاندا اے۔ لٹی نوں تھوڑی دیر بعد ای حیاتی dull لگن لگی اوہ پارٹی کرن تے کنسرٹ کروان دا پروگرام بناندی نے۔ رامیش صاحب دی اجازت دے دیندے۔ کنسرٹ دی رہرسل واسطے لاہور توں آرٹسٹ آون لگ پئے۔ اتھے ناول کار نے آرٹسٹاں دی شخصیات تے وی کھل کے روشنی پاند اے۔ اک دفعہ رامیش ہوراں نوں غصہ آوی جاندا اے۔ پر لٹی ہوری ناراض ہو جاندا اے۔ فیر آرٹسٹ حضرات اوہناں نال گلہ کردے میں کہ گھر بلا کے بے عزتی کیتی اے۔ رامیش ہوراں موڈ کجھ ٹھیک ہوندا اے۔ تے اوہ فیر اوس ویلے کچھ پیچی وٹ دا اے جدوں اک نوجوان آرٹسٹ آسرا دے کے لٹی ہوراں نوں اٹھاندا اے۔ اتھے لکھاری رامیش ہوراں دی حالت اس طرح بیان کردا اے:-

”مسٹر رامیش نے دھون نیویں کر لئی۔ بکرے دیاں تہاں بھجیاں جا چکیاں سن۔ حسن قصائی دی

چھری پھرنی باقی سی۔“ (101)

اتھے مغربی تہذیب آہستہ رامیش ہوراں دے گلے دی پھاہی بن جاندا اے۔

اٹھواں باب پارٹی تے کانسرٹ:۔ پارٹی تے کانسرٹ دی تیاری دھوم دھام نال ہوندی اے۔
 رامیش ہوراں دا گھریلو جیون مٹی گھٹے وچ رل جاندا اے۔ پارٹی تے کانسرٹ کروان توں بعد لٹی ہوری نوں
 ودھائیاں ملدیاں نے کہ اوہناں اک کامیاب شام دا پر بندھ کیتا۔ کجھ لوگ رامیش ہوراں نوں اک
 Accomplished Wife ملن تے خوش قسمت گرداندے نیں۔ اوہناں دا اک یار گلاں گلاں وچ
 اوہناں نوں کہندا اے:-

رامیش صاحب نے وی بس کے کہا 'You are a lucky dog' 'رامیش'

Lucky or not Lucky. Least, I am a dog at all

Night."(102)

جوشو افضل الدین ہوری تھاں تھاں تے چوٹاں کردے نیں۔ اوہناں دی لکھت دی اک وڈھی خوبی
 ایہہ وی اے کہ اوہ کدھرے وی مصنوعی نہیں لگدی۔ اوہ حقیقی جذبات دی ترجمانی کردی اے۔ مغربی تہذیب
 دی دلدادہ لٹی حدوں ودھ کے کم کردی اے۔ رامیش صاحب اوس دیاں حرکتاں تے کڑھدے نیں۔
 نواں باب زمانہ پتر:- لٹی ہوراں دیاں عاداتاں توں رامیش پریشان رہن لگ پئے۔ اوہ فلکراں سوچاں دے
 جھکڑاں وچ گھرے رہندے۔ رامیش صاحب کولوں کچھری داکم وی صحیح نہیں ہوندا۔ لٹی دی آزادی نسواں
 نے اوہناں دی عزت گھٹے وچ ملا دتی۔ رامیش صاحب دو مہینے دی چھٹی لیندے نیں پر بیگم صاحب دے
 چالے نہیں بدلدے۔ رامیش صاحب نوں اک چھٹی ملدی اے۔

دسواں باب اک امانت:- ایہہ خط راجکماری دی بہن دلاری دلوں سی۔ اس توں پہلا راجکماری
 رامیش صاحب والی گل تے اوہناں دی زیادتی کرن والی حرکت سنا چکی سی۔ راجکماری ایس توں پریشان
 رہندی اے۔

یارواں باب ہتھو اں دے ہار:- راجکماری بیمار ہو جاندی اے۔ تے ڈاکٹر دسدے نیں کہ اوس نوں
 دق ہو گئی اے۔ ڈاکٹر صاحب اوس نوں چھٹی لے کے آرام کرن دی ہدایت کردا اے۔

بارہواں باب پاگل:- رامیش نوں جیہڑا خط دلاری ولولیا سی اوہدے وچ راجکماری ولوں وی خط
 ہوندا اے اوہدے ایس خط وچ رامیش ہوراں دی بے مروتی دا ذکر سی۔ اوس خط دا ایہہ جملہ قابل غور اے:-
 "تساں اوہداں لیا تے اوہدے دل نوں اپنے وہم دے پتھر مار کے پھیتی پھیتی

کردتا:-"(103)

رامیش صاحب دی دماغی حالت بیوی دے چال چلن توں ٹھیک نہیں سی۔ ایس خط تے اوکا ای اوہناں نوں ہلاکے رکھ دتا۔ اتھے لکھاری نے ناول دانفسیاتی پکھ دسیا اے۔ رامیش صاحب داضمیر اوہناں نوں کچوکے دیندا اے اوہ کہندے نیں:-

”پاپی..... پاپی..... میں پاپی“ تے اپنے سراتے دو تھوی ماری دلاری دی آواز
 اہناں دیاں کناں وچ کونج رہی سی۔ تہاڈے ہتھ اک کنواری کنیادے لہو نال رنگے ہوئے
 نیں“ (104)

اس طرح ’رامیش‘ ہوراں دی کیفیت پاگلاں والی ہو جاندی اے۔ دو بے پاسے اوہناں دی بیوی
 ’دلی‘ کسے نال ادھل جاندی اے تے فیر کسے دے ہتھوں قتل وی ہو جاندی اے۔

تیرواں باب لاپتہ:- رامیش صاحب دے گھر والے ڈاکٹر دے کہن تے اوہناں نوں گھر لے
 آندے نیں۔ اک دن اوہ گھروں نس کے غائب ہو جاندے نیں اوہناں دا کجھ پتہ نہیں چلدا۔

چودھواں باب سرگی ویلا:- راجکماری وی ہسپتال وچ اپنی بیماری کارن داخل ہوندی اے۔ اک دن اوہ ہسپتال
 توں مرن واسطے نس جاندی اے۔ ایبٹ آباد ول اک نکی جوہ کول اک اللہ والے فقیر نوں اک تیویں بے ہوشی
 دی حالت وچ ملدی اے۔ سائیں بابے ہوری نیک بندے سی اوہناں دی برکت نال اوہ تیویں ہوش وچ
 آجاندی اے۔ اوہ تیویں راجکماری ہوندی اے۔ اتھے سائیں بابا راج کماری نوں مایوسی چوں کڈھ کے اللہ
 نال لو لگان دا کہند اے۔ اوہ اتھے سائیں بابا دی خدمت کردی تے اللہ تعالیٰ دی عبادت وچ رچھ جاندی
 اے۔ سائیں بابا اوس نوں واپس دنیا داری ول بھیج دیندا اے۔ نالے دعا دیندا اے

پندرھواں باب:- راجکماری واپس آجاندی اے نوکری وی شروع کر دیندی تے فقیر ہو کے دن رات
 عبادت کردی اے۔ اوہ رامیش صاحب تے اوہناں دی زیادتی نوں وی بھل جاندی اے۔

سولواں باب پریت دے سوئے:- راجکماری دی پوسٹنگ جہلم ہو جاندی اے۔ اتھے اوس نوں اک
 سودانی منکھ ملدا اے۔ اوہ اوس نوں پچھان جاندی اے اوہ رامیش صاحب ہونڈے نیں۔ راجکماری اوس
 نوں گھر لے جاندی اے۔

ستارہواں باب ڈاکٹر دی رائے:- راجکماری ڈاکٹر نوں دکھاندی اے۔ ڈاکٹر کہند اے کہ ایہہ
 نفسیاتی مریض اے۔ نفسیاتی الجھاؤ دی وجہ نال ایس دی ایہہ ذہنی حالت ہوئی اے۔ راجکماری نوکراں نوں

اوبدی خدمت تے لادیندی اے۔ اوس نال چنگا سلوک کردی اے۔ رامیش نوں کوئی ہوش نہیں ہوندا۔ اس کم وچ لگ کے راجکماری رب ولوں تھوڑا عبادت وچ کوتاہی کردی اے۔ اک دن اوہ رامیش ہوراں دے خلاف ہو جاندی اے۔

اٹھارہواں باب دھکو دھوڑے :- اوہ اوہناں نوں چھڈ کے دورے تے چلی جاندی اے۔ اتھے لکھاری کہانی نوں اگے ودھان واسطے اک استانی دے مونہوں اک واقعہ سناندا اے کہ اک بندے نے شراب پی کے قتل کردتا۔ فیر اتھے راجکماری رامیش صاحب دے پچھلے سلوک دا تقابلی جائزہ لیندی اے تے سمجھ جاندی اے کہ رامیش صاحب پاگل ہون توں پہلاں والی حیاتی وچ افسری دے نشے وچ سان۔ ایس کر کے اوہناں راجکماری دے جذبات دا خون کیتا۔ نشے وچ قتل کرن والیاں نوں عدالت معاف کر دیندی اے تے اوہ وی اوہناں نوں معاف کر دیندی اے۔ اوس نوں احساس جرم وی ہوندا اے۔

انہیواں باب جیون پر بھا :- راجکماری واپس گھر آ جاندی اے۔ رامیش صاحب دی حالت فیر خراب ہو جاندی اے۔ ڈاکٹر صاحب تے راجکماری دی کوشش نال رامیش صاحب ٹھیک ہو جاندا نہیں۔ اوہناں نوں سب کچھ یاد آ جاندا اے۔ راجکماری اوہناں نوں سائیں بابا نال ملاندی جنہاں اوس نوں حیاتی دی سدھی راہ دکھائی سی۔ دونویں رب دی عبادت وچ لگ جاندے نیں۔ اوہ راجکماری کولوں اپنے پہلے سلوک دی معافی منگ دے نیں۔ راجکماری مونہوں کچھ نہیں بولدی تے لکھاری لکھدا اے :-

”پر راجکماری دی اکونظر نے مسٹر رامیش نوں دنیا جہان دے اوہ سارے سببے دے دتے
جیہڑے آدمی ہزاراں گلاں وچ نہیں کرسکدا۔“ (105)

ناول کار نے چند جملیاں نال اوہناں دے جذبات دس دتے۔ ایہہ اک نفسیاتی ناول اے۔ جوشوا فضل الدین ہوراں دے ناول برکتے وی اک نفسیاتی ناول کہیا جاندا اے۔ پر ایہہ ناول اوبدے نالوں کدھرے بہتر لکھت اے۔

جوشوا فضل الدین ہوراں دا انداز بہت خوبصورت اے۔ تحریر مختصر تے پر معنی ہوندی اے۔ زبان دی چاشنی نے Poetic Way پر پھن والے تے سوہنا اثر چھڈ دی اے۔

ناول وچ مغربی تے مشرقی تہذیب دا تقابلی جائزہ لیا اے۔ ناول وچ اک مقصد بیت اے۔ ناول کار ایہہ دسنا چاہندا اے کہ بغیر تحقیق دے کسے بارے رائے قائم نہیں کرنی چاہیدی اے۔ جیہڑی رائے

’رامیش‘ ہوری راجکماری تے اوہناں دے علاقے دیاں تیویاں بارے دیندے سی۔ اوس طرح دی حرکت اوہناں بیوی لئی کردی اے۔ سچ مچ کسے نال اودھل جاندی فیئرقل وی ہو جاندی اے۔ رامیش تے راجکماری دونوں مختلف وقتاں وچ اپنے آپ نوں پاپی ٹھہراندے نیں۔ اتھے جوشوا فضل الدین اپنے کرداروں کو لوں Confess کرواندے نیں۔ رامیش دی ذہنی حالت۔ راجکماری دی سوچ سوچ کے اپنی جان نوں روگ لگا لینا ناول وچ نفسیاتی رجحانات دی نشاندہی کردا اے۔ ناول دی منظر نگاری تے واقعات نگاری پچھے ڈھنگ دی اے۔ جسٹس کارنیلس نے ناول دے مکھ بند وچ لکھیا اے:-

Mr. Joshva is a Punjabi of the Punjab country side, born and bred, the atmosphere he creates, the characters whom he brings to life in this book, the situation he builds up and their resolution, are of the soil the air of the Punjab, as such as are the golden mustard fields, or the result of the wind blowing through Killa after Killa of tall sugar cane."(106)

ناول وچ کدھرے جھول وی نظر آندا اے۔ راجکماری دا ہسپتال چوں نس کے خودکشی دے ارادے نال جانا تے اوتھے با بے سائیں داملنا۔ اک کلی تیویں واسطے اوس زمانے وچ ایہہ قدم چکنا مشکل جا پدا اے۔ تے لئی دی مغربیت دے حوالے نال اوس دے مایا ولوں کوئی گل بات نہیں دسی گئی۔ نالے رامیش صاحب کله ای سارے حالات بھگتدے رہے۔ حالانکہ ایہہ شادی اک arranged marriage سی۔ اسی اسلم رانا ہوراں دی ایس گل نال وی ہمت آں:-

”جے جسٹس اے آڑ کارنیلس ہوراں دی نفسیاتی ناول نگاری والی گل جوشوا جی دے ذہن وچ نہ ہندی تے اوہ رک رک کے ایس ناول دیاں نفسیاتی گتیاں نوں اجاگر کرن دی کوشش نہ کردے۔“ (107)

’پر بھا‘ 1947 توں پہلاں چھپے ہوئے ناولاں و وچ بدلن والے رجحانات دی نشاندہی کردا اے۔

.8 پروفیسر زنجن سنگھ

.i پریم کئی 1932ء

پروفیسر نرنجن سنگھ نے 1932ء وچ ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ ایس ناول بارے لکھیا گیا اے:-

"Professor Niranjana Singh younger brother of master Tara Singh, wrote prem Kani, (The drop of love) which is a spiritual companion, to his elder brother's "Prem Lagan". (108)

9. ہر بخش سنگھ

i. شکنتلا

ہر بخش سنگھ نے چونکہ اک ای ناول تخلیق کیتا۔ ایس کر کے اک لکھاری دی حیثیت نال کدھرے وی ذکر ملدا اے۔ ایس ناول بارے لکھاں دی پنڈ لکھیا اے:-

”ہر بخش سنگھ نے پنجابی داسبھتوں وڈا ناول لکھیا اے۔ ‘شکنتلا’ دی کوند بھاویں کھلرویں اے۔ پر ایہدی وڈیائی ایس وچ اے کہ ایہنے اپنے اندراوس دور دے سیاسی رجحانات تے آزادی دی لہروں سمویا ہویا اے۔“ (109)

10. روپ لال

i. ہیر سنگھ

روپ لال نے وی اکلوتا ناول ‘ہیر سنگھ’ تخلیق کیتا۔ اس دا ذکر صرف انسائیکلو پیڈیا آف پنجابی لٹریچر دے صفحہ 459 تے ملدا اے۔

11. جوگندر سنگھ:

i. کملا 1944

ii. کامنی 1946

جوگندر سنگھ لکھاری دی حیثیت نال اتنے جانے بچھے نہیں۔ اوہناں دے دو ناولاں کملا 1944 تے کامنی 1946 دا ذکر انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر (وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ) دے صفحہ 459 تے ملدا اے۔

12. گربخش سنگھ

i. ان ویابی ماں 1940ء

ii. رکھاں دی جرید 1973ء

گربخش سنگھ ہوراں دا کم پنجابی ناول دے حوالے نال اتنا زیادہ نہیں پراوس ویلے ناول کاری اتنی دھیمی ٹور چل رہی سی کہ اک یاں دو ناولاں دا وی وا دھا بہت وڈھا وا دھا سی۔ اوہناں دا اک ای ناول ان ویابی ماں 1940ء وچ چھاپے چڑھیا۔

ان ویابی ماں

ان ویابی ماں دی کہانی دراصل پر بھادی کہانی اے۔ پر بھاجیہڑی اس ناول دی نائیکہ اے اک وکھری سوچ دی کڑی اے۔ ہر ناول وچ ناول کار دیاں اپنیاں سوچاں دارنگ تھلکد اے۔ ہر کہانی دا پچھو کڑ ہوندا اے۔ پتہ نہیں کیہڑی گھٹنا سی جس توں متاثر ہو کے گربخش سنگھ ہوراں ایہہ ناول لکھیا۔ ڈاکٹر محمد احسن فارقی لکھدے نیں:-

”کامیاب ناول وہی ہے جس کا پہلا جملہ قصہ شروع کر دے توچہ کھینچ لے دل کو لگا کے دل

چسپی شروع ہو جائے۔“ (110)

ناول ان ویابی ماں دا آغاز اک گھٹنا نال ہوندا اے۔ بہار دے شہر مظفر آباد توں ویہ میل دور ریٹائرڈ سرکاری افسراں دی کالونی سی۔ او دھدے کول اک وڈھی سڑک سی۔ شام ویلے ایس سڑک تے پلس دی اک لاری نوں حادثہ پیش آندا۔ ایس وچ لاری تباہ ہو جاندی اے۔ لاری دے سوار پلیس تے مجرم جس دے ہتھاں نوں ہتھکڑیاں تے پیراں نوں بیڑیاں سی صاف بچ جاندے نیں۔ اک تھانیدار تے چار سپاہی حیران سی کہ سواریاں کس طرح بچ گئیاں۔ مجرم جیہڑا بڑا دلیر تے پراعتما دی کہند اے۔ کہ تسی ایس کر کے بچ گئے اوہ کہ تہاڈے نال اک بے گناہ مجرم اے۔ لاری تباہ ہون دی ایس وجہ توں اوہ فیصلہ کر دے نیں کہ اوہ اگلا بندھ پیدل چل کے پورا کرن گے۔ اوہ مجرم دیاں بیڑیاں وی کھول دیندے نیں کیوں جے تھانیدار نوں اوس تے وساہ سی۔ ایس موقعے تے تھانیدار تے مجرم دی گفتگو ویکھو:-

تہاڈا وساہ کدے تہا نوں دھوکا نہ کھوائے؟ قیدی نے آکھیا جدوں حوالدار بیڑی دے

جنرے وچ کنجی پھیر رہی سی۔ تہاڈے ورگے مونہہ والے منگھ گھات نہیں کر دے۔ مینوں

بڑا تجربہ ہے۔ حوالدار نے بیڑیاں اکٹھیاں کر کے کچھیاں مار لیاں۔“ (111)

جدوں ایہہ اپنا اپنا اسباب چک کے ٹرے جا رہے سی۔ سڑک دے کھبے پاسے کھڑی اک کڑی بڑے گوہ نال ویکھ رہی سی۔ مجرم چترنجن اوس نوں پچھان لیندا اے۔ اوہ کڑی اوہدی جماعتن ’پر بھاسی۔ پر بھا اک پنشیے کلکٹر دی دھی ہوندی اے۔ اوہ نال والی کالونی وچ رہندی سی۔ چترنجن اوس دا کالج فیلوسی اوس نوں ایس حال وچ ویکھ کے پر بھا دے دل وچ اوس دے اوپر واپری گھٹنا نوں سنن واسطے نال نال ٹر پیندی اے۔ چترنجن دسد اپنی کہ اوس نوں پھانسی دتی جان والی اے پر اوہ بے گناہ اے۔ اوہ قتل ویلے کولوں لنگھ رہی سی۔ پھر اوس نوں اک سپاہی نے موقعے تے پھڑ لیا۔ اسطراں بے گناہ چترنجن قتل دے الزام وچ دھریا جاندا اے۔ ہورتے ہورتے چترنجن دا پیو جیہڑا سرکاری شہرت والا بندہ سی اوہ وی اوس دی کجھ مدد نہیں کر سکا۔ اوس اعلان کردتا کہ میرا اپنے پتر نال کوئی سمبندھ نہیں اے۔ ناول کارے اتھے پر بھا کولوں سرکاری افسراں تے انج تبصرہ کرو آندا اے۔

”آہ اے سارے اکوہی نیں! پر بھانے آہ بھری۔ ایہہ سرکاری افسر بے قوم جماعت! ساڈی نوں ہستی وچ ہر دو جے بنگلے وچ اک رائے بہادر رہندا اے۔ سرکار دے ہٹھاں ایہہ بڑے بڑے کم کر کے آئے تے پڑتا لیاں کمیٹیاں دے پردھان رہے نیں، اوکھے پل تے آلیشان عمارتاں بنا کے پھناں لیاں نیں۔ پر اپنے لئی ایہہ اک سڑک چنگی نہیں بنا سکدے، اک میننگ امن نال نہیں کر سکدے۔ کلب وچ گلیاں دیاں زنانیاں وانگ تاپنے ویندے نے، وچی بولدے نیں۔ مکے وندے نے۔ لہناں سرکاری افسراں ورگے بے دل، پیاروں سکھنے، خود غرض تے ہمدردی توں اکے خالی آدمی شاید ہی کوئی ہو رہن گے۔“ (112)

ناول کار نے اسطرح اوس ویلے دے سرکاری افسراں بارے جا نکاری کروائی اے۔

”ناول وچ اتھے اک عجیب و غریب موڑ آندا اے پر بھا جیہڑی چترنجن دی صرف کالج فیلوسی۔ اوس توں پہلے اک چنگے منڈے دی حیثیت نال اوہدی عزت کردی سی۔ ورہیاں بعد وچ چترنجن اوس نوں سڑک تے ملدی اے۔ اوس دی کہانی سن کے اک عجیب قسم دے ہمدردانہ محبت بھرے جذبات دا شکار ہو جاندی اے۔ اوہ اوس ویلے فیصلہ کردی اے کہ اوہ چترنجن دے نال جائے گی۔ چترنجن دی کیفیت لکھاری کجھ اسطراں پیش کردا اے

”چترنجن نے وی پر بھانویں آپنی جیون ساتھن دی روشنی وچ کدے نہیں سی ویکھیا پر موڑ
اتے کھلوتے دے مونہہ اتے اوہدی ستار آتما دا خاموش ترلا پر تکھ سی۔ اوہناں کجھ پتہ نہیں
سی کہ اوہ کیہہ چاہوند اسی۔“ (113)

اس توں بعد پر بھاما پیا نوں بغیر دے کچھے چترنجن نال اک تھانے وچ علیحدہ رات گزار دی اے۔
اس وچ تھانیدار وی اوہناں نال تعاون کردا اے۔ اک بے گناہ پھانسی لگن والے مجرم نال اوس نوں وی
ہمدردی ہوندی اے۔ لکھاری اتھے لکھدا اے :-

”تھانیدار نوں وی پر بھاتے چترنجن دے ماتمی عشق وچوں اک ترس بھریا سرور آ رہیا
سی۔“ (114)

پر بھا اک رات چترنجن نال گزار کے گھر واپس پر ت آندی اے۔ مایا نوں ادھی کہانی دس دی اے
نال اک ہفتے بعد پورا جواب دین دا وعدہ کردی اے۔ کیوں جے اوہ چاہندی سی کہ چترنجن دے پھانسی لگن توں
پہلاں وکیل کر کے اوس دی مدد کرے تے اوس نوں بے گناہ ثابت کرے۔ پر ویلہ اوس نوں موقعہ نہیں دیندا۔
اوس علاقے دے زلزلے وچ کجھ قیدی مارے جانڈے نہیں تے کجھ نس جانڈے نہیں۔ چترنجن داناں وی
مرے ہوئے قیدیاں وچ شامل کر کے اوس دی کہانی مکا دتی جانڈی اے۔ چترنجن دی کہانی وقتی طور تے ختم ہو
جانڈی اے۔ پر پر بھادی حیاتی وچ اک اوکھا موڑھ آ جاندا اے۔ عزت دار مایا نوں جدوں اوہ دس دی اے
کہ اوہ چترنجن دی ودھوا اے تے اوس دے بچے دی ماں بنن والی اے۔ ماپے بکے بکے رہ جانڈے نہیں۔ لکھ
سمجھاون دے باوجود وی نہ تے بچہ گران نوں تیار ہوندی اے۔ نہ ہی اوہ ویاہ کرن نوں تیار ہوندی اے۔ اوہ
’ان ویاہی ماں دے نال نال ان ویاہی ودھوا وی بن جانڈی۔ فیرا اک دن اوہ ماں باپ دے لچ پالن واسطے
دریا وچ ڈوبن دا ڈھونگ کر کے دلی ٹر جانڈی اے۔ دنیا واسطے مرگئی ہوندی اے۔ اوہ مایاں دے ناں جیہڑا
خط لکھدی اوس وچ اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطراں کردی اے :-

”میرے دل وچ کوئی کڑتن نہیں، تسی بڑے چنگے ہو، پر رساں دا جادو بڑا بلو ان ہے۔ اے
کئی ہو رصداں بعد منکھ نوں گیان ہووے گا کہ رساں زندگی نوں توڑن لئی نہیں بنائیاں
جانڈیاں۔“ (115)

ایتھوں اوہ دلی ٹر جانڈی اے۔ اوہ اپنے ولوں ساڈی ساڑھی وچ نکدی اے پر مرداں دیاں نظراں
کولوں اپنے آپ نوں بچا نہیں سکدی سی گوردوارے وچ بھائی صاحب دامنڈا اوس نوں بھیڑیاں نظراں نال

تکدا اے۔ فیر گروارے تو اک سکھ منڈا اوہدے کچھے لگ جاندا اے۔ اخیر اوہ اک مشنری ہسپتال ٹر جاندا اے۔ اوتھے میم میٹرن اوس نال چنگا سلوک کردی اے۔ اوس نوں عیسائی مذہب دی دعوت دیندی اے پر مجبور نہیں کردی۔ پر بھاتتھے نرس بن کے لوکانی دی سیوا کردی اتھے اودھے پتر دا جنم ہوندا اے۔ اوہ اوہاناں 'چترنجن' ای رکھ دیندی اے۔ ویلہ چنگا گزرہیا سی۔ کہ میم میٹرن ریٹائر ہو جاندا اے نوں میٹرن اوس نوں عیسائی ہون تے مجبور کردی اے۔ پر بھادل چھڈ کے لاہور آجاندا اے۔ چترنجن نوں پالنے واسطے اک سکول وچ نوکری کردی اے۔ پر سکول دامالک اوس تے بھیڑی نظر رکھدا اے۔ اوس نوں نافرمانی کرن تے بدنام کر کے سکولوں کڈھ دیندا اے فیر اوہ امرتسر آجاندا اے۔ اتھے اک گورو دوارے وچ اناں ڈھونڈی زخمی ہو جاندا اے۔ زخمی حالت وچ اک بزرگ ڈاکٹر لال کول اوہدا علاج ہوندا اے۔ ڈاکٹر لال کلم کلابڈھاسی۔ پر بھادے دکھ تے بے چارگی تے اوس نوں آسرا دیندا اے۔ پر بھادے پتر نوں وی پیار کردا اے۔ پر بھادے دے کلینک تے کم کرن لگ پیندی اے۔ ڈاکٹر لال دا بڈھپا وی سنواریا جاندا اے۔ پر بھادے روپ وچ دھی تے چترنجن دے روپ وچ نواسا مل جاندا اے۔ پر بھاشہروں باہروی لوکاں دے علاج واسطے جاندا سی۔ اک دفعہ سہارنپور گڈی بدل دیاں اوس دا سامان قلی سمیت غائب ہو جاندا اے۔ اوہ پریشان سی ٹیشن ماسٹر خشی اوس دی مدد کردا اے۔ اوہ قلیاں دے آگوسکھراج نوں بلاندا اے تے اوہ اک تے پر بھادے سامان لہہ دیندا اے تے دوسرا اوس کولوں معافی منگدا اے۔ اتھوں پر بھانوں پتہ چلدا اے کہ سکھراج قلیاں دا خاص خیال رکھدا اے۔ اوہناں دے بچیاں واسطے اوس نے سکول وی کھولیا ہو یا اے۔

پر بھانوں سکھراج نال اک خاص لگاؤ محسوس ہوندا اے۔ حالانکہ کے اوہ چھ تیکر چترنجن اول نال وفاداری۔ سکھراج گھوڑے توں ڈگ کے زخمی ہوندا اے تے ٹیشن ماسٹر خشی پر بھانوں علاج واسطے بلاندا اے۔ اتھے سکھراج اپنی حیاتی داسب توں وڈھا بھید پر بھانوں دس دا اے۔ اتھے بھید کھلدا اے کہ سکھراج ای چترنجن اے جیہڑا جیل توں نرس کے سکھراج بن گیا سی۔ اوہ اپنے پتر تے پر بھانوں پا کے خوش ہو جاندا اے۔

اگر اسی گوہ کرینے تے ناول دی کہانی عام کہانیاں ورگی نہیں۔ پر بھادے کردار اک مضبوط تے پٹھ دی پکی زبانی داروپ اے۔ کہانی پر بھادے اردگرد گھمدی اے۔ پر بادا اک رات کے غیر مرد نال گزرانا کوئی چنگا فعل نہیں پر کہانی اگے چل کے اوس دے ایس غیر اخلاقی فعل دے باوجود اوس نوں پوتر ثابت کردی۔ اوس

دی ساری حیاتی وچ اک منکھ آندا اے چترنجن تے اوہ حیاتی اوس واسطے تیاگ دیندی اے۔ محبت، ہمدردی، تے وفاداری پتلی بن جاندی اے۔ اپنے ماپیاں دی لچ تے حرف نہیں آن دیندی۔ چترنجن دے پل دے پل ساتھ نے اوس نوں اک نویں پینڈے تے پادتا۔ کوربخش سنگھ ہوری مکھ بند وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”پر ان ویاہی ماں میری اوہ لکھت جس نے میتھوں میرے کئی سنبھی کھو لئے۔ کیاں دے

گھراں وچوں مینوں پریت لڑی، نوں ہمیشاں لئی کڈھا دتا۔ کیاں کولوں جیہڑے مینوں

چنگا آدمی سمجھیا کر دے سن بند معاش دا لقب دوایا اے۔“ (116)

’پر بھا‘ توں علاوہ لیکھک نے جس گل تے زور دتا اے۔ اوہ مرداں دی ایس دنیا وچ ون سونیاں فطرتاں دے مرداں نوں دکھایا اے۔ ایس معاشرے وچ کئی کاری عورت واسطے شرافت نال زندگی گزارنی بہت مشکل اے۔ ناول تکنیکی لحاظ نال چنگا ساریا گیا اے زبان سونہی ورتی اے۔ سب توں وڈھی گل کے ناول وچ چینک اے۔ قاری ہر لمحے کے انکشاف دا انتظار کردا اے۔ اخیر تے چترنجن تے پر بھادی ملنی کروا کے لکھیک نے سوہنا خیر کردتا اے۔

Sarebryakov ہوراں اپنی کتاب وچ گربخش سنگھ ہوراں دیاں لکھتاں بارے لکھدے نیں:-

"Gurbakish Singhs stories are also centred on social conflicts"(117)

اپنے ناول ’ان ویاہی ماں‘ وچ اوہناں Social Conflict نوں سامنے رکھیا اے۔ سوسائٹی دے مندے چنگے پہلوواں تے روشنی پائی اے۔

ہسٹری آف پنجابی لٹریچر وچ گربخش سنگھ دے ادبی کم دے حوالے نال لکھیا اے:-

"Anwiahhi Maan (Unmarried Mother) is about an unmarried mother in which the heroine survives the deadly burden of social odium through sheer moral courage."(118)

گربخش سنگھ ہراں دا ایہ ناول وکھری سوچ دا معاشرتی ناول اے۔

1947 توں پہلاں چھپے ہوئے ناولاں دا وروا کرینے تے ایس دو بے دور وچ زیادہ تر

سماجک، رومانی، مقصدی تے معاشرتی ناول تخلیق ہوئے۔

حوالے

1. ماخوذاز، وقار عظیم وقار، داستان سے انسانے تک، لاہور: الوتار پبلی کیشنز، 2000ء، ص-28
2. ایضاً، ص-31، 30
3. اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص-161
4. C.L. Narang, History of Punjabi Literature, Delhi: National Book Shop, (d.n.) p.176
5. اقبال صلاح الدین، مرتب: اعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1934ء، ص-197
6. ماخوذاز، منیر کجر، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ ٹیمپل روڈ، 2006ء، ص-191
7. ایضاً، ص-191
8. ایضاً، ص-191، 192
9. ایضاً، ص-192
10. پنجابی بھاشاتے سابت نوں عیسائی مشیریاں دی دین، ص-121
11. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص-139
12. پنجابی بھاشاتے سابت نوں عیسائی مشیریاں دی دین، ص-126، 127
13. انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ لہور: ص-192
14. اعلاں دی پنڈ، لاہور: ص-197
15. پیارا سنگھ بھوگل، پرفیسر، پنجر پنجابی سابت دا تہاس، جالندھر: دلجیت پبلی کیشنز یونیورسٹی کالج، 1975ء، ص-625-626
16. ہرمن سنگھ، بھائی ویر سنگھ، نویں دلی: سابت اکیڈمی، 1979ء، ص-49، 50
17. Sant Singh Sekhon, Kartar, Singh Duggal, History of Punjabi Literature, New Delhi: Shahitya Akadami, 1992. p.236-237
18. بھائی ویر سنگھ، ص-50
19. ایضاً، ص-52
20. اعلاں دی پنڈ، ص-198
21. Inter Net, Kirpal Singh, Dr. Historical Significant of Bhai Vir Singh,

- Sundari and other Novels, WWW.Sikhreview.org/literature.htm, 2006, p.2
22. بھائی ویر سنگھ، ص-51
23. History of Punjabi Literature, p-237
24. Sereberyakov, Punjabi Literature, Lahore: Progressive Books, 1975, p-65
25. بھائی ویر سنگھ، ص-56
26. ایضاً، ص-60
27. ایضاً، ص-60
28. Punjabi Literature, p-65
29. History of Punjabi Literature, p-239
30. Punjabi Literature, p-65
31. History of Punjabi Literature, p-238,239
32. بھائی ویر سنگھ، ص-61
33. اعلاں دی پنڈ، ص-198
34. ناک سنگھ، چٹا ہو، لاہور: ادارہ پنجابی ثقافت تے زبان، 1999ء، ص-60
35. انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ دا ترجمہ، ص-458
36. History of Punjabi Literature, p-239
37. اعلاں دی پنڈ، ص-198, 199
38. حمید اللہ ہاشمی، پھل نکلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1960ء، ص-191
39. منیر کھر، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ، ص-234
40. انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی ترجمہ، ص-491, 492
41. History of Punjabi Literature, p-240
42. پھل نکلیاں، ص-191
43. اعلاں دی پنڈ، ص-199
44. History of Punjabi Literature, p-240

- انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ داترجمہ، ص-459 .45
- پھل نکلیاں، ص-192 .46
- علاں دی پنڈ، ص-199 .47
48. History of Punjabi Literature, p-241
49. Punjabi Literature, , p-67
50. History of Punjabi Literature, p-244
- نانک سنگھ، چٹاہو، پی ایئر محمد تنویر، لاہور: ص-48 .51
- ایضاً، ص-60 .52
- ایضاً، ص-149 .53
- ایضاً، ص-212 .54
- ایضاً، ص-10 .55
56. History of Punjabi Literature, p-242
- نانک سنگھ، فولادی پھل (اتھا)، لاہور، پنجابی ادبی لیگ، 1968ء، ص-11 .57
- ایضاً، ص-26 .58
- ایضاً، ص-186-187 .59
60. History of Punjabi Literature, p-244
61. abid,p-225
62. abid,p-245
63. abid,p-246
- علاں دی پنڈ، لاہور: ص-200 .64
- علاں دی پنڈ، ص-459 .65
66. Punjabi Literature, p-95
67. History of Punjabi Literature, p-242
- علاں دی پنڈ، لاہور: ص-200 .68
- میراں بخش منہاس، جٹ دی کرتوت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء، ص-7,8 .69
- عصمت اللہ زہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ ون پبلشرز، 1989ء، ص-406 .70

71. جٹ دی کرتوت، ص-15
72. ایضاً، ص-28
73. ایضاً، ص-33
74. ایضاً، ص-42
75. ایضاً، ص-88
76. Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms, York Hand Books, (d.n.)p-240
77. ادب سمندر، ص-418
78. سعید بھٹا، مرتب: سائنجھ سرت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء، ص-227
79. جٹ دی کرتوت، ص-30
80. سید اختر حسین جعفری، ڈاکٹر، نویں زاویئے، لاہور: پبلیشرز لیکچر پوریم، 2001ء، ص-427
81. شہباز حسین سید، جوشو افضل الدین دے ناول، مقالہ ایم۔ اے، لاہور: اورنگیل کالج پنجاب یونیورسٹی، 1973ء، ص-دبچہ
82. ایضاً، ص-18
83. اسلم رانا، ڈاکٹر، جوشو افضل الدین حیاتی فکرتے فن، کھوج، لاہور: جلد نمبر 29، شمارہ 45-46، جولائی-دسمبر 2000ء، جنوری جون 2001ء، ص-359
84. جوشو افضل الدین، منڈے دال، انبالہ: پبلیشرز پاپوری ڈبلیو ایم رائے برن، سن، ص-4
85. ایضاً، ص-4
86. ایضاً، ص-13, 14
87. ایضاً، ص-16, 17
88. ایضاً، ص-22
89. ایضاً، ص-27
90. ایضاً، ص-29
91. ایضاً، ص
92. اعلاں دی پنڈ، ص-2001
93. جوشو افضل الدین حیاتی فکرتے فن، ص-364

94. جوشوا فضل الدین دے ناول، ص-553
95. Ian Watt, The Rise of Novel, London: chatto windus, 1963, p-11
96. جوشوا فضل الدین، پربھاء، لاہور، پنجابی ادبی اکیڈمی، 1963ء، ص-و
97. ایضاً، ص-و
98. ایضاً، ص-5
99. ایضاً، ص-22
100. ایضاً، ص-25
101. ایضاً، ص-41
102. ایضاً، ص-43
103. ایضاً، ص-44
104. ایضاً، ص-47
105. ایضاً، ص-175
106. ایضاً، ص-ب
107. جوشوا فضل الدین حیاتی فکرتے فن، ص-368
108. History of Punjabi Literature, p-241
109. اعلاں دی پنڈ، ص-200
110. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ادبی تخلیق اور ناول، کراچی: مکتبہ اسلام، ص-38
111. گربخش سنگھ، ان وی اہی ماں، نویں دلی: نیو یوگ پبلشرز، 1942ء، ص-19
112. ایضاً، ص-21
113. ایضاً، ص-22
114. ایضاً، ص-25
115. ایضاً، ص-48
116. ایضاً، ص-8
117. Punjabi Literature, p-91
118. History of Punjabi Literature, p-241

تجباب

پنجابی ناول دا پاکستانی دور

پہلا دور:	1947ء	تا	1970ء
دو جا دور:	1970ء	تا	1980ء
تج دور:	1981ء	تا	1990ء
چوتھا دور:	1991ء	تا	2003ء

پہلا دور

1947ء تا 1970ء

چارناول

1953ء	جوشوا فضل الدین،	(1) برکتے،
1960ء	عبدالجمید بھٹی،	(2) ٹھیڈا،
1961ء	افضل احسن رندھاوا،	(3) دیوانے دریا،
1969ء	سلیم خاں گمی،	(4) سانجھ،

1. پہلا دور (1970-1994)

پاکستانی پنجابی ناول دا پہلا دور تیس (23) سالاں دے کلاوے وچ اے۔ پہلے دور دا کلاواں موکلا ہون دی وجہ ایہہ اے کہ اس دور وچ 1947 توں 1953 تیکر پنجابی ناول دا کھیتر سنم ساں رہیا۔ 1953 وچ جوشوا فضل الدین ہورادانا ناول ”برکتے“ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک معاشرتی تے اصلاحی ناول سی۔ جوشوا فضل الدین اس وچ نفسیاتی پکھ وکھان دی کوشش کیتی اے۔

1960ء وچ ”عبدالحمید بھٹی“ ہوراں دا ناول ”ٹھیڈا“ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول وی رومانی تے اصلاحی ناول سی۔ جدید ادبی تحریکاں دے تحت حقیقت نگاری کیتی گئی۔ پر ناول اک نا پختہ لکھت اے۔

1961ء وچ افضل احسن ہوراں دا ناول ”دیواتے دریا“ چھاپے چڑھیا۔ ناول ونڈ توں پہلے دے ویسب دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ اک مقامی راجھل دی عکاسی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک مقامی معاشرتی ناول اے۔

1969ء وچ سلیم خان گمی ہوراں دا ناول ”سانجھ“ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول ونڈ دے مرحلے دے حوالے نال الکیا گیا اے۔ سانجھے پنجاب دے ماحول دی دس باندا اے۔ ناول وچ بے مثال محبت، بھائی چارہ تے اخلاقی قدراں دی نمائندگی کیتی گئی اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ خاص ویلے دی دس پاندا اے ایس دور وچ ایہناں ناولاں توں علاوہ اک قسط وار ناول ”پینگ ہلارے“ وی ماہنامہ ”پنجابی“ وچ

چھپیا۔ انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھیا اے:-

”ایس توں ”پینگ ہلارے“ دے ناں نال ناصر امرتسری دے ناول دیاں کجھ قسطاں ”پنجابی“ وچ شائع ضرور ہو چکیاں سن پر ایہہ ناول کتابی شکل صورت وچ حالے تک نہیں چھپ سکیا۔ ایہدی پہلی قسط مارچ اپریل 1953ء دے شمارے وچ چھپی سی۔ جیہدے وچ پینڈ ورجھل دی عکاسی تے قدرتی منظر اں دی پتر کاری ول چوکھا دھیان دتا گیا سی۔ کردار ساہنے آندے نیں۔ مردانہ کردار جلال تے رمضانیاں دے نیں۔ جلال پٹواری اے تے لوکاں کولوں رشوت لیکے اوہناں دا کم کردا اے جد کہ رمضانیاں پنڈ واز زمیندار اے۔ دونوں دیاں بیویاں ”دارو“ تے ”نوراں“ آپو وچ کوڑھیاں سہیلیاں تے کوہنڈناں نیں۔ پٹواری دی تینویں بیویاں والی اے تے اوہدے اک پتر داناں شریف اے جد کہ نوراں بے اولاد اے۔ اگے جا کے نوراں دے گھروں اک بچی ہو جاندا اے۔ جیہداناں باجوڑ کھیا جاندا اے۔ کہانی ایہناں دے مرتے ای اگے ودھدی اے۔ باقی دو قسطاں وی مختصر یعنی چار چار پنچ پنچ صحیفیاں دیاں ای نیں۔“ (1)

1. برکتے

لکھاری: جوشوا فضل الدین

چھپن ورہا: 1953

پبلشرز: لاہور، پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس صفحے: 55 باب: 8

(جوشوا فضل الدین ہوراں دانا ول (ناولٹ) 'برکتے' 1953ء وچ چھاپے چڑھیا۔ 1953ء سارے لکھیاریاں نے لکھیا اے پر کتاب تے چھن ور ہا درج نہیں اے۔ دیباچے اک نوٹ اے۔ اوس توں شاید ایہہ کویر لکایا جاسکد اے کہ اس دا چھن ور ہا 1953ء ای اے۔ پر 'لطاں دی پنڈ' وچ محمد آصف خان چھن ور ہا 1952ء لکھیا اے۔ چونکہ جوشوا فضل الدین دی ہیاتی تے فکر و فن تے ڈاکٹر السلام رانا ہوری مکمل تحقیق کر چکے نیں ایس کر کے چھن ور ہا تے کسے قسم دا اختلاف نہیں کیٹا جاسکد۔ 'برکتے' ناول اے یا ناولٹ اے اک علیحدہ بحث ہے۔ پنجابی ادب وچ 'ناول' تے 'ناولٹ' اتنے زیادہ نہیں لکھے گئے۔ کہ اوہناں نوں وکھرا وکھرا کر دتا جائے۔)

'برکتے' نوں سارے تحقیق کاراں نے پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول متھیا اے۔ شہباز حسین سید ہوراں اپنے مقالے وچ لکھیا اے:-

"ایس دا پہلا ناول جوشوا ہوراں دے کہن موجب 'بھلسو' سی۔ ایہہ ناول پاکستان وچ سبھ

توں پہلاں چھیا اے۔" (2)

جوشوا فضل الدین ہوراں دے ایس نکلے ناول نوں چار دھیاں وچ ونڈ دتا اے۔ ناول دا شروع کجھ اسطرح ہوندا اے "نی مائے نی امہڑیئے!! قہر کمایا ای میرے نال!!! برکت ہنجو ہار ہونڈیاں ماں دے گل لگی تے ہنگورے لیندیاں ترلیاں نال کہیا۔

"نی مائے، نی امہڑیئے، قہر کمایا ای میرے نال!!" (3)

وری داسچا جوڑا پا کے اگر برکتے اپنی امہڑی نال رو رو کے گلا کردی اے۔ تے ایس دے پیچھے کوئی ڈوہنگی رمزا اے۔ ایہہ اوہ رازاے جیہڑیاں ماواں دھیاں نوں پتہ اے۔ 'برکتے' پنجاں بھراواں دی کلی بہن تے ماں پیودی کلی دھی ہونڈی اے۔ کلی سی تے لاڈلی سی۔ اتھھے 'جوشوا' ہوراں دا بیان نوٹ کرو:-

"پر قدرت دے کھیڈ نیارے۔ کلی کڑی تے بھورا پیار دے راگ الاپن گک پیا۔ پہل

جوانی، اگلا منہ پر پریم دیو نے ناڑ کے اجیہا کس کے ہر دے تیر ماریا جے بہادر ذیلدا

پہر "دلاور" تے برکتے دونوں ونے گئے۔" (4)

کہانی اتھوں اساری جاندی اے۔ 'برکتے' دی محبت توڑ نہیں چڑھدی۔ حالانکہ 'دلاور' ذیلدا داسو ہنا

پتہ سی۔ برکتے داپیو کدھرے ہو زبانا دے چکیا سی۔ اوہ کڑمانی نہیں توڑنا چاہندا سی۔ ویسے وی نواب برکتے داپیو اک ہٹ دھرم جیہا کردار اے۔ برکتے تے دلاوردی پریم کہانی پنڈوچ وی پھیلن لگ پئی۔ برکتے دے ویاہ دے دن متھے گئے۔ فیر بابو برکتے تے دلاوردی آخری ملاقات کراندی اے۔ برکتے رو رو کے برا حال کر لیندی اے۔ کجھ کہیا سنیاں بغیر ای برکتے واپس ٹر آندی اے۔ دلاور اوس دے کچھے آندا اے۔ اتھے جوشو ہوری دلاوردی دکھی پکار تے کول دی کوکو نوں کس طرح دکھ دی علامت بتاندے نیں۔

”پر دلاوردی دکھی پکار دو رباغاں وچ بولدی کول دی کوکو نال برابر ہدیاں کناں وچ آرہی سی
”بکو! بکو! بکو!!!“

تے برکتے کہ رہی سی۔ ہولی ہولی ون دے ستویں خانے وچ میں ہاری! میں ہاری! میں

ہاری!!!“ (5)

اتھے برکتے خود کلامی وچ بتا سی۔ جوشو، ہوری کول دی کوکو تے پی آ، پہما دی فریاد واپس منظر دکھا کہ قدیمی دکھ دیاں علامتاں استعمال کردے نیں۔

کدی کدی لگدا اے کہ لکھاری "Poetic Way" وچ کہانی بیان کر رہے نیں۔
ہنیری جھلی تے جھل کے تھم گئی!

دو بے حصے وچ کہانی Climax دے نیڑے ہوندی اے۔ بکو وھیا کرا کے سورے گھر ٹر جاندی اے۔ اتھے برکتے دے خاوند دارے دا کردار وی زیر بحث آوندا اے۔

”دارا اوہناں لوکوں وچوں سی جیہڑے نام اکھروچ دل دے چنگے پر عقل نالوں اپنی ہک
دے ذور تے بہتا آسارا کردے نیں“ (6)

’دارا‘ دل جیہڑا تعارف ناول کارنے کروایا سی۔ اوس نے اس نوں اگے جا کے ثابت کردتا۔
ناول کاراوس ویل دیاں رسماں رواجوں دی دس پاندا اے۔ تیجا حصہ پڑھ کے سانوں پتہ چلدا اے کہ اوس زمانے وچ ووہٹی دی پہلی واری ڈولی جا کے اونہیں قدمی واپس ہو جاندی سی۔ فیر لارڈ امکھلا والین آندا اے۔
اتھے سیانیاں دا کہن ’منگل بدھ نوں سفر نہ کرنا‘۔ برکتے دی سچی اکھ پھڑکنا، ایس توں ساڈھی پینڈو ووسو دے
وسواس دی دس پیندی اے۔

انموڈ دارا گڈی تے بیٹھ کے ٹر جاندی اے۔ اقبال پور پہنچدے تا کلاں پے جاندیاں نیں۔ برکتے

اسٹیشن تے بیٹھی سی۔ 'دارا' سواری ویکھن گیا۔ برکتے نے اوتھے 'دارے' دے دشمنان دی کھسر پھسر سن لئی۔
'برکتے' دے منع کرن دے باوجود 'دارا' آکڑ وچ رہندا اے اوس نوں لے کے نہیرے وچ ٹر پیندا اے۔ اوتھے
'جوشوا' ہوراں دی منظر نگاری ویکھو

"شاماں ڈونگیاں پے چکیاں۔ سورج ڈب چکیا سی۔ لیندے ول اے وی عرشاں اُتے

لالی ہے سی۔" (7)

ویری گھیرا پاپا کے 'دارے' نوں مار دیندے نیں۔ اوس دی لوتھ نوں گھڑی وچ پنھن کے لے جاندا ہے
نیں۔ برکتے پریشان حال ادھر ادھر نس دی اے۔ کدی سوہریاں گھر جان دی سوچدی اے۔ کدی ماں نوں
پکاردی۔ زینہی کشمکش دا شکار ہو جاندی اے۔ مچھی وانگوں تڑپدی اے۔ ایس پریشانی وچ اوس نوں 'دارے'
دے مرن دے غم دے نال نال دلاور نال کچھڑنے دا دکھ وی یاد آجاندا اے۔ اوتھے 'دلاور نال' اخیر ملاقات
وی یاد آجاندا اے۔ پرانی فلم دماغ وچ چلن لگ پیندی اے۔ اوتھے سانوں "Association of
Ideas" دا خیال آندا اے۔ لکھاری ایہہ ای وکھانا چاہندا سی۔ 'برکتے' نیم پاگل ہو جاندی اے۔ اوہ اُچی لمی
گوری چٹی 'بکو' سودانی ہو جاندی اے۔ فیر خیالاں وچ اوس نوں لگدا اے کہ 'دلاور' اوس نوں بلارہیا اے، تے
اوہ اوس نوں سنم سان تھاں تے کھڑی اپنے آپ ای کہن لگ پیندی اے "میں آئی! میں آئی!!"
'جوشوا' ہوریں اوتھے ثابت کرنے دی کوشش کیتی اے 'برکتے' نفسیاتی مریضہ بن گئی سی۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ ایہہ سدھ پدھرا اے۔ جہدا انت "Tragedy" اے۔ تکنیکی لحاظ
نال ای ایہہ چنگا اساریاں ہو یا ناول اے۔ منظر نگاری سوہنی اے۔ سب توں سوہنا انداز بیان اے۔ 'جوشوا'
فضل دین، ہوراں دی لکھت وچ موتی پروئے ہوندے نیں۔ کرداراں دا تعارف ایڈھے سوہنے ڈھنگ
نال کرواندے نیں کہ کردار دی شخصیت سامنے آجاندا اے۔ مکالمے مختصر تے موقع محل دے مطابق نیں۔
لعلی دی پنڈ وچ آصف خاں جوشوا فضل الدین ہوراں دے ناولاں بارے لکھدے نیں:-

"پاٹر اساری وچ اوہدی نفسیاتی سوچ نوں بہوں دخل اے۔ پر بھارتے 'برکتے' دونوں

نفسیاتی ناول نیں۔ زبان وی سدھ پدھری ورت دا اے" (8)

شہباز ملک ہوراں وی 'برکتے' نوں پاکستانی پنجابی ادب دا پہلا ناول مٹھیا اے۔ اوہ اپنی کتاب گویرڈ

وچ ایہدے بارے رائے دیندے نیں:-

”ناول برکتے دا پلاٹ روایتی جیہا اے۔ کوئی خاص کشمکش وی ناول وچ نہیں دکھائی گئی
سوچاں دی سانجھ والی گل ٹھیک ہوسکدی اے۔ پر ایس نوں نفیسائی ناول نہیں آکھیا
جاسکدا۔“ (9)

فرخندہ لودھی ہوراں برکتے بارے انج لکھیا اے

”ایہہ اک روایتی پلاٹ اے۔ ناول دی وڈھی خوبی اے ایہہ پئی ایہدے وچ پنڈ
ورہتل تے نثر وچ تمثیلی رنگ نوں سوہنے تے پچھے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا اے“ (10)

برکتے دا پلاٹ روایتی اے۔ ایہہ کہانی وی روایتی اے۔ ناول وچ پختگی کم اے۔ اگر اسی ایس ناول
دادور تقریباً اوہ اے جیہڑا انگریزی ادب وچ "Virginia Wolf" دا اے۔ ویہویں صدی دے گب وچ
جدوں "Virginia Wolf"، "Dorothy Richardson" تے "Huxley" جیسے
لکھاری The Trap, Jacobs Room، تے Antie May جیہاں لکھتاں لکھ رہے سی۔ اردو ادب وچ
پریم چند، عصمت چغتائی، کرشن چندر تے عزیز احمد جیسے ناول کار خوبصورت شاہکار ناول تخلیق کر رہے سی۔ اوس
ویلے اوہناں دے مقابلے وچ برکتے جیہاں ناول نا پختہ تخلیق لگدی اے۔

2. ٹھیڈا

لکھاری: عبدالحمید بھٹی چھن ورہا: 1960

پبلشرز: لاہور، ہونہار بک ڈپو، ریلوے روڈ لاہور

صفحے: 320 باب: 37

(ٹھیڈا عبدالحمید ہوراں دا ناول پاکستان بنن توں بعد چھن والا دو جاناں اے۔ ایہناں 320 صفحاں تے 37 باباں
تے پھیلیاں ہويا اے۔ ہر باب دا اک عنوان اے۔ لکھاری نے اس دا اردو ترجمہ ’غرض‘ دے ناں نال کیتا اے۔ ٹھیڈا اوچھن
ورہا 1960 اے۔ ’غرض‘ دا چھن ورہا نہیں لکھیا ہو کیونکہ لکھاری نے شروع وچ لکھیا اے۔
”حقوق اشاعت مع کھیس و ترجمہ بحق مصنف ہیں۔ اسے کھلے یا جزوی طور پر بلا اجازت فلما بھی منع ہے۔“ عبدالحمید
بھٹی“)

ٹھیڈا دی کہانی اک پڑھی لکھی کڑی شاہدہ دے ارد گرد گھمدی اے۔ ناول دراصل اک طویل خط
یاں واقعہ اے جیہڑا ’شاہدہ‘ نے اپنے اعتراف جرم وچ لکھیا۔ ایس خط توں پتہ چلدا اے کہ شاہدہ کسے معمولی
گھر دی کڑی نہیں سی۔ اوس دیا پیواک سرکاری افسر سی۔ جس علاقے وچ اوس دی تبدیلی ہوندی اوہ اوتھے اک

نواں ویاہ کر لیندا۔ اس دیاں ماواں آپس وچ جھگڑ دیاں تے اک دو جے نوں طعنے معنے دیندیاں سی۔ اس طرح پتہ چلدا سی کو اوس دے گھر دا ماحول کس طرح داسی۔
اوہ لکھدی اے:-

”جنانی مرد دے سنگ دی کوئی گل اجیہی نہیں سی، جیہدا پتہ مینوں جوان ہون توں پہلاں
نہیں سی لگ گیا۔ ہشیار ہون تے میں چنگی طراں جاندی سی پئی ویاہ کیوں تے کیہہ بندے
نیں“ (11)

اسی اندازہ لگا سکدے آن۔ کہ شاہدہ دی پرورش کس طرح دے ماحول وچ ہوندی اے۔ فیراک
دفعہ شاہدہ اپنی نکلی امی کول پشاور جاندی اے اوہ امی جیہڑی اوس دے باپ کولوں کافی چھوٹی سی۔ پشاور وچ
ملازم گل خاں تے نکلی امی دیاں حرکتاں اس نوں کراہے پاندیاں نیں۔ اک دن گل خان اوس نال Frank
ہون دی کوشش کیتی پر نکلی ماں آگئی جس نال اوس دی اکھیاں نیویاں ہو گئیاں۔ ہن اوس دی ذہنی حالت ایہہ سی
کدی اوس نوں گل خاں تے کدی گوانڈی منڈا نصیر یا آندا۔ شاہدہ دا ذہن پراگندہ تے خلفشار دا شکاری۔ ایہہ
سارا ماحول واقصوری۔ تھے اوہ دیاں سوچاں تے غور کرو:-

’میں جی وچ آکھیا۔ بھکھ لگے تے روٹی کھانیو جتوں وی لہیے۔ تے جہو جیہی وی جی کرے۔
میں چتارن لگ پئی۔ کئی سدھی جیہی گل اے۔ تے لوکی کیوں نہیں کردے۔ لبا جی نوں تے
میں ایہہ کچھ کر دیاں ڈٹھاسی۔ مینوں لہدے وچ کوئی میب نہیں سی دسدا۔“ (12)

ایہہ سوچ پیچھے اوس دے باپ دا عمل وکھالی دیندا سی۔ بھکھ توں مراد جنسی بھکھ سی۔

پر ماں دے خیال اس توں فرقی سی۔ اوہ اوس نوں نصیحت کردی اے:-

”امی آکھدی سی وکھ دھیے۔ توں بن سیانی ایں۔ سمجھداریں۔ پرفیروی میں تینوں دسنا چاہی
آں۔ گھو بھانویں کنا پتھر ہووے اگ نیزے ہووے تے پگھرے گا۔ تیرے ہن سنہیل
کے ٹرن دے دن نیں۔ چٹی چادر نوں داغ نہ لگے۔“ (13)

اتھے سانوں پتہ لگدا اے کہ اوس نوں مت دین والے تے سی۔ پر اوس دی اپنی مت ماری گئی سی۔
غیر محرم توں دور رہن دا اسلام وچ امی حکم اے۔ اگر لکھاری مذہب دا حوالہ دیندا تے گل زیادہ موثر ہو جاندی۔
شاہدہ دی نصیر نال ملاقات ’صفیہ‘ تے اوس دے خاوند ارشد دے ذریعے ہوندی اے۔ ’شاہدہ‘ دی
ماں اوس دا ویاہ نصیر نال کرن واسطے تیاری پر شاہدہ دا پو اوس دا ویاہ کسی اُچے گھرانے وچ کرنا چاہندا سی۔

’شاہدہ دی ماں دا خیال سی اگر پوئیں منے گاتے اوہ شاہدہ دا نکاح کروادے گی۔ پر شاہدہ تے نصیر بے صبرے ہو رہے سن۔ فیر اوہ نس جان دا پروگرام بناندے نیں۔ پروگرام ایہہ بن دا اے کہ شاہدہ پہلے لائل پور (فیصل آباد) دے ویٹنگ روم وچ اوس دا استقبال کرے گی۔ اوہ اپنا کجھ زیورنال لے لیندی اے۔ بینک وچوں دو ہزار روپیہ کڈھوا کے نصیر نوں دیندی اے کیونکہ اوہدے کول کوئی پیسہ نہیں ہوندا۔ لائل پور دے ریلوے اسٹیشن دے ویٹنگ روم وچ کافی انتظار کردی اے۔ نصیر کسی وجہ توں نہیں پہنچدا۔ اوہ پریشان ہوندی اے۔ اوتھے ویٹنگ روم وچ اوس دا اکراک نشئی نال ہوندا اے تے اوہ بال بال بچ دی اے۔ نصیر دے نہ آنے وی وجہ نال اوہ پریشان ہو جاندی اے۔ ایس پریشانی وچ ای اچانک اوس نوں شوکت مل جاند اے۔ جیہڑا اک امیر باپ دا بیٹا ہوندا اے۔ اوہ اک کوٹھی وچ کلا ای اک نوکر خوشیے نال رہندا اے۔ اتھے شوکت نال رہندیاں اوہ کجھ ہو جاند اے۔ جیہڑا اک شریف کڑی دی حیاتی وچ نہیں ہونا چاہیدا۔ اوس نوں ماں دی نصیحت وی یاد نہیں رہندی۔ تے گھی پگھر جاند اے۔ اتھے لکھاری نے ’خوشیے‘ نوں دکھایا کہ اوہ وی ایس کٹی پتنگ نوں کٹنا چاہندا اے۔ شوکت ’موقع‘ تے آ جاند ا۔ شاہدہ حالانکہ اپنا بچاؤ کر رہی سی پر شوکت اوس نوں جنسی بیمار سمجھدا اے۔ اوس نوں برا بھلا کہندا اے۔ شاہدہ اپنی نظراں توں گر جاندی اے۔ اوہ شوکت دے گھروں نکل آندی۔ کڑی اگر اک دفعہ کرا ہے پے جائے تے کوئی راہ نہیں ملدا۔

گھر واپس اوہ جانا نہیں چاہندی سی۔ سوچدی اے کراچی جائے فیر بمبئی جا کے فلماں وچ کم کرے۔ ایس توں پہلاں اوہ لاہور اسٹیشن تے صفیہ نال ملن دا پروگرام بنادی اے صفیہ اوس نوں دس دی اے کہ اوہدی ماں تے بہن ’روحہ‘ اوس دے وچھوڑے دی وجہ نال کافی پریشان اے۔ اوس ویلے شاہدہ دی حیاتی بھنور وچ پھنس جاندی اے۔

گل خاں، نصیر، شوکت تے خوشیے دے چہرے بھیا تک خواب دی طرح اوس دیاں اکھاں وچ پھر دے رہندے سن۔ فیر ’صفیہ‘ شاہدہ نوں راضی کر لیندی اے کہ اوہ اپنی ماں بہن نوں مل لے۔ ماں اوس نوں ویکھے کے سب کجھ بھل جاندے اے۔ اپنے خاوند نوں خط لکھدی اے۔ کہ شاہدہ دی شادی اپنی مرضی نال کر دیو۔ شاہدہ دی ماں محلے والیاں دیاں گلاں تو بچن واسطے ’شاہدہ‘ تے ’روحہ‘ نوں لے کے پشاور چلی جاندی اے۔ اوتھے شاہدہ دی شادی جمیل نال کردتی جاندی اے۔ جمیل اپنی حیاتی دے معاشقے کھلے ڈھلے انداز نال دسد ا۔ شاہدہ اوس نوں فراخ دل سمجھدی اے۔ پر جمیل اوہ ای مشرق د امر د ہوندا اے۔ اوہ ایس نوں برداشت

نہیں کر دے۔ شاہدہ نون چھڈ کے باہر نکل جاندا ہے۔ شاہدہ دکھی ہو کے خودکشی کر لیندی ہے۔
 شاہدہ دے انجام توں اوہدی بہن نصیحت پکڑدی ہے اپنے چاہن والے طاہرنوں خط لکھدی ہے کہ
 جدوں تیکر میں ووہٹی بن کے تیرے گھر نہیں آجاندی توں مینوں ملن دی کوشش نہ کریں۔
 ناول کاردا ایہہ ای مقصدی۔ آسف خاں ہوری لعلیاں دی پنڈوچ لکھدے نیں:-
 ”میں ٹھیڈ انوں ناول دی تھاں تے ناول ای آکھاں گا۔ اک شاہدہ داپا تر اے جیہڑا
 چنگی طرح اکھڑ کے ساڈھے سامنے آوند اے تے مری جاچے ایہو ای بھٹی ہوری دکھاو
 چاہوندے نیں۔“ (14)

اگر ناول کار دی کردار نگاری تے غور کریئے تے ناول دے سارے کردار برائی ول زیادہ جھکاؤ
 رکھدے نیں۔ شاہدہ، اوس داپو، گل خاں، شاہدہ دی سوتیلی ماں، بے وفا نصیر، شوکت تے خوشیا۔ صرف اگر
 کوئی کردار مثبت لگدا ہے تے اوہ شاہدہ دی سگی ماں تے اوہدی بہن روحہ ہے۔
 جتھوں تیکر شاہدہ دے کردار دی گل اے شاہدہ دے جنسی جذبات اوس دے قابو وچ نہیں ہوندے۔
 اوس دا ذہن پہلے توں اس قسم دے جذبات نال Preoccupied ہوند اے۔ ایس کر کے اپنے نفس تے قابو
 نہیں پاسکدی۔ اگر اوس طرح دیکھیے تے شاہدہ دا کردار اک کھرا کردار ہوند اے۔ ایس کردار نوں ناول نگار
 نے اس طرح تخلیق کیتا ہے کہ اوہ اکھڑ کے ساہنے آندی ہے۔ اوس دی سچائی دا اس توں اندازہ لگاؤ کہ اپنی کچھلی
 حیاتی اپنے خاوند کولوں نہیں چھپاندی۔ اوس دا خاوند جمیل، اک بزدل کردار ہے یاں غیرت مند اے۔ اوس
 نوں چھڈ کے باہر چلا جاندا ہے۔

انعام الحق جاوید ہوری شاہدہ بارے لکھدے نیں:-

”کہ شاہدہ وچ جنسی جذباتیت توں اڈاک مکمل سچا کردار موجود ہے۔ تے ایہہ اوہدے اندر
 دی سچائی ای سی کہ آخر وچ اوہدا کھسم اوہدی کچھلی زندگی بارے پچھدا ہے تے اوہ الف
 توں لیکے تیکر ہر چیز لکھ کے دے دیندی ہے“ (15)

ناول داپلاٹ ڈھیلا تے کچا جیہا لگدا ہے۔ ناول اساری وی کوئی ڈھنگ دی نہیں۔ ناول وچ جنسی
 جذبات دا بے جا اظہار ہے۔ واقعات وچ کوئی تسلسل نہیں۔ کہانی وچ کوئی منطق نہیں۔ ناول کار جو کجھ
 کرداراں کولوں کروانا چاہندا اوہ واضح نہیں۔ سوائے اس دے کہ روحہ دی اخیر تے درستی کرادیندا ہے۔
 ڈاکٹر شہباز ملک ہوری ٹھیڈ بارے لکھدے نیں:-

”ناول داسارا ماحول جنسی لذت نال بھریا ہو یا چا پدا اے۔ ناول نگار دا شاہدہ دے باپ بارے ایہہ لکھنا کہ اوہدی حیاتی داماٹوسی ”بھکھ لگے تے روٹی کھائی وی اے جتھوں لہجے تے جھوجھی وی جی کرے۔“ تے پھیر شاہدہ ولوں لکھنا کہ اوس نے اپنے باپ نوں ایہہ کجھ کردیاں ویکھیا سی تے اوس نوں ایہدے وچ کوئی میب نہیں دسد۔ ایہہ جنسی لذت پرستی نہیں تے کیہہ اے؟“ (16)

فرخندہ لودھی ہوراں اپنی کتاب ”آزادی مگروں پنجابی ادب“ وچ لکھیا اے :-
 ”بیانیہ انداز دے ایس ناول وچ وگڑے ہوئے کرداراں راہیں سماج دا مکھ وکھان دی کوشش کیتی اے“ (17)

جتھوں تیکر ناول دی زبان دا تعلق اے۔ ایہہ ٹھیٹھ اے۔ پر سارے ناول وچ املا دیاں بے بہا غلطیاں نیں۔ ’بھل چک‘ دے سرناوے پٹھ اوہناں تقریباً 87 غلطیاں دی لسٹ ناول دے اخیر وچ دتی اے۔ اتنی زیادہ ’بھل چک‘ نال اتنی دی نشانی اے۔

سجاد حیدر ہوراں ٹھیٹھ ابارے رائے دتی اے :-

”اس ناول میں کہانی کا ڈھانچہ کمزور ہے۔ اور کرداریوں سانچے میں ڈھالے گئے ہیں کہ یہ ناول کسی سستی پنجابی فلم کا منظر نامہ معلوم ہوتا ہے۔“ (18)
 کھوج وچ ٹھیٹھ ادے حوالے نال لکھیا گیا اے :-

”ٹھیٹھ اناول اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا اے۔ پر ایس ناول وچ اصلاحی حصہ اپنا کو اے جتاں جرائم دی فلماں وچ ہوندا اے۔ کردار نگاراں دیاں تھوڑاں تے غیر ضروری واقعات دے باجود ایہہ ناول ایس کر کے اہمیت دا حامل اے جے ایہہ ناول کاری دیاں مڈھلیاں کوششاں وچوں اے۔“ (19)

لہراں وچ مرزاں رفیق احمد نے ”ٹھیٹھ ا“ دا اس طرح تجزیہ کیتا اے :-

”اسیں ایس ناول نوں نقش تے نہیں کہہ سکدے کیوں جے لکھاری نے مزے یاں چکارے لین لئی کتے وی کجھ نہیں لکھیاں، سگوں اوہناں نے ساڈھے معاشرے وچ ہون والی ایس برائی نوں شاہدہ دے بھیا تک انجام راہیں وکھایا اے۔“ (20)

ایہہ ناول معاشرے وچ اخلاقی قدروں دی پانچمالی دی نشان دہی کردا اے۔

3. دیواتے دریا

لکھاری: افضل احسن رندھاوا چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: لاہور، مکتبہ پنجابی ادب (ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت)

(”دیواتے دریا“ پہلی واری ستمبر 1961 وچ ’مکتبہ پنجابی ادب لاہور‘ نے چھاپیا۔ پاکستان رائٹرز گلڈ نے ایس نوں 1961 دا بہترین ناول قرار دتا۔ دو جی واری روزنامہ ’انجام‘ پشاور نے قسط وار چھاپیا۔ سبھی وار جالندھر چھپاتے چوتی واری ’دیواتے دریا‘ نوں چھاپن دلمان پنجاب پبلسرز لاہور نے حاصل کیتا۔ فیبرہدے کئی ایڈیشن او دھرتے لیدھر چھپے۔ نقادوں نوں جدید ادب دا کلاسک مندے میں۔“)

دیواتے دریا افضل احسن رندھاوا ہوراں دا پہلا ناول اے جیہڑا 1961 وچ چھاپے چڑھیا اے۔ ایہ ناول سکھاں دی پنڈ و وسودی سچی تصویر اے۔ ناول دی کہانی سردار اجاگر سنگھ تے اوہدے ٹبر دے ارد گرد گھمدی اے۔ سردار اجاگر سنگھ دے دو پتر ہر بچن سنگھ تے شمشیر سنگھ سن۔ ایہہ جٹ ’رندھاوا‘ گوت دے نہیں۔ سردار اجاگر سنگھ دا دوست تے صلاح کار ’حاکو کھل‘ وی اک اہم کردار اے۔ جٹاں دا اک ہوڑیئر جنہاں دی گوت ’سندھو‘ اے اوس پنڈ وچ رہندے نہیں۔ ایہندا او ڈھا کرتا سنگھ سندھو اے۔ حاکو کھل وی جٹ اے تے اوس دی ذات ’کھل‘ اے۔ حاکو کھل دا تعارف لکھاری نے کجھ استرا کروایا اے۔

”حاکو کھل اپنی جوانی وچ ماردا نیا پر نیا ڈکیت سی..... بند اقل کر چھڈنا تے اوہدے لئی انج

سی جو میں کوئی کیڑا مار دینا۔“ (21)

”حاکو کھل“ تے ”اجاگر سنگھ رندھاوا“ دی یاری بڑی پکی پنڈی سی۔ سردار اجاگر سنگھ تے ’کرتا سنگھ‘ دا آپس وچ ویر پیا تے ’حاکو کھل‘ نے اوی دوستی دی خاطر ’کرتا سنگھ‘ نال تعلقات ختم کر لئے۔ دربار صاحب تے میلے تے ’کرتا سنگھ سندھو‘ تے ’اجاگر سنگھ رندھاوا‘ دے منڈیاں دی لڑائی ہو گئی۔ دما کو کھل نے ایس موقع کے کیہا

”اج توں ’اجاگر سنگھ‘ دے ویری میرے ویری تے اجاگر سنگھ دے جن میرے جن۔“ اوس

توں بعد حاکو کھل نے اپنے بول بھائے۔ (22)

’اجاگر سنگھ رندھاوا‘ تے ’کرتا سنگھ سندھو‘ دے منڈے آپس وچ گھوڑ دو رکرو اندے ساڈھی پنڈ و رہت دے مطابق ایہہ مقابلے اہمیت وی رکھدے نے اک دوسرے نال ویردی وجہ وی بن دے۔ ’بابے حسن شاہ‘ دے میلے تے دو مقابلے ہوندے اک نیزا بازی تے دو جا گھوڑ دوڑ دا۔ لکھاری نے ایس مقابلے دی

خوبصورت منظر نگاری کی جاتی ہے۔ انج باپ دا اے کہ نیزہ بازی تے گھوڑ دوڑتوں اوہ کافی واقف ہے۔ افضل احسن ہوراں دا ایہ بیان پڑھو:-

”تے بگا زمین دے نال لگ گیا۔ اوس جی رکاب تے نیوں کے کلا سا لگ تے انج چاڑھلیا
جوئیں ہتھ نال پٹ لئی دا اے۔ اوہ بلے بلے تے واہ واہ دی کھپ وچ شوں کر کے لنگھ گیا۔
(23)“

”شوں کر کے لنگھ گیا“، افضل رندھا ہوراں دے اندازنوں محسوس کیتا جاسکدا ہے۔
فیر اوہ ہو گئی جیہڑی نہیں ہونی چاہیدی۔ ’کرتار سندھ سندھو‘ دی کلی کلی دھی ’روپو‘ تے ’شمشیر سنگھ
رندھاوے‘ دا آپس وچ ٹا کر اہو جاندا ہے۔ ’روپو جیہڑی اتھری لاڈلی دھی سی۔ اوہ رندھاویاں دی گھوڑی دی
لت وڈھنا چاہندی سی تاں جے اوہدا ویر گھوڑ دوڑ جت جائے۔ شمشیر اوس نوں پکڑ لیندا ہے۔ اتھھے شمشیر سنگھ
تے ’روپو‘ اک دو جے دے نیڑے ہو جاندا ہے نیں تے اک دوسرے نوں ملن لگ پیندے۔
ناول دی ایس سدھ پدھری کہانی وچ ’شمشیر‘ تے ’روپو‘ دی محبت ناول دارو مانی کچھ ہے۔

’اجا گر سنگھ‘ ایہہ گل پسند نہیں کردا کہ ویریاں دی کڑی نوں ملایا جائے۔ ’حاکو کھل‘ وی ’شمشیر سنگھ‘ نوں
سمجھاندا ہے۔ پر لگیاں نوں کوئی نہیں روک سکدا۔ ’اجا گر سنگھ‘ دے منڈے نیزا بازی تے گھوڑ دوڑ جت
لیندے نیں۔ اتھھے ناول کاراوس راتل تے روشنی پاند اے کہ خوشی دے موقع تے ایہہ جٹ، کس طرح دی
خوشی مناندے نیں:-

”سردار اجا گر سنگھ دی حویلی نال ڈھارا سی تے راگی اوتھے پڑنہہ کے کھلو گئے..... اندر
بوتلاں اگے دتے جواریاں تکیاں دے ڈھکن کھلن ڈیپے سن..... تے سرداراں دیاں
پچھاں تے ڈاڑھیاں شراب وچ بھجن ڈیہاں ہویاں سن..... باہر چمنا ڈھوکی سرگی تے
جوڑی..... ساریاں سیال دی چپ چاپ رات داسینا چیر ڈیہاں سن تے راگی نے راگ
چھیڑیا“ (24)

اتھھے سانوں سکھاں دی وسو وچ اوہناں دے شوقاں دی وی پتہ چلدا ہے۔
’شمشیر‘ تے ’روپو‘ دی چاہت اپنی تھاں تے رہی تے ’رندھاویاں‘ تے ’سندھواں‘ دی دشمنی اپنی تھاں
تے رہی۔ ہر پچن سنگھ داویاہ اجا گر سنگھ دے دوست ’ورک‘ ول ہوندا ہے۔ ویاہ دا منظر وی ناول کار سوہنے
ڈھنگ نال پیش کردا ہے۔ جنج دا منظر نراسا ڈھی پینڈ ووسوں دی عکاسی کردا ہے۔ لاڈراج بن کے گھوڑے

تے بیٹھا ہوندا اے۔ اوپروں پیسے سٹے جانداے نیں۔ اوتھے افضل احسن رندھاوا ہوری لکھدے نیں۔ کہ کوٹھے تے کھڑی میار نے مذاق کیتا:-

”بہتے پیسے جے وے بھائی اتوں کے ہشیار نے شرارت نال آکھیا رندھاواے ڈکھے ہوئے

نیں اڑیے! کوئی مٹول اے۔ دوجی نے ہس کے آکھیا۔“ (25)

استھے ساڈی وسو وچ اپنی ذات تے مان تران نوں وکھایا اے۔

ہر بچن داویا ہوجاندا اے۔ ’شمشیر سنگھ‘ جیہڑا شروع توں ای اک لاپرواہ، لاڈلاتے وہیلار بہن دا سی۔ اوہ ناول دا ہیر ووی اے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دے ہیر واکثر اچے لمبے تے دلیر ہوندے نیں۔ ’شمشیر سنگھ‘ دا بھرا ’ہر بچن سنگھ‘ اوس داویا ’جندو‘ نال کرنا چاہندا اے۔ جیہڑا اوہدی ماں دی بہن دی دھی ہوندی اے۔ ’شمشیر سنگھ‘ ایس رشتے توں خوش نہیں ہوندا۔ کیوں جے او دھے من وچ تے ’روپو‘ ایسی ہوندی اے۔ ناول دے شروع وچ ’شمشیر سنگھ‘ دا کردار اک فرمانبردار پتر تے بھرا دی شکل وچ ابھردا۔ ایہہ سوہنا منڈا پہلی وار گھوڑ دوڑ وچ حصہ لیندا تے ایس مقابلے نوں جت کے وکھاندا اے۔ فیرا چانک او دھا کردار بدل جاندا اے۔ ضرورت توں زیادہ شراب پینا۔ فیرا اپنی محبت وچ اتنا خود غرض ہو جانا کہ اپنی منگ ’جندو‘ نوں قتل کر جاندا اے۔ ’جندو‘ تے ’ہر بچن سنگھ‘ نوں شک دی نگاہ نال ویکھدا اے۔ استھے ’شمشیر سنگھ‘ وچ اک ویلن داروہ نظر آندا اے۔ ’جندو‘ دا قتل اوس نوں پریشان وی کردا اے۔ ’جندو‘ دے قتل توں بعد جدوں اوہ واپس آندا اے۔ استھے لکھاری دا بیان پڑھو۔

”میرے اگے جندو دا گلاب دے وڈھے پھل وانگر چہڑا اڈدا جاندا سی تے اوہدیاں تکھیاں نظراں

میرے دل وچ کھبندیاں جانندیاں سن۔

”کیہہ گل سی..... گل کرو؟“

”کیہہ گل سی..... گل کرو؟“ (26)

اڈدے چہرے دا پڑھ کے اک فلم دا سمن یاد آ جاندا اے۔ استھے ناول کجھ کمزور پیندا لگدا اے۔ کیوں جے ’جندو‘ دا قتل بلا وجہ اے۔ شادی توں انکار وی کیتا جاسکدا اے۔ ’شمشیر سنگھ‘ دا ’image‘ وی قاری تے برا پیندا اے۔ ناول دا اگلا حصہ ’شمشیر سنگھ‘ دے دوالے گھمدا اے۔ ’روپو‘ اپنی محبت وچ اپنی ودھ جانندی اے کہ اوہ ’شمشیر سنگھ‘ نوں ملن حویلی آندی اے۔ استھے بھاؤ دا ایہہ جملہ کہینا

”کڑیئے اپنے گھردی نہیں تاں کجھ ساڈی عزت دا خیال کر“

ساڈھی پنڈ ووسو وچ اک غیر تاں تے عزتاں دے راکھے دی آواز لگدی اے۔

’ہر بچن سنگھ‘ ہمیشہ ’شمشیر سنگھ‘ نوں ’روپو‘ والی راہ تے چلن توں روکدا اے۔ ’شمشیر سنگھ‘ اپنے بھرا دے خلاف ہو جاندا اے۔ دو بے پائے روپو دے بھرا اوس دا ویاہ ’تجاسنگھ‘ باجوه دے نئے منڈے نال طے کر دیندے نیں۔ ویاہ دے دن وی مقرر ہو جاندا اے نیں۔ ’روپو‘ دی جنج آون والی ہوندی اے۔ ’شمشیر سنگھ‘ پنڈ توں غائب ہوندا اے۔ روپو دے چھ بھراتے پیو وی ہوشیار ہوندے نیں۔ اتھے ’ماکاں موچھن‘ وچولن دا کردا ادا کردی اے۔ ساڈھی پنڈ ووسو وچ ’وچولنا‘ اکثر اچھے محبت کرن والیاں دے کم آکے ٹہراں دی عزت نوں نیلام کر دیا نیں۔ ’ماکاں موچھن‘ مڑھیاں والے کھوہ تے اون داسنیہا دے جاندا اے۔

’ہر بچن سنگھ‘ ’شمشیر سنگھ‘ دے غائب ہون توں پریشان ہوندا اے۔ بے بے کوں بار بار پچھدا اے۔ ’شمشیر کتھے اے؟‘ غیر ہر بچن سنگھ سولیندا مڑھیاں دے کھوہ تے اپڑ جاندا اے۔ روپو تے ’شمشیر‘ نوں باں فی پوٹلی سمیت نسن واسطے تیار کھڑے ہوندے نیں۔ دونوں نارووال توں لائل پور جان دا پروگرام بنا رہے ہوندے نیں۔ اپنی دیروچ ’ہر بچن سنگھ‘ پہنچ جاندا اے تے اوہدی راہ ڈک لیندا اے۔

’ہر بچن سنگھ‘ بیہوش اعزتاں دار کھوالا کھانی دیندا اے۔ اتھے لکھاری نے ہر بچن سنگھ کو ایہہ کہلوا یا کے:-

’دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی ساڈھی ہوندی اے۔ ایہہ نہیں ہوسکدا۔ سویرے تک

سارے پنڈ دا تک وڈھیا جاوے گا..... ایہہ تیرے نال نہیں جاسکدی“ (27)

ساڈھی پنڈ ووسو وچ اخلاقی قدراں دی نشان دہی کردا اے

’ہر بچن سنگھ‘ تے ’شمشیر سنگھ‘ اک دو بے نوں مرن مارن تے تیار ہو جاندا اے نیں۔ ’حا کو کھل‘ تے ’اندر سنگھ‘ اوہناں نوں ایس مورکھ پنے تو روک دے نیں۔ ’ہر بچن سنگھ‘ بھرانوں لکاردا اے کہ اوئے بے غیرتا۔ نالے اپنی گپڑی تے ٹھاٹھا اوس دے قدماں وچ سٹ دیندا اے۔ اتھے ’شمشیر سنگھ‘ دے رویے وچ اک عجیب و غریب تبدیلی آندی اے۔ ایہہ غیر متوقع اخیر سی۔ ’شمشیر سنگھ‘ اکھاں میٹ کے تلوار دے پورے ذور نال ’روپو‘ دی گردن اڑا دیندا اے۔ تے بھرا دے گلے گلے کے رون لگ پیندا اے۔

اتھے لکھاری نے اجیہا انت کہتا اے جہدا منطق سمجھ نہیں آندا۔ ’روپو‘ نوں واپس موڑنا تے سمجھ آندا اے۔ ’روپو‘ دا قتل سمجھ نہیں آندا۔ ویسے وی اے دو جی کڑی دا قتل اے جیہدا ناول دے ہیرو ہتھوں ہوندا اے۔

ایس توں پہلو جنڈو، دا قتل وی ایس طرح ای تلوار دے ذور تے کر دا اے۔

محمد آصف خاں ہوری ناول دے فلیپ وچ ناول بارے رائے دیندے ہو یاں لکھدے نہیں:-

”افضل احسن ہوراں سارے پینڈ و جیون نوں ناول دے کلاوے وچ لے لیا اے۔ ایہہ

ٹھیک اے پئی ناول دے پاتر سکھند ہب نال تعلق رکھدے نہیں پر ایہہ یا تراج وی ۶ تھے

وسدے رسدے نہیں جٹاں دے کسے وی پنڈی دی ایہہ کہانی ہوسکدی۔“ (28)

ناول دے سارے کردار اچے اچے ناواں والے جٹ نہیں۔ جیہڑے بھویں رکھدے نہیں تے

گھوڑیاں تے سواریاں کردے نہیں۔ اوس ویلے دی کہانی اے جدوں پینڈ و وسو وچ گھوڑ سواری کرنا

"Status Symbol" سمجھیا جاندا اے۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول بارے لکھیا اے:-

”ایہہ خاص طبقہ اوہ اے۔ جیہڑا سارا کم مزارعیاں کولوں لیندا اے تے آپ صرف گھوڑے

پالن تے شملہ اچا رکھن وچ رجھا رہندا اے۔ ایہدے علاوہ ایس طبقے دی اک اپنی

اخلاقیات اے جہدے وچ عیب خوبیاں دا درجہ رکھدے نہیں تے ایہناں دی ہر برائی

کسے نہ کسے وی ریت وچ مکے کے ساہنے آندی اے۔“ (29)

’افضل احسن رندھاوا‘ دی زبان تے بیان بڑا زبردست اے فرخندہ لودھی ہوراں اوہناں دی تعریف

کجھ اس طرح کیتی اے:-

”افضل احسن رندھاوا ہوراں ایس ناول دی کہانی دے نال نال زبان تے بیان اتے وی

خاصی محنت کیتی اے۔ پینڈ و جیون وچ سوچ دے وکھرے ڈھنگ نوں ڈھکویں تے نزول

زبان راہیں ساہنے لیا وندا اے۔“ (30)

ناول دی زبان تے بیان ناول نوں دل چرپ تے خوبصورت بناندا اے۔ ناول دے مکالمے اپنے

ماحول چوں پنکرے لگدے نہیں۔ ناول دا وسیب تے کردار دی گفتگو آپس وچ میل رکھدی اے۔ اونھاں

دی گل کتھ اوپری نہیں لگدی۔

ناول دی کہانی تے تکنیک چنگی اے پر کہانی وچ جھول شمشیر سنگھ دی گنجھل دار شخصیت نال پیندا اے۔

’جنڈو‘ دا قتل صرف کہانی دے خلائون پر کرن واسطے کیتا گیا اے۔ ناول دے انت واسطے روپو، دا قتل کرنا وی

ضروری نہیں سی۔ دراصل ایہہ اک سدھ پدھرانا ناول اے۔ افضل احسن ہوراں ناول کاری دا سفر دیواتے دریا

توں شروع کیٹا اے۔ ایس کر کے ایس ناول وچ ساریاں خوبیاں دا ہونا ناممکن اے۔ فیروسی ایس ناول دی اپنی اک خاص اہمیت اے۔

4. سانجھ

لکھاری: سلیم خاں گمی چھپن ورہا: 1969ء

پبلشر: لاہور، ادارہ پنجاب، رنگ رام گلی نمبر 1 صفحے: 296 باب: 13

سلیم خاں گمی دے ناول سانجھ دی کہانی وڈتوں پہلاں دی کہانی اے۔ خود ناول کارنے ناول نوں تن حصیاں وچ وڈتتا اے۔

(1) میلے مشاہدے

(2) موت دی آواز

(3) ہنجوتے راکھی

سلیم خاں گمی ہوراں دا ناول ساڈھی پرانی پنڈو و سو دی مکمل مورتی اے۔ ایس دی کہانی فرید پورتے خان پوردے گھرانیاں دی کہانی اے۔ فرید پورد امراتے ہر نام سنگھ ایس کہانی دے اہم کردار نیں۔ مراد خاں دی ہک دھی 'صغی' صغراں تے ہر نام سنگھ دی دھی 'پرتو' آپس وچ سہیلیاں ہوندیاں نیں۔ 'قادر' (قادر خاں) مراد خاں دا ملازم ہوندا اے مراد خاں اوس نوں بڑا پیار کردا اے کیوں جے ایہہ اوس دے موئے یا ربوئے خاں دا کلا کلا پتر ہوندا اے۔ 'صغی' تے اوہ کٹھے پل کے جوان ہوندے نیں۔ قادر خاں اک دلیر جوان سی۔ اک اجبے دلیر پیو دا پتر جسے اپنی جان پنڈتے قربان کردتی سی۔ 'قادر' سارا بوئے خاں ورگاسی۔ خود لکھاری نے ناول وچ فرید پور وچ رہن والیاں دا انج تعارف کروایا اے:-

”فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈا اے۔ کل اسی (80) گھر نیں۔ چالی (40) گھر سکھاں دے تے۔ تریہہ (30) گھر پٹھاناں دیں، باقی دس گھر دو جیاں ذاتاں دے۔ دوسریاں ذاتاں وچ تلمسی داس تے بناری وی نیں۔ اوہ ذات دے کراڑ نیں۔ بناری دی دکان پٹھاناں دے گھراں ول اے۔ ایس کر کے اوہ مسلماناں طرح ایمان دی قسم کھاندا اے۔ تلمسی داس دی دکان سکھاں دی وڈ پائے سی ایس کر کے اوہ دار بہن بہن اوہناں ورگا اے۔ اوس دی توں 'شانتی' وی 'کھلے ڈھلے' سجا دی اے۔ اوہ لوکاں دا ہاساں محول

برداشت کر لیندی اے۔ ایس توں علاوہ دو گھر جولاہیاں دے، مولوی اکبر دا، مجید دا، پرسنو
جھیو را دا، دو گھر سکھ لوہاراں، اک گھر دھوبیاں، اک نائیاں دا تے اخیر لا گھر دینے میراٹی

دا۔“ (31)

ناول دے پہلے حصے وچ میلیاں دی تصویر کشی کیتی اے۔ ساڈھی پنڈو و سو وچ میلے بڑی اہمیت
رکھدے نیں۔ ورھیاں توں ایہناں میلیاں دا اک جیہارنگ ڈھنگ اے۔ میلیاں تے ڈانگ، کھونڈ تے بلم
وی چلدے نیں۔ نکی نکی لڑائی وڈھے وڈھے پھٹ لگا دیندی اے۔ باوہیں بوٹے خاں، دا سنتھ کھسہ، پڑو وچ
سٹ کے آپوں پھاہے لگ جانا ہووے یاں قادر خاں، دامیلے تے بجلی، نوں کرپا سنگھ، توں بچاندے اوس نوں
پھٹ لگانا ہووے۔ فیر کرپا سنگھ دا چوری قادر خاں نوں بلم دا وار کر کے موت دے منہ دکھیل دینا ہووے تے
آپ نس کے فوج وچ بھری ہونا۔ ایہہ پنڈو و رہتل دی عکاسی کردے نیں۔ ایہہ پیار تے انس دی نشانی وی
نیں ویر تے دکھ دیاں یاداں وی نیں۔ ایس پہلے حصے نوں اسی میلیاں دی سچی نشاندہی کردے ویکھدے
آں۔ دن نوں شوکن میلیاں دیاں گھمدیاں شیواں خریدیاں تے جلیب کھاندیاں نظر آندیاں نیں۔ رات
نوں گھبرو تے گھبرو، سیانے وی کجھری نچا کے خوش ہوندے نیں۔ فیر وسا کھی دے میلے تے جتھے لوکانی خوشی
دے گیت گاندی اے۔ اوتھے گھبرو پھٹ وی کھاندے نیں۔ اتھے لکھاری وسا کھی دے میلے دی تصویر کشی کردا
اے۔

’جنا آئی او وسا کھی، دی گونج وچ لوکانی فصلاں پکن تے خوش ہوندی اے۔ میلے وچ شرارتاں
مسخریاں تے چویلاں ہوندیاں نیں۔ گھبرو رل کے بھنگڑا پاندے نیں۔ میاراں اپنیاں سکھیاں نال رل کے
میلے وچ سوہنے لیرے پا کے گھمدیاں نیں۔ اتھے ای ہر نام سنگھ، دی بہن دا پتر، کرپا سنگھ، جیہڑا ہر نام سنگھ،
دا جنوئی سی تے فیر سارے پنڈو دا جنوئی سی۔ اوس نے قادر خاں، کولوں پچھلے میلے دا بدلہ لیا تے اوس نوں چھپ
کے بھڑا کردتا۔ قادر خاں موت دے منہ وچ ٹر جاند اے۔

قادر خاں موت نال لڑ رہیا ہوندا اے۔ ’صغی‘ اپنے پیو مراد خاں دے کہنے تے ’قادر خاں، دی
خدمت کردی اے۔ ہسپتال وچ ’ڈاکٹر لینا سنگھ‘ قادر خاں نوں بچان دی کوشش بڑے خلوص نال کردا اے۔
’کرپا سنگھ‘ نس جاند اے۔ ہر نام سنگھ دے پتر چرن سنگھ، تے درشن سنگھ، گرفتار ہو جاندے نیں۔ ’مراد خاں، اپنی
محبت وچ ہر نام سنگھ دے دونواں پتراں نوں بچانا چاہندا اے۔ پر ہر نام سنگھ، ایہناں رشتیاں تے دوستی تے

انسانیت دے رشتے نوں ترجیح دیندا اے۔ قادر خاں بچ جاندا اے۔ 'صغی' تے پنڈ والیاں دا خلوص تے دعاواں اوس دی جان بچا دیندیاں آں۔ سب توں ودھ کے ماں روڑی دیاں دعاواں کم آندیاں نیں۔

ناول دے دو بے حصے داناں 'موت دی آواز' اے۔ ایہہ آواز 'قادر خاں' واسطے وی سی تے 'کرپا سنگھ' واسطے جیہڑا انس کے لام وچ بھرتی ہو جاندا اے۔ 'قادر خاں' تے 'صغی' دے متعلق 'مراد خاں' دے کن بھرے جاندا اے نیں۔ 'مراد خاں' غصے وچ قادر خاں نوں فوج وچ بھرتی کرا دیندا اے۔

'قادر خاں' انگریزاں ولوں برآمدے محاذ تے لڑدا اے۔ برآمدے جنگلاں وچ اوس دانا کرپا پرانے ویری 'کرپا سنگھ' نال ہوندا اے۔ جیہڑا آزاد فوج ولوں انگریزاں دے خلاف لڑ رہیا ہوندا اے۔ اتھے دے ناکرے وچ 'کرپا سنگھ' 'قادر خاں' دے ہتھوں ماریا جاندا اے۔ اوہ مردے مردے اک مندری قادر خاں دے حوالے کر دیندا اے کہ اوہدی منگ پڑتیو دی امانت اے۔

تیجے حصے وچ قادر خاں لڑائی مکن توں بعد پنڈ واپس آجاندا اے۔ اوہ مندری پڑتیو دے حوالے کر دیندا اے۔ اتھے فیئر ڈرشن سنگھ تے اوہدے ساتھی چھوٹیاں موٹیاں شرارتاں 'قادر خاں' دے خلاف کردے رہندے نیں۔ ایس حصے داناں 'بھجوتے راکھی' اے۔ قادر خاں دی کہانی تے چلدی سی۔ ایس قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا رولا پے جانا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' دی محبت وچ کمی نہیں آندی۔ دونوں مل کے وی فرید پوردا بھلا چاہندے سی۔ اوہناں دی 'سانجھ' وچ سوئی جینی وتھ نہیں آندی۔ مولوی اکبر ہمیشہ سکھاں دی گل کردا اے پر کجھ باہروں آئے لوکی ہمیشہ پنڈ دے لوکاں نوں چکدے رہندے نیں۔ مولوی اکبر ہمیشہ اوہناں نوں پیار محبت دا درس دیندے نیں۔ سچ گل تے ایہہ ای اے کہ پیار محبت دار کھ پنڈ و سو وچ ای ہنگر دا تے سایہ دار رکھ بن جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے 'مراد خاں' ایس رکھ دی چھاں پٹھہ حیاتی گزاردے نیں۔ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندا اے۔ پاکستان بن جاندا اے۔ مولوی اکبر دے واعظاں راہیں اوس ویلے دے سیاسی حالات دا وی پتہ چلدا اے۔ فرید پور پاکستان دے حصے آندا اے۔ 'مراد خاں' 'ہرنام سنگھ' نوں تسلی دیندا اے کہ او جان دیدے گا پر اپنے سکھ بھراواں نوں کوئی تکلیف نہیں ہون دے گا۔ 'ہے خاں' اپنے ساتھیاں نال رل کے فرید پور تے حملہ کر دیندا اے۔ 'ہے خاں' دا مقابلہ کرن واسطے فرید پور دے پٹھاں اٹھ کھلوندا نیں۔ فرید پور نیے سکھاں دی مکمل حفاظت کردے نیں۔ 'مراد خاں' ایس ناکرے وچ ماریا جانا اے۔ اپنے یار نال کیتا وعدہ وی پورا کر جاندا اے۔ 'قادو' اپنے چاچے 'مراد خاں' دی تھاں کھلو جاندا اے۔ 'ہرنام سنگھ' تے

دو بے سکھ خانداناں نوں راوی پار پھجن دا انتظام کروا اے۔ ہر نام سنگھ عمرید پور جھڈن توں پہلاں 'قادو خاں' دا نکاح صفی نال کروا دیندا اے۔ کیوں جے اے آخری خواہش 'مراد خاں' دی سی۔ مولوی اکبر تے ہر نام سنگھ ایہہ نیک کم کر دیندے نیں۔ سارے غیر مسلم حفاظت نال راوی دے پتن تے پہنچ جاندا اے۔ 'قادو خاں' خود کھونڈی پھڑ کے کھڑا ہوندا اے۔ اچن چیت پتہ چلدا اے کہ 'خان پور' دا 'بہرام خاں' 'پرتیو' نوں چک کے لے گیا۔ 'قادو' اپنی جان تے کھیل کے اوس دے کچھے جانا اے۔ آپ بھڑ ہو جاندا اے 'پرتیو' نوں بچالیندا اے۔ پتن تے اپڑ کے 'قادو خاں' جان دے دیندا اے۔ اتھے لکھاری دیاں سطران نوٹ کرو:-

”سارے لوک سرسٹ کے پتن ول ٹر پنے۔ پرتیو 'قادو' دے ہتھ نوں اکھاں نال لا کے روندی اے۔ اخیر اوہدا پو اوہدے کول آیا تے بولیا 'دھی! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے۔ جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندا اے نیں۔“ (32)

'قادو خاں' نے اپنی جان دی قربانی دے کے پنڈ دی دھی دی عزت بچائی۔ پنڈ دی اوس 'سانجھ' نوں پورا کیتا۔ جس دا بونا ہر نام سنگھ تے مراد خاں نے لگایا سی۔

'سلیم خاں گئی' دا ایہہ ناول 'سانجھ' 1969ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نال نوں 'رائٹرز گلنڈ' ولوں انعام وی مل چکیا اے۔ ہنتر دے لحاظ نال مکمل ناول اے۔ سانجھے پنجاب دا ایہہ ناول افضل احسن دے ناول 'دیوا تے دریا' ورگما حول رکھدا اے۔ ناول دی کہانی وچ تسلسل اے۔ مکالمے سترے، زبان عام فہم تے لوکائی دی زبان ورتی اے۔ ایہہ نوٹ کرو:-

”شتتو تگڑیو! جے تسی رولانہ پاندے تے گھوڑی نے ضد نہیں سی کرنی جاؤ دفع ہو جاؤ تے نگران نالوں گوندلاہ کے تیر تے گللیاں بناندے پھیرو“

”پر قادر من جائے گا! ہر نام سنگھ نوں شک سی پئی قادر منی منے گا

کیوں نہیں منے گا۔ اک تے ساڈھے یار داپتر اے تے دو بے اوہ میرا نوکرا اے۔ مراد خاں

نے بڑے مان تران نال آکھیا۔“ (33)

شریف کنجاہی ہوراں 'سانجھ' بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کیتا اے:-

'سانجھ' سلیم خاں گئی ہوراں دے پیار دا اک کھرا اظہار اے۔ اردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا

ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب دا خون سرکدا اے۔ ناول دیاں پہلیاں سطران ای

پڑھن والے نوں شہراں توں دور دی پنڈ ووسوں وچ لے جاندا اے نیں تے جتھے اے صنعتی

انقلاب توں پہلاں دی رشتہ لگی آؤندی اے۔“ (34)

ایتھوں سانوں ناول دی Theme دا پتہ چلدا اے۔ ایس ناول وچ صنعتی انقلاب توں پہلاں دا پنڈ
وسن دا چارا کیتا اے۔ ناول اساری وچ "Author" دی سوچ دا بڑا دخل ہوندا اے،۔ اوہ اپنی
imagination تے مشاہدے نال کہانی دی ہنتر نوں تیار کردا اے۔ ایس وچ ناول کاراک "Third
person narrator" دے طور تے کہانی بیان کردا اے۔ ناول دی کہانی سدھ پدھری اے۔ پراک اخلاقی
پہلو ساںجھ نوں ثابت کیتا گیا۔ جیہڑا Author دا مقصد سی۔ دوجی اک اہم گل نوٹ کرن والی اے۔ کہ ناول
کار Prejudice بالکل نہیں۔ مسلمان ناول کار ہون دے باوجود وی اوہدا جھکاؤ کسے قوم یا مذہب دے
لوکاں ول نہیں۔ بلکہ اوس دسیا اے کہ نیک تے بد تے بھینڑے چنگے لوک ہر مذہب جاتی وچ ہوندے نیں۔
ایتھوں سانوں لکھاری دی شفاف سوچ دا پتہ چلدا اے۔

انعام الحق لکھدے نیں:-

”اس ناول کا موضوع تقسیم ملک کے وقت کے فسادات ہیں۔ ناول کار نے مثبت رویہ
اختیار کرتے ہوئے یہ تاثر قائم کیا ہے کہ مسلمانوں نے سانجھ کی صدیوں پرانی روایت کو
برقرار رکھتے ہوئے ہندوؤں اور سکھوں کو وقتی جوش میں آئے ہوئے دھاڑے ماروں سے
بچایا۔ اسی دلیری اور رواداری کی روایت کے دفاع میں ناول کار ہیر و قادر خاں اپنی جان تک
قربان کر گیا۔“ (35)

ناول کار نیں 'قادر خاں' دی جان دی قربانی دے کے انسانیت تے سانجھ دا روشن پہلو دکھایا اے۔
اس دے کردار کسی نفسیاتی الجھن دا شکار نہیں۔ فسادات دے حوالے نال اردو ادب وچ بے شمار ناول تخلیق
ہوئے۔ جہاں وچ قدرت اللہ شہاب دا ناول 'یا خدا' قابل ذکر اے۔ سانجھ وچ 'قادر خاں' سکھ کڑی پرتیو دی
عزت بچاندا اپنی جان قربان کر دیندا اے۔ او دھر سکھ 'یا خدا' وچ سکھ امام دی بیٹی دلشاد دی عزت پانمال کر
دیندے نیں۔ فسادات دیاں کہانیاں ہر رنگ وچ ڈوبیا ہوئیاں نیں۔ ہر لکھاری دا اپنا اپنا مشاہدہ اے۔ پنجابی
وچ سانجھاک مثبت سوچ دا ناول اے۔ کرشن چندر دا ناول 'خدا روی ایس ای رنگ ڈھنگ دی کہانی اے۔
امروزہ 1971ء غلام یعقوب ہوراں سانجھ تے تبصرہ کر دیا لکھیا:-

”سلیم خاں گمی نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سرہتھ پا کے توڑ چاڑیا اے۔ کدرے دخل
نہیں پین دتی اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے۔ نہ اکا ای اسٹریکٹ آرٹ دا پردا

نان دیندا اے۔ تاں جے ایس واقعاتی ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی کشمکش تے ایہو جہے ڈھنگ مسئلے ٹھہن ٹر پئے۔“ (36)

ڈاکٹر انعام الحق نے اپنی کتاب 'پنجابی ادب دے ارتقاء وچ کرداراں دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

'پاتراں دی سوچ دے حوالے نال ویکھیا جائے ایس ناول دے بڑھے پاتر بہتہ حقیقت پسند لگدے نہیں تے آپو وچ پیار محبت نال رہنا چاہندے نہیں۔ جد کہ نويس نسل کھیڑ دی رہندی اے۔ مراد خاں دامنہ بولیا پتر تا دورے ہر نام دا جوئی کرپا سنگھ دووڈے جوڑ نہیں۔ جیہڑے پٹھاناں تے سکھاں دی نمائندگی کردے نہیں۔ کرپا سنگھ وچ سارے عیب موجود نہیں۔ ایتھوں تک کہ اوہ لک کے وارا کرنوں وی نہیں تلد اجد کہ تا دوشبہت ریتاں دارا کھا اے تے شراب وی نہیں پیندا۔“ (37)

ناول وچ پاتراں دی اہمیت توں انکار نہیں کر سکدے۔ سلیم خاں گئی دے کردار اپنے ماحول تے وسوں وچ کھبے ہوئے کردار نہیں۔ اوس نے ایس ناول وچ ہر قسم دے کردار بھیرے، چنگے، نیک تے بد تخلیق کیتے۔ اوس دامنہ اے کہ ایہہ کردار کدھرے وی او پرے نہیں لگدے۔

شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب گوڑ وچ سانجھ بارے انج اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے:-

'سلیم خاں گئی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی سانجھ وی گئی اے۔ فساداں ویلے فرید پور دے پٹھاناں نے خاں پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں نوں حفاظت نال سرحد پار کروا دی ایس کوشش وچ ہیر و تادرنوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کرنا پیا ایس ناول وچ بوہتا زور سانجھ اتے دتا گیا اے۔“ (38)

'سانجھ اوس ویلے تخلیق ہو یا جدوں بھھے پنجابی ناول دی بڑی تھوڑی۔ ناول دی ایس لوڑ نوں 'سانجھ'

نے بڑی حد تک پورا کیتا اے۔

فرخندہ لودھی نے سانجھ بارے لکھیا اے:-

'سانجھ ناول وچ سکھ سرداراں دے نال نال ہندو، مسلمان تے سائقی کردار وی موجود نہیں۔ سانجھ دا ہیر و وی مسلمان اے تے ایس ناول دا موضوع فساد نہیں۔ دیا گیا اے پئی کیوں مسلماناں نے سانجھ ورتی قائم رکھدے ہو یاں فرید پور دے پٹھاناں نے خاں پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں، عزتاں تے مال دی حفاظت کیتی۔“ (39)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہہ ناول ساڈھی و سووی سانجھ دی نشانی اے۔
 ایس پہلے دور وچ جو شو افضل الدین ہوراں دا ناول 'برکتے' اک سدھ پدھرا ناول اے۔ جس وچ
 پنڈ و رہتل بہتل دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ ایہہ پنڈ و معاشرت دے حوالے نال الکیا ہو یا ناول اے۔ جس
 وچ نفسیاتی کچھ وکھان دی کوشش کہتی گئی اے۔ عہد الجید بھٹی ہوراں دا ناول 'ٹھیڈا' اک معاشرتی ناول اے۔
 ایس دی کہانی وچ نفسیاتی کچھ وی وکھال دینا اے۔ لکھاری سنگنڈ فرایڈ دے خیالاں نال سہمت لگدا اے۔
 ایس ناول وچ خاص قسم دی شہری معاشرت دی عکاسی کیتی گئی اے رومانی تحریکاں دا اثر وی وکھالی دیندا اے۔
 ویسے ایہہ ناول کوئی نگر ناول نہیں۔ کہانی وچ فلمی قسم دا تاثر ملدا اے۔ ایس دور وچ چھاپے چڑھن والے دو
 ناول افضل احسن رندھاوا ہوراں دا 'دیواتے دریا' تے 'سلیم خاں گئی' ہوراں دا 'سانجھ' اکوجہی معاشرت چوں
 ہنگرے ناول نہیں۔ ایہہ ناول اوس ویلے دی یاد دلاندے نہیں جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔
 ایہہ دونویں ناول 1947ء توں پہلاں دے ماحول دی خوبصورت عکس بندی کردے نہیں۔ پاکستانی پنجابی
 ناول دی ایس دور وچ بیہہ رکھی گئی۔

دو جادور

1971ء تا 1980ء

پندرہ ناول

نمبر شمار	ناول داناں	مصنف	چھپن واسال
.1	نازو	ظفر لاشاری	1971ء
.2	ہشیر	ڈاکٹر محمد باقر	1972ء
.3	گلو	غلام حسین خان	1973ء
.4	کھیڈ مقدر اں دی	راجہ محمد احمد	1974ء
.5	سکے پانی	اعجاز الحق	1975ء
.6	دل اک دیوا	آغا شرف	1975ء
.7	ست گواچے لوک	فخر زمان	1975ء
.8	کچھیرو	مستنصر حسین تارڑ	1976ء
.9	بلدے دیوے	رضیہ نور محمد	1976ء
.10	نال میرے کوئی چلے	احمد سلیم	1976ء
.11	اک آنکھی دی پنجاب دی	نادم عصری	1976ء
.12	آپنی رت جو پائیں تھئی	ڈاکٹر سفیر علوی	1976ء
.13	اک مرے بندے دی کہانی	فخر زمان	1977ء
.14	نالہیاں دی چھاں	غلام حسین سہیل	1978ء
.15	کہانی اک اجڑ دی	احسان بٹالوی	1978ء

دو چادور

ایس دو روچ 1971 ءتوں 1980 ءتیکر دا ویلہ شامل اے۔ اس دو روچ کل پندرہ (15) ناول تخلیق ہوئے۔

1971 ءوچ ظفر لاشاری ہوراں دا ناول 'ناز و چھاپے چڑھیا'۔ ایہہ اک رومانی تخلیق اے۔ ایس وچ ونڈتوں پیدا ہون والے مسئلے دا ذکر وی اے۔ سرائیکی بولی وچ لکھیا پہلا ناول اے۔

1972 ءوچ محمد باقر دا ناول 'ہٹھ تخلیق ہو یا ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ اپنے کلاوے وچ اک لمبا عرصہ لیدا اے۔ ایہہ ناول ونڈ فسادات تے ہجرت دے موضوع تے تخلیق ہو یا۔

1973 ءوچ غلام حسین خان ہوراں دا ناول 'گلو سرائیکی بولی وچ تخلیق ہو یا۔ ایہہ ناول قسط وار رسالہ سرائیکی ادب ملتان توں چھپداریا اے۔ ایہہ پنجابی زبان دا اکلوتا سرائی تے جاسوسی ناول اے۔

1974 ءوچ راجہ محمد احمد دا ناول 'کھیڈ مقدریں دی' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ وی اک رومانی لکھت اے۔ ایہہ پنڈو تے شہری دونوں طراں دی وسودی کہانی اے۔

1975 ءوچ تن ناول چھاپے چڑھے۔ 'عجاز الحق دی لکھت' سکے پانی، 'اک ناولٹ نمابے ربط تحریر اے۔ ایس

وچ لکھاری نے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ خیالاں دا ناول 'Novel of Ideas' اے۔ آغا

اشرف ہوراں دا ناول 'دل اک دیوا' وی ایسے سال چھپیا۔ ایہہ اک پاگل دی کہانی اے۔ ایہہ اک نفسیاتی

ناول اے۔ 1975 ءوچ فخر زمان دا ناول 'ست گواچے لوک' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول نوں ایس دور دا

سرکڈھواں ناول ثابت ہو یا۔ ایس ناول تے سارے ادیبیاں تے دانشوراں دی توجہ اپنی ول کھچائی۔ ایہہ ست

لوکاں دی کہانی اے۔ جس نوں ناول کارنے علامتاں راہیں بیان کیتا اے۔ ایس نے پنجابی ناول نوں اک

دم دنیا دی صف وچ کھڑا کردتا۔ ایہہ علامتی ناول Daddaist تحریک توں متاثر ہو کے اساریا گیا اے۔

ایہہ جدید طرز دا علامتی ناول اے۔

1976 ءوچ پنج ناول تخلیق ہوئے۔ 'مستنصر حسین تارڑ' دا ناول 'کھیر ووی ایسے سال چھپیا۔ ایہہ وی اک

علامتی ناول اے۔ ایس ناول نے پنجابی ناول نوں نویں راہ دکھائی اے۔ ایہہ بندے تے کھیر ووی سانجھ دی

کہانی اے۔ 1976ء، 'وچ' رضیہ نور محمد، دانول بلدے دیوے چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول عورت دی مظلومیت دی داستان بیان کردا اے۔ اس وچ نویاں سوچاں دا اظہار کیتا گیا اے۔ زنانیاں دے حق دی گل کیتی گئی اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ 1976ء، 'وچ' اک ہور ناول 'نال کوئی میرے چلے چھپیا۔ ایس ناول وچ ونڈ دے رولیاں دا ذکر اے۔ پنڈ ورنہتل دی عکاسی کردا اے۔ ایہہ وی اک معاشرتی ناول اے۔ ناول کار سلیم احمد نہیں۔ 1976ء، 'وچ' اک آنکھی دھی پنجاب دی چھپیا۔ ناول کار نامہ عصری نے برصغیر دی ونڈ ہجرت تے فسادات توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا۔ ایہہ اک اخلاقی ناول اے۔ 1976ء، 'وچ' سرائیکی بولی دا ناول 'اپنی رت جو پائٹری تھی' وی چھپیا۔ ایہہ ناول روایتی رجحانات دے تحت اساریا گیا اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1977ء، 'وچ' فخر زماں دادو جانا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' چھپیا۔ ایہہ ناول اتہاسک کچھ رکھدا اے۔ ایہہ وی اک جدید طرز دا ناول اے۔ جیہڑا 'اک مرے ہوئے بندے' دے احساسات بیان کردا اے۔ ایہہ ناول سیاسی ناول اے۔

1978ء، 'وچ' دو ناول چھاپے چڑھے۔ غلام حسین سہیل دا ناول 'نالہیاں دی چھاں' وی ایسے سال چھپیا۔ ایہہ ناول معاشرتی کچھدا اے۔ بنیادی طور تے اس دا جھکاؤ رومانیت وں زیادہ اے۔ اک پنڈ ورنہتل دا کردار جمیل اس دامر کزی کردار اے۔ جیہڑا شہر وچ آکے پڑھدا اے۔ ایہہ ناول رومانی ناول اے۔ 'نالہیاں دی چھاں' اتنی مضبوط لکھت نہیں اے۔ 1978ء، 'وچ' چھپن والا دو جانا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' اے۔ اتھے بکریاں نوں بطور علامت ورت کے سوسائٹی دے نام نہاد انتقائیاں دا مذاق اڑایا گیا اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے۔

1. نازو

لکھاری: ظفر ایشاری چھپن ورہا: 1971ء

پبلشر: بہا پور، سرائیکی ادبی مجلس صفحے: 368 باب: 18

'نازو' پہلا سرائیکی ناول اے۔ ایس ناول دی کہانی 'نازو' دے ارد گرد گھمدی اے۔ 'نازو' اک ہندو

دی اولاد اے۔ جس دی ماں باپ ہندوستان دی ونڈتوں بعد مارے جانڈے نیں۔ فسادات نے لکھاں گھر اجاڑ دتے۔ نازو، نوں اللہ نے بچا کے 'گانمن' تے مریم دی جھولی وچ پادتا۔ اوہناں دی اپنی کوئی اولاد نہیں سی ایس کر کے اوہناں نازو نوں بڑی لاڈلی رکھیا سی۔

کہانی چونکہ گھریلو حیاتی بارے اے۔ ایس کر کے ناول کار نے انکا ساکادے رویاں دا ذکر ای کیتا اے۔ نازو، اک ہندو دی اولاد سی۔ ایس کر کے 'گانمن' دی ماں شروع وچ اوس نوں چنگا نہیں جانڈی پر آہستہ آہستہ اوہدی سوتنی تے من موہنی شکل نے اک دن دل وچ جگہ بنا لینڈی اے۔ لکھاری بالوں بارے اپنے تاثرات کجھ انج لکھدا اے:-

”بال قدرت دی طرفوں دان ہونڈی اے۔ اے معصوم، سستی جیہڑے غم و فکر کینے بے پرواہ تھی تے کھلڈی اے تاں اونڈی معصوم مسک کائنات کیتے سکھ دا موجب بن دی اے۔“ (40)

دن گزر دے جانڈے نیں اوہ دونوں میاں بیوی نازو وچ رنج جانڈے نیں۔ 'گانمن' دا وڈا بھرا 'قادر بخش' شہر وچ ٹھیکیداری کر دا اے۔ گانمن دا ویاہ ہو گیا سی کیونکہ اک تے اوس پڑھائی چھڈ کے زمیناں دا کم شروع کر لیا۔ دوسرا اوس دا دل بہتی دی کڑی 'مریم' تے آ گیا سی۔ 'قادر بخش' دی شادی 'حسین خان' دی دھی 'فرحت' نال ہو جانڈی اے۔ 'قادر بخش' اپنے بھرا 'گانمن' نوں وی شہر لے آندا اے۔ دونوں فیرل کے اک گھر وچ رہن لگ پینڈے نیں۔

'بشری' تے 'اختر' قادر بخش دے بچے ہونڈے نیں۔ نازو، وی اوہناں نال گھل مل کے رہنڈی اے۔ ناول کار گھریلو حیاتی دا کچھ سوہنے ڈھنگ وکھاندا اے۔ اس طرح ای بچے جوان ہو جانڈے نیں۔ 'اختر' دا لگاؤ نازو نال ہوندا اے۔ جدوں نازو، دی زندگی خوشیاں نال بھری ہونڈی تے اوس اوپر قیامت ٹٹ جانڈی اے۔ اوس دی ماں 'مریم' بچے نوں پیدا کر دیاں مر جانڈی اے۔ بچہ وی ختم ہو جاندا اے۔

'نازو' دی حیاتی دیاں مشکلاں شروع ہو جان دیاں نیں۔ تھوڑے عرصے بعد 'فرحت' اپنی بہن 'نزمہت' دارشتہ گانمن نال طے کر دینڈی اے۔ گانمن ویاہ توں بعد نازو، ول زیادہ توجہ نہیں دیندا۔ 'نزمہت' دا سلوک اوس نال چنگا نہیں ہوندا اے۔ نازو، سب کجھ برداشت کر دی اے نازو، تے 'اختر' دا لگاؤ دن بدن ودھدا جاندا اے 'اختر' دے جذبات داسا نوں لکھاری دے ایہناں لفظاں نال پتہ چلدا اے:-

”نازواتوں میڈے نال آندیں تاں میکوں اپنے آپ دا ہوش نی رہندا۔ پڑھدا کجھ آں
خیال کہیں پاسے ہوندے۔ لکھدا کجھ آں۔ کجھ دیندے پتہ نیچوتوں کیا جادو کر ڈیندیں
میڈے اتے۔“ (41)

فیراک دن سارا کنبہ مری جان دا پروگرام بناندا اے۔ مری جان دیاں ریل دا حادثہ پنڈی دے قریب
ہوندا اے۔ بشری، فرحت تے نزہت موقعے تے ختم ہو جان دیاں نیں۔ نازو زخمی ہو جان دی اے۔ صرف ’اختر‘
بیچ جاندا اے۔ ’نازو‘ زخمی حالت وچ اپنی یادداشت کھو دیندی اے۔ ڈاکٹر رحمانی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا
تے اپنی دھی بنا لیندا اے۔ اوس دی اپنی اکو دھی ’روبینہ‘ ہوندی اے۔ دونوں کڑیاں کھٹیاں پل دیاں نے۔ ’نازو‘
نوں اپنی پہلی حیاتی اکایا نہیں رہندی اوہ ڈاکٹر رحمانی دے گھر اوہدی دھی دی حیثیت نال رہندی اے۔ اوس دا
نواں نال ’روزینہ‘ ہوندا اے۔

اتھے ناول دی کہانی وچ جھول اے۔ ڈاکٹر رحمانی اوس لاوارث لڑکی دا اخبار وچ وی دیندے
نیں۔ ’نازو‘ اوس ویلے چھوٹی بچی نہیں سی سگوں جوان کڑی سی۔

’نازو‘ اک دفعہ نکلی ہوندی اپنے اصل ماں پوتوں علیحدہ ہو جان دی اے۔ دوجی واری اوہناں کولوں
وکھری ہو جان دی جہاں اوس نوں پال پوس کے جوان کیتا۔ ’روزینہ‘ دی حیثیت نال اوس دی ملاقات ’اختر‘ نال
ہوندی اے۔ اختر اپنی ملازمت دے سلسلے وچ ’روزینہ‘ دے گوانڈ رہندا اے۔ ہولی ہولی اوہناں وچ لگاؤ پیدا
ہو جاندا۔ ’اختر‘ اوس نوں ’نازو‘ سمجھ کے ودھدا۔ فیر اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ’نازو‘ نہیں۔ اوہدی ہم شکل
'روزینہ' اے۔ ایٹھوں ناول تے رومانی رنگ گوڑھا ہو جاندا اے۔ فیر ’اختر‘ دے دفتر دی ساتھی ’نجمہ‘ وی اوس
نال اظہار محبت کر دی رہندی۔ ناول وچ سطحی قسم دی محبت دا اظہار ہوندا رہندا اے۔ ناول وچ تھان تھان تے
رومانی منظر نظر آندے نیں۔ اتھے لکھاری دا انداز بیاں ویکھو:-

”میکوں ہر منزل تے ایویں اصل وچ تاں کیناں چھوڑ سیس اختر نازو دیاں خلیاں اکھیں وچ
جھاتی پیندیاں ہوئیاں پچھیا“

”اختر کاش میں تیکوں اپنا دل چیرتے ڈیکھا سکدی۔ توں۔ توں تاں میڈی زندگی ہیں
اختر“ (42)

ناول وچ روسنے تے مننے دارومانی سلسلہ جاری ہوندا اے کہ ’اختر‘ دے گھر والے ’نازو‘ نوں مکمل
طور تے پہچان جان دے نیں۔ ’اختر‘ دی دادی ’نازو‘ نوں اختر دی منگ ٹھہراندی اے۔ دونوں دی شادی دھوم

دھام نال ہوندی اے۔

شادی توں چاروناں بعد نازو دی حیاتی اک ہور جھکڑ آندا اے۔ 'اختر' تے نازو دی ٹیکسی اک کار نال نکر جاندی اے۔ نازو دے سٹ لگدی اے تے اوس دی یادداشت واپس آ جاندی اے۔ اوس نوں ریلوے دے حادثے توں پہلے دی حیاتی یاد رہندی اے۔ اوہ اپنی شادی اپنا خاوند سب رشتے بھل جاندی اے۔ 'اختر' بڑی مشکل نال اپنی شادی دایا دکروا ندا اے۔ فیر نازو اک ہور سوچ وچ پھنس جاندی اے کہ اوہ اک ہندو دی دھی اے تے دنیا والے کی کہن گے۔ اختر اوس نوں دلیاں دے سمجھاندا اے کہ ہن اوہ مسلمان چھویر اے کیونکہ اوس دی پرورش مسلمان گھرانے وچ ہوئی۔ لکھاری فسادات دے حوالے نال وی گل کروا اے۔ اوہ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال لکھدا اے:-

”جتھاں لکھاں مسلمان بھارت وچ شہید کر ڈیئگئے۔ اتھاں پاکستان وچ وی چند فساد دی تے
فتنہ پسند لوکاں نے جہاں داکم کٹ مارتے نارنگری ہئی چند ہندو خانداناں کوں اجاڑ بجا
ڈیا۔“ (43)

ناول دا انت وی خوشگوار تے رومانی اے۔ لکھاری نازو تے اختر بارے لکھدے نہیں:-
”نظراں نال نظراں ملیاں۔ چار بجلیاں بیک وقت چمکیاں۔ ڈوول بیقرار تھی تے
دھڑکے۔ باتے بلکی بلکی مسک ظاہر تھی۔ ہک مسک جیرھی کائنات دی مسک کینے وکھری
ہئی۔ جیہڑی حوراں دے حسن کینے زیادہ سوہنی ہئی تے فرشتیاں دی پاکیزگی کینے زیادہ پاک
ہئی۔ اس طرح پاک محبت اپنے سوہنے انجام نوں پہنچدی اے۔“ (44)

ناول دا پلاٹ دل چسپ اے۔ واقعات وچ ربط اے۔ اک چنگا قصہ جوڑیا اے۔ ایس وچ
ہندوستان دی ونڈ دا حوالہ ملدا اے۔

سجاد حیدر ہوراں ایس ناول تے ناول کار بارے لکھیا اے:-

”تظفر لاشاری ہک کامیاب لکھاری ہے۔ جذبات نگاری اتے مکالمہ نگاری وچ اوں فنی
جھولنی آنون ڈتا۔“ (45)

’نازو دی زبان ٹھیٹھ سرائیکی اے۔ کدھرے کدھرے زبان معیاری تے ادبی محسوس نہیں ہوندی۔
دشاد کلا نچوی لکھدے نہیں:-

”اس ناول میں سرائیکی کا گنوار لہجہ کافی استعمال کیا گیا ہے۔ اگر اس سے اجتناب کیا جاتا تو

ناول کی فرمان اور بھی نکھری نکھری ہوتی۔ مثلاً محترم کو مہترم جا کو جھا، مزار کو موزیرے، واقعہ کو واقعہ، بازو کوں با نہہ نمانے کو آنھے لکھا گیا ہے۔“ (46)

ناول نازو وچ بیان کہتے گئے واقعات وچ ربط تے ہے پر ایہناں واقعات وچ گہرائی نہیں۔ کدی کدی فلمی کہانی دا جھولا پیندا اے۔ اسی فرخندہ لودھی دی ایس رائے نال بہت آں:-
 ”ناول دے مسئلے بھروس نہیں سگوں سٹیجی نہیں۔ واقعات تے اتفاقات دی بھرمار اے۔ اپنے ویلے دی سماجی مسئلیاں بارے ایس ناول وچ سانوں کجھ نہیں ملدا“ (47)
 ناول دے پس منظر بارے گل کردیاں انعام الحق جا وید لکھدے نیں:-
 ”قیام پاکستان دا زمانہ اے۔ لوک ایدھر دے اودھرتے اودھرتے ایدھر ہور بے نیں۔ ایس اتھل پتھل وچوں جہاں کہانیاں جنم لیا اوہناں وچواک نازو وی اے پر ایہد اپس منظر سیاسی دے بجائے سماجی تے معاشرتی اے۔“ (48)

ایس ناول وچ ایہہ خوبی اے کہ لکھاری رومانی کچھ دے نال نال معاشرتی تے سماجی کچھ دی عکس بندی وی کیتی اے۔

2. ہٹھ

لکھاری: محمد باقر چھن ورہا: 1971ء

پبلشر: لاہور، پنجابی اکیڈمی صفحے: 180 باب: 17

محمد باقر دا ناول ہٹھ اپنے حجم دے لحاظ نال ایہناں وڈا ناول نہیں۔ پر ایس اپنے کلاوے وچ اک لمبا زمانہ سمویا ہویا اے۔ ناول دی کہانی ’باؤا جسے‘ دی کہانی اے۔ ناول کارنے ناول دی کہانی ناول دے ٹائیک دے بچپن توں اساری اے۔ اوس دا بچپن پینڈ ورتھل وچ گذردا اے۔ ’علیا‘ فقیراں دامنڈ اوس دا بیلی سی۔ ’باؤا جسے‘ دا پیو وی باؤسی ایس کر کے اوس نوں ’باؤا جسے‘ پکاریا جاندا سی۔ اوہناں دا پنڈاچ پکا مکان سی۔ بچپن وچ اس دی دادی تے پھپھی اوہدی ماں نال لڑدیاں رہندیاں نیں۔ اوس دا باپ جدوں وی چھٹی آندا۔ گھر وچ لڑائی ہوندی سی۔ اک دن اس دی ماں نوں مار دے سی۔ اوس نوں ویکھ کے دکھ ہوندا اے۔ اوہ دلیری نال اگے ودھ کے کہندا اے

”خبر دار بے بن کسے نیں میری ماں نوں کجھ آکھیا! سارے لوگ ٹھٹھ گئے۔ پر فیروہناں

نے لہنوں روں وانگوں پنج دتا۔“ (49)

’احمے‘ نوں ایس گل دا بڑا ہرک رہندا سی۔ اوس نوں اپنی ماں دی مار بھل گئی۔ اوس دے سامنے اک گل سی کہ بے انصافی تے ظلم دے خلاف آواز کڈھن نال ماری کیوں پندی اے۔ دراصل ’باؤ احمے‘ دی حیاتی وچ آن والا پہلا دکھی۔ اگے ساری حیاتی اوس نوں وڈھے وڈھے دکھاں دا مقابلہ کرنا پیندا اے۔ ’باؤ احمے‘ نوں اپنے ماسٹر پرتاپ رائے دا ایہہ جملہ ہمیشہ یاد رہندا اے:-

”حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہی دا اے۔ سجاوچ صبر تے حوصلہ نہ ہونے تے گل نہیں

بندی“ (50)

پرتاپ رائے دے ایہہ جملے ’باؤ احمے‘ دی حیاتی دی پچھوکڑ لی آواز بن جاندی اے۔ حیاتی وچ جتنے وی اوہ حوصلہ ہاردا اے۔ ایہہ جملے اوس نوں سہارا دیندے نیں۔

پنڈ دی پڑھائی ختم کر کے اوس نوں شہر دے مشنری سکول وچ داخل کروادتا جاندا اے۔ اوہ شہر وچ ’پھھر دے‘ یا ’رحمت خان‘ اوہدی سوانی ’رحمت بی بی‘ تے دھی ’عصمت‘ نال اوہناں دے گھر وچ رہندا اے۔ ایہناں لوکاں دے گھراک پیر صاحب آندے نیں۔ ’تتھے‘ ’احما‘ پیراں دا اصل روپ ویکھدا اے۔ لکھاری نے پیراں دیاں چالاکیاں تے فریباں توں گھنڈ چکیا اے۔ شرابی پیر دا اصلی روپ احمے نوں پریشان کر دیندا اے۔ ’تتھے‘ اوس دے اندراک کھج دھرو پیدا ہوندا اے۔ شراب نوں اوس اپنے مذہب دے حوالے نال اک بھیڑی شہ جانیسی۔ ’تتھے‘ اک پیر شراب پی رہیسی۔

سکول وچ سکھ منڈا ’حضور سنگھ‘ اوس دا خیال رکھدا اے۔ ’حضور سنگھ‘ اک امیر گھرانے دا سپوت سی۔ اوس نوں ’کنور صاحب‘ پکاریا جاندا سی۔ اوہ دو جیاں منڈیاں کولوں کھچیا رہندا پر احمے نال بھج گیا سی۔ ’کنور صاحب‘ دی ماں تے بہناں وی اوہدا خیال رکھدیاں سی۔

اتلیاں کلاساں وچ اوہ ’کنور صاحب‘ دے کہن تے سائنس پڑھن لگ پیا۔ پر عربی والے استاد نے اوس نوں عربی چھڈن تے مار مار کے ادھ مویا کردتا۔ اوہ بچارے نوں اپنا قصور پتہ نہیں چل رہیسی۔ اوس نوں اپنی کٹ پٹی اگر اوہدی تھاں کوئی ہو رہندا اوہ اسکول سر تے چک لیندا۔ اوہ بے بس ہو کے پیپل پٹھاں بیٹھاسی کہ اوس نوں آواز آندی اے:-

”منڈیاں حیاتی گزارنی تے بڑی اکھی اے۔ سجاوچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے گل

نہیوں بن دی۔“ (51)

’احمے دی حیاتی وچ اوہ ویلا وی آندا اے جدوں انگریزاں دے خلاف بغاوت ہو جاندی اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاند اے۔ سکول دے بچے روز ڈاک بنگلے جا کے نیلے تے رتے یونین جیک نوں سلام کر دے سی۔ اک دن ’احمے دے ہم جماعتی عبدالرحمن سلام کردیاں ہنس پیا۔ اوتھے موجود گورے نے ہنٹر نال عبدالرحمن نوں جھنڈھ دتا۔ اوہ منڈا خونوں خون ہو گیا۔ اوس دن ساریاں منڈیاں نوں سب سوگھ گیا۔ انگریزاں توں ڈر داسر کاری ڈاکڑ وی اوس نوں ہسپتال ویکھن نہیں آندا۔ ایس بے بسی وچ احمے نوں منشی پرتاب رائے دے جملے یاد آندے نیں۔

’احما باؤ‘ میٹرک توں بعد لاہور دے کالج وچ پڑھن لگ پیندا اے۔ اتھے اوس نوں ون سونے منڈے مل دے نیں۔ کالج وچ اوہ مباحثے وچ حصہ لیندا اے۔ اوس نوں اول انعام وی ملدا اے۔ ہولی ہولی اوس دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آندیاں نیں۔ فیر اوہ ایف اے، بی اے تے ایم اے کر لیندا اے۔ اوس نوں کالج دا پروفیسر ویلے ویلے وچ گورنمنٹ کالج دے پرنسپل دی دھی نوں پڑھان واسطے کہندا اے اوس نال ٹیوشن 40 روپے تے اوس پروفیسر نال الجبرے دی کتاب لکھن دا اک روپیہ فی صفحہ طے ہوندا اے۔ اوہ پروفیسر ہوٹل داسپرٹنڈنٹ وی ہوندا اے۔ اوس نوں اپنے کول رکھ لیندا اے۔ ’باؤ احما‘ پرنسپل دی دھی ’ارملا‘ نوں پڑھان جاند اے۔ اوتھے ’ارملا‘ نال گل کتھ کر کے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ انگریزی ہسٹری اوہناں نے خود پڑھ لینی اے۔ حساب نال اوس نوں نفرت اے۔ آجا کہ اردو بچدی اے۔ ’ارملا‘ نوں پڑھائی نالوں زیادہ کمپنی دی لوڑ سی۔ فیر اوہ وا بے نوں چابی دے کے انگریزی گانا لگاندی اے۔ ناول کار بہت خوبصورت انداز نال اوس واقعے نوں قلم بند کردا اے:-

’آینے وچ ارملہ وا بے نوں چابی دے کے اوہدے اتے Horsey Horsey Keep

Your Tail Up لا چکی سی تے اوہدی سر نال ٹچن لگ پئی سی۔ اوہ اک پیرا گہاں کردی

فیر دوسرا اوہدی نال ملاندی۔ فیر ایہہ پیرا گہاں کردی۔ فیر ترٹھے ہوئے گھوڑے وانگوں

پچھاں ہٹ جاندی تے اک لت پچھلے پاسے انج ہو اوچ واندی جیویں دلوتی ماری رہی اے

۔ نال ای اک ذوردا نعرہ ماردی‘ (52)

اسطرح دے واقعات اوس نوں پریشان حال کر دیندے نیں۔ ارملہ وی ادھر ادھر دیاں مار کے اپنا

Time Pass کرن توں بعد پڑھائی وچ کارچھڈ کے اپنے فرینڈ ٹونی نوں ’Time‘ دین چلی جاندی اے۔

ٹیوشن جاری رہندی اے۔

پرفیسر دی دھی 'پرملہ' 'احمہ' کو لوں تیرنا سکھنا چاہندی سی۔ 'احما' اخلاقی قدراں وچ پھنسیا ہوندا اے۔
 کہ اوس نوں دھمکی ملدی اے کہ اگر تیرنا نہیں سکھائے گا تے اوس نوں نوکری توں جواب مل جائے گا۔ 'احما'
 مجبوراً 'پرملہ' نوں تیرنا سکھان واسطے تیار ہو جاندا اے۔ اتھے 'محمد باقیر' نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے:-
 "احمہ نیں پہلی واری بن 'پرملہ' اول ویکھیا۔ کالے لباس وچوں اوہدے کورے نچھو جسم دا رنگ
 حصہ بالکل نچھو یاشکد اسی جیویں اسان اتے جن پیا چمکد اسی۔ اک واری اوہوں انج ای جا
 پیا جیویں سارا اتلا پرملہ نال ای روشن ہو یا اے۔" (53)

'پرملہ' اک حد توں زیادہ 'احمہ' نوں چھوٹ دیندی اے۔ حالات وی کجھ رومانٹک ہوندے نیں۔ پر
 'احما' شش و پنج وچ ای رہندا اے۔ 'پرملہ' دا ایہہ فقر اوس دے دماغ وچ گھمدار ہندا اے:-
 "بندے نوں بندے دی سہارے دی ہمیشہ لوڑ ہوندی اے بھاویں اوہ کسے طرح دا کیوں نہ
 وہو وے۔" (54)

'احمہ' دی حیاتی وچ آون والیاں دو کڑیاں 'ارملہ' جیہڑی راج کے کوچھی تے انگریزی نال جڑی ہوئی
 بے باک سی۔ 'پرملہ' راج کے سوہنی چوری چھپی اپنیاں نندراں پوریاں کرن والی۔ 'احما' اپنی ہٹھ داپکا ہوندا اے
 کدھرے نہیں ڈولدا اے۔

'باؤ' 'احما' وی ہن کافی بدل گیا سی۔ اوسدی تبدیلی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:-
 "اوہ جدوں پہلی واری پنڈوں لاہور پہنچیا سی اوہوں اوہ اپنی سمجھ دے مطابق ہر اک گل
 سدھاسا دا کردیندا سی۔ بن اوہوں ایہہ احساس ہون لگا پیا سی کہ گل سچی تے حقیقی ای کرنی
 ہو وے تے ہمیشہ سدھی سدھی نہیں کردنی دی۔" (55)

سانوں پنڈور ہٹل تے شہری راتل دے مختلف پکھاں دا پتہ چلدا اے۔ اگے جا کے ناول کار شہراں
 دے کرداراں دیاں ہور وی گجھلاں بیان کردا اے۔ اخبار دے ایڈیٹر تے اوسدے مولانا پتر دے لکھن
 سامنے آندے نیں۔ اک پیر صاحب دا جن نکالن دا واقعہ وی بڑا دلچسپ اے۔

'احما' اک انجمن توں قرضہ لے کے ہور تعلیم حاصل کرن واسطے لندن جاندا اے۔ اتھے آکے اوس
 نوں انگریزاں دے نویں روپ وکھالی دیندے نیں۔ اوہ تھے عجیب و غریب مسلماناں نال وی واہ پیندا اے۔
 اتھے اوس دا کھوج دا کم پایا تکمیل تے پہنچدا اے۔ تے انگریزی استاد اوس دے research دے کم نوں
 ایس کر کے رد کردیندا اے۔ کیونکہ اوس وچ اوس سچائی توں کم لیا سی۔ جیہڑی انگریزاں دے خلاف جانندی

سی۔ احمے نوں برطانیہ وچ وی رائے پرتاب دے پڑھائے ہوئے سبق داسہار رہند اے۔

باہرتوں ڈگری لے کے آندا اے تے دو جی عالمگیر جنگ شروع ہو جاندی اے۔ در بدر پھر کے اوس نوں دلی وچ اک نکی جہی نوکری مل جاندی اے۔ ماں اوسدا ویاہ کر دیندی اے۔ نوکری وچ اوسدا ویاہ ہندواں نال پیندا اے تے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ ہندو ہندو دا کچھ کردا اے۔ مسلمان دا اللہ دی ذات توں علاوہ کوئی وارث نہیں۔ مسلمان سفارشاں صرف پتراں، بھنویاں تے بھتیجیاں لئی رکھ سکدا اے۔

آخر پاکستان بن جاند اے۔ احمہ پاکستان وچ نوکری کرن دا فیصلہ کردا اے۔ اوہ مسلمانان دا اک وکھرا ملک بنن تے خوش سی۔ ہندو مسلمانان دے فسادات دیاں خبراں گرم سی۔ اوس دا خیال سی کہ سرکاری گھر محفوظ نہیں۔ اک دن دفتر آکے اوہ گھر فون کردا اے تے کوئی فون نہیں چکدا اوہ پرت کے گھر جاند اے۔ تے خوفناک منظر سی۔ اوہدیاں اکھاں اگے ہنیر آ جاند اے۔ اوہدی سوانی تے بچے او تھے وڈھے ہوئے پے سی۔ اوہ بے کساں وانگوں در در جاند اے۔ کچھ دوستاں نال رل کے گھر دیاں چادراں وچ اپنے پیاراں نوں لپیٹ کے دفنا دیندا کیوں بے حملہ ہون دا خطرہ سی۔

اپنے یار نال قلعے آ جاند اے۔ اوہ ذہنی طور تے مفلوج ہوندا اے۔ اوس نوں کھان پین دی ہوش نہیں ہوندی۔ اوہدی حالت اجہی سی کہ لوکی اوس نوں ویکھ کے کہندے سی:-

”بھائی مرنا تے اپنی آئی نال ای ہوندا اے۔ پر ایہہ وی کیہڑا جیوندیاں وچوں اے۔ لاش

اے۔ بس لاش۔“ (56)

او تھے اوس نوں احساس ہوندا اے کہ پاکستان بن جائے۔ اوہ اتنے سال تڑپدا رہیا پاکستان بنیا تے تڑپ ہو رو دھ گئی۔ فیر گڈی وچ بیٹھ کے پاکستان واسطے روانہ ہو گیا۔ گڈی دا منظر ہو روی تکلیف دے سی۔ گڈی وچ لوکی تنے ہوئے سی۔ چھتاں تے وی لوکی بیٹھے ہوئے سی۔ فیر کسی نے آکھیا پاکستان آ گیا۔ اتھے لکھاری نے انسان دے جذبات نوں حقیقی رنگ وچ لکھیا اے۔

’اوہ پاکستان پہنچ گیا سی۔ اوہدا بڑا دل کردا سی اوہ نعرہ مارے:-

’پاکستان زندہ باد‘

پر فیر ایہہ لفظ وی اوہدے ہونٹھاں اتے آکے اینویں سک گئے جیوں راتیں لا الہ الا اللہ دے

لفظ اوہدے گلے وچ پھس گئے سن۔“ (57)

لفظ گلے وچ کیوں پھنس گئے۔ کیوں جے ایس پاکستان نے جتنی وڈھی قربانی اوس کولوں لئی اوس وچ اوہدے دل چوں ہوک ای نکل سکدی سی۔

پاکستان آکے لاہور دے اسٹیشن تے اوہ پلیٹ فارم دے سرے اڑ دا اے۔ اوس نوں کجھ نہیں پتہ سی کہ کتھے جانا سی۔ اوس نوں اوس دا پرانا جماعتی ’رفیع‘ مل جاندا اے۔ اوس دا دوست اوس نوں دسد اے کہ پاکستان بن گیا اے اوہ بڑے مزے وچ نیں۔ ایہہ سن کے اوہ سوچیں پے جاندا اے۔ اوس دا جماعتی اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اوہ دیاں خاطر اں کر دا اے۔ ’رحما‘ اوس نوں کہندار ہندا کہ اوس نوں کوئی کم لہجہ دیو۔ اوہ چپ چاپ رہندا۔ اوہ ’رفیع‘ اوس نوں نوکری دے لارے لگاندا رہندا۔ اوس نوں کوٹھی چوں اک کمرہ دے دیندا۔ فیر اوس نوں نوکری کوٹھی دلا دیندا اے۔ کجھ دنوں بعد اک بیگم صاحبہ ’رفیع‘ صاحبہ دی دلانی ہونی کوٹھی دی الاٹ منٹ دے کاغذ لے کے آجاندی اے۔ اس طرح احمے تے اپنے دوست دی ہوشیاری دا انکشاف ہوندا اے کہ وقتی طور تے اوس مہاجر نوں کوٹھی لے دتی تے فیر اپنے رشتے دار نوں الاٹ کر دتی۔ ’احما‘ بارش تے ہنیرے وچ ای اوہ سے ویلے گھر چھڈ دیندا اے۔ منشی پر تاب دی آواز اوہدا پچھا کر دی رہندی اے۔ ناول وچ اہم کردار ’حمہ‘ دا اے۔ باقی کردار ویلے ویلے نال ظاہر ہوندے نے تے غائب ہو جاندا اے۔ ’احما‘ ہنیرے دے حوالے نال تے پکا لگدا اے۔ پر کدرے کدرے اوہ بزدل لگدا اے۔ اوہ جٹی گل کہن توں بعد حالات نال سمجھوتا کر لیندا اے۔ اوہ رائے پر تاب دے جملیاں نوں مکھ رکھ کے حیاتی دی وڈھی توں وڈھی مشکل توں گذر جاندا اے۔

انعام الحق جاوید احمے دے کردار دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”وجہ ایہہ سی کہ اوہدے کردار وچ کوئی اجیبی خوبی موجود نہیں سی جیہدے ناول اوہ صورت

حال نوں تبدیل کر سکدا۔ اوہدا تعلق اک ایسے طبقے نال سی جیہدی ساری عمر سمجھوتیاں وچ

گزر جاندی اے۔“ (58)

ناول کار تھاں تھاں تے ایسے واقعات بیان کیتے نیں کہ سانوں سوسائٹی وچ لوکانی دے اصل چہرے دکھائی دیندے نیں۔ ونڈ توں پہلاں دیاں زیادتیاں ایس کر کے برداشت کر لیندا سی کہ اک دن اپنا ملک بنے گا۔ پاکستان وچ آکے احمے نوں اجیبی چوٹ سہنی پئی کہ اوس دے خواب چکنا چور ہو جاندا اے۔ عصمت اللہ زاہد پاکستان بنن توں بعد سہن والی پہلی چوٹ دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”اےس دا تلخ تجربہ اوس نوں اوس ویلے ہوندا اے۔ جدوں اوہ کوکھی کسے ہور نوں الاٹ ہو
جاندی اے۔ جیہدے وچ رہ رہیا ہوندا اے تے اوس نوں اپنے اوس وطن وچ آن کے وی
بے گھر ہونا پیندا اے۔ جیہدے لئی اوس نے اپنا گھر بار لٹایا تے خاندان قربان کیتا۔“ (59)

ناول کاری دی ایہہ خوبی سراہن جوگ اے کہ اوس پینڈو تے شہری معاشرت دونوں سوہنے ڈھنگ
نال الیکے نیں۔ قیام پاکستان توں پہلاں دی معاشرت وی کھل کے ساڈھے سامنے آجاندی اے۔
شہباز شریف ہوراں ایس ناول دا ویروا ایس طرح کردے نیں:-

”ایہ ناول قیام پاکستان توں پہلاں دے پینڈو تے شہری معاشرت اوس ویلے دیاں سیاسی
تحریکیاں تے بعد دی قیام پاکستان دے نال ہوند وچ آون والی آپا دھاپی تے لٹ کھسٹ
دا سوہنا نقش کھچد اے۔“ (60)

کرنل قادر علی دی رائے ہمشہ بارے کجھ مناسب نہیں۔ اوہناں ’سا نچھ سرت وچ لکھیا اے:-
”ایہہ لکھت (ادب) دی پدھر تے ماڑی زبان تے اک بے تکلی کہانی پاروں جٹ دی
کرتوت نالوں بہوں پیلا ناول اے۔“ (61)

اسی کرنل قادر علی دی رائے نال سہمت نہیں ہو سکدے۔ جتھوں تک زبان دا تعلق اے اوہ بے
شک جٹ دی کرتوت دی طرح با محاورہ تے نگر نہیں پر کہانی دے اعتبار نال ایس ناول دا گھیرا بڑا وسیع اے۔
اوہناں دے اپنے تبصرے وچ کوئی ربط و کھالی نہیں دیندا اے۔
فرخندہ لودھی ہوراں دے خیال موجب:-

”ناول وچ تواریخی تے سماجی پچھو کڑوی ملدا اے۔ باؤ اجما انگریزی دور دے پنجابی پنڈاں
دے سفید پوش طبقے دا نمائند اے۔“ (62)

ہمشہ 1971ء وچ چھاپے چڑھیا سی جدوں پنجابی ناول جھسے سہج سہج کے قدم چک رہیا سی۔ اینیاں
بہت ساریاں کمیاں دے باوجود ایہہ اوس ویلے دا وڈھے گھیر والا ناول اے۔

3. گلو

لکھاری: غلام حسین خان جمہن ورہا: 1973ء

پبلشر: قسط واری، ملتان، رسالہ سرائیکی ادب

”گلو سرائیکی بولی دا ناول اے۔ ایہہ ناول رسالہ سرائیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپ دا

رہیا اے۔ اس ناول دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ قسط وار ناول
 باقاعدگی نال نہ چھپ سکیا۔ بہر حال وقفے وقفے توں بعد ناول مکمل ہو گیا۔“ (63)
 دلشاد کلا نچوی ہوراں سراسیکی اور اسکی نثر، وچ ایس ناول دا خلاصہ اس طرح لکھیا اے۔
 ایہہ اک جاسوسی ناول اے۔ ایس دا خلاصہ رسالے توں اخذ کیت گیا اے۔

ناول دی کہانی کجھ اس طرح اے۔ اسلم جیہڑا ناول دا مرکزی کردار اے۔ حکیم کریم دا شریف تے لائق
 بھانجاسی۔ اوہ اک دن جنگل ول سیر کرن واسطے جاندا اے۔ رستے وچ اوس نوں اک لاش ملدی اے۔ ایہہ
 لاش حیات جٹ دی ہوندی اے اوہ اپنی بیٹی گلو واسطے نتھ بنوانے واسطے سنارے کول جاندا اے۔ اسلم گلو نوں
 بلا کے لاش کول چھڈ دا اے تے آپ جا کے لوکاں نوں تے تھانیدار راجہ قمر دین نوں لے آندا اے۔ حیات
 جٹ دی تلاشی لین تے اوہ دے کول نتھ تے کجھ رقم مل جاندی اے۔ ایہہ گل سمجھ آ جاندی اے کہ وجہ قتل
 رقم یاں زیور نہیں سی۔ تشیش شروع ہوندی اے۔ ملک صفدر دے کہن تے اسلم، حیات جٹ دے گھر رہندا
 اے تاں بے قاتل دا کجھ پتہ لگ سکے۔ دو جے دن ای گلو دی چیخ دی آواز سنائی دیندی اے۔ اسلم جلدی نال
 جاندا اے۔ تے او تھے اوہ نوں منڈا سے والا حملہ آور وکھالی دیندا اے پر اوہ نوں ویکھ کے نس جاندا اے۔ گلو
 دے چیخنے دی وجہ نال اوہ بچ جاندا اے۔ ملک صفدر نوں جدوں پتہ چلدا اے تے اوہ جا کے سنارے نوں
 ملدا اے۔ او تھے اوس نوں پتہ چلدا اے کہ مستری جمعہ وی حیات جٹ دے اگے کچھے رہندا سی۔ اتفاقاً
 مستری جمعہ وی سنارے دی دوکان تے آجاندا اے۔ او تھے اک کاغذ تے اوس دے ہتھیاں دے نشان
 آجاندا اے۔ تے ملک صفدر اوہ کاغذ قابو وچ کر لیندا اے۔

ہن تشیش دارخ جمعہ ول موڑ جاندا اے۔ جمعہ مل وچ ملازم سی ایس توں پہلاں اوہ فوج وچ ملازم
 سی۔ ملک صفدر اوس دی پرسنل فائل فوج دے دفتر چوں پڑھدا اے۔ پتہ چلدا اے کہ اوس نے نائک محمد علی
 نوں زخمی کیتا سی جس کر کے اوس نوں فوج چوں ڈسچارج کر دیتا گیا سی۔ او تھے دے لئے ہوئے انگلیاں دے
 نشان وی سروس بک دی انگلیاں دے نشان نال مل جاندا اے۔ اوہناں دنوں وچ مل وچ اک مزدور قتل
 ہو جاندا اے۔ ملک صفدر تشیش کرن والیاں وچ شامل ہوندا اے۔ اک اک مزدور کولوں پچھ گچھ ہوندی
 اے۔ جمعہ دی واری وی آندی اے۔ اوس دے تھیلے وچوں اک کلہاڑی، اک سوئی تے خالی سگریٹ دی ڈلی
 برآمد ہوندی اے۔ ملک صفدر ایہہ سامان تھانیدار دے سامنے رکھ دیندا اے۔ تھانیدار جمعہ نوں ہتھکڑی لگاندا

اے تے مجبوراً اوس نوں سارے حالات دستے پے جان دے نہیں۔ اوہ انکشاف کردا اے کہ اوہ ’گلو نال شادی دا طلب گاری۔ ایس کر کے مجبوراً اوس نے حیات جٹ نوں قتل کردتا۔ اس طرح مجرم گرفتار ہو جاندا اے۔
 صفدر ملک دیان کوششاں نال مجرم گرفتار ہو جاندا اے۔ صفدر ملک ’اسلم‘ نوں صلاح دیندا اے کہ اوہ ’گلو نال شادی کر لے۔ اسلم خود وی گلو دی قابلیت تے لیاقت توں متاثر ہوندا اے۔ کچھ دنوں بعد اسلم تے گلو اک دو بے دے ہو جان دے نہیں۔ اوہناں داویا ہوندا اے۔ دونوں ہنسی خوشی رہن لگ پیندے نہیں۔
 ناول بارے دلشاد کلا نچوی لکھدے نہیں:-

”فسوس کے ناولٹ ’گلو‘ کا مخطوط حاصل نہیں ہو سکا ہے۔ اس لئے اس سے متعلق باقی تفصیل نہیں دی جا سکتی۔ کاش! یہ ناولٹ بھی کسی طور رسالے میں قسط وار یا کتابی صورت میں چھپ جاتا۔ تو قارئین کو اس کی خوبیوں اور خصوصیتوں سے واقف ہو جاتے۔ اور یہ سرائیکی ادب میں اپنا مقام پاتا۔ بہر حال غلام حسین خان حیدرانی نے توقع کے مطابق ناولٹ میں جاسوسی باتیں بڑی مہارت سے لکھی بھی ہوں گی۔ جس کی وجہ سے یہ ناولٹ دلچسپ ہوگا۔ اس میں تجسس اور آسو دگی ہوگی۔ تفریح کا مواد بھی اور معاشرے کی عکاسی بھی اور تنقید بھی ہوگی۔“ (64)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز نے اپنے مضمون ’وچ ایس ناول دا حوالہ کچھ اس طرح دتا اے:-
 ”پہلا ناولٹ غلام حسین حیدرانی مرحوم کا ’گلو‘ تھا۔ جس کی اطلاع ستمبر 1969ء وچ ہفتہ وار ’اختر‘ ملتان نے دی تھی۔ اور اسے سرائیکی کا پہلا ناول قرار دیا تھا۔ (جسے بعد میں 1973 میں ماہانہ سرائیکی ادب ملتان نے سرائیکی خواں طبقے میں متعارف کروایا)

سرائیکی دا پہلا ناول کہن والی ایہہ معلومات ایس راہیں کر کے ٹھیک نہیں۔ کیوں جے ظفر لاشاری دے ناول ’ناز و ناز‘ 1973ء نوں پہلا ناول متھیا جا چکیا اے۔ ایس مضمون دے لکھاری نے خود وی ایسے ای صلفے تے ناز و نازوں پہلا سرائیکی ناول لکھیا اے۔ (66)

انعام الحق اپنے مضمون ’ناول وچ ایس ناول بارے لکھدے نہیں:-

’اس میں جاسوسی کہانی کے جملہ اجزاء، تجسس، تفریح اور دلچسپی کی خوبیوں کے علاوہ معاشرے پر تنقید اور ماحول کی عکاسی بھی کی گئی ہے۔ ناول کی تکنیک کے اعتبار سے حیدرانی کا فن پختہ نہیں۔ لیکن بقول اسلم کوڑا سپوری ان کے کردار زندگی کے کسی لمحے میں بھی اپنی دھرتی سے بے وفائی نہیں کرتے اور نہ ہی اپنی تہذیب کے زریں اصولوں کے خلاف ورزی

کرتے ہیں۔“ (67)

ناول کار نے اک جاسوسی ناول تخلیق کر کے پنجابی ناول وچ چنگاوا دھا کیتا اے۔ حالانکہ ایہہ اک نگر ناول نہیں اے۔

4. کھیڈ مقدر اں دی

لکھاری: راجہ محمد احمد
چھپن ورہا: 1974ء

پبلشرز: پنجابی ادبی لیگ، لاہور صفحے: 304 باب: 31

’کھیڈ مقدر اں دی‘ ناول د امرکزی کردار بہادر علی اے۔ پنڈ دے ایس گھرو دی حیاتی تن زانیاں آندیاں نیں۔

1. شازی: جھیدی شادی پنڈ دے گھرو ماجھے نال ہو رہی سی پر اوہ ’بہادر علی‘ دی خاطر ویاہ والے دن زہر پھک کے خودکشی کر لیندی اے۔

2. تاجو: ایہہ ماجھے دی بہن ہندی اے۔ اچی لمبی جوان ٹیار۔ ایہہ وی بہادر علی نوں بہت محبت کردی اے تے اوس واسطے ہر قسم دی قربانی دین نوں تیار ہوندی اے۔

3. ناہید: بہادر علی روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے تے حادثاتی طور تے ’ناہید‘ نال اس طرح ملاقات ہوندی اے کہ ڈاکو ناہید دی کاررواں کے اس نوں لٹنا چاہندے سی۔ بہادر علی اوتھوں لنگھ رہیا سی۔ اوہ دلیری نال اوہناں ڈاکو نوں نسا دیندا اے تے ناہید اوہدے تے عاشق ہو جاندی اے۔

بہادر علی دی پہلی محبت دی خودکشی توں بعد ’شازی‘ دا ہون والا خاوند اس دا ویری ہو جاند اے۔ اس نوں چکن وچ ’گامے‘ دا بڑا دخل ہوند اے۔ کیونکہ پنڈ وچ ’گاما‘ تے اوہدے ساتھی غلط قسم دے کم کردے سن۔ ’ماجھے‘ دی بہن ’تاجو‘ دی ’بہادر علی‘ نوں پسند کردی اے۔ تے ’شازی‘ دی خودکشی وچ ’بہادر علی‘ نوں گناہگار نہیں جاندی۔ ’بہادر علی‘ روزگار دی تلاش وچ شہر جاندا اے۔ تے ناہید نال ملاقات ہوندی اے۔ اوہ اکلا پے داشکار ہوندی اے۔ اوہدا انجنیر خاوند سرور اس نوں اپنی مصروفیت دی وجہ نال وقت نہیں دے سکدا سی۔ ’بہادر علی‘ نوں اپنے خاوند دے ذریعے اپنی فیکٹری وچ نوکری دلوا کے۔ اوس نوں اپنے گھر دے کول کٹھی وی لے دیندی اے۔ پر بہادر علی اک با کردار شخص ہوند اے۔ اوہ ناہید نوں ہمیشہ اپنے محسن دی بیوی جاندا

اے۔

ناول دی فضاء رومانی اے۔ ایس کر کے 'تاجو' تے بہادر علی دے مکالمے۔ دو جے پاسے 'ناہید' دا مختلف طریقیاں نال 'بہادر علی' نوں اپنی طرف متوجہ کرنا۔ 'شمو' تے 'گامو' دیاں ملاقاتاں تے مکالمے۔ ناول دے اخیرے حصے وچ 'شیر علی' تے 'نگہت' دی محبت تے محبت دی شادی۔ ایہہ سارا کجھ ناول نوں حد توں ودھ رومانی کر دیندا اے۔ ایس رومانی فضاء وچ 'گامو' دیاں تخریب کاریاں وی سامنے آندیاں نیں۔ اوہ 'بہادر علی' نوں ہر طرح نقصان پہنچنا چاہندا اے۔ اُس دی وجہ ایہہ وی سی کہ اوہ وی 'تاجو' نال ویاہ کرنا چاہندا سی۔

بہادر علی دا کردار ناول وچ اک مثبت کردار اے۔ پر اوس دامقدر اوس دا ساتھ نہیں دیندا اے۔ ناول کارنے ہر طرح اوس نوں مقدر دا کھونا ثابت کیتا اے۔ شہر وچ اوہ 'ناہید' دے شوہر 'سرو' دے قتل دے الزام وچ دھریا جاندا اے۔ ایہہ الزام بعد وچ غلط ثابت ہوندا اے۔ 'ناہید' اس نوں لین آندی اے تے دونوں کار دے حادثے دا شکار ہو جاندا اے۔ 'ناہید' مر جاندا اے۔ 'بہادر علی' اک اکھ تے لت گنوا دیندا اے۔ 'تاجو' دی ضد تے مٹے بچے نال اس نال ملاقات کرن پنڈ آندا اے تے 'گامو' اس دی خبری کردا اے تے 'مانجھے' نوں چک دیندا اے۔ 'مانجھے' دے ہتھوں اوہدی اپنی بہن 'تاجو' دا قتل کروا دیندا اے۔ 'بہادر علی' دامقدر اے۔ 'تاجو' وی اوہدا ساتھ نہیں دیندا۔ اوہدے اخیر لے جملے اوہدے اندر دے جذبات دی نمائندگی کردے نیں:-

”لیکھ لکھن والیا بے درد رہا! گنڈھ لہ کے وکھ، غماں دا اپناں بھار کہ کوئی سہہ وی نہ

سکے.....“ (68)

'بہادر علی' سچ لکھ لکھیا ہو یا برداشت نہ کر سکیا تے اوہ وی دنیا چھڈ دیندا اے۔

ناول دے ہور کردار وی ناول دی عمارت نوں اسارن وچ مدد دیندے نیں۔ 'شمو' جہدے تعلقات 'گامو' نال ہوندے نیں۔ 'شازی' نوں زہر مہیا کر دی اے۔ 'گامو' دی اصلیت جانن دے بعد اوہ 'مانجھے' نوں سچائی دین جاندا اے پر 'گامو' دی گولی دا شکار ہو جاندا اے۔ کہانی وچ 'کمالا' تھوڑا 'مزاحیہ' کردار وی ہندا اے تے وچولے داکم وی کردا اے۔ 'گامو' دے یار بلی منفی کردار ہوندے نیں۔ 'بہادر علی' دا بھرا 'شیر علی' اک شریف تے قدراں والا کردار سی۔ پر اوہدی بیوی 'نگہت' اک خود غرض زنانی ہوندا اے۔

ناول وچ ٹھوس گہرائی تے مقصدیت نہیں۔ سگوں کہانی وچ تھیں تھیں تھیں نظر آندا اے۔ نائیک 'بہادر علی' تے تن زنانیاں دا عاشق ہو جانا۔ اک غیر قدرتی فعل لگدا اے۔ مردے ویلے بجائے ایس

دے کے مہربان ماں دا چہرہ نظر آندا۔ ناول کار نے تن زانیاں دے چہرے دکھائے نیں۔ ایہہ وی گل کجھ سج دی نہیں۔ نیز ڈرامائی انداز وچ بہادر علی تے ایہہ انکشاف ہوندا اے کہ اوس دی ماں دے دوویاہ سی۔ شیر علی تے اوہ سکے بھرائیں نیں۔ کہانی سطحی جہی اے۔

ناول وچ دو طرح دی راتل دی نمائندگی اے۔ ایس وچ پنڈو تے شہری حیاتی دونواں وے کچھ دکھائے نیں۔ ناول دے دیباچے وچ ’آصف خان‘ ہوراں دی رائے لکھی اے اسی ایس رائے نال بالکل سہمت آں:-

”ایہہ انداز ساڈیاں فلمی کہانیاں وچ نام ملدا اے۔ بہت ممکن اے راجہ محمد احمد ہوراں

دے زمین وچ کدی ایس ناول نوں پکچر انز کرن کراؤن دا ارادہ وی ہووے۔“ (69)

’سجاد حیدر‘ ہوراں اپنے مضمون وچ لکھیا اے:-

”ایہہ ناول حادثیاں دے سہارے غیر منطقی واقعات اے اساریا گیا اے۔ فلمی انداز دی

کردار نگاری تے اک مزاحیہ کردار دے وادھے نال ناول دی ادبی سطح تھلے آگئی اے۔ پنڈ

دی وسو دا نقشہ البتہ حقیقت دے قریب اے۔“ (70)

ایہہ ناول وی اک نا پختہ رومانی تحریر اے۔ واقعات دی بھر مار اے۔ بہر حال پنجابی ناول وچ

معمولی وادھا اے۔

5. سکے پانی

لکھاری: اعجاز الحق چھپن ورہا: 1975

پبلشرز: لاہور، طارق پبلشرز، 15 بیڈن روڈ لاہور صفحے: 92 باب: 13

اعجاز الحق دی ایہہ لکھت ناول یاں ناولٹ کہلانے دے قابل نہیں۔ ناولٹ نما اگر ایس نوں من وی

لینے تے ایہہ اک بے ربط تحریر اے۔ لکھاری نے نمبر اں دے حساب نال اک، دو، تن گن کے تیراں باب لکھے

نیں۔ پہلا باب آزاد نظماں دے انداز وچ لکھیا اے۔ باقی دے باباں وچ چھوٹے چھوٹے فقرے لکھے

اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

دو جے باب وچ اوہ اک کریکٹر شفیق دا ذکر کردا اے۔ فیر پنجاب بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردا

اے۔ پنجاب چوں وی لاہور بارے لکھدا اے:-

”اک عجیب قسم دا کلچر رہیاسی۔ اینوشو در کلچر وی کہیا جاسکدا اے۔ لیبل اسلام داسی۔ اسلام دے ناں تے جیہڑا قبائلی دور دا کلچر یہاں لئی کہیا جاندا اسی، او وی اچھے نہیں سی آسکيا۔“ (71)

انگلیاں باباں وچ وی اوہ بے ربط خیالاں دا اظہار کردا اے۔ جیدی اک کردار اے جہدے حوالے نال اوہ گل کردا اے۔ پرائس جیدی دا کوئی تعارف نہیں سی۔ جیدی شاید اوہدی اپنی ذات داناں اے۔ فیروہ اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار بارے لکھدا اے:-

”اکرم، افضل، شفیق، ذوالفقار نا گنے کردار سارے سماج وچ کھلتے ہوئے سن۔“ (72)

چوتھے باب وچ دیس تے بدیس دا تقابلی جائزہ پیش کیتا اے۔ تیراں باباں وچ Repitition of Ideas اے۔ جیدی نوں اوہ اک پنجاب پرست کردار دے طور تے ابھارن دی کوشش کردا اے۔ نویں تے پرانے خیالاں دے دانشوراں دا ذکر ملدا اے۔ انقلاب دے حوالے نال وی گل کیتی اے۔ ناول فنی لحاظ نال اک ناقص لکھت اے۔ املاء تے گرائمر دیاں بے شمار غلطیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ اسی انعام الحق جاویدی ایس رائے نال ہمت آں:-

”اکثر موقعیاں تے مصنف جغرافیہ دی گل کردا کردا انقلاب دا فلسفہ بیان کرن لگ پیندا

اے۔ انج تحریر بے ربطی تے بے ترتیبی دا شکار ہو جاندی اے۔“ (73)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ایہ ناول نما اک Confused لکھت اے۔

6. دل اک دیوا

لکھاری: آغا اشرف چھپن ورہا: 1975ء

پبلیشر: لاہور، مقبول اکیڈمی صفحے: 102 باب: 4

آغا اشرف ہوراں دا ناول ’دل اک دیوا‘ اک پاگل عظمت دی کہانی اے۔ کہانی دی نائیکہ ’نرگس‘ اے۔ جیہڑی اخیر تے نفسیاتی تے پاگل کیس دے طور تے سامنے آندی اے۔ ناول وچ عجیب الجھایا ہویا تانا بانا اے۔ ناول دانا نیک جیہڑا پاگل ہو گیا ہوندا اے۔ پاگلاں دی وین چوں نس جاندا اے۔ اوہ گٹھ دے رستے فرار ہوندا اے۔ پاگل ٹرڈر ڈاگٹھ راہیں دور نکل جاندا اے۔ دور جا کے اوہ اک ہور گٹھ دا ڈھکن چک کے باہر آجاندا اے۔ اوتھے اک غنڈا اک سیٹھ نوں گھیر کے کھڑا ہوندا اے۔ ناول کار ساری

Situation ڈرامائی رنگ وچ پیش کردا اے :-

”غنڈا۔ چمکد یا ہو یا بھجر۔ موڑج تھر تھر کنبہ اسیٹھ سنسان سڑیٹ۔ ایہہ ڈرامہ بڑا سنسی خیز

تے خوف ناک سی۔“ (74)

پاگل بندہ چونکہ گھڑ چوں نکلیا سی۔ ایس کر کے بھجا بھجاسی۔ اوہ نکل کے قہقہہ لگاندا اے۔ اوس داخلہ ویکھ کے غنڈا ڈر جاندا اے تے سیٹھ نوں چھڈ کے نس جاندا اے۔ پاگل جدوں جا رہیا سی بارش ہون لگ پیندی اے۔ سارا منظر ناول کا فلمی سین دی طرح بیان کردا اے۔ تھے ای سانوں پاگل دا پچھو کڑ دا پتہ چلدا اے :-

”اج توں دو سال پہلاں اوہ اوس سڑیٹ دی بکڑ والی بلڈنگ مال محل دے تیرے مالے

دے اک فلیٹ وچ رہندا سی۔ ایسے فلیٹ وچ اپنے طیش وچ آ کے اک ایسا جرم کیتا سی کہ

اوپرے پچھتاوے وچ اوہ پاگل ہو گیا سی۔ عدالت نے اونوں پاگل ہون دی ایہہ رعایت

دتی پئی اوہوں نذیل خانے گھلیا نہ پھانسی لائی پر پاگل خانے گل دتا۔“ (75)

ناول کا سارے ناول وچ کئی کئی منظر نگاری وی کردا اے۔ نال نال جتھے لوڑ ہوندی اپنی گل وچ تے

واقعات وچ صوتی اثرات وی بیان کردا اے۔ ”اوں آں..... او آں..... تے کدھرے گڑیں۔ گڑیں۔

دراصل سارے ناول وچ ڈرامے ورگے صوتی دے اثرات بیان کیتے گئے نیں۔ بدل دے گئے نوں لکھاری

اس طرح بیان کردا اے۔

”بہ کھا دا جلت رنگ و جن بگ پیا

آوازاں دی جادوگری

جادوگر آواز گل مل کجھ بنان بگ پیاں سن۔“ (76)

سارے ناول وچ ایس قسم دا انداز بیان ورتیا گیا اے۔

پاگل وائلن دی آواز سن کے اپنے ماضی ول پلٹ جاندا اے۔ ملک دے بنوارے توں پہلاں اوہ

بہمی وچ رہندا سی۔ اوہدا تعلق فلمی دنیا نال سی۔ فیر پاکستان بن گیا تے اوہ تھیٹر دی دنیا نال منسوب ہو جاندا

اے۔ اوس توں بعد اوہ فیر فلمی دنیا وچ کم کرن لگ پیندا اے۔ تھیٹر یکل کمپنی دے سیٹھ دی دھی نرگس نال اوس

نوں پیار ہواندا اے۔ اوس دا دوست عشرت وی نرگس نوں پیار کردا سی۔ اک دن رقابت وچ عشرت اوس تے

حملہ کردا اے۔ عظمت اپنے بچاؤ واسطے کرسی مارا اے۔ عشرت دی موت ہو جاندی اے۔ عظمت دے دماغ

تے دوست دی موت دا بڑا اثر ہوندا اے۔ اوہ اپنی ہوش و حواس کھو بیٹھدا اے۔

پاگل خانے توں نسن توں بعد اوہ معجزاتی طور تے ٹھیک ہو جاندا اے۔ ’نئے چہروں کی ضرورت‘ دا اشتہار پڑھ کے امر ویو دیندا تے کامیاب ہو جاندا۔ سیٹھ صاحب نوں وی اوہ پہچان لیندا اے۔ اوہناں دی تھیٹر یکل کمپنی وچ کم کرن لگ پیندا اے۔ ایس تھیٹر یکل کمپنی وچ ون سونے کردار کم کردے نیں۔ منشی جی، مس مہ پارا، گیو، بگھیلو تے عظمت۔ ایہوں سارا ناول مکالمیاں تے ودھیا گیا اے۔ کردار اک دو بے نوں جگتاں کردے نیں۔ دتے مکالمیاں تے غور کرو:-

”عظمت سیٹھ مرغی دا انڈا لے کے ریہرسل روم وچ ٹہل رہیا سی۔ اپنے ج نرگس باگنی دیاں

پوڑیاں اتز کے بیٹھاں آگئی۔ پکھن لگی

’ایہہ نوں کیہ کر رہیا ایں؟‘

’سانواں دی گرمی نال انڈا ہاف بوائل کرن دی کوشش کر رہیاں‘

’ایہہ انڈا کدھا اے‘

’مرغی دا اے‘

’کتھے وے مرغی‘

’انڈا او تھے تھیٹر دی اسٹیج تے جھڈ کے باغ وچ چہل قدمی کر رہی اے۔“ (77)

فیر تھیٹر یکل کمپنی کھیل ’دل اک دیوا‘ پیش کرن دا اعلان کردی اے۔

ناول دے انت تے سیٹھ صاحب دی دھی نرگس پستول لے کے آجاندا اے۔ اوہ مہ پارا نوں مارن دی کوشش کردی اے۔ عظمت نوں برا بھلا کہندی اے۔ اتھے سیٹھ صاحب کہندے نیں کہ پستول نٹلی اے تے اوہدی دھی نرگس پاگل اے۔ سیٹھ صاحب کہندے نیں:-

’میری بیٹی پاگل اے۔ جدوں کدرے ایس نوں پاگل پن دا شدید دورہ پیندا اے۔ ایسا ای

ہنگامہ کردی اے۔

’پاگل۔ پاگل۔ پاگل‘ (78)

’عظمت‘ ایہہ سن کے ’نرگس‘ پاگل اے دوبارہ پاگل ہو جاندا اے۔ فیر انکشاف ہندا اے کہ دو بے کردار ’گیو‘ تے ’بگھیلو‘ وی پاگل ہندے نیں تے پاگل خانے چوں نئے ہوندے نیں۔ اچن چیت پاگل خانے والے اوہناں نوں بچان واسطے آجاندا اے۔

آغا اشرف ہوراں دا ایہہ ناول دراصل پاگلاں دا ناول اے۔ ایہناں پاگلاں چوں ’عظمت‘ تے

’زگس‘ دے پاگل ہون دی اوس نے نفسیاتی وجہ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ ناول تکنیکی لحاظ نال ناول تھوڑا تے ڈرامہ زیادہ لگدا اے۔ ناول نوں پیش کرن دا طریقہ کار وی ڈرامائی اے۔ مکالمیاں دی بھر مار اے۔ ناول دے شروع وچ عظمت دا گٹھ وچ وڑ کے نسا کسی انگریزی فلم دا منظر لگدا اے۔ ناول فلسفیانہ رنگ تے بکھرے ہوئے خیالاں دا ناول اے۔ کرداراں دی جگت بازی نے ناول وچ مزاحیہ رنگ دی ملاوٹ کیتی اے۔ کئی دفعہ مکالمے بے تکتے لگدے نیں۔

انعام الحق ہوراں دی ایس رائے نال اسی سہمت آں:-

”کہ کہانی دا اسارا ک وڈھیوں شروع نہیں ہویا۔ بلکہ خیال دیاں بے ربط لہراں شعور دیاں کنڈھاں تے وچ وچ کے لہروں انج کھوری کرمی جان دیاں نیں کہ کوئی حتمی نتیجہ کنڈھنا ناممکن نہیں تے مشکل ضرور ہو جاندا اے۔“ (79)

ناول دیاں کمزوریاں تے سارے دانشوراں دی رائے ملدی جلدی اے۔ جناب شہباز ملک ہوری لکھدے نیں:-

’ناول وچ حادثیاں تے بے تھویاں گلاں نال کہانی اگے ٹوری گئی اے نہ کوئی کشمکش اے، نہ ناول دا انداز، مکالمے وی نامیانہ انداز وچ نیں ایس لئی ایہہ کوئی اہم ناول قرار نہیں دتا جاسکدا۔“ (80)

سجاد حیدر دی رائے مطابق:-

”دل اک دیوا‘ ایہہ ناول وی بہت دی بجائے ڈرامے دی تکنیک تے لکھیا گیا اے۔“ (81)

فرخندہ لودھی ہوری ایس ناول بارے رائے دیندیاں نیں:-

”جو پاگل خانے توں نس جاندا اے تے پھیرا ہدے نال وپرن والیاں گھٹناواں کہانی دا حصہ بندیاں جان دیاں نیں۔ ناول دلچسپ اے تے ڈرامائی عناصر توں بھر پور“ (82)

اے اک ڈرامائی نفسیاتی لکھت اے۔ ایہہ اوس ویلے دے ناولاں وچ اک معمولی واڈھا اے۔

7. ست گواچے لوگ

چھین ورہا: 1975ء

لکھاری: فخر زمان

باب: 27

پبلشر: لاہور، ادارہ اشاعت ادب لاہور صفحے: 126

(ست گواچے لوگ پہلی واری 1975ء تے دوجی واری 1977ء وچ ادارہ اشاعت ادب لہور ولوں چھپیا۔ 1995ء وچ کلاسیک ادب پبلشر لاہور نے اس نوں چھاپیا۔ کورکھی وچ ایہہ ناول ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند دی کتاب 'فخر زبان دے ناول' وچ صفحہ 13 توں 74 تک اے۔ ایہہ کتاب 2000ء وچ لوک ساہت پرکاش ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دا اردو ترجمہ احمد سلیم ہوریاں 1995ء وچ کیتا۔ ایہہ کتاب کلاسیک پبلشرز لہور ولوں چھاپے چڑھی۔ ایس ناول دا انگریزی ترجمہ اک کتاب The Lost Seven (Fakhar Zamans celebrated) عنوان پٹھہ کیتا گیا۔ ایہہ ترجمہ صفحہ 11 توں 73 تک ہويا۔ ایس کتاب وچ فخر زمان دے ناولاں دا ترجمہ کیتا گیا۔ اس دا ترجمہ خالد حسن نے کیتا تے کتاب بک ٹریڈ لہور ولوں 1995ء وچ چھاپیا گیا۔)

ایس ستاں رنگاں دے ستاں سراں دے ماں کیتے ناول دی جتنی تعریف، تنقید تے تجزیہ کیتا گیا اے شاید ای کسی پنجابی ناول نوں اس طرح پرکھیا گیا ہووے۔ بڑے بڑے منے پر منے دانش وراں تے ادیبوں نے ایس تے اچ پدھر دی رائے دتی اے۔ اس نوں لائون اوس پاسے وی سلاہیا گیا اے۔ ناول دے شروع وچ 'دلہن والی گل' ملک ایم زمرودی رائے وی بڑی اہمیت رکھدی اے۔ سدھ پدھرے لفظاں وچ ناول 'ست گواچے لوک' ست لوکاں دیاں کہانیاں سمیٹے ہويا اے۔ ایہہ ست لوکی اک چور ستے تے اڑ کے مل جان دے نہیں۔ لکھاری لہنہاں بارے اس طرح لکھدا اے:-

"اوہ ست گواچے لوک سن۔ بیچ مرد تے دوسوانیاں..... اوہناں دیاں عمراں، قد کاٹھ، ڈیل ڈول، منہ مہاندر اکو جیہا سی۔ اوہ اکو ویلے سوئدے سن تے اکو ویلے جاگدے سن۔ اکو ویلے بولدے تے اکو ویلے چپ کر جان دے سن۔" (83)

استھے لہنہاں کرداراں دا تعارف وی ڈرامائی انداز وچ کروایا گیا۔ ایہناں کرداراں دا کوئی نام نہیں۔ اے بے نام کرداراں ناول وچ اک اہم حیثیت رکھدے نہیں۔
Richard Gill کرداراں بارے لکھدے نہیں:-

"When authors create characters, they select some aspects of ordinary people, develop some of those aspects whilst playing down others, and put them together as they please. The result is not ordinary person but a fictional character who only exists is words of the novel" (84)

فخر زمان دے ایہہ کردار وی عام لوک نہیں۔ ایہناں عام لوکاں نوں اوہ استعاریاں راہیں اسطرح متعارف کرواندا اے کہ ایہہ لوکی پچھانے وی جاندے نہیں تے علیحدہ ہون باوجود اک مک وی نظر آندے نہیں۔

پہلا کردار اک مردہ بندہ اے۔ ایہہ ساڈھی سوسائٹی دا کوئی وی بندہ ہو سکدا اے۔ اس دی کوئی وکھری پہچان نہیں۔ ایسے مردے نوں گر جاں نوچناں چاہندیاں نہیں۔ پر ایہہ مردہ ایہناں سماجی گر جاں دی خوراک بن توں انکاری اے۔ اوہ مرن توں ای انکار کردیندا اے۔

دوسرا کردار اک زنانی اے۔ جس بارے لکھاری نے اک حتمی گل لکھی اے۔ کہ اوہدا جشہ پیو پتر دونویں چوس رہے نہیں۔ پراتنا ننگا سچ وی چنگا نہیں لگدا۔ صرف دسنا اوہ ایہہ چاہندا کہ عورت ہر روپ وچ مردے استحصال دا شکار اے۔

تیسرا کردار وی اک مرد اے۔ کبوتر آزاد کردا اے۔ طوطے نوں اڑا دیندا اے۔ طوطا فیروا پس آجاندا اے۔ چوہا کڑکی وچ پھنس جانا بندے دی پچاہ لین دی کوشش۔ ایہہ ساریاں علامتاں بندے دی آزادی دی چاہت واسطے ورتیاں گیاں نہیں۔ پر آزادی دی جنگ وچ اوہدے نال دھوکا ہوندا اے۔ اوہ پریشان ہوندا اے۔

چوتھا کردار وی اک مرد اے۔ ایہہ اپنیاں ساریاں کتاباں نوں گنڈھڑیاں وچ بندھ کے دارو داری ڈیڑھ کو میل دور دریا وچ سٹ آیا۔ جدوں اوہ آخری گنڈھڑی دریا وچ سٹی تے اوس جتی نوں لاہ دتا۔ کنڈے اوہدیاں تلیاں تے پہاں نوں لگ کے ٹٹ جاندے نہیں۔ پیراں تے سونا ماردا تے اوہ مڑ جاند اے۔ یعنی اوہدا سریر بے حس ہو گیا ہوندا اے۔ اکھر اوہدے تے کوئی اثر نہیں کردے۔ پڑھن لکھن دا سامان سٹ دین دا مطلب وی اے۔ اوہ ایہناں نوں بے معنی جاند اے۔ ایہدے وچ تصوف دارنگ ملدا اے۔

پنچواں کردار اپنے پیرنا لوں کھلے جوتے پانی پھر دا اے۔ اوہ کدی تلا رکھ کے جوتا پورا کرن دی کوشش کردا تے کدی دو موٹیاں جراباں پا کے جوتی پوری کرن دی کوشش کردا اے۔ ایہہ بندے دی Adjustment دی جدوجہد اے۔ شراب پینا، چرس پینا..... مارفیان لگانا، نیند دیاں گولیاں کھا کے مر جانا۔ ایہہ ساری Frustration اے۔ اوہ چونکہ ماحول نوں اپنے مطابق نہیں جاند ایس کر کے اوس وچ اجہی صورت حال پیدا ہو جاندی اے کہ اوہ اپنے آپ نوں Misfit محسوس کردا اے۔

چھیواں کرداروی اک مرداے۔ اوس نوں وقت نال گلا اے۔ اوہ ویلے نوں روکن دا جتن کردا اے۔
 دراصل ایہہ کردار پورے زمانے تے چھا جانا چاہندا اے۔ ویلے نوں قابو کرن دی کوشش وچ ایہناں ویلا گزر
 جاندا اے کہ اوسدے ادھے بال چٹے ہو جانداے نیں۔ شیشہ ویکھدا تے بیزار ہو کے شیشہ توڑ دیندا اے۔
 فیر ادھیاں والاں نوں چونالا کے سفید کر لیندا اے۔ فیر عجیب وغریب حلے نال چوک وچ دو جے کرداراں نال
 جاملدا اے۔

ستواں کردار اک زنانی اے۔ ایس نوں لکھاری نیں اک اجہی عورت جیہڑی آزادی دا مطلب غلط
 لیندی۔ ایس دے اک ہتھ وچ شراب دا گلاس سی تے دو جے ہتھ وچ سگریٹ سی۔ ایہہ ساراں کرداراں دے
 وچکار جگہ بنالیندی اے۔ ایہہ No man's land بن جاندا اے۔ سوانی دا ایہہ روپ مرداں دے
 استحصال دے خلاف احتجاج دی صورت وچ ابھر دا اے۔

جدوں چھ بندے کھڑے ہوندے نیں اوس ویلے اوس وقفے وچ جدوں انتظار کر رہے ہوندے نیں
 لکھاری اک کاں دکھاندا اے۔ جیہڑا بجلی دیاں تاراں اتے لٹک کے مر جاندا اے۔ آزادی منگنن والا کردار
 کھبے نوں ہلا کے کاں گرا کے اوس نوں تکلیف توں نجات دلا دیندا اے۔ اوہ اوس نوں ٹویا کڈھ کے زمین وچ
 دفنا دیندا اے۔ باقی اوس اوپر مٹھی مٹھی پاندے نیں ۶ تھے ہاہیل تے قابیل والے واقعہ نوں یاد کیتا گیا۔ کاں
 دے مرن تے ایہہ چھ دے چھ بندے کھٹے ہو جانداے نیں۔ ۶ تھے وی فخر زمان نے علامتاں ورتیاں نیں۔
 یعنی بندے وقتی طور تے اک دوسرے دی تکلیف نوں محسوس ضرور کردا اے۔ کاں تے مٹی پا کے اوہ اپنی
 انسانیت دا ثبوت دینداے نیں۔

ناول دے دو جے حصے وچ کردار اپنی اپنی کہانی بیان کردے نیں۔ قصے تے داستان دا ادب یاد
 آجاندا اے۔ ساڈھے مشرقی ادب وچ اس طرح دے قصے موجود نیں۔ جتھے کردار اپنیاں ہڈ بیتیاں سنانداے
 نیں۔ جنہاں وچ قصہ چہار دریش وی اے۔ اس توں پہلاں ایہ سارے کردار چورستے نوں دارہ بنا کے اپنا اپنا
 سجا ہتھ اک دو جے دے ہتھ تے رکھ کے زمین تے رکھ دینداے نیں۔ ایہہ ہتھ اس طرح ہوندے نیں کہ اک
 زنانی دا ہتھ سب توں تھلے تے اک زنانی دا ہتھ سب توں اوپر۔ فیر ہتھاں وچ اک کلی ٹھوک لینداے نیں۔
 ایہناں ہتھاں چوں خون وگدا اے۔ اوہ سڑک تے گرے خون نوں جیہاں نال چٹ دے۔

امین مغل نے ایس رسم دا اس طرح ویرا کیتا اے:-

”غیر اوہناں دی Intial Ceremony ہوندی اے۔ کسی وی گروپ دی سانجھ داکم پرانے کچھراں وچ اک رسم Ritual دے ذریعے ہوندا۔ اس ناول وچ لوک ایس رسم نوں خون دے ذریعے ادا کردے نیں۔ اک دوسرے دے ہتھ رکھنا بیعت دا اشارہ اے۔ اوہ اک گروپ واحصہ بن جاندے نیں۔“ (85)

سارے کردار بیان کرن دی تیاری کردے نیں تے ستواں کردار جیہڑی عورت ہوندی اے کہندے اے:-

”اسی سارے اتھے اپنا اپنا دکھ روون تے ہنجو کیرن نہیں آئے۔ ساڈی ساریاں دی ایکتا اے۔ اسی اک گل دے نکلے نکلے جزو ہاں۔ اسی اک دو جے دی ہر گل کولوں واتف ہاں۔ ایس لئی اسی انج کرینے کہ اکھاں میٹ لے ہر کوئی دو جے دی کہانی اپنی زبانی بیان کرینے۔“ (86)

چونکہ اکھاں میٹیاں ہوندیاں نیں۔ ایس کر کے ہر کہانی سب دی کہانی لگدی اے۔ اتھے لکھاری دسناں چاہندا اے کہ ہر کہانی انسانیت دی کہانی اے۔ پہلی کہانی اس طرح بیان کیتی جاندی اے:-

”بولن والے نے اسمان ول مونہہ چکھیا تے اتھے پئی پینگ نوں غورنال ویکھیا۔ فیر سارے رنگ کھلر پلر گئے تے اکو جامنوں رنگ ہر پاپ سے کھینڈ گیا۔“ (87)

ایہہ بندہ کہانی بیان کردا دسدا کہ جدوں دا اوہ پیدا ہويا اوہ غلام ای رہیا۔ ایہہ اویاہ ماں دی مرضی دا کردا اے۔ فیر بیوی تے بچیاں دے فرائض پورے کردار ہندا اے۔ ایہہ بندہ روایت دا غلام اے۔ پر اندر بغاوت بھری ہوئی اے۔ اوہ کہندا اے:-

”میں ہمیش توں آزاد آں تے ہمیش آزاد رہواں گا۔ آزادی میرا مقدر اے۔ آزادی دی مینوں سزا ملی ہوئی اے۔ تسی کون او۔ ایہہ گھر، بیوی، بچے، نوکری کیہہ اے۔“ (88)

ایہہ اوہ کردار لگدا اے جیہڑا کھلے جوتے پانی پھردا اے۔ شراب وی پیندا اے۔ اخیر وچ ایہہ اکلا پے داسکا رہو جاند اے۔ اوہ گو وچ جاند اے۔

دوسری کہانی جیہڑی ایہناں بندیاں چوں کوئی بیان کردا اے۔ ہن جامنی رنگ دی تھاں نیلا رنگ پھیل جاند اے۔ اوہدی کہانی وی کجھ پہلی کہانی ورگی سی۔ اوس نوں اپنی محبت جھڈ کے ماں دی پسندناں شادی

کرنی پسندی اے۔ اوس دی بیوی اس دی ذہنی ساتھی نہ بن سکی۔ فیر اوہ مر جان دی اے۔ اوہ پنڈولم نوں چلن توں روک دیندا اے۔ یعنی اوہ ویلے نوں قابو کر لیندا اے پرویا نہیں روکدا۔ او دھے بچے آکے پنڈولم نوں چلا دیندے نیں۔ اتھے عقل تے جنوں مل جان دے نیں۔ اتھے وی رشتیاں دی سانجھ دی مجبوری بیان کیتی اے۔ تیسری آواز دی کہانی پنجابی دے کلاسیکی ادب توں متاثر ہو کے بیان کیتی گئی اے۔ اوہ اک لت تے وگدے پانی وچ کھلوتا رہیا۔ اوہ گھٹکرو، شہ کے نچیا۔ فیر او دسد اے:-

”مینوں لکیا پئی اک لت تے کھلون نال نچنا چنگا اے۔ تے فیر میں چوکاں وچ سڑکاں پر تے بازاراں وچ نچنا شروع کردتا۔ نال نال شراب وی پیندا جی کرداتے بھنگ دا پیالہ وی چڑھالیندا تے کدے چس داسونا وی لالیندا۔ اوہدوں میرا من نما ناں خوشی نال پھادا ہو جاندا پر جھٹ مگروں فیر پیراں آکھراوندیاں۔“ (89)

فیر ایہہ کردار دس دا کہ اوہ چٹی چادر لہا کے کالا چونڈ پالیندا اے۔ فیر چرخہ ڈھاندا اے۔ اوس نوں فیر وی سکون نہیں ملدا۔ راجنھا بن کے بنسری بجاندا تے جھاں چراند اے۔ مرزا جٹ داروپ دھاردا اے۔ فیر سب کجھ دریا برد کر دیندا اے۔ اوس نوں صرف ”علموں بس کریں اوہ یار یا درہ جاندا اے۔“

ایہہ کردار صوفیا نہ رنگ وچ رنگیا ہویا۔ بلکہ ایس کردار راہیں وجودیت دا فلسفہ بیان کیتا گیا۔ ایہہ کردار عام کردار نہیں سگوں Type کریکٹرا اے۔ ایہہ وکھرے وکھرے زمانیاں وچ رہن والیاں داروپ دھار لیندا اے۔ ”آگ کا دریا“ وچ قرۃ العین نے ایہہ ای ٹکنیک استعمال کیتی اے۔ اک کردار پوری نسل انسانی وچ دکھالی دیندا اے۔ ایہہ کردار تاریخ دے تسلسل دا اظہار اے۔ اکھراں دا قتل۔۔۔ روایتی علم دا قتل۔ طریقت تے شریعت دا اختلاف دسیا اے۔ ٹیڑی دا ذکر علامتی طور تے اوہناں لوکاں ول اشارہ اے جیہڑے سمجھدے نیں کہ اوہناں آسمان تھمیا ہویا اے۔ شتر مرغ داریت وچ سردینا وی علامت اے۔ ایس کردار دی کہانی نال رنگ بدل گیا تے ہر شے ساوی ہو گئی۔

چوتھی کہانی سنان والا غلیل نال گھرے توڑدا اے۔ غلیل والا طعنہ سن کے تیر کمان پھڑھ لیندا اے۔ تخت ہلا دیندا اے۔ بادشاہ اوہدے موت دا حکم جاری کر دیندا۔ کردار کہنا میں جواب دتا:-

”بادشاہ نوں کہویں میری موت نال اوہ بچ نہیں سکدا۔ میں پشتاں تیک اوہدے کولوں بدلہ لیندا رہواں گا۔ میں اوہدیاں اگلیاں پیڑھیاں نوں تہس تہس کر دیواں گا۔ ایہہ جنگ

صدیاں تیکر جاری رہوے گی۔“ (90)

ایس کردار دا اخیر لا پیغام وی ایہہ امی سی۔ پنجاب دی تاریخ دے حوالے نال ایہہ کردار اپنی کہانی سنا دے۔ اتھے تاریخی اشارے ملدے نیں۔ انقلاب تے انقلابیاں دے رویے دی دس پیندی اے۔ اوس دی لاش نوں ساڑن والے وی انقلاب زندہ باد دے نعرے لگا رہے سی۔

ہن فضا وچ لال رنگ پھیل جاندا اے۔ علامتی اظہار واسطے رنگاں نوں وی علامت بنایا گیا اے۔ پنجویں کہانی دا کردار اپنی کہانی اک چائے خانے دے حوالے نال سنا دے۔ ایس کہانی دا تعلق چوتھی کہانی نال وی اے۔ پھانسی لگن والا کردار چائے خانے وچ اک پاسے لگ کے بیٹھ جاندا اے۔ او تھے اوہدے بارے گلاں ہوندیاں نیں۔ کوئی اوس نوں ہیرو کہند اسی تے کوئی اوہنوں ڈاکو۔ اک اوس نوں بہادر تے سورماتے دوجا اوس نوں انقلابی کہند اسی۔ فیر بحث چھڑ گئی۔ اخیر جوان طالب علم نے مشورہ دتا کہ اک اجلاس کیتا جائے تے آئندہ والا کج عمل بارے فیصلہ کیتے جاہن۔ سارے اپنی مصروفیت دا بہانہ لگا کے ٹر جاندے نیں۔ فیر اوس کردار نوں وڈیاں مچھاں والا لمان چوڑا بندہ جیہدی چھوٹی چھوٹی داڑھی سی۔ اوہدیاں انگلیاں وڈیاں وڈیاں چھاپاں نال بھریاں سن۔ اوہدی کبھی بانہہ تے اک باز بیٹھاسی۔ اتھے پنجواں کردار اس نوں پہچان لیندا اے۔

اوہدا ایہہ کہنا:-

”میںوں بن کوئی ورت نہیں سکدا۔ ایہہ لڑائی تہاڈیاں جاگیراں پکیاں کرن واسطے وے۔“

میری ایہدے وچ نجات نہیں۔۔۔ بن میں تہاڈا جانوواں“ (91)

اتھے ناول کارا وہ گل کیندیاں محسوس کردا اے کہ کجھ لوک انقلاب دے ناں تے دوجیاں نوں ورت دے نیں۔ خواہ چائے خانے پٹھن والے لوک ہوں یاں بازو والا بندہ ہووے۔ ایہہ کہانی مکدی اے تے سارے کردار اس دا Credit لینا چاہندے سی۔ کہہیر واوہ نیں۔ ناول کارا اتھے لکھدا اے کہ اک موٹی آواز دے جواب وچ کوئی نہیں بولد اجدوں اوہ پوچھدا اے:-

”پر اوہ کون اے۔ جیہڑا چاہ خانے وچ گلاں کر رہی اسی۔ اوہ کون اے جیہڑا پہاڑ تے بانہہ پر

باز بیٹھا کے لے آیا سی۔“ (92)

اس دے جواب وچ سارے کردار کانیاں اکھاں نال تگن لگ پیندے نیں۔ ناول کار دسنا چاہند اسی کہ اسی اپنے آپ نوں وی پہچان دی غلطی کردے آں۔

چھبیس کہانی اک زبانی آواز وچ سنائی جاندی اے۔ ہن فضال وچ سنتری رنگ پھیل جاند اے۔ ایہہ زمانہ کردار وی کسی اک زبانی دی کہانی نہیں دس رہی سی سگوں سارے جہان دیاں زباناں دی نمائندگی کر رہی سی۔ اُس دی پیدائش تے مردنا خوش سن او سنوں زندہ زمین وچ دبا دینا چاہندے سن۔ خاوند مر گیا تے اوہدے نال سڑن دی ریت بھانی پئی۔ فیر جنم لیندی تے بچے جمن والی بنا دتا جاند اے۔ کدی پیر دی جوتی، کدی کھیتی بنی تے واہی گئی۔ کدی گھنٹگر و بھن کے پنچا پیا فیر اوہنوں کدی نیلونیل وی ہونا پیا۔ کدھرے ہیر تے کسی جنا پنداسی۔ اتھے زبانی آواز دس دی اے کہ ہمیشہ اوہدے نال زیادتی ہوئی اے۔ لکھاری پنجاب دی روایتی عورت دا المیائی انداز وچ ذکر کردا اے۔ سماج دی ماری ایہہ زبانی ادھ موئی ہو جاندی اے۔ فیر فضا دا رنگ کھٹا ہو جاند اے ستویں آواز وی زبانی سی ایہہ عورت آج دی عورت سی۔ اوہ کہندی اے کہ وچ اوس نوں ووٹ دین دا حق دے کہ مختلف پدھراں تے نمائندگی دے کے کوئی احسان نہیں کیتا گیا۔ زبانی نال ہمیشہ زیادتی ہوئی اے۔ اوس دے سوہرے تے خاوند نوں پھانسی دتی گئی۔ پتر نوں بادشاہی نال لڑا کے پھانسی دتی گئی۔ فیر عورت تے ہر طرح دا ظلم ہو یا۔ اتھے آکے باغی ہو جاندی اے اوہ کہندی اے:-

’ہن میں فیصلہ کر لیا پئی مینوں کوئی نہیں ورت سکدا۔ میں آزاد ہاں، میرا سریر آزاد اے تے

مینوں کوئی قید نہیں کر سکدا۔“ (93)

عورت و چاری آزادی لے کے وی گواچ جاندی اے تے کرا ہے پے جاندی اے۔

ناول نگار لکھدا اے کہ آخری کہانی مک دیاں اسماں تے پینگ نکھر جاندی اے۔ سارے کردار اکھاں کھول کے بھونٹیناں لیندے نیں آخری بھونٹنی تے سامنے والی سڑک تے ٹر پندے نیں۔ سارے کردار بکھر جاندے نیں۔ ست رنگی پینگ وی گہر وچ بکھر جاندی اے۔

فخر زمان دا ایہہ ناول جدید طرز دا علامتی ناول اے۔ پنجابی ادب وچ ناول دی ایہہ شکل پہلے موجود نہیں سی۔ مختلف نقاداں تے لکھاریاں نے ایس تے کھلے ڈھلے انداز نال اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔ سانجھ سرت وچ سجاد حیدر رھوری لکھدے نیں:-

”ست کواچے لوک فخر زمان دا ایہہ علامتی ناول 1975ء وچ چھپیا۔ ایہدے وچ ’ست

کواچے لوک’ پتنگھ دے ستھ رنگاں ٹوٹے نیں۔ جیہڑے ملدے نیں تے پتنگھ بندی

اے۔ ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے جے سماج اک پتنگھ اے تے ایہہ اوہدے رنگ نیں۔ اوہ

وکرے وی نہیں تے سانجھے وی۔ ایہناں کواچے لوکاں دی سانجھ کواچن وچ اے۔

اوہناں وچوں دوسو اتیاں تے باقی مردنیں۔ اوہناں دا مسئلہ فرددی آزادی اے۔“ (94)

اس طرح پریم جیت سنگھ شہاء ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”ست گواچے لوک وچلے ست و ہا کتی ستاں پڑاواں چوگنردے اپنے اخیرنوں پرہیت ہوندے بن۔ ایہہ ست پڑا بن میکاکی، جوگیانہ، صوفیانہ، عاشقانہ، انقلابی تے مرناؤ۔ پہلے دوویں ویا کتی میکاکی زندگی گزارن والے باتر بن ایہ پڑا ایہناں ستاں لوکاں دی سانجھی شخصیت دا سمجھوتا وادی، اداسین، اوپر رام، لڑاکو اراجک، نر اشا وادی تے وشا بن سجانوں پرگنا وندے بن۔ فخر نے رنگاں نوں پاتراں دے جامنوں تے نیا سمجھوتا وادی سجالئی۔ ہاگا نیا اداسی، اوپر امتائی ہرا، لڑاکو اپنے لئی لال، انقلاب لئی سنتری تے کھٹارنگ مرناؤ سنگا اسپتھا اے نر اشائی ورتیا ہے۔“ (95)

انعام الحق جاوید ہوری ’ست گواچے لوک‘ دے کردارں دی سانجھ دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”ست گواچے لوک‘ نوں پنجابی ادب دا پہلا سریلٹک ناول وی کہیا جاند اے۔ جیہدے وچ ست وکھ وکھ کردارں (جہاں چوں بیچ جنے تے دو زنانیاں) نوں اک تھاں تے کھیاں کر کے سانجھے روگ نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ سانجھا روگ فرددی آزادی نال تعلق رکھدا اے۔“ (96)

ناول دے کردارں دی سانجھ توں اسی انکار نہیں کر سکدے۔ کیوں جے ایہہ سانجھائی ناول وچ ربط

پیدا کردی اے۔ اس طرح ناول اگے وی ودھدا اے تے قاری دی دلچسپی وی قائم رہندی اے۔

’ست گواچے لوک‘ دے حوالے نال ’بیچ دریا‘ دے ’فخر زمان‘ نمبر وچ وڈھے وڈھے منے پر منے دانش

وراں تے ادیبوں نے قلم دا زور دکھایا اے۔ اوہناں دی رائے قابل قدر اے۔ ایس رائے نوں پڑھ کے

’ست گواچے لوک‘ دے مختلف پکھاں بارے جانکاری حاصل ہندی اے۔ ویسے وی ایس وچ ’ست گواچے

لوک‘ تے تفصیلاً بحث کیتی گئی اے۔

’امین مغل‘ نے اپنے مضمون ’ست گواچے لوک‘۔ اک تنقیدی جائزہ وچ لکھدے نیں:-

”فخر زمان دے ناول نال انصاف کرن واسطے ضروری اے جے پیگ دے رنگاں نال

انصاف کیتا جائے۔ جس طرح اوہناں رنگاں دے نال انصاف کرنا مشکل اے۔ اوہ

طرح ’ست گواچے لوک‘ ناول دا گھیرا کرنا مشکل اے۔“

فخر زمان اک شعوری فنکار اے، کہانی دی تکنیک توں پوری طراں واقف اے۔ ’ست

گواچے لوک دا انتساب ستاں رنگاں تے موسیقی دیاں ستاں سراں دے ناں اے۔ ست دا بندسہ المیائی (علامتی) کیفیت رکھدا اے، تے فنکار نے اوہدا استعمال فنکاری واسطے کیتا اے۔ ست گواچے لوک پینگ دے ست رنگ نیں۔ تے جس ویلے کوئی اک کردار کہانی سنان دا اے۔ تے پینگ دا اک رنگ اسمان تے کھلر جاندا اے۔“ (97)

ست گواچے لوک وچ ایہہ ست لوک فیصلہ کردے نیں کہ اوہ تلوادے کھلوتے پانی وچ اک بھاری پتھر سٹ دے نیں۔ اوس بارے لکھاری لکھدا اے:۔

”پانی کنیا تے اوہ دیاں لہراں ویکھ دیاں ویکھ دیاں چوواں ستاں وچ کھلر پلر کہیاں۔ ایس بھاجڑ وچ کئی لہراں نے اک دو جے نال سر بھنے، جسے نکرائے تے فیر آخر وچ وڈیاں لہراں نے چھوٹیاں نوں کھالیا تے پلاں گروں سارا اتلا چپ چاپ ہو گیا۔“ (98)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ دی ایس سوچ بارے کجھ اس طرح لکھدے نیں:۔

”وڈیاں تے چھوٹیاں لہراں دی ایس رمز نے مینوں کجھ چمکی کھلا رلیا۔ ایس توں پہلاں سارا منڈل فلسفیانہ سی۔ اتھے پہنچ کے ایس وچ منکھی وی شامل جا پدی اے۔ ایس توں پہلاں گل دھر بن سانجھ وکھریوے، دور نیڑے وغیرہ وکھریوے وی گل نوں وڈے تے چھوٹے نال موڑ کے میری جاچو فخر نے سیلوڑا گھڑولا مار دتا اے۔ پر شاید میں ای غلط ہوں ایہہ سارا ناول کھلیاں رمزاں وچ گل کردا اے۔ پر پھن والے نوں رمز دانیہ بنا یا میانہ کوئی نہیں۔ اتھے مینوں لگدا اے کہ لکھاری تے پاڑے وچوں اک جنا ضروری بھلیکھا کھا گیا اے۔ تلو وچ ڈگا پتھر ڈیر ڈوگھ تک نہیں گیا۔ سطح اوپر ای رہ گیا اے۔ وڈے تے چھوٹے دی تفریق سطح اوپر ای ہوندی اے۔ ڈیر ڈوگھ وچ ایہو جیہا ونڈا نہیں ہوندا۔“ (99)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ دی گل وچ بڑا وزن لگدا اے۔ کہ وڈے تے چھوٹے دی تفریق بڑی سطحی ہوندی اے۔ ڈوگھائی وچ ایہہ ونڈ ختم ہو جاندا اے۔

رام لعل ہوراں ایس ناول دا اس طرح تجزیہ کیتا اے:۔

”پر میرا وچار اے فخر زمان دا ست گواچے لوک دراصل انسان دی اپنی گمشدگی دے احساس دا اک تجزیہ المیہ اے۔ اوہ انسان جیہڑا تاریخ دے کسے موڑ تے اپنی جڑاں توں کٹ گیا اے۔ اوہ بن اوس گمشدہ نسل دی تلاش وچ وی اے جیہڑی اوس نوں وی کئی صدیاں پہلاں اپنی جڑاں توں کٹ کے ادھی توں زیادہ دنیا وچ بکھر گئی سی۔“ (100)

ہر لیکھیک نے ناول نوں اک وکھرے زاوینے نال ویکھیا اے۔ ’ست گواچے لوک دے کردار خود تے گواچ گئے نہیں پر اپنی پرکھاں دی تلاش وچ نہیں۔ اپنا رشتہ اپنے اصل نال جوڑنا چاہندے نہیں۔ جدوں فخر زمان نمبر وچ ’ست گواچے لوک‘ سرناویں پٹھ مضمون پڑھے تے اک گل بڑی محسوس ہوئی کہ منے پر منے قلم کاراں ناول دے مکھ بند لکھاری ’ملک ایم زمر ددی رائے نوں بہت اہمیت دتی اے۔ اوہناں دی رائے تے اک بحث جہی چھڑی رہی۔

ناول توں زیادہ اوہناں دی رائے تے زیادہ لکھیا گیا۔ اوہناں دی رائے نوں بنیاد بنا کے Point کئے گئے یاں اوہناں دی رائے نوں Favour کرن واسطے Point دتے گئے۔

اشفاق سرور ہوری فخر زمان نمبر وچ اپنے مضمون ’گواچیا منکھ وچ لکھدے نہیں:-

”ست گواچے لوک‘ جس طراں کہ زمر دملک ہوراں نہیں ناول دے مکھ بندھ وچ دیا اے۔ کسے وی ویلے کسے وی مذہب کسے وی قوم تے کسے وی نسل دے منکھ دی کہانی ہون دے نال نال ساڈے گواچے پنجاب دی کہانی وی اے تے ایہہ ساڈے ساریاں دی ہڈ بیتی وی اے۔ ایس لئی کہ ساڈے وچوں کوئی وی اجیہا نہیں جیہہ اکراہیں پیا ہو یا نال ہووے۔ مینوں تے انج لگدا اے کہ گواچیا پنجاب وی فخر زمان یا میرے یا ساڈے ساریاں دے گواچیاں ہو یاں ہون دی علامت اے۔ ایسے کارن ایس ناول نوں پڑھدیاں پڑھدیاں ۶ تھے Involve ہو جاندا اے اس جے ساڈھے اندر دیاں لوڑاں ایس ناول دیاں پاتراں دیاں اندر لیاں لوڑاں نال اک مک ہو جانداں نہیں۔“ (101)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوراں دا ’ست گواچے لوک‘ دے حوالے نال ’نکھیڑا‘ بڑا جاندار تے وزنی اے۔ اوہناں نوں ناول دے مکھ بندی لکھاری ملک۔ ایم۔ زمر ددی رائے نال کافی اختلاف اے۔ پروفیسر سرفراز حسین ہوری ’ست گواچے لوک‘ دے ناول ہون توں منکر نہیں۔ اوہناں لکھیا کہ:-

”زمر دملک ہوراں فخر زمان دے ’ست گواچے لوک‘ نوں ناول آکھیا اے۔ سوال پیدا ہوندا اے کہ اسی ایس نوں ناول آکھ وی سکے آں کہ نہیں، چناچہ ایس گل نوں واضح کرن لئی ناول تے طویل افسانے دا فرق لہسن دی لوڑاں اے۔“ (102)

ایس مضمون وچ پروفیسر سرفراز حسین کافی ہوراں دلیاں نال ایہہ گل ثابت کرن دی کوشش کیتی اے

کہ 'ست گواچے لوک' ہنتر دے لحاظ نال افسانے دے زیادہ قریب دی لکھت اے۔
سرفراز حسین قاضی ہوریں ملک ایم زمر دایس خیال نوں وی رد کردے نیں کہ فخر زمان 'کافکا' دی
طرح حقیقت نگاری کردا اے۔ فخر زمان دی حقیقت نگاری بارے لکھدے نیں:-

”ایہہ حقیقت نگاری سخت تلخ تے اوکھی بلکہ ننگی حقیقت نگاری اے۔ ایہدے وچ کافکا والی

الہامی بے خودی تے وی موجود نہیں اے تے ناں ای شاعرانہ تخیل دی وچپائی تے ایہہ اک

بڑا اوڈا فرق پے جاندا اے۔ فخر زمان تے کافکا دیاں کرداراں وچ“ (103)

ایس مضمون وچ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں:-

”پورنوگرافی تے جنسیت وچ زمین آسمان دا فرق اے۔ جنسیت وچ لذت پرستی دامادہ بہت

ہوند اے۔ جیہڑا کہ زمر دملک ہوراں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے۔ حالانکہ فخر زمان ہوری

ایس زمرے وچ نہیں آندے اوہ اک پورنی گرافریاں حدیاں وچ ضرور آؤدے نیں۔

حقیقت دی تلخی اتھے غالب اے، لذت یا سواد لین والا انداز نہیں اے۔“ (104)

ایس گل نوں صحیح ثابت کرن واسطے اوہناں 'ست گواچے لوک' دے ایس اقتباس نوں لکھیا:-

”سرگھی ویلے اوہدے اک سال دے منڈے نیں رونا شروع کیتا

بال

چپ ہو گیا۔“ (105)

ہورگلاں توں علاوہ ملک ایم زمر دہوراں دی ایہہ گل وی بڑی چھہ دی اے کہ اوہناں Timothy
Leary دی تحریک نال واقفی کرائی۔ اوہدا زکر ایس ناول دے حوالے نال کیتا کہ ایس پروفیسر لہری نوں
امریکہ دی اک یونیورسٹی نے کجھ ورہے پہلاں ایہہ الزام لاکے کڈھ دتا سی کہ وہ کڑیاں منڈیاں نوں ملا
کے L.S.D تے تجربے کرداسی۔

پروفیسر سرفراز حسین قاضی ہوری لکھدے نیں:-

”اتھے فیروز دملک ہوراں دا حوالہ آ گیا اے جتھے اوہ پروفیسر لہری دی گل کردے نیں۔

اوہناں نوں امریکی معاشرے تے اک شریفانہ مقام توں دھکا دے کے تھلے سٹ چھڈیا

سی کیوں بے اوہ ایس مقام دے قابل نہیں سن۔ اوہناں نوں اوہ سے مقام تے اڑا دتا گیا

جیہدے اوہ قابل سن۔ ایہو گل بندی اے پر زمر دملک ہوراں لہری دی مثال دے کے فخر

زمان نوں ایس الزام توں بری کرن دی کوشش کیتی اے۔“ (106)

کسی وچ چنگلی لکھت دے بہت سارے کچھ ہوندے نیس۔ ہور خوبیاں توں علاوہ لکھت لکھن دا کوئی مقصد مد نظر ہوندا اے۔ فخر زمان دے مد نظر وی کوئی نہ کوئی مقصد ہونے گا۔ اوہ سوسائٹی دے کوڑھاں دی نشاندہی کردا اے۔ ایس لکھت بارے بہت سارے پڑچولیاں نے اپنی رائے دا اظہار کیتا۔ بلکہ کئی دفعہ تے ایہہ وی ہویا۔ کہ دیا چہ تے دیا چہ دے اوپر لکھے ہوئے وچاراں نوں زیر بحث لیا ندا گیا اے۔ ایم۔ ایس خوشدل چتر کار ہوری ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ دے مضمون 'ماسک پتر' (31 فروری دہلی داتک چھپواں جون 1975ء) وچ لکھے مضمون نال سہمت نہیں۔ اوہناں دا کہنا اے:-

”ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ (دہلی یونیورسٹی) ہوراں نیس اپنے وچار دیندیاں ہونیاں ناول گھٹ اتے دیا چہ وارے زیادہ لکھیا اے“ (107)

دراصل ملک ایم زمر دہوراں لکھن والی گل وچ دست گواچے لوک بارے لکھیا اے:-
 ”ایس لحاظ نال دست گواچے لوک اتھے لکھیا جان والا Surrealistic ناول اے۔ سیکمڈ فرائینڈ Sigmund Freud دی تحریراں توں اثر لیندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈا اسٹ Dadaist تحریک چلی۔ ایس گروپ دے فنکار وچکارلی سرحد تے کھلوتے نظر آندے نیس۔ انہاں دے ناولاں، نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔“ (108)

ملک ایم زمر ددی ایس رائے تے کہ ایہہ Surrealistic ناول اے۔ ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ نیس اپنے مضمون 'ماسک پتر' (31 فروری دہلی داتک چھپواں جون 1975ء) وچ لکھیا اے:-

”ایس کتاب وچ دومزے بن۔ ایہہ سر جناوی اے تے پڑچول وی۔ سر جناوی جس نوں کسے جانے چھانے خانے وچ تاریا نہیں جاسکد یا۔“ (109)

ایچ۔ ایس خوشدل چتر کار ہوراں ایہہ حوالہ اپنے مضمون 'دست گواچے لوک'۔ کجھ وچار فخر زمان نمبر وچ دتا اے۔ اوہناں ہر بھجن سنگھ ہوراں دی گل نال اختلاف کیتا اے۔ ایس حوالے ناول اوہناں Surrealism بارے لکھیا اے:-

”Surrealism پر 4 تھارتھ وادیاں آسیتھارتھ داو 100 وی صدی دی ایچ اے۔ انے تقریباً 1919ء وچ فرانس وچوں شروع ہویا۔ ایہہ پہلا ازم اے جو فیرکلا وچوں ساہتہ وچ آیا اے۔ جد کہ دو جے سارے ای ازم ساہتہ وچوں چتر کلا وچ گئے بن۔“ سب توں پہلا

س 1942ء وچ مڑئین نے پرا تھارتھ دادے نین پتر Marifesto of Surrealism وچ پرا تھارتھ داویڈھ مکھی بھاشادتی۔ (110)

اگے جا کے ایہہ ای لیکھی کھ Surrealism دی وضاحت اس طرح کردا اے۔

"Surrealism is sheer Psychological Authomatism by means which it is entended to express verbally in writing, or in some other way the actual function of this being Dictation of thinking with out any control exercised by reason, out side any aesthetie or moral prejudice." (111)

ایچ۔ ایس خوشدل اس توں بعد کجھ دلیاں توں ملک ایم زمر دھوراں دی ایس رائے نال سہمت

ہو جان دے نیں کہ ایہہ ناول Surrealistic کہلوانے دا حق دارا اے۔

یوسف کامران اپنے مضمون 'اتھرا نخر زمان' وچ ایس گل اس طرح لکھ دے نیں:-

"کافکا کامیوں، جیمز ہاؤس، عذرا پاؤ اپنی جگہ پرست کو اچے لوک، ایہناں معیدان وچ Surrealistic ضرور اے کہ اے حقیقت تے حیاتی توں اک نفرت دا اظہار کردا اے۔ ایہناں سرمائے دے نظام توں پیدا شدہ Crises دا بیان اے۔ جیہڑا انساناں نوں خوف زدہ تے ایہناں دے important ہون دا احساس دلاندا اے۔" (112)

سلیم خان گئی ہو ریں لکھ دے نیں کہ سر نیلوم دے حامی دے خیال مطابق روایتی قائدے کھے

ہوندے نوں توڑ کے سچی حقیقت دا پتا چلدا اے۔ ایس تحریک مطابق

"There is nothing which is either completely black or compeletly white, in fact every thing is muddy yellow."

ایس تحریک دا نتیجہ ایہہ نکلیا پئی ناول وچوں پلاٹ ختم ہو گیا، ہیرو ختم ہو گیا۔ جیسے ناول، ڈرامے تے انسانے لکھے جان لگ پئے۔ جہاں دے ہیرو اصل وچ ہیرو نہیں سن..... انٹی

ہیروں۔" (113)

حسین شاہد دے خیال موجب:-

"ست کو اچے لوک قصہ چار درویش نیں۔ اج دے ویلے دی گل تے ایہہ گل سٹ پان والی نہیں۔ ایہہ ناول اپنی تکنیک دے اعتبار نال پنجابی ادب وچ اکا تجرباتی شے اے۔ جیسے

پنجابی ادب دامان و دھایا اے۔ عالمی ادب دے چالو Literary Trends سامنے رکھیے
تے ساڈے شہر اوے دا ایہہ تجربہ اک کامیاب تجربہ اے۔ جس راہیں پنجابی ادب وچ نویں
تے اچی گل کہن دا حوصلہ سارے لکھاریاں نوں ملدا اے۔“ (114)

ادب ویلے نال گجھلدا رہو نڈا جاندا اے کیونکہ انسان وی گجھل دا رہو گیا اے۔ پہلے والا سدھ پدھرا
انسان کدھرے گو وچ گیا اے۔ فخر زمان دی ناول لکھن دی ایس نویں ٹکنیک نوں سراہیا گیا اے۔ کرنیل سنگھ
تھندھوراں اپنی رائے دا اظہار اپنے تے دوستاں درمیان ہون والے مکالمیاں راہیں کتا اے۔ اوہ اپنے
مضمون وچ ایہہ مکالمے اس طرح لکھدے نیں:-

”میری رائے وچ تاں اوس نیں (Myth) دی سرجنا Creation کیتی اے۔ اصل وچ

ایہہ سرجنا دی اے اتے پڑچول (تنقید) وی۔“

”نیں نیں، میں تاں ملک زیم زمر دناں سمیت آں۔ ایہہ ناول پڑھا تھا رتھ وادی
(Surrealistic) ناول اے۔“

”تسین دونوں غلط ہو۔ میں تاں آپ اوس ملکے آیا ہاں۔ فخر تاں آپ ای کو اچیا ہونیا اے۔

ایہہ ناول تاں روایت نوں توڑن والی اک پرمیکہ تک (Symbolic) رچنا

اے۔“ (115)

کرنیل سنگھ ہوراں سدھ پدھرے انداز وچ اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔

راحت نسیم ملک دے خیال مطابق:-

”فخر زمان دے ست کواچے لوک وچ کہانی دیاں تنداں تھان تھان تے شعری تصویراں

Poetic images راہیں اک دو جے لئی تانا پینا بن دیاں نظر آندیاں نیں۔ ایس لئی

لکھاری دی اصل رمز نوں پاون لئی اسانوں ایہناں تصویراں دی انگل پھڑ کے ٹرنا پوے گا۔

“ (116)

اختر حسین جعفری ہوراں ٹکنیکی لحاظ نال ’ست کواچے لوک‘ دا ذکر کجھ اس طرح کیتا اے:-

”ایہناں ساریاں گلاں توں وکھ فخر زمان ہوران زبان بڑی سواہدی تے ڈھکویں ورتی

اے۔ ایس لئی کرداراں دیاں تصویراں، پلاٹ دی ستر، کہانی دے رویے، واقعات سے

منظراں دے نال نال زبان وی بڑی جس دیندی اے، ایس لئی ’ست کواچے لوک‘ پنجابی

زبان دے بلا شبہ نوے نکل ناول اے۔“ (117)

اختر امان ہو راں اپنے مضمون وچ فخر زمان دے وچاراں داویر واکردیاں ہو یاں انج دسیا اے :-
 'جے بعض لوکاں فخر زمان دے ایس ناول دے اصل موضوع توں توجہ ہٹان واسطے ایس
 ناول نوں اجتماعیت تے انفرادیت دامنہ بنا دتا اے۔ تے بعض لوک ایس ناول نوں فرد
 تے ہون والے اجتماعی جبر داناں لے کے اپنی اپنی گلاں مارن لگے نیں کوئی انہوں وجودی
 فلسفہ تے سارن دے دی لین دین تے لکھیا ناول وی کہندے نیں۔ پر سچی گل ایہ وے کہ فخر
 زمان دا ایہ ناول پنجاب دے اوناں دھیا پتراں دے بارے لکھیا گیا اے جیہڑا اے اپنی
 پہچان کو اہٹھے نیں تے Identity Crisis دا شکار نیں۔' (118)

ایس گل توں اسی انکار نیں کر سکدے کہ نویں نسل Identity Crisis دا شکار اے۔ فخر زمان ایس
 ناول دے ذریعے بندیاں دے اندر ہون والی ٹٹ بھجول اشارے کہتے نیں :-

ڈاکٹر عطر سنگھ نے وی 'ست گواچے لوک' تے نظر ماری اے۔ اوہناں دے وچا رکھ اسطرح نیں :-
 "فخر زمان دے ناول 'ست گواچے لوک' دے ارتھ ناواں، رہتاں، پرستھناں، گھٹناواں،
 رشتیاں دے سارے کوڑے پہراوے اتار کے ازل تے ابدی مانوی ستھمتی دے روپ وچ
 ساکھار ہوئے ہن۔ ایہہ مانوی ستھمتی ناواں، تھاواں، رشتیاں دے چولے بدل دی اے۔
 آپ نہیں وندی۔" (119)

ایس نکلے ناول دی سب توں وڈی خوبی سانوں نظر آندی اے۔ کہ علامتاں تے استعاریاں
 داورتاواں بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ منشا یا دایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں :-
 "فخر زمان نے علامت استعارے تے تجرید دار لیا ملیا ڈھنگ ورتیا اے۔ تھوڑے لفظاں
 وچ ہتیاں گلاں تے نکلے نکلے اشاریاں تے سینتاں نال وڈے وڈے سوال اٹھائے نیں۔
 اویب واکم سوال اٹھانا تے سوچن ول پریرنا ہوندا اے۔ ایہناں سوالاں دے جواب ویلا
 دیندا اے۔ ویلا..... جیہڑا کدی نہیں کھلوتا، کدی نہیں رکیا تے جیہڑی دھوڑ وچ خورے کئے
 ای لوک کو وچ دے نیں۔" (120)

حسین شاہد نے ناول دی ایس صفت نوں ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے :-
 "ایس ناول دا سب توں وڈا گن ایہہ ہے جے ایہدے وچ گھٹ توں گھٹ حرف ورت کے
 لمی گل کیتی گئی اے۔ جیویں دیوے دی کئی جیہی لو سارے اندر وچ چانن کر دیندی
 اے۔" (121)

ڈاکٹر خالد اشرف ہوران فخر زمان دے 'ست گواچے لوک' دے کرداروں تے ناول دا ایس طرح ویرا

کیتا اے:-

”فخر زمان کے یہ ساتوں کردار کافی مہمیت اور نا آسودگی کا شکار ہیں اور ان سب کے اشتراک کی بنیادی وجہ یہ ہے کہ یہ اپنے معاشرے کے آؤٹ سائڈز بن گئے ہیں۔ ان سب کے مسائل حل کر تمام استحصال زدہ انسانیت کا ایک مسئلہ محسوس کئے جاسکتے ہیں۔ لیکن بالخصوص پنجاب کی دھرتی کی ثقافت اور تاریخ اور اس سر زمین پر طاقتوروں کے ہاتھوں مختلف زمانوں میں روندے جانے والے ناداروں کے دکھ درد کا بیان اور ان کی شخصی بغاوت 'ست گمشدہ لوگ' کو ایک حقیقت نگارانہ انقلابی ادب پارے کا مرتبہ عطا کرتے ہیں۔“ (122)

ڈاکٹر شہباز ملک اک وکھری رائے رکھدے نیں۔ اوہناں اپنی کتاب گوڑ وچ لکھیا اے:-

”ناول دے ذریعے ناول نگار نے اصل وچ اپنے سیاسی نظریے سامنے لیاون دا وچار کیتا اے۔ ایہہ سیاسی نظریے اختلافی نیں۔ ناول دے کجھ حصے عریاں تے جگجگ والے نیں جیہڑے بلاشبہ بخش ادب وچ آندے نیں۔ اجیہا ادب جیہڑا معاشرے وچ انتشار پیدا کردا اے۔“ (123)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں 'ست گواچے لوک' ناول بارے اپنی کتاب 'فخر زمان دے ناول وچ اپنے وچاراں دا اظہار کجھ اس طرح کیتا اے:-

”ست گواچے لوک پرمیر انوں توڑن والی اک پرمیر کا تمک Symbolic رچنا اے۔ جس بارے ایہہ فیصلہ وی کرنا ہووے گا کہ ناول ہے یا کجھ ہور“ (124)

'ست گواچے لوک' اک روایتی ناول نہیں۔ ایس نے ناول نوں نواں رخ دتا اے۔ سانوں ایس ناول نال پنجابی ناول تے نوے ادب دے دروازے کھلدے نظر آندے نیں۔ ایس حوالے ناول فرخندہ لودھی نے 'ست گواچے لوک' بارے لکھیا اے:-

”ست گواچے لوک' اک علامتی ناول اے۔ جس وچ ریلووم تے سر ریلووم دی تکنیک نوں ورتیا گیا اے۔ فرانس کا فکا دائر ایس ناول اتے کافی نظر آندا اے۔ ناول دے ست کرداروں چوں پنج مرد، تے دوسوئیاں نیں۔ جہاں راہیں فخر ہوراں پنجاب دے گواچے لوکاں نوں اوہناں دیاں اصل صورتاں دکھا دتیاں نیں۔ ایہہ ناول پنجابی ناول کاری وچ

اک میل پتھرتوں گھٹ نہیں۔“ (125)

ہرفن پارہ خوبیاں تے خامیاں دامر قع ہوندا اے۔ فخر زمان دے ناولاں تے پنجابی دے سارے ناولاں چوں جتنی رائے زنی مست گواچے لوک تے ہوئی اے۔ شاید ای کسے ناول تے ہوئی اے۔

ایس ناول نول سراہیا وی گیا تے نندیا وی گیا۔ ایس ناول دے بہت سارے پہلو نہیں۔ اگر اسی ویروا کرینے تے سب توں پہلاں فخر زمان نے موضوع دا انتخاب بڑا اوچا کیتا اے۔ فخر زمان اوہ قلم کار اے جیہڑا سماجی تے سیاسی طور تے باشعور ادیب اے۔ اوہ پسپائیاں تے عدم مساوات دے درمیان اکھ کھولدا اے۔ اوہ انساناں دی نفسیات نوں جاندا اے۔ عام بندے نے اپنے اندر کناں کرب سمیٹا ہویا اے۔ اوس دردناک دنیا نوں آشنا کروان دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ اجتماعی صبر دی کہانی اے۔ پنجاب دی پتا اے۔ "Identity Crisis" دے شکار لوکاں دا چہرہ کروایا اے۔ ایہدے وچ ناول کار بڑی حد تک کامیاب وی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال جدید طرز دا ناول اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی اے کہ اختصار۔ اتنے مختصر انداز وچ المائیت دا سہارا لے کے..... تجربید و فن استعمال کیتا..... وجودیت نوں بنیاد بنایا تے علامتاں راہیں ایس ناول نوں اساریا گیا اے۔ ایس ناول دی تکنیک نوں جائن واسطے دماغ نوں ورتن دی لوڑی پیندی اے۔ ست رنگاں وچ رنگیاں ناول اک وکھری تکنیک متعارف کرواندا اے۔ فخر زمان دا انداز بڑا خوب صورت اے۔ اوس بلا جھجک اوہ زبان ورتی اے جیہڑی اسی عام شہراں وچ بولدے آں۔ ایس نے ناول نوں عام فہم بنا دتا اے۔ موضوع گھمبیر پر زبان نے اس گنجھل دار ناول نوں سہل بنا دتا اے۔ ناول روانی نال لکھیا گیا اے۔ ایس وچ کدھرے وی بناوٹ دا جھکا کائیں پیندا اے۔ ستاں کرداراں دی گفتگو ٹھوس حقائق تے مبنی اے۔

ایس ناول دا اک کچھ ایس دی انفرادیت اے۔ ایس ست رنگاں تے ست سراں دے ناول نے ادب پیاریاں دی توجہ اپنی ول کھچ لی اے۔ اس ناول توں پہلے ناول روایتی قسم دے ناول سی۔ اکثر ناول پینڈو ہو دے حوالے نال سی ہاں نفسیاتی کچھ سی تے اوہدے وچ اتنی ڈوھنگائی نہیں سی۔ اس توں بعد "Symbolicaly" لکھن دار وراج ہو گیا۔ ایس ناول نے دنیا وچ جدید ناول دے حوالے نال لکھیاں گیا لکھتاں وچ اپنا شمار کروا کے ساڈھا مان وداھیا۔ اس توں پہلاں کہ جوشوا فضل دین ہوراں توں ماریا ہویا طعنہ پنجابی ادیبوں نوں سہنا پیندا اے۔ ایس ناول نے بہت وڈھی کمی نوں پورا کردتا۔

’ست گواچے لوک‘ نوں Negative تنقید دا سامنا وی کرنا پینا۔ بلکہ فخر زمان دے سارے ناولاں تے پابندی لگائی گئی سی۔ کجھ دانش ور ایس نوں سرے توں ناول من نوں تیار نہیں۔ کجھ لوک ایس نوں لمبا افسانہ کہندے نیں۔ کوئی اس دے جنسی پکھاں نوں گھوری پاندے نیں۔ اس وچ جس شے دا فقدان گدا اے اوہ کہ ناول کارنے اپنے کرداراں راہیں سماج دے ناسورتے دکھائے نیں۔ اوہ معاشرے دیاں تنکیاں حقیقتاں توں وی پردہ چکدا اے۔ اودھے کردار چیخ چیخ کے اپنے نال ہوئے اناے دی دس پاندے نیں۔ کٹھے ہوکے ہتھاں تے ہتھر کھکے اک مک ہون دا اعلان وی کردے نیں۔ پرفیر چورستے توں اپنی اپنی راہ تے ٹر پیندے نیں۔ اتھے لکھاری نال تھوڑا جہا اختلاف کرن نوں دل کردا اے۔ ادب وچ مقصدیت دا پہلو ضرور ہوندا اے۔ ناول کار بیماری Diagnose کر لیندا اے۔ پر اوہدا علاج Suggest نہیں کردا۔ کرداراں دے بھوانٹیاں لینا تے اپنے اپنے رستے ٹر جانا۔ اسمانی پیگ دا گہروچ لک جانا۔ اک ہارے ہوئے لکھاری دی نشاندہی کردی اے۔ ایہناں دکھاں دا اپا وی ہونا چاہیدا سی۔

’ست گواچے لوک‘ وی فخر زمان دیاں کتاباں چوں اک کتاب اے جہدے تے حکومت ولوں پابندی لگ گئی سی۔ ایس فیصلے دے خلاف ’ست گواچے لوک‘ دے حوالے نال پنجاب پنجابی پنجا بیت وچ ایہہ لکھیا گیا:۔

”یہ سات ذی روحوں کی کہانی ہے۔ جو پانچ مردوں اور دو عورتوں پر مشتمل ہے۔ جو ایک ایسے چوراہے پر آپہنچ جیں جو زبان و مکان کی سرحدوں سے بے نیاز ہے۔ متفرق سماجی نظاموں میں مختلف اوتار میں مختلف طریقوں سے ان سب کے ساتھ دھوکا ہوا ہے۔ انہیں تشدد کا نشانہ بنایا گیا ہے۔ اور ان کا استحصال ہوا۔ جبر اور ظلم کی طاقت کے خلاف یہ ان کا اعلان بغاوت ہے۔ جس نے انہیں یکجا کر دیا ہے۔ وہ ایک ہو گئے ہیں اور انکی کہانی ایک دوسرے کے محائل میں بعینہ ان لوگوں کی کہانیاں کے جو آزادی، انسانی، وقار اور ذاتی تشخص کے متمنی ہوں“ (128)

ایتھوں ایس ناول دی تخلیق دا مقصد اوگرڈ کے سامنے آجاندا اے۔

8. پکھیرو

چھپن ورہا: 1976ء

لکھاری: مستنصر حسین تارڑ

لکھاری: لاہور، التحریر اردو بازار صفحے: 120 باب: 24

مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیر واک استحصال بندے، پکھیر و تے گدھے دی کہانی اے۔ جبر تے استحصال کرن والیاں قوتاں گرجاں دی شکل وچ اہم کردار نیں۔ ناول کار ناول دے آغاز وچ گرجاں دی گفتگوراہیں بندے بارے دس دا اے:-

”کیوں جے ایہہ دو جیاں جنوراں توں وکھ ہوندا اے..... اپنے آپ نوں سبھوں جنوراں توں اچا تے وڈا سمجھدا اے..... اشرف اخلوتات..... پر لہندے بھائی بند..... اینوں جیوندیاں مار مکاندے نیں۔“ (127)

ایس دنیا وچ بندہ ہی بندے نوں دکھ دیندا اے۔ پہلا قتل وی قابیل نے ہابیل دا کیتا سی۔ بندیاں وچ بندیاں نوں کھان والیاں گرجاں موجود ہونداں نیں۔

اگے چل کے ناول کار اوس بندے دی کہانی سناندا اے۔ جیہڑا اک غریب گھرانے وچ پیدا ہوندا اے تے بچپن توں آپ محنت کر کے اگے ودھنا چاہندا اے۔ اوس بچپن وچ اچھے منظر ویکھے سی جیہڑے اگے چل کے حیاتی وچ اوس نوں ڈراہندے رہندے سی۔ اونہاں چوں اک احمے جلاہے دا کھوتا جیہڑا الت ٹٹ جان دی وجہ توں بے بس لہماں پیا ہوندا اے۔ تے گرجاں اوس نوں چونجاں مار دیاں نیں بلکہ اوس دے نازک حصے تے وی چونج بھر دیاں نیں۔ فیر آہستہ آہستہ بہت ساریاں گرجاں کھوتے دے آ لے کٹھیاں ہو جانداں نیں۔ دوسرا منظر اوہ جوکاں داسی جیہڑیاں چھپر چوں لنگدیاں ہویاں اوس نوں چمڑ جانداں نیں تے اوس دا خون چوس دیاں نیں۔ ایہناں جوکاں دی وجہ نال ہون ولی جلون ساری حیاتی اوس نوں محسوس ہوندی رہندی اے۔

بندہ پڑھ کے ایم اے کر کے نوکری دی تلاش کردا اے۔ اوس نوں اپنی قابلیت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ انٹرویو لین والے گرجاں دی شکل وچ ملدے نیں۔ اخیر اوہ سکول ٹیچر بن جاندا اے۔ اوس دا وہیا ہو جاندا تے بیوی دے مطالبے اوس نوں پریشان کردے۔ بیوی وی اوس نوں گرج لگدی۔ اوس بندے نوں بار بار گرجاں نال واسطہ پیندا اے۔

ناول کار بندے بارے لکھدا اے:-

”بند اپنے آ لے دوالے وچ مس فٹ ہو جائے۔ جیسے معاشرے وچ جتھے جوکاں تے

گر جاں داراج ہووے۔ اوتھے سارے سوچن سمجھن آ لے بندے مس فٹ ہوندے نہیں،
جوکاں دے کولے جسے، کامیاں دیاں ہتھوڑیاں پٹھر رکھ دیوے۔ گر جاں دیاں لمیاں دھوناں،
کساناں دیاں داتریاں اگے ڈاھ دیوے، فیر کوئی بند اس فٹ نہیں رہوے دا۔“ (128)

لکھاری لکھدا اے کہ بندہ میدان وچ کلم کلا کھڑا ہوندا۔ اوتھے صرف اک ٹنڈ ہوندا اے۔ بندہ
ہوراں تکلیفاں نوں بھول سکدا پر اوہ اکلا پے دادر برداشت نہیں کر سکدا۔ اوہ اک اجتماعی جانور اے، کلا کس
طرح رہ سکدا اے۔ اوتھے ٹنڈے بندہ چھو چھمی ہو جاندا نہیں۔ بندہ گر جاں داستایاں ہوندا اے۔ گر جاں
دی شوکر اوس نوں سنائی دیندی رہندی اے۔ بلکہ اوس نوں Phobia ہو جاندا اے۔ اوس نوں گر جاں دے
کالے بدل دا پر چھانواں وی محسوس ہوندا اے۔

ایس حالات وچ اک پکھیر واتھے آ جاندا اے تے بندے دا اکلا پا ختم ہو جاندا اے۔ اوہ دونویں اک
دو جے نوں اپنی اپنی ہڈ بیتی ساندا نہیں۔ اتھے اوہناں بارے ناول کار لکھدا اے:-

”اک دو جے دے اکلا پے دیاں کندھاں ڈھاندا رہے..... پہلی حیاتی دے کھوہ وچوں
ٹنڈا بھر بھر کے ایس رڑے میدان وچ ڈولدا رہے تے اوہناں نوں ہولی ہولی چانن
ہو پائی اوہناں دواں دی سانجھ ایس میدان وچ شروع نہیں سی ہوئی پھلے زمانیاں توں
ٹری آندی سی..... اوہ سدا دے ساتھی سان..... اوہناں دے ہڈاں اتے اکو جیہیاں چجھاں
نیں وار کیتے سان..... اوہناں دواں دی ہڈ بیتی اکوسی..... ایہو تے بھلیکاسی..... بندہ
کیہڑا اے تے پکھیر وکون اے؟..... پکھیر وکیہڑا اے تے بند کون اے؟“ (129)

اتھے مظلوم طبقے دی سانجھ دی گل کیتی اے۔ ایہہ بندہ تے پکھیر و استحصالی کردار نہیں۔ سوسائٹی
دیاں گر جاں دے ستائے ہوئے۔ پکھیر و تے بندہ رل کے ویلا ٹپاندے نہیں۔ پر گر جاں دا خوف ہر ویلے
رہندا اے۔ آہستہ آہستہ اوہناں دیاں گلاں مک جان دیاں نہیں۔ لکھاری لکھدا اے:-

”پکھیر و دی چج جڑ گئی..... بندے دے ہوٹھ سی گھتے..... بن کوئی گل، کوئی قصہ کہانی اجیہا
نہیں سی جیہڑا ایہناں ہوٹھا، ایس چج وچوں ناں پھٹیاں ہووے..... اوہ چپ
ہو گئے..... اپنے آل دوالے دے اجاڑ میدان ہار چپ..... چپ..... ٹنڈ
چپ..... چپ! چپ! چپ!“ (130)

اس توں پکھیر و تے بندے دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ پکھیر و نکا بوٹ کھمبوں بغیر بن جاندا اے

تے لاچار ہو کے زویں تے گر جاندا اے۔ بندے بغیر والاں..... لنگے ماس..... مٹے لک نال کبڑا ہو کے زویں تے گر جاندا۔ تے گر جاں جیہڑیاں اصل وچ استحصالی قوتاں نیں اوہناں نوں چٹ کر جان دیاں نیں۔ ایہہ اک بندہ تے اک پکھیر و نیں۔ ایہناں دی تھاں گر جاں داشکار ہون واسطے اک ہو رہ بندہ آجاندا اے۔ ایہہ سلسلہ اس طرح جاری رہندا اے۔

ایس ناول وچ ناول کار نے علامتاں دے ذریعے اپنے خیال دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ اک جدید طرز دا ناول اے۔ نئی تکنیک نال ناول نوں اساریا گیا اے۔ ایہدے وچ کردار وی علامتی نیں اور ماہرانہ انداز وچ تخلیق ہوئے نیں۔ ناول کار دا حیاتی دے حوالے نال مشاہدہ بڑا تیز اے۔ زبان عام فہم اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”یہ ایک علامتی تحریر ہے۔ جس میں انسان پر استحصالی قوتوں اور معاشرتی دباؤ کا جبر دکھایا گیا۔ اس میں مرکزی کردار ایک پکھیر (پرندہ)، ایک بندہ اور کچھ گدھ ہیں“ (131)

ناول کار نے ناول وچ بندے تے پکھیر و دے تعلق نوں بہت سوہنے ڈھنگ الیکیا اے۔ ایس دے تعلق دے حوالے نال خالد اشرف اپنی کتاب وچ لکھدے نیں۔

”بندے اور پکھیر و کی ذات کا Identification اس قدر مکمل تھا کہ کبھی کبھی وہ دونوں بھول جاتے تھے کہ ان میں بندا کون تھا اور پکھیر و کون۔ پکھیر و اپنے سماج سے متنفر اور ٹھکرائے ہوئے انسان کی روداد ہے۔ جس کو اپنی ذات کی شناخت قائم کرنے کے لئے انسانوں کی ہستی کو چھوڑ کر جنگل میں پناہ لینی پڑتی ہے۔“ (132)

ناول وچ ناول کار نے خواجہ فرید الدین عطار دی مثنوی ’منطق الطہیر‘ دا حوالہ دتا اے۔ اس وچ سچ دی تلاش نوں یسمرغ دی تلاش دسیا گیا اے۔ اس دے کردار پکھیر و دا بندے دے مطلق ایہہ وی خیال اے کہ اوہ شتر مرغ دی طرح ریت وچ منہ دے کہ حیاتی گزاردا اے۔ ایہہ ناول علامت نگاری دا چنگا نمونہ اے۔

9. بلدے دیوے

لکھاری: رضیہ نور محمد
چھپن ورہا: 1976ء

چھپوان والے: لاہور، مکتبہ معین الادب اردو بازار، لاہور صفحے: 366 باب: 14

’رضیہ نور محمد‘ دانا نول ’بلدے دیوے‘ ساڈھے جاگیرداراں دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ ناول اک اچھے چوہدری صاحب بارے دسد اے۔ جیہڑ اتن ویہ کروا ندا اے۔ پہلی ووہٹی وچوں دو دھیاں ہویاں سن۔ جنہاں وچوں اک بچپن وچ امی مرگئی۔ دوسری دھی داویہ تھوڑی دیر پہلوں کیتا سی۔ چوہدری صاحب دی دوسری بیوی چوں کوئی اولاد نہیں سی اوہ اک نفسیاتی مریض بن جاندی اے۔ تیسری ووہٹی چوں دو دھیاں نجمہ تے سلمہ سی۔ چوہدری صاحب نوں اپنے مر بھیاں تے زمیناں واسطے وارث دی لوڑ سی۔

’ڈاکٹر سلیم‘ نوں تیسری ووہٹی دی دیکھ بھال واسطے بلایا گیا۔ کیونکہ اوس دے گھر تیسرا بال آن والا سی۔ اوسدی طبیعت خراب رہندی سی۔ ڈاکٹر سلیم نوں شروع وچ پنڈا ماحول چنگا نہیں لگدا۔ اوہ امریکہ دی حیاتی نوں یاد کروا اے۔ ہولی ہولی اوس نوں چوہدری صاحب دی تیسری ووہٹی نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ اوہ اوس دے حسن توں وی متاثر ہوندا اے۔ ’زرینہ‘ دن رات پتر دے سنے ویکھدے رہندی اے۔ فیر پتہ چلد اے کہ اوہدے پیٹ وچ دو بچے نیں۔ اوہ کمزور لاغر تے اینیک ہوندی اے۔ اوس دی دیکھ بھال واسطے نرس وی منگوائی جاندی اے۔

ناول وچ ایس کنبے توں علاوہ پنڈ وچ اک بزرگ ’بابے‘ داوی ذکر اے۔ سلیم وی کدی کدی اپنی گذری حیاتی دے متعلق سوچدا رہندا اے۔ امریکہ تے اتھے دی زندگی دا موازنہ کردا رہندا اے۔ بہر حال ایس دور دراز پنڈ وچ اوس نوں ’زرینہ‘ دا آپریشن کرنا پیندا کیونکہ ’زرینہ‘ اتنی کمزور رہندی اے کہ اوہ قدرتی طریقے نال بچے پیدا نہیں کر سکدی۔ اتھے اسلم وچ مثبت تبدیلی آندی اے اوس نوں پنڈاں دی مجبور لوکاں نال ہمدردی ہو جاندی اے۔ لکھاری اتھے ’زرینہ‘ دیاں سوچاں راہیں دسد اے کہ پنڈ وچ کڑیاں نال کی سلوک ہوندا اے۔

”چھوٹی جہی عمر وچ ایہناں داویہ کسے بڈھے زمیندار نال ہو جاوے گا تے ایہناں دی ساری حیاتی بچے پیدا کرن وچ تے لوکاں دے طعنے سنن سنانی وچ گزر جائے گی۔“ (133)

ایتھوں سانوں پتہ لگدا اے کہ پنڈاں تھاواں تے کڑیاں نال کیہہ سلوک ہوندا اے۔ ناول نگار اک زنانی اے ایس کر کے اوس نوں زنانیاں دے مسائل نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔ ڈاکٹر سلیم ’زرینہ‘ دا کامیاب آپریشن کر لیندا اے۔ ڈاکٹر صاحب اوس ویلے وی گھر موجود نہیں سی۔ سلووں

آپر شین دی اجازت وی منشی کولوں لینی پئی۔ 'زرینہ' دے گھر دو بچے ہوندے نیں اک صحت مند لڑکاتے اک کمزور جہی لڑکی جیہڑی جلد ای مر جاندی اے۔ 'زرینہ' اپنی جان دی بازی لگا کے چوہدری صاحب نوں وارث پیدا کر دیندی اے۔ لکھاری زرینہ بارے لکھ دی اے:-

”ایہہ کئی نازک کمزور تے وچاری جہی کڑی لگدی سی پر ایہدے وچ کئی قوت ارادی سی۔
بچے ایہدے کمزور جسم دے اندر ایہدی ساری طاقت منڈے ول گئی تے کڑی وچاری
ہڈیاں دا بک رہ کے مر گئی۔“ (134)

استھہ سانوں عورت دی قوت ارادی دا پتہ چلدا اے۔ 'ڈاکٹر سلیم' جیہڑا شروع وچ پنڈا آکے پریشان سی۔ جاندے ویلے اپنے کارے توں مطمئن سی۔ اوہ سوچدا اے:-
”تھہ تے سب کجھ کوا کے ای کجھ بھدا اے۔ ایہہ دیوے ہمیش بلدے ای رہن
گے۔“ (135)

اس طرح لکھارن نے حیاتی دا مقصد بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔

ناول دے کردار سدھ پدھرے نیں۔ ناول وچ اک سماجی مسئلے تے جھات پائی گئی اے۔ ناول
پڑھدیاں کوئی اوکڑ محسوس نہیں ہندی۔ 'ڈاکٹر سلیم' دا کردار بنیادی طور تے ناول دی کہانی نوں آگے
ودھاندا اے۔

فخر زمان نے مکھ بند وچ لکھیا اے:-

”چوہدری ساڈھی مردانہ شاہزاد دی عکاسی کردا اے تے وچ جدوں سارے جگ وچ
عورتاں ظلم تے غلامی کولوں نجات حاصل کرن دا پکا عزم کر تے تھیاں نیں، ساڈے سماج وچ
عورت دی بے بسی دی تصویر کشی بڑے ویلے سارے۔“ (136)

'رضیہ نور محمد' نے عورت دے حوالے نال کئی ورے پہلے ناول لکھیا سی۔ ہن Women
Development تے وسیع پیمانے تے کم ہو رہیا اے۔ ساری دنیا وچ 'عورت' دے حقوق واسطے کوششاں
جاری نیں۔ لکھارن دا ناول تخلیق کردیاں اک مقصد سی۔ ایس کر کے اوس نے پلاٹ نوں سوچ سمجھ کے نہیں
گھڑیا۔ اوس نے پلاٹ توں زیادہ اپنے مقصد نوں مد نظر رکھیا اے۔ چوہدری صاحب دا کردار اک منفی کردار
لگدا اے۔ 'زرینہ' اک کمزور تے بے بس زنانی دے روپ وچ دکھائی دیندی اے۔ 'ڈاکٹر سلیم' ہمیشہ
doubleminded رہندا اے۔ اپنے وچاراں دا اظہار اوہ خطاں راہیں کردا اے۔ ناول دے اخیر وچ اوہ

ایس کھج دھرو چوں نکل آندا اے۔ اوسدی حیاتی وچ وی اک مقصد پیدا ہو جاندا اے۔ ناول دا اخیر مثبت ہوندا اے۔ چوہدری صاحب دے تصور نال اک برے انسان دا خیال آندا اے۔ جیہڑا ظالم، عیاش تے ہوڑ مت وی ہوندا اے۔ جاگیر داراں دی رہتل دا نقشہ کھچیا گیا اے۔

انعام الحق جا وید ایس حوالے نال لکھدے نیں:-

”ایہہ مسئلہ موضوع دی صداقت دے باوجود ادبی صداقت دا درجہ نہیں رکھدا۔ ایتھوں تک

کہ جاگیر دار دے خلاف نفرت دا جذبہ تے پیدا ہوندا اے پر ایہہ نفرت شدت اختیار

نہیں کردی۔“ (137)

انعام الحق ہوراں دی رائے اپنی تھاں تے، جتھوں تیکر موضوع دا تعلق اے ایہہ ناول موضوع دے

اعتبار نال بہت اہم اے۔

10. نال میرے کوئی چلے

لکھاری: احمد سلیم

چھپن ورہا: 1976ء

پبلشرز: کراچی، ملک نورانی مکتبہ دانیال، وکٹوریہ چیمبر نمبر ۲، عبداللہ ہارون روڈ

صفحے: 94

باب: 24

’احمد سلیم‘ دا ناول ’نال میرے کوئی چلے‘ پنجابی ادب دے بہت سارے ناولاں طرح نکلز اہیا اے۔ ایس ناول دا اہم کردار ’جھیم جی‘ نیں۔ جنہاں دا اصل نام ’سلیم‘ اے۔ یاد رہے کہ لکھاری دا اپناں ناں وی ’سلیم‘ وے۔ ناول دا نائیک چھوٹی عمر دا چھوہرا اے۔ اس دی ’آپا‘ جی جیہڑی اوس دے سکول دی استانی نیں اوس نوں بے پناہ محبت کردی اے۔ اوہدے نال پڑھن والی کڑی ’چینی‘ وی اس دی دیوانی ہوندی اے۔ ’شاہ جی‘ آپا جی دے والد نیں۔ اوہ وی بچیاں نوں پڑھاندے نیں۔ ایہہ تے ہوری وی کردار ’میانہ گوندل‘ دے واسی نیں۔ ’جھیم جی‘ پہلاں تے ساؤ بچہ سی۔ ہولی ہولی اس ون سونے نیہڑ پیدا ہو گئے۔ سگریٹاں پینا، چوریاں کرن، تے آوارہ چھوہراں نال پھرنا اوہدی عادت ہو جاندی۔ ’چینی‘ وی اوہدے عیب ڈھکدی رہندی ’آپا جی‘ اوس نوں وڈھا بندا بنانا چاہندی اے۔ ناول وچ ’جھیم جی‘ نال اوہناں کرداروں دا لگاؤ عجیب قسم دا ہوندا اے۔ ’جھیم جی‘ دی ساتھن ’چینی‘ نوں کوئی زیادتی کر کے مار دیندا اے۔ ’جھیم جی‘ تے ایس واقعہ دا گوڑھا اثر ہوندا اے۔ اوہ چپ چپ رہندا اے۔ ’جھیم جی‘ دی حیاتی مکمل طور تے بدل جاندا اے۔ ’جھیم جی‘ دی زندگی وچ اک

ہورا ہم گل ایہہ سی کہ جدوں پیدا ہویا تے اوہدی اپنی ماں بیمار پے گئی۔ اوہ سڑا لہیا جا تک سی۔ اوس نوں دو جیاں ماواں دادو دھ پینا پیا۔ پر اوس دی صحت تے کوئی اثر نہ پیا۔ اوس دادا منیس فضل دین چک، گوہند پورے، جاندا اے اوہ اپنے یار دے پتر سردار ایشر سیہاں، تے اوہدی ووہٹی راج کور، کول اپنے پوتے دی صحت دا ذکر کردا اے۔ راج کور، کہندی اے:-

”چاچا! اپنا چھوہر مینوں آن دے۔ میں بی تے تینڈی بھتری لگدے آں۔“ ایشر سیہاں

دی بیتی راج کور جیکن بے اختیار ہو گئی ہووے۔“ (138)

”میں فضل دین، نے سب دی مخالفت دے باوجود چھیم نوں راج کور دے حوالے کردتا۔

انج سانوں سا نچھے پنجاب وچ رہن والے ہر مذہب دے لوکاں دی پیار محبت دی دس پندی اے۔

اس توں بعد چھیم، بچ جاندا اے۔

اس توں بعد جدوں ہندوستان دی ونڈ دارو لاپندا اے۔ تے فضل دین، ایشر سیہاں راج کور تے

اوہناں دے ایک سال دی دھی ناں اپنے گھر وچ پناہ دیندا اے۔ سارا پنڈا اوہدی مخالفت کردا اے۔ صدیق

ٹنڈا، مینس ہورا دے روکن دے باوجود ایشر سیہاں، دے ٹبر دا ویری ہو جاندا اے۔ ایشر سیہاں، تے راج کور

ایس کر کے اوہناں دا گھر چھڈ دیندے میں کدھرے اوہناں دی وجہ نال، مینس فضل دین، دا نقصان ہو جائے۔

تے فیر اوہناں دیاں لاشاں کھیتاں چوں ملدیاں نیں۔ اوہناں دی دھی غائب ہوندی اے۔ اوہناں دے

مگروں، مینس، ہوری وی فوت ہو جاندا اے نیں۔ ایہہ دو وڈھے صدے چھیم، دی حیاتی بدل دیندے نیں۔

چھیم، ہن وڈا بندا بننا چاہندا اے۔ اوہ بڑے گوہ نال پڑھائی کردا اے۔ اوس دی کلاس فیلو پھاپھی،

اوس نوں خاص توجہ دیندی اے۔ آپا جی، شہروں آئے سراج صاحب وچ دلچسپی لین لگ پندی اے۔ چھیم

ولوں توجہ ہٹ جاندی اے۔ پھاپھی، دراصل اس دی دودھ شریک بہن نکل آندی اے اوہ راج کور دی دھی

ہندی اے۔ جس نوں صدیق ٹنڈے، دی ماں بچا کے پال رہی ہندی اے۔ فیر آپا جی وی فوت ہو جاندی

اے۔ پھاپھی، تے چھیم، واسکول وچ سا تھر رہندا اے۔ اک دن پھاپھی، اوس نوں دسدی اے کہ اوس داناں

’سندراں، اے۔‘ چھیم، بحث کردا اے کہ اوس داناں ’سندراں، کس طرح ہو سکدا اوہ تے مسلمان اے۔

’سندراں، داراز تے صرف صدیق ٹنڈے، تے اوہدی ماں نوں پتہ ہوندا اے۔ چھیم، جی، دی ساری توجہ

پڑھائی ول ہوندی اے۔ اک دن پھاپھی، اوس نوں پڑھن لئی منع کردی اے۔ تے اوہ کہندا اے۔ ”توں نہیں

چاہوندی میں وڈا آدمی بناں“

آپا جی دے مرن مگروں اوہ اوہناں دا خواب پورا کرنا چاہندا سی۔ اوہ وظیفے دے امتحان وچ پورے ضلع چوں فسٹ آنڈا اے۔ پھاپھی، نوں اوہ ’سندراں‘ من کے اوس نوں بہن دی حیثیت دیندا اے۔ ناول دا انت کھلا اے۔ ’جھیم جی‘ دی کہانی ۶ تھے ای نہیں مکدی۔ پرائس ناول دا اخیر ہو گیا۔

ناول ون سونے طریقے نال تخلیق ہوندے نیں۔ بعض ناول کار ناول ’نایک‘ دے بچپن توں شروع ہوندے نیں تے بڑھاپے تے اخیر کردے نیں۔ ’احمد سلیم‘ نے ایس ناول وچ ’جھیم جی‘ دا صرف بچپن وکھلایا اے۔

نمایاں کرداراں وچ ’آپا جی‘ اک چنگا کردارا اے۔ پرتھوڑا جیہا ٹیڑھا پن اے اوہ ایس کر کے اوہناں دا بچے تیکر ویاہ نہیں ہویا۔ ویلے نال اوہ نفسیاتی کیس بن جائیاں نیں۔ اوہناں نوں ویکھ کے سانون ’فرائڈ‘ نال بہمت ہونا پوے گا۔

ناول وچ ہندوستان دی وٹڈ دے حوالے نال ذکر ملدا اے۔ ۶ تھے لکھاری نے جرأت کر کے دسیا کہ زیادتی ہندوواں تے سکھاں نے صرف نہیں کیتی۔ مسلماناں وچ وی ’صدیق ٹنڈے‘ ورگے ظالم تے منہنی کردار موجودی۔ برے چنگے لوک سارے مذہباں وچ پائے جاندے نیں۔

تکنیکی لحاظ نال درمیانے درجے دا ناول۔ ناول محدود اے۔ ناول کار ایس وچ وسعت پیدا کر سکدا سی۔ اوس نے کوشش نہیں کیتی۔ 1976ء تیکر کوئی اتنے زیادہ ناول نہیں سی لکھے گئے۔ ایس نوں اک ہور ناول دا وادھا کہہ سکدے آں۔ انعام الحق جا وید ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”مرکزی کردار ’جھیم جی‘ اے جیہڑا اک چھوٹا بچہ اے تے پوری ناول وچ نال نال چلدا

اے۔ پر ناول دے اتار چڑھا وچ کوئی خاص کردار دا نہیں کردا۔“ (139)

ایہہ کوئی بہت اچے درجے دا ناول نہیں اے۔

11. اک آنکھی دہی پنجاب دی

لکھاری: نادم عصری

چھپن ورہا: 1976ء

پبلشرز: اقدس پبلیکیشنز، چوک اردو بازار، لاہور

باب: 23

صفحے: 176

نادم عصری دا ناول 'اک آنکھی دھی پنجاب دی' ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال تخلیق پونے والا ناول اے۔ ہندوستان دی ونڈ برصغیر دا اہم واقعہ سی۔ ایس دور وچ بے شمار لوکاں نوں قربانیاں دینیاں پئیاں۔ اپنے پیارے اکھاں دے سامنے قتل کردتے گئے۔ ایس ناول دی کہانی وی اجہی کڑی دی کہانی اے۔ جہد بابا اک شریف پروفیسر سی۔ اوس دے دو پتر افضل تے عزیز سن۔ اک دھی 'حمیدہ بانو' سی۔ 'حمیدہ بانو' ای دراصل ایس ناول دی نائیکہ اے۔ 1947ء دے فساداں وچ افضل دے دوست محسن دے سارے گھر دے آگ کے جلادتے جاندے نیں۔ محسن دے گھر والیاں نوں بچاندنا افضل وی بے سرت ہو جاندے تے محسن اوس نوں چک کے گھر لے آندے۔ محسن کلارہ جاندے اے۔ ایس کر کے سارے اوس نوں اپنے گھر دے فرددی طرح پیار کردے نیں۔ فسادوی آگ اتنی پھیلدی اے کہ حمیدہ دے سارے گھر والے ایس دی لپیٹ وچ آ جاندے نیں۔ 'حمیدہ بانو' تے اوس دا نکاح عزیز بیچ دے نیں۔ محسن نوں وی اللہ بچالیندا اے۔ پروفیسر صاحب مرن لگے محسن دے زمرے لاندے نیں کہ 'حمیدہ بانو' نوں اوس دے منگیتر 'نواز' دے حوالے کردے۔ لکھاری پروفیسر صاحب دے اخیر لے ویلے دی حالت نوں ایہناں با معنی لفظاں نال بیان کردا اے

”زہر بھری رات دے پچھلے پہر دی اخیر لی گھڑی پروفیسر دے دل اتے اخیر لی ڈنگ ماری اے۔ اوہدی حیاتی دی کوئی آس باقی نہیں رہندی۔ اوہ لکڑیاں دے مچ نوں ذرا کون پرانہ سدھاتک بھویں تے پیا اپنے اخیر لی ساہ گن دا اے۔“ (140)

’محسن‘ پروفیسر نال کیتا وعدہ حیاتی دیاں اخیر لیاں ساواں تیکر نبھاند اے۔ ’نواز‘ دی تلاش وچ وی کسر نہیں چھڈ دا۔ ایس تلاش وچ اوس نوں پروفیسر صاحب دے محلے دا مننی کردار ’ارشاد‘ ملدا اے۔ ’ارشاد‘ اک کنجری ’یاسمین‘ دی مدد نال حمیدہ بانو نوں اغواء کرن دی کوشش کردا اے۔ ’یاسمین‘ حمیدہ بانو دی مظلوم کہانی سن کے اوس نال ہمدرد ہو جاندی اے۔ اوہ ’حمیدہ بانو‘، عزیز تے محسن نوں ’ارشاد‘ دی جگہ چوں نکلن وچ مدد دیندی اے۔

ایس تھاں تے ناول ڈرامائی تے تھوڑا فلمی کچھ دا لگدا اے۔ خاص طور تے چاچا ’چھل چھل‘ دا کردار۔ اتھے ناول وچ جھول وی نظر آند اے۔ ’یاسمین‘ دا چن چیت ’حمیدہ‘ دا ہمدرد ہو جانا فیر اوہناں دی مددگار بن جانا۔

’محسن‘ دی آس نواز دی ماں دا خط توڑ دیندا جس وچ اوہ دس دیندی اے کہ نواز فساد وچ ماریا گیا سی۔ اوہ محسن نوں حمیدہ بانو دا مستقل آسرا بنن دی صلاح دیندی اے۔ محسن ایہہ صدمہ سہہ نہ سکیا تے اوس ویلے ای

اوس نوں چکر آندا اے تے اوہ پوہڑیاں توں چکر کھا کے گر جاندا اے تے جان دے دیندا اے۔ ’حمیدہ بانو‘ اپنے عظیم بھرا دی موت تے زار و زار روندی اے۔ ناول کارایہناں خوبصورت لفظاں تے سوہنے ڈھنگ نال ’حمیدہ دے درودی کیفیت نوں بیان کردا اے:-

”کالی رات دا گھپ ہیرا نیل گنگن دے تاریاں نوں اپنی بکل وچ لکیندا اے۔ چار

چوہیرے غم دے کالے تیر حمیدہ بانو دے دل وچ وجدے نیں۔“ (141)

’حسن‘ توں بعد ’حمیدہ بانو‘ دی حیاتی ہیرا ہو جاندا اے۔ اوہ ’اخلاق سدھار پرہیا‘ دے دفتر جان دا فیصلہ کردی اے۔ اوہ ایہناں واسطے لکھدی وی رہی سی۔ ’یاسمین‘ دی مدد نال اوہ اوس ٹھکانے تے اپڑدی اے۔ یاسمین اوس نوں کوٹھی توں دور ای اتا ردیندی۔ چلدیاں ہوئیاں او تھے جا کے ’اخلاق سدھار پرہیا‘ دی مالکن نہیں ملدی۔ اوہ واپس پلٹ کے آرہی ہوندی اے کہ اوہ دے بھرانوں اک موٹر مار دیندی اے۔ ایس موٹر دی مالکن اوس نال معذرت کردی اے تے اوس نوں اپنے گھر لے جاندا اے۔ اوس دی حیاتی دی کہانی سن کے اوہدی ہمدردی بن جاندا اے۔ اوس دا بھرا فضل اوس دا بھرا بن جاندا اے۔ اوس دا خاوند ’عزت بیگ‘ اوس دا خیال رکھدا اے۔

ناول دی کہانی اک جگہ تے عجیب و غریب موٹر لیندی اے۔ ’حمیدہ بانو‘ عزت بیگ دے ٹبر نال اوہناں دے پنڈ جاندا اے۔ او تھے ڈاکو اوس نوں گھروں چک کے لے جاندا اے۔ اوہ ڈاکو دی قید چوں نکلن واسطے ندی وچ چھال مار دیندی اے۔ اوہ اک چنگی تیرا اک ہوندی اے۔ اوہ تیر کے اپنی جان تے عزت بچالیندی اے۔ اوہ ’پیر و کجر‘ دے گھر اپڑ جاندا اے۔ ڈاکو اک واری ’پیر و کجر‘ دی دھی تے ’حمیدہ‘ نوں لے جاندا اے۔ اتھے ناول وچ کجھ منہنی کردار ’نتھو رنگڑ‘، ’کالا چڑا‘ تے ’رحمت ماشکی‘ وی دکھالی دیندا اے۔

ڈاکو نوں ختم کرن واسطے عزت بیگ، سردار شیرو تے انسپکٹر چیمہ سرگرم لگدے نیں۔ حمیدہ نوں ’اخلاق سدھار پرہیا‘ وچ بڑی عزت ملدی اے۔ تے ناول کاروی ایس ’انکھی دھی پنجاب دی‘ نون تھاں تھاں تے سر اہندہ نظر آندا اے۔ اوس دے جملے ویکھو جیہڑے ’حمیدہ بانو‘ واسطے لکھے نیں:-

”حمیدہ بانو ساڈے البیلے پنجاب دی اک انکھی دھی اے۔ اتے دوجی اوہدی آنکھ داماں!

ساہنوں دوہاں دی عزت بچاؤن لئی اپنے لبو دی اخیرلی بوند دی قربان کر دینی چاہیدی

اے۔“ (142)

حمیدہ بانو، دے سوہنے تے اچے خیالات ڈاکونوں وی متاثر کردے نیں۔ اوہ جس ڈھنگ نال اوہناں نوں خطاب کردی۔ اوس توں پتہ چلدا اے کہ جذبہ حب الوطنی اوہدے وچ کٹ کٹ کے بھریا ہو یا سی۔ اوہ اک پروفیسر دی تربیت یافتہ دھی سی۔ اتھے حمیداں دے خطاب دیاں سطران تے غور کرو:-

”اج تسی آزاد دیس دے آزاد واسی او۔ پر! میں ڈاڈھے دکھ نال ایہہ گل آکھتی آں۔ پئی تہانوں آزادی دی نعمت راس نہیں آئی۔ تہاں آزاد ہونداں ساراں اوہناں ظالم سامراجیاں داروپ دھار لیا اے۔ جیہڑے آزادی دا حق منکن والے مظلوماں دے لبونال ہولی کھیڈ کے جشن مناندے سی۔ اج پنجاب دی دھرتی دے دسیرکاں توں تہا ڈی تے اوہناں غیر ملکی لیٹریاں وچ ذرا جناں وی فرق نہیں جا پدا تہاں غلامی دے داغ دھون دی بجائے آزادی پسند شہیداں دے سنہری کارنامیاں تے پانی پھیرن چہ کوئی کسر نہیں

چھڈی“ (143)

ایس عبارت دے نکلے توں سانوں ناول کار دے ناول تخلیق کرن دے مقاصد سامنے نظر آندے نیں۔ حمیدہ بانو اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچان واسطے پر لٹھو دیا گولیاں سامنے خود آجاندی اے۔ مرن توں پہلاں اوہ منہ بولے بھرا افضل نوں یا سمین نال ویا کرن دی درخواست کردی اے۔ اپنا بھرا عزیز دی اوس خاندان دے سپرد کردیندی اے۔

ناول اک مقصد دے پرچار واسطے تخلیق ہو یا اے۔ پر ایس وچ تھل تے فلمی قسم دے ایکشن وی نظر آندے نیں۔ ناول وچ خیالاں دی اُچائی تے نظر آندی اے پر کہانی وچ پختگی دی کمی محسوس ہوندی اے۔ چوہدری محمد بشیر گورایا ہوراں دی رائے بڑی جامع اے:-

”نادم عصری ہوراں ایس کتاب وچ دلچسپیاں، گفتگیاں دی ننڈیا بڑی سدھ نال کیتی اے۔ تے بھلائی تے وڈیائی کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی“ (144)

اسی جاوید الحق انعام ہوراں دی رائے نال سمیت نہیں اے اوہ اپنی کتاب اچ لکھدے نیں:-

”حمیدہ بانو ناول دا مرکزی کردار جیہڑی حسن تے حسن اخلاق دا مجموعہ اے۔ ایہدے کردار وچ کدھرے جھول نظر نہیں آندا۔ ایہہ دکھ گل کہ اوہنوں جس طرح دے حالات نال واہ پیندا اے۔ اوہناں چوں زیادہ غیر حقیقی تے فلمی لگدے نیں۔ ایہدے علاوہ کہانی دی بہت وی فلمی تے ڈرامائی انداز وچ ودھائی اے“ (145)

ناول وچ واقعات اک اخاص انداز نال جڑے ہوئے نہیں تکنیکی لحاظ نال ناول اک سنجیدہ موضوع تے اساریا گیا۔ ناول دا اخیرى حصہ تھوڑا سطحی جیہا لگدا اے۔ فرخندہ لودھی دی رائے مطابق:-

”ایہہ اک روایتی ناول اے۔ حمید بانو نال دی اے کڑی دے دوالے ساری کہانی گھمدی اے۔ زمانہ وند دے بعد داتے کہانی اتفاقی حادثیاں دی بنیاد تے تڑدی اے“ (146)

ایس ناول وچ جیہڑے جھول نہیں اونہاں نوں سارے دانشوراں نے محسوس کیتا اے۔ شہباز ملک ہوری اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:-

”ایہہ ناول شروع ٹھیک کیتا گیا پر اگے چل کے ناول کارنوں ناول اتے گرفت نہیں رہی کہانی وچ کئی جھول نہیں روایتی فلمی انداز ناول اے۔ جس وچ کئی اتفاقی واقعات تے حادثے کہانی نوں اگے ودھاندے نیں۔ ایہہ اک ناکام ناول اکھواسکدا اے“ (147)

انعام الحق جاوید ہوری اپنی اک ہور کتاب وچ لکھدے نیں:-

”یہ نیم فلمی انداز کا ایک ناول ہے۔ جو فسادات کے نتیجے میں جنم لینے والی اکھاڑ پھار سے جنم لیتا ہے۔ اور پھڑے ہوؤں کی داستان بیان کرتا ہے“ (148)

ایہہ ناول وی ملکی وند تے فسادات دے حوالے نال اساریا گیا اے۔

آہنڑیں رت جو پانڑیں تھئی

ناول: آہنڑیں رت جو پانڑیں تھئی لکھاری: منیر احمد علوی

چھپن ورہا: 1976ء چھپوان والے: بہاولپور، سرانگی ادبی مجلس

منیر احمد علوی دا ناول ’آہنڑیں رت جو پانڑیں تھئی‘ دو بھراواں دی کہانی اے۔ بڑے بھراواناں ’خدا بخش‘ اے تے چھوٹے بھراواناں ’غلام نبی‘ اے۔ باپ دے مرن توں بعد ’خدا بخش‘ اپنے چھوٹے بھرا ’غلام نبی‘ دا خیال پیو بن کے رکھدا اے۔ اپنے باپ دی نصیحت دے مطابق اوس دا خیال اپنی ہمت توں ودھ کے کردار اے۔ ’خدا بخش‘ کوئی اتنا امیر آدمی نہیں سی۔ کھیتی باڑی تے گزارا ہوندا سی۔ اوہ اپنا پیٹ کٹ کے اپنے بھرانوں پڑھاندا اے۔ اوس دے سارے تعلیمی اخراجات پوری کردا اے۔ غلام نبی اوس دے مقابلے وچ لاپرواہ ہوندا اے۔ اوس دیاں شہ خرچیاں دن بدن ودھ دیاں جاندیاں نیں۔ خدا بخش دے ذمے دے پرانے قرضے وی سی۔ جس نوں اوہ اتارن دی کوشش کردا سی۔

غلام نبی دے بھینڑی فطرت سی۔ اوہ اپنی کلاس دی اک کڑی رضیہ نوں محبت کرن لگ پیندا اے تے اوہ دے کچھے لگ جاندا اے۔ ایس کڑی رضیہ دی خاطر اوہ اپنے گھر والیاں نوں خاطر وچ نہ لیندا سی۔ 'خدا بخش' اوس دیاں حرکتاں تے پریشان تے ہوندا پر اپنے باپ نال کیتے وعدے دی وجہ نال غلام نبی نوں کجھ نہ کہندا۔ 'خدا بخش' سگوں اپنی ماں کول وی اوہدی شکایت نہ کردا۔ غلام نبی دا گھر وچ رہن تے برائیاں ماندا۔ غلام نبی تے رضیہ دا پیو اناج سمگل کردے نیں۔ غلام نبی اکثر کم دے سلسلے وچ اپنے گھر کولوں گذر دا پر اوہ اپنے گھر نہیں جاندا اے۔ غلام نبی جس دا شہر وچ ناں گلزار نسیم سی اک بڑا بھینڑا بھراتے پتر ثابت ہوندا اے۔ اوہ اپنی ماں دی وی خیر خبر نہیں لیندا سی۔

خدا بخش دی شادی اپنے مامے اللہ دتہ دی دھی بنتاں نال ہوندا اے۔ تے غلام نبی وی اللہ دتہ دی چھوٹی دھی نال منگیاں ہوندا اے۔ چھوٹی دھی 'جیوں' ول غلام نبی توجہ نہیں دیندا۔ اک دن سڑک پار کردیاں 'جیوں' غلام نبی دے کار نال ٹکرا کے زخمی ہو جاندا اے۔ غلام نبی اتنا ظالم ہو گیا ہوندا اے کہ اپنے مامے دی دھی وی پروا نہیں کردا۔ ایس بے ہوش کڑی نوں ہاشم خاں جیہڑا غلام نبی دے مالک دا بھرا ہوندا اے چک کے لے جاندا اے۔ بعد وچ جیوں ٹھیک ہو جان تے ہاشم خان اوس دی عزت لٹنا چاہندا سی۔ پر غیرت مند جیوں چھرا مار کے اپنی جان لے لیندا اے۔

'غلام نبی' عرف 'گلزار نسیم' ناول دا مننی کردار اے۔ اوہ بے دید بھرات پتر ثابت ہوندا اے۔ اوہ اتنا بے غیرت ہوندا اے کہ اپنی بچپن دی منگ دی پروا نہیں کردا۔ غلام نبی اپنے بھرا 'خدا بخش' نوں پندرہ ہزار دی رقم دینا چاہندا سی۔ پر غیور خدا بخش ایہہ رقم لین توں انکار کر دیندا اے۔ غلام نبی دی وجہ نال خدا بخش دا گھر خراب ہو جاندا اے۔ اک پڑھے لکھے بھراد اوس نوں کوئی فائدہ نہیں ہوندا سگوں اوہ شریف آدمی غلام نبی دے ساتھیاں ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ ناول وچ رضیہ دا کردار وی اک غلط کڑی دا کردار اے۔ اوس دا خاندان وی کوئی شریف خاندان نہیں۔ غلام نبی دے ہتھوں وچ کھلونا بنی رہندی اے۔ ناول بنیادی طور تے ساڈھے معاشرے دی عکاسی کردا اے۔ بھینڑے تے چنگے کردار ہر معاشرے وچ ہوندے نیں۔ ناول تکنیکی لحاظ نال چنگا سا ریا گیا اے۔ ناول وچ املاء دیاں غلطیاں نیں جیہڑیاں شاید زبان نوں بگاڑ کے لکھیا گیا اے۔

دشاد کلا نچوی ایس ناول بار لکھدے نیں:-

”ڈاکٹر منیر احمد علوی کا اسلا ب نگارش سادہ اور پرتا شیر ہے۔ زبان بیان کا خیال رکھا گیا

ہے۔ نمونے کے طور پر چند فقرے درج کئے جاتے ہیں۔ اُکھیں وچوں سینجوں پر پر کرن پے
گیاں۔ اٹھ کتاباں اپڑھ گیا ہا۔ بھر نچے ناں۔ ہیٹاں کوں وی پیارے ہونداں۔ کہیں ویلے
آندراں کوئی چھکی لگدی ہے۔ ڈوہیں پاسوں بچے سیرتے ننگے رہندے ہن۔ موت دا ہتھ
کوئی نہیں جھل سکدا (149)

ناول وچ شہری تے پنڈ ورتھل دونواں دا تقابلی جائزہ لیا گیا اے۔ شہری تے پنڈ دونواں طرح دے
کردار موجود نہیں۔ پروفیسر سجاد حیدر پر ویز ایس ناول دے بارے اپنی رائے اس طرح دیندے نہیں۔
”کردار معیاری اور ارتقاء پذیر ہیں۔ دیہاتی شہری زندگی کا فرق مکالموں میں واضح کیا گیا
ہے۔ اسلوب سادہ اور زبان خالص ہے۔“ (150)

ایہہ ناول جیہڑا اوس ویلے تخلیق ہو یا جس ویلے سرائیکی بولی وچ بہت گھٹ ناول تخلیق ہوئے سی اے
چنگا وادھا اے۔ ناول موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ ناول روایتی رجحانات دے تحت
اساریا گیا اے۔

13. اک مرے بندے دی کہانی

لکھاری: فخر زمان

چھپن ورہا: 1977ء

پبلشر: ادارہ اشاعت ادب، لہور

صفحے: 74

باب: 39

(فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' اوس دادو جانا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1977ء وچ ادارہ
اشاعت لاہور توں چھپیا۔ دوجی واری 1995ء وچ کلاسیک پبلشر لہور ولوں چھپیا۔ 'کرنیل سنگھ تھنڈا دی کتاب' فخر زمان
دے ناول وچ صفحہ 75 توں 111 تیک موجود اے۔ جیہڑا ترجمہ اندر سنگھ نے کیتا۔ 'کالعدم تحریریں' کتاب وچ اردو وچ
ایہہ کتاب صفحہ 91 توں 160 تیک شامل اے۔ اس نوں کلاسیک پبلشر لہور نے چھاپیا۔ ایس ناول دا انگریزی ترجمہ خالد
حسن نے کیتا اے۔ "The Dead Man's Tale" دے سرتا وے پتھ "Fakharzaman's Celebrated
Novels" وچ 79 توں 131 تیک موجود اے۔ ایہہ کتاب بک ٹریڈرز نے 1995ء وچ چھاپی)۔

فخر زمان نے 'اک مرے بندے دی کہانی' دے شروع وچ لکھیا اے۔

اپنی ان ہونڈ تے دو جیاں دی ہونڈیاں اپنی ہونڈ تے دو جیاں دی ان ہونڈ دے ناں۔

فخر زمان دا انداز ایس ناول وچ وی 'ست گواچے لوک' ورگا اے۔ اوس ایہیہ بندے دے خیالاں
نوں بیان کیتا اے جیہڑا امرتے گیا اے پر اچھے کفنا یا دفنایا نہیں گیا۔ ایہہ بندہ جیہڑا 'میں' اے۔ اس نوں ناول

کارنے کے خاص مذہب دائیں دیا۔ ہوسکدا اے ایس گل دا پتہ لکھاری دے ایہناں جمیلیاں توں لگدا اے:-

”ایہہ کفناں دفناں دیاں رسماں کے اک خاص دھرم نال تعلق نہیں سن رکھدیاں بلکہ ایہناں
وچ لاشاں نوں ساڑنا، دریا بر دکر دینا کھلے کھلوتیاں دفناں سب شامل سن۔“ (151)

ناول کارنے ایس مرے ہوئے بندے دے تاثرات قلم بند کیہتے نیں:-

پہلی سوچ اوس دی ایہہ سی کہ ماپے اولاد نوں اپنی انویسٹ منٹ جانڈے نیں تے اوس اولاد راہیں
کچھ نہ کچھ وصول کرنا چاہندے نیں۔ فیروہ اک لیڈی ڈاکٹر دا واقعہ لکھدے نیں کہ اوس دے ماپے ایس کر
کے اوسدی شادی نہیں کردے نیں کہ کدھرے اوس دی آمدنی توں ہتھ نہ دھو پٹھن۔

فیروہ ناول کاراک جگہ میں دے خیالات نوں مایاں دے حوالے نال اسطرح قلم بند کردا اے:-

”مایاں نیں سوچیاں بن اکورستہ اے پئی امیر جی کڑی لہہ کے دو کھلے پڑھ دیو۔ سناک
آکھنچ دا بھافاندہ مند ثابت ہوئے۔“ (152)

اوہ مریا ہو یا بندہ حیاتی دے وکھرے وکھرے کچھ بیان کردا اے۔ کدی شراب پی کے بدنامی کھدا
اے۔ تے فیروہ دنیا دیاں گلاں سن کے اک جاندا اے تے اوہ شاہ حسین داروپ دھار لیندا اے۔ اوہدا عشق
حقیقی دے رنگ اپنے آپ نوں رنگ لیندا اے۔ اگلا رشتہ میں دایاراں دا اے۔ جس دے مارے اوس دا
خیال اے کہ جدوں تک تسی اوہناں نوں فیدہ دیندے رہو گے اوہ تہاڈے نال لگے رہن گے۔ اوہ وی ویلے
نال ثابت ہو یا۔ مایاں طراں خود غرض نیں۔ اوہ وی اوس نوں مس فٹ سمجھدے سی۔

اوس مرے بندے نوں اپنے محکمے دے افسر دارویہ وی پسند نہیں آندا۔ جیہڑا اوس نوں فون کر کے کہندا اے:-

”اوہ کڑی جیہڑی تیرے کول کم کردی اے اوہنوں شامیں میرے بنگلے گل دینا۔ نال
(اوتھیں ہسڈیاں کہیا) اک سکوچ دی بول وی بھیج دینا۔“ (153)

”میں نوں ایہیہ لوکاں نال نفرت سی۔ اوس نے افسر دی گل نہ سنی تے اوہ مس فٹ ہو گیا۔

دراصل ایہہ مریا ہو یا بندہ ہر دھرتے مس فٹ ہوندا اے۔ کیونکہ ایس دنیا وچ جھوٹ تے سچ دانٹارا
نہیں ہوسکدا۔ اوہ گوگودے عالم وچ رہندا اے۔ اوہ سوچدا اے کہ اوگن ہاریاں تے گن ومنتیاں دانکھیر اکون
کردا اے۔ فیروہ تصوف وچ اوس نوں پناہ ملدی اے۔

اوس مرے بندے تے حیاتی دے کئی پکھاں تے اپنے تاثرات بیان کیتے نیں۔ اک اچی سوسائٹی دی شادی شدہ تے مالدار بیوی نوں وی کوئی شہ ’منسنگ‘ لگدی اے اوہ اپنی حیات وچ ’تھر‘ نوں محسوس کردی اے۔ ایس ’تھر‘ نوں اوہ پورا کرن واسطے ’میں‘ سمجھدا سی کہ ایہہ اوس نوں ورت رہی اے۔ اوہ Sex دے حوالے نال اپنی سوچ دا اظہار کردا اے اوس نوں لگدا سی کہ بندی اوس نوں ورت رہی اے۔ ہر سوچ دے اخیر تے اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ ایس ’مرے بندے‘ نوں ایہہ وی احساس ہو رہیا ہوندا کہ اوہدی پھوہیڑی تے بیٹھے لوک اپنی گھڑیاں ویکھ ویکھ کے دس رہے سی کہ اونہاں نوں کاہلی اے۔ ایس نوں جلدی دفتاؤ۔

فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ اپنے اتہاس نوں کدی نہیں بھلدا۔ چھوکر نوں چاہے ادب دے حوالے نال ہووے یاں ساڈی گذری ہوئی تاریخ۔ اوس دی ہر لکھت وچ اس دا ذکر ملدا اے۔

فیر ’میں‘ و دیاں اکھاں آزادی دی جنگ دے کھلاڑیاں نوں کرکٹ دے میدان وچ ویکھدا اے۔ انگریز کھلاڑی برکے، ریڈ، اڈوائز، ڈائز تے سکاٹ۔ ہندوستان دے کھلاڑی کھل، فنیانہ، گردت سنگھ، مولوی برکت اللہ تے بھگت سنگھ۔ اتھے اوہ تحریک آزادی نوں یاد کردا اے۔ اوہ ’گاما گاتا مارو‘ جہاز نوں یاد کردا اے۔ ایس جہاز تے تن جھنڈے لہرا رہے سی۔ جنہاں تے لکھیاسی ست سری اکال، اللہ اکبر، وندے ماترم۔ اتھے اوہ جلیانوالے باغ دا ذکر کردا اے۔ ساری سوچ تحریک آزادی دے گرد گھمدی اے۔ ’مریا بندہ‘ سوچاں وچ اپنے چھوکر نوں وی یاد کردا اے۔ تے اوہدی نظر اوس دے کفن دفن کرن والیاں دیاں کاروائیاں تے وی رہندی اے۔ اوس ’گاما گاتا مارو‘ بارے لکھیا:۔

”گاما گاتا تے جھنڈے دیاں لکھتاں بھر گیاں اوہم دی سانجھی منکھتا دی تکلون کھلر پلر گئی۔

اگان، فعل چیر پھاڑ بنزناں میں سب کجھ ویکھ رہیا ساں۔“ (154)

ایہدے توں بعد کھلاڑیاں دے کھیلن دے ویہار بدل جاندا اے۔ ہر اک دیاں آزادی دے حوالے نال وکھریاں وکھریاں سوچاں ہو جانداں نیں۔

’میں‘ اوہناں لیڈراں دے چہریاں توں وی گھنڈ چکدا اے۔ جیہڑے اندروں کجھ تے باہروں کجھ۔ ’ایشیا سرخ‘ دانعرہ لگان والیاں دیاں حقیقی شکاں نوں وکھاندا اے اک ہور سیاست دان جیہڑا ملک دے نظریے دا پاسبان بن جاندا اے۔ مذہب دا پرچار کردا اے۔ پر حقیقی زندگی وچ اک مکرو تے نفسانی خواہشاں دا غلام نکلد اے۔ اتھے گوریاں دے نسلاں بدلن دا فعل وی یاد آوندا اے۔ اوس توں بعد ’مرے بندے‘ نوں

اوہ ویلا یاد آندا۔ جدوں اوہ خود موت نوں گلے لگاندا اے۔ سیاست دان وی کرسی دی جنگ جاری سی۔ جنگ گھر گھر جاری سی۔ اوہ یعنی میں، مٹی دا تیل اپنے تے چھڑک کے اگ لگا دیندا اے۔ دراصل ناول کارا تھے اوس ویلے ملک وچ مچی ہوئی افراتفری تے نفسا نفسی ول اشارہ کردا اے۔ اوہ اپنے پچھو کڑ نوں یاد کردا تے کہندا اے:-

’میں اک آخری آواز لایا! دلایا، کھرا، بھگتا بن تے بوہڑو‘ (155)

فیر میں، کافی دیر تک موت تے حیاتی دی کھچ دمر د وچ رہندا اے۔ فیر اوس واسطے مرسی کیلنگ، دا فیصلہ ہوندا اے۔ بہت ساریاں دلیاں توں بعد اوس نوں انجکشن لاکے مارتا جاندا اے۔ اوہداں اکھاں ڈوئیشن وچ دے دتیاں جانداں نیں۔ اوہداں اکھاں اک اعلیٰ چوئیل، نوں دتیا جانداں نیں۔ اعلیٰ چوئیل نوں دنیا ہو رای کچھ نال نظر آن لگ پیندی اے۔ ناول کارا خیر وچ لکھدا اے کہ میں، دی قبر تے دلا، کھرا، تے بھگت دیے جلا ندے نیں یعنی اوہ سارے میں، دی قربانی نوں سلا ہندے نیں۔ ناول کارا تصوف دے رنگ وچ ڈوبیا رہندا اے۔

اخیر لے باب وچ میں، دا کہنا کہ بلڈ ڈونر دی حیثیت نال ہمیشہ اوس بلڈ دتا۔ اوس دا بلڈ گروپ او، سی۔ اوہدا بلڈ اگے توں اگے ٹرانسفر ہوندا رہیا۔ اتھے اوہدی سوچ اے جیہڑی اگے توں اگے ٹرانسفر ہوئے گی۔ اوہدا اخیال اے کہ اوہدے واسطے کوئی نہیں بوہڑیا۔ پرا تھے اوہ نا امید نہیں۔ اوہ سوچدا اے کہ اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ضرور ہوئے گا۔ اوسدے کہے گئے اخیر لے جملے دسدے نیں کہ اوہ پرامید اے:-

”میں نہ سہی میرے لہوتوں پنگرن والے ہو تے جھوک رانجھس دی ضرور پڑن

گے“ (156)

سجاد حیدر ایس ناول بارے لکھیا اے:-

”ایہہ تہی دنیا وچ نام منکھ دے مٹے خواہاں دی کہانی اے۔ جتھے سامراج دے چلے جان

مگروں اوہدے ایجنٹ عام آدمی دا استحصال کردے رہندے نیں۔“ (157)

ناول بارے ایس رائے نال ڈاکٹر خالد اشرف ہو رے وی سہمت لگدے نیں:-

{’اک مرے شخص کی کہانی‘ میں ایک کردار کے ذریعے ان سیاسی تنظیموں کی منافقانہ کردار کو

واضح کیا گیا ہے جو مذہبی احکامات اور شرعی عدالتوں کو مروجہ عدم مساوات اور غیر منصفانہ

معاشی نظام تقسیم کے فروغ کے لئے استعمال کرتی ہیں۔“ (158)

ہر ناول کا ردے سامنے ناول تخلیق کردیاں ہوئیاں اک مقصد ہوندا اے۔ فخر زمان پنجاب دی تاریخی پس منظر نوں جاندا اے۔ تے اوس دے ہیروز دیاں قربانیاں نوں سلاہندا اے۔ ’میں‘ دا کردار تخلیق کر کے اوس حال نوں ماضی نال جوڑیا اے۔ اعزاز احمد آزر نے حتی گل کیتی اے:-

”ناول ’اک مرے بندے دی کہانی‘ کو سمجھنے کے لئے قاری کا پنجاب کے تاریخی پس منظر سے واقف ہونا ضروری ہے۔“ (159)

ناول دا پنجاب دے پچھو کڑ نال تعلق جیہڑا ’میں‘ دیاں سوچاں وچ رہندا اے۔
’پنجاب، پنجابی، پنجابیت‘ وچ ’اک مرے بندے دی کہانی‘ بارے رٹ پیشین وچ اس طراں لکھیا گیا اے:-

”مصنف تے ناثر اتی اسلوب سے ماضی اور حال کو ایک دوسرے سے ملا دیا ہے اور اس نے مردان حر کے خون پر استوار انیسویں اور بیسویں صدی کے سامراج دشمن انقلاب جسے استحصال طبقہ نے اپنی حرکات سے جھٹلا دیا ہے۔“ (160)

پر م جیت سنگھ مشاء ناول وچ دے گئے کرکٹ میچ دا انج ویر واکر دے نہیں:-
”دیکھن نوں ایہہ کرکٹ دا میچ سی کیوں نہ ہووے پر اوہدے کھلاڑی (پاٹر) ناول دے سچے کیےوس اپرا جیہا پر تیک بن جہاں پچھے اک اک سطر نہیں انیک سطر اں دا اتہاس لکھیا ہویا ہے۔“ (161)

Ban Lifted after 18 years دے کتابچے اس کتاب بارے درج اے:-

"The themes of this book are similar to those in "Sat Gawache Lok". Where as themes are presented in term of seven persons here they are expressed through a single person representing all the aspects of the punjabi character trying to be itself i.e. human liet motif. The elite motive is given by the character shah hussain poet of the century." (162)

ڈاکٹر جگجیو سنگھ ’اک مرے بندے دی کہانی‘ دی بھومکا وچ لکھدے نہیں:-
”ناول دے انت تے آسیں محسوس کردے آن کہ جو پر مانک روپ وچ اپنے منکھ ہون دا

ثبوت دے جاندا ہے۔ اوہ مر کے نہیں مردا۔ اوہ شاہ حسین وانگ دو جیاں لئی سدا ہی جھوک
راٹھن دی جان داسندیش دیندا ہے گا۔“ (163)

ناول 'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سب توں وڈھی سلاہن جوگ گل ایہہ وے کہ ناول کار نے
اپنے کردار میں دے ذریعے اوہناں کرداراں دے گھنڈ چکے نہیں جیہڑے سامراجی قوتاں دے پرچھاوے
نیں۔ ایس وچ ناول کار نے بڑی جرات تے دلیری نال کم لیا اے۔

14. نالہیاں دی چھاں

لکھاری: غلام حسین سمیل

چھپن ورہا: 1978ء

پبلشر: گوجرانوالہ، احمد یورہ پنجابی ادبی مرکز

باب: 9

صفحے: 94

'نالہیاں دی چھاں' نہ صرف حجم دے حساب نال چھوٹا ناول (ناولٹ) اے بلکہ ناول کاری وچ وی
چھوٹا ناول اے۔ ناول بھانویں حجم وچ چھوٹا ہووے پر اپنے اسلوب تکنیک، کہانی تے زبان نال اگر نگر ہووے
تے اپنے آپ اپنا مقام بنا لیندا اے۔

جتھوں تیکر ناول دا تعلق اے۔ ناول دا آغاز ناول دے نائیک جمیل دے رومانی تے تصورات
فضاتوں ہوندا اے۔ جمیل شہر پڑھن جا رہیا ہوندا اے تے اپنی تصوراتی یاں حقیقی 'چاننی' نوں آخری واری ملدا
اے۔ او تھے ای ایس رومانی فضا وچ اوس نوں پشواں نوں چوری کرن والے مل جاندا اے۔ اوہ وساکھی
نال اوہناں مویشی چوراں نال لڑدا اے پھڑ پھڑ ہو جاندا اے۔ ایہہ رومانی کہانی غیر قدرتی انداز نال نائیک جمیل
دے ارد گرد گھمدا اے۔ فیر اوہ یونیورسٹی شہر وچ اک 'چاننی' ورگی کڑی نوں ملدا اے جدوں اوس نوں بلاندا
اے تے اوہ اوس نوں جھاڑ دیندا اے۔ فیر اوہ کڑی 'شنو' دی شکل اوس دی ماسی دی دھی نکل آندی اے۔ اوہ
ماسی دے گھر رہن لگ پیندا اے۔ ماسی امیر ہندی اے۔ اوس دی دھی 'شنو' اوس توں نفرت کردی اے۔ 'شنو'
اوس نال ہمدردی رکھدی اے۔ تے تھے دسیا گیا کہ ایہہ سارے اکھے یونیورسٹی پڑھدے نہیں۔

یونیورسٹی وچ سارے جمیل دی وساکھی تے لنگڑی لت دامداق اڑاندے نہیں۔ ایس گل تے لکھاری
انسانیت دے حوالے نال لکھدا اے:-

”کیہہ تعلیم بندے نوں ایہہ سبق دیندا اے جے اوہ انسانیت دے معیار توں وی گر

جاوے تے پھیر پڑھائی دا کیہہ فیدہ؟“ (164)

جمیل یونیورسٹی وچ لوکاں دے روایاں توں پریشان رہندا اے تے گھر وچ شنو اوہدا تمسخر اڑاندی
 رہندیاے۔ فیرا چانک ماہ رخ، نال اوہدی ملاقات ہوندی اے۔ ماہ رخ، امیر ماں باپ دی اولاد ہوندی اے
 اوہ قنات ای جمیل نوں محبت کرن لگ پیندی اے اوس نوں اپنے گھر لے کے جاندی اے۔ تے اوس دے
 پیونوں ویکھے کے جمیل نوں غصہ آجاندا اے کیوں ایہہ اوہ ای سیٹھ ہوندا اے جس دی گولی لگن دی وجہ نال جمیل
 لنگڑا ہو گیا سی۔ بڑی گرمی سردی توں بعد سیٹھ صاحب اپنا جرم من لیندے نیس۔ ناول دی کہانی غیر قدرتی
 انداز وچ اگے ودھدی اے۔ اگے چل کے ماہ رخ داویاہ جمیل نال ہو جاندا اے۔ ناول دی کہانی وچ بڑیاں
 بوٹیاں وکھالی دیندیاں نیس مثلاً چانگا مانگا دی الوداعی پارٹی وچ پہلے لوکی گھاہ تے بیٹھے سی اگے جا کے ناول کار
 لکھدا اے:-

”جمیل نے شراب دی بوتل مونہہ نال لائی تے کلب دیاں رنگینیاں توں مونہہ موڑ کے اک
 کرسی تے ٹکرے لگ کے بہ گیا۔ جمیل نے شراب دی خالی بوتل مونہہ نالوں ہٹائی تے
 اوہدیاں اکھاں اگے گہر جیہی چھائی ہوئی سی۔“ (165)

کتھے چھانگا مانگا دی پارٹی فیرا چانک کلب دا ذکر۔ کیہڑے طالب علم یونیورسٹی دیاں پارٹیاں وچ
 کھلم کھلا شراب پیندے نیس۔ انج گلد اے ناول کار دی لکھت وچ کوئی وزن نہیں۔

جمیل تے ماہ رخ دی شادی توں بعد جمیل ماہ رخ دی مل دامینجر بن جاندا اے۔ ماہ رخ جمیل دیاں
 لتاں دا اپریشن کروان واسطے انگلینڈ لے کے جاندی اے۔ جہاز لینڈ کرن توں پہلاں ای کریش ہو جاندا اے
 ۔ ماہ رخ مر جاندی اے۔ کہانی کجھ سمجھ نہیں آندی او تھے ای ’جمیل‘ دا زخمی حالت وچ لتاں دا اپریشن ہو جاندا
 اے۔ اوہ ٹھیک ہو کے پاکستان آ کے ماں باپ نوں زمین لے کے دیندا اے۔ ’شنو‘ تے ’شمو‘ نوں ڈھونڈ دا
 ے پتہ چلدا اے کہ اوہ غریب ہو گیا سی، ’شنو‘ اک حادثے وچ اندھی ہو گئی سی۔ اوہناں دے ماں باپ پر
 جاندے نیس۔ ناول کار ناول نوں کئی رومانی موڑ دیندا اے۔ فیرا انکشاف ہوندا اے کہ ’شنو‘ وی ’جمیل‘ نوں
 محبت کردی سی۔ جمیل ’شنو‘ دیاں اکھاں دا اپریشن کرواندا اے فیر ’شنو‘ تے ’جمیل‘ اک مک ہو جاندا اے۔
 رومانی فضا خیر تک رہندی اے۔ اخیر تے لکھاری لکھدا اے:-

”میںو کتھے لیکے چلے اوہ؟‘ شنو نے پچھیا
 ’او تھے جتھے بہ کے میں تیری چاننی دے سننے ویکھدا رہیاں‘

نالھیاں دیان سنگھیاں چھاواں وچوں چھن چھن کے دھرتی دے مھرے نال لکن مٹی کھیڈ
رہی سی۔“ (166)

انعام الحق جاوید ہوراں دے خیال مطابق:-

”واقعات ای سارے دے سارے من گھڑت تے خوش فہمیاں دے حوالے نال ای بنے
گئے نیں تے ایہہ پتہ نہیں لگدا کہ لنگڑا جیل جیہڑا اپنے آپ نوں اک کمی پنڈو دا پتہ کہندا
اے، ماہ رخ دآئیڈیل کیویں بن جاندا اے۔“ (167)

اسیں ڈاکٹر شہباز ملک دی رائے نال سمیت آں:-

”ناول بے شمار، واقعات، حادثیاں تے بے جوڑ گلاں نال بھر پور اے انج جا پدا اے کہ
ناول نگار نے ناول لکھن توں پہلاں پلاٹ اُتے محنت نہیں کیتی ناول شروع کرن توں
مگروں جو اوہدے دل وچ آیا غیر منطقی طریقے نال لکھدا گیا اے۔“ (168)

’نالھیاں دی چھاں‘ اک کچی جہی لکھت اے۔ ناول دی لکھت وچ رومانی کچھ زیادہ ابھاریاں گیا
اے۔ رومانس وچ وی عامیاناہ پن جھلک دا اے۔

فرخندہ لودھی ہوراں نے بڑی مختصر جہی رائے دتی اے:-

”رومانی انداز دا ایہ ناول کوئی بہتا کامیاب ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔“ (169)

1978ء وچ اگرچے ناول کاری وچ کوئی اتنا کم نہیں ہو یا سی۔ پرفیروی جوشوا فضل الدین، فضل
احسن رندھاوا تے سلیم خاں گئی تے فخر زمان دیاں لکھتاں چھاپے چڑھ چکیاں سی اوہناں لکھاریاں دیاں
لکھتاں سامنے ایہہ ناول بڑا چھوٹا تے ناقص لگدا اے۔

15. کہانی اک اجڑدی

لکھاری: احسان بٹالوی

چھپن ورہا: 1978ء

پبلشر: لاہور، پنجابی ادبی کونسل، 28 ریواز گارڈن صفحے: 105 باب: 7

’کہانی اک اجڑدی‘ اک اجیہا ناول اے جہدے وچ بکریاں نوں Personify کیتا اے۔

درپردہ ایہہ انساناں تے طنز اے۔ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔

احسان بٹالوی ہوراں پیش لفظ وچ لکھیا اے:-

”ایہہ اک اجیہا اجڑدی کہانی ہے۔ جیہڑا میری سوخی دھرتی دے اندر وسدا اے۔ ایہدے

کردار ساڈے سامنے ٹر دے پھر دے وکھالی دیندے رہندے نہیں۔“ (170)

احسان بٹالوی دا واضح اشارہ انساناں دے اجڑول اے۔ بکریاں دا اجڑ دراصل انساناں دی نمائندگی کرداے۔ ایہہ بکرے گل بات کردے نہیں تے انساناں دی بولی وی جانندے نہیں۔ ناول دے شروع وچ او اجہے بکرے دا ذکر کردا اے جیہڑا اوڈھیری عمر دا اے۔ اوہ نویں پوچ تے وڈیاں وڈیا گلاں کر کے رعب پاندا اے۔ اک دن اوہ دو بندیاں دی گفتگو توں متاثر ہوندا اے۔ اوہ بندے کیہہ رہے سی:-

”پئی دنیا نوں ایس ویلے انقلاب دی وڈی لوڑا اے۔ اوہ انقلاب کیہو جیہا سی؟ ایہہ تاں

اوهنوں سمجھ نہ آئی پر انقلاب دالفظ ایڈے پے کجھ پے گیا۔“ (171)

ہن اوہ بڈھا بکرہ ہر ویلے کہندار ہندا پئی اتھے انقلاب دی بہت زیادہ لوڑا اے۔ لکھاری نے انقلابی لیڈراں تے بہت وڈی طنز کیتی اے۔ کہ اوہ انقلاب دا مطلب تے جانندے نہیں پر اوہدی گل ہر ویلے کردے رہندے نہیں۔

لکھاری بہت سارے بکریاں تے روشنیاں پاندا اے تے دسد اے کہ اک دانشوری نوں جگالی کر کے ہضم کردا اے۔ اک لمیاں لمیاں تقریراں کردا۔ بڈھے بکرے نوں بولن دی بڑی عادت سی۔ اجڑ دے دو جے بکرے جانندے سی کہ اوس نوں چپ کروان واسطے چار ڈالنا پیندا اے یاں دکش سامان دالالچ دتا جاندا سی۔ اتھے لکھاری بڈھے لیڈر دی اصلیت دی دس پاندا اے۔

لکھاری چونکہ بکریاں نوں علامت دے طور تے استعمال کر رہیا اے۔ ایس کر کے اوس بکریاں دے اجڑ دا منشور وی بیان کردا اے۔ انقلابی نعرے، ناول وچ انقلابی سوچ دی Moekery کیتی گئی اے۔

ناول کار نے بندیاں دی فطرت تے بکریاں دی فطرت دا گہرا مشاہدہ کیتا اے۔ اجڑ بن جاندا اے تے فیر سردار دا چناؤ وی ہندا اے۔ بکرے آپس وچ صلاح مشور کر رہے ہوندے۔ لکھاری دے کجھ مکالمے تے اجہے نہیں کہ ہونٹاں تے خود بخود مسکراہٹ آجاندی اے

اہناں چوں اس موٹے بکرے نے جیہڑا اکھاگر بکری تے بڑی دیر تے اکھلا کے بیٹھا ہو یا سی۔

آکھیا:-

”فیر بھراؤ انج نہ کریئے کہ اسیں کسی بکرے نوں صدر بنائیئے ہی ناں اوہدی بجائے اک

کھاگر بکری کجھ رہوے گی؟؟؟“ (172)

عزیز احمد آزر نے احسان بٹالوی دے ناول بارے کجھ اوہناں دی لکھت نوں لکھ رکھ کے اپنی رائے

اسطراں دتی اے :-

”احسان ہنالوی ہوراں اجڑ واسطے بکریاں دی چون خورے ایس واسطے کیتی اے۔ جے اوہ اپنے کردارں وانک نقشہ اوہناں دیاں عمراں دائیواتے زچہل بہچل بیان کرسکسن لگے۔ بڑھے تے کدی نہ بدلن والے اچھے لفظ کھاگڑ ایس کہانی وچ انج فٹ ہوئے لگدے نیس جیویں اوہ ای ایس اجڑ دی کہانی واسطے ہوں“ (173)

ایہہ بکرے رل کے جلسے دی تیاری کردے نیس۔ ون سونے بکرے اپنے خیالاں دا اظہار کردے نیس۔ جنہاں دے ناں کوئی نہیں ہوندے سن لکھاری اوہناں دی پچھان اسطرح کرواندا اے۔ طوطے دی تک والا بکرا، مونا بکرا تے کھاگڑ بکرا۔ ایہہ بکرے بڑیاں سمجھداری دیاں گلاں کردے نیس۔ اک بکرا سیاسی تے سماجی شعور تے انج گل کردا اے :-

”سیاسی تے سماجی شعور پیدا کرنا کوئی چھوٹی جیہی گل نہیں اے۔ ایہہ لئی سانوں پہلاں اپنے اندر قربانی دا جذبہ تے اپنے اندر سماجی تے سیاسی شعور پیدا کرنا ہوندا اے۔ لیکن ایس اجڑ دی بنیاد رکھیاں اک وڈھی مدت لنگھ گئی اے تے ایہہ لئی بن کوئی مشکل نہیں اے کہ انہاں وچ ایہہ شعور جلدی نہ پیدا کیتا جاسکے!“ (174)

اسطرح دے کئی مشورے ہوندے نیس۔ لکھاری دراصل ایس اجڑ دی اصلیت بیان کردا اے۔ غیر نال نال انقلاب دارو لا پیندار ہندا اے۔ اخیر تے چھوٹا بکراں چیاں گلاں کردا اے اوہ اپنی تقریر وچ کہندا اے۔ کہ پرانے انقلابیاں نے لوکاں نوں کراہے پایا۔ اوہ اک سانپ دی گل کردا اے کہ :-

”انقلاب داناں لے کے نہیں ہوندا۔ بلکہ انقلاب داکم کر کے ہوندا اے“ (175)

اس طرح ناول کار جھوٹے انقلابیاں دے منہ توں گھنڈ چکدا اے حتی تے سچی گل کہندا اے :-

George Orwell دا ناول Animal Form ایس طرز دا ناول اے۔ اجڑ دی کہانی دراصل سازشیاں دی کہانی اے۔

شہباز ملک دی رائے مطابق :-

”کہانی یاں پلاٹ نوں بنیاد اک اجڑ دی کہانی سناندا اے جس توں ناول نگار موجودہ دور دے معاشرے دا نقشہ کھچن دی کوشش کردا اے۔“ (176)

فرخندہ لودھی ہوری ناول بارے لکھدیاں نیس :-

”ساج دے سیاست دانوں تے سیاسی ادیبوں اتے چکراں کیتیاں گھیاں نہیں۔
انج ناول کارٹھی گلاں کر کے اصل صورتحال نوں ناول داروپ نہیں دے سکيا۔ زبان
پاروں وی ناول بوہتا امیر نہیں اے۔“ (177)

ناول کار جس قسم دا ناول تخلیق کرنا چاہندا سی۔ شاید اوس کولوں اوس طراں داکم نہیں ہو سکيا۔ علامتی
ناولوں وچ اک وادھا اے

انعام الحق جاوید ڈاکٹر موجب:-

”انشاء کے اعتبار سے یہ تحریر معیاری نہیں کہلائی جاسکتی۔ البتہ دل چسپی میں یہ ناول پڑھنے
والے کو متاثر کرتا ہے۔“ (178)

ایس ناول وچ علامت نگاری توں کم لیا گیا اے پر ناول کاری دے حوالے نال ماڑی لکھت اے۔
پاکستانی پنجابی ناول دے ایس دور وچ ظفر لاشاری دا ناول ’نازوا‘، راجہ محمد احمد دا ناول ’کھیڈ مقدریں
دی‘ تے غلام حسین دا ناول ’نالیاں دی چھاں‘ اک طرح دے رومانی کچھ دے ناول نیں۔ محمد باقر دا ناول ’پٹھہ‘
نادم عصری دا ناول اک انکھیسی دھی پنجاب دی، احمد سلیم دا ناول ’نال میرے کوئی چلے‘ وٹڈے حوالے نال اُلکے
ہوئے معاشرتی ناول نیں۔ فخر زماں دے ناول ’ست گواچے لوک‘ تے ’اک میرے بندے دی کہانی‘ مستنصر
حسین تارڑ دا ’پکھیر و‘ تے احسان بٹالوی دا ناول ’کہانی اک اجڑ دی‘ علامتی رنگ وچ ڈبے ناول نئے ایس دور
دے دو ناول رضیہ نور محمد دا ناول ’بلدے دیوے‘ تے منیر احمد علوی دا ناول ’آپنی رت جو پانٹریں تھی‘ اپنے اپنے
علاقیاں دی معاشرت دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔ ایہہ ناول مقصدی وی نیں۔ اعجاز الحق دا ناول ’سکے پانی‘
ناول کار دے ذاتی خیالات دے اظہار واسطے تخلیق ہو یا اے۔ ایس دور وچ کل پندرہ ناول تخلیق ہوئے۔
ناولوں دی تعداد دے لحاظ تے رجحانات تے موضوعات دے حوالے نال ناولوں دا گراف کجھ بلند ہو یا سی۔

تیجا دور

1981ء تا 1990ء

سولہ ناول

1981ء	اصغر شامی	پریمت	(1)
1981ء	افضل احسن رندھاوا	دو آبہ	(2)
1983ء	محمد اسماعیل احمدانی	چھولیاں	(3)
1983ء	ظفر الاشاری	پہاچ	(4)
1984ء	فخر زمان	بندی وان	(5)
1984ء	نسرین بھٹی	گنجھل	(6)
1984ء	کہکشاں بھٹی	چکڑ رگی مورتی	(7)
1985ء	آغا اشرف	سوچ سمندر	(8)
1985ء	افضل احسن رندھاوا	سورج گرہن	(9)
1986ء	فرزند علی	تائی	(10)
1987ء	فخر زمان	بھوٹنا	(11)
1988ء	محمد اسماعیل احمدانی	امر کہانی	(12)
1988ء	صفیہ صابری	سدھراں دے پھل	(13)
1989ء	فیاض حسین قاصر زیدی	سانول	(14)
1990ء	سلیم خاں گئی	رت تے ریتا	(15)
1990ء	بابو جاوید گرجا کھی	زلدے ہیرے	(16)

تیجا دور

پاکستانی پنجابی ناولاں دا تیجا دور دس سال تے پھیلایا ہویا اے۔ ایس دور وچ کل سولہ (16) ناول چھاپے چڑھے۔

1981ء وچ دو پنجابی ناول تخلیق ہوئے۔ اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اک عصری ناول اے۔ ایس وچ رومانی پکھوی نمایاں اے۔ ایس سال امی افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'دو آبہ' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ ایہہ اک معاشرتی تے وسیبی ناول اے۔

1983ء وچ وی دو ناول چھاپے چڑھے۔ محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا ناول 'چھولیاں' تخلیق ہویا۔ ایہہ اک ناول نماعلامتی لکھت اے۔ ایس سال امی ظفر لاشاری ہوراں دا ناول 'پہانج' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

1984ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ فخر زمان دا ناول 'بندی وان' Novel of ideas اے۔ ایس لکھت وچ سیاسی رنگ نمایاں اے۔ نسرین بھٹی ہوراں دا ناول 'گجھل چھپیا' اے ملکی ونڈے دے رولیاں دے حوالے نال رومانی تخلیق اے کہکشاں ملک ہوراں دا ناول 'چکر رنگی مورتی' وی ملکی ونڈے ملکی سیاست دے حوالے اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔

1985ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول سورج گرہن اک Novel by Letters اے۔ ایہہ اک وکھرا ناول اے۔ ایہہ رومانی پکھوی رکھدا اے۔ ایس سال امی آغا اشرف ہوراں دا ناول 'سوچ سمندر وی' 1985ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس ناول وچ چار ناولٹ نیس۔ سکا پتر تے ہوا پرلی تے موتیے دا پھل، جیب کتر اتے سوچ سمندر معاشرتی تے اک نفسیاتی ناولٹ اے۔

1986ء فرزند علی دا ناول 'تائی' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک وسیبی لکھت اے۔

1987ء وچ فخر زمان ہوراں دا ناول 'بے وطن چھپیا'۔ ایہہ اک علامتی لکھت اے۔

1988ء وچ دو ناول چھپے۔ محمد اسماعیل احمدانی دا ناول 'امر' اک علامتی ناول اے۔ صفیہ صابری دا ناول 'سدھراں دے پھل' ایس سال ای چھاپے چڑھیا۔ ایہہ پنڈو راجت دے حوالے نال رومانی لکھت اے۔

1989ء وچ فیاض حسین قاصر فریدی داسرائیکی بولی دا ناول 'سانول' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ سرائیکی

معاشرت دے حوالے نال اک رومانی ناول اے۔

1990 ءوچ سلیم خاں گمی دا ناول ڈرت تے ریتا پھپیا۔ ایہہ اک Thriller Novel اے۔

1990 ءوچ بابو جاوید گرجا کھی دا ناول دے ہیرے Child Labour دے حوالے نال تخلیق

ہویا۔

1. پریت

لکھاری: اصغر شامی

چھپن ورہا: 1981ء

پبلشرز: لاہور، ٹیلنٹ کلب پوسٹ بکس نمبر 5087 صفحے: 175 باب: 34

اصغر شامی ہوراں دا ناول 'پریت' اوس ویلے دی کہانی دسدا اے جدوں ہندوستان تے انگریز حکمران سی۔ ایہدے وچ ساڈھی پنڈو ووسو دے جھلکارے وکھائے گئے نیں۔ ایہہ پنڈو راتل تے تیراں دی آپس دے ویراں دی دس وی پاندا اے۔ ناول دی کہانی رسمی تے فلمی جی لگدی اے۔ ناول دی لکھت وی اک خاص ڈھنگ نال لکھی گئی اے۔ ہر جملے وچ اک لائن فیرا گلا جملہ لکھیا گیا اے۔ اس طرح ناول دے ربط تے اثر ہوندا اے۔ کہانی منظم طریقے نال نہیں گڑھی گئی اے سگوں لگدا اے کہ لکھدیاں جو دل وچ آیا واقعات دی شکل وچ جوڑ لیا گیا اے۔ ناول دے صفحے پرانے انداز دے حاشیے نال سجائے گئے نیں۔ ناول دی لکھت تے سجاوٹ دا قاری تے کوئی چنگا اثر نہیں پیندا اے۔

ناول دی کہانی گرمیاں دی اک رات توں شروع ہوندی اے۔ گرمیاں دی ایس رات نوں پنڈ دی اک نیار 'زیباں' کھڑکی کھولدی اے تے ڈاکو درشن سنگھ اوس کولوں پناہ منگدا اے۔ زیباں خوف زدہ تے ہوندی پر اوس نوں پناہ دین توں انکار کردیندی اے۔ 'زیباں' دے ڈنڈ پان تے درشن سنگھ جدھروں آندا اے او دھرای ٹر جاندا اے۔ زیباں تے درشن سنگھ توں علاوہ ناول دے ہور کردار نا درخاں، دلاور خاں، سروور خاں، دلاوردی ماں فاطمہ، فضل خاں، آصف خاں تے لالو نیں۔ 'زیباں' آصف خاں دی بھین سی۔ آصف خاں دا دوست 'نا درخاں' اک جو شیا تے مننی کرداری۔ اوہ 'زیباں' نوں ہر ویلے اظہار محبت کردار ہندا اے۔ 'زیباں' اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ دلاور خاں 'وی' اک بہادر نو جوان سی پر اوسدا کردار مثبت کردار اے۔ اوہ اک دفعہ 'زیباں' نوں نادر کولوں بچاندا اے تے اوس دی دلیری دا زیباں تے بہت اثر ہوندا اے۔ اوہ دلاور خاں 'نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ اس طرح ناول وچ اک تکون بن جاندی اے۔ دلاور خاں دا پیو بہت ورہے پہلے قتل ہو گیا سی۔ اوس دی ماں فاطمہ اوس کولوں ایس راز نوں چھپا کے رکھدی اے۔

'دلاور خاں' نوں پتہ چلدا اے کہ سروور خاں نے انگریز افسر ڈکسن نال ملکی بھگتی کر کے اوس دے پیورا 'قتل' درشن سنگھ دے ہتھوں کروایا سی۔ جدوں 'دلاور خاں' نوں ایس گل دا پتہ چلیا سی۔ اوہ درشن سنگھ کولوں بدلہ لین دا سوچدار ہندا سی۔

’دلاور خاں‘ دابا پ حیات خاں اک دلیر تے کھرا بندہ سی۔ اک موقع تے انگریز افسر نے اوہدے زمین دے نال والا ٹکڑا سرور خاں نوں دینا چاہیا تے حیات خاں نے دلیری نال جواب دتا۔ لکھاری اتھے لکھدا اے:-

”مسٹر سرور کھان ہمارے پرانے دوست ہائیں ہم ان کو یہ لینڈ دینا مانگتا ہائے۔“ ڈکسن انگریز نے اک نقشے اتے نشان لا کے اگے رکھ دا ”لیکن جناب ایہہ زمین تے اک بیوہ تے اوہدے دو یتیم بچیاں دی اے جیڈے بچے بالکل چھوٹے نیں۔“

حیات خاں نے دسیا ”جو کچھ بھی ہائے ہم مسٹر سرور کو ناراض کرنا نہیں مانگتا“ کمشنر ڈکسن نے آکھیا ”لیکن جناب حیات دے بولدیاں ای کمشنر ڈکسن فیر گل ٹوک کے غصے نال آکھیا ”لیکن ویکن کچھ نہیں یہ ہمارا آرڈر ہے۔“ جے ایہہ تہاڈا حکم اے تے فیر ایس زمین دی حفاظت کرنا میرا فرض اے میں انج نہیں ہون دیاں گا۔“ (179)

ایتھوں سانوں انگریز حکمراناں دیاں بے انصافیاں دا پتہ چلدا اے۔

ناول کار دے زہن وچ بہت سارے خیالات گڈ ٹڈ نیں پر اوہ انہاں نوں اچھی طرح نال Convey نہیں کر سکیا۔ دلاور خاں اپنے باپ دے قاتل ’درشن سنگھ‘ دی تلاش وچ رہندا اے۔ ’زیاں‘ تے ’دلاور خاں‘ دی ملاقاتاں تے مکالمے ناول وچ رومانی فضا پیدا کر دے نیں۔ تا درخاں اپنی تھاں تے زیاں نال محبت کر دا اے۔ اوہ دیاں خیالاں نوں ویکھو:-

”نادر زیاں نوں حاصل کرن دی اکوراہ اے جے توں اوہدے من دی مراد پوری کر دیویں تے اوس حسن پری دی ساہواں دی مہک تیریاں ساہواں وچہ رچ وں سکدی اے۔“ (180)

’زیاں‘ نادر نوں کہندی اے کہ توں میرے واسطے اپنی ماں نوں قتل کر دے۔ نادر اتنا دیوانہ ہو یا ہوندا اے کہ اوہ اپنی ماں نوں قتل کر دیندا اے۔ اوس دابا پ اوس دے جرم تے پردہ پا دیندا اے۔ ناول وچ نواب بختاورد قتل وی دکھایا گیا۔ ’درشن سنگھ‘ اوس نوں فلمی ڈاکو دی طرح قتل کر دیندا اے۔ ’درشن سنگھ فیر جنگل وچ غائب ہو جاندا اے۔ ڈی۔ ایس۔ پی اوس نوں دو رہین لگا کے ویکھدا رہندا اے۔

نادر خاں دا دوست آصف خاں جیہڑا ’زیاں‘ دا بھرا سی اوہ نادر خاں نال رل کے شراب پیندا اے۔ نادر خاں اک دن زیاں نوں چک کے لے جاندا اے تے اوس نوں تہہ خانے وچ بند کر دیندا اے۔ ’دلاور‘

اوس نوں تہہ خانے وچوں کڈھ لیندا اے۔ زیباں تے دلاور خاں داویا ہوجاندا اے۔ اتھے ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ مادر خاں تے دلاور خاں دا بھائی اے۔ درشن سنگھ، ورہیاں پہلوں دلاور خاں دے جس بھرانوں چک کے لے گیا سی اوہ آصف خاں امی سی۔ ایس نوں سرور خاں اپنے کول رکھ لیا سی تے اپنا پتر بنا کے پالیا سی۔ ایہہ وی انکشاف ہوندا اے کہ دلاور خاں دے پیو دا قاتل درشن سنگھ نہیں سگول سرور خاں نے کیتا سی۔ اتھے وی لکھاری دو قتل کروا دیندا اے۔ ’آسو‘ سرور خاں نوں قتل کر دیندا اے۔ ’لالو‘ ایس گل توں آسو دے ہتھیں پیندا اے۔ اپنی دیوچ ’مادر خاں‘ اپنے باپ ’سرور خاں‘ دے قاتل ’آسو‘ تے گولی چلاندا اے۔ گولی ’لالو‘ نوں لگ جاندا اے۔ ناول دا انجام طربیا اے کیوں جے دلاور خاں دی شادی ’زیباں‘ نال ہوجاندا اے۔ سرور خاں اپنے انجام تے پہنچ جاندا اے۔

اگر اسی گوہ کرینے تے ناول وچ کوئی منطقی ترتیب نہیں۔ واقعات گھڑے لگدے نہیں۔ تکنیک بے حد کمزور اے۔ انداز بیان وچ خوبصورتی نہیں۔ سگول مکالمے بوری ت پیدا کرے نہیں۔ ناول اک پختہ لکھت نہیں کئی تھاں تے ناول ڈرامائی ہوجاندا اے۔ ناول نوں غیر قدرتی انداز وچ اساریا تے ودھایا گیا اے۔ ناول وچ اک عصر دی تصویر کشی کیتی اے۔ انساناں نال ہون والی کھچ دھرو دا ذکر کیتا اے۔ انگریز حکمراناں تے اپنیاں دیاں زیادتیاں دا کھل کے اظہار کیتا اے۔ ناول کارپتے دی گل وچ لکھدا اے:-

”ایس عشق دے نال نال پریت وچ طبقاتی رسہ کشی، معاشرے وچ ہون آلیاں
 نا انصافیاں توں جنم لین آ لے کو جھ کرودھ تے نفرت دی کلونی صورت وی نظر آوے
 گی۔“ (181)

ناول خوبصورت بن سکد اسی اگر کہانی نوں ترتیب نال لکھیا جاندا۔ فقرے وی تسلسل نال لکھے جاندا۔ فقریاں وچ لمبیاں لمبیاں لائنیاں لاکے ناول نوں اگے نہ ودھایا جاندا۔ ایہہ کوئی ایڈانگر ناول نہیں اے۔ پنجابی ناولاں وچ اک وادھا کہہ سکدے آن۔ ناول پڑھدیاں قاری فقریاں وچ لگیاں لائنیاں وچ الجھیار ہندا اے۔ ایہہ زہن تے کجھ چنگا اثر نہیں قائم کردیاں۔

2. دواہ

چھپن ورہا: 1981

لکھاری: افضل احسن رندھاوا

باب: 25

صفحے: 195

پبلشر: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک

افضل ہوراں دا ناول دوا بہ اوہناں دا دوسرا ناول اے۔ ایہہ ناول وی اوہناں دے پہلے ناول دویا تے دریا دی طرح ساڈھی وسوچوں ہنگریا اے۔

دوا بہ دی کہانی دوا بہ وچ رہن والے دو ٹیراں دی کہانی اے۔ وریام سنگھ تے موجا سنگھ دی یاری دی مثال نہیں ملدی۔ وریام سنگھ جیہڑا بڑا دلیر تے جوان جناسی سوداگر سنگھ دے ہتھوں قتل ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے کچھے اک بیوہ جنداں تے دو پتر 'جھنڈا سنگھ' تے 'لکھی سنگھ' چھڈ کے اس جہان توں ٹر جاندا اے۔ فوجا سنگھ اپنے یار دی یاری نبھاندا اے۔ اوہ اپنے دو بچے مکھن سنگھ تے 'دیپو' ہوندے نیں۔ فوجا سنگھ وریام سنگھ دے ٹیرا بھاروی اپنے سر تے چک لیندا اے۔ اوہ اوہناں دی زمین وچ وی بل چلاندا تے اوہناں دی فصل تے گھربا ردا خیال رکھدا اے۔ چاروں بچے کٹھے پل رہے سی۔ جھنڈا سنگھ تے مکھن سنگھ ہم عمری تے اوہناں دی آپس وچ یاری۔ لکھی سنگھ ہرویلے 'دیپو' نال بڑا رہندا اے۔ جھنڈا سنگھ وی بڑا جتنا کھلدا اے پر لکھی سنگھ سب توں جوان تے طاقت ور ہوندا اے۔ 'لکھی' دی ماں 'جنڈا' وی چاہندی سی کہ اوہ دے پتر وریام سنگھ دی موت دا بدلہ لین۔ اوہ لکھی سنگھ نوں اوہ دے باپ دی پگ دیندیا کہندی اے:-

”ایہہ پگ تے چھری تیرے بھائیے دی اے۔ اج توں ایہناں دو نہاں شیواں دا وارث

ایں۔ اج توں اوہناں راہواں اتے ترنا ایں جیہناں اتے اوہ ٹریا۔۔۔ اوہ دیاں یاریاں تے

دشمنیاں نبھاون دا قول اک مرد، جوان تے اپنے پیو دے پتر وانگ توں مینوں دینا

ایں۔“ (182)

اسٹھے سانوں دوا بہ وچ وسن والیاں دلیر ماؤاں دے جگیاں دا پتہ چلدا اے۔

بنیادی طور تے ناول 'لکھی سنگھ' دے دوا لے رہندا اے۔ 'لکھی سنگھ' دے دل وچ اپنے باپ دی موت دا بدلہ لین دا بھاونہ ہمیشہ رہندی اے۔ فیرا اک دن 'دیپو' دی مدد نال اوہ 'سوداگر سنگھ' نوں اوس تھاں تے لے جا کے ڈگرے ڈگرے کر کے راوی وچ روڑھ دیندا اے۔ کسے نوں کنوں کن خبر وی نہیں ہوندی بنا ثبوت دے تھانیدار وی اوہناں دے ٹیرا دے خلاف رپورٹ لکھن نوں تیار نہیں ہوندا۔ مکھن سنگھ اپنے پیو دا بدلہ لے تے لیندا پر اوس نوں چپ لگ جاندی اے۔۔۔۔۔ آوندا اے تے اوس نوں سوداگر سنگھ دا چہرہ سپ دے منہ تے جڑیا لگدا۔ اوہ Hallucination دا شکار رہندا اے۔

اوہ دے مقابلے وچ 'دیپو' دلیری نال ایس گل نوں ہضم کردی اے۔ بلکہ ایہہ 'دیپو' دی ساری سکیم سی۔

اوہ نہیں چاہندی سی کہ لکھی سنگھ بے سمجھی نال قتل کر کے پھا ہے لگ جائے۔
 ’لکھی سنگھ‘ دا کردار اک دلیر تے جگرے والے سکھ جوان دا اے۔ پنجاب دا غیرت مند تے آنکھ والا
 جنا۔ اپنے ٹبر دا خیر خواہ تے اپنے باپ دے دوست ’فوجا سنگھ‘ دی عزت نوں اپنی عزت جاندا اے۔ لکھاری
 ویسے وی وسپے دی کہانی بیان کردا لکھدا اے:-

”دوا بے وچ ایہو جیسے کئی بندے بے سن جیہڑے من مان، سکھن نہیں سگوں اجاڑ
 منگدے جیہڑے بگانے لکھاں نوں تیلی لا کے سیکدے رہنا چاہندا اے۔ تے او دن
 داڑے وچ پٹھیاں کے ایہو جیسے نے ای تانی لاوتی۔ سوداگر دے مورکھ پتر ’راجندر‘
 سوچیوں تجھیوں بغیر اوس تے ہوئے دانے تے مونہہ مار دتا۔ اپنا گھوکو چت کرا لیا تے نال
 ای دودھی گھر جیہڑے اگے ای اجڑے سن ساڑ پھوک کے سواہ کردتے“ (183)

اس طرح دیاں گلاں پیڑو ویسب وچ ہون دیاں نیں ’فوجا سنگھ‘ دے پتر ’لکھی سنگھ‘ دی موت توں
 بعد ’لکھی سنگھ‘ اوہناں دیاں زمیناں دا کم کرن لگ پیا۔ تاں بے ’فوجا سنگھ‘ دے ٹبر دی خدمت کر کے ’فوجا سنگھ‘
 دی محبت دا بدلہ لاہ سکے۔ ’راجندر سنگھ‘ دے ایہہ بول:-

”اگے لکھی فوجے دی دھی ہنڈا اسی من نوہہ وی ہنڈا اے گا! ہوئی نہ موج اوہدی یا
 نہ؟“ (184)

’لکھی‘ نوں تیر وانگوں لگدے نیں۔ ’لکھی سنگھ‘ جنہوں غصہ پاگل کر دیندا اے۔ اوہدے ہتھوں ’راجندر
 سنگھ‘ دا قتل ہو جاندا اے۔ فیر ’لکھی سنگھ‘ نوں عمر قید ہو جاندا اے۔ اوہدے مگروں اوہدی ’دیپو‘ نوہدے شکلے ’گنڈھا
 سنگھ‘ نال وہیا جاندا اے۔ فوجا سنگھ تے اوہدی گھر والی دکھی ہو کے مر جاندا اے نیں۔ ’گنڈھا سنگھ‘ ’فوجا سنگھ‘
 دے گھر داما لک تے کرتا دھرتا بن جاندا اے۔

لکھاری نے سانوں دوا بے دا ویسب دکھایا اے۔ ہر شے نوں قدرتی انداز نال بیان کیتا اے۔ او تھے دی
 رحمت وچ محبت دی خوشبو دوستیاں یا ریاں، بدلے بہادریاں، دلیریاں، چوری چکاری، رے گیریاں، غیرتاں
 تے وفاداریاں رچیا بسایا نیں۔

دوا بے وچ جتھے سمجھداریاں نے رہندے نیں او تھے ڈاکورسہ گیرے رہندے نیں۔ کرنیل سنگھ، شیر سنگھ،
 شانوتے عقلاں والی ’دیر کور‘ جیہڑی دل ٹن دی وانج نہیں نکلیں دیندی سگوں چپ چپتے نیلا تھو تھو کھالیندی
 اے۔ ’لکھی سنگھ‘ قید ختم ہون تے پنڈا آندا اے۔ تے اوس نوں سارا کجھ اوپرا اوپرا لگدا اے۔ گھر جا کے بالوں

جاندا سی۔ بہن اونوں پنڈ دی وسوں تے حیاتی دیاں واہاں آوندیاں سنیاں جان لگ
پیاں۔“ (187)

افضل احسن رندھاواہوراں ناول دے مکھ بندوچ لکھیا اے:-

”پنڈاں وچ اوہ ساریاں مثبت قدراں جیوندیاں جاگدیاں نیں۔ جیہیاں انسان،
انسانیت تے اک چنگی تے اخلاقی طور تے مضبوط سوسائٹی داریں تے جوہر ہوندیاں نیں۔
تے ”دواہا ایناں ای طاقت وریجیاں سچیاں تے مثبت قدراں داناو اے۔“ (188)

افضل احسن ہوراں نے ایس ناول وچ اخلاقی قدراں دی پاسداری کیتی اے۔ اوہناں کرداراں وچ
اک شرم لحاظ تے اصول نظر آندے نیں۔ انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:-
”افضل احسن دا دوجا ناول دواہا وی پاکستان ہن توں پہلاں دے پنجاب دے سانجھے
ماحول دے پس منظر وچ لکھیا گیا اے۔“ (189)
دواہا ناول کاری دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے۔

3. چھولیاں

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی

چھپن ورہا: 1983ء

باب: 30

صفحے: 224

پبلشرز: لاہور، سنگت پبلشرز

محمد اسماعیل احمدانی دا ناول چھولیاں وکھری قسم دا ناول اے۔ ناول دا کوئی خاص پلاٹ نہیں نہای کوئی
خاص کہانی اے۔ ناول وچ بہت سارے خیالاں تے سوچاں نوں گڈمڈ کیتا ہویا اے۔

اوہ ناول دے ابتدائے وچ لکھدا اے:-

”صنوبر دی چھاہ: دیو دارو نیس دی وچانی

برفیل چوٹائی دی جینی اتے جریز نضا۔!!! کول پریاں سنگیت دیوی۔ اسمانی پینگھ۔ دھم دے

تے سڑکیں داسرور!!! کنجی نہ سوچی فنٹاسی (Fantasy) اے۔؟“ (190)

فیر خیالاں دیاڑان کھودا پنگاٹ۔ پیلھوں ڈیلھے دی رت اے۔ اسمانی پینگھ، جھڑ بادل۔۔۔

Beauty is pleasure .. subjective & Objective ... pleasure is Beauty

فنٹاسی توں اگے اوہ Symbolic Fantasy تے اپڑ جاندا اے۔

ناول کار اپنے علم دے پھیلاؤ نوں کوزے وچ بند کرن دی کوشش وچ بتا رہندا اے۔

سارے ناول وچ فلاسفی، خیالاں دی اڑان تے اتہاس دے پنے وکھالی دیندے نیں۔ رمزیاں تے علامتاں دا استعمال قاری وچ اکتاہٹ دی وجہ بن جاندا اے۔ ناول کار ہڑندہ قلعہ کوہ سلیمان دا ذکر کردا اے۔ فیرویلے ہدی گل کجھ ایس انداز وچ کردا اے:-

”زمان Time دی چھوٹی تے مکان space دی پیڑی اے۔ جیندے وچ وجود ExHistence دا ناچھی حرکت Movement اے وںجھ دیند امریندے۔ ایس کائناتی Comic ذات وچ وچ اساتساں دے صفائی وجود دیندے تر دن، لڈون اتے اکوں تے ودھدن۔ کتھائیں ہولے ارتقائی Evolutionery روپ وچ اتے کتھائیں انقلابی Jumps دی صورت وچ۔“ (191)

ناول وچ بہت سارے خیالاں، گلاں تے اتہاس بیان کر کے ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اک ناول دے تانے پیٹے دی ہندی صورت بنائی اے۔ ایس ہندی صورت دی وضاحت وی کیتی اے۔ ایس وچ اوہ چھولیاں دی وضاحت ایہناں لفظاں نال کردے نیں۔

4- لہراں۔ چھولیاں۔ سدھ نے فہم و فرست داسو جھلا (ناول چھولیاں دا بنیادی خیال)
ایس ناول وچ انسانی اتہاس نوں بیان کیتا گیا۔ انعام الحق جاوید ہوری لکھاری دے خیالاں دے حوالے نول لکھدے نیں:-

”ایہہ خیال دی بے مہاری اڈاری بیٹھ ہوند وچ آن والیاں لہیریاں تحریراں نیں جھان دے ذریعے لکھاری دے ذہن دیاں مختلف الجھیاں ہونیاں لہراں دی عکاسی تے ہو جاندی اے تے اوہدا علمی پس منظر وی ظاہر ہو جاندا اے پر تخلیقی تجربے دا شکار اکدھرے وکھالی نہیں دیندا۔“ (192)

ناول وچ ہندومت دے حوالے نال گل کیتی گئی اے۔ دلاشاد کلاںچوی ہوراں ایس ناول تے ترکیبی جہات پائی اے اوہ لکھدے نیں:-

”نظریاتی طور تے وی ایس کوئی اسلامی ناول نہیں آکھیا وںج سکدے کیوں جو ایندے وچ ہندو ماہی لوجی، ہندومت اتے ہندو کلچر دیاں گالھیں جا بہ جانظرون، ہندو چھوہریں نال مسلمان چھوہر دا کردار کوئی چنگا نہیں دکھلایا گیا۔ بیا ایہہ جو ہندو رسماں تے ہندو رہنماواں دا ذکر ول کیتا گیا۔۔۔۔ ایس ناول اتے جنسیت تے تیج (عریانی) دارنگ چوکھا چہلایا گئے۔ ایہندے وچ کوئی ہیر ویاہیر وئیں کائے نیں۔ کیوں جو ہندو اہر کردار آپرٹس

آپ کوں وڈا تے اہم کردار بنزاتے پیش کریندے۔۔۔۔۔ ایہدا کوئی گنڈھیا ہونا پلاٹ کائے نہیں۔ نام طور تے ڈیرے تے بیٹھے ہوئے افراد دیاں گالھیں درج کیتیاں لگھن ایں واسطے ہندے وچ قصہ پن یا ناول والا تسلسل کائے نہیں۔ بس اے کہیں وڈیرے دے دیرے دی ہک ڈائری ضرور اے۔ جتھاں کروار بولیندن، کھلاں کریندن تے ایں طراں ناول مک دیندے۔“ (193)

سجاد حیدر پر ویز اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:-

”چھولیاں وچ خودکامی ہے۔ چیز حاسرا نیگی وچ پہلا تجربہ ہے۔ چھولیاں وچ علامات کوں تخلیق کیتا گئے۔ ناول وچ وجودیت دے تاثریں کو سرائیکیت دے پئے وچ فنی مہارت نال و نیا گئے۔“ (194)

چھولیاں نوں ناول منن نوں دل نہیں کردا کیوں جے ہر ناول دا اک بنیادی رنگ پلاٹ ہوندا اے۔ ایس ناول دے عنوان پٹھہ اس نوں A Symbolic Fantasy لکھیا اے۔ ناول جدید رجحانات پٹھہ ایلیا گیا اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے۔

4. پہاچ

لکھاری: ظفر لاشاری

چھپن ورہا: 1983ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان ادبی بورڈ

صفحے: 368

باب: 23

’پہاچ‘ ظفر لاشاری ہوراں دا دوسرا ناول اے۔ اس نوں پہلاں اوہناں دا ناول ’ناز و چھاپے چڑھ چکيا اے۔ ’ناز و توں‘ پہاچ تیکر لکھاری نیں ارتقائی سفر تے کیتا اے ’پہاچ‘ دے کردار پنڈو و سو دے رہن والے کردار نیں۔ رحیماں اپنے ماپیا دی لاڈلی تے کلی کلی دھی اے۔ سوہنی تے سنکھی کڑی اے نذر وی گھبروتے سوہنا منڈا اے۔ رحیماں دا پیو ملک نتھاتے نذر دا پتر ملک نو آپس وچ سگے رشتے دار ہوندے نیں۔ دونویں آپس وچ رشتہ جوڑ لیندے نیں۔ رحیماں ویاہ کے ’نذر‘ دے گھر آجاندی اے۔ دونوں آپس وچ پیار محبت نال رہندے نیں۔ رحیماں کو لوں سوہرے وی خوش تے گھر والا وی خوش رہندا اے۔ پنڈ وچ اک کڑی ’زرینہ‘ ملک تے بھیڑی اکھ رکھدی اے۔ آوندیاں جان دیاں اوس نال مسخریاں کردی اے۔ رحیماں اک چنگے سجاد دی زنانی سی۔ نذر اپنی بیوی نال محبت وی کرداسی۔ ایس کر کے اوہ زرینہ دیاں حرکتاں تے غور نہیں کردا۔ کرنی خدا دی ایہہ ہوندی اے کہ نذر دا چھوٹا بھرا ’فضل‘ زرینہ نوں چاہن لگ پیندا اے۔ رشتہ طے

ہو جاندا اے۔ ذرینہ ویاہ کے ملک نذر دی بھر جانی بن جاندا اے۔ پر حرکتاں توں باز نہیں آندی۔ نذر دا ذہن صاف ستھرا ہوندا اے۔ اوس دے ایہ جملے اوس دی اندر دی سچائی دے گواہ نہیں:-

”اوہ میوں اتنا بے غیرت سمجھ گھدے۔۔۔ میڈے بھرا دی عزت تھی تے میڈے نال پیار
دے سو دے کریندی اے۔ بے حیانہ ہووے تاں۔۔ ڈنڈہ بہیندا ہو یا نذر، شرم بہہ تلے پئی
بک کھٹ تے ونج ڈھونڈتے کے سمیت ورگھ پیا۔“ (195)

نذر دی صفائی اپنی تھاں تے پر ہونی نوں کون روک سکدا اے۔ فضل نوں سپ کٹ لیندا اے۔ اوس
نوں رب بلا لیندا اے۔ ’زرینہ‘ میکے جان دی بجائے سوہرے نوں چکر دے کے اوتھے نکی رہندی اے۔ ’نذر‘
تے وی ڈورے ڈال دی رہندی اے۔ ’نذر‘ تے وی ڈورے ڈال دی رہندی اے۔ اخیر ’نذر‘ وی موم ہو جاندا
اے۔ اوہ اوس نال ویاہ کرن دا فیصلہ کر لیندا اے۔ ’زرینہ‘ پہاچ، یعنی سوکن بن کے رحیماں دی تقدیر بدل
دیندی اے۔ رحیماں دی شرافت توں فائدہ چکدیاں چکدیاں زرینہ دا پلڑا بھاری ہو جاندا اے۔ کچھ زرینہ
دیاں چالاکیاں تے اداواں وی کم دکھا جانداں نہیں۔ اک ویلہ آوندا اے کہ سوہریاں دی من پسند بہونوں گھر
توں کڈھ دتا جاندا اے۔ ملک نذر دا سلوک اوس نال ظالماں تے بے درواں والا ہو جاندا اے۔ رحیم بی بی
عرف ’رحیماں‘ اپنے ’بھورل‘ تے پیٹ والے بچے ’سانول‘ نوں لے کے میکے گھر آ جاندا اے۔ اوہدی ماں
سکینہ تے غم دا پہاڑ گر جاندا اے۔

ایتھوں ناول اک نواں موڑ لیندا اے۔ رحیم بی بی پیلو وچن واسطے شہر جاندا اے۔ اوتھے ایکسین
رشید دے گھر جاندا اے۔ اوس دھی حمیرا دودھ پیندی بچی سی۔ اوہ روندی تے چپ نہیں ہوندی نہ ای اوہ اپنی
ماں دا دودھ پیندی اے۔ رحیماں اوس نوں اپنا دودھ پلاندا اے۔ دودھ پی کے بچی چپ کر جاندا اے۔
ایہہ ویکھ کے ایکسین دی بیوی رحیماں نوں اپنی کلی تے بیمار دھی دانی تے دودھ پلاوی دے طور تے رکھ
لیندی اے۔ مانی رحیماں ’بھورل‘ نوں نانی کول چھڈ کے دوسرے نکلے پتر سانول نال ایکسین رشید دے گھر
رہن لگ پیندی اے۔ اوہ اوہناں دی بچی حمیرا دی سیوا کردی اے تے اوہدی صحت چنگی بھلی ہون لگ پیندی
اے۔ سچے اوس نوں اوکڑاں چوں نکلیاں تھوڑے دن ہی ہوندا اے۔ رحیم بی بی دا پتر ’بھورل‘ سرسام نال مر
جاندا اے۔ رحیماں تے قیامت ٹٹ پیندی اے۔ اوہ پتر دے جنازے تے جاندا اے تے ملک نذر
اوہدے کولوں اوس دا دوسرا پتر سانول وی کھولیندا اے۔ رحیماں دی بد قسمتی اک پتر مر کے مچھڑ گیا تے دوسرا

ویسے علیحدہ ہو گیا۔

رحیماں اپنی بد قسمتی نوں سمیٹ دی اے۔ ایکسین رشید دی بیٹی حمیرا نوں پال دی اے۔ دو جے پاسے
ایکسین رشید دی بیوی تے حمیرا دی ماں مر جاندی اے۔ کہانی وچ مزید الجھاؤ آجاندا اے۔ فیرا ایکسین رشید دی
شادی رضیہ نال ہوندی اے۔ رضیہ دے نال اوہدے پہلے خاوند دی دھی آندی اے ایس پگھی داناں غز الہ ہوندا
اے۔ ایہہ پگھی سوہنی تے من موہنی ہوندی اے۔ حمیرا تے غز الہ کٹھیاں پلدا یاں نیں۔ دو جے پاسے وستی وچ
مائی رحیماں دا پتر 'سانول' تے زرینہ دا پتر راول کھٹے پلدا اے نیں۔ دونواں وچ سلگیاں والا پیار ہوندا اے۔
حالانکہ زرینہ دا سلوک سانول نال اچھا نہیں ہوندا۔ دونواں دے سلوک پسند وی نہیں کردی۔ وستی دے سکول
توں پڑھ لکھ کے دونوں بھرا شہر دے کالج وچ داخلہ لے لیندے نیں۔ کالج وچ 'سانول' تے 'راول' داناں کرا
غز الہ تے اوہدی سہیلی 'صفیہ' نال ہوندا اے۔ 'غز الہ' دی بھین 'حمیرا' وی ایس کالج وچ ای پڑھدی اے۔ کالج
وچ 'غز الہ' تے 'سانول' اک دو جے نال کھیندے رہندے نیں۔ بعد وچ اوہناں دی آپس وچ دوستی
ہو جاندی اے۔ لکھاری ناول وچ کالج دا ماحول وی دکھایا اے۔ پڑھائی دے نال نال تقریر، موسیقی تے بیت
بازی دے مقابلے ہوندے نیں۔ مقابلیاں وچ غز الہ تے سانول دونویں حصہ لیندے نیں۔ لکھاری اوہناں
بارے لکھدے نیں:-

”غز الہ سوہنی بہی، چھو کری بہی تے بہترین اداکارہ بہی ایس واسطے ساریاں کنوں ڈھیر انعام
غز الہ کول وی ملیے۔ اوں دے بعد سانول کون نمبر ڈتا گیا۔ اوہ اپنا انعام گھن تے اسٹیج کنوں
تلے لتھاتاں غز الہ پوڑیاں وچ آئی کھڑی بہی۔“ (196)

ناول کار دے سامنے سارے مقام تے منظر ہوندے نیں۔ ناول دے کلاوے وچ بہت ساریاں
شیواں ہونداں نیں۔ 'پہاج' دے تخلیق کار نے دو طرح دی وسو دکھائی اے۔ پنڈو تے شہری وسو دونواں دی
عکس بندی کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ناول اوس ویلے اک ہور نوں موڑ لیندا اے۔ جدوں مائی رحیماں
'غز الہ' دے کہن تے سانول دے دادے واسطے ہسپتال وچ کھانا لے کے جاندی اے۔ مائی رحیماں اوہتے
اپنے کنبے نوں ملدی اے۔ سوہرے تے خاوند دے اصرار تے شریف رحیماں اپنے گھر وستی ٹر جاندی اے۔
اوہدے پتر سانول داویا غز الہ نال طے ہو جاندا اے۔ زرینہ جیہڑی رحیم بی بی دی پہاج ہوندی اے۔ مل کے
'سانول' تے 'غز الہ' دے دودھ وچ زہر ملا دیندی اے۔ زرینہ نوں اپنے کرنی دی سزا اس طرح ملدی اے کہ

زرینہ دا اپنا پتر راول، غلطی نال اوہ دودھ پی لیندا اے۔ جیہڑا گھر خوشیاں نال بھریا سی۔ اک پہاچ دے حسد دی وجہ نال ماتم کدہ بن جاندا اے۔ ایس ناول دا المیہ اخیر تے راول دی موت نال ہوندا اے۔

ظفر لاشاری دا ایہہ ناول روایتی قسم دا اے۔ ناول دی کہانی وی ساڈھی وی سو دی کہانی اے۔ کرداراں وچ وی اچھے تے برے دونوں طرح دے کردار موجود نیں۔ رحیم بی بی، دا کردار ایک صابر تے نیک سوانی دا کردار اے تے۔ زرینہ دا کردار اک منفی کردار اے۔ ناول وچ ہور کردار اپنی تھاں چنگے نیں۔ ’نذیر‘ دا کردار بزدل تے کمزور کھالی دیندا اے۔ ناول وچ منظر نگاری لکھاری نے خوب کیتی اے۔ ناول دے آغاز وچ ای وہ لکھدا اے:-

”رت ڈاڈھی من بھاوئی ہی۔ ساری رات کن من تھیندی رہی ہی۔ کھمکدی کھمن دے لشکارے تے بدلاں دے گجکارے چہ کے تیں لوکاں کول جگوانی رکھیا تے کالے کالے بدلا سویلے وی، اسان دی نیلی چادر کون سلیٹی رنگ وچ رنگیا ہویا۔“ (197)

جتھوں تیکر زبان دا تعلق اے اسی محمد آصف خاں دی رائے نال سہمت آں:-

”پر میں سمجھدا ہاں کہ کہانی نالوں وی ودھ ایس ناول دی وڈیائی ایس دی بولی وچ ہے۔ ظفر لاشاری ہوراں اجیہی دھکویں تے پچویں بولی ورتوں وچ لیاندی ہے کہ اوہ اپنی منھی تے سترانی بولی دی وکھتوں اسان نوں جانو کروانا لوڑدا ہے۔“ (198)

انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے مطابق:-

”مجموعی طور تے ایس ناول دی نضا زندگی دے مختلف مستلماں نوں بیان کردی ہوئی غزالہ تے سانول دے کامیاب رومان تے آکے مک جاندا اے۔ انج دونوں ناول (نازوتے پہاچ) کو جیسے طر بی ناول بن دے نیں۔“ (199)

جتھے اسی انعام الحق جاوید ہوراں دی ایس گل توں سہمت نیں۔ مجموعی طور تے ناول المیہ اے رحیم بی بی دی حیاتی تے ناول دا اخیر جدوں زرینہ دا اپنا پتر زہر والا دودھ پی کے مر جاندا اے۔ ایہہ اک المیہ اخیر دا ناول کہلوان دے قابل اے۔“

شوکت مغل ہوراں پہاچ بارے لکھیا اے:-

”ظفر لاشاری مرد ہون دے باوجود فنکار دے سنجھے رشتے دی بدولت معاشرت وچ حالات تے واقعات ہتھوں پیٹھی عورت دی نمائندگی کریندے تے ایس معصوم طبقے دی

حمایت کر دیا ہے۔“ (200)

ہر ناول خوبیاں تھے خامیاں دا مجموعہ ہوندا اے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی نے پہاچ بارے خوبصورت رائے دتی اے:-

”ظفر لاشاری دیہات دی فضا، ماحول تے رسم و رواج تے وس و سب کول پیٹ کیتے منظر نگاری دے شوق وچ کردار نگاری کو مجروح نہیں کیتا تے لہندے نال نال علامت دے شوق وچ کہانی پن کو نہیں وساریا۔“ (201)

دلشاد کلاںچوی نے ایس ناول بارے جیہڑی رائے دتی اوہ بڑی حتی گل لگدی اے:-
 ”ناول پہاچ کے مربوط پلاٹ کامیاب کردار نگاری، حسین مناظر اور نظری مکالموں کے حوالے سے کہا جاسکتا ہے کہ ظفر لاشاری کا یہ دوسرا ناول پہلے ناول ’نازوسے آگے نکل گیا ہے۔“ (202)

سجاد حیدر پرویز ناول پہاچ دے حوالے نال لکھدے نیں:-
 ”ناول وچ قصہ دے تسلسل تے واقعات دے گنڈھ نال جان پئی اے۔ لکھاری دے مشاہدات تے تجربات تے پلاٹ کول مزید نکھیرے۔ ایس ناول دا کردار جیندے جاگدے خود مختار تے آزا نظر دن۔“ (203)

مجموعی طور تے پہاچ سرائیکی زبان دا خوبصورت رومانی و سببی ناول اے۔

5. بندی وان

چھپن ورہا: 1984ء

لکھاری: فخر زمان

باب: 25

صفحے: 254

پبلشرز: لاہور، نگارشات

(فخر زمان دا ناول ’بندی وان‘ 1984ء وچ نگارشات لاہور ولوں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول 25 باباں تے 254 صفحاں تے مشتمل اے۔ دوجی واری 1987ء وچ فیروز نگارشات لاہور ولوں چھپیا۔ ایس ناول دا کورکھی وچ ترجمہ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب ’فخر زمان دے ناول‘ صفحہ 113 توں 295 تک موجود اے۔ ایس ناول دا اردو ترجمہ ’قیدی‘ دے ناں نال شائستہ حبیب نے کیتا اے جیہڑا 1989ء وچ کلاسیک پبلشرز لاہور ولوں چھپیا سی۔ لہندے کل 199 صفحے نیں۔ خالد احسن نے ایس ناول نوں 1995ء وچ انگریزی وچ ترجمایا۔ ایس دا ناں ’The Prisoners‘ اے۔ ایس نوں ٹریڈرز لاہور نے چھاپے چڑھیا۔ ایہہ ناول 149 صفحاں تے مشتمل اے۔ ایس ناول دا دیباچہ کلدیپ نیر ہوراں لکھیا اے۔ ایس ناول دے ترجمے بندی، بنگالی تے کورکھی وچ وی چھپ چکے نیں۔ پہلو پہل اے کورکھی لپی وچ مشرقی پاکستان وچ چھپیا

ملک توں باہر چھین دی وجہ شاید ایہہ سی کہ ایس توں پہلاں چھین والیاں فخر زمان دیاں ساریاں کتاباں ضبط ہو چکیا سی (بندی وان دراصل اک قیدی دی کہانی اے۔ جیل نوں بطور مکاں استعمال کیتا اے۔ ایس بندی وان دے نال ہو روی قیدی کردار نہیں جنہاں وچ اک زیڈ، اک لکھاری، اک شاعر جیہڑا سچا کھرا سوسائٹی وافر د اے۔ اک مصور سچیاں تصویراں الیکٹران والاتے اک گائیک نڈر ہو کے گان والا۔ ایہہ سارے اک تحریک نال جڑے ہوندے نیں۔ جیہڑی عوام دی تحریک اے۔ اوہ حکومتی ٹولے دے خلاف سوچدے بولدے تے عملی طور تے وی اپنے غصے دا اظہار کردے نیں۔ اک بندی وان اے جیہڑا علیحدہ کوٹھڑی وچ بند اے۔ بلیبل اوہدی ساتھی اے۔ ناول کار نے جیل دے ماحول دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ لگدا اے لکھاری نے جیل دے ماحول نوں بڑے قریب توں دیکھیا اے۔ اوہدے وچ اک کردار مائی لدھی اے جیہڑی اوہناں دی ہم خیال ہندی اے۔ اوہ جیل وچ وی چہرہ کت دی اے۔ اگر مائی توں علاوہ کسی زنانی دا ذکر اے تے اوہ زیڈ دی ساتھی 'الف' دا ذکر اے۔ جیہڑی عورتاں دے حقوق واسطے جدوجہد کردی اے۔ ناول دا خاتمہ بندی وان نوں سولی چڑھان تے ہوندا اے۔ 'زیڈ' تے 'بندی وان' دے کردار کدی وکھرے وکھرے لگدے نیں تے کدی آپس وچ مدغم ہو جاندا اے۔

انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”یہ ناول فخر زمان کی سیاسی اور جذباتی وابستگی کا کھلا اظہار ہے۔ اس کا پس منظر ایک خاص نظریے اور جماعت کی سیاست سے تعلق رکھتا ہے۔ اس لئے ادب میں یہ ناول اختلافی حیثیت کا حامل ہے۔“ (204)

ایہہ ناول عام ناولاں توں کافی ہٹ کے تخلیق ہو یا اے۔ امین مغل نے اپنے دیباچے ایس ناول بارے لکھیا اے:-

”فخر زمان دے ناول بندی وان بارے اک گل پورے یقین نال کہی جاسکدی اے پئی ایہ ناول پنجابی زبان دا بڑا پھڑی ناول ثابت ہووے گا۔“ (205)

بندی وان دی کہانی جیل توں شروع ہندی اے۔ جیل تے ہی ختم ہو جاندی اے۔ بنیادی طور تے ناول کار نے بندی خانے نوں اک علامت دے طور تے وی استعمال کیا اے۔ ایہہ ملک تے ایہہ سماج عام لوکائی واسطے قید خانہ اے۔ اتھے دی لوکائی آزادی دے پروانے دی منتظر رہندی اے۔ امین افضل نے ایس بارے لکھیا اے:-

”جیویں جیویں ناول کھلنا شروع ہوند اے پتہ چلد اے پئی آسین صرف حوالا تے بندی
خانے دے بارے وچ ای نہیں پڑھ رہے سگوں پورے سماج دے بارے وچ پڑھ رہے
ہاں۔ سلاخاں دے دووے پاسے حوالا تے بندی خانہ اے۔“ (206)

ایس ناول دی تکنیک وکھری تے انداز وکھرا اے۔ ایس نویں رخ دے ناول نوں سمجھن واسطے اک
پڑھے لکھے قاری دی لوڑ اے۔ قاری جس نے ہسٹری پڑھی ہووے۔ Communism تے Marxism
دا جانوں ہووے۔ Oscar Abertcomrus, Napobon0, Emizola, Kafka, Lenin تے
Wild دے خیالاں نوں پڑھ چکیا ہووے۔ مصوری دے فن توں وی واقف ہووے۔ گل ۶۶ تھے ای نہیں مک
جانڈی۔ بابا فرید، بلھے شاہ، شاہ حسین تے سارے صوفی شاعراں نوں گہرائی نال پڑھیا ہووے۔ ایہہ پڑھے
لکھے قاری دا ناول اے۔ جدید ناول نوں سمجھن واسطے جدید ادب دا مطالعہ ات ضروری اے۔ ایہہ عام قاری دا
ناول نہیں۔ سگوں ایہے لوک جہاں ہکے تے برناڈ شاہ دا مطالعہ کیتا ہووے اوہ ایس ناول دے کرداراں دی
بحث نوں بخوبی جان سکدے نیں۔

ناول کار دا خود اک سیاسی پس منظر اے اوہ اک خاص تحریک، پارٹی تے مکتب فکر دا نمائندہ اے۔
ایہہ ناول اوس دی سوچ تے خیالاں دی نمائندگی کردا اے۔ پر ایہہ ناول کار دا کمال اے۔ اوس اپنے خیالاں
دا اظہار واسطے صنف ناول دا انتخاب کیتا۔ اوس دا پلاٹ مرتب کیتا فیر اوس پلاٹ وچ ایہے کردار پیدا کرنا۔
جیہڑے اوہدے خیالاں دا اظہاری وی کرن تے ناول دی ہیئت تے ڈھانچہ وی قائم دائم رہے ایہہ بڑا مشکل
کم اے۔ چونکہ ناول کار شاعر وی اے۔ ایس واسطے اپنی شاعری نوں وی اظہار دا وسیلہ بنایا۔

ناول وے کردار پڑھے لکھے وی نیں تے عوامی وی نیں۔ بندی وان تے ’زیڈ‘ پڑھے لکھے باشعور
شہری نیں۔ باقی کردار حوالا تے جیل دے عام مجرم نیں۔ اوہناں دا تعارف وی ناول وچ اس طرح کروایا
جاندا اے۔ حوالا تے دے ناں پیو دے ناں نال ایس طرح جوڑیا جاندا اے:-

’رمالال دا شیدا کانا سردار دا جیر احمد دا احمد حسین دا

شریف:- ”اوائے پیو داناں بھل گیا ای، بد معاش وی اے شریف اولاد دا ڈاڑھی والے

وارڈرن نے شریفے نوں ڈانٹ کے کہا۔ اوہ بونتر جہیا گیا تے تھتھانڈیاں بولیا۔

”محمد خاں“ محمد خاں واہ اوے خان دیا نطفیا خانو کیہہ۔“ (207)

فخر زمان دی ایس لکھت دے نمونے توں اندازہ ہو سکدا اے۔ کہ حوالا تیاں نوں کس طرح

degrade کہتا جاندا اے۔ 'زیڈ' تے بندی وان ناول دے بنیادی کردار نہیں۔ ناول دی ساری "Theme" ای اوہناں دیاں سوچاں تے خیالاں تے اساری گئی اے۔ 'زیڈ' دے پختہ ارادے اپنی ہتھ داپکا ہونا۔ بندی وان دا اپنے ماحول نال سمجھوتہ۔ آزادی دی تمنا دا اظہار جس ذور تے خواہش نال کردا اے۔ پہلے باب دے ایس پہرے نوں غور نال پڑھیے تے سانوں اوس دے مضبوط ارادے دا پتہ چلدا اے:-

”ست ضرب اٹھ فٹ پھانسی دی کوٹھڑی دے ننگے فرش اتے لیٹا سزائے موت دا قیدی
چھت نوں گھور رہیا سی۔ انج لگدا سی۔ جیوں اوہدیاں نظراں چھت نوں پاڑ مار کے دور
آکاش ول سفر کر رہیاں ہوں۔ اونہوں نیلے آسمان دے مکھ اتے ایدھر ادھر کھنڈیاں پتلیاں
پتلیاں بدلیاں صاف نظر آرہیاں سن۔ اوہ ایس حالت وچ گھٹو گھٹ اک گھنٹہ پیا رہیا۔
تائیں تے جیل دی گھڑیاں شام دے چھ وجائے۔ اوہ اک دم چونکیا۔ کوٹھڑی دی چھت
مڑ کے واپس اپنی جگہ تے پسر گئی۔ بن روشنی دیاں رشاں دے سارے رستے بند ہو گئے۔ اپنا
پورا زور لا کے بندی وان چھت دی اوس درزیٹھاں اپنے جسے نوں دھریک کے لے گیا۔
جتھوں پانی دے قطرے ڈگدے سن۔ اوہ ایس زاویے نال لہا پیا کہ اوہدی جی اکھ بالکل
اوس موری پٹھاں آگئی۔ جتھوں پانی سدا سی۔ اوہنے فیصلہ کیتا کہ اوہ اوئی دیر تیکر اکھ نہیں
جھکے گا۔ جی دیر تیکر میند دہرکا سدھا اوجھی اکھ وچ نہیں ڈگے گا۔“ (208)

ست ضرب بے اٹھ فٹ دی کوٹھڑی وچ بند بندی وان اک مضبوط تے ہٹ دھرم کردار لگدا اے۔ دو جا
کردار 'زیڈ' وی ایس طرح مضبوط اعصاب دا کردار اے۔ شاعر تے دانشور وی اے نالے سیاسی طور تے اک
خاص مکتب فکر دا حامل اے۔ جیل وچ اوہداریہ اک دلیر تے مضبوط بندے دارویہ اے۔ اوہ کوڑے وی کھاندا
اے تے تکلیف تے سی وی نہیں کردا۔ سزائے موت دا ایہہ قیدی ہر ویلے اک لڑائی لڑدار بند اے۔ کدی اپنا
analysis کردا تے کدی اوس ویلے ہون والے لوکانی تے ظلماں تے وٹ کھاندا۔ کدی چیخ مار کے
اینا Catharsis کردا اے۔ اوس قیدی دی کیفیت اوس کوٹھڑی دیاں کندھاں ویکھ کے جو ہوندی اے۔
لکھاری اوس نوں اس طرح بیان کردا اے:-

”قیدی نے کوٹھڑی دیاں موٹیاں کندھاں تکیا۔ اونہوں اوہ گنڈے دی چھل وانگ پتلیاں
نظر آیاں۔ یا جوج، یا جوج، یا جوج، یا جوج، اوہ تقریباً چینی۔“ (209)

فیراک ہو جگہ تے قیدی دی بے قراری تے آزادی دی تمنا نوں لکھاری انج قلم بند کردا اے:-

”بندی وان اک دم کنگلیاں والے پھت کول آیا۔ سلاخاں دے کھپے وچوں جتاں کوسر باہر کڈھ سکد اسی کڈھیا تے اسمان ول تکیا۔ اونہوں اک روشنی دا دائرہ نظر آیا۔ تارہ نیا تے او نہیں ویکھیا کہ اوس دائرے دی مشکل اوہدی آسمان چہہ لال گڈی ونگوں سی۔“ (210)

’زیڈ‘ دیاں تے ’بندی وان‘ دیاں سوچاں اک مک نہیں۔ کیونکہ اوہ اک دو جے وچ مدغم کردار نہیں۔ اک تھاں تے ’زیڈ‘ کال کوٹھری وچ اے۔ اوہدی آزادی دی چاہت دے Expression اسطرح دکھائے جاندے نہیں:-

”اک رات بارش وی سی تے اوہ ابھڑا ہیا اٹھیا تے چھت نوں ارک تیکر ہتھ باہر کڈھیا۔ قطرے اوہدے ہتھ پر پئے۔ او نہیں ہتھ کھچ تے لیا تے قطرے ہوٹھاں تے اکھاں مل لے۔ فیر دن ویلے اوہ ساہنے نم دے درخت اتے لگے شہد دے چھتے ول نکد اریںدا اوہدا دل کردا اوہ ہتھ ودھا کے چھتہ لاہ لے۔“ (211)

بندی وان دے دیباچے وچ امین مغل نے ایس ناول دے مرکزی کردار بارے لکھیا اے:-

”زیڈ‘ دا کردار چوندا جاگدا بندہ اے تے اک حساب نال بندی وان دی شخصیت دا ہی پر چھانواں اے جے بندی وان اک خیال اے تے زیڈ اوہدی جسمانی شکل۔“ (212)

کرنیل سنگھ تھند ہوراں ’زیڈ‘ بارے اپنی کتاب وچ لکھیا اے:-

’بندی وان‘ ان دا کیندری کردار ’زیڈ‘ ہے۔ جیہڑا اکو سے کئی روایاں وچ چہ رہیا ہے۔ زیڈ ناول دا ہیرو ہون توں چھٹ اک قیدی ہے۔ دانشور ہے اتے فخر زمان ہے۔“ (213)

استیجے اسی Richard Gill دے ایس خیال نال سہمت آں:-

"A Novel is World specially made in words by an author." (214)

اک author ای اپنے ناول وچ بولدا دکھائی دیندا اے۔ لکھاری نوں ناول توں وکھرائیں کیہا جاسکدا اے۔ اگر گوہ کرینے تے ناول وچ فخر زمان کسے نہ کسے روپ وچ موجود اے۔

پریم جیب سنگھ مشاء دے بیان مطابق:-

”بندی وان وچ دوکھ یا تر نہیں۔ بندی وان تے زیڈ۔ ایہہ دوویں یا تر جیل دی سزا بھگدے نے۔ دوہناں وچوں بندی وان پھانسی دی سزا بھگدے اے۔ دوہناں وچوں بندی وان نوں پھانسی دی سزا ہو جاندی اے۔ زیڈ ناول دا نائیک ہوون دے نال نال بندی وان

وی اے۔ ایہہ ذوالفقار علی بھٹو دا وی اے فخر زمان دا وی پرتیک اے۔“ (215)

’بندی وان‘ تے زیڈ اک ای جرم وچ قیدی۔ اوہناں دی جدوجہد دا اکو مقصد سی۔ اوہ کمزوریاں واسطے لڑدے نہیں کسان تے مزدوراں دی بہتری چاہندے نہیں اتھے پریم چند دا میدان عمل یاد آجاندا اے۔
’زیڈ وی آقریر دا ٹونا ویکھو:-

’ایس قسم دے جاگیرداری سیاست نال عوام نوں ڈھیر سارا نقصان پہنچ رہیا وے۔ ساڈھی
لڑائی نری کسان دے حقوق لئی نہیں سگوں سارے پے ہوئے عوام لئی اے۔ جدے وچ
مزدور، محنت کش، طالب علم تے انقلابی دانشور شامل نہیں۔“ (216)

جدوں وی کسے طبقے نال زیادتی ہوندی اے۔ کسے طبقے دا استحصال ہوندا اے۔ سرکڈ وان چند انقلابی
سامنے آندے نہیں۔ ایس سچ دی راہ تے اپنی جان دین نوں تیار ہو جاندا اے نہیں۔ ایس قسم دیاں انقلابی
سوچاں دا اظہار ناول وچ تھاں تھاں تے ہوندا اے۔

’بندی وان‘ تے ’زیڈ‘ اپنی سوچاں تے خیالاں دی وجہ نال قید نہیں۔ اوہناں دا ساتھی مصور تے گائیک
اپنی ہٹھ دے کپکے نہیں۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں کوڑے لگان دی ریت سی۔ ایہہ اوہ کردار نہیں جیہڑے کوڑیاں
کووی نہیں ڈردے۔ اتھے فخر زمان اپنے Classic شاعراں نوں یاد رکھدا اے۔ اوہدے سارے کردار بابا
فرید، شاہ حسین تے بلھے شاہ نوں من والے نہیں۔

چودویں باب وچ ’گائیک‘ تے ’زیڈ‘ نوں ٹکٹکی تے لگایا جاندا اے۔ گائیک ہر کوڑے تے اک
نواں گانا چھیڑ دیندا اے۔ اس طرح ’زیڈ‘ نوں کوڑے پیندے نہیں۔ تے اوہ ہر کوڑے تے ہر اوس لکھاری تے
دانشور نوں یاد کردا اے۔ جس نوں اپنے ویلے وچ مقدمات تے سزا ملی سی۔ جہاں نے سچ بولیا سی۔ حقیقت
نگاری کیتی سی۔ جہاں دیاں انقلابی سوچ توں حکومتاں گھبرا گیاں سی۔ ایہناں لوکاں نوں یاد کر کے اوہ کوڑیاں
دی پیٹروں بھلان دی کوشش کردا اے۔ قید دے دوران جیل والے ’بندی وان‘ تے ’زیڈ‘ نال نفرت انگیز سلوک
کردے نہیں۔ اوہناں نوں degra de کردے نہیں۔ آخر وچ بندی وان نوں پھانسی لادتی جاندی اے۔ اوہ
شیراں طرح گل کردا اے۔ اوہ پھانسی توں پہلے والیاں Formalities نوں من توں انکار کرد دیندا اے۔
بندی وان خود چل کے سولی والے پٹھے تک جاندا اے:-

’قیدی اپنے جا کے پھنیاں پر کھلو گیا۔ جلا دا گے ودھیا۔ قیدی نے کہیا ’ٹھہر، اوہیں بلبل

دے کھے پیریں بدھی ڈور کھولی۔ بلبل نوں ہمیا تے کہیا بن توں آزاداں۔ بلبل اڈ کے
سامنے رکھ دی تہنی پر جا بیٹھی۔ جلاو نے قیدی دے ہتھ کچھے بٹھے۔ گل وچ رسے دا پھندہ
پایا۔ مونہہ پر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھا تا۔ بلبل اڈ پئی۔“ (217)

اسی تھے ناول کار نے بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔
انعام الحق جا وید ہوری لکھدے نیں:-

”تکنیک دے اعتبار نال لہوں نوں رنگ دانا نول کہیا جاسکدا اے۔ جہدے وچ بلبل
نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ جیہڑی کے ’زیڈ‘ نے ڈوری پنہ کے
اپنے نال کوٹھی وچ رکھی ہئی سی تے جنھوں پھٹے چڑھن توں کچھ چہ پہلاں آزد کردنا جاندا
اے۔“ (218)

فرخندہ لودھی نے ایس ناول بارے اسطرح اپنی رائے دا اظہار کیتا:-

’بندی وان‘ فخر زمان ہوراں دا تیجانا نول اے۔ ناول وچ علامتی تے استعارتی زبان ورتی
گئی اے۔ لئج علامتاں بڑیاں واضح تے صاف سمجھ آندیاں نیں۔ بھانویں کے نوں ایہہ
مندرجات نال اتفاق نہ وی ہووے۔ مشہور سوجھوان امین مغل ہوراں ایس ناول نوں
آزادی دا اک عہد نامہ آکھ کے لہدی صحیح تعریف کردتی اے۔“ (219)

آزادی دا ایہہ عہد نامہ وکھری طرز دانا نول اے۔ فخر زمان دانا نول ’ست گواپے لوک‘ جیسے کردار
دی کہانی سی جہاں دا معاشرے نے استحصال کیتا ہو یا سی۔ ’بندی وان‘ آزادی دے حوالے نال تخلیق ہو یا
اے۔ اس تھے فرد تے افراد آزادی دی منگ کردے نیں۔ سائرہ یعقوب نے اپنے ایم دے مقالے وچ لکھیا
اے:-

”آزادی نوں قید کیتا جاسکدا اے سوچ تے روح دی آزادی نوں ایس سماج دے قید
خانے، قیدی نہیں بنا سکدے جا پدا اے جیویں ناول کار ایس سماج دیاں جھوٹیاں تے
انھیاں طاقتاں داندق اڈاند اے۔“ (220)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اک وکھری رائے دا اظہار کر دیا ہو یا لکھیا اے:-

”ناول وچ بہت ساریاں تھانواں اتے ناول نگار ڈھیر جذباتی ہو کے اکیاں غیر حقیقی گلاں
کر گیا اے۔ ایس حوالے نال ایہہ ناول کی جذباتی وابستگی دا اظہار بن کے رہ گیا اے۔
جس نال تاری نوں کوئی دلچسپی نہیں ہندی۔ بہر حال ایہہ ناول کیوں بے سیاسی پچھو کڑ دا

ناول اے تے اختلائی اے ایس کر کے ایہدے بارے مزید کجھ نہیں آکھیا جاسکدا۔
 (221)“

فخر زمان دا ایہہ ناول اوہدے اپنے خیالاں دا پرچار کر دا اے۔ ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔
 6. گنجھل

لکھاری: نسرین بھٹی

چھپن ورہا: 1984ء

باب: 13

پبلشرز: لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ

صفحے: 117

نسرین بھٹی ہوسوں دا ناول ’گنجھل‘ اوس ویلے اساریا گیا اے جدوں برصغیر دی ونڈ ہوئی۔ ’گنجھل‘ دی کہانی وی اوہناں لکھاں کہانیاں چوں اک کہانی اے جیہڑیاں ملکی ونڈ توں جنم لتا۔ لکھارن دیاں ایہہ سطر ح اوس ونڈ توں پیدا ہون والی صورت حال دا صحیح نقشہ پیش کردیاں نیں:-

”کیوں بے حرص تے راج دربار دی ڈانجھ نیں اوہناں نوں انھیاں کر چھڈیا سی۔ گھر پاراں تے کھیت کھلیاں وچوں کوپے تے کچے دودھ دی باس دی تھاں تھی رت دیاں ہواڑھا، جیوئی جاناں دے ساہ مکائی رکھ دیاں سن۔ دہشت گرداں دے ٹولے نت دھاڑی ویاہیاں کنواریاں دے رنگلے تے نالے چنے لہو سے پیراں پٹھ مدھ کے اپنے بھکھے تے خجیر سینیاں دی بھڑی آگ نوں بھاوون لئی ہر تھاں اپڑ پیندیا سن۔“ (222)

اکھ دی مارنی اک سوانی رجبی پٹھانی نے غنڈیاں کولوں اپنی عزت تے پت بچان واسطے اپنی ستی نونہ نوں چھری مار دتی۔ دھی نوں چو بارے چوں وگدی نہر دے حوالے کردتا۔ اپنے آپ نوں چلے دے تیل نال آگ لاکے جلا دتے۔ گھروں سڑکے سواہ ہو جاندا اے۔ اوہدی دھی نہر وچ روڑھ دی تیردی دریائے راوی اپڑ جاندی اے۔ اوہتھے اک نواب حکیم جیہڑا اشکاری سی ایس کڑی نوں بچالیندا اے۔ تے کڑی نوں گڈی وچ پاکے گھر لے آندا اے۔ نواب حکیم نیازی نیک دل تے صاحب حیثیت انسان سی۔ اوہ ویسے وی بے گھر لوکاں دی مدد کرداسی۔ کڑی نوں گھرتے اوہ لے آیا پر گھر والی غصے نال آگ دا بھانبر بن گئی۔ حکیم صاحب اوس کڑی دا علاج کروایا تے ٹہل سیواوی کردے رہے۔ اوہناں دی ووہٹی شکی مزاج تیویں سی۔ حکیم صاحب نیت دے صاف انسان سی۔ اوہناں اوس کڑی دی دیکھ بھال انسانی جذبے تحت کیتی۔ اوہناں دی کوشش نال اوہ نارمل انساناں طرح جین لگ پئی۔ اوہدے ہسن توں اوہداناں ’پھل‘ رکھ دتا گیا۔ حکیم صاحب توں علاوہ اوس

گھروچ اوہناں داوڈھا پتر 'مودوی' پھل 'وچ' دلچسپی لیندا سی۔ حکیم صاحب دی بیگم دادل 'پھل' ولوں صاف نہیں ہوندا۔ اک دن حکیم صاحب نوں 'پھل' دے نیڑے پٹھیا ویکھ کے اوس نوں ڈائن، چوانتری تے اُدھلن آکھن لگ پیندی اے۔ بیگم دی حالت اتنی خراب ہو جاندی اے کہ مجبوراً اوس نوں ہسپتال لے جانا پے جاند اے۔ گھر دی حالت ویکھ کے حکیم صاحب پھل نوں ہوسٹل وچ داخل کروا دیندے نیں۔ اتھے لکھارن دا ایہہ لکھنا بڑی وڈھی سچائی اے:-

”کے سچ آکھیا رواج بڑے ڈاہڈے ہوندے نیں تے رشتے دانناں پچھدے تے خون دا رشتہ وی کیہہ عجیب تے اولڑا ہوند اے۔۔ انسانیت تے سانجھ دے رشتے نالوں خون دے رشتے نوں کوڑھاتے پکا سمجھدے نے۔“ (223)

'پھل' نوں ہوسٹل وچ کوئی اگر حکیم صاحب توں علاوہ ملن آندا سی تے اوہناں داوڈھا پتر 'مود'۔ ویلے نال حکیم صاحب وچ وی تبدیلی آگئی۔ فی اللہ ولوں بلاوا آ جاند اے 'مود' اپنے چھوٹے بہن بھر اواں دی شادی کر دیندا اے۔ پر اپنی شادی نہیں کرواندا۔ 'پھل' نال اوسدیاں ملاقاتاں جاری رہندیاں نیں۔ اوس دا پھل نال پیار گوڑھا ہو جاند اے۔

'پھل' دی شخصیت وچ وی ڈاھڈی تبدیلی آ جاندی اے۔ تعلیم تے شہری اداریاں نے اوہدی سوچاں وچ پختگی پیدا کردتی۔ اوہ مذہب تے بحث کردی تے کہند اے:-

”میں انصاف دی شیدائی آں تے میرا مذہب انسانیت تے خدا دے بندیاں نال کوڑھی محبت اے۔۔۔ ہور بکھیڑیاں وچ میں نہیں پیندی۔“ (224)

'پھل' ساریاں گلاں کردی پر 'مود' نال محبت پیار دی گل گل کے نہیں کردی۔ 'مود' اوس نوں منزل دا ویروا کرن دا کہند اتاں جے اوہدی راہ سوکھالی ہو جاندے۔ پر 'پھل' دا یہہ جواب اوس نوں پھاوا کر دیندا:-

”جیتو تے بوہتی کاوشیں انسان وچ دھیرج تے صبر پیدا کردی اے تے آدمی نوں پکاتے ڈاڈھا لکھ والا بنا دیندی اے۔“ (225)

'مود' دی ماں اوس نوں ویاہ دا کہند ارہندی اے پر ویاہ توں پہلاں ای اوہدا ویلا آ جاند اے اوہ اوس نوں دنیا وچ کلا چھڈ کے ٹر جاندی اے۔ اس توں پہلاں اک حادثے وچ اسدے دندٹ جاندے نیں۔ جدوں اخیرلی واری اوس دی ملاقات 'پھل' نال ہوندی اے۔ تے اوہ اوس دے ٹھے دنداں تے عمر دا احساس دلاندی اے۔ آپ اک جوان منڈے دی سیٹی تے لگ گئی ہوندی اے۔ اس توں بعد 'مود' دیاں

اکھاں کھل جانڈیاں نیں۔ اپنی ماں دے چالیسوے توں بعد اوہ اک ماڑے ٹبردی کڑی نال ویاہ کر لیندا اے۔
اوس دا گھروس جاندا اے۔ ’بلی‘ اک پڑھی لکھی تے بچھدا سوانی ہوندی اے۔ اوہ نظریہ پاکستان دی حامی
ہوندی اے۔ پاکستان نال اوس نوں جیہڑا لگاؤ سی۔ اوس دا اظہار اوہ ویلے ویلے نال کردی رہندی اے۔
لکھارن اوس دا تعارف انج کروانڈی اے:-

”اوس گھریلو تر بیت توں وکھ پڑھائی، لکھائی دیاں چوداں منزلاں طے کیتیاں سن۔ علی گڑھ

کالج توں سچے گردوی مہر نال وڈنک توں پہلاں اک سماج سیوا سکول وچ ماسٹری سی۔

اوہدے ماپے آزادی دے انقلاب دے نذر ہو گئے سن۔“ (226)

اسطرح سانوں ’بلی‘ دے کردار نوں سمجھن وچ مدد ملدی اے۔

ناول کاردا کمال ہوندا اے۔ کہ اوہ کہانی دے واقعات نوں اسطرح جوڑے کہ وچ کوئی وتھ نہ نظر
آے۔ ’مودی گھریلو حیاتی پرسکون سی۔ اوہ دو جوڑے منڈیاں دا پیو بن جاندا اے۔ پرفیروی ’پھل‘ دی کک
بڑھ کے ٹی بی جیہاروگ بن جانڈی اے۔ ’بلی‘ اوس نوں لے کے پہاڑی مقام تے لے جانڈی اے۔ اوہ
بڑھی، لنگڑی تے مئے دنڈاں والی سوانی نوں پہچان لیندا اے۔ ’پھل‘ اوس نوں دس دی اے کہ اوس سوہنے
منڈے نے کسطرح بے وفائی کیتی۔ تے اوس دی حیاتی کس طرح برباد ہو گئی۔ اتھے اوہ ایہہ وی انکشاف
کردی اے کہ حکیم صاحب نے دونواں دے ویاہ دا فیصلہ کر کے اک لکھ دی رقم اوہدے ناں کرائی سی۔ اوس
نے اوس رقم نوں اسطرح ای بچیاں واسطے جوڑے رکھیا ہویا اے۔ ’پھل‘ نوں جدوں ’مودی بیوی تے پتراں
دا پتہ چلدا اے تے اوہ خود بخود ای خود غرض دنیا چھڈ کے جان دے دیندی اے۔ مودی اوہدے بعد جان
دے دیندا اے۔ کیوں جے لکھاری موجب:-

”مودتے۔۔۔۔۔ بن زندہ سی۔۔۔۔۔ پر صرف۔۔۔۔۔ اپنی اولاد۔۔۔۔۔ سوانی دے سہاگ

خاطر۔۔۔۔۔ سی۔۔۔۔۔ تے اوہدے تن دی گڈی غماں دی ڈوری نال الجھ کے گجھلو گجھل ہو گئی

سی۔“ (227)

ناول کار دے قلم وچ اے اختیار ہو جاندا اے کہ اوہ کوئی گجھل پاندا تے سلجھاندا اے۔ ’بلی‘ دی حیاتی
دی گجھل نوں اوہدا مضبوط ارادہ ہی کھولدا اے۔ ایہہ سطران سانوں اوہدے اندر پیدا ہون والی مضبوطی دا
احساس دلانڈیاں نیں۔ ناول کارن دیان ایہہ سطران قابل غور نیں:-

”پرفیروی لوکاں نوں روندے وکھ کے بولی! ایس گجھل نوں میں اج تائیں نہیں سلجھاسکی۔

تے میں کلم کلی ایس دی تانی کیتھوں لبھاں گی۔۔۔۔۔ پر جس گھڑی پتراں ول نظر
پئی۔۔۔۔۔ تے اپنے دل نوں پہاڑواں گوں مضبوط کر کے دوڑواں داکھ چم کے بولی۔۔۔۔۔ اج
دل نوں پہاڑواں گوں مضبوط کر کے دوڑواں داکھ چم کے بولی۔۔۔۔۔ اج مینوں نوکری دی لوڑ
اے۔ میں محنت کراں گی۔“ (228)

اسی تھے نسرین بھٹی ہوراں سوانہیاں نوں پہاڑواں گوں مضبوط بنن دی پریرنا دتی اے۔ سوانیاں ویسے وی
بلند حوصلہ تے صابر ہونداں نیں۔

طارق عزیز ہوراں ناول دے اخیر دے حوالے نال لکھیا اے:-

”نسرین بھٹی نے اخیر وچ ناول نوں اجیہا موڑ دتا اے۔ جیہڑا بندے دی نفسیات دے
بہت نیڑے دے تے پاکستانی عورت دا اک خاص کردار بنا دتا اے۔“ (229)

ناول وچ کجھ واقعات ناممکن لگدے نیں۔

شروع وچ ’پھل‘ نوں اوہدی ماں نہروچ سٹ دیندی اے۔ ایہ نہر دریائے راوی وچ مل جاندی
اے۔ ’پھل‘ دا ایتھوں تیکر زندہ سلامت پہنچ جانا ناممکن لگدا اے۔ فیروچ ’پھل‘ تے ’مودی ملاقات پھل
دی خودکشی تے فیروچ دی موت۔ وچن چیت ہون والے واقعات نیں۔ بہر حال ’پھل‘ دے مضبوط ارادے دا
اظہار کر کے لکھارن ناول وچ حیاتی دی مقصدیت پیدا کر دیندی اے۔ عصمت اللہ زاہد ہوری ایس ناول دی
کہانی دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”بلاشبہ ایہہ اک نوٹکی تے سوئی کہانی اے۔ کہانی وچ تجس تے اپنا فطری حسن موجود
اے۔ کرداراں دا چناؤ، اوہناں دے ماحول تے اوہناں دی نفسیات دے مطابق،
اوہناں دی زبان سراہن جوگ اے۔“ (230)

ناول تکنیک دے لحاظ نال مکمل ناول اے وند دے حوالے نال تخلیق کیتی کہانی وچ پے در پے واقعات
بیان کیتے گئے نیں۔ واقعات نوں سوہنے ڈھنگ نال جوڑیا گیا اے۔ جتھوں تیکر کرداراں دا تعلق اے۔ مرکزی
کردار ’پھل‘ اک نفسیاتی کردار اے۔۔۔ اوہدا اکلا پاتے حالات اوس نوں نفسیاتی بنا دیندے نیں۔ حکیم
صاحب اک با کردار انسان نیں۔ ’مودی شخصیت کمزور تے جذباتی شخص دے طور تے ابھردی اے۔ ناول
دی زبان وچ ہندی لفظ ورتے گئے نیں۔ بھروس تے سوئی پنجابی ورتی گئی اے۔ فرخندہ لودی دی رائے گجھل
بارے تھوڑی ہٹ کے اے:-

”ناول پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی ناول کار دی پکڑ ناول اتے کوئی خاص نہیں۔ بہت ساریاں تھانواں اے کہانی نوں لکھاری دی مرضی نال اگے ودھنا پیندا اے تے انج جھول پیندا ہو جاندا ہے۔ غیر منطقی واقعات دی بھرمار اے۔“ (231)

اے ملکی ونڈ تے معاشرے دے حوالے نال تخلیق کیتا ناول اے۔ ایس وچ رومانی پکھ نمایاں اے۔

7. چکڑ رگی مورتی

لکھاری: کہکشاں ملک

چھپن ورہا: 1984ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ صفحے: 152 باب: 15

کہکشاں ملک دا ناول ’چکڑ رگی مورتی‘ زبیدہ عرف ’نگار دی کہانی‘ اے۔ ایہہ کڑی برصغیر دی ونڈ دے دوران مایاں کولوں پچھڑ جاندی اے۔ اک دائی چاچی حشمت اوس نوں مہاجر کیمپ توں اپنے گھر لے آندی اے۔ اوس نوں بڑے لاڈ پیار نال پال دی اے۔ چاچی حشمت دا پہلا خاوند فوت ہو گیا ہوندا اے۔ اودا نکاح اودھے دیور چاچے رکھے نال کردتا جاندا اے۔ اوہ محنت کر کے ’زبیدہ‘ نوں پڑھاندی اے تے جے وی کروا کے سکول ٹیچر بنا دیندی اے۔ ایہی ’چاچا حشمت‘ زبیدہ تے بری نگاہ رکھدا اے۔ اوس دیاں حرکتاں دا ذکر لکھارن ایس طرح کردی اے:-

”اوہ بڑے دھمے نال گندے پیر لے کے اوہدے کرے وچ اچھی چاننی تے پھر دا۔

اوہنوں ستان لئی اوہدے بستر تے لیٹ جاندا۔“ (232)

اوہدے گندے پیر اوس دے گندے زہن دی غمازی کردے نہیں۔ ’چاچے رکھے‘ دی حکرکتاں توں تنگ آ کے اوہ ’خالد نال شادی کرن دا فیصلہ کردی اے۔ خالد اوس نال ٹانگے تے جاندا سی۔ اوس توں پہلاں اوہ ’خالد‘ تے غور نہیں کردی سی ایس کر کے کہ اوہ اک حسین شہزادی سی اوس دے دماغ وچ شہزادہ بسیا ہو یا سی۔ خالد اچھے پڑھدا سی۔ شادی توں بعد اسٹینوگرافر بن جاندا اے۔ شادی توں بعد اوہ پنڈی سٹیشن دے کول عام جہی کالونی وچ آباد ہو جاندا ہے۔ زبیدہ اک خدمت گزار بیوی سی۔ اوس نوں پتہ نہیں چلدا کہ اوس دے محلے دار زبانی بشری اوس دے گھر نوں سن لادے گی۔ بظاہر اوہ اوس دے خاوند خالد نوں بھائی جان کہندی سی۔ قدرت اوس دا امتحان لیندی اے۔ اوس نوں آٹھواں بچی پیندا ہوندا اے فیر اوہ زیادہ دیر زندہ نہیں رہندی۔ ہسپتال وچ اوس نوں اک نرس ملدی اے جیہڑی اوس دی اس طرح مدد کردی اے کہ اوس اک معذور

بیگم کول ملازم کروا دیندی اے۔ بشری تے خالد دے تعلقات دا اوس نوں پتہ چل گیا سی۔ بشری اک سہیلی دی حیثیت نال اوس توں بہت دور ہو جاندی اے۔ کہکشاں ملک اوس بارے لکھدی اے:-

”اوہ وی اوہدے لئی پرندیاں دے پراں تے لکھی تحریر وانگوں اپنی دور ہو گئی سی۔ کہ پڑھی

نہیں جاندی سی۔“ (233)

معذور بیگم داناں بیگم رفیق سی۔ اوہ بڑی شفیق تے مہربان سی۔ خالد تے بشری اوس نوں چھڈ جاندے نہیں۔ اوہ بیگم رفیق کول رہن لگ پیندی اے۔ اوس نوں پڑھن دی اجازت دیندی اے۔ بیگم رفیق دا بیٹا جیہڑا کدی کدی ماں کول آندا سی۔ بظاہر اوہ بڑی سنجیدہ شخصیت سی اوہ اوس نوں پڑھن واسطے مختلف سہولتاں فراہم کردا اے۔ زبیدہ ایف اے کرن توں بعد بی۔ اے کر لیندی اے۔ اوہ اپنے ناں نال ’نگار‘ لگ لیندی اے۔ کالج وچ اوس نوں سارے ’نگار‘ ای کہندے نیں۔ او تھے اوس دا کلاس فیلو ’زبیر‘ اوس وچ دل چسپی لیندا اے۔ ’زبیر‘ سمجھدا اے کہ اوہ بیگم رفیق دی بیٹی اے۔ زبیدہ عرف ’نگاری‘ دی حقیقت جان کے وی اوہ اوس نوں اپنی حیاتی داسا تھی بنان واسطے تیاری۔ اوس دا خیال سی کہ اوہ اوس نوں ’خالد‘ کولوں طلاق دلوادے گا۔

ایس دوران بیگم رفیق فوت ہو جاندی اے۔ ’زبیدہ‘ عرف ’نگار‘ دی حیاتی وچ اک ہور موڑ آجاندا اے۔ ’میاں شفیق‘ اوس نال اوہ کر دیندا جیہڑا اوس کدی سوچیاں وی نہیں سی۔ او تھے اوہ پھنور وچ پھس جاندی اے۔ اوہ ’زبیر‘ نوں اپنی حیاتی چوں کڈھن دی کوشش کردی اے۔ اوہ مکمل طور تے میاں شفیق دی منظور نظر بن جاندی اے۔ اوہ میاں شفیق دے ساریاں معاملیاں وچ اوس دی صلاح کار بن جاندی اے۔ بیگم رفیق والا بنگلہ اوس ناں کردتا جاندا اے۔ ہن اوہ اک وکھری شخصیت ’نگار‘ دے روپ وچ سامنے آندی اے۔ ’نگار‘ یونیورسٹی وچ داخل ہو جاندی اے۔ ایم اے ہسٹری کرن توں بعد اوہ دی شخصیت ہو رہل جاندی اے۔ میاں شفیق اوس نوں کاروباری، سیاسی تے ادبی محفلاں وچ متعارف کرا دیندا اے۔ میاں صاحب دے احباب وچ اک علامہ تسنیمی صاحب وی ہوندے نیں۔ اوہ اوہناں نوں علامہ نچر دے ناں نال پکاردی۔

نگار دی شخصیت مکمل طور تے بدل جاندی اے۔ نگار کافی Sophisticated ہو جاندی اے۔ اعلیٰ سوسائٹی وچ move کردی اے۔ اوس دی تعلیم دے حسن مل کے اوس نوں چار چاند لگا دیندے نیں۔ اوہ اک سیاسی شخصیت بن جاندی اے۔ ’میاں شفیق‘ زوال پذیر ہو جاندا اے تے اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے۔ اوہناں دی تھاں ’علامہ تسنیمی صاحب‘ لے لیندے نیں۔ اوہناں دیاں مہربانیاں نال اوہ سیاسی، سماجی تے

سوشلی طور تے اک اہم شخصیت بن جاندی اے۔ اوس دا تعلق اوچے طبقے نال ہوندا اے۔

اس دوران اچانک سڑک تے حادثے دا شکار خالد مل جاند اے۔ خالد، بشری تے اوہدے بچے حادثے وچ مر جاندے نیں۔ نگار، نوں اوہناں دا اک بچہ ندیم مل جاند اے۔ اوہ اوہناں دے بچے نوں گود لے لیندی اے۔ ہن اوہدی حیاتی دا مقصد صرف 'ندیم' دی پرورش سی۔ اخیر اوہ 'ندیم' دے نال پاکستان چھڈ دیندی اے۔

'زبیدہ عرف نگار' اک گھریلو کڑی ہندی اے۔ پر حالات اوس نوں شمع محفل بنا دیندے نیں۔ جدوں وی اوس نوں موقع ملدا اے اوہ اپنے اصل ول پرت آندی اے۔ خالد دے بیٹے 'ندیم' دی پرورش کر کے اوس نوں حقیقی خوشی ملدی اے۔ ناول دا اخیر اوس دی اندریاں سوچاں بارے دس پاند اے۔

”زبیدہ نگار نے اکھاں میٹ لیاں سن تے اوہ اذہن ویہہ 20 سال پہلاں دے اوس سفر دی ابتدا توں پردہ اٹھا رہیا سی جدو اوہ خالد دی ویٹی بن کے سیالکوٹ رام تلانی محلے وچ ڈاکے سوہرے وی دہلیز پار کیتی۔“ (234)

کہکشاں ملک دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑا سوہنا سا ریا گیا اے۔ 'زبیدہ' بیہوش اکہ ناول دا مرکزی کردار اے۔ اوس دی شخصیت آہستہ آہستہ مکمل طور تے بدل جاندی اے۔ 'زبیدہ' نگار، بنن وچ اوس نوں اپنا بڑا کجھ کھونا پیندا اے۔ اس ناول نوں پڑھ کے 'عصمت چغتائی' دا ناول 'معصومہ' یاد آ جاند اے۔ ایس ناول دا مرکزی خیال معصومہ نال ملدا ا جلد اے۔

ناول سماجی حوالے نال لکھیا گیا اے۔ 'زبیر' دا 'زبیدہ' نگار، نوں اک موقع تے ٹھکرادینا معاشرے وچ مثبت کردار اں دے ہون دا پتہ چلد اے۔ لکھارن 'ذبیر' دی شخصیت اس طرح لکھدی اے:-

”زبیر دیاں اکھاں وچ خون اتر آیا۔ بد بخت عورت، بد بخت عورت توں کیہ شے ایں۔ میں تینوں نہیں سمجھ سکدا۔ پر تیرا جسم میں ایس تے تھکنا واں اوہنے پورے ذور نال ٹکار دے مونہہ تے چائنا ماریا۔“ (235)

ایہہ ناول پورے معاشرے تے طنز کردا وکھالی دیندا اے۔ 'زبیر' توں علاوہ 'زبیدہ' نگار، دی حیاتی وچ آنے والے سارے مرد منہنی کردار نیں۔ ناول دی زبان سونی تے سچی اے۔ ناول وچ چھوٹیاں چھوٹیاں باریکیاں تے وی گوہ کینا گیا اے۔ 'بشری' دادتا ہو یاد دل والا رومال خالد دی جیب چوں نکلن نال شہے نوں پیدا کردا اے۔ اگے چل کے ایہہ شبہ سچ وی بن جاند اے۔ ناول اساری سونی پر ناول وچ تھوڑا جھول وکھالی

دیندا اے۔ زبیدہ نوں اچانک خالد دی فیملی دا حادثے دا شکار وکھا دینا۔ 'زبیدہ' دی شخصیت وچ بہت ساریاں تبدیلیاں دا آنا۔ جاوید الحق انعام ہوراں ناول دی اک وڈھی خوبی بارے دسیا اے۔ اوہ لکھدے نہیں:-

”پورے ناول نوں لکھ رکھ کے جاچیا جائے تے سبھ توں پہلے خوبی جیہڑی ساہنے آندی اے اوہ پاتر اساری دا انداز اے۔ مصنفہ نے کسے کردار نوں نہ تے شرافت داپتلمہ بنا کے پیش کینا اے تے نہ ای برائی نوں ابھارن لئی کسے ایہے کوڑ دا سہارا لیا اے۔ جیہدے نتیجے وچ برائی گلیمیر دا درجہ اختیار کر جاندی اے۔“ (236)

مرد تے ہمیشہ زنانی دا استحصال کینا اے۔ ایہہ ناول پڑھ کے ایس گل دا احساس ہوندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوری لکھدے نہیں:-

”چکڑی رنگی مورتی اک کردار کہانی دا ناول اے جس وچ دسیا گیا اے کہ ساڈا معاشرہ مڈھلے کچھوں مرد دا معاشرہ اے۔ ایس وچ سوانی اک بے بس تے مجبور اے۔“ (237)

ایس ناول وچ وی ملکی ونڈ دے حوالے نال واقعات اسارے گئے نہیں۔ ونڈ تے ہجرت دیاں پیڑاں محسوس ہوندیاں نہیں۔

8. سوچ سمندر

’سوچ سمندر‘ سرنائوین پٹھہ آغا اشرف دی اجہی کتاب اے جیہڑی چار ناولاں دا مجموعہ اے۔

لکھاری: آغا اشرف

چھپن ورہا: 1985ء

پبلشرز: لاہور، خورشید بک ڈپو، اردو بازار

i. سکا پتر تے ہوا (پہلا ناولٹ)

ناولٹ دا آغاز وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال وہندا اے۔ ’عرفان آڈر جیہڑا ناولٹ دا اہم کردار اے لٹے پٹے قافلے نال پاکستان آندا اے۔ اوہ اک Figurative مصوری۔ ’عرفان آڈر اپنی مصور وچ ایہناں کھوجاندا اے کہ اک ریاست دی راجکماری اوس نوں شادی واسطے کہندی اے تے اوہ انکار کریندا اے۔ اوہ کہندا اے کہ اوس نے اپنے فن نال شادی کیتی ہوئی۔ اوہ اک بہت وڈھا مصور بن جاند اے۔ اک نمائش تے اوس دی ملاقات اک سیٹھ دی دہی ’عذرا علیہم‘ نال ہوندی اے۔ اوہ خود وی مصوری اے اوس دے فن

ناولٹ دی کہانی وچ کوئی گنجھل نہیں۔ کہانی شہری راجنل دی نمائندگی کردی اے۔

.ii مرل تے موئیے دا پھل

آغا اشرف دا یہ ناولٹ وی ٹکڑا جیہا اے۔ کتاب وچ ایہ صفحہ 68 توں شروع ہو کے 103 تے ختم ہو جاندا اے۔ ناولٹ Mental Hospital دے ذہنی مریضاں دے حوالے نال اساریا گیا اے۔ آغا اشرف ہوراں مینٹل ہسپتال دے ماحول دی بھرپوری عکاسی کیتی اے۔ پاگلاں دیاں حرکتاں اوہناں دا چلنا پھرنا۔۔۔۔۔ لباس۔۔۔۔۔ مکالمے تے اوہناں دے رویے بڑے حقیقی رنگ وچ اپنی لکھت وچ اتارے نہیں۔ بنیادی طور تے چار پاگلاں دیاں گلاں قلم بند کیتیاں نہیں۔ لکھت وچ کوئی ربط موجود نہیں۔ صرف علامتی رنگ اے۔ ایس ناول دے کرداراں داناں کوئی نہیں۔ لکھاری دی اوہناں وی پہچان پہلا پاگل، دو جا پاگل کہہ کے کرواندا اے۔ ایہہ سطر اں پڑھ کے اوہناں دیاں حرکتاں دا انداز ہوندا اے:-

’دو جا پاگل اٹھیا۔ ڈرویاں نظراں نال بے کجے ویکھدا لے پیریں ٹر پیا۔ پاگل نمبر تن نے

کتاب کھولی تے گردن جھکا کے اوس تے جھک گیا۔ اپنے وچ پہلا پاگل پو لے پو لے

پیراں نال ڈرا آ گیا۔ کول آ کے بھونپو جلیا۔ پوم پوم۔!!!‘ (240)

چوتھا پاگل اک مصورا اے۔ اوہ تصویراں بناندا اے۔ اوہ رنگاں وچ کھیلدا رہندا اے۔ اوہ اپنی اک

تصویر بارے کہندا اے:-

’سکے ساوے پتر اں توں ہواواں دیاں سرکوشیاں جن کے میں اوہناں رنگاں وچ گولیاں

نے مچی دی اکھ لگا کے سمندر دے رنگ کھنگالے تے بدلاں دے رنگاں دی پینگ وچ

کھڑے ہوئے پھلاں نوں اپنے برش دی نوک تے نچوڑ لیا آں۔ ایس۔ ہاں۔ کم اہناں

وڈا سار تے میں انیاں کو چھوٹا جتاں۔ بس دھک مکوڑا۔‘ (241)

لکھاری دا مشاہدہ تے احساسات اوس دی تخلیق نوں خوبصورت بنا دیندا اے۔ مینٹل لوکاں دے

لاشعور وچ اجیہاں گلاں ہونداں نہیں۔ اوہناں دا اظہار اوہ اپنے پاگل پن وچ وی کردے رہندے نہیں۔

پاگل جیہڑا مصورا اے اجیہی تصویر بناندا اے۔ جہدے وچ اوہی مرلی ادھان نسوانی چہرہ۔ مرلی دیاں چھیکاں

نال اٹے ہوئے تن پتے تے ادھے چہرے وچ ہونٹاں دی تھاں موتیے دے پھل ہونڈے نہیں۔ ہر پاگل

ایس تصویر نوں اپنے زاویے ناول ویکھدا اے۔ مثلاً دو جا پاگل ایس تصویر نوں ویکھ کے بڑا بڑا ندا اے:-

’ایس۔۔۔۔۔ آں۔۔۔۔۔ کجھ ہے تے سہی۔۔۔۔۔ اتھے۔۔۔۔۔ موتیے دے پھل اندر۔۔۔۔۔ نہیں

اے۔ 'شرفو' بنیادی طور تے اک شریف تے سادا بندا ہوندا اے۔ اوس دے اندر کجھ دھرو پیدا ہوندا اے۔
 'شرفو' دی بیوی ریشماں بڑی بیمار ہوندا اے۔ اوس دی دوائی دی وی لوڑی ہوندا اے۔ مالک مکران کرائے
 واسطے تنگ کردا اے۔ دودھ والا جھنڈا کجھ دودھ دے پیے منگدا اے۔ اوہدی بیوی کھنگدی کھنگدی شرفونوں
 کہندی اے:-

”آخو شرفو پیے بنا بندہ کس کم دا۔ ہر کوئی انجوی ای کہندا اے

----- پیسہ----- پیسہ----- پیسہ----- زندگی دے سارے دھندے پیسے

نال ای چلدے نیں۔“ (244)

شرفو لوڑاں توں مجبور ہو کے جیب کترے بشیرے کول جاندا اے۔ شرفو تے بشیرے درمیان کتری
 ہونی جیب دا ففٹی ففٹی ادھوادھ کرن دا وعدہ وی ہو جاندا اے۔ ایہناں جیب کتیاں دے اپنے اپنے علاقے
 وٹدے ہوندے نیں۔ شرفو داے حوالے اک ایکٹرس Casel کیتا جاندا اے۔ شرفو ہر ویلے ایکٹرس دا چچا
 کردا اے پرنا کامیاب رہندا اے۔ شرفو گھر دیر نال آندا اے تے بیوی کول بہانہ بناندا اے کہ نوں نوکری وچ
 کم بڑا کرنا پیندا اے۔ 'شرفو' اپنے دھندے وچ مصروف ہوندا اے۔ ایکٹرس ریحانہ تے سمگلر اعظم دی
 ملاقات ہوندا اے۔ اعظم ریحانہ نوں دسد اے کہ اوہ اک سمگلر اے۔ ریحانہ اوس دے تعارف نوں ناپسند
 کردی اے۔ اوہ اعظم نوں کہندی اے کہ اوہ پولیس نوں تیرے بارے دس دیاں گی۔ ریحانہ دا تے اعظم دا
 جھگڑا شدت اختیار کر جاندا اے۔ اعظم غصے وچ ریحانہ دا گلگاٹ دیندا اے۔ 'شرفو' جائے واردات تے لکھا
 ہوندا اے۔ اوہ اعظم دا بریف کیس چک لیندا اے۔ اوہ دے وچ 20 سونے دیاں رہنیاں تے پنجاہ ہزار روپیہ
 ہوندا اے۔ اوہ خوشی خوشی گھر جاندا اے۔ اوس دی ریشماں ایہہ دنیا جھنڈ چکی سی۔ شرفو زور زور کے پاگل ہو جاندا
 اے۔ شرفونوں اپنے اندروں اک آواز آندی محسوس ہوندا اے:-

”شرفو! میں تینوں ٹھاکیا سی۔ میں تینوں آکیا سی پئی کوئی بھیڑا کم کیتا تے میں مر جاں

گی۔۔۔۔۔ مر جاں گی۔۔۔۔۔ مر جاں گی“ (245)

'شرفو' دا ضمیر اوس نوں ملامت کردا اے۔ اوہ جا کے تھانیدار کول پیش ہو جاندا اے۔ اتھے فیر لکھاری
 دے ڈرامائی مکالمے ناولٹ نوں ڈرامے دارنگ دیندے نیں۔ ناولٹ سدھ پدھرا اے۔ اس وچ اک اخلاقی
 سبق دتا گیا اے کہ بھیڑے کم دا بھیڑا نتیجہ۔

.iv سوچ سمندر

سوچ سمندر آغا شرف دا چوتھا ناول اے۔ ایہ ناول 129 صفحے توں شروع ہو کے 157 صفحے تے ختم ہو جاندا اے۔ ایہ پنجابی داسب توں چھوٹا ناول اے۔ ایس ناول دا عنوان ایس کتاب دا عنوان اے۔ سوچ سمندر دی کہانی 1947 دے فسادات دی کہانی اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے قوماں نوں آزاد تے کردتا پر ایس دی بہت قیمت لوکائی نوں چکانی پئی۔ مہاجراں نوں جیہڑیاں مشکلاں دا سامنا کرنا پیا۔ لکھاری نے اوہدے اوپر جھات پائی اے۔

ونڈ دے رولے بہت ساریاں دیاں دھیاں تے بہناں نوں قربانی دا بکرا بنایا۔ دلی دی 'گیتا بانی' وی اجہی مسلمان زنانی سی۔ اوس نوں اغوا کر کے کئی تھاواں تے بیچیا گیا۔ اوکدی نجمہ، کدی چکور، کدی گلبدن تے اخیر وچ گیتا بانی بن جاندی اے۔ اوہدے گاہکاں وچ ہندو، سکھ تے مسلمان کٹھے آندے نیں۔ اوہناں دا جھڑا ہوندا اے سکھوں نوں مسلمان مار دیندا اے۔ بانی نوں ایہ کہہ کے مسلمان نال لے جاندا اے کہ اتھے تینوں پولیس والے پریشان کرن گے۔ لکھاری اوس گیتا بانی بارے لکھدا اے:-

”دلی توں اوہ کراچی آگئی۔ جتھے اوہ ٹھاٹھ نال اپنا دھندہ کرن لگی تے اوہ بندہ بری

عزت آبرو نال اوہدے کو لو دھندا کران لگ پیا۔“ (246)

اتھے لکھاری نے معاشرے وچ ہون والی بے انصافی وال اشارہ کر دا اے۔ ’نجمہ‘ دا بھرا اوہدی تلاش وچ رہندا اے۔ اوہ اک پچھڑی کڑی ’گور بخش کورڈی‘ مدد کر دا اے۔ اوس نوں اپنی وچھری بہن جان کے اوہدی حفاظت کر دا اے۔ مغویہ عورتاں دی بازیابی دے سلسلے وچ، ’گور بخش کورڈی‘ نوں کمیشن دے حوالے کر دا جاندا اے۔ بھرا ’گور بخش کورڈی‘ نوں کہندا اے کہ ہندوستان جا کے اوہدی بہن، ’نجمہ‘ دا کھرا کھوج کدھی۔ اوس بھرا دی مہربانی نال عزت آبرو نال واپس جان والی بہن بہت روندی اے۔ اوس بھرا نوں یقین سی کہ ’گور بخش کورڈی‘ نوں ’نجمہ‘ لہھے گی۔ اوس نوں ایہ خبر نہیں سی کہ اوہدی بہن اپنے ملک وچ شہر کراچی وچ عزت آبرو نال دھندا کر رہی اے۔ بقول لکھاری:-

”جے اوہنوں پتہ لگ جاندا تے خورے اوہدیاں سوچاں دا سمندر سک جاندا۔ یاں فیر ایڈاکو

طوفان آندا اہدے وچ پوری دھرتی تے چھلاں ای چھلاں بندیاں ہو رکھ نہ

ہندا۔“ (247)

لکھاری نے ایس افسانہ نما ناولٹ وچ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اپنے جذبات تے سوچاں دا اظہار کیتا اے۔ کہانی سدھ پدھری لگدی اے پر اپنے اندر اک بڑا گجھا درد لکائے ہوئے اے۔ ۶۶ تھے وی لکھاری دا انداز بیان باقی ناولٹاں ورگا اے۔

ناولٹ مکینکی لحاظ نال ٹھوس طریقے نال نہیں لکھے گئے۔ لکھاری میں ایہناں سوچاں نوں کچے انداز نال قلم بند کردتا۔

9. سورج گرہن

لکھاری: افضل احسن رندھاوا چھپن ورہا: 1985ء

پبلشرز: فیصل آباد، پنجابی لکھاری جھوک صفحے: 276 باب: 2 حصے

افضل احسن رندھاوا دا ناول 'سورج گرہن' اوہناں دا تریجا ناول اے۔ ایہ ناول پنجابی ادب وچ اپنی طرز دا وکھراتے انوکھا ناول اے۔ "Novel by letters" دا رواج اس توں پہلاں پنجابی ادب وچ نہیں سی۔ پنجابی ادب وچ جے تک وی ایہ اپنی طرز دا اکلوتا ناول اے۔ انگریزی ادب وچ "Samuel Richardson" دا ناول "Pamela" وی Letters دا مجموعہ اے۔ "Pamela" نوں انگریزی ادب دا پہلا ناول مٹھیا گیا اے۔ اردو ادب وچ قاضی عبدالغفور نے 'لیلیٰ کے خطوط' ناول تخلیق کیتا۔ اس دی کہانی اک طوائف دی حیاتی بارے اے۔ ایہ ناول اک ٹھکرانی ہوئی ہندوستانی عورت دی صدا اے۔

پنجابی وچ ناول کاری وچ کم بڑا ست رفتاری نال ہوندا اے۔ سورج گرہن پنجابی ناولاں وچ اک بہت خوبصورت وادھا اے جیہڑا سانوں دنیا دے ادباں نال کھڑا ہون دا موقع دیندا اے۔ پنجابی ناول دی ایس ترقی تے دل وی خوش ہوندا اے۔ نالے نخر نال سروی وچا ہوندا۔

افضل احسن ہوراں دا ناول سورج گرہن دو حصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے حصے دے خط سونڈر لینڈ دی خوبصورت Interpreter دے میں۔ اوس میں ایہ سوہنے سوہنے خط مشرقی Horse man دے ناں لکھے میں۔ سونڈر لینڈ دی ایس حسینہ دا ناں 'ایوا' اے۔ ایہ خط زیادہ تر جنیوا توں لکھے گئے۔ ایہ خط 21 ستمبر 1975ء توں شروع ہو کے 4 دسمبر 1979ء تک دے عرصے وچ لکھے گئے میں۔ اخیر لاخط 25 دسمبر 1980ء وچ لکھیا گیا۔ پر ایہ خط ہارس میں دے ناں نہیں سگوں اوہنے اپنے دوست محمد سخی دے ناں لکھیا۔ جہدے وچ اوس ہارس میں دا حال پوچھیا اے۔ محمد سخی دی لاپرواہی تے خود غرض دی وجہ نال ایہ خط

ویلیس ہارس مین نوں ناں مل سکیا۔ انگریزی زبان وچ لکھے کل چھپنجاں (56) خط نہیں۔ ستاویں ویں (57) خط وچ اوس نے محمد سخی کولوں indirect way نال ہارس مین دی خیریت پوچھی اے۔

ناول دادو جا حصہ 'صاحباً' دے خطوط نہیں جیہڑے اوس نے 'مرزے' دے ناں لکھے سی۔ 'صاحباً' جیہڑی نویں نویں ایم اے اکنامکس کر کے یونیورسٹی چوں نکلی تے فوارا ای مرداں دے کسے ادارے وچ کم کردی اے۔ اتھے مرداں دی متعصب تے بری زہنیت داشکار ہو جاندی اے۔ مرزے نال ایس دی ملاقات اک دوست دے گھر ہوندی اے۔ صاحباً مرداں توں ڈاڈھی دکھی سی۔ بقول اوس دے مرداں دی کمینگی تے حرص نے اوس نوں نوکری جھڈن تے مجبور کریدی سی۔ 'مرزا' اک شادی شدہ مرد اوس دے دکھاں دا بھائی وال بن جاندا اے۔ 'صاحباً' دے بقول اوہ ٹی بی دی مریض وی ہو گئی سی۔ ایہہ اردو تے انگریزی وچ لکھے ہوئے پینسٹھ (65) خط نہیں۔ آخری خط 9 مئی 1983ء وچ کاہلی کاہلی وچ لکھیا گیا اے۔ ایہناں خطاں دا عرصہ 3 ستمبر 1980ء توں 9 مئی 1983ء تک رہا اے۔

دونوں زنانیاں دے خطوط مکمل محبت نامے نہیں۔ زنانی بولی وچ تڑپیدیاں، بے قرار اپنی ہستی نوں منا کے اپنی شخصیت، وقار نوں بھلا کے اک ہارس مین دے کچھے پاگل دے دو جی مرزے واسطے فنا ہو رہی لگدی اے۔ اتھے صوفیاں دا زنانی روپ یاد آندا اے۔ 'ہارس مین' تے 'مرزے' دا کردار کدی کدی لاپرواہ سخن دا لگدا اے۔ اوہ خود اک پاسے بیوی بچے پال رہیا ہوندا اے۔ دو جے پاسے جگنووی کھٹے کر رہیا ہوندا اے۔ ابتدائے وچ لکھے ایہہ جملے ویکھو:-

'ایو' تے صاحباً دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کھ ہا جگنو تے پنے نہیں۔ میں خطاں دے رنگ برنگے کاغذ توں اک اک جگنو جگا جگا کے اپنے چنے کورے ورقیاں اتے دھردا گیا۔ انھیاں راناں دی کالکھ بھری چپ وی دہشت، دناں دی سریر توں جانے لاہ دین والی بے مہری موسماں دے دھرو دی روح نوں پچھو پچھو کر دین والی کنڈ دی پیڑ دے وچ دی انھیریاں وچ پنے ہوئے ور تے لفظاں دے اوہناں لکھاں جگنواں نال چمکن ڈینے نہیں۔ ایہہ وی بھلا ہویا بھئی لفظ جگنو سب جے کدھے لفظ دریا ہوندے تے میں اکو لکھ وانگ کنڈھیاں توں باہر ڈلھدے ہڑھے ہوئے ایہناں زور آور دریا واں وچ پتہ کدھر کدھر رڑھد اپھر دا۔' (248)

ایہہ خطوط رومانی خط نہیں۔ ایس کر کے ناول وچ رومانی کچھ نمایاں اے۔ Imagination توں

کافی حد تک کم لیا گیا ہے۔ کیونکہ پنجابی وچ ایس قسم دا تجربہ پہلی واری ہو یا اے۔ ایس کر کے ایس ناول دا اک وکھرا مقام اے۔ ستار طاہر دے کہن موجب:-

’سورج گرہن دیاں کئی پراناں نیں اک وڈے تخلیقی تجربے دی حیثیت نال ایہدا تجربہ کرنا
’سورج گرہن دے حسن تے تاثر نوں گھٹان دی اک کوشش ہووے گی۔‘ (249)

ناول چونکہ Autobiographical وی اے۔ ایس کر کے سانوں ہر تھاں نے افضل احسن رندھا واد اپر تو نظر آندا اے۔ اچا لمبا شلواری کرتے کھسے وچ ملبوس ہارس مین یاں مرزے دے روپ وچ اک لاپرواہ جٹ ہووے۔ اتھے مرد دے کردار وچ اوہ ساریاں خصوصیات نظر آوندیاں نیں جیہڑیاں اک ذمہ دار تھوڑا جیہا چاہے جان دیاں خواہشاں رکھن والے مرد وچ ہوندیاں نیں۔ افضل احسن ہوراں دا الکیا ہویا ہارس مین تے مرزا مضبوط مردانہ کردانیں۔ ہارس مین وچ خودداری وی اے تے اناوی کٹ کٹ بھر ہوئی اے۔ اوہ ’ایوا‘ دی ٹکٹ دے پیسے واپس کر کے اپنی خودداری دا ثبوت دیندا اے۔ ’مرزا‘ وی چنگا تے تھوڑا سدھا جیہا کردار اے صاحبان نال ہمدردی اوس کس طرح بھگتی اے۔ ایس دا پتہ خطاں توں لگ جاندا اے۔ خطاں راہیں کہانی نوں بیان کرن واسطے قلم کار نوں اپنی لکھت تے مکمل عبور حاصل ہونا چاہیدا اے۔ اس طرح دے ناول تخلیق کرن واسطے منجھے ہوئے لکھاری دی لوڑ ہوندی اے۔ ’ایوا‘ نیں اپنے خطوط دے ذریعے مغرب دی راتل بہتل، اپنے ماں باپ تے انگ ساکاں ساریاں دا تعارف ہارس مین نال کرایا اے۔ سوئٹزر لینڈ دے موسم تے بدلدے موسماں دا ذکر کیتا اے۔ دنیا دی سیر تے نکلے تے خطاں راہیں اوہناں علاقیاں بارے دس پائی۔ خطاں راہیں اوہ ہارس مین دے بالکل قریب ہو گئی۔ حالانکہ ہارس مین نال اوس نیں صرف چند دن گزارے نیں۔ اوہ ہر دکھ سکھ اوس نال وند دی اے۔ اپنی نوکری دیاں اوکڑاں تک دا ذکر کردی اے۔ اتھے ایس مغربی کردار دی اک گل نوٹ کرن دے قابل اے۔ کہ اوس نے ہارس مین کولوں کدی کوئی شے demand نہیں کیتی سی۔ ’ایوا‘ بڑی فراخ دلی نال ہارس مین کولوں اوس دے بچیاں دی خیریت وی پوچھدی اے۔ اوہ ہارس مین دے پر خلوص مشوریاں دی قدر وی کردی اے۔ اک خط وچ لکھیا سطر اں ویکھو:-

”تیرے مشورے تے تیریاں گلاں دنیا دے ہر شخص توں بہتر ہوندے نیں۔ کیوں جے دنیا
وچ مینوں اینا کوئی نہیں جاندا جناتوں جاندا ایس تے کوئی بندہ میرے اندر ابھیری وانگ
جھلن والے اوہناں جذبات تے احساسات نوں نہیں جان سکدا۔“ (250)

او ہناں خطاں راہیں پتہ چلدا اے کہ ایوا، نوں پاکستان دے سیاسی حالات وچ وی دل چسپی ہوندی اے۔ خطاں توں سانوں اوس سیاسی دور دا وی پتہ چلدا اے۔ ہارس مین دے مقدمے دا ذکر وی ہوندا اے۔
'ایوا' لکھدی اے:-

”تیرے مقدمے دا پڑھ کے میں تیرے بارے پریشان آں۔ دنیا دا کوئی قانون کے ملزم کولوں اوہدی صفائی دا حق نہیں کھو بندا۔ دنیا دا کوئی قانون صرف ایس لئی نہیں بنایا جاندا کہ اوہدے نال مخالفانوں جیلاں وچ ٹھوس دتا جائے۔ دنیا دا کوئی قانون شخصی تعصب تے پک اینڈ چوزے Pick and Chose دے تحت استعمال نہیں ہوسکدا۔ توں تے قانون دا طالب علم ایس، شاید اپنے حق تے اپنی بے گناہی لئی لڑسکیں پر جیہڑے لوک قانون نہیں جاندا، اوہناں دا کیہہ بندا ہووے گا۔“ (251)

'ایوا' دے خطوط توں پاکستان وچ قانون دی حالت دا وی پتہ چلدا اے۔ 'ایوا' بے شک مغرب دی کڑی سی۔ پر اوس دی ذات سچی تے کھری ذات اے۔ اوس دی شخصیت وچ کوئی لکھ تے ادھلا نہیں اے۔ ہارس مین، ناول اوہدی عقیدت وچ اک سچائی نظر آندی اے۔ 'ایوا' دا کردار صاف ستھرا تے ساکھنا کردار اے۔ 'ایوا' دے مقابلے وچ صاحبان Self pity دا شکار اے۔ ہرویلے اپنے درد بھری کہانی بیان کردی رہندی اے۔ ہرویلے 'مرزے' کولوں Financely وی مدد لیندی رہندی اے۔ اوس وچ مشرقی عورت والا رکھ رکھاؤ نہیں اے۔ اوس دی محبت ہمیشہ غرض مند رہندی اے۔ 'ایوا' دی محبت بے غرض اے۔ اوس دی محبت باوقار اے۔ صاحبان دی محبت وچ اک چالاکی تے ہوشیاری دی بو آندی اے۔ ایہہ ضرور اے کہ اوہ کدی کدی صوفیانہ رنگ وچ رنگی لگدی اے۔ محبت نے اوس دی 'میں' ختم کردتی سی۔ اے narrator دا کم اے کہ اوہ کردار نوں کس طرح پیش کردا اے۔ ایہہ اوہدا اپنا مشاہدہ تے تجربہ اے۔ صاحبان دا آخری خط اوس دی شخصیت دے پرت کھولنے واسطے کافی اے۔ آخری خط دیاں سطران ویکھو:-

”اپنے خاوند دے کول بیٹھیاں، اپنیاں بھیناں دے خاوندان دے کول بیٹھیاں میں تینوں کیہہ کہہ سکدی ساں۔ کیہہ دس سکدی سا؟ پر بن تیرے اگے درخواست اے کہ جنے پیسے توں گل سکد اوہویں مینوں فوراً گل دے۔ بن گدی کے طرح وی نہیں چلدی۔ جے توں آپ آسکد اوہوے تے پیسے لے کے آپ آجا۔ ایہہ بہت ہی چنگا ہووے گا۔ تیرے آون

نال بھین بھراواں نوں بڑی تسلی ہو جائدی اے۔ نہ صرف میں سگوں اسی سارے بھین بھرا ہی
اپنے آپ نوں بہت کلیاں محسوس کر دے آں۔“ (252)

مرزے دی صاحبہ دا ایہہ اخیری خط سی۔ ایس خط وچ مرزے واسطے اک وکھرا رنگ وکھالی دیندا
اے۔ شاید مرزا وی ایس رنگ وچ رنگیا ہو یا سی۔ لکھاری نے سارے جگنو آزاد کردتے۔ لکھاری دے
وچھوڑے دے درد نوں قاری وی اپنے دل وچ محسوس کر دالے۔ جتھوں تیکر ناول دی ہنترتے تکنیک دا تعلق
اے۔ ایہہ اک مکمل ناول اے۔ ایس نے دو مکمل کہانیاں اپنے اندر سمویاں ہو یاں نیں۔ قاری ایہناں کہانیاں
وچ کھب جاندا اے۔ ایہہ تجربہ نوں بیکلا ضرور اے پر او پر انہیں لگدا اے۔ ستار طاہر ایس ناول بارے لکھدے
نیں:-

”سورج گرہن، افضل احسن دا اک اجیہا روپ اے۔ جہدے وچ اوہ اک مہان چتر کاردا
روپ دھاردا اے۔ اوہ نکلے نکلے جملیاں تے تقریاں وچ وڈیاں وڈیاں تے انٹ مورتاں
بناند اے۔ مغرب تے مشرق دی حیاتی دیاں تفصیلاں تے اوہناں دا فرق تصویراں بنا کے
پیش کر دالے۔“ (253)

ستار طاہر نے سورج گرہن تے لکھن توں پہلاں یونانی کہانی بیان کیتی اے۔ جہدے وچ اک بندہ
’نور مطلق‘ دی تلاش وچ اپنیاں اکھاں دا نور گنوا کے اپنے دل دا نور منور کر لیندا اے۔ افضل احسن ہوراں دے
ایس ناول نال اکھان دا نور جاندا کے نیں جاندا پر دل بڑا منور ہوندا اے۔ ایہہ اک خوبصورت لکھت اے۔

10. تائی

لکھاری: فرزند علی

چھپن ورہا: 1986ء

پبلشرز: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، لاہور صفحے: 315 باب: 25

تائی دی کہانی ساڈے وسیب چوں ہنگری اے۔ ’تائی‘ ایس کہانی دا اک مضبوط کردار اے۔ کہانی دی
نائیکہ سکیئہ تے نائیک حفیظ اے۔ سکیئہ بن ماں باپ دی بچی ہوندی اے تے اوس داماما اوس داسر پرست ہوندا
اے۔ حفیظ وی بن ماں باپ دا بچہ ہندا تے اوس دا تائی تے تائی اوس نوں پالدے نیں۔ ’سکیئہ‘ داماما ’غنی‘ رقم
لے کے اک بندے ’دوسے‘ نال ویاہ طے کر دیندا اے۔ عین شادی والے دن ’حفیظ‘ ’سکیئہ‘ نوں لے کے نس
جاندا اے کیونکہ ’دوسا‘ وڈھی عمر دا ہوندا اے۔ ویسے وی اوہدا تے سکیئہ نال کوئی جوڑ نہیں ہوندا۔

کچھ عرصے بعد حفیظ تے سکینہ واپس پلٹ آجاندا ہے نیس۔ حفیظ دے یار نجا۔ بشیر تے فرکا اوہناں نوں
 جی آیا کہندے نیس سگوں اوہناں دا ساتھ وی دیندے نیس۔ سکینہ دا 'ماما' تے 'دوسا' پرہیا کولوں فیصلہ
 کرواندے نیس۔ کہ 'حفیظ' سکینہ نوں طلاق دے دیوے تے فیر سکینہ نوں واپس 'دوسے' نوں دے دیتا جائے۔
 اتھے پرہیا دے پردھاناں دیاں چالاکیاں تے ہوشیا ریاں وی دکھایاں گئیاں نیس۔ پرہیا فیصلہ 'دوسے' دے
 حق وچ دیندی اے تے فیصلے دے مطابق 'حفیظ' 'سکینہ' نوں دوسے دے حوالے کر دیندا اے۔ حفیظ دا تیا
 پرہیا دا فیصلہ من لیندا اے۔ حفیظ ناراض ہو کے پنڈ چھڈ دیندا اے۔ حفیظ دی 'تانی' نوں پرصیاں دا فیصلہ بالکل
 منظور نہیں ہوندا۔ اوہ اپنے خاوند امام دین دی بزدلی توں ناخوش ہوندی اے۔ حفیظ نوں وی تیا بزدل لگدا
 اے۔ اس توں تائے دا کردار کھل کے سامنے آجاندا اے۔ حفیظ دا ایہہ سوچنا:-

''تانی دا خاوند کنا بزدل اے۔ اینیوں تے تانی نہیں آکھدی: تیرا تیا تے ترا گیدی اے

گیدی۔'' (254)

ناول چونکہ ساڈے پنڈ ووسیب دے حوالے نال اے۔ ناول وچ ملک ریاض جیہڑا کے پنڈا دا کرتا
 دھرتا ہوندا اے۔ اک مفاد پرست شخصیت اے اوہ انیکشن وی لڑدا تے اوس وچ کامیاب وی ہوندا اے۔ اوس
 دی دھیاں نسرین تے پروین داویاہ فحے تے سکندر نال ہوندا اے۔ لکھاری پنڈا وچ ہون والے وی اہواں دی
 عکس بندی کردا اے۔ حفیظ جس پنڈ وچ جاندا اے او تھے دا کرنل اوس نوں فوج وچ بھرتی کروا دیندا
 اے۔ ملک نال وفاداری دا وعدہ کر دیا ہوئیاں اوس نوں سکینہ نال کیتا وعدہ یاد آجاندا اے۔ اتھے اوس نوں فوج
 دا حکم نہ منن تے سزا دتی جاندی اے۔ جیل وچ اوہ اک نفسیاتی کیس بن جاندا اے۔ بے خیالی وچ اچی اچی
 کہند اے:-

''تانی میں آواں گا۔ ضرور آواں گا۔ دلاور کول۔۔۔۔۔ سکینہ کول۔ آپنے گھر، آپنے پنڈ۔

۔۔۔۔۔ مینوں کسے تائے گھڑائے دا کوئی بھار نہیں۔'' (255)

حفیظ دا ضمیر اوس نوں پریشان کردا اے۔

دو جے پا سے تانی کلم کلی پنڈ والیاں دا مقابلہ کردی اے۔ اوس سے پنڈ والے حصے دا پانی بند کریندے
 نیس۔ اوہ ٹیشن توں جا کے پانی ڈھونڈی اے۔ اپنی تکلیف سہندی پر سکینہ تے دلاور نوں اپنے پراں تھلے لکو کے
 رکھدی اے۔ ٹیشن ماسٹر محمد حنیف تے سکول ماسٹر اصغر دوویں تانی نال ہمدردی کردے نیس تے تانی نوں نلکہ

لگوا کے دیندے نہیں۔ ایہہ دونویں مثبت کردار نہیں۔

تائی دی اتنی محنت تے مشقت دے باوجود سیکینہ داماما 'غنی' تے 'دوسا' سیکینہ نوں گھروں چک کے لے
جاندے نہیں۔ امام دین بزدلاں وانگوں ویکھدار ہندا اے۔ ناول دے اخیر تے تائی تائے نوں بزدلی واطعنہ
دیندی اے تے کہندی اے:-

”میں چلی آں بوہے بوہے تے پنڈ جا کے کھرل برادری نوں دلاور۔۔۔۔۔ پوٹلی
۔۔۔۔۔ تے تیری کہانی سناون۔ کل نوں کوئی کھرل دا بچہ ایہہ نہ آکھے جے بیگاں ماں
ہوندی تے خبر ضرور کردی۔ گچ نال تائی وی اوزنگ وچ اڑ گئی۔ مونہہ پھیر کے حویلی دے
باہر لے بوہے ول مڑی۔ امام دین شرم نال سنگو گیا۔“ (256)

ناول تکنیکی لحاظ اچھے طریقے نال اساریا اے۔ کہانی وچ کدھرے کدھرے جھول لگدا اے۔ خاص
طور تے حفیظ دا کردار کافی تضاد دا شکار اے۔ اک پاسے اوس نوں بڑا جناتے بہادر دس دے نہیں دو جے پاسے
اپنی بیوی نوں بے یار و مددگار چھڈ جانا عجیب جیہا لگدا اے۔ حفیظ دا ایس طرح ٹر جانا اوس نوں تائے توں وی
زیادہ بزدل ثابت کردا اے۔ بیوی تے اک پاسے اوہ تے اپنے پتر دلاوردی خبر وی نہیں لیندا۔ ڈاکٹر انعام
الحق جاوید تائی بارے لکھدے نہیں:-

’تائی میں گاؤں کے ماحول کو بڑی دیانت سے بیان کیا گیا ہے۔ جس سے دیہاتی زندگی کا
سارا حسن اور اس معاشرے کی ساری خرابیاں قاری پر پوری طرح عیاں ہو جاتی
ہیں۔“ (257)

آصف خاں ہوری لکھدے پہلی گل وچ لکھدے نہیں:-

’فرزند علی ہوراں ایس ناول دیاں تنداں نوں تھپے دھنگ نال انیا ہے کہ ایہہ سارے
پنجاب دے پنڈادی کہانی تھی گئی ہے۔“ (258)

ناول تائی اک معاشرے تے وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔

11. بے وطن

لکھاری: فخر زمان

چھپن ورہا: 1987ء

باب: 29

صفحے: 160

پبلشرز: پیپلز پبلکیشنز، لاہور

(بے وطن فخر زمان دا چوتھا ناول اے۔ ایہہ پہلی واری 1987ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس نوں پیپلز پبلکیشنز

نے چھاپا۔ دوجی واری 1988ء وچ نکاشات میاں جیبر زلاہور ولوں، چھپیا۔ 'ستار ظاہر' نے ایس ناول دا ترجمہ 'The Alien' دے نال ہویا۔ ایس دا مترجم آصف جاوید میراے۔ ایس نوں پاؤڈا بکس نے پبلش کیتا۔ 'جیلانی کامران' نے ایس دا ترجمہ 'Outcast' دے نال کیتا۔ 'بک ٹریڈرز لہور' نے 1995ء وچ چھاپا۔ گورکھی وچ ایس دا ترجمہ 'فرندر' کورن کیتا۔ کرنیل سنگھ تھند نے اپنی کتاب 'فخر زمان دے ناول وچ شامل کیتا۔ ایہہ 297 توں 356 وچ موجوداے۔

'فخر زمان' دا ناول 'بے وطن' دا مرکزی کردار اوہ بندہ اے جیہڑا اپنے وطن وچ اجنبی تے غیراے۔ ناول کارا وہدی مثال چورس کل نال دیندا اے۔ دراصل اک چورس کل گول موری وچ فٹ نہیں ہوسکدا۔ ایہہ بندہ وی ایس سماج وچ مس فٹ اے۔ ایس کر کے اوہ اپنے وطن وچ رہندیاں ہویاں وی 'بے وطن' اے۔ لکھاری نے ایس توں علاوہ بتیس کردار واری واری پیش کیتے نیں۔ جیہڑے اپنی ماں دھرتی پاکستان تے ظلم کر رہے نیں تے کر رہے سی۔ ناول کار نے ناول دے شروع وچ ای بنیادی کردار 'میں' دا اسطرح تعارف کروایا اے:-

”میں تو مراد میں نہیں بلکہ میں توں مراد اوہ ہے جو میں نہیں۔ ایس کر کے ہر اوہ بندہ جیہڑا

میں نہیں، ایس کہانی داراوی اے۔ ایہدے وچ تسی تے میں دوں شامل ہاں۔“ (259)

’میں‘ دی ماں قیدی زنانی سی جس نوں ان کیتے جرم دی سزا دتی گئی سی۔ ’میں‘ دے کہن مطابق اوہ جمیا تے ماں مر گئی (اوہ اک زندہ لاش سی۔ تکدی پر بول نہ سکدی۔ کدی کدی اشارہ کردی) اوہ اٹھلا دھڑ مردہ سی۔ پر دماغ وچ تھوڑی زندگی باقی سی۔ ’میں‘ دی حیاتی دا سب توں وڈھا دکھ ایہی سی کہ اوہ بے پودا، بے زمینا، بے وطن چورس کل اے۔ ایس دی زندگی وچ بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں سی۔ لکھاری نے ’میں‘ نوں علامت دے طور ورتیا اے۔ ’ماں‘ توں مراد اپنی ماں وطن تے ملک اے۔ لکھاری اک احساس دل رکھدا اے۔ اوس نوں دھرتی ماں نال ہون والیاں زیادتیاں دا شدت نال احساس اے۔ اوہ لکھدا اے:-

”میری ماں نوں کھدیرن والیاں دی تاریخ ہزاراں سالاں پر پھیلی ہوئی اے۔ کوئی

سمندراں راہیں کشتی تے آیا، کوئی گھوڑے تے بیٹھ کے تلواریہرا آیا۔ کوئی تیرکمان تے

توپاں نال آیا۔ بندوق تے پستول لے کے آیا۔“ (260)

اگے جا کے اوہ ون ہونے حملہ آوراں دا ذکر کردا جنہاں دھرتی ماں تے حملہ کیتا۔ ’میں‘ لکھاری پنجاب تے ہون والے حملیاں دا اتہاس بیان کردا اے۔ ناول کار اپنے ناول وچ جی کرداراں بارے لکھدا اے۔ تے اوہناں کرداراں بارے لکھدا اے:-

”میری کہانی دی پاتر بتی بن کیوں بے میری ماں نے بتی دھاراں بخشن توں انکاری ہون دا
جرم کر کے عمر قید دی سزا قبول کیتی سی۔“ (261)

بتی دھاراں ماواں اوس اولاد نوں نہیں بخشدیاں جیہڑی ناہجارتے نافرمان ہوندی اے۔ ایہہ بتی
کردار ماں دھرتی اوہ امی اولاد دے اوس دے کردار راں داویروا کجھ اسطرح کیتا گیا اے۔

(1) پہلا کردار جیل وچ جمدا اے۔ جیل دا قیدی ملاں اوس دے کن وچ آزان دین توں ایس کر کے انکار

کردیندا اے کہ ایس بچے دے پیو دا پتہ نہیں۔ لکھاری ملاں دے کردار تے روشنی پاند اے۔ ملاں
کڈھے مکروہ تے بد کردار ہوندے۔ اس دی نشان دہی وی کردا اے۔ ملاں دے کردار دی اصلیت
توں پردہ چک دا اے۔

(2) دو جا کردار اک وردی پوش جرنیل جیہڑا اپنی ہی ماں دھرتی نال زیادتی کردا اے۔ اتھے جرنیل نوں
ماں دا ایہہ جواب دینا اک بہت وڈھی طنز اے:-

”پتر ایسے لئی جے جاندے نیں پتر اک ماواں نوں فتح کر سکن مبارک ای وے وردی
والیا۔“ (262)

(3) تيجا کردار قاضی اے جیہڑا اوس جرنیل دے حق و وچ قتلوی دیندا اے۔ اوس دا قتلوی اسطرح ہوندا اے

”جدوں ماں اتے پاگل پن دا دورہ پیوے۔ جدوں اوہ وال کھلا رے سپا کرے، سینہ کٹے،
باڑے کرے، کرلاوے اودوں اوہا وردی پوش جرنیل پتر اوہوں بھارے بوناں نال
لہولہان کر سکدا اے۔: ایہہ ضرورت، دے قضاے دے عین مطابق اے، تے قانون
دیاں نظریاں وچ جائز۔“ (263)

قاضیاں دے کردار دا چنگا ویروا کیتا اے۔

(4) چوتھا کردار بہتر سالہ سیاست دا جیہڑا

تیروہم ج تیروہم ج التادیو

بال قنابل قنابل التادیو

فیر انگلی نال ہوا وچ لکھدا۔ فیر اوس نوں الٹ کے انگلی دے اشارے نال لکھدا۔ جرنیل نوں اوس دی

حرکت تے غصہ آوندا اے اوہ اوہدے تے تشدد کردا اے تے اوس نوں کہندا اے کہ ہوا وچ لکھ می حکمرانی منظور اے۔۔۔ لکھ منظور اے۔۔۔ منظور، منظور۔ بڈھا سیاست دان کجھ ہور بولدا بولدا بے ہوش ہو جاندا اے۔ اتھے جرنیل دی حکومت خلاف جذبات دا اظہار کیتا اے۔

(5) پنجواں کردار ڈراکل اے۔ 'اوہ لوکاں نوں ماردا۔ کیوں جے اوہ ڈراکل نہیں سی۔' پرنال کار موجب اوس نوں ایہہ بہادری داسوا نگ رچایا ہویا سی۔ اندروں بزدل بندہ سی۔

(6) چھیواں کردار: دو مونہواں ہوندا اے۔ اوس دا کوئی کردار نہیں ہوندا بلکہ اوہدی ہر شے جھوٹی ہوندی اے۔ ایہہ اوہ کردار سی جیہڑا مفاد پرست تے موقع پرست سی۔

(7) ستواں تے اٹھواں کردار بے اولاد ہوندے نیں۔ ایہہ دونویں یتیم خانے چوں اک بچہ گود لیندے نیں۔ فیر ایس بچے دے تچ ہور بچیاں نوں گھر بلاندے نیں۔ ایہہ چپ کر کے اک بچہ غائب کروا دیندے نیں۔ اوس بچے نوں بردہ فروش دے ہتھ تچ دیندے نیں۔ میاں تاجر سی تے بیوی اک سماجی ادارے دی کرتا دھرتا۔ ناول کار نے ایہناں کرداراں دے اصل روپ دکھائے نیں۔

فیر لکھاری ہور کرداراں دے لکھتوں گھنڈ چکدا اے۔

اک وڈا جاگیردار	اک وڈا پولیس افسر	اک وڈا سول افسر	اک ٹھیکیدار
اک بینکر	اک سمگلر	اک آڑھتیاں	اک سیاست کار
اک وڈا صنعتکار	اک مغرور	اک نقاب پوش بندہ	

ناول کار ایہناں کرداراں دا اک بچے دی ماں نال بھیا تک سلوک بیان کردا اے۔
دیہواں کردار اک وڈا افسر جیہڑا اپنے اختیارات دا ناجائز فائدہ چکدا اے۔ ماں دھرتی پیسے لوکاں دے سلوک توں زندہ لاش بن جاندی اے۔

ناول کار دے اگلے پنج کردار

اک شاعر اک مصور اک گانگ اک ایکٹر اک سنگ تراش

ایہہ سارے دے سارے کردار اپنے مفادات واسطے بک چکے ہوندے نیں
 چھبیاں کردار کوئی وی خود غرض بندہ صرف اپنے فائدے دے چکروچ رہندا اے۔ ایہہ کوئی وی
 ہوسکدا اے۔ ڈاکٹر، انجینئر، وکیل، لکھاری، جج، صحافی، فنکار، ناول کار سوسائٹی دے اجھے لوکاں دی دس پانا
 اے جنہاں دامقصد صرف دولت نال اپنی جھول بھرنا ہوندا اے۔
 ستائیاں کردار نوں ملک تے دھرتی دی کسی شے نال انس نہیں ہوندا اوس نوں صرف اپنی ذات نال
 پیار ہوندا اے۔

اٹھائیاں کردار اک کوڑھی جیہڑا اپنا کوڑھ سارے منڈے کڑیاں نوں لگانا چاند اے۔
 اونہواں کردار دے بے اولاد میاں بیوی جیہڑے بھیرے کسب کردے نیں۔ سب کجھ ہوندیاں وی
 اوہناں دے گھر مردہ بچے پیدا ہوندے نیں۔

ایس دا اکتیواں کردار اجہی کڑی ہوندى جس دی ہر قسم دی آزادی ختم کردتی جاندی اے اوہ فیروی
 احتجاج کردی اے۔ اتھے عورت دی آزادی دے حوالے نال لکھدا اے۔

بتیواں کردار چارہتھ رکھدا اے۔ اوہ ای 'میں' نوں پکڑدا اے۔ اوہ ای فرد جرم لکھدا اے۔ اوہ ای
 سزائے موت دا فیصلہ لکھدا اے۔ اوہ ای اوس نوں کوٹھڑی وچ بھیج دا اے۔ بتی دے بتی کردار اوس دی فرد جرم
 تے دستخط کردے نیں۔ البتہ بتی کردار جنہاں دے جرم ناقابل معافی سی اوس 'میں' بارے لکھدے نیں:۔ بے
 ہودا۔ بے وطن۔ بے زمینا۔ بے خوشبودا۔ بے رزقا۔ بے چھاواں۔ بے نیناں

لکھاری موجب ایہہ 'میں' چورس کل ایس گول مول سوسائٹی وچ فٹ نہیں ہوسکدا اے۔
 فخر زمان دے ناول دا کردار 'آزاد' جیہڑا اجیل وچ پیدا ہوندا اے۔ فیراوتھے ای آچاند اے۔ اوس
 نوں پھانسی دی سزا ہو جاندی اے۔

دراصل ناول کار کہانی علامتاں راہی بیان کیتی اے۔ ماں جیہڑی ساڈھی دھرتی ماں اے۔ ایس نوں
 خوار کرن والے اوہ بتی مفاد پرست کردار نیں۔ جیہڑے ایس اپنی دھرتی ماں دے دشمن نیں اوس نوں تباہ تے
 برباد کرنا چاہندے نیں۔ 'چورس کل' اجیہا کل ہاں فرد جیہڑا اک سچا، کھراتے دھرتی ماں دا اصل پتر اے۔ پراوہ
 اپنے آلے دوالے دے کرداراں وچ مس فٹ اے۔ اوہ اپنے وطن وچ رہندا وی بے وطن اے۔ لکھاری نے
 اپنے وطن دی حالت توں پریشان ہو کے سچائی نال اے ناول تخلیق کیتا اے۔ ایس ناول دا کردار 'ست گواچے'

لوک دے کرداراں نال ملدا جلد اے۔ لکھاری پہلے ناول دے کرداراں دے پرچھاوے سانوں اوس دے سارے ناولاں وچ ملدے نہیں۔

ناول دی تکنیک عام ناولاں نالوں وکھری اے۔ اوس دا بنیادی کردار اک 'میں' یعنی آزاد اے۔ اوہدی پیدائش جیل دی اے تے انت تے وی اوہ جیل ای جاندا اے۔ ایہہ علامت ناول دیاں بنیادی شیواں وچ وی شامل اے۔ نزل جیت ہو ری ایس 'کل' دے حوالے نال لکھدیاں نہیں:-

''ایہوں لیکھک ایس ناول وچ جو کول کل جاں چورس کل دا پریتک ورتدا ہے۔ اوس وچوں کول کل دا پریتک جیہے واکتیاں نال سب دھت ہے تے چورس کل دا پریتک اوناں نال سب دھت ہے۔ جس وچ اجبے کول کل ہی فٹ آسکدے بن چورس کل نہیں۔ ایس دا بھاوا ایہہ ہے تاں ہی فٹ آسکدے بن جو ایہہ پاتر ویکیرت بن۔'' (264)

جدوں 'میں' (آزاد) دی پھانسی دا دن مقرر ہوندا تے اوس نوں پوچھیا جاندا اے کہ اوس دی آخری خواہش کی اے۔ تے 'میں' نے جواب دتا کہ اوہ بے ہوش ماں نال ملنا چاہندا اے۔ اوس نے جی کرداراں نال ملن دی خواہش وی کیتی۔ ایس دی ماں جیہڑی موٹی نہیں سی بے ہوش سی لا چاری۔ فیہر کجھ کرداراں کولوں پچھ گچھ ہندی اے۔ ماں اوہناں نوں لا جواب کر دیندی اے۔ کمزور تے لاغر ماں وچ آہستہ آہستہ جاندا آجاندا اے۔ چالیہ سالوں توں بے ہوش ماں وچ حرکت پیدا ہو جاندا اے۔ پر م جیت مشائنگھ اس بارے لکھدے نہیں:-

''جیوں جیوں ایس آزاد پاتر تے اوہناں سماج ورو دھی پاتراں وچ ورو دھ سخت ہوندا جاندا اے۔ تیوں تیوں ایہہ تبدیلی آوندی ہے۔۔۔۔۔ ایہو پاکستان دے سماج تے راج مینی وچ جو مل چل پیدا ہوئی۔ جس دنتجہ وی ہے سامنے آیا ہے۔ لیکھک اوہ دہلیاں سنبھاناں ول سنکیت کردا ہے۔'' (265)

انت تے ماں جی کرداراں نوں اوہناں دا انجام یاد دلاندا اے۔ اوہ کہندی اے کہ ایہہ جی کردار کسے ویلے میں دی تھاں کوٹھڑی وچ بند ہون گے۔ ماں دا ٹھٹھمبر کے بتیاں کرداراں نوں ایہہ سناندا اے۔ جیہدے نال مایوسی دی فضا ختم ہو جاندا اے۔ اک آس جا گدی اے۔ ماں کہندی اے:-

''تسین سارے بے پودے تے بے ماویں او۔ تہاڈے ساریاں پر ایہہ وطن، ایہہ زمین تے لیہد ارزق، ایہہ دھپ، ایہہ چھاں، ایہہ چاننی، ایہہ خوشبو، سبھے حرام۔ تہاڈا انجام

پھانسی دانتختہ، شہیدانِ طراں نہیں، خدراں طراں۔ بے زمینے، بے وطنے، بے شناختے، بے اصلے، بے شکلے، بے چہرے میریاں بتی دھاراں تہاڈے اُپر حرام۔“ (266)

ماں نوں آس اک امید اے کہ بریاں دا انجام برا ہونے گا۔ پر م جیت سنگھ شہاء ہوری ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:-

”بدبختی، بے ایمانی، ہیرا پھیری، دھوکا دھڑی، دھکے شاہی، ظلم، خود غرضی، دوغلا پن، بلکاری، ایہہ بتی چہریاں دے پر تیرکا تمک کن بن۔ انہاں دے کالیاں کرتوتاں کارن ہی اوہ سماج وچ جانے پہچانے جاندے نیں“ (267)

ڈاکٹر خالد اشرف ’بے وطن‘ دے حوالے نال پاکستان دے برسر اقتدار طبقے بارے لکھیا اے: ”پاکستانی معاشرت، معیشت، سیاست و صنعت، زراعت و حرفت اور شعر و ادب کو ہشت پا کی طرح اپنے شکنجے میں رکھنے والا یہ برسر اقتدار طبقہ اپنے لئے قوانین وضع کرتا ہے اور ان خود ساختہ قوانین کے ذریعے اپنی ہوس زراور ہوس اقتدار کی تکمیل کرتا ہے۔“ (268)

’بے وطن‘ دے کرداراں دا اک تجزیہ ساڈھے سامنے آندا اے۔ بتی کرداراں دا ایہہ طبقہ عام لوکانی دا استحصال کردا اے۔

’ستارہ طاہر‘ اردو وچ ترجمہ شدہ ناول دے مکھ بندوچ ایہناں کرداراں بارے لکھدے نیں:-

’بے وطن‘ کے بتیس کردار اور اس کا راوی اور دھرتی ماں۔۔۔ آج کے ہمارے جانے پہچانے کردار ہیں۔ یہ ہم ہیں اور ہم میں سے ہیں۔ یہ کردار جنہوں نے اس ماں کو روند ڈالا ہے۔ تاریخ کے پردوں میں چھپے ہوئے زمانہ جہالت کے کردار نہیں ان کے کارنامے یقیناً دور جہالت کے فاتحوں اور سفاکوں کے کارناموں سے کہیں زیادہ خوفناک اور گھناؤنے ہیں۔۔۔ ان کے مظالم کی نہرست دنیا کے ہر قدیم فاتح سے کہیں زیادہ بڑی ہے۔“ (269)

ناول وچ بتی کردار اک اہم حیثیت رکھدے نیں۔ پر ناول د امرکزی کردار (میں) آزاد تے ماں سبتوں نمایاں کردار نیں۔ ڈاکٹر کیسر سنگھ کیسر ایہناں کرداراں بارے انج لکھدے نیں:-

’آزاد ناول دے انت وچ اپروکت نگھارنوں نگلیاں کردا ہے تے ایس طرح اوہ آزادی لئی ناگھدے بے وطن عوام دی آواز تے ضمیر دا پرتیک بن دا ہے۔ جدوں اوہ بولد اے تاں ماں نوں وی ہوش آوند اے۔ ایہہ ہوش عوام دی سمجھی دی علامت ہے۔“ (270)

انعام الحق جاوید ہوری ناول بارے اپنی رائے کجھ اس طرح قلم بند کردیں نیں:-

”پاکستان دی دھرتی ایس ناول د امرکزی کردار اے۔ جیہدے آل دوالے نیم علامتی انداز
 وچ اک نویں رنگ دا ناول بن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ایس ناول وچ ادبی اظہار دی
 بجائے سدھ پدھرا انداز اپنا کے کھلیاں دساں باراں ورھیاں وچ ہون والیاں حکومتی تے
 سیاسی تبدیلیاں دے حوالے نال معاشرے دیاں اوہناں طبقتیاں نوں تنقید دانتا نہ بنایا
 گیا اے۔“ (271)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں ناول دی تکنیک وکھری اے۔ ناول دا پلاٹ کردار اں تے اساریاں گیا
 اے۔ ایہ ناول روایتی قسم دا نہیں۔ ایس دی تکنیک نثر زمان دے پہلے ناولاں نال ملدی جلدی
 اے۔ پروفیسر ترلوچن سنگھ کنور گورکھی لکھے ’بے وطن دے کھ بند وچ اپنے وچاراں دا اظہار نچ کر دیں نہیں:-
 ”ایس ناول وچ لکھک بے وطن، بے زمینا، بے پودا تے چورس کل نوں اک سماں پدھرتے
 لیا کے منکھ دا شوٹن کرن والے سماج وچ سنگھ دی غلامی دی داستان دی تقسیم نوں اگھاڑیا دا
 ہے۔ ایس تقسیم دے کچھ توں ہی ایہ ناول ساڈیاں پرانیہر اگت نادتاں نوں ونگار
 دا ہے۔“ (272)

’بے وطن نوں پڑھ کے اک احساس شرمندگی ہوندی اے۔ ایہ ناول ایسی تلخ حقیقت اے۔ جس
 دی تلخی نوں شدت نال محسوس کیتا جاندا اے لکھاری دا شروع وچ دھرتی ماں بارے لکھدا اے۔
 ”چالہیاں سالاں توں وال کھلا ر کے سیاپا کردی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کرلاوے کردی، ادھ دھڑی
 ماں قاری دے اندما یوسی پھیلا دیندا اے۔ ماں دا ایہہ روپ دکھانت دا پہلو اجاگر کردا اے۔
 ’ماں دے مونہوں لکھاری دا ایہہ کہلاو نا میری آزادی تیری آزادی نال تے تیری آزادی ہر آزادی
 نال جڑی ہوئی اے بچرا۔“

آس دا اک دیوا جلا دیندی اے۔ ماں دھرتی سانوں شکتی دیندی اے۔

12. امرکہانی

لکھاری: محمد اسماعیل احمدانی
 چھپن ورہا: 1988ء
 پبلشرز: جام پور، سرانیکسی پبلیکیشنز
 صفحے: 144

’امرکہانی‘ محمد اسماعیل احمدانی ہوراں دا دو جانا ناول اے۔ ایہہ وی اک اتہاسک ناول اے۔ ایس وچ
 اوس نے فکری تے ادبی تاریخ پیش کیتی اے۔ لکھاری نے اتہاس توں پہلاں دے ویلے تے ہن تک دے

”محمد اسماعیل احمدانی کا دوسرا ناول ’سرا نیکی‘ امر کہانی کے صدیوں پر محیط ارتقائی عمل کی ورق ورق داستان اور فکری و ادبی تاریخ کی داستان ہے۔ اسکی نمایاں خوبی اس کا نظریہ سرائیکیت ہے۔ مصنف نے سرائیکی تحریک کے احیاء اور ارتقاء کی کہانی بیان کی ہے اور اس مقصدی شعور سرائیکیت کی رفتار کو تیز کرنا ہے۔“ (275)

ہر لکھت وچ مثبت تے مننی دونویں پہلو ہوندے نیں۔ ساری تنقید دے باوجود امر کہانی ’سرا نیکی‘ ناول نگاری وچ اک وکھری قسم دا ادا دھااے۔

13. سدھراں دے پھل

لکھاری: صفیہ صابری چھپن ورہا: 1988ء

پبلشرز: فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس صفحے: 144 باب: 3

صفیہ صابری دا ناول ’سدھراں دے پھل‘ پنڈ و وسودی رومانی کہانی اے۔ ایس ناول دے مرکزی کردار ’کلثوم‘ تے ’مظفر‘ نیں۔ کلثوم تے مظفر پنڈ دے نانگے وچ اکھٹیا سفر کردے کیو پڈ دے تیر دانشانہ پن جانڈے نیں۔ ایہہ اچن چیت ہون والی محبت اوہناں نوں کسے تھاں دانیں رہن دیندی اے۔ کلثوم پنج بھراواں دی کلی کلی بھین ہوندی اے۔ اوہ اپو مختار احمد چنگا تگڑا زمیندار اے۔ اوہ دے مقابلے وچ مظفر پٹواری سی۔ اوہناں دی کوئی زمین یاں جائیداد نہیں ہوندی۔ مظفر اک ایمان دار پٹواری تے اوس دا پیواک ایماندار سکول ماسٹر ہوندا اے۔ مختار احمد نمبر دار وی سی تے انکھ والا وی سی۔ مظفر دی بہن بشیراں مختار احمد دے بھراو قارا احمد تال وھیائی ہوئی سی۔ مختار احمد نوں پہلاں ایہناں دے رشتے تے اعتراض سی۔ اوہ انسان نوں اوہ دے مرتبے تے دولت توں پہچاند اسی۔ اوہ بھرا دے رشتے تے وی کہند اے:-

”میں اپنا بھرا سکول ماسٹر دے گھر نہیں ویاہ سکدا۔ سکول ماسٹر دی کیہہ اوقات اے۔ گئی منی

تخو اوہ وچ مساں بھرا پال سکدا اے۔ اوہ دھی نوں داچ کیہہ دوے گا۔ ست مر لے چ مکان

ایں دو بھیاں دی بیٹھک وچ مرا بھرا کیاں وانگ پٹھیا کرے گا۔“ (276)

ایہہ جملے دسدے نہیں کہ مختار کناں مغرور تے ہٹ دھرم سی۔ کلثوم تے مظفر دے ویاہ دا تے سوال ای پیدا نہیں ہوندا سی۔ پر کلثوم تے مظفر اپنی اپنی تھاں تے بڑے پکے رہندے نیں۔ دونواں نوں لگدا سی کہ اوہ اک دو بھرتوں بغیر نہیں رہ سکدے۔ مظفر اپنی بہن ول سی تے کلثوم بہانے بہانے او دھر جانڈی۔ ایہتھوں

ناول کافی رومانی ہو جاندا اے۔ آتھے اک تھاں تے ناول کار مظفر دی دلی کیفیت اسطرح بیان کردا اے:-

”مظفر نیویاں نیویاں اکھاں نال کلثوم دے کورے کورے ہتھاں ول تھکا رہیا۔ اوہدی روح چوں کنبدی کنبدی واج اوہدے کناں تیکر پہنچ گئی۔ سوہنے ہتھاں والے نیار مری جند جان تیری توں واری ہوئے۔ تیرے حسن دیاں لانا نئیں تے حویلی چھڈ سارے پنڈج چانن کیتا ہو یا اے۔ اللہ کرے ایہہ چانن میرے دل دے ویڑے وچ وی اتر آئے تے میں وی اپنے آپ نوں نصیباں والا سمجھاں گا۔ کلثوم تیری کھنک دی واج تے بولن دامٹھا مٹھا طریقہ میرے کناں وچ رس گھول رہیا اے۔“ (277)

مظفر واجیہہ ا حال سی اوہ تے اوہدے گھر والیاں کولوں چھپیا نہیں سی۔ پر کلثوم نے اپنی جان نوں روگ لگائیدی اے۔ ہر ویلے کمرے وچ وڑی رہندی اے۔ صحت خراب ہو جاندی اے۔ کیوں جے اوس نوں پتہ سی کہ اوہ مظفر نال میل ناممکن اے۔ اوہدی سہیلی فوزیہ لاہوروں آندی اے تے اوہدے اسطرح کمرے وچ قید ہون توں گرمی کھانندی اے۔ فیر بحث شروع ہو جاندی اے۔ ناول کار ملکی حالات تے وی اپنے خیالاں دا اظہار فوزیہ راہیں کردا اے۔

”دفعہ کرا لئیں بحث نوں۔ صدارت دی کرسی تے مینوں دوے تے نہ لواں۔ سال دو سال عزت تے فیر ساڈے لوک جہیدی پہلوں عزت کردے نیں پچھوں اونہوں ذلیل کردے نیں۔ ایوب خاں دا کیہہ حال ہو یا سی۔ لوکیں اونہوں کتا آکھن لگ پئے سن۔ تے بھٹونوں پھانسی تے چڑھا داتا تے بن صدر ضیاء دا کیہہ حال اے۔“ (278)

ایتھوں سانوں اوس ویلے دی حکومت دا اندازہ وی ہو جاندا اے۔

کلثوم تے مظفر دے ویاہ واسطے اوس چچا وقار تے چاچی شیداں کوشش کردے نیں۔ اوس توں بعد مظفر دا پو منور حسین ایہناں ساریاں نال رل کے کلثوم دا رشتہ منگدا اے۔ مختار احمد اوہناں ساریاں دی بے عزتی کر دیندا اے۔ اوہ مایوس ہو کے گھر آجاندا اے۔ کلثوم رورو کے بیمار ہو جاندی اے۔ اوہ بیمار رہن لگ پیندی اے۔ مختار احمد وی دھی نال سختی کردا اے۔ کلثوم دا رشتہ پھوپھی دے پتر منظور نال پکا کر کے شادی دی تاریخ مقرر ہو جاندی اے۔ منظور نوں کلثوم دی بیماری دا پتہ چلدا اے تے اوہ اوہدی خبر لین آندا اے تے اوس نوں کلثوم کولوں پتہ لگدا اے کہ اوہ ویاہ منظور نال نہیں منظور نال کرنا چاہندی اے۔ منظور اک پڑھیا لکھیاتے روشن خیال نوجوان سی۔ اوہ کلثوم دے بھرا نکیل نوں نال ملا کے مختار احمد تے زور دیندا اے کہ اوہ کلثوم دی

شادی مظفر نال کردے۔ منظور اپنیاں دلیاں نال ایہہ منوالیندا اے۔ اتھے لکھاری نے سوہنی گل کیتی اے :-
 ”شادی دودلاں تے دوخاناناں داملاپ ہندی اے۔ رساں دا بندھن نہیں تے نہ عورت
 گائیں مجھ اے پئی اک کلتوں کھول کے دو جے کلتے تے بھدیو۔“ (279)

کلتوم تے مظفر دی شادی چند شرطیں تے ہو جاندی اے۔ اوس نوں محبت کرن دے جرم وچ جائیداد
 توں عاق کردتا جاند اے۔ نوم تے لیز اووی گھٹ دتا جاند اے۔ فرنیچر وی تھوڑا دتا جاند اے۔ نال ای ایہہ
 شرط وی سی کہ اوہ اپنے پیو دے گھر نہیں آوے گی۔

کلتوم ویاہ کر کے ٹر جاندی اے۔ اپنے گھر وچ مظفر دی جیب دے مطابق گزارہ کردی اے۔ محبت
 کرن دے جرم وچ اپنے پیو دا وچھوڑا برداشت کردی اے۔ منظور دے ویاہ تے اوہانا کرا اپنے پیو مختار احمد
 نال ہوندا اے۔ پیو نوں اوس دی شکل نظر آندی اے تے اوس نوں دل دا دورا پے جاند اے۔ ہسپتال وچ اوس
 نوں دوسرا دورا کلتوم دی دوبارا جھلک ویکھن تے پیندا اے۔ فیر اوہ بچ نہ سکیا۔ ایس توں پتہ چلدا اے کہ
 مایاں دی محبت کدی ختم نہیں ہندی۔ اولاد واسطے اوہ ہمیشہ تڑپ دے رہندے۔ بے شک اوپروں اخروٹ
 بنے رہن۔

کلتوم نوں مظفر نے اک دن پرائز بانڈ تڑوان تے ڈائیا پر جلد ای اوس نوں احساس ہو جاند اے کہ ایہہ اوہ
 کڑی اے جس نے اوہدی خاطر امیری چھڈ کے غریبی دا چولہ پالیا۔ کلتوم دا بھرا نکلیل انگلینڈ توں پڑھ کے آیا
 تے اوہ کلتوم دی کافی مدد کردا اے۔ جائیداد چوں اوہ دے حصہ وچ شہر وچ اک کوٹھی وی خرید دیندا اے ایہہ
 سارا کچھ سارے بھراواں دی صلاح نال ہوندا اے۔ کلتوم نوں اپنے پیو دے دنیا توں ٹر جان داملاں ہمیشہ
 رہندا اے۔ اوہ اوہناں دی بخشش واسطے دعا کردی رہندی اے۔

کلتوم دی کہانی اک پنڈ دی اجہی جذباتی تے سوہنے دل والی کڑی دی کہانی اے جیڑی محبت اک حد
 وچ رہ کے کردی اے۔ کدھرے وی حد توں زیادہ نہیں ودھدی سگوں چپ چاپ اپنے آپ نوں روگی
 کر لیندی اے۔ مظفر وی کدھرے محبت دے معاملے وچ چھچھورا نہیں ہوندا۔ دونویں دوسریاں دی مدد نال
 اک دو جے داسا تھی بنا چاہندے نیں۔ ناول دے باقی کردار وی پنڈ دی وسو نال جڑے ہوئے کردار نیں۔
 مختار احمد ورگے آنکھ والے تے اکڑ والے پیو جے وی ساڈھی ایس وسو وچ ملدے نیں۔ منظور تے نکلیل ورگے

روشن کردار ساڈھی تعلیم دی پیداوار نے۔ ناول کدھرے وی اوپر اتے جعلی نہیں لگدا۔ زبان خوبصورت تے سوئی اے۔ چھوٹے چھوٹے مکالمے ساڈی وسو دی عکاسی کردے نیں۔ زبان وچ اردو حرفاں دا استعمال قدرتی طریقے نال ہو یا اے۔ لکھاری دی ناول تے گرفت مضبوط اے۔ تکنیکی لحاظ نال صحیح ناول اے۔

14. سانول

لکھاری: فیاض حسین قاصر فریدی

چھپن ورہا: 1989ء

پبلشرز: ڈیرہ شمس، سانول سرائیکی ادبی اکیڈمی صفحے: 351 باب: 18

فیاض حسین قاصر دا ناول 'سانول' اک وسیب دی کہانی بیان کردا اے۔ سرائیکی بولی دے اکثر ناول اپنے وسیب دے حوالے نال لکھے جاندے نیں۔ بہرام خان اہلس علاقے دا اوڈا زمیندار تے چنگے سبھا دامالک ہوندا اے۔ اپنی رعایا دا خیال رکھدا اے۔ فجر دی نماز توں بعد کچھری لگا کے لوکاں دے مسئلے مسائل حل کردا۔ اوس دے کیتے ہوئے فیصلیاں تے لوکی متفق ہوندے نیں۔ اوہ پر یا دا پردھان سی۔ 'سانول' بہرام خان دا پتر اے۔ ناول دا نائیک وی اے۔ چنگے کردار دامالک اے۔ بہرام خان دے اک راہک 'جام سار' دی دھی 'سہاگن' بڑی سوئی تے سنکھی سی۔

لکھارے اوہدے حسن اسطرح بیان کردا اے:

”اوندا حسن سارے علاقے وچ مشہور رہا۔ چیر ویں تے مست اکھ۔ لمبا پتلے سونہنا تک۔ پوہلا تے سدھا سونہنا چہرہ، چھوٹا منہ، موتیں آنگوں چنے دند، لال غلابی چپ، خون ٹرمیندیاں گلھیں، کالے بشیر تے انگے لمبے لمبے وال، درمیانہ قد بس اویں سمجھو جو سہاگن کو اللہ تعالیٰ اپنے ہتھ نال کھسے ویلے بہتے بنایا۔“ (280)

بہرام خان دا پتر 'سانول' اک راہک دی کڑی نوں دل دے پٹھدا اے تے دن رات اوہدے سفنے ویکھدا اے۔ سہاگن خوبصورت ہون دے نال نال خوب سیرت وی سی۔ ناول دی کہانی سانول تے سہاگن دے دوالے گھم دی اے۔

'سانول' دے جذبات دا ظہار لکھاری ایہناں سطران نال کردا اے:-

”اوہندے نزدیک 'سہاگن' دے بغیر زندگی نامکمل تے بے رونق اے۔ ول اوں ای فیصلہ کیتا جو سہاگن کو حاصل کرن واسطے جو وی قربانی ڈینوئی پی خوشی نال ڈیساں۔“ (281)

ناول دی کہانی سانول تے سہاگن توں علاوہ ایس علاقے دی لوکانی دی وی دس پائی اے۔ ناول نوں مختلف باباں وچ ونڈ دتا گیا اے۔ ہر باب دے سرناوے پٹھہ کسے نہ کسے مسئلے تے گل کتھہ کیتی گئی اے۔ ’بہرام خاں‘ لالو دے قتل دا فیصلہ کردا اے۔ ایس باب وچ ’بونا‘ دا تعارف کروایا اے۔ ’فیر‘ شیر تے ناگ دے عنوان پٹھہ شیر و تے ناگ دا واقعہ بیان کیتا اے۔ سہاگن دی طبیعت خراب رہندی اے تے اوس دا پیو ’جام سار‘ اوس دا علاج اک پرکھندی پیر کولوں کروا دتا اے۔ اس طرح لکھاری نے اپنے علاقے دے پیراں دی اصلیت توں گھنڈ چکیا اے۔

ناول کارنے برصغیر دی ونڈ دے حوالے نال مہاجراں نال مقامی لوکاں دا حسن سلوک وی بیان کیتا اے۔ ہجرت دے دکھاں دا وی ذکر ملدا اے۔ بونا خاں وی ہجرت کر کے پاکستان آیا سی۔ اوس دی دھی نرگس اوس نوں بعد وچ ملدی اے۔ بونا خاں جدوں دھی نوں ویکھدا اے تے اوس نوں ونڈ دا نقشہ یاد آجاندا اے۔ اتھہ لکھاری دیاں سطران ویکھو:-

”ہن بوٹے دے اکوں تقسیم ہندوستان دا سارا نقشہ آگیا۔ اوہ دے سکے تے منیل پھٹ ول ساوے تھی گئے۔ اوہ دے سامنے اوندی گھر آئی دی لاش تڑپھدی پی ہتی تے ناول اوہ دے دو بھراواں دیاں لاشاں جیہڑے کھڑیاں ماما تے جنڈ ڈتی پے ہن۔“ (282)

’بہرام خاں‘ نوں اللہ بلا لیندا اے۔ فیر اوہدی تھاں تے ’سانول‘ کچھری لگاندا اے۔ لوکاں دے فیصلے کردا اے۔ ’بہرام خاں‘ سانول تے سہاگن توں علاوہ اہم کردار سانول دی ماں پٹھانی، بیٹی خاں زادی، داماد بھورل تے بہرام خاں دا منشی محمد بونا نہیں۔

ناول کارنے پنڈ و وسو دے حوالے نال بہت کجھ لکھیا اے۔ چھوٹیاں موٹیاں رسم و رواج دا ذکر کیتا اے۔ اپنے علاقے دے منظر نگاری وی سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ اخیر تے ’سانول‘ دی شادی سہاگن نال ای ہو جاندی اے۔ لکھاری ایس دی حیاتی بارے لکھدا اے:

”شادی دے بعد سانول خاں دی زندگی بہوں رنگین تھی گئی۔ سارا سارا ڈھہ او باہر کچھری تے دو جے کم کار وچ روہار بند پر شام کو نہیں ویلے تھکا تر نا گھر اندھا۔ تا سہاگن دا پیا اوندی خدمت تے فرمانبرداری اوندھے تھکیرے لاء دیندی ہائی۔“ (283)

ناول کارنے اک انقلابی سوچ دا اظہار کیتا اے۔ اک راک دی دھی تے زمیندار دے پتر دی شادی کروا کے وڈھے چھوٹے دے فرق نوں منایا اے۔ پروفیسر سجاد پرویز ایس ناول دے حوالے نال رائے

دیندے نہیں:-

”فیاض ناصر فریدی کے ناول ’سانول‘ میں بتایا گیا ہے کہ قیام پاکستان کے وقت ہجرت کر کے آنے والوں کے ساتھ سرائیکی لوگوں نے انصار مدینہ کا سا برتاؤ کیا۔“ (284)

ہجرت تے قیام پاکستان دے حوالے نال بہت سارے ناول پنجابی زبان وچ تخلیق ہوئے۔ ایہہ ایسا موضوع سی کہ ایس توں ہر احساس ادیب متاثر ہو یا۔ فیاض حسین قاہری خود وی ایس ناول دے بارے لکھدے نہیں:-

”میں زیادہ دعوہ تان نہیں کر داپر اتنا عرض کر لیاں جو ’سانول‘ ہک مکمل سرائیکی وسیب دے مسائل دا ترجمان اے۔“ (285)

غلام حسین راہی گبول ”پہلا آکھن“ وچ لکھدے نہیں:-

”پس تاہر فرید ہوریں کوئی آکھن گال یا رسم نہیں چھوڑی جہڑی انہاں پیش ناں کیتی ہوے۔ ناول پڑھدیں ہوئیں لگدے جو پڑھن آلا خود گھمدا پھر دا اے سب کجھ ڈیکھدا و دے۔“ (286)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اک ہور کتاب وچ ایس ناول بارے لکھدے نہیں:-
”یہ ناول سرائیکی ثقافت اور معاشرتی مسائل کا ترجمان ہے۔ وہ دیہاتی ثقافت کو شہری ثقافت سے بہت قرا دیتا ہے۔“ (287)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اے ناول ساڈھی ثقافت دا ترجمان اے۔

15. رت تے ریتا

لکھاری: سلیم خاں گمی

چھپن ورہا: 1990ء

پبلشرز: لاہور، اردو بازار، عزیز پبلشرز

سلیم خاں گمی دا ناول ’رت تے ریتا‘ سا نچھے سماج دی کہانی اے۔ سنجھیاں پیڑاں نوں محسوس کرن دی گل اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار چاچا شفعی اے۔ ’گھنگرو‘ اوہدا خدمتی اے تے موخولیا جیہا کردار اے۔ ’سلطان‘ اک جوان گھرو ذات دا ’پٹھان‘ اے۔ ایہہ چاچا شفعی دے دوست دا پتر اے۔ ’مومی‘ (ممتاز) وی چاچا شفعی دے یار ’ایوب‘ دی دھی اے۔ ’ایوب‘ انگلینڈ وچ الیکشنز ہوندا اے۔
’تاجا سنگھ‘ چاچا شفعی دے ناں انڈیا توں اک رقعہ لے کے آندا اے۔ ایہہ رقعہ ’کرتار کور‘ ولوں سی۔

جس وچ اوس لکھیاسی کہ ڈاکو گر میل سنگھ تے گرمیت سنگھ نے اوس دے گھر والے سردار سنت سنگھ نوں قتل کر دتا اے۔ گھر چوں ہور نقصان دے علاوہ ٹریکٹر چوری ہو گیا اے۔ جوانی سنتو کھ سنگھ نوں حوالات وچ بند کر دتا۔ اوہدا پتر مشتاق سنگھ کالج دی پڑھائی پھڈ کے گھر آ بیٹھا اے۔

’کرتار کور دے درد نوں چاچے شفیعے نے بہت شدت نال محسوس کیتا۔ ناول کارائیس پیڑ نوں اسطرح بیان کر دالے:-

’انڈیا وچ اک شخص سنت سنگھ مردالے تے چاچا شفیعیا پاکستان وچ غمگین ہو جا دالے۔
کمال اے۔ نہ اوہ اپنے دیس دانہ اوہ اپنے مذہب دا۔‘ (288)

اسٹھے ناول کارنیں سانجھے پنجاب وچ وسن والیاں دے جذبات تے اخلاقی قدراں دی وس پائی اے۔ تے ’چاچے شفیعیا‘ تے سنت سنگھ دے احسان دا بڑا بھاڑی۔ کیونکہ اوہدا اٹھرا وچ جو سنت سنگھ دی شفقت تے مہربانی دا نتیجی سی۔ ونڈ ویلے دے فسادات وچ سنت سنگھ نے اوہناں دی بڑی مدد کیتی سی۔ ’چاچا شفیعیا اپنے یار دے ٹہردی مدد کرن واسطے انڈیا جان دا فیصلہ کر دالے۔ سلطان، گھنگرو تے طالب فراڈیا وی اوہدے نال ٹر دے نیس۔ اوہدا سا تھوی دیندے نیس۔

انڈیا وچ اوہ سنت سنگھ دی حویلی اپڑ دے نیس۔ حویلی تے جندرہ لگیا ہو یا سی۔ اوہ جندرہ تڑوا کے کھڑکیاں کھول دیندالے۔ سلطان کھڑکیاں تے دروازے کھولے رکھن تے کہندالے:-
’اسیں سنت سنگھ دی حویلی تے گھراندر نوں نزوئے ہوالے کے آئے آں۔ گھٹن نوں ختم کراں گے۔ ایہہ گھٹن خوف دی پیداوار اے۔ اسیں خوف دے خلاف جہاد واسطے آئے آں۔‘ (289)

ایتھوں اندازہ ہوندالے کہ اوہ سنت سنگھ دا بدلہ کتنے نڈر ہو کے لین آئے سی۔ سلطان خان چاچے شفیعے نال مل کے بڑی سوجھ بوجھ نال سنت سنگھ دے دشمنان دا خاتمہ کر دے نیس۔ ’سلطان‘ نے اپنا ناں دل جوت سنگھ تے چاچے شفیعے نیس اپنا ناں ’کھڑک سنگھ‘ رکھ لیا سی۔ ’طالب فراڈیا‘ نے اپنا ناں ’سندر سنگھ‘ رکھ لیا سی۔ اوہ سب توں پہلاں ’گر میل سنگھ‘ دی حویلی نوں ساڑ دیندے۔ اوٹھے دے تھانیدار وی رشوت خور ہوندے نیس۔ تھانہ ڈھلواں دا تھانیدار ’درشن سنگھ‘ وڈھی لے کے رپورٹ اوہناں دی مرضی مطابق لکھ دالے نالے اوہ سنت سنگھ دے جوانی سنتھو کھ سنگھ نوں وی تھانیوں چھڑ والیندے نیس۔

ناول کار سکھ مذہب دے حوالے نال لکھ دالے کہ مسلماناں دے مذہب تے سکھاں دے مذہب

دیاں کجھ شیواں ملدیاں جلدیاں نہیں۔ اوہ لکھدے نیں:-

”سکھ وی بتاں دی عبادت نہیں کردے۔ سکھ وی بتاں نوں نہیں من دے۔ ساڈے وچ
ذات پات داوکیواں نہیں سکھاں وچ وی نہیں۔ کورو کائنگر ایس دا عملی ثبوت اے۔ ہاں یاد
آیا بابا نانک نے نماز وی پڑھی، وضو وی کیا، بانگ دتی تے حج وی کیا اوہ اک سال تیک
مکہ شریف رہے۔“ (290)

چاچا سفیاء تے ’سلطان خان‘ سنت سنگھ دے دشمنان نوں چنگی طرح تباہ کر دیندے نیں۔ ’گر میت
سنگھ‘ ماریا جاندا اے۔ ’گر میل سنگھ‘ دی دھی دارشتہ ’سنت سنگھ‘ دے پتر ’مشتاق سنگھ‘ نال طے ہو جاندا اے۔ دشمنی
مک جاندا اے۔ ’سنت سنگھ‘ دا سارا نقصان پورا ہو جاندا اے۔ ’چاچا سفیاء‘ ’سنت سنگھ‘ دے پیچیاں داویاہ کر
کے واپس پاکستان آجاندا اے۔ رستے وچ ’گھنگوروی سرحد‘ تے ماریا جاندا اے۔ ’سنت سنگھ‘ دے قاتلاں
چوں صرف ’ایسر سنگھ رندھاوا‘ بچ کے ولایت دوڑ جاندا اے۔

پاکستان آکے سلطان داویاہ ممتاز عرف ’مومی‘ نال ہو جاندا اے۔ چاچے دا دوست ’ایوب‘ دھی تے
جوائی نوں ولایت لے جاندا اے۔ چاچے شفیعے نوں وی ضد کر کے ولایت کے جاندا اے۔ اتھے لکھاری
انگلیٹنڈ دی رہتل بہتل دے حوالے نال ناول وچ لکھدا اے۔ چاچا شفیعے نوں دیسی کھانیاں دا ریستوران بنا
دیندے نیں ایس داناں ’مومی رستوران‘ رکھ دتا جاندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:-

’مومی رستوران‘ دا انگریزی، اردو، ہندی تے کورکھی وچ بورڈ لادتا۔ اک باورچی کے
دو بے رستوران کولوں زیادہ پیسے دے کے توڑ لیا تے چار انگریز کڑیاں نوں شلو ارمیس پوا
کے ویٹری تے لادتا۔ لوک کھانا کھاؤن نوں گھٹ تے اوہناں نوں دیکھن زیادہ آون لگ
پے۔“ (291)

ناول کار ناول وچ جس طرح دا ماحول او طرح دی تصویر کشی بڑی فن کاری نال کردا اے:-
”چاچے شفیعے‘ دالندن آون دا مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ سنت سنگھ دے قاتلاں چوں بچ جان والے
قاتل ’ایسر سنگھ رندھاوا‘ نوں ختم کر سکے۔ ایسر سنگھ رندھاوا دالندن واپس انڈیا ٹر جاندا اے۔ ’چاچا ایوب‘ دی مدد
نال برٹش پاسپورٹ حاصل کر کے انڈیا جاندا اے۔ اتھے جا کے ایسر سنگھ رندھاوا نوں قتل کر دیندا اے۔ انڈیا
دی گورنمنٹ اوس نوں ڈاکو ختم کرن دے انعام وچ چار مربع انعام وچ دیندی اوہ ایہہ مر بے ’سنت سنگھ‘ دے
پتر ’مشتاق سنگھ‘ نوں دے دیندا اے۔ واپس پاکستان آندیا ہویاں چاچا شفیعے سرحد تے پولیس دیاں گولیاں دا

نشانہ بن جاندا اے۔ لاہور دے اخبار وچ خبر لگدی اے۔

”شکر گڑھ دے بارڈا تے سمگلراں دے دو تھیاں دا مقابلہ ہویا، جس وچ اک سمگلر ماریا

گیا۔ جس داناں مٹھنیاں سی۔ قاتلاں دا پتہ نہیں چل سکيا۔ پلس تفتیش کر رہی

اے۔“ (292)

ناول کارنے سانجھے ویب دی کہانی تخلیق کیتی اے۔ اخلاقی قدراں نوں اساریا اے۔ تکنیکی لحاظ نال ناول اک بھر پور لکھت اے۔ ناول وچ تن قسم دے ویب دکھائے گئے نیں۔ مغربی، مشرقی پنجاب تے انگلینڈ دی رہت۔ ناول انڈیا دی ونڈ، ہجرت دیاں پیڑاں تے پکیاں یاریاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ فلمی ایکشن تے تھرل پائی جاندا اے۔ ناول دی کہانی وچ جھول وی پایا جاندا اے۔ ’چاچے شفیعے‘ تے اوہناں دے ساتھیاں دا ہندوستان جان کے آرام نال اتنے کارنامے کر لینا اک حیرت انگیز گل لگدی اے۔ انگلینڈا جانا تے فیر ایسر رندھاوا دے کچھے ہندوستان جانا۔ اوہ تھے بے شک اوہناں ڈاکو مارے پرکے نے اوہناں تے شک نہیں کیتا کہ ایہہ کون لوگ نیں؟ انعام الحق جاوید ناول دے دواہم کرداراں بارے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”کن کئے شفیعے اور اس کے نوجوان ساتھی سلطان کو ناول نگار نے جو ہیرو اور سائیڈ ہیرو کی

بے پناہ شکست شخصیت دی ہے، وہ صرف ایکشن تھرلر ہی میں ممکن ہوتی ہے۔“ (293)

ناول کارنے اک ناممکن گل نوں ممکن بنا دتا۔ ایہہ ناول اخلاقی قدراں دا پاسد اراے۔

16. رلدے ہیرے

لکھاری بابو جاوید گرجا کھی

چھپن ورہا: 1990ء

پبلشرز: گوجرانوالہ، فروغ ادب اکادمی، 9 بی سیٹلا سٹ ماؤن گوجرانوالہ

باب: 9

صفحے: 96

بابو جاوید گرجا کھی ہوراں دا ناول رلدے ہیرے بالوں واسطے لکھیا گیا اے۔ ایہہ نیویاں دے بالوں دی حیاتی دی دس پاندا اے۔ ایس دا مرکزی کردار شہزاد اے۔ ایس دا تعلق اک پنڈناں ہوندا اے۔ نکلے ہوندا دے دا پوہ فوت ہو جاندا اے۔ اوس دا باپ اوس نوں وڈھے بندے نال ملانا چاہندا سی۔ شہزادہ اوس وڈھے بندے دی تلاش وچ شہر اپڑدا اے۔ اوہ تھے پہلے جیب کتیاں دے ہتھے چڑھدا اے تے فیر منگن والے اوس

نوں لے جانڈے نیس۔ دونوں گروہ اوس نوں بدن وچ ناکام رہندے نیس۔ اوہ نس کے اک شخص فیتے کول اپڑ جاندا اے۔ ایس شخص دے چھ عدد بچے محنت مزدوری کردے۔ گھروچ وڈھے چھوٹے رل کے لفافے بناڈے نیس۔ ایس گھر دے بچیاں دا بچپن کھولیا گیا سی۔ لکھاری ایہناں بچیاں دے حوالے نال مکھ بند وچ لکھدا اے:-

”پرچہڑے اصل ہیرے نیس اسیں نہ تے اوہناں دی قدر کرنے آں تے نہ اسی حفاظت
اوہ وچارے دھکے ٹھڈے کھاندے نیس۔ پرسانوں کیہ ساڈیاں تے اکھاں بند نیس سانوں
ایہہ ہیرے کیہہ دن“ (294)

لکھاری ایس نکلڑے ناول نما وچ معاشرے وچ غریب بچیاں دی حیاتی دے حوالے نال عکس بندی کیتی اے۔ فیتے دے بچے تھان تھان تے نوکری کردے تے مالکان کولوں جھاڑاں کھاندے نیس۔ اوہ مشین دی طرح نکی عمرے کم کردے۔ اوہناں زندگی وچ آرام تے سکون نہیں سی۔ حق حلال دی کمائی کھان والے بچے رولدے نیس۔ جیب کترے بچے عیش کردے نیس۔ ناول کار بچیاں نوں دسنا چاہندا اے کہ اپنے ضمیر دا سودا کرنا ہراک دے بس دی گل نہیں۔

ناول کھلے اخیر دا اے۔ ناول کار نے شہزاد دے بارے کجھ نہیں دسیا کہ اوہدا اخیر کی سی۔ اوس دا ناول ایہناں سطران نال ختم ہو جاندا اے۔

”پر اصلی ہیرے تے اوہ جاپ دنس کالے دسیا نہیں نہیں اصلی ہیرے اسیں آں کالے جنہاں نوں جگ تراش رہیا۔ اسیں سونا واں جیہڑا دکھاں غماں تے کماں دی بھٹی وچ تب کے کنڈن بن رہیا اے۔ ایس ہیرے ای آں کالے اسیں ہیرے ای آں۔

ایہہ توں ٹھیک کہنا ایس شہزادے۔ اسیں واقعی ہیرے ای آں پر..... رلدے
ہیرے..... کالے نے آکھیا تے دونوں تیز تیز پیر پنن لگ پئے۔“ (295)

Child Labour دے خلاف ساری دنیا تے تحریکاں کم کر رہیاں نیس۔ بابو جاوید گرجا لکی ہوراں نے ایس موضوع تے ناول لکھ کے اک آفاقی مسئلے نوں چھویا اے۔ ناول تے بچیاں دے واسطے پروڈھیا واسطے وی ایس وچ دل چسپی موجود اے۔

ایس تیسرے دور وچ افضل احسن ہوراں دا ناول 'دو آہ' تے سلیم خان گمی ہوراں دا ناول 'رت تے ریتا' اک خاص قسم دی معاشرت جیہڑی سکھاں تے مسلماناں دی 'سناجھ' دی دس پاندی اے۔ ایہناں دونواں ناولاں وچ اوں پنڈو ویسب نوں سوہنے ڈھنگ نال ایلکیا اے جدوں سکھ تے مسلمان رل مل کے رہندے سی۔ نسرین بھٹی دا ناول 'کجھل' تے کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی موتی' برصغیر دی ونڈ توں پیدا ہون والے اثرات دے حوالے نال اُلکے گئے نیں۔ ایہہ ناول وی معاشرت دی نمائندگی کردے نیں۔ اصغر شامی دا 'پریت' 6 صفیہ صابری دا 'سدھراں دے پھل' تے فیاض حسین قاصری فریدی دا ناول 'سانول' تے ظفر لاشاری دا ناول 'پہاں رومانی' کچھ دے ناول نیں۔ محمد اسماعیل احمدانی دے دو ناول ایس دور وچ چھاپے چڑھے۔ چھولیاں تے امر کہانی دونویں ناول علامتی تے اُلجھے خیالاں دا تاثر دیندے نیں۔ اک طرح دی Theme رکھدے نیں۔ فخر زمان دے ناول 'بندی وان' تے بے وطن ملکی سیاست دے حوالے نال تخلیق ہوئے نیں۔ فخر زمان دے ناولاں دی Theme وی ملدی جلدی ہوندی اے۔ آغا اشرف دا ناول 'سوچ سمندر چار ککے' ناولناں دا مجموعہ اے۔ ایہناں وچ معاشرتی تے نفسیاتی کچھ دکھایا اے۔ افضل احسن ہوراں دا ناول 'سورج گرہن'، اک وکھرا ناول اے۔ جیہڑا پہلے دو ناولاں توں وکھری تکنیک تے رجحان پیٹھ اُساریا گیا اے۔ ایس دور وچ جاوید گر جاکھی دا ناول 'رلدے ہیرے'، پچیاں دے مسئلے Child Labour دے حوالے نال تخلیق ہویا۔ ایس دور وچ ناولاں دا گراف پہلے نالوں معمولی جہیا بلند ہویا۔ ایس دور وچ سولاں (16) ناول تخلیق ہوئے۔ رجحانات تے موضوع دے حوالے نال وی اضافہ ہویا۔

چوتھا دور

(1991ء تا 2003ء)

چوتھی (34) ناول

1991ء	ارشاد چہال	چیزھاں دی چھاں	(1)
1991ء	دشادکلا نچوئی	سارے سگن سہاگڑے	(2)
1992ء	نذر حسین جانی	سناں	(3)
1992ء	سجاد حیدر	چیترباغ	(4)
1994ء	احسان باجوہ	لہورنگی سویر	(5)
1994ء	صابر رضا	دورورڈاے	(6)
1994ء	راہی گبول	بھاگ سہاگ	(7)
1994ء	الیاس کھسن	پراناں پنڈ	(8)
1994ء	الیاس کھسن	مٹی وا جاں ماروی	(9)
1994ء	فرزند علی	اک چوٹی لون دی	(10)
1994ء	احمد سلیم	تتلیاں تے ٹینک	(11)
1995ء	بابو جاوید گر جا کھی	اپنی وتی	(12)
1995ء	حسین شاہد	ڈراکل	(13)
1995ء	سردار خاں	پکی سڑک	(14)
1995ء	فرزند علی	بھھمل	(15)
1996ء	فخرزماں	کمزات	(16)

- (17) نانواں نانواں تارا منشاء یاد 1997ء
- (18) سانول موڑ مہاراں اقبال بانو 1997ء
- (19) عذاب دن عذاب راتاں جمیل پال 1999ء
- (20) تریہ میر تنہا یوسنی 1999ء
- (21) عشق لتاڑے آدمی زاہد حسن 1999ء
- (22) سیر پکادل ستار طاہر 2000ء
- (23) جھوکاں تھیسن آبادول جمشید کلا نجوی 2000ء
- (24) سانگاہ انور چوہدری 2000ء
- (25) اک سمندر پار میر تنہا یوسنی 2000ء
- (26) دتھاں سفنے کیرے علی اختر 2001ء
- (27) پنڈھ افضل احسن رندھاوا 2001ء
- (28) کھدو میر تنہا یوسنی 2002ء
- (29) کوکن بیر ارشد چہال 2002ء
- (30) مہرو اقبال حسین بھپلا 2002ء
- (31) کوچ رائی گبول 2002ء
- (32) کینڈے گل گلاواں الیاس کھسن 2003ء
- (33) چاچا چکری الیاس کھسن 2003ء
- (34) باگاں والے راہ عذرا وقار 2003ء

چوتھا دور

1991ء تا 2003ء تک

ایس دور دا اگر پہلے دوراں نال مقابلہ کریئے تے ایہہ اک بھرواں دوراں۔ ایس دور وچ کل چونتی ناول تخلیق ہوئے۔ جیہڑے ون سونے موضوعات تے رجحانات رکھدے نیں۔

1991ء وچ دو ناول تخلیق ہوئے۔ ارشد چہال ہوراں دا 'پیرھاں دی چھاں' پوٹھوہاری بولی دا ناول اے۔ ایہہ اک معاشرتی رومانی لکھت اے۔ دلشاد کلانچوی دا سارے سگن سہاگڑے وی معاشرتی تے مقصدی ناول اے۔

1992ء وچ دو ناول سجاد حیدر دا 'چتر باغ' تے نذر حسین جانی دا 'سنبان' چھاپے چڑھیا۔ چتر باغ اک خاص ویلے دی دس پاندا اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ 'سنبان' ساڈھے پنڈ و سبب دی عکاسی کردا اے۔ ایس کر کے ایہہ اک ویسی ناول اے۔

1994ء وچ ست (7) ناول چھاپے چڑھے۔ احسان باجوہ دا ناول 'لہورنگی سویر پنڈو' راتل دے حوالے ال ایلیا گیا اے۔ ایہہ اک ویسی ناول اے۔ صابر رضا دا ناول 'دور درازے لوک دور ہتلاں دی عکاسی کردا اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ راہی گبول دا 'بھاگ سہاگ' معاشرتی رومانی لکھت اے۔ ایاس گھسن دا 'پرانا پنڈ' اک معاشرتی ناول اے۔ اوہناں دا ناول 'مٹی و اجاں مار دی' اک ہڈ بیتی اے۔ فرزند علی دا 'اک چونڈی لون دی' اک پرولتاری ناول اے احمد سلیم دا ناول 'تتلیاں تے ٹینک' اک خیالاں دا ناول اے۔

1995ء چار (4) ناول چھپے۔ بابو جاوید گرجا کھی دا ناول 'اپنی وتی' علامتی ناول اے حسین شاہد دا ناول 'ڈراکل' Novel by ideas اے۔ سردار خاں دا ناول 'کچی سڑک' ویسی ناول اے۔ فرزند علی دا ناول 'بھھل' اک پرولتاری ناول اے۔

1996ء وچ فخر زمان دا ناول 'کمذات' چھاپے چڑھیا۔ ایہہ اک سیاسی تے علامتی ناول اے۔

1997ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ منشاء یاد دا 'نانواں نانواں تارا' اک معاشرتی ناول اے۔ اقبال بانو دا ناول 'سناول موڑ مہاراں' اک رومانی تے مقصدی لکھت اے۔

1999ء وچ تن ناول چھپے۔ جمیل پال دا 'عذاب دن عذاب راتاں' اک ہڈ بیتی ناول اے۔ میر تنہا یوسفی دا 'تریہ' اک نفسیاتی لکھت اے۔ زاہد حسن دا ناول 'عشق لتاڑے آدمی' اک ویسی ناول اے۔

2000ء وچ چار ناول چھاپے چڑھے۔ ستار طاردا ناول 'سیر پکا دل' اک مقصدی ناول اے۔ جمشید کلا نچوی دا 'جھوکاں تھیں آباد' اک رومانی مقصدی ناول اے۔ انور چوہدری دا ناول 'سازگا' اک سیاسی ناول اے۔ میر تنہا یونگی دا ناول 'اک سمندر یار' اک عصری ناول اے۔

2001ء وچ دو ناول چھاپے چڑھے۔ علی اختر دا ناول 'وتھاں سفنے کیرے' اک معاشرتی ناول اے۔ افضل احسن رندھاوا دا 'پندھ' اک رومانی تے معاشرتی ناول اے۔

2002ء وچ دو ناول چھپے۔ میر تنہا یونگی دا ناول 'کھدو' اک اتہاسک ناول اے، ارشد چہال دا ناول 'کوکن بیر' پوٹھوہاری بولی دا معاشرتی ناول اے۔ ایس وچ شہری تے پنڈو دونویں رہیتلاں دی عکاسی کیتی اے۔

2003ء وچ تن ناول چھاپے چڑھے۔ ایاس گھمن دے ناول 'گینڈے گل گلاواں تے چاچا چکری' دونویں بال ناول نیں۔ عذرا وقار دا ناول 'باگاں والے راہ' اک ہڈ بیتی اے۔

1. چیزھاں دی چھاں

لکھاری: ارشد چھاں
چھپن ورہا: 1991ء

پبلشرز: اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ
صفحے: 414 باب: 25

ارشد چھاں ہوراں دا ناول چیزھاں دی چھاں پوٹھوہاری لہہ دا ناول اے۔ ناول دے کردار فیروز تے مہرین بنیادی کردار نہیں۔ باقی دے سارے کردار ثانوی کردار نہیں جیہڑے ویلے ویلے نال کہانی وچ شامل ہوندے رہندے نہیں۔ مہرین تے فیروز دی ملاقات اوس ویلے ہوندی اے جدوں مہرین اپنی سوتیلی ماں دے بھراں دیاں بدتمیزیاں توں تنگ آکے اک دن اپنا گھر چھڈ دیندی اے۔ اک انجانی منزل دی تلاش وچ اوہ اجے کمرے نماں گھر دے آگے آکے کھڑی ہو جاندی اے جہدا جنڈرا ہتھ لان نال ای کھل جاندا اے۔ مہرین آپ مہارے ای کمرے وچ چلی جاندی اے۔ اوس کمرے وچ تھوڑا جیہا سامان تے کتاباں ہوندیاں نیں۔ کمرے دی حالت توں گھر والے دی مالی حیثیت دا پتہ چلدا اسی۔ مہرین جیہڑی بارش وچ بھجدی آندی اے کپڑے بدل کے اوتھے لیٹ جاندی اے۔ فیروز اک پرانی کڑی نوں اپنے کمرے وچ ویکھ کے پریشان ہو جاندا اے۔ مہرین وی جھجک رہی سی۔ اوہ فیروز نوں دسدی اے کہ اوہ مجبوراً اوتھے پناہ لین آئی تے صبح ایہہ پناہ گاہ چھڈ دے گی۔ فیروز جیہڑا اک احساس دل شاعر ہوندا اے جلدی ای سمجھ جاندا اے کہ ایہہ ملوک جیہی کڑی حالات دی ماری ہوئی اے۔ اوہ اوس نال شریفانہ برتاؤ کردا اے۔ اوس نوں ایہہ وی خیال آندا اے کہ ایہہ شریف کڑی ایہہ ٹھکانہ چھڈ کے کسی مصیبت وچ نہ پے جائے۔

فیروز اچن چیت مہرین نال شادی کرن دا فیصلہ کر لیندا اے۔ اپنے دوست راجہ دی مدد نال مہرین نال نکاح کر لیندا اے۔ راجہ تے اوہدی بیوی اوہناں دی مدد کردی اے۔ اوتھے ناول کارنے اک کردار غلام محمد عرف بدھو دا ذکر وی کردا اے۔ ایہہ نکاح دے مرحلے وچ ایہناں دی مدد کردا اے۔ ایس دا تکیہ کلام ایہہ کوئی وڈا مسئلہ نہیں، محفل نوں ہمیشہ خوشگوار بنا دیندا اے۔

ناول کارنے کہانی نوں خوبصورت ڈھنگ نال آگے ودھایا اے۔ مہرین تے فیروز بنی مون واسطے مانسہرے جاندے نیں۔ اوتھے شکور صاحب تے بیگم شکور اوہناں دے میزبان ہوندے نیں۔ اوہناں دی رہنمائی وچ اوہ مانسہرہ تے اوہدے اردگرد دے علاقے دی سیر کردے نیں۔ قدرت دے نظاریاں توں لطف اندوز ہوندے نیں۔ اصل وچ ایہہ 'Narrator' دا کمال ہوندا اے کہ اوہ منظر نگاری کس طرح کردا اے۔

کے بھرتا ہووے۔ تے اوس نھرے ہوئے نیلم دے شیشے وچوں بدلاں دے پرچھانویں
 انج ٹر رہے سن جیوں پردہ سیمیں تے کوئی رائلی فلم چل رہی ہووے۔ جھیل دے کنڈھے
 کنڈھے جتھے برف کھر گئی سی اوتھے بن رنگ پھرنگیاں پھلاں دے دیوے بل رہے
 سی۔“ (297)

لکھاری دی ایس تصویر کشی توں ودھ ہور کی تصویر کشی ہو سکدی اے۔

جھیل سیف الملوک تے مہرین تے فیروز دی ملاقات اک پروفیسر تے اوہدی دھی نائل ہندی
 اے۔ ایتھے پروفیسر صاحب فیروز نوں نوکری واسطے رقعہ دیندا اے۔ پروفیسر صاحب تے اوہناں دی بیٹی
 اوہناں نال چنگاویا لنگھدا اے۔

ایس خوبصورت ناول دا آغاز موضع ’کنڈ پیراں‘ توں ہو یا سی۔ فیروز نوں ایس علاقے وچ نوکری
 ملدی اے تے اوہ ایتھوں اپنی اگلی حیاتی دا آغاز کردا اے۔ فیروز تے مہرین ’کنڈ پیراں‘ اپڑدے نیں۔ فیروز
 ’کنڈ پیراں‘ دے سکول وچ ہیڈ ماسٹر لگ جاندا اے۔ کنڈ پیراں کشمیر دی دور درازی جوہ اے۔ سکول اک
 خوبصورت تھاں تے بنایا ہوندا اے۔ فیروز نوں ایہہ ویکھ کے بڑی مایوسی ہوندی اے کہ ایس سکول دے بچے
 پڑھائی لکھائی وچ دل چسپی نہیں لیندے۔ فیروز اک چنگی فطرت دا انسان سی اوہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ ایہناں
 بچیاں وچ علم دی چاہت دا بیج بو کے چھڈے گا۔ سکول دے ماسٹر صاحب طالب علماں تے علاقے بارے
 مکمل جانکاری دیندا اے۔ اوہ دسدے نیں کہ ایہہ طالب علم مالی طور تے اتنے مضبوط نہیں ایس کر کے اوہ
 پڑھن دی بجائے کھیتاں وچ کم کردے نیں۔ ایس علاقے دا سب توں وڈھا ناسور پیر ہوندا اے۔ جیہڑا ایہہ
 نہیں چاند اسی کہ علم دی روشنی ایس علاقے دے لوکاں تک پہنچے۔ فیروز تے مہرین دی رہائش دا مسئلہ سی۔ اوہ
 دونویں جی ایس جوہ دا اجیہا گھر پسند کردے نیں۔ جہدے بارے عجیب و غریب کہانیاں مشہور سی۔ ایہہ با بے
 سفینے دا گھر سی۔ جس نوں باہر دیاں چیزاں نے ماردتا سی۔ ساریاں دے منع کرن دے باوجود اوہ دونویں
 اوتھے رہن لگ پیندے نیں۔ پیر اوہناں دے ایس تل توں اوہناں دے ہور خلاف ہو جاندا اے۔ اوہناں
 نوں آنے تنگ کردا اے۔ ’چن پیر دی مخالف دے باوجود فیروز تے مہرین اپنے ارادے دے کچے رہندے
 نیں۔ اوس علاقے داسر دار تے اوہدی دھی شیریں وی اوہناں دا ساتھ دیندے نیں۔

ایتھے لکھاری کہانی وچ اک ہور موڑ لیاندا اے۔ اک ہور رومانی کہانی شروع ہو جاندی اے۔ سردار

دی دھی 'شیریں' تے 'فیروز' اک دو بے وچ دل چسپی لین لگ پندے نیں پر مہرین بڑی عقل مندی نال ایس تے قابو پالیندی اے۔ شیریں دارشتہ 'چن پیر' دے ساتھی 'مناں شاہ' نال ہو جاندا اے ایس طراں 'چن پیر' دا سجا ہتھ اوس توں علیحدہ ہو جاندا اے۔ 'مہرین' دی عقل مندی نال 'چن پیر' دی طاقت گھٹ جاندی اے۔ دوسرے پاسے اوہ اپنا گھروں بچالیندی اے۔ 'مناں شاہ' تے شیریں دا ویاہ ہو جاندا اے، اک موقع تے 'چن پیر' اپنی دشمنی مہرین نوں چک کے کڈھدا اے۔ 'مناں شاہ' اپنی منہ بولی بہن نوں موقع تے پہنچ کے بچالیندا اے، لکھاری نے ناول وچ اصلاحی تے مقصدی پکھوی دیا اے۔ کشمیری ایس سر زمین وچ 'فیروز' تے مہرین اپنے حسن سلوک نال محبت و ایثار دے بیج ایسا رخیو وچ بوندے نیں۔ لوکائی وچ اوہناں دی عزت و دھ جاندی اے۔ 'چن پیر' لوکائی سامنے expose ہو جاندا اے۔ ایس کہانی دا انت کہانی دے ملوک تے سوہنے کردار مہرین دی جان دی قربانی دے کے ہوندا اے۔ 'چن پیر' دے بندے مہرین نوں مار دیندے نیں۔ خود 'چن پیر' 'مناں شاہ' دیاں گولیاں دانٹا نہ بن جاندا اے۔ اخیر وچ 'چن پیر' دی اصلیت وی لوکاں تے کھل جاندی اے۔ لکھاری اوس دی اصلیت اس طرح بیان کردا اے:-

”اوس جوہ دیاں لوکاں دیاں اکھاں چوفاڑ کھلیاں رہ گیاں جدوں اوہناں نیں سائمی کندھ والی الماری وچ کالی مانا دی مورتی دے گل وچ پنے ہوئے بحرے پھل ویکھے۔ اج تے اوس جوہ دے لوکاں نوں مڑ مڑ کے اپنے آپ اتے وٹ چڑھ رہیا سی کہ اوہ ورہیاں توں کدھے پچھے لگڑ رہے سی۔“ (298)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا سا ریا گیا اے۔ 'چیرٹھاں دی چھاں' پنجابی ادب وچ لکھے گئے صحت مند ناولاں چو اک اے۔ ناول پڑھدیاں ہو یاں کدی وی اوہدے پھیلاؤ توں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی۔ سگوں اگاہا توں اگاہا پڑھن دی تمنا و دھدی اے۔ ایہہ کسے وی ناول دے کامیاب ہون دی نشانی اے۔ انعام الحق جاوید چیرٹھاں دی چھاں دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”چیرٹھاں دی چھاں کا کیوس بڑا وسیع ہے۔ لیکن کرداروں کو زیادہ پھیلا یا نہیں گیا۔ ناول نکار کرداروں کی نفسیات کو سمجھانے اور بیان کرنے میں کامیاب رہا ہے۔ ہر کردار کا مکالمہ اس کی عمر، تعلیم، تجربے اور حیثیت کو نگاہ میں رکھ کر لکھا گیا ہے۔“ (299)

'چیرٹھاں دی چھاں' اک قابل تعریف کوشش اے۔ عبید اللہ بیگ نے ایس بارے کجھ اسطراں اپنی

رائے نال نوازیایا اے:-

”چیزِ حیاں دی چھاں اک ایسا ہر ابھرا اور وادی کشمیر کے پھلوں پھولوں کی خوشبوں سے رچا پہاڑی چشموں اور تیز رفتارندیوں کے بہاؤ کی نغسگی سے کو بختا ہوا ناول ہے۔ جس میں ماحول کی بھرپور رنگین عکاسی کے ساتھ، پہاڑی دیہاتوں کے عوام کے دلوں کی دھڑکن بھی صاف سنائی دیتی ہے۔ خوبصورت مناظر تو سب کی ہی توجہ حاصل کر لیتے ہیں۔ خوبصورت پردوں کے پیچھے چھپے ہوئے زخموں اور ناسوروں کی نشاندہی ارشد چہال جیسے ادیبوں کا ہی کام ہے۔“ (300)

’منشایاؤ نے ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ ایس طرح کر دے نیں:-
 ”جہلم دریا پنجاب دے دریاواں وچوں اک وڈھا لماں تے سرکڈھواں دریا اے۔ اوہدے کنڈھیاں اتے کئی طراں دیاں ریتلاں دے پھل کھڑے دے نیں تے اوہدے وچ نیلم تے کنہارتوں اڈھور کئی دریا، ندی تے نالے شامل نیں۔“ چیزِ حیاں دی چھاں پڑھدیاں ہو یاں مینوں لگا، ایہہ اک ہور بھری ندی اے۔ ٹھنڈے مٹھے تے نزول پانی نال موئہ بھری ہوئی، جیہڑی پنجابی زبان تے ادب دے دریا وچ آری اے۔ کئے ای نویں لفظ، محاورے تے اکھان جہلم دے پانیاں اتے تردے ہوئے ساڈے تیکر اپڑے نیں تے انج لگا اے۔ جنویں پنجابی زبان ہور اے ہو گئی ہووے۔ جنویں دریاواں دے پانیاں وچ واہا ہو گیا ہووے۔“ (301)

محمد آصف ہوراں نے ناول دا ویروا اس طرح کیتا اے:

”چیزِ حیاں دی چھاں وچ مینوں دو وڈھے گن نظر آئے نیں۔ اک ناں لکھن دا ڈھنگ اسلوب بیان جو کہ بہت من کچھواں اے۔ دو جا ایہہ کہ ارشد چہال ہوراں ڈھیر ساری اجہی لفظاں ورتی اے جیہڑی مرکزی پنجاب وچ نہیں ورتیندی۔ انج ارشد چہال ہوراں نے پنجابی زبان نوں مالامال کرن ول لاگھ پئی اے۔“ (302)

سجاد حیدر ساڈھے منے پر منے ادیب تے دانشور نیں اوہناں ایس خوبصورت لکھت نوں خوبصورت

لفظاں نال سراہیا اے:

”چیزِ حیاں دی چھاں“ پیشہ بڑی کوہڑی نیند آوندی اے پر نیندر تے خمار وچ فرق ہوندا اے۔ مرزا جٹ چند دی چہال تھلے ستا رہیا تے صاحبان توں نائل ہو گیا۔ اٹھاویں صدی دے انگریز شاعر تھامس مور نے نیند وچ اک وچرچ سفنا ویکھیا۔ ایس سفنے نوں ’لالہ رخ‘

وچ ڈھال کے اوہنے درد ونداں دے دل کٹ لئے۔ میں جدوں ایہہ ناول چھوہیا تے میں
وی چیزھیاں دی چھانویں نرم ساوے گھاہ اتے سوں گیا تے انج لگا جویں سفنے وچ ای
مہرین، فیروز، سیریں، سردار حیات، مستان شاہ تے پیر گلاب ویکھیا۔ پر جدوں بن اپنے
آپ وچ آیا تے وادی تے سنہری دھپ چمک رہی سی تے ہمیر اتھانواں پھڈ گیا سی۔ ہر
پاسے روشنی ای روشنی سی۔ تے فیروز بھلا اپنی روشنی وچ کون سوسکدا اے۔ میں وی اٹھ بیٹھا
تے وادی توں تھلے ڈھلے آیا۔“ (303)

پروین ملک نے ایس ناول دا ذکر ایہناں لفظاں وچ کیتا اے:-

”ایس ناول وچ ارشد چہال ہوراں بڑی سونی تے نزول زبان ورتی اے۔ چیزھاں دی
چھاں وورگی خوشبو آئی۔ ٹھنڈی تے سلگھنی ایہہ بہت چنگی گل اے۔ جوگھاں وچ لکھیاں
ہوئیاں زباناں تے ثقافت دے رنگ، ست رنگی پینگ و انگوں ادب دے اسمان تے نظر آن
لگ پین گے۔“ (304)

چیزھاں دی چھاں اک ایوارڈ یافتہ ناول اے۔ ایس کر کے ایس نوں پنجابی ناولاں وچ اک خاص
تھاں حاصل اے۔

2. سارے سگن سہاگڑے

لکھاری: دلشاد کلانچوی

چھپن ورہا: 1991ء

پبلشرز: بہا پور، اکادمی سرائیکی ادب

صفحے: 303

باب: 43

ناول دی کہانی اک کڑی ’فوزیہ‘ دے اردگر گھمدی اے۔ ’فوزیہ‘ کریم بخش دی اکلوتھی دھی اے۔
اوپدی ماں ’عائشا‘ نوں اوس کلی کلی دھی نال ڈاڈھا پیار ہوندا اے۔ فوزیہ دی تربیت چنگے ڈھنگ نال
ہوندی۔ شروع دی پڑھائی ’میچی مانی‘ کول ہوندی اے۔ ناول کارمیچی دے حوالے نال لکھدا اے:
”میچی دے نزدیک علم ہک نور ہا، ہک سوجھلا ہا، ایس جہان کیتے وی، تے اگلے جہان
کیتے۔“ (305)

فوزیہ بڑے شوق نال پڑھدی اے۔ اوہدے تے خدا دی خاص رحمت ہوندی اے۔ اللہ تعالیٰ اوس
نووں شکل وی سونڑیں دتی تے عقل وی سونڑی دتی سی۔ اوس دی چاچی ’فاطمہ‘ تے چاچا اوس نوں اپنے بیٹے
فیروز واسطے منگ لیندے نیں۔ ایہہ پنڈور ہنسل دی کہانی اے۔ ایس وچ چھوٹے بچیاں نوں بچپن توں منگ

لیندے نہیں۔ فوزیہ نوں پڑھن داشوق سی تے فیروزاک لاپرواہ چھوہیری سی۔ فوزیہ وڈھی ہوندی اے تے اوس داماسٹر اوس دی علم نال محبت ویکھ کے اوس نوں شہر بہاولپور لے جاندا اے تاں جے اوہ اوتھے مزید پڑھ کے اوس دے ماسٹر دا اوس نوں بہاولپور لے کے جان دا اک ہور مقصد وی سی۔ کہ اوہدی شادی اپنے پتر اکبر نال کرنا چاہندا سی۔ فوزیہ دا مقصد صرف تے صرف تعلیم حاصل کرنا سی۔ پڑھائی دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:

”جو فوزیہ کوں ہوشیار تے پڑھائی وچ تیز ڈیکھ تے ساریاں استانیاں اوکوں پیار کیندے

ہن۔ تے اوندی پڑھائی دا بہوں خیال رکھیندے ہن۔ کیوں جو ہال پڑھائی داشوق

رکھیندا ہووے تاں استادان کوں وی شوق تھیندے جو اوکوں پڑھاوون تے خوب

پڑھاوون۔“ (306)

ناول کاراگے چل کے وی کڑیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔ ’فوزیہ‘ دے روپ وچ اوس نے کڑیاں نوں معاشرے وچ اک خاص اہمیت دلان دی کوشش کیتی اے۔ فوزیہ دی پڑھائی جاری رہندی اے۔ اوس دی شکل صورت سونہڑی سی ایس کر کے کوئی لوکی اوس دا رشتہ منگ دے نہیں۔ اوس دی ماسی دا پتر اکبر اوس تے اپنی چاہت دا اظہار کردا اے۔ اوہ کڑی سمجھداری نال ماسی دے گھر رہندیاں وی اکبر نوں طریقے نال نال دی اے سگوں ویلا آن تے اپنی ماسی نال رل کے اوس داویاہ وی کردیندی اے۔

’فوزیہ‘ دل لگا کے پڑھدی اے تے بی۔ اے کر لیندی۔ ایس دوران اوس دی ماسی دے پتر اکبر دا سالانہ اوس نوں اظہار محبت کردار ہندا اے۔ فوزیہ شہر صرف تے صرف پڑھائی واسطے آئی سی۔ اوہ بی۔ اے کرن توں بعد اپنی وستی واپس ٹر جاندی اے۔ اوتھے اوہ وستی دے سکول وچ پڑھانندی اے۔ اوہ چاہندی سی کہ اوہ دھے علاقے دیاں بچیاں پڑھ کے سمجھدار ہو جان۔ ناول دی تخلیق وچ ناول کار دا اک مقصد ایہہ وی سی کہ اوہ بچیاں دی تعلیم تے زور دیندا اے۔ فوزیہ نوں اپنے تعلیمی ادارے دی بڑھوتی واسطے افسر اعلیٰ نال وی لڑنا جھڑنا پیندا اے اخیر اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جانندی اے۔

دھیاں کڈھیاں وی چنگیاں ہون ماپیا نوں اوہناں دے وہیا دی چنتا لگی رہندی اے۔ بہت سارے مرحلیاں توں گذرن توں بعد فوزیہ دی شادی فیروز نال طے ہو جانندی اے۔ حالانکہ فیروز اوس جتنا پڑھیا لکھیا نہیں سی۔ فوزیہ اپنی بچپن دی منگ نوں ایس کر کے وی قبول کر لیندی اے تاں جے اپنی وستی وچ رہ کے اوہ اپنے علاقے دے لوکاں دی خدمت کر سکے۔ ویہا توں بعد اوہ فیروز نوں وی پڑھانندی اے۔ فیروز

وی فلاحی کم وچ اوس دا ہتھوٹا نندا اے۔ فیر اوہ علاقے وچ انکیشن لڑ کے سیاست وچ حصہ لیندا اے۔
 ناول کار نے ایس ناول وچ اک پڑھی لکھی کڑی نوں اتنا بہادر، طاقتور تے دلیر دکھایا اے کہ اوہ اپنی
 وستی دے نمبر دار عالم شیر دے پتر اسلم دا مقابلہ کردی اے۔ 'عالم شیر' دے رعب دبد بے پٹھ نہیں آندی اے۔
 ایہہ خود اعتمادی وی تعلیم دی دتی ہوندی اے۔ ناول کار نے ناول دے اخیر وچ اپنے خیالاں دا اظہار کجھ
 اسطرح کیتا اے:

”سچ پچھو تاں فوزیہ آپرئیں ویسب دے اندھیاریاں وچ سو جھلے دی علامت بن گئی بھی۔ او
 مستقل مزاجی، ہمت تے آہر دی سجان ہی!! تے ویسب دیاں نینگریں کیتے نقش قدم ہی!!!
 تاں جو اوہ دے اتے تڑے، اپرئیں پیارے وطن پاکستان کوں تعلیم، ترقی، امن تے سکھ دے
 سو جھلیاں دے چندر چار چو فیر لادن تے لا ڈکھالن!“ (307)

ناول کار اصل وچ کرداراں کولوں اپنے خیال دا اظہار کروا نندا اے۔ دلشاد کلا نچوی ہوری اپنی سوچ
 دے لحاظ نال اک حب وطن تے اصلاحی ناول کار نہیں اوہناں اک مقصد نوں مکھ رکھ کے ناول تخلیق کیتا اے۔
 اوہ 'منڈھ والی گالھ' وی لکھدے نیں:

”میں کوشش کیتی ہے جو جو یں میڈے ناول دے کردار بن، جو نظریات رکھیندن، جیوں
 سوچنیدن، بس انھاں کول ناول وچ پورے دے پورے گھن آواں، پڑھن والیاں دے
 اکوں انھاں دی زندگی دا پورا نقش چھک ڈیواں، اساڈے ویسب وچ طبقاتی تقسیم ضرور ہے
 تے کڈوک وی آندی پئی ہے۔ چھوٹا وڈا، امیر غریب، زمیندار تے مزارع، نمبردار تے
 رنایا، جٹ تے کمیں، شریف تے بد معاش وغیرہ وغیرہ، ایہہ طبقات کوئی نوں کوئے
 نہیں۔“ (308)

دلشاد کلا نچوی ہوراں دا ناول کافی موکلا اے۔ اوہناں مقامی راجل دے حوالے نال چنگی تکنیک نال
 اس ناول نوں اساریا اے۔ ناول نوں مختلف سرناویاں پٹھ وٹھیا ہو یا اے۔ ناول وچ جمالیاتی تے رومانی کچھ
 وی اے۔ تعویزاں تے ہور غلط رسماں رواجوں دی ننڈیا کیتی اے۔ وطن نال محبت دا اظہار وی ملدا اے۔ اوہ
 معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندے نیں۔ سب توں وڈھی گل کے اوہ کڑیاں دی تعلیم نوں بڑی اہمیت
 دیندے نیں۔ ناول دی تلاش دے سلسلے وچ اوہناں دی دھی 'مسرت کلا نچوی' ہوراں نال گل ہوئی تے
 اوہناں دیاں لکھن دی حد تک نہیں اوہ عملی طور تے وی دھیاں نوں پتراں تے اہمیت دیندے سی۔ اوہناں

دی دھی مسرت کلا نچوی اک منی پر منی لکھاری نیس۔ تے کالج وچ پڑھان دیاں نیس۔
 ناول نوں اک مقصد سامنے رکھ کے لکھیا گیا اے۔ ناول دی زبان وچ سرائیکی بولی توں علاوہ اردو
 دی ملاوٹ وی اے۔ ایس کر کے زبان عام فہم وی ہو گئی اے۔ زبان نگر تے سوہنی ورتی اے۔ ایہہ سرائیکی بولی
 دی اک چنگی لکھت اے۔

3. سخنان

لکھاری: نذر حسین جانی

چھپن ورہا: 1992ء

پبلشرز: لاہور، پنجابی ادبی بورڈ، پاکستان صفحے: 253 باب: 5

نذر حسین جانی، دانا ناول 'سخنان' ساڈھے ویسب نال جوڑیا ہویا اے۔ ایہ کہانی دو بھراواں دی اے۔
 ملک الہی وڈھا بھرا چنگا سبھا رکھدا اے۔ اوہدے مقابلے وچ چھوٹا بھرا 'ملک درگا ہی خاں' اتھرا، چھوٹو بھرا،
 مونہہ پٹھتے ہتھ چھٹ سی۔ اوس دے نت الاہے آندے رہندے سی۔ اوہ بڑے بھرا نال وی گستاخی نال
 بولداسی۔ لوکاں 'الہی خاں' نوں دسیا کہ 'راجو' بیہڑا اک کمی سی اوس نوں آجکل ورگا ہی خاں دا قرب حاصل اے
 ۔ 'راجو' دے وارے نیارے نیس۔ اودی قسمت اوس ن توں بدل گئی اے جس دن توں اوسدی ووہٹی 'صاحبو'
 ویاہ کے آئی اے۔ ایس قسم دیاں گلاں کرن وچ 'بولو' پیش پیش ہوندا اے۔

'ملک الہی خاں' تے 'ملک درگا ہی خاں' وچ کھچ دھرو جاری رہندی اے۔ 'ملک درگا ہی خاں' ہمیشہ
 محسوس کردا اے کہ وڈھا بھرا اوس نال زیادتی کر رہیا اے۔ 'درگا ہی خاں' دی 'راجو' تے مہربانیاں وی جاری
 رہندیاں نیس۔ 'راجو' دے اپنے ساکڑے اشاریہ نال گلاں کر دینیں۔ بولو دا ایہہ کہنا بڑے معنے رکھدا اے:

''درگا ہی خاں دے مقدر جو 'راجو' نال جڑ گئے۔۔۔۔۔ نال ای بولو نچرا ہا ساہسیا۔ مڑ بولیا
 اسان منگ کھان والے لوک اپنے سیانے نہیں ہوندے کسے تہاڈے سیانے دا کھان
 اے۔'' پچھ پنیدیاں، چولاں دے دانے وی اندر چلے جاندے نیس۔'' اللہ جانے رب دا بھانا
 کیہہ ہو گیا اے؟ نالے چھوٹے ملک ہوری وی ہتھ جھاڑ چھڈ دے ہوون گے۔۔۔۔۔
 ملک درگا ہی خاں ہوری وی جتھے پیر چا پاون او تھے خیر ہو جاندی اے نا۔۔۔۔۔ درگا ہی خاں
 راند بندہ اے جدوں ناپلی پٹھ جا بہوے، ویرھا برکت نال بھریا بھریا جا پدا

اے۔'' (309)

دیاں گلاں۔ ناول وچ دراصل کئی جگہ اک گل نوں کئی دفعہ دوہرایا گیا اے۔ اک خیال جیہڑا کہ کئی کمین تے زمینداراں وچ فرق اے اوس نوں مختلف طریقیاں نال قلم بند کیتا اے۔ بابا صوبا وی رشتیاں دی سجان تے زور دیندا اے۔ لکھاری دے ایہہ جملے دیکھو:

”تھاڈی اگلی گل وانگوں رشتے دی سجان نہ ہووے تے مڑ وی بندہ اڈھورا ای رہندا

اے۔“ (311)

ایہہ ای ناول د امرکزی خیال اے۔ اگر اسی غور کرینے تے ناول مختلف خیالاں دا اظہار اے۔ ایہناں وچ ربط نہیں اے۔ متاں عام فہم نہیں۔ ساڈھے وسیب دے تجربات دا نچوڑ نہیں۔ لکھاری دا مشاہدہ پنڈ و سو دے حوالے نال کافی وسیع اے۔ لکھاری نے مقامی زبان ورتی اے۔ کہاوتاں دا استعمال موقع دے مطابق کیتا اے۔ وارث شاہ دے کلام دے سہارے ناول نوں اگے ودھیا اے۔

ناول د امرکزی کردار ڈرگاہی خاں دے دورخ نظر آندے نہیں۔ ناول دے شروع وچ جس ڈرگاہی خاں نوں متعارف کیتا گیا اوہ فرق انسان اے ناول ختم ہون تک اوہدی اندر رھورا انسان لکھیا وکھالی دیندی اے۔ ’روپ متی‘ تے ’بہاول شیر‘ دا ہم شکل ہونا وی اک گھجی رمز اے۔ پنڈاں تھاواں دی و سو وچ ایس قسم دیاں گلاں نوں لوکی برداشت وی کر دے نہیں۔

ناول کارنے ایس ناول وچ متاں بہت دتیاں نہیں۔ سارے کردار متاں دیندے نے تے متاں سنن دے وکھالی دیندے نہیں۔ ’بابا صوبا‘، ’بابا لہنا‘، ’ڈرگاہی خاں‘، ’سجاول‘، ’شمیر‘ تے ’روپ متی‘ سب عقل دیاں پڑیاں نہیں۔ وارث شاہ دے کلام دا سہارا لے کے وی خیالاں دا اظہار کیتا گیا اے۔

ایس ناول دا تعلق ساڈھے پنجاب دے وسیب نال اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں اسی مقامی ناول کہہ سکدے آں۔ پریم چند تے Hardy دے ناول وی مقامی رنگ دے ناول نہیں۔ پنجابی ادب وچ ’احسان باجوہ‘ دا ناول ’لہورنگی سویر‘ تے ’پروفیسر سردار خاں‘ دا ناول ’پکی سڑک‘ وی اس طرح دی و سو دی تصویر کچھ دے نہیں۔

4. چیرباغ

چھپن ورہا: 1992ء

لکھاری: سجاد حیدر

باب: 17

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ صفحے: 336

سجاد حیدر دانا ناول چیترا باغ ساڈھی پنڈو و سو دی عکاسی کردا اے۔ ناول دانا نیک مراد اے۔ اوس دا تعلق اک زمیندار گھرانے نال اے۔ اوس دے پنڈ داناں بُرج اشرف اے۔

ایہہ نکا جیہا پنڈ کھمالہ ریلوے سٹیشن توں لہندے پاسے ول اے۔ ایس پنڈ وچ میاں اشرف احمد دی آل اولاد رہندی اے۔ ایس خاندان دا موجودہ وڈیرا میاں علی گوہرا اے۔ ایہہ مال افسری توں ریٹائر ہو کے زمینداری نوں سنبھال دے نیس۔ ایس خاندان دی اپنے علاقے وچ بڑی قدرتے عزت اے۔ ایس خاندان دے نال جوڑے ہوئے لوکاں وچ منشی دلگیر، لالہ سلطان مانک، روشن، بے جی جی تے مراد دی ووہٹی زبئی۔ ایہناں دی رحمتل خالص زمیندار گھرانے دی۔ رہن دار کھر کھاؤ بڑا باوقار اے۔ سواری واسطے فٹھرتے نال اوہدا باوردی کوچوان سی۔ اسطرح ناول کاراچے زمینداراں دی حیاتی دی تصویر دکھاندا اے۔

ناول کارنے اپنی دس دے حوالے نال اپنے علاقے وچ ہون والے سخی سروردے عرس تے روانہ ہون والے جلوس دا حال وی تفصیلاً لکھیا اے۔ مراد دا ٹبر عرس تے جان والیاں دا ساتھ جاندا اے۔ لکھاری نے کئی کئی تفصیل وی لکھی اے۔ بانس تے دوپٹہ پنن دی رسم وی اے۔ بال دی خواہش کرن والے کھڈونے وی بندھ دے نیس پر مراد سبز رنگ دا بال پوانٹ بندھ دا۔ بال پوانٹ ویکھ کے سارے ہس دے نیس۔ ایس موقع تے میاں صاحب آکھیا:۔

”انگلیاں زمانیاں وچ بل دے نال نال قلم وی پر دھان ہووے گا۔ دعا کرو پچھ قلم دا کارگر

ہووے۔“ (312)

استھھے لکھاری پرانیاں رسماں دے نال نال مستقبل وچ قلم دی اہمیت بارے دسد اے۔

مردا تے اوہدا ٹبر چیترا وچ سخی سروردے مزار تے وی حاضری دین جاندا اے۔ ناول کار نے سفر دا سارا حال بیان کیتا۔ سخی سروردے مزار تے ہون والی ساری کاروائی دا ذکر بڑی عقیدت نال لکھیا اے۔ استھھے پروفیسر مخدومی تے اوس دے طالب علم وی ملدے نیس۔ پروفیسر مخدومی گورنمنٹ کالج وچ فلسفے دے شعبے دے صدر سی۔ اوہناں دے نال ”سمن طاہر“، ”حسن طاہر“ تے سمن طاہر دی سہیلی ”سمن سعید“ وی ہوندی اے۔ ایہہ سارے آپس وچ گھل مل جاندا اے۔ سخی سروردے عرس دی تفصیل ناول کار نے بڑے سونے ڈھنگ نال بیان کیتی اے۔ فیر کجھ باباں وچ پروفیسر صاحب تے مولوی صاحب دی آپس دی علمی ادبی گفتگو تحریر کیتی ہوئی اے۔ مولوی صاحب علم دی اسطرح وضاحت کردے نیس:۔

”علم عام اصول وضع کرن دی تابلیت، خیال دے ادراک، تے عقلی سچائیاں دی دریافت
نوں کہیا جاندا اے۔ امام غزالی علم حاصل کرن دے عمل نوں کھوہ کدھن دے فعل نال
ملاندیاں ہو یاں لکھیا اے۔ جے لکھناں دوواں وچ کھوج داکم سانجھا اے۔“ (313)

ایس نال وچ اک بنیادی کہانی دے نال ہو روئی نکلیاں کہانیاں جوڑیاں ہو یاں نیں۔ ایہناں چوں
اک کہانی مولوی صاحب دی اے۔ اوہناں دے گھر وچ کم کرن والی کڑی نال اوہناں دے بیٹے ویاہ دی
اجازت منگی۔ پر اوہناں دی بیوی اوس نوں اجازت نہ دتی۔ اک دن اوس کڑی نوں ورد گردا ہویا۔ اوس دی
انھی ماں مولوی سمیع اللہ کولوں مدد منگن آئی۔ کہ اوہدی کڑی نوں جیپ تے اسپتال لے جان۔ مولوی سمیع اللہ
دی بیوی نے اجازت نہ دتی۔ کڑی وچاری مرجاندی اے۔ مولوی سمیع اللہ تے بہت اثر ہوندا اے۔ اوہ سب
کچھ چھڈ کے گھروں نکل آندے نیں۔ فیر اوہ ساری عمر میاں گوہر کول ای رہے۔ اوہناں دے مرن تے
اوہناں دا بیٹا سلیم آندا اے۔ مولوی سمیع اللہ اک باضمیر انسان سی۔ اوہناں علم نوں اپنی عمر گزارن دا سہارا بنایا۔
دوسری اہم کہانی میاں علی گوہر دی اے جیہڑے پکی عمرے پری خانم دی جال وچ پھنس جاندا
نیں۔ پری خانم نے چلتر تے موہ جال سی۔ میاں علی گوہر اوس نال ویاہ کروانا چاہندے سی۔ پر اوہناں دا سال
لالہ سلطان اپنی بہن بے جی دا گھرا جڑوانئیں ویکھ سکد اسی۔ اوہ پری خانم نوں غائب کروا دیندا اے۔ میاں
علی گوہر ایہہ صدمہ برداشت نہیں کردے تے خودکشی کر لیندے نیں۔ ایہہ خودکشی اوہ لاہور والے گھر وچ
کردے نیں۔ اتھے ناول کار ساڈھے زمینداراں دے اک ہوہر پکھ نوں وکھاندے نیں۔ بے جی دا کردار
ساڈھیاں وضع دارتویاں دی مورت اے۔ اوہناں دا مراد نوں ایہہ کہنا:۔

”آپنے میں نوں لے آیا اے مراد؟ ایہہ کہو جیہا شکاری میاں علی گوہر؟ کوئی ولا اپنا شکار

وی کردا اے؟“ (314)

ایدے وچ ڈوہنگی سیانپ چمپی ہونی اے۔

ناول وچ چاچے گوندل دا کردار وی اک وفادار یار دا اے۔ اوہ میاں علی گوہر دی حیاتی وچ وی تے
موت توں بعد وی یاری نبھاند نظر آندا اے۔ ”شمر“ اک آزاد خیال کڑی اے۔ اندروں باہروں اکوجہی۔ ملن
سارے فرارخ دل وی اے۔ ”زیب“ روایتی قسم دی بیوی ہوندی اے۔ اوس وچ وی اک خاص رکھ رکھاؤ ہوندا
اے۔

’روشن‘ دارشتہ نشی غلام نبی نال ہو جاندا اے۔ ’روشن‘ دا ’مراد ماہی‘ نوں اک گھجے لگاؤ دا اظہار کرنا۔ گل

کر دیا ہو یاں 'ساجی' کنا۔ 'روشن' دا ایس ٹبر نوں چاہنا۔ اوس دے کردار نوں ملوک جیہا بنا دیندا اے۔ ناول وچ پرانیاں سوچاں تے قدراں دے نال نال نویں خیالات وی ہنگر دے نیں۔ 'بے جی' دارو شن نوں ایہہ کہنا بہت وڈھا انقلاب اے۔

"من کڑیے، میرا وی میاں صاحب نال بتالی ورہے ویاہ رہیا اے تے اساں اکوں
مرادوی مرضی پچھیاں بغیر ایہہ ازیب نال ویاہ کردتا۔ پر پہلوں اسی تے بن ایہہ انج نیں
جیوں دو ڈنگرا کوکھری اتے بدھے ہوں۔" (315)

ناول دے انت تے 'میاں مراد علی' نوں پنڈ دے بے تے 'میاں اشرف احمد' تے 'میاں سخی احمد' دا دکھالی دینا۔ اوہناں دا 'میاں علی گوہر' دی موت بارے سچائی دسنا۔ فیرا وہدی مغفرت دی دعا منگن لے کہنا۔ 'میاں مراد علی' تے عجیب کیفیت طاری کر دیندا اے۔ منشی نوں جدوں اوہ دسد اے کہ اوس نوں 'میاں اشرف احمد' تے 'سخی احمد' ملے نیں۔ منشی تے روشن پریشان ہو جاندا اے۔ روشن رو پیندی اے۔ اوس دا ایہہ کہنا 'شاہ جی نوں کجھ ہو گیا تے میں مر جاں گی غلام نبی' دونوں تے سکتہ طاری کر دیندا اے۔ ناول دے اخیر وچ اک انوکھی قسم دی چاہت دا احساس ہوندا اے۔ ناول مجموعی طور تے ورہیاں پہلو دی پینڈ و وسو دے حوالے نال اساریا گیا۔ ناول دارومانی کچھ اسی نظر انداز نہیں کر سکدے۔ محمد آصف خاں پہلی گل وچ لکھدے نیں:-

"سجاد حیدر ہوراں اپنے ناول وچ اک پنڈوی زرتھل نوں انج اکیا ہے کہ ایہہ پنجاب دے
سارے پنڈاں دی کہانی بن کے رہ گئی ہے۔" (316)

ناول دی زبان رواں پنجابی اے۔ سوہنی تے نرول زبان ناول وچ سہن پیدا کردی اے۔ قاری نوں ناول پڑھدیاں اکتاہٹ محسوس نہیں ہوندی، اسی ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں:-

"سجاد حیدر دی دانش دی داودینی پیندی اے کہ اوہناں ناول نوں ڈرامے دی پر شکوہ زبان
توں بچا کے ناول نوں حقیقی رنگ وچ رنگ دتا اے۔" (317)

ایس ناول بارے انعام الحق جاوید ہوری لکھدے نیں:-

"رومانی ماحول تے حقیقت پسندانہ انداز وچ رچے گئے سجاد حیدر دے ناول 'چتر باغ' وچ
مختلف کرداروں راہیں پنجاب دا عکس پیش کیجا گیا اے۔" (318)

جیانی کامران ہوریں ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

"What is, however, characteristic of Sajjad Haider's novel

is its use of the language for the illustration of Punjabi culture. The language while becoming emotive is at times reinforced by extracts from the old sufi poets." (319)

چیترا باغ تکنیک تے زبان دے حوالے نال اک خوبصورت لکھت اے۔ اس دا تعلق ساڈھے پنجاب دے ویسب نال اے۔

5. لہورنگی سویر

لکھاری: احسان باجوہ

چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ صفحے: 366 باب: 21

لہورنگی سویر ساڈھے پنڈو ویسب دی کہانی اے۔ اوہ پرانے ویر تے قتل جیہڑے نسل در نسل چل رہے ہوندے نیں۔ ویر تے نفرت بلا وجہ تے بلا جواز انساناں دے اندر پنگر دے نیں فیرو دھ کے اوہناں نوں مرن مارن تے مجبور کر دے نیں۔ پنڈو و سو وچ جتھے زمیناں تے رقبے وراثت وچ ملدے نیں او تھے ویر تے اوس نال جڑیا بدلہ وی اولاداں نوں وراثت وچ ملدا اے۔

’لہورنگی سویر‘ دی کہانی فیروز دی کہانی اے۔ جہدی ماں، خاوند دے قتل ہون توں بعد بڑیاں اوکڑاں نال پترنوں پالدی اے۔ فیروز دے باپ داناں ’خیر دین‘ تے ماں داناں ’جیواں‘ اے۔ خاوند دے مرن توں بعد ’جیواں‘ دی حیاتی وچ اگر کوئی خوشی سی تے اوہ اوس دا پترسی۔ اوس نوں وکھ وکھ کے جیوندی اے۔ ’قادر‘ تے ’صادق‘ جیہڑے ’جیواں‘ دے قریب ای رہندے سی۔ غلط فہمی تے لوکاں دی چک وچ آکے اوس دے خاوند ’خیر دین‘ نوں قتل کردتا۔ ’جیواں‘ اپنے پتر فیروز، کولوں ایس گل نوں لکوندی اے کہ اوس دا پتر قتل ہو گیا سی۔ اوس نوں ہمیشہ دس دی اے کہ اوس دا پتر ملکوں باہر گیا ہو یا اے۔ فیروز اپنے پتر دے قاتلاں دے بچے ’شازو‘ تے حمید نال کھیڈا اے۔

ویلے دا پہیہ چلدا رہندا تے فیروز جوان ہو جاندا اے اسدے ساتھی لوہاراں دامنڈا ’انور‘ شازو تے ’حمیداں‘ وی جوان ہو جاندا اے۔ فیروز پڑھائی وچ وی اچھا ہوندا اے نالے سجا دا وی بہت چنگا ہوندا اے۔ اوس دی چنگی فطرت دا اندازہ ایستھوں لگایا جاسکدا اے کہ اک دفعہ پنڈو وچ ہڑا جاندا اے۔ تے اوہ اپنی جان دے کھیل کے اپنے پتر دے قاتل دے پتر ’حمید‘ نوں بچاندا اے۔ اوہدی ماں جدوں کہندی اے

لوک مینوں چکراں کر دے نہیں کہ تیرے پتر نے پیو دے قاتل دے منڈے دی جان بچائی۔ فیروز دا جواب سی:-

”اوہنوں ’صادق‘ دا پتر کر کے نہیں سنگوں رب دا بندہ سمجھ کے بچان لئی چھال ماری سی تے اپنے ایس کیئے دا پھل رب کولوں لینا ایس۔ بندیاں اتھے اک دو بے نوں کیہہ دینا اے ایہ تے سنگوں اگلا وی کھو بن نوں پھر دے نہیں اک دو بے کولوں۔“ (320)

اتھے اوہ فیروز بولدا اے جہدا دل کورے کاغذ و انگوں چٹا سی۔ ویرتے ویر دارستہ لوکی اوس نوں دسدے نہیں۔ آندے جان دے اوس دے پیو دے قتل ہون دا احساس دلاندے نہیں۔ اکثر پنڈاں تھاواں تے لوکی ای اک دو بے نوں چکدے رہندے نہیں۔ ناول وچ ’فیروز‘ نوں ’شازو‘ دا پسند کرنا۔ ’شازو‘ دی سہیلی رانی دا دونواں دی وچوں بنا دسیا اے۔ ’فیروز‘ دی منگنی اوس دے چاچے عمر دین دی دھی صنغراں نال کردتی جاندی اے۔ ’فیروز‘ راضی تے نہیں ہوندا پر فیروز اپنی بیوہ ماں دی خاطر قربانی دے دیندا اے۔

لکھاری پنڈو و سوں وچ لوکاں دی فطرت دا وی چنگی طرح ویروا کردا اے۔ لوکاں دا لوکاں نوں چکاں دے کے لڑانا۔ من گھڑت گلاں اک دو بے نال منسوب کرنا۔ غلط قسم دیاں افواواں پھیلاانا۔ ’فیروز‘ جھوٹیاں گلاں دا چکالینا۔ اس طرح اک کردار ’جیرا‘ ترکھان وی سی۔ اوہ کدی شازو تے فیروز دا آپس وچ چکر ساند تے کدی ’صادق‘ نوں چکدا کے ’فیروز‘ اوہدے کولوں پیو دے قتل دا بدلہ لینا چاہندا اے۔ اتھے لکھاری ’فیروز‘ دی سوچ دے حوالے نال ایس گل ول قاری دی توجہ دلاند اے:-

”فیروز ڈو ہنگیاں سوچاں وچ پے گیا۔ اوہدا دل آکھن لگا پئی پتہ نہیں پنڈاں تھاواں وچ بوہتے قتل ہون دا ایہو کارن اے پئی اتھے لوک اک دو بے نوں چکنا دیندے رہندے نہیں۔ تے ’فیروز‘ جھوٹھ دے پڑاں وچوں بچ نوں لہناں اوکھا ہو جاند اے۔“ (321)

کہانی چونکہ پنڈ دی عام دسوی اے۔ ایس کر کے کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ ناول کاردا مقصد پنڈ واں دی اصلاح کرنا۔ بدلے دی بھاوناں نوں ختم کرنا اے۔ ایس کر کے سدھ پدھرے انداز وچ اگے ودھدی اے۔ ’شازو‘ دی منگنی خالہ دے پتر ’کمال‘ نال ہو جاندی اے۔ شازو دے دل وچ ’فیروز‘ وسدا اے۔ ’فیروز‘ نوں اپنی ان پڑھ منگیترا دا پہننا تے چلنا پھرنا پسند نہیں ہوندا۔ سارے اپنی اپنی اوکھڑ وچ پھنسنے ہوندے نہیں۔ اچانک لکھاری اپنے پھیلائے ہوئے مسئلیاں نوں سمیٹن دی کوشش کردا اے۔ ’فیروز‘ دی منگیترا ’صنغراں‘ دا چکر ’کالو‘ نال جان بچھ کے چلایا جاند اے۔ اتھے پنڈاں وچ رہن والیاں دی گھجیاں شرارتاں دا پتہ چلدا

اے۔ ایس پنڈ دی حنیفاں اوہ ای کردار ادا کردی اے۔ جیہڑا کردار مٹھی نائن نے ہیر وارث شاہ وچ کیتا سی۔ او تھے مٹھی نائن دا گھر پتن بن دا اے۔ اتھے حنیفاں دا گھر پتن بن دا اے۔ شریف کنجاہی اپنے مضمون 'وارث شاہ دا پنجاب وچ لکھدے نیں:-

اوہناں گلاں نوں اسی جان جاندے ہاں جے اوس ویلے دی 'غرضان' والیاں نوں ٹھاہراں
 لہجہ ای جانیاں سن تے اوہ نام طور تے نائیاں دے گھر ہوندے سن۔ شاید اس کر کے جے
 نائی آپوں نام طور تے جمان کرن باہر ڈیرے ڈیرے بھوندے رہندے سن تے گھر لگا
 ہوندی اے۔ دو جا اوہناں دے گھر والیاں دے بہانے آجاسکی واسی۔' (322)

وارث شاہ نے پنجاب دی وسو وچ جیہڑے کردار تے جھاتی پائی اے۔ 'مٹھی نائن' دی شکل دے کردار
 ارج وی ساڈھی پنڈ و وسو وچ ملدے نیں۔ حنیفاں نیں روپے دی خاطر 'صغراں' جیہڑی سدھڑ نوں کراہے پادتا۔
 شازو دی مٹگنی اپنے مگتیر نال ہوتے جاندی اے۔ پر اوس دے دل وچ 'فیروز' ای وسدا اے۔ فیروز وی ایسے
 اگ وچ جلد اے۔ فیروز ہر ویلے سوچاں وچ کھبیاں رہندا اے۔ اوس دی ماں اوس دی حالت توں پریشان
 رہندی اے۔ اوہ ایس پریشانی نوں دور کرنے واسطے کسے بابا کول جاندی اے۔ اتھے لکھاری نے ساڈھی
 پنڈ و وسو وچ پرکھندی بابیاں دے بارے وی دس پائی اے۔ جیہڑے ساڈھی پنڈ و وسو دے اہم کردار ہوندے
 نیں۔

اک دن فیروز عشاء و ویلے گھروں نکلداتے اوس دا نا کرا 'شازو' نال ہو جاندا اے۔ جیہڑی اوس دا
 درشن کرن واسطے گھروں نکلی سی۔ دونوں سماج تے پنڈاں وچ ہون والی دھکے شاہی دے خلاف بولدے نیں۔
 ایس ملاقات نوں بابا شیرا ویکھ لیندا اے۔ اوہ سدا توں چکاں دے کے لوکاں وچ لڑائیاں کرواندا رہندا سی۔
 دو جیاں نوں لڑا کے فائدہ خود چکدا اسی۔ اوہ جا کے 'شازو' تے 'فیروز' دی ملاقات نوں خوب ودھا کے شازو دے
 پیو 'صادق' نوں دسد اے۔ 'صادق' غصے وچ لال پیلا ہو جاندا اے۔ اوہ فیروز نوں مارن واسطے گھروں نس دا
 اے۔ شازو اوس نوں روکن دی کوشش کردی۔ اوہ اوس نوں ٹھڈا مر دا اے۔ نس کے 'فیروز' نوں بندوق دی گولی
 مارنا چاہندا اے۔ 'شازو' جھٹکا مار کے بندوق اپنی ول کھج لیندی اے۔ 'صادق' کولوں ٹر گیا رب جاندا اے۔
 'شازو' دا قتل ہو جاندا اے۔ اتھے لکھاری دا اصلاحی پکھ سامنے آوندا اے:-

'ایہہ اک شازو دا قتل نہیں انسانیت دا قتل اے۔ آپوں مر کے لوکاں نوں بچان والے لگھت

جم دے نیں۔ شازومینوں تیرے تے کوئی گلہ نہیں۔ توں اپنا وعدہ پورا کردتا۔ فیروز روئیاں

ہویاں شازوڈاسراپٹی جھولی وچ رکھ لیندا اے۔“ (323)

ایس واقعے نوں ویکھ کے بابے شیرے دا ضمیر جاگ اٹھدا اے۔ اوہ اپنا گناہ Confess کردا

اے۔ اوس دے مونہوں فوراً نکلد اے:-

”اوہ صادتا۔۔۔ اوہ صادتا۔۔۔ میریاں اکھاں آج کھلیاں نے۔ ایس کڑی دا تامل

میں آں۔۔۔ اوئے آ لے بندوق تے مینوں کوئی ماراوئے۔“ بابے شیرے نے بندوق پھڑ

کے صادق نوں پھڑاندیاں ہویاں آکھیا۔۔۔ اوہ ویکھنا کیہہ ایس اوئے۔۔۔ میں تامل

آں۔۔۔ خیردین دا تامل میں ساں تے ایس کڑی دا قتل وی میں کرویا اے۔“ (324)

ایس توں بعد بابا شیرا پاگل ہو جاندا اے۔ اتھے احسان باجوه دا ایہہ ناول اپنے انجام نوں چھو لیندا

اے۔ اوہناں پنڈو وچ رہن والیاں دی اصلاح کیتی اے۔ احسان باجوه اپنے ولوں آج لکھدے نیں:-

”انسانی حیاتی اک رویے دی چھاویں اگے ودھدی اے۔ رویے دے گھاڑو ہر انسانی

وسیب وچ چالوورتوں دیہاج، رسماں ریتاں تے ویلے نال اسریاں قدریاں ہوندیاں نیں۔

جہاں نوں ہر ویب دے لوک اک ان لکھے قتون دی شکل وچ قبول کر لیندے

نیں۔“ (325)

احسان باجوه ہوراں جیہڑے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ اوہ ساڈھی پنڈو وچ متل دے Taboos

بارے اے۔ پنڈاں والیاں دے اصول اپنے ہی بنائے ہوئے ہوندے نیں جیہڑے اوہ اپنے اوپر خودای لاگو

کردے نیں۔ ’لہورنگی سویر‘ اس دامنبہ بولد اثبوت اے۔ ناول دی کہانی سدھ پدھری اے۔ قتل، ویرتے

بدلہ۔ کہانی اساری چنگلی گئی اے۔ سب توں وڈھی ایس ناول دی خصوصیت کہ کہانی زیادہ تر

Dialogues تے مشتمل اے۔ چھوٹے چھوٹے مکالمے جیہڑے کردار آپس وچ بولدے رہندے نیں۔

مکالمے صاف ستھرے تے عام فہم نیں۔ ناول دی زبان با محاورہ اے۔ کہاوتیاں دا استعمال بے دریغ کیتا

اے۔ ساڈھی پنڈو وچ جیہڑی زبان ورتی جاندی اے اوس نوں بڑھے کھلے ڈھلے انداز وچ ورتیا اے۔ گفتگو

دا Style وی ساڈھے پنڈو وچ متل دا اے۔

6. دوروراڈے

چھپن ورہا: 1994، 2005

لکھاری: صابر رضا

نہیں۔ اتھے اوس دی گل کتھ قابل غور اے۔

”راہیلہ مراد میں خواتین نال کدے اختلاف کرن دا رسک نہیں لیا پر ساڈھی یورپی معاشرت دی بڑی تلخ حقیقت ایہہ وے کہ اتھے ہر بندے نوں اپنی صلیب اپنے موڈھیاں تے آپ ای چکنی پیندی اے۔ اتھے کوئی فرد کسے دو بے لئی کجھ وی کر سکن دی پوزیشن وچ نہیں بند ا۔ فیر راہیلہ مراد اک دو بے دا کھد و پھول جان دا کیہہ مطلب؟“ (327)

ایہہ ناول کرا داراں توں علاوہ مکالمیاں تے وی اساریا گیا اے۔ امرجیت سنگھ وی انگلینڈ وچ رہندا اے۔ پنجابی دا شاعر وی اے تے پنجابی زبان نال محبت دی وجہ نال پنجابی زبان دی بھلائی وی چاہندا اے۔ ناول کار امرجیت ڈھلوں دے حوالے نال لکھدا اے:

”در حقیقت دوہرے معیار دی دوہری زندگی گزارنا ہی اوہدا بنیا دی مسئلہ اے۔ اوہ لندن وچ رہیا اے پر اوہدی اخلاقیات جلدھر دی اے۔ اوہدا پاپا سپورٹ برطانوی اے پر اوہ اپنے آپ نوں پنجابی پوز کرن وچ بڑا فخر محسوس کردا اے۔ آئرش ریپبلکن آرسی دی جدوجہد نوں غیر آئینی، غیر اخلاقی تے دہشت پسندانہ آکھدا اے۔ دو بے پاسے راج کرو کا خالصہ دے نعرے پیشہ آزادی لئی کم کرن والیاں تنظیمیں لئی فنڈ زوی پروانڈ کردا اے۔ ایس دوغلے پن نے اوہنوں فکری طرز تے بڑا کنفیوژ کیا ہویا اے۔ تے ایہہ سارے کنفیوژن تے اپنی پوزیشن وچ ہون دا ادراک اوہدے وچوں نکلیں دی راہ لہسن دی خواہش بنیادی طور تے ایس ساری تخلیق کاری دا محرک ہے۔“ (328)

امرجیت ڈھلوں دی شخصیت دا تجربہ ایہناں سطراں راہیں ہو جاندا اے۔ انگلینڈ وچ رہنے والیاں دے اپنے مسائل سی۔ اشجد خاں اپنی پوزیشن تے رکھ رکھاؤ دی وجہ نال اوٹھے پردیس وچ اپنی تھاں بنا کے رہندا اے۔ اوہ مصروف تے سارے ہفتہ رہندا پر انگلینڈ وچ اوس دے ویک اینڈ دے حوالے نال لکھاری لکھدا اے:-

”ویک اینڈ اوہدے لئی زہنی تے جسمانی طور تے آون والے ہفتے دی وی ٹینشن تے تھکیواں کٹھن لئی اپنے آپ نوں تیار کرن داناں سی۔ ایہہ تیاری عام طور تے اک لمی نیندر لین پچوں اپنے بے تکلف دوستاں نال مل ملا کے شاعری دیاں کتاباں تے نظر پھیر کے ناقب نال فون تے گل بات کر کے تے اپنی فیملی نوں آؤٹنگ لئی کسی لمی ڈرائیو تے لے کے جا کے کردا۔“ (329)

انگلینڈ وچ تیسرا اہم کردار راحیلہ مراد اے۔ جیہڑی اپنے پیو نال برطانیہ وچ رہندی اے۔ اوس دا پیو اپنی مالی مجبوریاں دی وجہ نال بمبئی فلم انڈسٹری چھوڑ کے برطانیہ آوندا اے۔ راحیلہ مراد برطانیہ دی جم پل اے۔ پر اوہ چھٹیاں وچ انڈیا ضرور جاندی اے۔ اوس دے مراسم اشجد خاں تے مسز خاں نال اے۔ اوہ اوہناں نال مل کے سوشل ورک کردی اے۔

دور درازے دور ہتلاں دی نمائندگی کردا اے۔ ثاقب دے ملن والیاں وچ فریدہ عباسی وی ہوندی اے۔ اوہ او دھے نال 'نوبل ٹریڈرز انٹرنیشنل' وچ کم کردی اے۔ فیر اوس دی شادی ہو جاندی اے تے اوہدا خاوند اک منفی کردار ثابت ہوندا اے۔ اوہ فریدہ، نوں جلا دیندا اے۔ ثاقب جلن توں بعد اوس دی تیمارداری کردا اے۔ اوس نوں علاج واسطے برطانیہ وی بھیج دا اے۔ ایس سارے ناول وچ ثاقب دا کردار اک مثبت کردار اے۔ ثاقب نے پاکستان وچ اک مثبت کردار دی نمائندگی کیتی اے۔ ناول وچ 'پروین' اجیہا کردار اے جہاں سوانیاں دے خاوند باہر لے مکاں وچ روزی دے سلسلے وچ رہندے نیں۔ اوہ اتھے Frustration دا شکار رہندیاں نیں۔ ثاقب، فریدہ عباسی، کولوں وی متاثر سی۔ پر اخیر وچ راحیلہ مراد نوں اپنا جیون ساتھی بنان دا فیصلہ اوہدی حیاتی وچ ٹھہراؤ پیدا کردیندا اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال اک صحیح قسم دا ناول اے۔ ناول وچ مکالمیاں تے خیالاں دی بھر مار اے ناول Third person narration اے۔ ناول وچ حقیقی حیاتی دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ کہانی وچ ون سونے کردار نیں۔ ناول کارنے، ثاقب، دے اخیر فیصلے نوں دس کے ناول وچ اک بہت وڈھا Climax پیدا کردتا ہے۔ ناول دی زبان عام پنجابی بول چال دی زبان اے۔ ناول کارنے ناول وچ تھاں تھاں تے انگریزی دے لفظاں وی ورتوں کیتی اے۔ ایہہ وی لکھن دا قدرتی انداز اے۔ کیونکہ برطانیہ دے کردار دی گفتگو وچ انگریزی لفظاں دا استعمال بھر پور کردے نیں۔ 'سعد اللہ شاہ' اوہناں دے ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”صابر رضادی نثر وچ تھیں تھیں سوچ تے فکر دے نال نال تخلیقی شعری اسلوب نظر انداز اے۔ اوہ بڑی سہولت نال اپنے مشاہدے تے تجربے نوں اپنے کرداروں راہیں پھر دے زندہ کردے نظریں آندے نیں۔ اوہدی بڑی وڈی خوبی اے پئی اوہ ناول دی دلچسپی ختم نہیں ہون دیندا۔ اوہدا بے ساختہ پن تے خوش مزاجی بڑا لطف دیندی اے۔“ (330)

صابر رضادے کرداراں دا عارف رضا کجھ اس طرح ویروا کر دے نہیں:-

”صابر رضانے اپنے کرداراں راہیں Identity Crises شخصی بحران، رہتل دے نکر اوہیں مسئلایاں تے عالمی نگر اوں دے نتیجے ج جنم لین والے مسئلایاں دا جداں ذکر کیتا اے ایہدے نال اختلاف تے ہوسکد اے پر اوہدے انسانیت، مذہب تے وطن نال پیار ج رتی بھر شک نہیں کیتا جاسکد اے۔“ (331)

ڈاکٹر رشید احمد گوریچہ ناول دا ویرواں اس طرح کر دے نہیں:-

”صابر رضادے ناول ج ٹھکویں ہتر، جدت، چینگ، کردار نگاری، منظر نگاری، سماج دے معاشی مسئلے تے اوہناں داخل کرداراں دا نفسیاتی تجزیہ سب کجھ موجود اے۔ ایہہ ناول پنجابی ناول دی تاریخ وچ اک اہملا واوہا اے۔“ (332)

جناب انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دا ویرواں اس طرح کر دے نہیں:-

”صابر رضا دا ناول ’دور دوراڈے‘ مغربی معاشرت تے مشرقی انداز فکر دے ملاپ تے مبنی اے۔ جیہدے وچ ناول نگار نے برطانیہ وچ رہن والے مختلف پنجابی کرداراں دے سوچ ڈھنگ نوں اجاگر کرن دے نال نال انسانی حقوق دے حوالے نال برطانیہ تے پنجاب دی زندگی دا تقابل وی پیش کیتا اے۔“ (333)

ناول وچ وسعت اے۔ ایس وچ ون سونے موضوع زیر بحث لیاندے گئے نہیں۔ ناول وچ دل

چسپی پیدا کرن والے وی ایہہ موضوع ای نہیں۔ ایہہ اک نگر لکھت اے۔

7. بھاگ سہاگ

لکھاری: راہی گبول چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: رحیم یار خاں، گبول سرائیکی ادب ادارہ، بھونگ شریف صفحے: 252 باب: 34

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ نوں ناول کار نے چونتی (34) باباں وچ ونڈ کر کے ہر باب نوں

سرتاویں پٹھ لکھیا اے۔ پہلے باب وچ ’ریاست روہستان‘ عنوان پٹھ سر سبز پہاڑاں تے زرخیز میداناں والی

ریاست دا ذکر کردا اے۔ ایس ریاست دی لوکانی غریب سی۔ ریاست دا حکمران شہر یار خاں صاحب ثروت

سرداری۔ ایس نواب دا اک وزیر سی ابو الحسن اوہ غریباں دا بہت خیال رکھدا سی۔ ایس کر کے ریاست دے

نواب نے اوس نوں وزارت توں علیحدہ کردتا۔ ابو الحسن دا پتر فیصل بڑا عقل مند تے ہونہار لڑکا سی۔ اوہ

بی۔ اے وچ پڑھد اسی۔ اوہ وی غریب نوازی۔ لوکیں اوس توں بہت خوش سی۔ نواب صاحب دے گماشتے اوس دیاں شکایتاں کردے نہیں۔ نواب صاحب اوس نوں دربار وچ طلب کردے نہیں۔ اوس نال سوال جواب ہوندے نہیں۔ نواب صاحب اوس نوں ریاست داباغی قرار دیندے نہیں۔ نواب صاحب اوس نوں سزا دینا چاہندا اے۔ تے اچانک نواب صاحب دی بیٹی شہزادی گننار اوہناں نوں روک دیندی اے۔ شہزادی گننار نواب صاحب دی کلی دھی ہندی اے۔ شہزادی گننار نوں فیصل وچ دلچسپی پیدا ہو جاندی اے۔ اوہ دے خیالاں وچ فیصل آن لگ پیندا اے۔ نواب صاحب دے خیالاں وچ وی تبدیلی آ جاندی اے اوہ فیصل نوں چنگا تے شریف سمجھ کے اوس دی عزت کرن لگ پیندے نہیں۔ اوہناں دے خیالاں دا ایہناں سطران توں پتہ چلد اے۔

”دھی رانی! اجکل نواں دوراے۔ اسا کون نوں دور دے تقاضیاں دے مطابق چننا چاہیدا۔ ہن اسا کون کئی آجھیاں گالھیں تے کم کرنے پمسن جہاں دا اج دا دور تقاضا کریندے۔ کل کئے اسا ڈے وی خیالاں بدل چکین جو جیکر اسا ڈھی حکمرانی تے انصاف نے خود اسا ڈھی دھی کو وی اعتراض تے شکایت تھی سگدی اے۔ تاں ناں جانی عوام کون کتنے اعتراض تے شکایات ہوسن۔“ (334)

فیصل دا دوست ممتاز اوس داراز داں ہوندا اے۔ ممتاز دی وی اک کہانی ہندی اے۔ اوہ اک جاگیر دار دے قلم دا شکار ہوندا اے۔ اک دفعہ منشی تے ہیڈ منشی اوہ دے نال بد تمیزی کردے نہیں۔ جاگیر دار دی دھی شمع نرم دل ہندی اے۔ اوہ اپنی ملازمہ بھیج کے ممتاز کولوں اپنے ملازماں دی زیادتی دی معافی منگدی اے۔ ممتاز تے شمع دی آپس وچ لگاؤ ہو جاند اے۔ ممتاز وی اوس دے حسن دا دیوانہ ہو جاند اے۔ فیصل دا ک ہور جماعتی محمود ہوندا اے۔ اوہ اک مزدور دا پترسی۔ اوس دا پوچھتی تے با اصول بندہ ہوندا اے۔ اوہ اپنے باپ بارے دسد اے:-

”با میں مزدور دستخال، ایہناں دی تکلیف تے ظلم برداشت ناں کرید نے ہن۔ پر پہلے انہاں مزوریں کون آکھیا جو اوپوری محنت نال کم کرن۔ مزوریں نیویں کیتا۔ ملک دی آمدنی ڈوڑی تھی گئی۔ ول انہاں مل انتظامیہ کون آکھیا جو ہن تاں وی مزوریں دی بھلائی دے کم کرو انہاں دی تنخواہ ودھاؤ پر انتظامیہ کن ناں ڈتا۔“ (335)

ایتھوں مزدوراں وچ تے مل مالکاں وچ اختلاف پیدا ہو گئے محمود دا باپ وی گرفتار ہو جاند اے۔

اوتھے اوہناں نوں ایم اکرم ملدا اے اوہ وی ملکی حالات توں پریشان ہوندا اے۔ سارے نوجوان مل کے اک 'الفلاح پارٹی' بناندے نیں۔ تاں جے ملکی فلاح واسطے کم کرسکن۔ ایہہ پارٹی ریاست وچ بڑے چنگے کم کردی اے۔ نواب صاحب تے جاگیر دا وی ایس کم وچ نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ 'ناہید' جیہڑی مل اوزر سکندر حیات دی دھی ہوندی اے۔ اوہ وی الفلاح پارٹی وچ رل کے کم کردی اے۔ 'فیصل'، 'ممتاز'، 'شمع'، 'ناہید' تے 'شہزادی' رل کے 'سکندر حیات' نوں مل وچ کم کرن والیاں دے حقوق بارے گل کردے نیں اوہ جلدی ای اوہناں دے خیالاں نال سمیت ہو جاندا نیں۔ ایہہ نوجوان 'الفلاح پارٹی' بنا کے فلاحی کم کردے نیں۔ کدی تعلیم ول توجہ دیندے نیں، ریاست دیاں سڑکاں ٹھیک کرواندے نیں۔ لوکانی دی خدمت کردے نیں۔ نواب شہر یا رھاں، جاگیر دار شیر زمان تے مل اوزر سکندر حیات سارے ایہناں نوجواناں دا ساتھ دیندے نیں۔ فیصل لوکانی دے کم کردا اتنا گے چلا جاندا اے کہ اوہ ملکی ایکشن وچ حصہ لیندا اے۔ ایکشن جت کے اوہ اسمبلی وچ ٹر جاندا۔ اوتھے اوس دی حیثیت تے وقار وچ واہا ہوندا اے۔

ناول کارنے اک فلاحی ناول تخلیق کیتا اے۔ حیرت دی گل اے ناول دے سارے کردار مثبت نیں کوئی وی کردار منفی نہیں جیہڑا اوہناں دے کم وچ اٹکل پیدا کرے۔ ایہہ سارا کجھ غیر قدرتی لگدا اے۔ نواب شہر یا رنواب نہیں لگدا۔ اک دم فیصل تے مہربان ہو جاندا اے۔ شہزادی دے کہن تے فیصل نوں جیہڑی اہمیت ملدی اے اوہ کافی حیرت انگیز اے۔ فیصل جس طرح مشینی انداز نال فلاحی کم کردا اے۔ اوہ عام زندگی وچ اتنی آسانی نال نہیں ہوندے۔ ناول فلاحی دے نال نال سیاسی وی ہو جاندا اے۔ فیصل ترقی کر کے وزیر ہو جاندا اے۔ وزیر دی حیثیت نال وی اوس دی کارکردگی مثالی سی۔ اوتھے لکھاری دیاں ایہہ سطرا ح قابل غور نیں:-

”وزیر صاحب زندہ باد، وزیر صاحب زندہ باد، اللہ نہیں آچھے وزیر تاں ہر روز آئے۔“

لوکیں نعرے مارینے تے خوشی دا اظہار کیتا۔

ول فیصل ایویں مسئلے مسائل پچھدا۔ لوکیں دے دکھ درد سندا حکم احکام ڈیندا تے متعلقہ افسر

س کو بچھیندا اپنا دورہ مکمل کیتا۔“ (336)

ناول وچ رومانی کچھ وی خاصا نمایاں اے۔ 'فیصل' تے 'شہزادی'، 'گنار'، 'ممتاز' تے 'شمع' تے 'محمود' تے 'ناہید' رومانی جوڑے نیں۔ ایہناں دارو مانس نزارو مانس نہیں سی بلکہ ایہہ چنگے ساتھی وی سی۔ اوتھے وی

ایہناں دے ویاہ بغیر کسی انگل دے ہو جاندا ہے نیس۔ ایہناں دے ماپے وی آسانی نال ایہناں دی شادی کر جاندا ہے۔ ناول دے سارے کردار مثبت نیس۔ ایس وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ ناول کار نے حیاتی نوں بڑے آسانی والے رنگ وچ دکھایا اے۔ ناول وچ مکالمے اتنے زیادہ نیس کہ ناول تکنیکی لحاظ نال اک ڈرامہ لگدا اے۔ ناول دابس اک خاکہ سوچ کے اوس وچ رنگ بھر دتے گئے نیس۔ ایہہ اک نگر ناول نہیں اے۔

8. پرانا پنڈ

لکھاری: الیاس گھسن

چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: روئل پبلیکیشنز، لاہور

صفحے: 38

باب: 5

الیاس گھسن دا ناول 'پرانا پنڈ' اک اچھے شخص دی کہانی اے جس نوں اپنی جنم تھاں نال اک جذباتی لگاؤ پیدا ہو جاندا اے۔ ایہہ First Person Narration اے۔ ناول دا آغاز ایہناں سطران نال ہوندا اے۔

’میری کہانی سنن والیا ایہہ گل ٹھہرتے ای کنیس پالے پئی ایہہ اک سودائی دی تیت اے۔
جیہڑا گھبر و پوری پوری دیہاڑ پتن اتے بہ کے دریا نوں مند بولد ا رہوے اوہ سودائی نہیں تے
ہور کیہہ ہوندا اے؟ ایہہ دریا جہدے دندے اتے اسیں ایس ویلے بیٹھے آں ایہدے توں
لندے ول منا کوہ موکلی وتی وکھالی دے رہی اے۔ لوک آکھدے نیس اوہ میرا پنڈ
اے۔‘ (337)

ایہناں سطران توں سانوں ایس جذباتی شخص دی جھل دا پتہ چل جاندا اے۔ ’میں دے دل ایہہ
احساس جڑ کے جاندا اے کہ اوس دے وڈھ وڈھیرے دریاؤں پار اجڑی وی وچ رہندے سی۔ آہستہ آہستہ
اوس نوں دریاؤں پار والی وتی اپنا پنڈ چنگا لگن گ پیندا اے۔ پرانے پنڈ تے اپنے پرکھاں نوں جان واسطے اوہ
سودائی ہو جاندا اے۔ ناول کار نے ناول نوں اس طرح اساریا اے۔ کہ پڑھدیاں ہو یاں اک چٹیک پیدا
ہو جاندا۔ قاری دیاں سوچاں تیز ہو جانداں نیس۔

ایس ہڈ بیتی وچ لکھاری اپنے پرانے پنڈ نوں دیکھن واسطے ضد کر کے کالے چورنال دریاؤں پار
اپنے پرانے پنڈ جاندا اے۔ کالے چور دا سہارا اوس نوں ایس کر کے لینا پیندا اے۔ کہ سارے پنڈ والے اوس
نوں پرانے پنڈ دی سچائی دسن واسطے تیار نہیں سی۔ کالے چور ناول دا اوہ کردار اے۔ جس نوں لوکی اک بھیڑا بندہ

جانڈے نیس ایہہ جان کے حیرانگی ہوندی اے کہ اوہ نیتوں چنگا شریف بندہ ہوندا اے۔ اوہدا تعلق وی پرانے پنڈناول سی۔ اوہ او تھے دے پرانے وسنیکاں چوں ای اک سی۔ اوہ ہن دے ویلے تے پرانے ویلے دا تقابلی جائزہ پیش کردا اے تے کہندا اے:-

”پرانے پنڈوچ تے چوراں دی اک نامری سی مینوں بن ناں انج جا پدا اے۔ ایس نویں
وسنی وچ گھر گھر ڈاکو تے رسا گیر جم پئے نیں۔“ (338)

ایس وچ نویں تے پرانے پنڈوچ آن والیاں اخلاقی تبدیلیاں دا اظہار کیتا اے۔

لکھاری ضد کر کے کالے چورنال دریا پار کردا اے۔ ایہہ دریا اوہ کالے چور دی مجھ تے بیٹھ کے پار کردا اے۔ لکھاری اتھے بے حد جذباتی ہو جاندا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں خوش قسمت جاندا اے کہ اپنے پرانے پنڈ دی یا ترا کرن دا موقع مل رہیا اے۔ اوس نوں اوس پرانے پنڈ وچ جا کے عجیب جیہا سکون ملدا اے۔ پنڈ کی سی۔ اجڑی ہجڑی وسنی سی۔ ٹنیاں ہو یاں دیواراں۔۔۔۔۔ ٹھے ہوئے بھانڈیاں دیاں بھریاں سی۔ اتھے لکھاری لکھدا اے:

”مڑا یہ بھانڈیاں دیا ٹھیکریاں سن تے میرے ہتھ سن، اوہ کھلوتیاں ڈھنٹھیاں کندھاں سن
میرے چھے سن، مکاناں دیاں نہاں دے نشان سی تے میرا ستاسی۔“ (339)

لکھاری دی عقیدت ایس حد تک ہوندی اے کہ اوہ اپنے پیراں دے نشان زور زورنال زمین تے بناندا اے تاں جے وڈھداں دیاں اوہ ایہناں نشاناں دا پیرا دین۔ فیر او تھوں اک جوتی دا پیر مل جاندا اے۔ اوہ اوس نوں سنبھال لیندا اے۔ ہنجو مائی دے تندور تے سواہ پھرول دا اے۔ اخیر کالا چور زبردستی اوس نوں واپس لے کے آندا اے۔ روحاں دے داورو لے مٹی وچ اٹھدے نیں۔ جیہڑا لگدا سی اوس نوں خدا حافظ کیہ رہے نیں۔ دریا پار کر دیا سنساراو ہناں تے حملہ کر دیندا اے۔ ’کالا چوریاں اوہدے ورگا وجود سنسار نوں بچاندا اے۔ فیر کیسری چنی والی پنچو مائی سنسار تے سٹ مار ددی اے۔ اسطرح اوہ کنڈھے تے پہنچ جاندا اے۔ داورو لے وی غائب ہو جانڈے نیں اوہ غور کردا اے تے کالا چور وی غائب ہوندا اے۔ اوس نوں اتھے یاد آوندا اے کہ اوہ وی تے چوراں دی برادری داوڈیا سی۔ اوہ وی واورولا بن جاندا اے۔ لکھاری پرکھاں دی جتی نال خاص لگاؤ رکھدا اے۔ کدھی اوس نوں کالی مجھ و انگو ایہہ کالی بیڑی لگدی اے۔ اتھے لکھاری علامتی رنگ وچ لکھدا اے۔ اک جتی لبھن توں بعد دو جتی جتی دی تلاش اک سائھی پچان دی لوڑول اشارہ اے۔ بہندا

دریا ویلے ول اشارہ کردا اے۔ انعام الحق جاویدا ایس خیال دا اس طرح ویرا کر دے نہیں:-
 ”جتی نوں سفر دے استعارے تے دریا نوں وقت دی علامت دے طور تے ورتیا گیا
 اے۔“ (340)

ناول دی زبان خوبصورت تے نزول اے۔ زبان دی چاشنی تے کہانی وچ چٹیک قاری نوں بور نہیں
 ہون دیندی۔

9. مٹی واجاں ماردی

لکھاری: الیاس گھسن چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: لاہور، رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، لاہور صفحے: 44 باب: 9

الیاس گھسن دا ناول ”مٹی واجاں ماردی“ وی اوہناں دے پہلے ناولٹ پرا نا پنڈ دے نال ای جڑیا ہویا
 اے۔ ناول اک ای جلد وچ بند اے۔ ”مٹی واجاں ماردی“ مٹی نال محبت دی ہڈ بیتی اے۔ لکھاری جیہڑا شہری
 حیاتی گزاردا اے۔ اوس نوں اودھا وڈھا بھرا زمین خریدن واسطے رقم بھجن دا کہندا اے۔ اوہ جدوں رقم لے
 کے پنڈ جاندا۔ تے اودھا بھرا اوس نوں خوش خبری سنندا اے کہ اوہناں دی دریا برد زمین دریا دارستہ بدلن نال
 نکل آئی اے۔ اوہ اوس نوں اوہ زمین وکھاندا۔ جیہڑی کے ریتلی ہوندی اے۔ شروع وچ لکھاری نوں زمین
 وچ کوئی دل چسپی نہیں ہوندی۔ فیر اوہ دریا چوں نکلی ہوئی زمین تے اپنے بھرا نال جاندا اے۔ اوس نوں اپنے
 بھرا دا زمین نال اپنی چاہت وکھانا عجیب لگدا فیر اک دن رات نوں زمین تے جاندا اے تے اوس نوں زمین
 دیا سسکاریاں محسوس ہوندا نیں۔ اوہ فیر چلدیاں ہویاں وی اوس نوں محسوس ہوندا اے۔

”کہ پیراں تھلیوں زمین کدی پٹھاں جارہی اے تے کدی اتا نول آرہی اے۔ انج ای
 جوں ساہ لیندے تے چھڈ دے ویلے آدمی دی چھاتی تے ڈھڈھدے تے پھلدے نیں۔

میرے پیراں تھلے مٹی نہیں اک جیوند اجاگدا جو دا اے۔“ (341)

اس طرح لکھاری نوں زمین دی حیاتی دا احساس ہوندا اے۔ اوہ چھٹی لے کے اپنے بھرا نال مل کے
 واہی ویجی کرن دا فیصلہ کردا اے۔ پہلی واری اوہ مسر بیجدے نیں۔ جدوں مسراں دے پودے تھوڑے
 وڈھے ہوندا نیں تے ہڑا جاندا تے دریا واپسی وچ سارا کجھ نال لے جاندا اے۔ اوہدا وڈھا بھرا اوہدا
 حوصلہ و دھدا اے۔ دریا ایس دفعہ ریتلی زمین لے جاندا تے چکنی مٹی زمین تے چھڈ جاندا۔ ایس دفعہ ایس

زرخیز زمین تے مکئی بیجدے نیس۔ اوہناں فیراک دفعہ اک ہو ر مصیب نال پالا پیندا اے۔ سوراوہناں دے کھیت اجاڑ جاندا نیس۔ لکھاری تے اوس دا بھرا بے بس ہو جاندا نیس۔ پرہمت نہیں چھڈ دے اوہ فیصلہ کردے نیس کہ اوہ زمین دی آواز تے ضرور حاضر ہون گے۔ لکھاری اخیر تے اپنے بھرانوں دسدا اے۔

”بھائی صاحب! بے میں شہرتوں پرت آیا ساں تے فیر مٹی دیاں واجاں ہو روی لوکاں نوں
کھچ پاؤں گیاں۔ اپنی زمین دا ایہہ سدا لوکاں تیک میں اپڑاواں گا۔“ (342)

الیاس گھسن دا ایہہ ناولٹ سدھ پدھرا اے جس وچ زمین نال محبت دا اظہار کیتا اے۔ ناول وچ دریا دے رستے بدلن دے حوالے نال لکھیا۔ ’پرانا پنڈ‘ وی دریا دے کنڈے ویاں دریاواں دی کہانی اے۔ ’مٹی واجاں ماروی‘ وی دریا دے کنڈیاں دی زمین دی کہانی اے۔ دونوں ناول اک دوسرے نال جڑے ہوئے نیس۔

10. اک چوٹی لون دی

لکھاری: فرزند علی
چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور صفحے: 328 باب: 55

’اک چوٹی لون دی‘ فرزند علی دا دو جانا ناول اے۔ فرزند علی دا اک ہو ر ناول ’تائی‘ ایس توں پہلاں وی چھاپے چڑھ چکیا اے۔

ناول دی کہانی زیادہ تر Labour Class تے Working Class دے ارد گرد گھم دی اے۔ ناول دی کہانی اک کالمے ’گلاب دین‘ تے اوہدے گھر دیاں دے حوالے ناول شروع ہوندا اے۔ ایس پنڈ دے ارد گرد کارخانے تے فیکٹریاں نیس۔ جتھے پنڈ دے لوکی محنت مزدوری کردے نیس۔ ’گلاب دین‘ سیداں دے گھرانے دا شریف کاماں ہوندا اے۔ وفاداری تے شرافت اوہدی ’nature‘ وچ ہوندا اے۔ اوس دیاں دو دھیاں ’وڈھی‘ تے ’نکی‘ نیس۔ اک پتر ’گوگا جیہڑا‘ استویں جماعت وچ پڑھدا اے۔ اوس دی بیوی ’فجری‘ حالات توں شاکی رہن والی تیویں اے۔ گلاب دین دیاں ہو روی زمرہ داریاں نیس۔ اک موئے بھائی دا پتر ’سنتا‘ تے اک بیوہ بہن مہرو تے اوہدے پتر ’جیونا‘ گلاب دین پرانی سوچ دا کاماں اے۔ اخلاقی قدراں دا پاسدار اے۔

گلاب دین دے بارے کبے ہوئے ایہناں لفظاں توں گلاب دین دا کردار سامنے آجاندا:-

”چاچا گلاب دین اوہو ای جگت چاچا۔ بھولا بھالا سدھا سادھا۔۔۔ سینے وچ ہراک لئی
محبت۔۔۔ ہراک دایلی سمجھ دار ہمدرد خدمت گار۔۔۔“ (343)

ایہناں صفتاں دی وجہ توں اوہ سیداں دے دا صلاح کار بندہ اے۔ گلاب دین دے دن رات
کھیتاں وچ کم کر کے بال بچے پالدا اے۔ اپنی بیوہ بہن نمبر دے پترتے گلاب دین دا بھتیجا سنستا بھنوں اوہ
بہت پیار کردا اے دس جماعتاں پڑھیا ہو یا سی۔ اک وکیل کول شہر وچ ملازم سی۔ سنستا، اک انقلابی سوچ رکھدا
اے غریباں تے مزدوراں دا ہمدرد اے۔ اوہ Communism تے Socialism توں متاثر ہوندا اے۔
گلاب دین دی طرح سرسٹ کے کم کرن والا کاماں نہیں ہوندا۔ سنستا، جس وکیل دا ملازم ہوندا اوہ وی ایس ای
مکتب فکر دا بندہ ہوندا اے۔ سنستا، اپنے پنڈتوں آئے مزدوراں دی مدد کردا اے۔ وکیل بغیر فیس توں اوہناں
دی مدد کردا۔ ایس طرح دی سوچ رکھن والے منڈیاں کڑیاں دی ٹولی اوہدی دوست ہندی اے۔ اوہ اوہناں
وچ اٹھد اہند اسی۔ کئی دفعہ اوس نوں جیل ہوئی پر اوس نے اپنی راہ نہیں بدلی۔

ناول کار ایس گھرانے توں علاوہ سیداں دا گھرانہ جیہڑاں دو بھراواں ’بہادر شاہ‘ تے ’حیدر شاہ‘ تے
مشتمل سی کہانی اوہناں دی دس دا اے۔ گلاب دین تے سید گھرانہ اک کئی تے زمیندار دے رشتے وچ جڑے
ہوئے نیں۔ اتھے دا شاہ زمیندار ظالم تے نہیں پر مطلبی تے موقع پرست ہوندے نیں۔ حیدر شاہ لوڑو ویلے کس
طرح گلاب نال مخاطب ہوند اے۔ غور کرو:

”ہن تیرے کولوں کاہدا اوہلاں توں تاں اساڈے گھر دا اپنا بندہ اے۔ بنک کولوں قرضہ لے
کے ٹریکٹر تے ہو مشیناں خریدیاں، بھرا روگی بھر جانی فصل دا پور حصہ منگدی پرسوں اوہدا نوکر
آیا سی۔ اوہدے ہتھ سٹیہا گھلیا سو کہ بھونیس لئی جاوے آکھدی اے میں اپنی واپی آپ
کرداواں گی ہن توں ای دس گلاب میں کیہہ کراں؟ میں تینوں ایسے واسطے ای بلاوہا سی“
”میںوں! میں گلاب حیرانی نال بولیا“ شاہ جی میں کی خدمت کر سکناواں“ (344)

گلاب دین دی حیرانی جائز سی۔ ایڈے سوہنے حسن سلوک دی اوس نوں توقع نہیں سی۔ اتھے سانوں
زمینداراں دی ذہنیت دا پتہ چلدا اے۔ گلاب دین دی ’وڈھی‘ اوس دی بہن نمبر دے پتر جیونا دی منگ سی۔
’نکی‘ اوس دے بھائی دے پتر سنستے دی منگ سی۔ دونواں بہناں وچ بڑا فرق سی۔ ’وڈھی‘ سدھی جیہی کڑی سی
تے شاداں دی بہو لئی تے ’بہادر شاہ‘ کول نوکری۔ ’نکی‘ زہین وی نالے Bold تے Blunt وی سی۔ اوہ
لوہا چکن جاندی سی۔ اوہ سنستے دی ہم خیال سی۔ ’جیونا‘ ’نکی‘ نوں پسند کردا سی اوہ چاہندا سی کہ ’نکی‘ داویا

اوبدے نال ہو جائے۔ سارے ناول وچ اوس دا مقصد صرف 'نکی' حاصل کرنا سی جس وچ اوہ کامیاب نہیں ہوندا۔ ناول وچ ہو روی کردار نہیں جیہڑے اپنی اپنی تھاں تے بہت اہم نے۔ حیدر شاہ دا چھوٹا بھرا 'بہادر شاہ' فوج وچ میجر ہوندا سی۔ لڑائی توں بعد اوس دی ذہنی حالت ٹھیک نہیں ہوندی۔ اوس دی بیوی 'لینٹی' ایس توں پریشان رہندی اے۔ اوس دا اکلوتا پتر ارشد اوس دے پیو سیٹھ کول ہوندا اے۔ سیٹھ اک سرمایہ دار کردار اے۔ حیدر شاہ اک زمیندار اے۔ سیٹھ چاہندا کہ 'بہادر شاہ' تے 'لینٹی' دا حصہ لے کے اوس بھویں تے کارخانہ کھڑا کردے۔ اتھے سرمایہ دار تے زمیندار دی کشمکش پیدا ہو جاندی اے۔

لینٹی اپنے خاوند دی ذہنی حالت توں پریشان رہندی۔ اوس دا خاوند ذہنی طور تے مفلوج ہندا اے۔ لینٹی خود وی آہستہ آہستہ نفسیاتی Case بن جاندی اے۔ خوف زدہ ہر فی دی طرح رہندی اے۔ سکون دی تلاش وچ رہندی اے۔ اپنے پتر ارشد دی جدائی نوں محسوس کردی اے۔ سنتا اوہنوں چنگا لگدا پراوتھے اچھے نیویں دافرق آجاندا۔ اوہ Illusions دا شکار ہو جاندی اے۔ 'بہادر شاہ' دے گھر توں نس جاندا اے۔ 'وڈھی' داویاہ ہو جاندا۔ 'لینٹی' اکلاپے دا شکار ہو جاندی اک دن سوچاں وچ پھنسی ہوئی لینٹی بنیرے توں گر جاندی اے تے اپنی جان دے دیندی اے۔ ایہناں سطران توں اوس دے حالات دا پتہ چلد اے:-

”لینٹی لئی دن تے رات سپ ٹھونویں بنے ہوئے سن۔ حویلی وچ بھانویں کئی نوکر نوکر اتیاں

سن تے اوہناں دے بال وی چیک چیک گاڑا کیتی رکھدے سن پر لینٹی واسطے سنسان تے قبران

والی چپ سی۔“ (345)

’کلیم اللہ‘ عرف کیمو وی کئی روپ بدلد اے۔ پہلے چوراچکا فیرواچانک مولوی ہو جاندا۔ فیرواوبدے ولوں اک اعلان اشتہار دی شکل وچ لگا ہوندا اے کہ کسے مظلوم نوں اوس دی مدد دی لوڑ ہوے تے اوہ اوس نال رابطہ کر سکدا اے۔ ایہہ اعلان کھلم کھلا سی۔ مظلوماں دے حمایتی نوں مجرم قرار دتا جاندا۔ اخیر اوس دا انجام ایہہ ہوندا کہ اوہ پلس مقابلے وچ ماریا جاندا اے۔ اتھے انج لگدا لکھاری کسی پنجابی فلم توں وی متاثر سی۔ انج ہوندا وی ایہہ اے لکھاری دے لاشعور وچ بہت کجھ ہوندا اے۔ ’کیمو‘ دے ہور ساتھی وی مارے گئے تے پھڑے گئے۔ ’نکی‘ وی شے وچ پھڑی گئی۔ وچار حوالا، تھانیاں تے جیل وچ پلس دے عملے دے ہتھوں بے عزت ہوندا اے۔ گلاب دین دا گھرانہ وستی وچ بے عزت ہو جاندا اے۔ ’نکی‘ جیہڑی Bold and Blunt سی اوس دا عجیب انجام ہوندا اے۔ فیروا تھے وی حیدر شاہ کم آندا اے۔ اوہ لوڑ منداں تے کم تے آندا

اے پر ہر کم وچ اوس دی اپنی گجھی لوڑی وی چھپی ہوندی اے۔ اوہ 'نکی' نوں لہنی دے پتر 'ارشاد' دی خدمت واسطے رکھ لیندا۔ نکی دی شخصیت بدل جاندی اے۔ لکھاری لکھدا اے:

”نکی وچ پہلے والی چمک نہیں سی رہی۔۔۔۔۔ سرنیواں تے اکھاں وچ پانی بھریا رہندا سی۔“

راشد شاہ نوں لوریاں دے دے سواندی۔۔۔۔۔

۔ میرے ہتھ گری دیاں ٹھوٹھیاں میرا پیر سچا تے میں جھوٹی آن“ (346)

استھے لکھاری نال اختلاف کرن نوں دل کرا اے۔ سچے تے کھرے لوک لہندے نیں ٹوٹ کے اپنے آپ نوں ختم کر لیندے نیں۔ شاید اس طرح دی لہنداوی اپنے آپ نوں توڑنا ای اے۔ فرزند علی لکھاری دی حیثیت نال اک انقلابی سوچ رکھدے نیں۔ ایس سوچ پٹھناول وچ سنتے دا کردار اک ہیرو دا کردار وکھالی دیندا اے۔ 'گلزار وستی' دا پیارا جیہا منڈا سب توں زیادہ تعلیم یافتہ تے سوچ بوجھ والا ہوندا اے۔ پڑھ لکھ کے شہر وچ وکیل نال کم کرداسی۔ لہور وچ ہون والیاں مزدوراں دیاں میٹنگاں وچ شریک ہوندا اے۔ ادبی تے ثقافتی پروگراماں وچ شوق نال حصہ لیندا۔ ایس کر کے اوس دی سوچ پنڈ دے لوکاں کولوں وکھری سی۔ اوہ اکثر گرفتار ہو جاندا سی۔ پر جدوں چھڈ کے آندا تے سارا پنڈ اوس دی عزت کرداسی۔ اوہ وی پنڈ وچ آ کے پنڈ دے کم کردا۔ اوہ ہر من پیارا سی۔ لہنی جہی پڑھی ہوئی تیویں دی اوس کولوں متاثر سی۔ 'نکی' وی 'سنتے' نوں اوس دے نظریات دی وجہ نال پسند کردی سی۔ ایس لوہا چلگن والی کڑی دا ہیرو وی 'سنتا' سی۔ سنتے دے ہم خیال لوک شہراں توں آ کے وستی وستی جا کے انساناں دی 'اونچ' تے 'نیچ' نوں ختم کرن واسطے ڈرامہ کردے ایس طرح لکھاری نے اوس بغاوت نوں وکھایا جیہڑی Class difference نال پیدا ہوندی اے۔ حتی گل تے ایہہ اے کہ مزدور تے کمیونین اتنے دے ہوئے نیں کہ اوہناں نوں اپنی پناہ Socialism دے پٹھ نظر آندی اے۔ اوہ انجانے وچ ای Marxism دے جھنڈے تلے جمع ہونا شروع ہو جاندا اے نیں۔ 'سنتا' لوکاں نوں نویاں سوچاں دیندا۔ لوکاں وچ اک خاص قسم دا Confidence پیدا ہو گیا سی۔ 'باجی' تے 'جاوید' جیہڑے 'سنتے' دے ساتھی ہوندے نیں اکثر سیاسی حالات تے سیاست دانوں تے بحث کردے۔ باجی نوں سیاسی لیڈراں تے اعتراض سی تے جاوید نوں وی کجھ لوکاں تے اعتراض سی۔ اوس دا اک جملہ کمیونسٹ لیڈراں تے کامریڈاں دی اصلیت سامنے لایا دیندا اے۔

”ایہہ مال دار کمیونسٹ تے چندہ خور کامریڈ سوچ وچا رکروی سکدے نیں؟ جاوید کجھ کے

بولیا۔“ (347)

کڑی دی پانمالی ہووے۔ 'سننتے' جے ورکرز کامریڈ بن کے بک جان۔ اتھے فرزند علی نے راہ دی اے او تھے حقیقت توں منہ نہیں موڑیا۔

تکنیکی لحاظ ناول اک مکمل ناول اے۔ پنڈتے کارخانیاں دے قریب رہن والی وسو دا پتہ چلدا اے۔ زبان عام فہم اے۔ کہانی وچ تسلسل اے۔ پر ناول وچ واضح جھول نظر آندا اے۔

میجر بہادر شاہ دا چند پناخیاں توں گھبرا کے ناول چوں اکا ہی غائب ہو جانا۔ پنڈتھاواں وچ اتنا پھیلاؤ نہیں ہوندا کہ بندہ غائب ہو کے ملے ہی نا۔ 'سننتے' جے سمجھ دار کردار دی ایہہ حرکت کے پٹانے چلا کے 'میجر بہادر شاہ' نوں نسا کے وڈھی 'نوں شاواں دے گھر چوں کڈھیا جائے اوس دے کردار نال میچ نہیں کردی۔

'نکی دے پکڑے جان توں فوراً بعد گلاب دین نے اوس دی رہائی نہیں کروائی۔ حالانکہ 'سننتے' واسطے اوہ شاداں کولوں وی مدد لیندا رہیا۔ اتھے مینو کیو سب توں وڈھا انتقابی تے کھرا کردار لگدا اے۔ جیہہ حق دی گل کردیاں جان وی دے دیندا اے۔ 'سننتے' ورگے کردار نوں لکھاری خودی انچائی تے پہنچا دیندا۔ پر اخیر تے اوہ بڑا حقیر جیہا لگدا اے۔ 'فرزند علی' جدید ادب دی تحریک پٹھ ایہ ناول تخلیق کیتا اے۔ پریم چند دے ناولاں دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔

پریم چند دا 'گوشہ عافیت' تے گیودان دی Theme وی کجھ اجہی سی۔ امریکن ناول کار Jhon Stein Back وی اپنے ناول grapes of with وی labour class دے حوالے نال لکھدا اے۔ ایہہ اک international موضوع اے۔ جہدے تے دنیا دے قلم کار قلم چکدے نیں۔

11. تتلیاں تے ٹینک

لکھاری: احمد سلیم

چھپن ورہا: 1994ء

پبلشرز: لاہور، الا کوپنشن، پیالہ گراؤنڈ صفحے: 92 باب: 13

احمد سلیم دا ناول تتلیاں تے ٹینک کجھ تاریخی پچھو کڑ، صوبائی ونڈ، فلسفہ، موت دی تصویر تے خاکی پوشاں دی دس پاندا اے۔

ناول کار بہت ساریاں سوچاں دا اظہار ایس ناول وچ کردا اے۔ اوہدا پہلا کردار 'سکھاں' اے۔ اوس نوں اتہاس دی سکریں تے فرقو فرقی روپاں وچ دکھاندا اے۔ اک روپ سوہنی داوی سی جیہوی جی پٹی تے پنجاب سی پر اوس دی قبر شہداد پور دے اک گریز کالج دے ہوٹل وچ اے۔ کجھ لوکاں ایہہ کہانی جوڑی

ہوئی سی۔ کہ سوہنی پنجاب توں رڑھدی سندھ آجاندی اے۔ تے سندھیاں اوس نوں کفن پوا کے دفنا دتا۔
ناول کارائیس ناول وچ اتہاس دے بنے پھروں دا اے۔ سکندر اعظم، راجہ پورس، ہری رائے، بھائی ویر سنگھ دا
کردار سندری تے ہو رکئی کردار وکھالی دیندے نیں۔

فیراگے چل کے ناول کارفلسفیانہ گلاں کردا اے اوس دے خیالات کئی تھاواں تے گڈنڈ ہو جاندا
نیں۔ احمد جیہڑا اک شاعر سی سوہنی دی قبر تے آکے دردناک نظم تخلیق کردا اے۔ ناول کار نے First
person narration وچ ناول تخلیق کیتا اے۔ ’میں‘ اک مصوراے تے جیہڑا موت دی تصویر بنانا چاہندا
اے۔ سکھاں دی تصویر وی بناندا اے۔ اوہ تصویر مکمل ہو کے کیئوس توں غائب ہو جاندا اے۔ لکھاری اتہاس
دے حوالے نال ’پورس‘ دے پتر ہری رائے دا ذکر کردا اے۔ جس اک ہتھ وچ تلوار تے دو بے ہتھ برش
سی۔ ’سکھاں‘ رشتے وچ ’ہری رائے‘ دی بھین سی۔

لکھاری اتہاس نوں پھر ولدا اے تے ’گوتم‘ دی بیوی ’یشو دھرا‘ دا خیال آندا۔ ’گوتم‘ اوس نوں چھڈ
کے نس جاندا اے۔ سارے ناول وچ ناول کار ماضی تے حال وچ الجھیا رہندا اے۔ اتہاس وچ گزرے
کرداراں تے موجودہ حیاتی دے کرداراں نوں آپس وچ جوڑ دا وکھالی دیندا اے۔ ’سکھاں‘ اپنے موجود روپ
وچ اپنی کوئیگ ’چینی‘ دا ذکر کردی اے۔ ’چینی‘ اوس نوں پہچان لیندی اے کہ اوس ’ہری رائے‘ اے۔ ’ہری
رائے‘ وی ’چینی‘ نوں پہچان لیندا اے کہ اوہ ’راج کمل‘ انجینئر دی پتی اے جیہڑی سندھ دے حاکم ’راجہ مکھی‘ دے
راج وچ انجینئر بن کے ٹیکسلے آیا سی۔ سکندر مقدونی دے ٹیکسلے اتے حملے کرن تے ’راجہ لہھی‘ نے اپنی سلطنت
تے اپنیاں سندریاں اوہدے حوالے کردتیاں سی۔ ’راج کمل‘ نے باغیاں نال رل کے پرانی سلطنت واسطے اپنی
جان قربان کردتی۔ ’راج کمل‘ کے ’ہری رائے‘ اپنی اپنی راجدھانی واسطے شہید ہو جاندا اے نیں۔ فیرا ناول کار
سندھ دے پنجاب دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ پنجابی تے سندھی کردار اک دو بے کول
پوچھدے نیں:-

”تہا نوں پنجاب نال بہت پیارا اے؟“

”کیہ تہاں سندھ نوں پیار نہیں کردے؟“ (350)

اسی تھے اپنے اپنے صوبے نال قدرتی لگاؤ دا اظہار کیتا گیا اے۔ ایہ سوال کر کے سچائی تے روشنی پائی
اے۔ ناول کار سندھی منڈے زاہد تے پنجابی کڑی رانی دی محبت دا ذکر کردا اے۔ صوبائی فرق وں اشارہ کردا

اے تے لکھدا اے:-

”دونہاں دے پیار وچ سندھ تے پنجاب آ گیا اے“ (351)

ناول نگار اپنے تے لوکاں دے خیالات وی ناول راہیں بیان کردا اے۔ ’وینا‘ اک سندھی نیشنلسٹ کڑی اے جیہڑی ’زابد‘ دے ویاہ توں خوش نہیں سی۔ زابد نے اپنے خیالاں دا اظہار ایہناں لفظاں نال کیتا اے:

”وینا میرا اک غیر سندھی کڑی نال ویاہ کرنا چنگا نہیں سمجھدی۔“ زابد دی گل سن کے مینوں انج لگا اے۔ جیوں کوئی غیر سندھی کڑی انسان نہ ہووے پر میں کجھ وی نہ بول سکیا۔ اوہ آکھدا گیا ”وینا آکھدی اے چلو کڑی پنجابی اے تاں بہتی حرج دی گل نہیں اے۔ مہاجر کڑی نال ویاہ کرنا میں کدی وی منظور نہ کردی۔“ (352)

ایہناں سطران راہیں انساناں دے اندروں والے تعصب دا پتہ چلد اے۔
ناول وچ اک کالج دا ماحول دکھایا گیا اے۔ ’سکھاں‘ تے ’چنی‘ تے ہو رساتھی سٹاف ممبر زدی ایس ’میں‘ نال دی خاصی پچھان ہو جاندی اے۔ ’میں‘ جیہڑا اک مصورا اے تے موت دی تصویر بنانا چاہندا اے۔ ناول کار اپنا ہی فلسفہ حیات بیان کردا اے۔ ’میں‘ اپنا تعارف کجھ انج کرواندا اے:-
”میں ہری رائے، مہان رلہ پورس دا پتر، جہنے جہلم دریا دے کڈھے سکندر مقدونی دے دھاڑے نوں ڈکدیاں جان دتی تے تاریخ دے صفحاں توں تک پیا ہاں۔“ (353)
دراصل میں ’ہری رائے‘ دا دوسرا روپ اے۔

ناول کار انقلاب دی گل وی کردا اے تے لکھدا اے کہ ساڈا سماج اک ٹٹ بھجج دا شکار اے تے ایہوں اک انقلاب دی لوڑی اے۔

ناول وچ واقعات دے بیان اوہناں دی ترتیب وچ کوئی ربط نہیں۔ انقلاب دی گل کریاں ای اوہ اپنے دوست دی بیوی دی گل چھیڑ دیندا اے۔ جیہڑی بظاہر اپنی حیاتی وچ خوش تے خرم لگدی اے۔ پر اندروں بڑی ٹٹی ہوندی اے۔ ناول کار اک ہو رو واقعہ لکھدا اے۔ اک سندھی کڑی ’کھنڈ‘ نوں کجھ خاکی پوش چک کے لے گئے سن۔ ایس واقعہ نے اوہدے تے بہت اثر کیتا اے۔ اک قلم کار معاشرے دا احساس فرد ہوندا اے اوہ کسے وی ہون والے ظلم تے جبر نوں اپنے دل تے محسوس کردا اے۔ اوہ کھنڈ دے نال ہون والی زیادتی نوں ایس حد تک محسوس کردا اے کہ اوہ لکھدا اے:-

اوبدے لاشعور وچ انساناں دی حالت وی ہوندی اے۔ ایس ناول وچ جانوراں نوں علامتاں دے طور تے ورتیا جاندا اے۔

ناول دا بنیادی کردار 'بلی' اے۔ ناول کار نے 'بلی' دا انتخاب سوچ سمجھ کے کیتا۔ بلی نوں کدی کسے قید کر کے نہیں رکھیا۔ کسی نے کدی ایس نوں پنجرے وچ نہیں بند کیتا۔ 'بلی' نوں رسہ زنجیر تے پٹھ وی کسے نہیں پایا۔ 'بلی' گھراں دے اندر وی رہندی اے۔ اچی نیوی تھاں تے آسانی نال چڑھ جاندی اے۔ بے آواز ٹردی اے۔ کدھرے چلی جائے آسانی نال اپنے ٹھکانے تے واپس پرت آندی اے۔ ناولٹ نوں ناول کار نے تن ہصیاں وچ وٹھ دتا اے۔

۱۔ گھروں باہر ۲۔ چڑیا گھر ۳۔ اپنی وستی

ناولٹ دے پہلے حصے وچ 'بلی' بیہوشی گھر والیاں کولوں تنگ ہوندی اے۔ گھر دے 'گکڑ' نوں نال رلا کے گھر والیاں دے گلے شکوے کردی اے۔ اتیھے وی اوہ ماڑے گکڑے دی گل کر رہی ہوندی اے:-

''کوئی حق نہیں۔ گھر بندیاں دا۔ دودھ بندیاں دا۔ اوہناں دی مرضی اے۔ پچی اوہ سانوں

پین نوں دین نہ دین۔ اسیں کیہہ گلنے آں نالے کیہہ کر سکے آں؟ اسیں ماڑے آں تے

گکڑیاں اگے ساڈا کیہ زور چل سکدا اے۔'' (358)

ماڑے گکڑے دا فرق سارے ناول وچ دسیا گیا اے۔ 'بلی' ہر جانور کول جاندی اے۔ ہر کوئی آزادی چاہندا اے۔ 'مجھ' نوں اپنے گلے سی۔ 'چھترے' نوں اپنے گلے سی۔ انساناں دیاں زیادتیاں نوں سارے پالتو جانور بے حد محسوس کردے نیس۔ بلی تے گکڑاں نوں منزل دی تلاش وچ نکل دے نیس۔ راہ وچ گکڑاں دکاندار دے ہتھ آجاندا اے تے دکاندار اوس نوں حلال کر لیندا اے۔ بلی کلی رہ جاندی اے۔ اوہ اگے جاندا اے تے اوس نوں کسے دا پالتو کتا ملدا اے۔ اوس نوں اپنے مالک نال کوئی گلہ نہیں ہوندا۔ اوہ بلی نوں سمجھاندا اے کہ اوہ واپس اپنے مالک کول پرت جائے۔ بلی اوس نال ہمت نہیں ہوندی۔ کتا اوس نوں 'چڑیا گھر' دا سدا اے تے فیر اوس نوں 'چڑیا گھر' پہنچا آندا۔

ناول دے دو بے حصے وچ 'چڑیا گھر' دا منظر دکھایا گیا۔ 'بلی' 'چڑیا گھر' وچ ہر قسم دے جانور نوں ملدی اے۔ سارے جانور قیدی۔ 'بلی' سب نوں آزاد کروانا چاہندی سی۔ اوس دی انقلابی سوچ نوں کجھ جانور من دے کجھ اوس نال اختلاف رائے رکھدے نیس۔ اخیر 'کبوتر' اوس نوں اجنبی وستی وچ جان دا مشورہ دیندا اے۔

جیہڑی جانوراں دی وتی اے۔ کبوتر اں دی رہنمائی وچ اوہ اپنی وتی اپڑ جاندی اے۔ ناول کار دے لکھن موجب:-

”اپڑن نوں تے بلی نیندر دی سوتی وتی اپڑ گئی پر او تھے رہنا وی تے ہر کسے دے وس وچ نہیں۔ بڑی چھیتی لہوں وی اوس چوں ٹلنا پیا پئی خوفناک تے ڈرویاں آوازاں نے اوہنوں ڈرادنا سی۔ اوسراں تے چڑیا گھر وچ وی بلی نے ایہوں جیہیاں آوازاں سنیاں سن پر او تھے دی گل ہو سی او تھے اوہ اپنے آپ نوں محفوظ سمجھدی سی پئی ہر جنور پنجرے وچ بند سی پر او تھے ہر جنور آزادی۔“ (359)

بلی نوں جلد ای محسوس ہو جاند اے۔ کہ اپنی وتی وچ اوہ زیادہ غیر محفوظ اے۔ او تھے وی تگڑا ماڑے نوں دبا لیندا اے۔ او تھے ہر طرف خطرہ ای خطرہ سی۔ ندی تے پانی پین جاندی تے گھڑیاں دا خوف اوس نوں گھیر لیندا۔ شیر توں ویسے اوس نوں خوف آندا۔ شیر تے گھڑیاں دی لڑائی دا خوفناک منظر ویکھ کے اوس دے ہوش اڑ جاندے نیں۔ اوسدی اک بلی بہن ملدی اے۔ اوس نوں پتہ چلدا اے کہ جنور وی اک دو جے واسطے اتنے ای برے نیں جتنے بندے۔ ’بلی‘ تے او ہدی بہن دے مکالمے کجھ اس طرح سی:-

”میں نہیں جانا۔ او تھے میں غیر محفوظ آں“ او تھے وی توں کیہڑی محفوظ آیں؟ جس تگڑے نے وی تینوں ویکھ لیا۔ اوہ تیرے نال ڈھڈ بھر لے گا۔“ (360)

لکھاری نے علامتی طور تے دنیا وچ ہون والے تگڑے تے ماڑے دی کھچ دھرو نوں قلم بند کیتا اے۔ گھڑیاں تے شیر دو طاقت ور جانور نیں۔ اک دوسرے نوں ہڑپ کرن دی کھچ دھرو دے رہندے نیں۔ مختلف جانور مختلف طریقیاں نال شکار کردے نیں۔ ماڑے جاندار دی کوئی وتی اوس دی اپنی وتی نہیں ہوندی۔ او تھے نال کار لکھدا اے:-

”نکیاں نالے ماڑیاں دی کوئی وتی کدوں ہوندی اے؟ ایہہ تے شیراں تے بگھیاڑاں دی وتی اے۔ سپاں تے مگر مچھاں دی وتی اے۔ ہاتھیاں تے گینڈیاں دی وتی اے۔ ایہہ ساڈی وتی نہیں۔“ (361)

بلی نوں جلد احساس ہو جاند اے کہ ایہہ تھاں وی او ہدے رہن دی نہیں۔ پر فیروہ اوس تھاں نوں نہیں چھڈ دی۔ بندیاں تے درندیاں وتی چوں کوئی وی وتی اوہناں دی نہیں۔ اخیر اوہناں بلیاں نوں موت گھیر لیندی اے۔

ناول علامتی انداز وچ اساریا گیا اے۔ ناول کارنے تمثیلی انداز وچ معاشرے تے جہات پئی اے۔ ناول کارنے جانوراں تے بندیاں دی فطرت دا تقابلی جائزہ وی لیندا اے۔ دراصل ایس نکلڑے ناول وچ Repitition of Ideas بہت زیادہ اے۔ علامتی رنگ وچ لکھتا فیراوس نوں سمیننا مشکل اے۔ ناول کارنے اک بھر پور کوشش کیتی اے۔

انعام الحق جاوید ہوراں ایس ناول دا ویروا کجھ ایس طرح کیتا اے:-

”ناول تن حصیاں تے مشتمل اے پہلے حصے وچ بی دی علامت دے ذریعے اوہناں ودھیکیاں دا ذکر کیتا گیا اے جیہڑے انسان جانوراں تے کردے نیں۔ دو جے حصے وچ بی چہڑیا گھر وچ بند جانوراں وچ آزادی دا شعور بیدار کردی نظر آندی اے۔ تے تریجے حصے وچ جنگل دی حیاتی وکھائی گئی اے۔ جتھے وڈے جانور دو جے جانوراں تے ظلم روا رکھدے نیں۔“ (362)

بابو جاوید گر جا کھی ناول دے مکھ بندہ وچ لکھدے نیں:-

”بندیاں وچ ہون تے بھانویں ڈنگراں وچ، پنچھیاں وچ ہون تے بھانویں درندیاں وچ اپنے گھراں وچ ہون تے بھانویں گھروں باہر، اپنی وقتی وچ ہون تے بھانویں پردیس، پنجریاں دیاں میخاں کچھے ڈکے ہون تے بھانویں گھراں دیاں کندھاں کچھے لکے ہون اوہ غیر محفوز نیں۔ وڈے تے نکلڑے۔“ (363)

انعام الحق جاوید ہوراں ایس بارے اس طرح رائے دتی اے:-

”ناول میں اس بلغ علامت کے ذریعے کمزوروں پر طاقتوروں کا ظلم اور تسلط بڑے پرائز انداز سے دکھایا گیا ہے۔ زندگی کے فلسفے پر اک کامیاب تبصرہ ہے۔ ناول نگار کا اسلوب بھی متاثر کرتا ہے۔“ (364)

بابو جاوید گھر کی نے ایس ناول وچ انساناں تے جانوراں وچ پائے جان والے خوف دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ اک تمثیلی لکھت اے۔ لکھاری نے اپنے لاشعور وچ رہن والے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

13. ڈراکل

لکھاری: حسین شاہد

چھپن ورہا: 1995ء

پبلشرز: لاہور، عزیز پبلشرز

صفحے: 323

باب: 34

حسین شاہد دا ناول ڈراکل اوہناں دا اکلوتا ناول اے۔ ناول دے پہلے چار باباں وچ لکھاری نے اپنی سوچ مطابق نظریہ حیات بیان کیتا اے۔ اوس وچ اوہ 'خاصاں' تے 'عاماں' دی دس پاندا اے۔ فیر 'خاصاں' تے 'عاماں' دیاں خصلتاں بیان کردا اے۔ خاصاں توں مراد Upper Class اے۔ ایس Upper Class وچ زمیندار، وڈھیرے، بیوروکریٹس، سیاستدان، مذہبی جماعتاں تے فیر فوج نوں وی اوہ خاصاں وچ شامل کر لیندا اے۔ عاموں توں مراد Lower Class یعنی عوام تے عام لوکاں تے۔ جہاں خاصاں دا ابو جھیراں تے چکیا ہوندا اے۔

خاصاں تے عاموں دی اک لمبی چوڑی بحث چھٹری رہندی اے۔ جہڑی چار باباں وچ پھیل جاندی اے۔ ناول کارڈی قلم دی زدچوں کوئی نہیں بچ دا۔ کدی اوہ خاصاں دے حاکماں تے روشنی پاندا اے۔ کدی اوہ خاصاں دی مذہبی جماعت پیچھے ہو جاندا اے۔ کدی خاصاں وچ افسر خانہ نوں گھیر لیندا اے تے فیر خاصاں دی فوج دوالے ہو جاندا اے۔ اس طرح اوہ ایہہ دسد اے کہ عام لوکاں کیہڑیاں کیہڑیاں تکلیفاں جرہی ہے۔ حسین شاہد گلاں تے سچ حق دیاں کردا اے۔ پر اوس بحث وچ اک گل چھیڑ جاندی اے۔ اوہ گلاں چوں چھوڑ کدھدا اے اتھے ایہہ سطر اں پڑھو:

”جدوں جھوٹھ لوکاں دی جیون لوڑ بنیا تے اوہناں نوں سہمی ہویا جے جھوٹ بولن لئی بندے
وچ بڑی عقل ہونی چاہیدی اے۔ سب توں بہت عقلمند اوہ ہوندا اے۔ جیہڑا جھوٹھ وی ماری
جائے تے اوہدا جھوٹھ پھڑیا وی نہ جائے پر ایذا عقل مند اج دھرتی تے کوئی نہیں
جمنیا۔“ (365)

لکھاری شروع دے باباں وچ ملکی سیاست تے لکھدا اے۔ پہلے مارشل لا، چیہڑا صدر ایوب دے زمانے وچ لگیا سی اوس دا ذکر اے۔ فیر پیپلز پارٹی دے دور تے روشنی پاندا اے۔ اتھے لکھدا اے:-
”عاماں دا ہڑھ وگیا تے خاصاں دے قلعے دیاں کندھاں روہڑھ کے لے گیا۔ دسیاں
ورہیاں دی چپ چاں پکھوں، وہندیاں وہندیاں انج پھٹلی اتے آئی، جوئیں بروس دی
تقریر گروں مارک انتھونی دی تقریر ہنے ہنے کی ہووے۔“ (366)

عاموں دی حکومت آجاندی اے فیر دوبارہ فوج آجاندی اے تے ضیا الحق دا دور شروع ہو جاندا اے۔ غرض کہ ناول 'خاصاں' تے 'عاماں' کردا کردا اک دور دی تاریخ تے روشنی پاندا اے۔ ایہدے وچ ای 'اروڑہ' دا ذکر کردا اے۔ 'اروڑہ' دے بارے لکھدا اے:

’اروڑہ ناماں دی گل کرن والے بندے دی پارٹی وچ سی۔‘ (367)

پنجویں باب تو ’اروڑے‘ دی Biography شروع ہو جاندی اے۔ اگلا ناول ’داحصہ‘ اروڑے‘ دی حیاتی بیان کردا اے۔ اتھے لکھاری ’اروڑے‘ دی پیدائش دا ورھا اس طرح دسد اے:-

’اروڑہ جس راتیں جمیا اوہ بڑے قہر دی رات ہی۔ اک پاسے ’اروڑے‘ دی ماں پیڑاں لے رہی سی تے دوجے پاسے دھرتی دا جش اک نویں لیک نال چاک ہو رہیا سی۔ ملک وچ بندہ بندے دا ویری ہو گیا سی۔ لوکی اک دوجے نوں جانوں لنگھان دے بھڑکی ہو گئے

ہاں۔‘ (368)

اروڑہ اک دور دراز پنڈ وچ پیدا ہویا۔ اتھے اوہ دا شمار ’نیویا‘ وچ ہوندا اے۔ اروڑہ ہور علماں توں علاوہ پڑھائی وچ چنگا سی۔ ساری پڑھائی دے دوران اوس نوں وظیفہ ملدا رہندا اے۔ اتھے لکھاری تفصیلاً اوہدی حیاتی تے جھات پاند اے۔ اوہدی شخصیت دے مختلف پکھاں تے روشنی پاند اے۔ ’اروڑہ‘ کسے تے بوجھ نہیں بن داسگوں اپنی قابلیت دے سر تے جیہڑا وظیفہ لیندا سی۔ اوس توں گھر والے وی فائدہ چکدے سی۔ اوس دی حالت اتنی خراب سی کہ پہنن واسطے کپڑا سی تے نہ پیراں وچ جوتی سی۔ آہستہ آہستہ ’اروڑے‘ دی شخصیت وچ تبدیلی آندی ای۔ دسویں دا امتحان دے کے اوہ منشی ہوراں دے بالاں نوں پڑھاندا اے۔ اس طرح اوس نوں کجھ ٹیوشن وی مل جاندیاں۔ ’اروڑے‘ دی کہانی بیان کرن دے نال نال سیاسی حالات تے وی روشنی پاند اے۔ ’اروڑہ‘ دسویں دا امتحان پاس کر لیندا۔ تے اوس نوں چنگے نمبر اں دی وجہ نال وظیفہ دی امید وی سی۔ کالج دے داخلے لین تے لکھاری اروڑے بارے لکھدا اے:-

’اروڑے‘ داسکول وچوں نکل کے کالج وچ جانا ای سی جویں ڈگریوں کھری توں کھول کے پہلیاں وچ کھلیاں چھڈ دتا جاوے۔ کتھے پہلی نلی توں لے اخیر لی تاں ایں اکو کمرے وچ ڈکیر ہنا۔ تے ہر نویں استاد دے اون تے ایہو اندیشہ پئی ایسے کولوں ای سوٹیاں نہ پے جان، تے کتھے ہر پیرنیز نوں کمرے وچ مرضی دے بیچ تے بہہ کے پڑھنا۔‘ (369)

اس طرح ’اروڑے‘ دی حیاتی وچ تبدیلیاں آندیاں رہندیاں نیں۔ فوجی حکومت توں بعد پارٹی راج آندا اے۔ ’اروڑے‘ نوں ایس پارٹی (پہلی پارٹی) وچ عامان دی بھلائی نظر آندی اے۔ اس طرح لکھاری ’اروڑے‘ دے گھریلو حالات وی دسد رہندا اے اک ویلہ آندا اے کہ ’اروڑہ‘ حالات توں تنگ آکے ملک چھڈ دیندا اے۔ اوہ کسی اسلامی ملک وچ چلا جاند اے۔ اوہ اوس ملک دی رختل بہتل تے روشنی پاند اے۔ جس

وچ اوہ 'اروڑے' دے خاص شوقاں دا ذکر کردا اے۔ فیر ایہہ ملک چھڈ کے اوہ گوریاں دے ملک وچ ٹر جاندا اے۔ اوتھے کم کر کے رقماں گھر دیاں نوں بھیجدا رہندا اے۔ اتھے ناول کاراوس ملک بارے اپنے خیالاں دا اظہار کردا اے۔ ایس ملک وچ 'اروڑے' دی دوستی 'سونیا' نال ہو جاندی اے۔ فیر اوہناں وچ مکالمے بازی ہوندی رہندی اے۔ سونیا دیاں سہیلیاں وی اروڑے نال مختلف موضوعاں تے بحثاں کردیاں رہندیاں نیں۔ 'اروڑے' تے گوریاں زنانیاں دی گل کتھ تے غور کرو۔

”مردانی واج:- میری جاچے چھڈ اند بہداں توں انھائیں۔

زنانی واج:- یادو جیاں لفظاں وچ چھڈ امر داں دی وچتوں انھائیں (ہاسہ)

مردانی واج:- تیرے خیال وچ جے چھڈے والی زنانی نوں گھاہ پاندے تے اوہناں انھیاں نہیں سی رہناں؟

سونیا: زنانی نوں گھاہ اہے ساڈے وی نہیں پیندا۔

اروڑہ: توں ایہہ گل کتے مینوں سنان لئی تے نہیں آکھ رہی؟ (ہاسہ)

زنانی واج: (اروڑے نوں) میں سنیا ایس تہاڈا ملک غریب اے پرناں بھی لوکی اوتھے اخیر تیکر بال جمانی جاندے نیں۔ کیہہ ایہہ ٹھیک اے؟

اروڑہ: جے اکوں 'کیوں' داروڑہ نہ مارن دا وعدہ کریں تے میرا جواب اے ٹھیک اے

میرے اپنے پودا سکوروی چنگا بھلا اے (ہاسہ) (370)

استھے ساری گل بات وچ 'چھڈے' (مشرق) تے لہندے (مغرب) والیاں دا تقابلی جائزہ پیش

کردے نیں۔ اروڑہ بے شک بڑے ورہیاں توں گوریاں دے ملک وچ رہ رہیا سی۔ پر اندروں اندراوس

نوں ایہہ محسوس ہو رہیا سی کہ اوہ ڈراکل تے بزدل اے۔ اوہ اپنا Selfanalysis کردا اے۔ اوہ کہندا

اے:-

”میں ڈراکل میں بھگوڑا، میں خود غرض! میں اپنی جان دے آرام لئی اوہناں نوں کنڈ دے

کے اتھے نکلیا ہویا واں۔ اوتھے کروڑاں مخلوق بگیاڑاں دا کھاج بنی ہوئی اے تے میں اتھے

کیوتراں آنگوں اکھیں ہی بیٹھا ہاں۔۔۔“ (371)

ہن 'اروڑہ' وچ اپنے وطن واپس جان دی 'سک' پیدا ہو جاندی اے۔ جدوں اوہ فیصلہ کر لیندا تے

لہندے (مغرب) دی کوئی شے اوسدا راستہ نہ روک سکی نہ شراب، نہ سیکس تے نہ سونیا۔ سونیا دی کوششاں بے

کار ہو جائیاں نہیں۔ اروڑہ اپنی اڑی توں نہیں ہٹ دا۔ اخیر لکھاری نوں انج دس دا اے:

”لیہناں دناں وچ سونیا نے اروڑے نوں دس کے احتیاط کرنی چھڈ دتی ہوئی سی ایس لئی
 اروڑے دے ہونڈیاں ایس اوہنوں خون اونا بند ہو گیا سی۔ جیہڑے دن اروڑے نے کوچ
 کیتا اوہ دن اروڑے لہندے دے اک ایئر پورٹ تے کجھ لوکاں اپنی اکھیں ڈٹھا جے جان
 چوں جان کوں نکلی اے۔“ (372)

ناول وچ Symbolically بہت زیادہ لکھیا گیا۔ ناول دے شروع وچ ناول کارقاری نوں ’خاصاں‘
 تے ’عاماں‘ وچ اتنا زیادہ الجھاندا اے کہ پڑھن والے نوں اکتاہٹ محسوس ہون لگ پیندی اے۔ ’خاصاں‘
 تے ’عاماں‘ دی تکرار لکھت وچ کوئی ایڈی خوبصورتی نہیں پیدا کردی۔

1995ء وچ لکھے گئے پنجابی ناول Lower Class دی کشمکش، سیاسی حالات، بھٹو دا انقلاب تے
 مارشل لا دے حوالے نال۔ فرزند علی دے ناول ’اک چوٹھی لون دی‘ تے ’بھبھل‘ ایسے کلاس دی نمائندگی
 کردے نیں۔ ’ڈراکل‘ وچ ڈراکل کے روشنی پانی گئی اے۔ ملکی تے غیر ملکی دونوں طرح دے حالات تے
 تبصرہ ملدا اے۔ ’اروڑہ‘ جتھے اپنے ملک دے عیب گنواندا اے اوہتھے مغربی ماکاں دے عیباں توں وی گھنڈ چکدا
 اے۔ ڈاکٹر طارق عزیز ہوراں ناول بارے لکھیا اے:-

”ایس ناول وچ پہلی والی ملکی خزانے نوں بے رحمی نال کٹن تے لاء کڈن دے عمل وچ
 بیوروکریسی تے فوج دے کردار دا اتارا وی کیتا گیا اے۔ ایہہ بتا کر دیاں ہوئیاں حسین
 شاہد ہوراں نے کدھرے وی ڈنڈی نہیں ماری سخوں ڈنڈی دلیری، جی دار تے کویری
 سچائی نال ایس ملک دا بھٹ بٹھان اے لیہناں زور اوراں دے مونہاں توں برتے لائے
 نیں۔“ (373)

ناول تکنیکی لحاظ نال پنجابی ادب اک مضبوط ناول اے۔ ناول دا اسلوب وی چنگا۔ زبان ٹھیٹھ تے
 عوامی اے۔ ناول کار نے ناول وچ بڑیاں ڈوہنگیاں گلاں کیتیاں نیں۔ ناول دی اک خاص Theme
 اے۔ ایس Theme نوں مد نظر رکھ کے کہانی اساری گئی اے۔ ناول روایتی انداز توں ہٹ کے لکھیا گیا اے
 انعام الحق جاوید نے ’ڈراکل‘ بارے لکھیا اے:

”بے آسرا بچہ مصنف دا اوہ ڈراکل اے جیہڑا سماجی جبر پاروں ہر ویلے گھام یا رہندا اے
 تے کسے پاسیوں وی لہدیاں محرومیاں دا اپا نہیں ہوندا۔ ایہہ کردار ملکوں باہروی ٹر جاندا

اے تے بالآخر وطن دے محبت ایہدی والپسی دلباعث بن دی اے پر بنیادی طور تے ایہہ
اک بزدل یعنی ڈراکل شخص اے تے حالات دا ڈٹ کے مقابلہ کرن دا حوصلہ نہیں
رکھدا۔“ (374)

حسین شاہد دے ایس ڈراکل دے روپ نال اوہناں لوکاں دی نشاندہی ہو جاندی اے۔ جیہڑے
اپنے ملک دے حالات توں ڈر کے اپنا ملک چھڈ دیندے نیں۔ مصنف خود وی ہالینڈ وچ رہندا اے۔ اوس دا
مشاہدہ ایس بارے چوکھا اے۔

14. پکی سڑک

لکھاری: سردار خاں

چھپن ورہا: 1995ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی بورڈ

باب: 6

صفحے: 347

سردار خاں دے ناول 'پکی سڑک' دی کہانی وی پنڈو ووسودی کہانی اے۔ ایس کہانی وچ جھنگ دے
علاقے دی رہت دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔

ایس دامرکزی کردار شمیر اے۔ جیہڑا اک لمبڑ دار شہباز خاں دا پتر اے۔ شہباز خاں دا اک بھرا کبیر
خاں وی سی۔ شہباز خاں اپنے ویلے دا دلیر انسان سی۔ اوس نوں اک دفعہ راہ چلدیاں اک منڈا گل خاں
ملد اے۔ جہدی ماں مرگئی ہوندی اے۔ ایہہ اپنی ماں دی لاش کو بیٹھاسی۔ شہباز خاں نوں ایہہ بچہ چنگا لگیا
اوہ اوس نوں گھر لے آندا اے تے اپنے پتراں وانگ پالد اے۔ شہباز خاں دی دھی شمو جوان ہوندی اے۔
تے اوہ گل خاں نوں اپنے یار ہاشم خاں کول چھڈ آندا۔ لمبڑ درانی وی فوت ہو جاندی اے۔ ایس کر کے گل
خاں وی گھر آندا جھکد اسی۔ ملک ہاشم خاں، شہباز خاں دا بیلی ہوندا اے۔ شمیر خاں ملک دے گھر جاند تے
اوہ ملک دی بیٹی زریں نوں پسند کرن پیندا اے۔

ناول دی کہانی صرف پنڈ دی وسوتے خاص طور تے جھنگ علاقے دے مطابق اوساری گئی اے۔
مرکزی کہانی وچ کہانی کار لوکاں دیاں عاداتاں، رسہ گیری، مال ڈنگ چوری کرنے تے لہجہ کے دینا۔ فیر
پنڈ اتھاواں دے ہور مقابلے۔ گھوڑ سواریاں، شکاری تے شکار، نشانے بازی تے دلیری دے کارنامے وی
بیان کیستے جاندے نیں۔ شمیر دا کردار اک ہیرو دا کردار اے۔ اوس داویاہ وی ملک دی دھی زریں نال ہو جاند
اے۔ شہباز خاں دی وفات توں بعد شمیر خاں اوہدی تھاں سنبھال لیندا اے۔ کہانی اک نسل چوں دو جی نسل

ول ٹر جانندی اے۔ 'شمیر' دی اکو بیٹی 'زمینب' ہوندی اے جیہڑی پڑھن وچ بڑی ہوشیار ہوندی اے۔
 لکھاری شمیر دے یاراں دا حال وی بیان کردا اے۔ اوس دا بھرا 'خدا بخش' جیہڑا تر کھان سی اوس
 دے دو بچے انوری تے نوری وی ناول دے اہم کردار نیں۔ انور تے زیب بچپن توں کھٹے پڑھدے سی تے
 اک دوسرے نوں پسند کردے سی۔ اس طرح ای جوان ہو جاندا اے۔ دونوں ڈاکٹر بن دے نیں تے اک دو بچے
 نوں پسند کردے نیں۔ 'انور' دا دوست 'فیکا' اوس دی بہن 'نوری' نوں پسند کردا اے۔ اس طرح 'شہباز' تے
 'زرین'، 'انور' تے 'زیب'، 'نوری' تے 'فیکا' دی محبت دے حوالے نال ناول وچ روایت اے۔ شمیر خاں
 ویلے نال لمبر بن جاندا اے۔ ناول دے دلیری دے کارنامے وی وکھاندا رہندا اے۔ ایس ناول وچ 1965ء دی جنگ
 وی وکھائی اے۔ ناول دا ہیرو شمیر خاں ایس لڑائی وچ حصہ لیندا اے۔ تے کلا جا کے دشمن دا ٹینک اڑا دیندا
 اے۔ لکھاری دا اتھے بیان غیر قدرتی لگدا اے۔

انعام الحق جا وید اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:-

’پروفیسر سردار خاں نے اس ناول میں جھنگ کے علاقے کا ماحول بڑی روروی سے دکھایا
 ہے۔ انہوں نے تفصیل میں جانے کی ضرورت محسوس نہیں کی۔ جس کے باعث قاری کے
 ذہن میں پنجاب کے اس لوک روایتوں سے بھر پور علاقے کی صحیح شکل و صورت سامنے نہیں
 آتی۔ انہوں نے سنسنی خیز واقعات کا بھی سہارا لیا ہے۔ اور اس سلسلے میں 1965ء کی جنگ
 میں شہباز خاں کو ایک ہیرو کا کردار سونپا ہے۔‘ (375)

انعام الحق دی ایس گل نوں اسی نہیں مندے کیونکہ جھنگ دے ماحول دی مکمل تصویر کشی کیتی گئی۔
 اوہناں دی اک غلطی ہو در دست ہون والی اے۔ جنگ وچ شہباز خاں نہیں اوسدا پتر شمیر خاں لڑدا اے۔
 ناول دے اخیر لے حصے وچ ایکشن دے رولے وکھائے نیں۔ لمبر شمیر خاں وی ایکشن وچ حصہ لیندا
 اے۔ اتھے 'لمبر شمیر' دا پرانا بلی 'خورشید' اوس دے مخالف دھڑے نال رل جاندا اے۔ ایس ویلے ای 'انور'
 جیہڑا ڈاکٹر بن گیا سی 'شمیر خاں' دا باغ خرید لیندا اے تے اوہ کپی سڑک بنان دا شوق وکھاندا اے۔ اتھے
 لکھاری پرانی و سو وچ نویاں تبدیلیاں وی وکھاندا اے۔ کمیں دے پتر دا ڈاکٹر بن جانا تے اک زمیندار دا باغ
 خرید لینا بہت وڈھی تبدیلی سی۔ 'خورشید' دا کمی ہون دے باوجود شمیر خاں اگے سرچکنا وی بہت وڈھی تبدیلی اے
 - خورشید تے ور کر منڈے گلیاں وچ کھپ پاندے تے لمبر دے خلاف نعرے لگاندا اے۔ اوہناں وچ
 اک نایاں دامنڈا وی سی جیہڑا کالج وچ پڑھدا سی۔ 'اکبر' اوہدی شکایت نانی کول کرنا چاہندا سی۔ اکبر غصے نال

کہندا:

”تسیں کمی تہا نوں جرات کیویں ہوئی۔“ اکبر غصے نال کہیا
 ”جا! جا اوڈا آیا، رانی کین۔ تیرے گھروں کھاندے۔“ اوس منڈے کہیا تے دو جیاں شکر
 کے لڑن لئی تیار ہو گیا۔ کھپ سن کے اوہ اپو باہر آیا۔ اکبر نوں اک پاسے لے گیا تے کہیا
 ووٹ میں پانا ہے بالاں تاں نہیں پانا۔ تسیں میری طرفوں تسلی رکھو۔“ (376)

ایس گل توں سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ نواں پوچ بے شک زمینداراں دے خلاف بول لیندا
 سی۔ پر پرانے لوک حالے وی اوہناں دی عزت کردے سی۔ خورشید و دھ و دھ کے حصہ لے رہیا سی۔ پر ایس
 دوران اک گولی اوس نوں لگدی اے تے اوہ ایس جہاں توں رخصت ہو گیا۔ سارے لوک اداس ہو جاندا
 نہیں۔ اتھے لکھاری موت دے رونے دھونے تے بین وی لکھدا اے۔ ’خورشید دی موت تے چپ جہی ہو
 جاندا اے۔ شمیر وی بدول ہو کے گھروں باہر جانا چھڈ دیندا اے۔ ایکشن ہوندا اے تے لمبر شمیر ایکشن ہار جاندا
 اے اوس نوں پنڈ چوں گھٹ ووٹ ملدے نہیں۔ ’گل خاں‘ جاندا اے کہ شمیر خاں، خورشید دے قتل دا بو جھ چکی
 پھر دا اے۔

ڈاکٹر انور باغ خریدن توں سمجھدا سی کہ اوہ ایس قابل اے کہ ’زیب‘ دارشتہ منگ لے نالے ڈاکٹر انور
 ہر ویلے کوٹھی بنان تے ہو رتقی کرن دے خواب ویکھدا۔ ’زیب‘ اس نوں پسند تے کردی سی۔ پر اپنے پیونوں
 وی جاندا۔ جدوں ’خدا بخش‘ جا کے ’زیب‘ دا سوال کردا اے تے ’شمیر خاں‘ دیاں اکھاں لال ہو جانداں
 نہیں۔ ’خدا بخش‘ اوس دے غصے نوں جاندا تے اوہوں نس جاندا اے گھر جا کے پتر نوں وی کہندا کہ فوراً
 سامان بن کے ایتھوں نس جائیے۔ ڈاکٹر انور جلدی جلدی دوڑ جاندا اے۔ سانوں اک لمبر داردی غیرت تے
 محبت دونوں دا اندازہ ہوندا اے۔ ’زیب‘ دا سوال کرن تے ’شمیر خاں‘ نوں اتنا غصہ آندا۔ اوہ سوچدا اے:

”پیلوں کسے دا گانا لاہوے۔ دھی دیا اوس چھوہر ترکان دا۔ انج زندگی وچ پہلی واری ہویا
 سی جے اوہ عمل کرن دی تھاہرے سوچاں وچ پنے گیا سی۔ جدوں کافی چہ کوئی فیصلہ نہ کر سکیا
 تاں اصل گل اوس دے ذہن وچ گونجی۔ دھی دی محبت اوہوں بے غیرت بنا دتا سی بے
 غیرتی دے طعنے نے اوہوں بھانبر وانگ بھڑکا دتا تے اوس گھر ول نوں مونہہ
 رکھیا۔“ (377)

’شمیر خاں‘ اپنی بیٹی نوں مارن واسطے جاندا اے۔ دھی نوں ویکھ کے اوہ اپنے فیصلے تے قائم نہیں رہندا

تے پستول دی گولی اپنی پڑ پڑی تے چلا دیندا اے۔ شمیر خاں ناول دا اک دلیر کردار سی اوس غیرت دے ناں تے اپنی جاند دے دتی۔ ”محمد آصف خاں“ پہلی گل وچ لکھدے نہیں:-

”پروفیسر مہر سردار خاں ہوراں دا ناول پنجاب دی رتھل، ایتھوں دے سماج اے خاص کر کے پنڈاں دے مسئلایاں ول دھیان جاند اے۔ ناول دا تانا بانا ایہیے آ لے دوالے بارے انیا گیا ہے، جس توں سانوں جھنگ دی رتھل نوں دیکھن، جاچن تے اوہدے توں چس لین داموقع ملدا ہے۔ پنڈا دیاں کھیڈاں، میلے، شکار، سیر وغیرہ دے نر وئے بیان نے ایس ناول نوں ودھیرا سوادا بنا دتا ہے۔“ (378)

پکی سڑک وچ اک پنڈو ووسو وچ تبدیلی آندی اے۔ پڑھ لکھ کے زیناں وچ غلامی دیاں جاندیاں نہیں۔ پر غیرتاں دے تقاضے اپنی تھاں تے رہندے نہیں۔ انعام الحق جاوید ہوراں اپنی کتاب وچ انج راءے دتی اے:-

”پکی سڑک (1995ء) جھنگ دے علاقے دے ماحول وچ رچی گئی اک اچھی تحریر اے جیہدا مرکزی کردار ”شہباز خاں“ اے جیہدا ایس علاقے دی روایت موجب بہادر تے سنگیاں دے کم آن والا شخص اے۔ ایس ناول وچ اوس روایتی ذہنی تصادم نوں مرکزی نقطہ بنایا گیا اے۔“ (379)

ناول وچ کدھرے جھول وی نظر آندا اے۔ ناول دا مرکزی کردار دلیر ہون دے نال نال مویشی ڈنگر چوری کردا وی دکھایا گیا اے۔ واقعات دے بیان وچ قدرتی روانی نہیں سکوں لگدا اے کہ ناول نوں اگے پڑھان واسطے واقعات گھڑے گئے نہیں۔ اک وسودی عکاسی دے اعتبار نال اک چنگا وادھا اے۔

15. بھبھل

لکھاری: فرزند علی چھپن ورہا: 1995ء

پبلشرز: لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ صفحے: 348 باب: 40

بھبھل فرزند علی دا تیسرا ناول اے۔ اک چوٹی دی لون دی توں فوراً بعد چھاپے چڑھیا۔ فرزند علی ایس ناول توں پہلاں وی دو ناول تخلیق کر چکے سی۔ ایس کر کے اوہ ایس کھیل دا تجربہ کار کھلاڑی اے۔ ناول دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ پہلے قلم کار اپنے بارے دس پاندا اے۔ دو جے حصے وچ استاد دامن دی Life History لیکدا اے۔ ناول دے ٹائٹل تے وی استاد دامن دی شبہہ بنائی گئی اے۔

ناول دا آغاز ہسرد بھری رات توں ہندا اے۔ ناول کاراوس ہسرد بھری رات دی انج تصویر کشی کردا

اے:-

”ہسرد بھری رات سی، ہر شے وچوں مڑھکا نچڑ رہیا سی۔ جیٹھ ہاڑوچ دن لے تے راتاں
چھوٹیاں ہوندیاں نیں۔ دن نوں قہر دی گرمی تے آگ و ساندی لو، رات نوں ہسرد تے ساہ
گھٹ لین والا سماں بن جاندا ہے۔

پراوس رات تاں کجھ زیادہ ہی ہسرد بنیا ہو یا سی۔

جے وچوں مڑھکا چوہ چوہ کے لیزے گھڑج ہو گئے سن۔ مڑھکے بچے لیزے جے نال چوہ

دے تاں بہت اوزاری ہوندی سی۔“ (380)

ناول دے شروع توں ای پتہ چل جاندا اے۔ کہ لکھن والا اوس کلاس نال تعلق رکھدا اے۔ جیہڑی ہر قسم

دی گرمی سردی، اپنے جتے تے برداشت کردی اے۔ ایہہ ’جھگی‘ وچ رہن والے دی کہانی اے۔ جیہڑا اک

راہک اے۔ نکی عمر توں بڑھا پے تک راہک مزدور ای رہندا اے۔ حیاتی وچ کوئی وڈھا انقلاب نہیں آوندا۔

بچپن دے دن ’تائے‘ کولوں ’باتاں‘ سندے گذریا۔ ’تائی‘ دے سلوک دی ہمیش اوس تعریف کیتی اے۔ نانکے

اوس دی روس کے جان دی تھاں سی۔ تائی دا ہمیشہ توں لاڈلا دوتر اسی۔ اوہدی حیاتی وچ بچپن اس طرح دا ای

سی جس طرح داراہکاں دے بچیاں داسی۔ پراک گل سی۔ کہ اوس دے اندروں سوال بڑے اٹھدے سی۔ اوہ

ہر وقت سوال کردا۔ اکثر اوس نوں اپنے ’تائے‘ کولوں جھاڑ پے جاندی۔ اوس دا تائیا اوس نوں کہندا:

”اوائے کسے کاں دیا پترا، جا اوائے کوئی دفا ہو جا۔ توں کتھوں شکی جم پیا ایں۔ ہر گل وچ

شک اساڈے قبیلے وچ تے ایسا کوئی نہیں سی۔ تینوں اک وار جو آکھیا اے کہ بس ہوندا

اے۔“ (381)

انج سائوں لکھاری دی طبیعت دا وی پتہ چلدا اے۔ اوہدی Crusity اوہنوں چین نال پٹھن نہ

دیندی۔ لکھاری اپنے نال نال اپنے ساتھی کرداراں تے وی روشنی پاند اے۔ راہکاں دی حیاتی دی اک مکمل

تصویر پیش کردا اے۔ انسانی فطرت دے حوالے نال لکھدا اے:-

”تجھے امی اپنے جواکاں نوں نہاوندیاں۔۔۔ اک دوجی دے خلاف چغلیاں کر دیاں

تھتاں دھر دیاں تے قصے جوڑ کے اگے جاساوندیاں سن۔

سواتیاں تے کڑیاں دا جھر مٹ ویکھ کے گھبر و منڈے اجیں چکلی کھوہ اتے آجایا کر دے سن

پھر اکھاں دی لڑائی وچ کس دی جت تے کس دی ہاروی اتھے ای ہو جاندی سی۔“ (382)

لکھاری نے اپنی ہڈی وچ اپنے بچپن دیاں شرارتاں توں اگے اپنی نوجوانی دے چھوٹے چھوٹے "Crushes" وی بیان کیتے نیں۔ چوداں سال دی عمر وچ پندرہاں سال دی زہرا دا اوس نوں چنگا لگنا۔ زہرا نوں پسند کرنا فیر بہانے بہانے اوس دے گھر جانا ناول کارناں صرف اپنی کہانی بیان کر دا اے سگوں اپنے نال رہن والے لوکاں تے اردگردی معاشرت تے وی روشنی پاند اے۔ "چاچا لنڈا دا ہوشاں" نال محبت فیر ساری عمر اوہدے واسطے تیاگ دنیا اک عجیب و غریب چاہت دار شتہ اے۔ شادی شدہ عورتاں دیاں وکھیرے قسم دے طور اطور دے گئے نیں۔ اتھے جن زانیاں نوں جن چڑ جاندے۔ فیر ایہناں جناں نوں کڈھن والے وی ساڈھی پینڈ و سودا حصہ نیں۔ ناول وچ دراصل ساڈے عام دیہاتاں دے کلچر تے جہات پائی گئی اے۔ راہکاں دی حیاتی دیاں مشکلاں جیہڑیاں نسل در نسل اوہ بوگھ رہے ہوندے نیں۔ اوس ول قاری دی توجہ دلائی اے۔ لکھاری جیہڑا خود بڑا احساس ہوندا اے۔ اوس نوں قدم قدم تے دکھ دا احساس ہوندا اے۔ کئی دفعہ ہون والیاں زیادتیاں تے کچھ وی وٹ دا اے پر فیر اوس نوں سر شانا پیندا اے۔ زمیندار دے دیکے دے نال منشی چغل خور نوں وی برداشت کرنا پیندا۔

ایہہ First person narrator ناول اے۔ ایس دی کہانی لکھاری دے نال لڑدی اے۔ ایہہ کہانی لڑدی لڑدی سندھ ہجرت کر جاندی اے۔ سندھ توں پہلاں 1955ء دے اکتوبر والے ہڑھ دے حالات بیان کیتے نیں۔ ہڑھ نے وچارے راہکاں داہور لک توڑ دتا۔ اوہناں داسب کجھ تباہ ہو گیا۔ فیر شہراں دے لوکاں نے مدد کیتی۔ لکھاری چونکہ حساس طبیعت ہوندا اے۔ اتھے وی اوس دی اتا نوں ٹھیس پہنچ دی اے۔ اوہ لکھدا اے:-

”شہری لوکاں کولوں منگ منگ شیواں لینا مینوں چنگا نہیں سی لگدا پر راہک لوک تاں بڑے خوش ہوندے سن۔ ہڑھ دے سک جاوں مگروں کجھ راہک لو بھ لالچ دے کارن سڑک اتے ای بیٹھے رہندے سن۔ جد شرایت کرن والے آنے بند ہو گئے تاں ایہہ لوک واپس

پرتے سن۔ راہکاں نوں گھراں دے رڑ جان دا بہتا افسوس نہیں سی۔“ (383)

لکھاری کجھ پڑھیا لکھیا سی ایس کر کے اوس نوں فلمی کہانیاں لکھن دا وی شوق سی پر ایہہ شوق سرے نہ چڑھ سکیا۔ فیر لکھاری دی شادی ہو جاندی اے۔ اوس دی بیوی بڑی شریف تابع دار دا ساتھ دین والی ہوندی اے۔ پنجاب دے زمینداراں توں تنگ آکے لکھاری تے اوہدا خاندان سندھ چلا جاند اے۔ اتھے کسے

بڑے افسردہ زمیناں تے کم کردا۔ ایس حصے وچ سانوں لکھاری سندھ دی راتل بہتل نال متعارف کرواندا اے سندھ دے راہکاں تے پنجاب دے راہکاں دا فرق دسدا۔ اوتھے رسم رواج، کھان پین تے ویاہ شادی دے طریقے دسد اے۔ اس طرح سانوں سندھی وسو دا مکمل پتہ چلدا اے۔ لکھاری پنجابی راہکاں دی نفسیات تے روشنی وی پاند اے:-

”پنجابی بھکھے راہکاں دا ہجوم راجے دی شہراتے مار دھاڑ وی کرن مگ پیا۔ آوندے
جانمے سندھیاں نوں مار دے کھڈے، اوہناں دا سامان کھولیندے۔ سندھیاں دیاں
گاواں بکریاں جنگل وچوں دھکو دھکی چک لیاندے تے کوہ کھاندے۔ سندھیاں اتے اینا
رعب پیا کہ اوہناں راجے دی جاگیر وچوں لنگھنا تے جھڈای دتاسی۔“ (384)

سانوں پتہ چلدا اے صوبائی تعصب وچ خودای لوکائی نے کدھرے نفرت دا بیج بویا ہوندا اے۔
جدوں پنجابی سندھی نال اس طرح دا سلوک کرن لگے تے فیر کدی اوس دا Reaction وی Face کرنا پیندا
اے۔ ناول کاردا کنبہ سندھ توں واپس آجاندا اے۔ پنجاب وچ برے حالات دا مقابلہ کرنا پیندا۔ پہلا زمیندار
ایہناں راہکاں نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ ایس دا پیوتے بھائی گڈھ چلان لگ پیندا اے نالے کسے ہور
زمین دی راہکی وی کردے نیس۔ راہکاں دی حیاتی بارے اوہ لکھدا اے:-

”زمینداراں دیاں ونگاراں کنڈیاں، ہتیاں پٹیاں تے اوہناں دے کیتیاں دا وی احترام
کرنا ساڈا مقدر لکھیا ہویا سی خورے۔ زمینداراں دی جھڑک اتے غصہ آوند اتناں بس وچے
وچ اسان موئے سپ وانگ وس گھولدے ساں۔ ڈھیٹھاں تے لپے شرماں وانگر جی جی
کردیاں رہنا ای ساڈی راتل سی۔ کوئی اکھ تے کوئی ترنگ ساڈے وچوں کسے بھیڑے
وال وانگر موچنے نال چک لئی ہوئی سی۔“ (385)

ساڈھا راہک اپنی حیاتی توں کنا مجبور ہوندا اے۔ لکھاری دے خیالاں توں پتہ چلدا اے۔
انعام الحق ہوراں بھسمھل بارے لکھیا اے:-

”مصنف دا تعلق آپوں وی اوسے زیریں طبقے نال اے جنھے زندگی دیاں تلخیاں دانہ صرف
مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔ اس ناول وچ بچپن دیاں محرومیاں،
مایوسیاں، مشکلاں تے مظالم نوں بڑھے سدھے تے واضح انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔
اس ناول وچ پنجابی دے سرکڈھویں شاعر استاد دامن داتے اوہناں دے حجرے دا وی
تفصیلی ذکر اے جنھے ناول نگار دی زندگی نوں اک نواں موڑ دتا۔“ (386)

ناول دا اگلا حصہ استاد دامن دی حیاتی تے اے۔ لکھاری اوہناں دے بہت نزدیک سی۔ ایس کر کے بہت ساریاں گلاں حقیقت تے مبنی اے۔ لگدا اے کہ استاد دامن ہوری اوہناں نوں اک وفا دار سگی جاندے سی۔ ایس کر کے کسے ویلے اوہناں کول رووی پیندے سی لکھاری تے استاد دامن دی اک ہور شے مشترکہ سی کہ اوہناں دا تعلق اک ای کلاس نال سی۔ دکھ سا نچھے سی۔ استاد دامن دی صحبت وچ لکھاری علم نال مال مال ہوندا اے۔ اوہناں دی ہر گل وچ کوئی نہ کوئی نتیجہ ملد اسی۔ عورتاں دی مظلومی بارے اوہناں دا خیال سی:-

”پنجاب دی سوانی تاں بہت زیادہ جکڑی ہوئی اے۔ کسے دی گھر ولی اے، لیہد اپنا گھر

نہیں۔ کسے دے پیراں دی جتی اے، پر اپنے پیراں کوئی نہیں۔ اتھوں دامن دی لیہد اخدا

اے۔ کیہد خبر کیہد۔ ویلے مجازی خدا اپنی خدائی وچوں کڈھ دیوے۔“ (387)

اس طرح تھیں تھیں تے قاری استاد دامن دے خیالاں توں آشنا ہوندا اے۔

فرزند علی چونکہ اپنی Class نال ہمدردی رکھدے نیں۔ مزدور تے مزارعے اوہ مظلوم طبقہ اے جیہڑا ورہیاں توں زمیندار تے سرمایہ دار دے ہتھوں پسیا ہویا اے۔ اگرچے اوہ اک لکھاری دی حیثیت نال کوئی وڈھا انقلاب تے نہیں لیا سکدا پر اوہناں دکھاں دی نشاندہی تے کرسکدا اے۔ ناول چونکہ بنیادی طور تے Auto Biography اے فیئر Biography دی شکل اختیار کر لیندا۔ زبان سادہ تے صاف ستھری تے عام فہم اے۔ فلسفہ حیات وی بیان کیتا اے۔ پنڈ ووسودی عکاسی ملدی اے۔ جتھے باپ دی شکل وچ اندرونی وڈھیراوی گھراں وچ موجود رہندا اے۔ ناول وچ ملک دے سیاسی حالات وی بیان کیتے گئے نیں۔ پلاٹ سادہ تے واقعات وچ تسلسل اے۔

16. کم ذات

لکھاری: فخر زمان

چھپن ورہا: 1996ء

پبلشرز: لاہور، نگارشات

صفحے: 141

باب: 17

(فخر زمان دا ناول کم ذات 1996ء وچ چھاپے چڑھیا۔ فخر زمان دا ایہہ پنجواں ناول 141 صفحیاں تے 17 باباں تے مشتمل اے۔ ایس دے پبلشر نگارشات لاہور نیں۔ ایہہ کورکھی وچ کرنیل سنگھ تھند دی کتاب ”فخر زمان دے ناول“ 357 توں 414 تیکر چھپیا اے۔ ایس دا ترجمہ اجندر پال تے زمیند کور نے کیتا اے۔ اردو وچ ایس دا ترجمہ کنول مشتاق ہوراں 1996ء وچ ای کیتا۔ ایس ناول نوں کلاسیک لاہور نے شائع کیتا۔ ایہدے 131 صفحے نیں۔ انگریزی زبان وچ وی ایس نوں ترجمہ لایا گیا۔ جیلانی کامران ہوراں ”The Lowborn“ دے نام پبلشر ایس دا ترجمہ کیتا۔ ایہہ ناول 123 صفحیاں تے مشتمل اے۔)

’کم ذات‘ جس طرح ایہدے ناں توں ای ظاہر اے کمی ذات یعنی چھوٹی ذات تے نیویں لوک۔ نخر زمان اوس طبقے یاں لوکائی دے حوالے نال ناول تخلیق کردا اے۔ جہاں دا کسے طریقے نال استحصال ہو چکیا ہوندا اے۔ ناول دے شروع وچ ای اوہ فلسفہ حیات بیان کردا اے:-

’موت تے جیون (بھیڑا یا چنگا) شروع ہی ہوندی اے ناں۔ تے جے جیونا موت دا پرچھاواں ہووے تے فیر موت تے حیاتی وچکار جدائی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔ اصل وچ ایس جدائی دی لکیر کیہڑی ہوندی اے۔ اصل وچ ایس جدائی لکیر دی تلاش وچ اوہ وساہ کسے ماریا گیا کیہڑی ایہ خودکشی سی؟ کہ ایہہ قتل سی؟ کہیہ ایہہ قدرتی موت سی؟ پر خودکشی، قتل یا قدرتی موت تے حیاتی کولوں وچھڑن دا ہی ناں سی ناں‘ (388)

ناول دا جیہا آغاز قاری دے اندر چٹیک پیدا کردا اے۔ بلکہ سارے ناول وچ چٹیک موجود رہندی اے۔ ایس چٹیک دا ذکر متسندر سنگھ نور نے وی نخر زمان دے ناول وچ کیتا اے:-

’اوہ کون ہے جو مر گیا ہے؟ خوف نے کیوں رگ بھر لیا ہے؟ اک خوف پانھک اندر وی جاگ پیندا اے۔ موت اک دھمکی پاروانگ ازمہ نوں توں نال وچ جاگ پیندی ہے۔‘ (389)

ناول دے آغاز توں ای قاری ون سونے ویروے لگاندا اے۔ اوس وچ خوف دی لہر پیدا ہو جاندی اے۔

فیر اوہ Person جس دا ذکر لکھاری کردا اے۔ اوس بارے لکھاری لکھدا اے:-

’ہاں تے اوہداناں گھر والیاں پتہ نہیں کیہ رکھیا سی پر جدوں دی اونہیں ہوش سنبھالی سی اودوں دا اوہ ’عاشق‘ اکھواندا سی، بڑاچہ ایسے ناں عاشق توں پچھانیاں جاندا رہیا پر اک دیہاڑے جد اوہ دھپ چھاں، چانن بہیرے، بدل سک سی سردل دی تلاش وچ پھاوا ہویا سی تے اوہنوں پل لئی اک خیال آیا۔ عاشق تے معشوق دوویں عشق دیاں پر تاں سن عشق دیاں شکلاں سن۔‘ (390)

فیر لکھاری بہت ساریاں دلیاں دین توں اوس Person دا ناں ’عشق‘ رکھ دیندا اے اوہدے خیال مطابق:-

’اوہ نہ عاشق رہیا نہ معشوق سگوں دوواں دا سوما بن گیا عشق فیر اوہ عشق سدواندا، عاشقی تے معشوقی دا مجموعہ ہولی ہولی لوکی اوہنوں اوئے عاشق! اوئے عاشقا، اوئے عاشقیادی

ملک اے۔ اتھے منگھارچوں عشق دا دیکھنا علامتی طور تے اپنے اندر جھاتی پانا اے۔ ایہناں کرداراں دارل کے پنجا۔ دھرتی نوں متھانیکنا۔ فیر چائن دا ہو جانا۔ ایس چائن وچ اک دو جے نوں گولی مار دینا۔ سارا علامتی اظہار اے۔ ایہہ چائن مرداں دے اندروں نکلا اے۔ اوہ ایس روشنی وچ اپنا اصل روپ برداشت نہیں کر سکدے ایس کر کے اک دو جے نوں ختم کر دیندے نیں۔ سفید کپڑے پا کے اک سوانی دا آنا، موٹیے دے پھولاں دا ہتھاں وچ ہونا۔ امن تے شانتی دے آنے دی علامت اے۔ ماں دھرتی تے سکھ تے خوشیاں پھل کھلن دی علامت اے۔

’عشق‘ نوں Personify کر کے لکھاری تھاں تھاں بھیجا اے۔ اک رات اوہ قبرستان جاندا اے۔ پہاں اوس ویکھیا سی کہ جیوندے سریر نال مرکی کر دے نیں۔ قبرستان وچ اوہ اک مردہ سریر نال اجیہا سلوک ہوندا ویکھدا اے۔ کہ انسان سوچ کے شرم سار ہوندا اے۔ بلکہ گھاہ تے پودے وی سر جھکا لیندے نیں۔ اتھے ایہہ وی پتہ لگدا اے پئی انسان دے اندر کئی Frustration ہوندی اے۔ اوہ اپنی ہار دا بدلہ کس طرح لیندا اے۔ فیر ایہہ اپنی ہار نوں جیت وچ کس طرح بدلدا اے۔

ناول دا چھٹا باب اک لمبی تے آزاد نظم تے مشتمل اے۔ جس وچ اک کمذات بندے دے مختلف روپاں دی تصویر کشی کیتی گئی اے۔ کدھرے کنک دا جلوس۔۔۔۔۔ کدھرے اتھر وگیس۔ فیر اوہ سیاسی کالمے دی بارے لکھدا اے۔

کھلا جیہا سیاسی کالماں
 پھاوا ہو جائے لیڈر ویکھ کے
 موڑا گئے نگلی پیریں بھجدا جاوے
 کدی بونٹ نوں ہتھ لاوے
 کدی شیشے تے انگلیاں پھیرے
 ’ہٹ اوچھاں کمذاتا‘
 ’ویرا! کرم کر لیڈر ویکھن دے
 ’ہٹ اوچھاں کمذاتا‘
 ’ویرا مینوں صاحب ویکھن دے‘ (395)

فخر زمان معمولی سیاسی ورکر دی حیثیت بارے گل کردا اے۔ اوہدی وفا اوہدی محبت دے بدلے اوس

نوں 'کمذات' کہیا جاندا اے۔ اتھے وی اک کامے یعنی 'سیاسی کامے' دا کلاس difference نظر آندا اے۔ لکھاری ساڈھے پنجاب دے قصیاں وچ ہونے والے استحصال دا ذکر کردا اے۔ مرزا، کیدو تے مہر شمیر دا ذکر ایس نظم وچ جتھے اتہاس نوں یاد کیتا جاندا اے۔ اتھے شاعر شاہ حسین، خواجہ فرید تے بلے شاہ نوں وی یاد کردا اے۔ ایس دھرتی تے ہون والے سارے ظلماں دی دس پاندا اے۔ اخیر وچ لکھدا اے:

”نفسا نفسی، آپا دھاپی، چھنا چھنی، دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی

’جد آپو دھاپی پے گئی۔ جد آپو دھاپی بے گئی۔“ (396)

ایس نظم وچ وی لکھاری دی انقلابی سوچ جھلکیاں ماری اے۔ اے سوچ اوس دے ساریاں ناواں دا اہم جزا اے۔ ’عشق‘ جذبیاں دی انتہا ہوندا اے۔ ’عشق‘ وچ بتانا انسان اپنی ذات دی منہی کر دیندا اے۔ اوس دی ego ختم ہو جاندی اے۔ اوہ اپنی ذات کسے دوسرے واسطے فنا کر لیندا اے۔ اپنے آپ نوں اپنے کمتر درجے تے لے آندا اے۔ کہ اوہ کمذات بن جاندا اے۔ شاید ایس ای خیال نوں مد نظر رکھ کے فخر زمان نے ’عشق‘ نوں کمذات داناں دتا اے۔ فخر زمان لکھدے نیں:-

”عشق کمذات کیوں ہو گیا۔ نگی پیریں دھوڑ وچ بھجن نال؟ یاں مڑکا چوندا جسہ لے کے
کپڑے لیر و لیر کروا کے جلوس دی آگلی صف وچ کوئی کھان دی آس وچ؟ یاں اتھر وگیس
نوں اکھاں تے سہناتے ساہ بند کروا نال؟ یاں زندگی دے اگھے سال جیل وچ گزارن
نال؟ یاں کوڑے کھان، ماس نوں نوہہ انگ کروا نال، برد دیاں سلاں اپر لیٹن نال، پیراں
دیاں تلیاں اپر ڈنڈیاں دیاں ضرباں جرن نال، گھنٹیاں تیکر انا لکن نال، یاں فیر ہسدیاں
ہسدیاں سولی چڑھ جان نال؟“ (397)

فخر زمان ’عشق‘ دے کمذات ہون دی وجہ تلاش کردا اے۔ اوہدا سوال وی آپے تے جواب وی آپے۔ فیر فخر زمان کہ ’عشق‘ اپنی سوچ وچ مضبوط اے۔ اوس دے ارد گرد جو کجھ ہو رہیا وہ اوس دا حصہ بنن توں انکاری اے اوس دیاں کجھ قدراں تے اخلاقی قدراں نیں۔ اوہ بہت ساریاں گھٹیاں گلاں توں انکاری اے۔ لکھاری لکھدا اے:

”اوہ انکاری سی ہر اوس گل دا جہڑی منکھتا دے شیشے وچ تریڑاں دا کارن بندی سی۔

اوہدے مسلسل انکار نے اوہدی زندگی اجیرن کردتی۔“ (398)

اتھے عشق وچ کردار دی مضبوطی جھلکیاں ماری اے۔ پر معاشرے وچ ایس صفت دی وجہ توں اس

نوں کمذات بنا دتا۔ کیونکہ معاشرے نوں سچا تے کھرا فردوار انہیں کھاندا۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیس:-

”کمذات جیویس کماں توں ای ظاہر اے۔ پٹھلے طبقے دی نمائندگی کرن والے اک فرد

دے عکس تے مبنی اے۔ جنوں ناول نگار نے عشق داناں دتا اے تے جنھوں تھیں تھیں

حقارت نال کمذات کیہہ کے بلایا جاندا اے۔“ (399)

ناول کار ایس کمذات عشق، داظہور تھیں تھیں دسا اے۔ پنڈتوں علاوہ اوہ شہر دی اک منیری گلی

دے اک مٹھے پھٹے مکان وچ ظاہر ہوندا اے۔ اوہ شہر دیاں سرحدیں داپتہ لگاندا اے بڑے کوشش نال پنڈتے

شہر دی سرحد داپتہ لگالیندا اے۔ لکھاری دونوں دے درمیان والی تھیں نوں ”نومینز لینڈ“ کہندا اے ”نومینز

لینڈ“ دا ذکر فخر زمان دے اکثر ناولوں وچ آندا اے۔ فخر زمان دا ایہہ کردار شہر وچ اپڑ جاندا پر ایس شہر دا کوئی

ناں نہیں دیتا گیا۔ اتھے وی لکھاری دے ایس اک شہر توں مراد پورا ملک یعنی پاکستان وی ہو سکدا اے۔

ایس شہر وچ سیاسی حالات کی نیس ناول کار ایس دا وی علامتاں راہیں ذکر کردا اے۔ ایس شہر دے رہنما نوں

پھانسی وی دتی جاندی اے۔ اتھے عشق کئی روپ دھار لیندا اے کدی اوہ اک شخصیت ہوندا اے۔ تے کدی

اوہ جذبے دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ دراصل بنیادی طور تے ”عشق“ اک جذبہ ای اے۔ ناول کار تے

ایس نمائندگی توں اپنے خیالاں دے اظہار واسطے ورتیا اے۔ شہر ری رہت وچ وڑکے ”عشق“ نوں جو کجھ

وکھالی دیندا اے، اوہ ناول کار دا مشاہدہ اے۔ ایس مشاہدے نوں کدی اوہ شعراں راہیں بیان کردا اے۔

کدی نثر دی شکل وچ تصویر وکھاندا اے۔ اوہ ایہہ لکھنا:-

”اتھرو شیل اوہدے کول آکے ڈگیا، اک گولی اوہدے کن کولوں گزری، اک ہور گولی

اوہدے کن کولوں گزری“ (400)

اوس دور وچ شہراں وچ جو کجھ ہور ہیاسی اوہناں حالات نال قاری نوں واقفیت ہوندی اے۔ ”عشق“

تے ایس شہر وچ تشدد وی کیتا جاندا اے۔ بار بار اوس نوں کمتر ہون دا احساس ہوندا اے۔ ”ہٹ پچھان کمذات“

دے لفظ اوس نوں چھ دے رہندے نیس۔ سجاد حیدر نے ایس حوالے نال لکھیا اے:-

”کمذات کا کردار دو شکلوں کی تخلیق کیے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی مجلسی زندگی

میں سب سے فحشی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹ اوئے کمذات کے توہین آمیز طرز

تمناط سے اسکی پست حیثیت یاد دلائی جاتی ہے۔“ (401)

فیر ”عشق“ مٹھے چک جاندا اے۔ اتھے اوہ علامتی طور تے دسا اے کہ مٹھے چک داناں مٹھاسی پر اوسدا

پانی اخلاقی قدرات ختم ہو جان دی وجہ نال لوٹا ہو گیا سی۔ لکھاری اس دی وضاحت انج کر دا اے۔
 ’مٹھا چک تے بندے دے اندر ہوندا اے۔ لوٹا تے مٹھا پانی کوئی وکھو وکھ تے نہیں ہوندا۔
 اوہناں دا بھوگ یہی پانی دے صفت بند اے۔ تے فیر مٹھا چک دی جگہ لوٹا چک، یا لوٹا مٹھا
 چک، کیوں نہیں کہندے تے لوٹے تے مٹھے دے وچکار سرحد کتھے ہوندی اے، ہوندی
 وے کہ نہیں، اوہدا دماغ ایہناں سوالاں وچ جکڑیا ہو یا سی، عشق نے لوٹے ویب دا سٹ
 کڈھن دا فیصلہ کر لیا۔ شہرتے پنڈ، پنڈتے شہر، اچھائی برائی، برائی اچھائی، شیر خیر، خیر شر پر
 اچھائی برائی دا کہیہ معیار اے۔ لوٹا تے مٹھا دووے اپنی اپنی جگہ چکے دی تے برے وی
 ہوندا ہون گے۔“ (402)

فخر زمان ’عشق‘ راہیں ایہہ پیغام دیندا اے ’مٹھا چک تے لوٹا چک اصل وچ اکو نہیں جتھے تہاڈی
 سانجھ ہووے گی اوہوں مٹھاس جے گی۔“ اتھے اوہ لوکائی نوں سانجھ دا درس دیندا اے۔ ایس
 Personified عشق دی ملاقات ایہیہ بندے نال ہوندی جس نوں اغوا کر کے کجھ بندے اوس دا جگر،
 گردے، اکھاں تے دل کڈھ لیندے نیں۔ اوہدے جسم وچ منگھار ہوندا نیں پر عجیب گل سی اوہ بندہ فیر
 وی زندہ سی۔ اوس دا اے کدا اغوا کرن والیاں جیہڑے حصے کڈھے سی اوہ جعلی سی۔ اصل جسم دے حصے اوس گھر
 رکھے ہوئے نیں۔ فیر اک لیڈروں ویکھ کے اوس نوں ملنا چاہندا اے۔ پر اوس نوں فیر حقیر جان کے پڑے
 ہٹ اوئے کمڈاتا ’سننا پیندا اے۔ اتھے علامتی طور تے اک گل عشق دے مونہوں لیڈروں نوں کہلواندا اے۔
 ”ایدھا سب کجھ جعلی اے، دل، گردے، اصل ہمدہ تے بندگی دے ارے مکان دے ہنیرے
 کمرے وچ بیٹھا وے۔“ اتھے لکھاری نے لیڈراں دا پول کھولن دی کوشش کیٹی اے۔

فخر زمان دا ایہہ کردار ’عشق‘ بڑا دکھرا کردار اے۔ کدی اک شخصیت تے کدی اک جذبہ۔ عشق نوں
 کل لوکائی دا درد اے۔ اوس نوں مصور، شاعر، مجسمہ ساز لکھاری ہر اک نال ہمدردی اے۔ اوہ چاہندا اے کہ
 ناممکن نوں ممکن کس طرح بنائے۔ عشق جدوں جذبے دی شکل اختیار کردا اے۔ تے اوس وچ تصوف دارنگ
 پیدا ہو جاندا اے۔ اتھے سارے صوفی شاعر اں دے کلام دی ونکی اپنے کلام وچ دکھاندا اے۔

’ست گواچے لوک دے ست رنگ تے ست رنگی پینگھ دا ذکر ایس ناول وچ وی ملدا اے:-

’عشق دا جذبہ بنا چ اٹھدا اے

’جس تن گلیا عشق کمال ناچے بے سرتے بے نال

لیڈی جیپ نے دھوڑا ڈائی

میں ہتھ ملانا ویں

پر انہہ ہٹ اوے کمذ اتا۔ مغرووی لہہ“ (403)

عشق دے جذبے دی شکل تے اوس ’کمذ ات‘ دا روپ گڈڈ ہو جاندا ہے نیں جذبے نوں اوہدی اصلیت وکھائی دیندی اے۔ لکھاری ایس ناول راہیں اپنی سوچ دا پرچار کرنا چاہندا اے۔ ’عشق‘ Globlization دے حوالے نال اک کالا adopted بچہ بن جاندا اے۔ گورے جوڑے دا ایہہ adopted بچہ ساری محبت تے پیار دے باوجود اپنے اصلی ماپیاں کول پرت جاندا اے۔ ایہہ بندہ یعنی عشق اپنے اصل ماں باپ تے اپنی ماں دھرتی نال اپنے جذبات دا اظہار اس طرح کردا اے:-

”عشق دیاں اکھاں وچ گلیڈ و آگئے۔ رنگ، نسل، قبیلہ، فرقہ، زبان تے مذہب سارے

سانچے تے خانے بندیاں دے بنائے ہوئے نیں۔ پر اک مرکز ایساوے جیہڑا لوکائی نوں

اکھٹیاں کردا اے۔ اوہنیں امویدیاں ہو کے دھرتی نوچمیا اوہدی مٹی دی چونڈی سواہندے

وچ ملی تے ہوٹھاں راہیں سواہیا۔“ (404)

استھہ لکھاری اپنی دھرتی ماں نال پیار دی دس پاند نظر آندا اے۔

اگے جا کے ناول کار ’عشق‘ نوں ایہیہے بچے دی شکل وچ پیدا کردا اے۔ جیہڑا Test Tube

Baby وی ہوندا اے اپنی ماں دی کھوکھ وچ دو بے مردانطفہ ہوندا اے۔ استھہ فیہ بچہ اپنی پہچان لبھدا اے۔

لکھاری ایہہ ثابت کردا اے کہ اصل شناخت ماں نال ہوندی اے۔

اخیر لے باب وچ جدوں عشق نوں محسوس ہو رہی اسی کہ اوس دا آخری ویلا آ گیا تے اوس وچ جرات

وی آگئی تے شکتی وی۔ اوہ کمذات لیڈرنوں پاسے کر کے لوکائی نوں مخاطب کردا اے:

”لوکووے لوکو! میں اپنی پہچان کر لئی اے۔ لوکووے لوکو! اسی پنے ہاں تے اوخو ساڈی

شناخت اے۔ ساڈی ماں دی پوتر کھوکھ میں سانوں شکتی دتی اے۔ ایہہ جیہڑا اتہانوں ورگا

رہی اسی ایہہ کمذات اے۔“ (405)

استھہ فخر زمان اصل کمذات دی نشاندہی کردا اے۔ لوکائی نوں وی اصل کمذات دا پتہ چل جاندا

اے۔ لوکائی خوشی وچ آ کے اصل کمذات ’لیڈرنوں جلا کے مار دیندی اے۔ اس طرح عشق دا جذبہ صادق ہو

جاندا اے۔ اوہنے چونڈی مٹی دی بھر کے سواہندے وچ ملی تے واپس ٹر پیا۔ منظر بدل جاندا اے ست رنگی

پینگھ پے جاندی اے۔ فصلاں سر پندیاں تے عشق نے اپنے آپ نوں ختم کردی کوشش کیتی۔ پر اب دے تن اندھے، بولے تے گونگے بندے اوس دی پھاہ لین دی کوشش نوں ناکام بنا دیندے نیں۔ ناول کار دنا چاہندا اے کہ 'عشق' کدی نہیں مردا۔ سچے جذبے ہمیشہ زندہ رہندے نیں۔ فخر زمان دا اک وکھرا سائل اے۔ اوس ایس ناول نوں images تے علامتاں راہیں اساریا اے۔ ناول نوں اگے ودھان واسطے اوس آزاد شاعری دا سہارا لیا اے۔ شاعری اوس دے سارے ناولاں دا اہم جزا اے۔ فخر زمان اک شاعر وی اے۔ ایس کر کے شاید شعراں راہیں آسانی نال اپنے خیالاں دا اظہار کر دسکدا اے۔ مستند نور کم ذات بارے لکھدے نیں:-

”کم ذات وی روایتی ناول دے ودھی ودھان وچ لکھیا ناول نہیں سگوں ناول جاں ائی
ناول دی ودھی وچ ہے تے اوہو وشو وچ ناول نوں اسیں اجیہی چتاناں جوڑ دیاں اوس دی
ٹیکست وچ بنے ودھی ودھان توں ہی سمجھ سکدے ہاں۔“ (406)

ایس غیر روایتی ناول وچ مرکزی کردار عشق اے۔ غفور شاہ قاسم اپنی کتاب وچ کمذات دیت
حوالے نال لکھدا اے:-

”کم ذات میں عشق کو مرکزی کردار کے طور پر ابھارا گیا ہے اور اس جذبہ عشق کی تجسیم
کمذات کے ذریعے کی گئی ہے۔ ناول کا مرکزی خیال انسان دوستی پر مبنی ہے۔“ (407)

فخر زمان ایس ناول وچ 'عشق' نوں اک جذبہ دکھایا اے۔ ایہہ ناول پنے لوکاں دی نمائندگی وی
کردا اے۔ ایس دے ذریعے پنڈاں تے شہراں دی وسو وچ جو کجھ ہو رہیا اوہدیاں تصویراں دکھاند اے۔
ماں دھرتی نال پیار دا جذبہ اوہ عالمی سطح تے دکھاند اے۔ فخر زمان دی ایہہ خوبی اے کہ اوہ جدید لکھاریاں تے
لکھتاں توں متاثر اے او تھے اپنے Classic ادب توں کدی وی نہیں بھولدا۔ بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ
تے خواجہ فرید دا کلام اوہدی روح وچ رچ بس گیا اے۔ 'عشق' دا جذبہ اپنی منزل توں پالیندا اے۔ اوہ اصل
'کمذات' نوں سامنے لیا کے امر ہو جاندا اے۔

17. ناولاں ناولاں تارا

لکھاری: منشا یاد
چھپن ورہا: 1997ء

پبلشرز: اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، 8۔ اے خیابان سہروردی صفحے: 578 باب: 97

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول ضخیم نہیں۔ ناولوں ناولوں تارا اپنے حجم دے حساب نال کافی وزنی اے۔ ناول د امرکزی کردار خالد اے۔ کہانی دا آغاز اوس دے بچپن توں شروع ہوندا اے تے اوس دے بڑھاپے تے کہانی دا انت ہوندا اے۔ ایس مرکزی کہانی نال ہو روی نکلیاں نکلیاں کہانیاں اس طرح ملدیاں جاندیاں نہیں جس طرح اک وڈھے دریا وچ چھوٹیاں ندیاں رل جان۔ ناول ساڈھیاں دونوں رختلاں شہری تے پنڈوں دی عکس بندی کردا اے۔ اک طویل زمانے تے پھیلیا ہویا اے۔ ون سونے کرداراں دی بھرمار اے۔ ناول دانا نیک خالد اک حکیم دا پتر ہوندا اے۔ حکیم صاحب دی اک دھی تے دو پتر ہوندے نہیں۔ خالد دادو جابھرا یونس اللہ لوک ہوندا اے۔ اوہ اک دن گھر چھڈ کے کدھرے ٹر جاند اے۔ آپا داویاہ کر دے نہیں تے اوہ جلدی اوہ بیوہ ہو جاندی اے۔ خالد پڑھائی چنگا ہوندا اے اوہا یار انور وی پڑھائی وچ چنگا ہوندا اے۔ انور دا بھرا باسو کبڈی دا چنگا کھلاڑی ہوندا اے۔ خالد ہوراں دی زمین ملک خوشی ہوراں فریب نال اپنے نال لگائی سی۔ ایس کر کے اوہناں دی دشمنی ایس ٹبر نال سی ایہہ دشمنی نسل در نسل چلدی اے۔ ملک خوشی دا پتر ملک مراد اوہدے والد حکیم صاحب نال لگدا اے۔ اوہا پتر ملک وارث ساری عمر خالد نال کھہندا رہندا اے۔ ایہہ ساڈھی پنڈو و سودا اک کچھا اے۔

ناول وچ پنڈو و سودے سارے کچھ دکھائے گئے نہیں۔ نیویاں تے اچیاں دی کھچ دھروں۔ باسو دا وڈھیاں دے اگے سر چکا کے لکھاری نے پنڈاں وچ پنگرن والیاں نویاں سوچاں بارے دسیا اے۔ لت شاہ دامیلہ وی ایس سودی اک جھلکی اے۔

ناول چونکہ بہت ساریاں کہانیاں اپنے کلاوے وچ لئی پھر دا اے۔ سناریاں دی سوئی کڑی ننھی دا قصہ شروع ہو جاند اے۔ ننھی دے انجانے وچ خالد نال محبت ہو جانا۔ اوہا خالد نوں خط لکھنا تے فیر خالد دے بھلیکے کسے ہو ردی جھولی وچ ڈگ پینا۔ اس طرح ننھی دی حیاتی برباد ہو جاندی۔ دو جے پاسے خالد دا شہرا وچ ملک اللہ یار دے گھر انیکسی وچ رہندا اے۔ اتھے لکھاری نے شہری رختل نوں دکھایا اے۔ ملک اللہ یار ایڈوکیٹ ایس منڈے نوں وکیل نوں اپنی کسی اک دھی واسطے گھیر دا دکھایا گیا اے۔ اوہدی بیوی فاطمہ وی منڈے دی خاطر مارت کردی اے۔ اوس دیان کڑیاں چوں فرحانہ نال اوہا فیر شروع ہو جاند اے۔

ناول اخلاقی قدراں دا پاسدار وی اے۔ فیر اپنے و سونال پیار دے حوالے نال خالد ایہہ فیصلہ کردا اے کہ اوہ اپنے پنڈ دے نیڑے قصبے وچ وکالت کرے گا۔ اس طرح اوہ سانوں سچا تے کھرا انسان دکھالی دیندا

اے۔ بھاویں اوس نوں ایس فیصلے دی وجہ نال اپنی محبت فرحانہ توں ہتھ دھونے پیندے نیس۔ اوہ پرانیاں سوچاں دی اسطرح ننڈیا کردا اے کہ اوہ اپنے بہن 'آپا' دی شادی کمہاراں دے منڈے 'باسو' نال کروا دیندا اے۔ اسطرح لکھاری نیس ذاتاں دے فرق نوں مٹانے دی کوشش کیتی اے۔ 'خالد' ہولی ہولی اک خوبصورت تے با کردار کردار دے طور تے ناول وچ ابھر دا اے۔ 'نچی' دی دھی 'نین تارا' نوں کنجراں کولوں لے کے اوس دی خود پرورش کردا اے۔ خود اوہدی شادی ماں تے بہن دی پسند نال اک شریف کڑی 'زینب' نال ہو جاندی اے۔ اوس دے اپنے بچے ہو جاندے۔ ناول کرداراں دا کارخانہ اے۔ شروع دے کرداراں دے نال نال ہو کر داروی آمد دے نیس۔ واقعات نال واقعات جڑے ہوئے نیس۔ خود منٹھیا ڈاپنے دیا بے بات پاواں بتولی پاواں وچ لکھدے نیس:-

”چٹاہ ورہیاں وب بندے دے اندر پڑیاں باناں تے کوڑ کباڑ جمع ہو جاند اے۔ میرے اندروی مونہوں منہ بھر گیا تے کجھ بھلیاں دی فرمائش کیتی پئی کوئی لمی کہانی چھپو اوں۔ میں تیار ہو گیا۔۔۔ فن تے حیاتی دے لے پینڈے پیناس۔“ (408)

'خالد' کہانی دا مکمل ہیرو اے۔ لکھاری دی لکھت وچ اک جھول نظر آندا اے کہ نائیک نوں کدی اوہ دلیر ثابت کردا اے تے کدھرے اوہ اتنا بزدل ہو جاند اے کہ اوہ فرحانہ دا انتظار کرن دی بجائے جلدی ای 'زینب' نال شادی کرن نوں تیار ہو جاند اے۔ ناول دے اخیر وچ وی اوہ اپنے متعلق جھوٹیاں گلاں برداشت نہیں کر سکدا تے پاگل ہو جاند اے۔ اوس دے مقابلے وچ 'نچی' زیادہ مضبوط زبانی اے۔ دل تے جسم تے اتنے زخم برداشت کر کے وی دنیا دار نوں بھاری ہوندی اے۔ ناول طویل اے۔ ایس کر کے لکھاری نے بہت سارا تک سک کنھا کیتا ہو یا اے۔ میلے ٹھیلے، قتل، اغوا تے پنڈوں تے شہری حیاتی دے سارے رولے ناول وچ نظر آندے نیس۔ ناول دا اک کچھ سیاسی وی اے۔ جس وچ خالد سیاست وچ حصہ وی لیندا اے تے فیبریکیشن وی لڑدا اے۔ خالد اک مثبت کردار اے۔ اوس دا ایکشن ہار جانا کجھ وچر جہیا لگدا اے۔ ناول کارنے اوس ویلے دے سیاسی حالات تے حکومتی ٹولے تے وی تبصرے کیتے نیس۔ اوس دیاں سطران غور طلب نیس:-

”اتوں فوجی حکومت سارے راہ ڈکے ہوئے سن۔ ڈنڈے دے زور اتے تمام کیتی ایس حکومت اوہدے خیال وچ ملک نوں ڈیسر کچھے سٹ دناسی۔ اسلام دے ناں اتے تھیدی تے انھی مذہبیت نوں رواج دتا۔ عقل تے سائنسی سوچ نوں ڈکالایا۔“ (409)

ناول دے اک قصے وچ ہندوستان دی ونڈ دا وی ذکر اے۔ ہندوواں مسلماناں تے سکھ دی کٹھی
 رہتل دا ذکر وی اے۔ ایس طویل ناول وچ بہت سارا ویلہ دکھایا گیا اے۔ ناول کار نے ایس سارے ویلے
 نوں اک خاص ڈھنگ نال ناول وچ قیدی کیتا ہویا اے۔ اشفاق احمد ہوراں دے خیال مطابق:-
 ”ایس ناول وچ منشا یاد نے بڑی دنیا سمیٹی اے تے ون سونے کرداروں دا مینا بزار لاکے
 کردار نگاری دی کندھ کر چھڈی اے۔ میرے بھانے ایہہ ناول وستی تے روسی ناولاں
 دے پراگے دا اوہ آخری ٹونا اے۔ جیہڑا ویلے دی ونڈ نبال اج ساڈھے کول اپڑیا
 اے۔“ (410)

ناول تکنیکی لحاظ نال وی سوہنا لکھا گیا اے۔ اس دا کیسوس وسیع اے۔ زماں تے مکاں دا خیال رکھیا
 گیا۔ مکالمے چنگے تے ماحول دے مطابق نیں۔ واقعات وچ تسلسل تے ربط اے۔ پنجابی ادب وچ بہت
 گھٹ ناول اتنے بھروسے تے زور دار نیں۔ انعام الحق جاوید ہوری اس ناول حوالے نال لکھدے نیں:-
 ”منشا یاد نے ایس ناول وچ جتنے پنڈ و پاتراں دی عمدہ عکاسی کیتی اے۔ اوتھے ای جملہ
 سازی تے مختلف واقعات وچکار ربط دا وی خاص خیال رکھیا اے۔ جیہدی وجہ نال مضبوط
 پلاٹ تے مبنی ایہہ ناول اک مربوط تے سچی حیاتی داکس پیش کردا نظر آندا اے۔“ (411)
 نانواں نانواں تارا اک ویلے دے اتہاس دی دس پاندا اے۔ ونڈ توں پہلاں دی عکس بندی وی کردا
 اے۔ ملک دے حال تے ماضی دونوں وچ الکیا گیا اے۔ اک معاشرت دے سارے روپ ایس وڈھے
 ناول وچ دکھالی دیندے نیں۔ منشا یاد ہوراں ایہہ وڈھا ناول تخلیق کر کے وڈھے وڈھیا دے الہیہ لاه دتے
 نیں۔

18. سانول موڑ مہاراں

لکھاری: اقبال بانو چھپن ورہا: 1997ء

پبلشرز: وہاڑی، لنکڑیاں پبلشرز، رتھہ۔ ناول چھپ رہیا اے

(اقبال بانو دا ناول 'سانول موڑ مہاراں' پہلاں ادبی رسالے 'سرائیکی ادب' ملتان وچ 1985 توں 1986 تک چھپ دارہیا۔ بعد
 وچ ایس نوں کتابی شکل دتی جارہی اے۔ ایہہ ناول اک سوانی اقبال بانو دی پہلی لکھت اے۔)

ناول دا اہم کردار ملک نواز اے۔ ملک نواز دے دو پتر ملک اللہ نواز تے رب نواز نیں۔ ملک نواز

بڈھا ہو چکیا سی اک صاحب جائیداد جاگیر داری۔ اوس دے دونویں پتر وکھ وکھ مانواں وچوں سی۔ ملک نواز جائیداد دونواں وچ ونڈ دتی سی تاں جے بعد وچ جھگڑا نہ ہووے۔ ملک اللہ نواز دی بیوی ماکانی پروین بڑی ہوشیار تے چالاک زنائی سی۔ اوہ روایتی قسم دی بھابھی سی ہر وقت اپنے خاوند دے کن اوہدے بھر ارب نواز دے خلاف بھر دی رہندی اے۔ رب نواز داویاہ اپنی فرسٹ کزن 'سکینہ' نال ہوندا اے۔ اوس دی پہلی دہی 'آسیہ' ہوندی اے تے اوہ خوش ہوندا اے۔ ایس توں دل تے وی نہیں لیندا اے۔ فیرو دھیاں ہو خالده تے فاطمہ پیدا ہوندا یان نہیں تے اوہ پریشان ہو جاندا اے۔ اتھے ساڈھے وسیب دیاں سوچاں دا شکار ہو جاندا اے۔ وارث دی خواہش اوس نوں بار بار ویہ کرن تے مجبور کردی اے۔

اوس دے بھرا ملک اللہ نواز دے تن پتر ہوندے نیں۔ ملک اللہ نواز تے ماکانی چاہندے سی کہ رب نواز اپنیاں تناں دھیاں دارشتہ اوس نوں دے دیویں۔ اس طرح اوہ اوس دی جائیداد قابو کرن دے چکر وچ ہوندے نیں۔ اپنے کم نوں پکا کرن واسطے اوہ کڑیاں دا نکاح اوہناں دے بالغ ہون توں پہلاں ای پڑھوا لیندے نیں۔ اللہ دا کرنا یہہ ہوندا اے کہ کسے مجذوب دی دعا نال ملک رب نواز نوں اللہ تعالیٰ تہجی بیوی 'صغرا' وچوں وارث دے دیندا اے۔ ایس لڑکے دا ناں 'علی نواز' رکھیا جاندا اے۔ دو جے بھرا ملک اللہ نواز دی بیوی 'پروین' حسد دی آگ وچ جل جاندی اے۔ اوہ 'علی نواز' نوں زہر دے دیندی اے پر اوہ بچ جاندا اے۔

ناول دی کہانی وچ کئی موڑ آندے نیں سازشی ماکانی 'پروین' کئی سازشاں کردی اے۔ 'ملک رب نواز' دے پتر 'ملک علی نواز' او دھیا متریہاں بھیناں بڑا پیار کردیا نیں۔ ماکانی پروین کول ایہہ سب کجھ برداشت نہیں ہوندا۔ اوہ غلط فہمیاں پیدا کردی اے۔ تے بھیناں کولوں بھرانوں دور کروا دیندی اے۔ اوہ تیا تے تائی دے کہنے وچ آجاندا اے۔ تیا دی دھی عالیہ دے قریب ہو جاندا اے۔ علی نواز اک دھاڑے اپنی تائی ماکانی دی گل کتھ سن لیندا اے۔ اوس دیاں اکھاں کھل جانیاں نیں۔ ناول وچ بہت سارے واقعات بیان کیے گئے نیں۔ ناول دی کہانی کئی موڑ مڑدی اے۔ اخیر وچ عالیہ تے علی نواز داویاہ ہو جاندا اے۔

ناول دی کہانی ساڈھے وسیب نال جڑی ہوئی اے۔ اتھے 'منڈا پرست' معاشرے دی عکاسی کیتی اے۔ گھریلو حیاتی دے حوالے نال عورتاں دیاں سازشاں دی وس پائی اے۔ کہانی دا اسلاب شاندار اے۔ ناول دی فضا رومانی وی رہندی اے۔ لکھارن نے پینڈو تے شہری وسو دونواں دے جھلکارے دکھائے نیں۔

ناول دی لکھت توں لکھارن دی قابلیت دا اندازہ ہوندا اے۔ اوہ زمانیاں تے مرداں دے مسائل توں چنگی طرح جاندی اے۔ اوہناں دی نفسیات نوں وی سمجھدی اے۔ لکھارن دیاں ایہہ سطرح ویکھو: ”لفظ ’طلاق‘ عورت کوں طوق وانگ لگدے اتے کوئی وی عورت اپنی مرضی نال ایس بدنامی دے طوق کوں گل وچ نہیں پاندی۔“ انعام الحق جاوید ہوری ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”ایس ناول وچ جتھے تریختاں دی مظلومیت تے پور پردھان معاشرے وچ اوہناں دی بے چینی نوں ڈھکویں انداز نال ایلکیا گیا اے۔ اوہتھے ای پنڈاں دے ماحول دی وی بھروسہ عکاسی کیتی گئی اے۔ بلکی بلکی رومانی لے نوں من کچھویں اسلوب دے ذریعے ہوراں دلاں دی دھڑکن بنان دی کوشش نے کہانی نوں اکوویلے پینڈو تے شہری ماحول وچ کھلارن دا عمل مصنفہ دے علمی پس منظر تے ذہانت دی دس پاند اے۔ مثال دے طور تے رب نواز دی دو جی بیوی چوں پیدا ہون والی ’صاعقہ‘ دے شہر وچ فلک شیر دے گھر پرورش پان تے کہانی وچ ’تھرہ سیا‘ دے داخل ہو جان نال ناول اک نوں نضا وچ ساہ تین لگ پیندا اے۔ ایسے طرح لکھارن نے بعض کردارن دے حوالے نال کہانی نوں انگلیڈا ہورتے ہو رہراں وچ لے جان جیہڑی کوشش کیتی اے۔ اوہ وی کوہ کوچہ جی اے۔ مجموعی طور تے لہجوں سماجی حوالے نال اک کامیاب تے مقصدی ناول قرار دتا جاسکدا اے۔“ (412)

پروفیسر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب وچ ایس ناول دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”سانول موڑ مہاراں جسے ’سرائیکی ادب ملتان نے 1985-1986 میں قسط وار شائع کیا تھا۔ کسی خاتون ناول نگارہ کا پہلا مطبوعہ ناول ہے۔ اس میں زمینداروں کے درمیان رشتہ داری کے جھگڑے، سوکنوں کے جلاپے اور سوتیلوں کے ظلم و ستم کو بیان کیا گیا ہے۔ ناول کا ہیرو اک زمیندار ملک رب نواز ہے۔ جس کی پہلی بیوی مکانی سکیڑے سے چار بیٹیاں، دوسری بیوی منظوراں سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ تیسری بیوی حلیمہ سے دو بیٹیاں پیدا ہوتی ہیں۔ اک مجذوب کے کہنے پر کہ پہلی نظر آنے والی کنواری لڑکی سے شادی کرنے پر جائیداد کا وارث ملے گا۔ چوتھی شادی مزارع کی تیرہ سالہ بیٹی صغراں سے ہوتی ہے۔ جو علی نواز کو ایک بیٹا دے کر مر جاتی ہے۔ ناول قسط وار لکھے جانے کی وجہ سے غیر مربوط ہو گیا ہے۔ پلاٹ کسا ہوا نہیں ہے بلکہ پھیلا ہوا ہے۔ اور کرداروں کی بھرمار بھی ہے۔ تاہم خواتین کے جذبات کی عکاسی اور مختلف مقامات پر منظر نگاری خوب ہے۔ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی

طرف سے ایم۔ ایس۔ سی وویمن سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش کی مرتب کردہ کتاب 'پاکستانی ادبیات میں خواتین کا کردار' یونٹ نمبر ۸ میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔" (413)

ناول قسط وار شائع ہون دی وجہ نال بے ربطگی و اشکار ہو گیا۔ اگر ایہ ناول اک دفعہ تسلسل نال لکھیا جاندا یاں چھاپے چڑھ داتے ایہہ پنجابی دی سرائیکی بولی داہور چنگا ناول ثابت ہوندا۔

19. عذاب دن عذاب راتاں

لکھاری: جمیل احمد پال چھپن ورہا: 1997ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان، زبان تے ثقافت، بلال سنگھ روڈ صفحے: 80 باب: 11

جمیل پال ہوراں دا ناول 'عذاب دن عذاب راتاں' اک ناولٹ ای اے پر پنجابی ادب وچ ناولاں دے گھائے نوں پورا کرن واسطے اسی ناول ورگی ہر لکھت نوں ناولاں وچ شامل کر لیا۔ خود جمیل پال ہوراں 'عذاب دن عذاب راتاں' بارے لکھیا اے کہ ایہہ لکھت:-

"پہلی واری 'ساہت 97' وچ ایہہ چھپیا۔ لہندے پنجاب دی تھاں چڑھے پنجاب وچ ایہہ بہتا مقبول ہویا۔ پیارے مترجمیندر پال جولی ہوراں لہنوں کورکھی وچ وچھیا دا اظہار کیتا۔ اے میں اوہناں نوں جواب وی نہیں سی دتا کہ جو گند رپال مان ہوراں دا خط آ گیا۔ اوہ ایہد اپسی انتر کرومی چکے سن۔ فیر پورنم ہوراں جون 1999ء دے پریٹ لڑی وچ لہنوں اکو وار چھاپ دتا۔ پڑھن والیاں نے چنگا سواگت کیتا۔ جناب کیوں کو سوامی ہوری ایہد ہندری تر جما کر رہے نہیں۔" (414)

ایس کہانی دا آغاز ای ادھی رات نوں ہوندا اے۔ جدوں لکھاری گھوک ستا ہویا سی۔ اوس دے کہن

مطابق:-

"نال ای لیٹی بیوی دے گلے وچوں عجیب جہیاں آوازاں نکلیاں تاں اوہ جاگ گیا۔ ہتی بچھی ہوئی سی۔ اوہنوں جا پیا جو یں اوہدی بیوی زور زور نال مل رہی ہے۔ بیوی دے گلے وچوں انج دیاں آوازاں نکل رہیاں سن جو یں کسے ڈنگرنوں زنج کر دیا نکلدیاں نہیں۔ نیندر دی حالت وچ پہلاں ہی اوہنوں سمجھ ای نہ آئی کہ ہویا کیہہ اے۔ فیر اوہنے سنبھل کے اپنی بیوی نوں ٹوہیا تے آواز دتی۔ "تانی! کیہہ گل اے؟ تانی۔۔۔؟؟ اکوں کوئی جواب نہ

اتھے ایس ناول دامرکزی کردار جاوید پریشان ہو جاندا۔ اوس دی نويس ویاہی ووہٹی دی ایہہ کیفیت پریشان کن سی۔ اوس ویکھیا کہ اوہدی بیوی دیاں اکھاں پتھرا ئیاں ہوئیاں سن، دند آپو وچ بری طرحاں پھنسنے ہوئے سن۔ اوہ پانی وچوں باہر نکلی مچھی وانگ پھڑک رہی سی۔ اوس دیاں ووچھاں چوں خون وگ کے سرھانے دے تھے کھبے گر رہیا سی۔

ظاہر اے کہ اس طرح دی صورت نال کئی وسوسے جنم لیندے نیں۔ اوس نوں یاد آیا کہ ایس قسم دے دورے تے ان وہیاں شریف کڑیاں نوں پیندے نیں۔ شایدہ اوہدی بیوی ہسٹریاں دی مریض اے۔ 'جاوید' پریشان ہو کے سوچاں داتے تانے بانے بن دا اے۔ اوس اپنی بیوی نوں سہاگ رات ای دسیا سی کہ اوہ اوس دی حیاتی وچ آن والی پہلی عورت اے۔ اوس نوں وی پوچھ لیا کہ تیری زندگی وچ کوئی افریہا اے اوہ وی اوس نوں دس دیوے تاں جے کوئی غلط فہمی بعد وچ پیدا نہ ہوئے۔ اوس دی ووہٹی نے دسیا کہ میرا کسے منڈے نال کوئی تعلق نہیں رہیا! اشارے بازی جنا تعلق وی نہیں۔ فیرویاہ دے شروع دے دنوں وچ ای جاوید نوں پتہ چل گیا۔ کہ اوہدی بیوی شریف تے اناڑی اے۔

'جاوید' دے خیالاں دے بالکل الٹ اوس دی بیوی معمولی شکل و صورت دی سی اوس دی ماں بہناں دی پسند سی۔ اوہ خود وی ایڈاسو ہنٹا نہیں سی۔ اوہ درمیانے قد، گندمی رنگ، ورزشی جسم رکھدا سی۔ اوہدی تعلیم وی صرف بی اے تیکر سی۔ کسے سرکاری دفتر وچ ملازم سی۔ اوہ نوکری وی اوس نوں سفارش نال ملی سی۔

ناول دامرکزی کردار معمولی حیثیت داسی تے اس حیثیت دے مطابق اوس داویاہ وی اک معمولی گھرانے دی کڑی نال ہوندی اے۔ پر اوہ دو جیاں زنانیاں نالوں فرق ہوندی اے۔ اوہ چپ چپ رہندی اے، مختصر بولدی۔ اس دی وجہ اوس دی بیماری دی جس دا علم جاوید نوں نہیں سی۔ اوہدی بیوی ستی رہندی تے کدی کدی کھانا پکالیندی۔ 'جاوید' دے کہن مطابق جدوں تھے پہر دفتر چوں آندا تے اوہ اوس نوں ستی ملدی۔ اگر کجھ کھان واسطے منگدا تے اوس نہ پکایا ہوندا تے اوہ مختصر جہا جواب نیندرا آگئی سی، 'دیندی۔ تے جاوید فوراً بازاروں روٹیاں تے سالن لین چلا جاندا۔ تے دوویں میاں بیوی کھالیندے۔ ایس توں اوہناں دونوں دی طبیعت دا اندازہ ہوندا اے۔ اگر 'تانی' دے اندر تھوڑی بے نیازی سی تے 'جاوید' وی عام خاوندان نالوں ہٹ کے سی اوہ وی جھڑا کرن والا نہیں سی۔ 'جاوید' دسا اے:-

”سارا کچھ معمول دے معمول دے مطابق سی پر اوہنوں لگداں جیویں کدھرے کوئی گل غلط
اے۔ شاید اوہداویا ہتا جیون دو جے لوکاں نالوں کچھ وکھر اسی۔ اوہ اپنا جائزہ لیندا۔ رنگ
روپ، تعلیم، نوکری، توں لے کے جنس تک، ہر لحاظ نال اوہ اک نارٹل مردی۔ بہت چچے تے
نہ بہت اگے ہر لحاظ نال درمیان اک نارٹل مرد اک نام مرد۔“ (416)

دراصل اتنا سکوت وی انسان نوں پریشان کر دیندا اے۔ حیاتی نارٹل ڈھنگ دی نہیں لگدی۔ اگر کوئی
گھٹ بولداتے تاں وی اسی اوس دی اندر دی دنیا توں واقفی حاصل نہیں کرسکدے۔ اوس دی بیوی کوئی گلا
شکوہ وی نہیں کردی سی۔ جس طرح اوسدی بیوی نوں دورے پین لگ پئے تے اوس نوں وہم ہویا کہ ایہہ ہسٹریا
دے دورے نیں۔ تے اوس نوں احساس ہوندا کہ شاید اوس دی مردانگی وچ کمی اے۔ فیرویلے نال دورے
زیادہ پین لگ پئے۔ اوہدی بیوی دی اکثر زبان کٹ جاندی۔ ڈاکٹر نوں وکھان تے پتہ چلیا کہ اوس دی بیوی تو
اپنی لپی (Epi Larcy) مردکی بیماری اے۔ اوس نوں مرگی دے دورے پیندے نیں۔ فیرویلے نال اوس نوں
ایہہ وی نصیحت کیتی:۔

”بس فیر بن جو ہونا سی ہو گیا، بن تہا نوں جو صلے توں کم لینا چاہیدا اے۔ ایہہ بیماری کدی
کدی بوہتی تکلیف دہ ہو جاندی اے۔ مریض وی زندگی توں بے زار ہو جاند اے۔ میں
ایہہ آکھنا چاہناں کہ تسی کوشش کرنا کہ تہا ڈی بیوی لئی کدی ٹینشن کری ایٹ نہ ہوے۔
اوہنوں کدی بیماری دامہنا نہ مارنا۔ میاں بیوی اک دو جے دے بہترین دوست ہو سکتے نیں
گھر وچ دوستی داماحول بنا کے رکھ..... تے ہاں..... جتا چہ علاج ہو رہیا اے اوہنا چہ بچہ پیدا
کرن بارے اکا نہ سوچنا۔“ (417)

ڈاکٹر ایہہ گل آرام نال کہہ دتی پر راہ پیا جانے یاں واہ پیا جانے والا معاملہ سی۔ کیونکہ بیوی دی سنبھال
اپنی جگہ۔ بچہ پیدا نہ کرن تے گھر والیاں دی پچھہ دا علمدہ سامنا کر پیندا اے۔ جاوید دی حیاتی دے عذاب دن
عذاب راتاں شروع ہو جاندیاں نیں۔ اتھے پتہ چلدا اے کہ ناول کار نوں اپنی لپی دے متعلق کتنی معلومات
ہوندی اے۔ جاوید نوں ماپیاں ولوں وی پریشردا سا مناسی۔ اوس دی ماں نے تے اوس نوں صاف کہہ دتا:۔
”وکیہ لے جے مرض دا علاج ہو سکدا اے تاں کروا ویکھ نہیں تے لہنوں چھڈ دے۔ ایہہ
دورے چھیتی کیتیاں جان نہیں چھڈ دے ہوندے۔، توں کیوں ساری عمر داروگ لا
لویں۔“

”امی میں کیہہ کراں، میں تے پھس گیاں“

”لے پھنس کا ہوں گیا اس؟ حق مہر دے کے گھر گل دے سو، تینوں رشتیاں دی تھوڑے
اے؟“

”تھوڑے نہیں پر بگانی دھی نوں کیوں پھنڈاں“ (418)

اسٹھ ناول د امرکزی کردار عجیب قسم دی نفسیاتی کشمکش داشکار ہو جاندا اے۔ اوس دے اندر کھج دھرو
شروع ہو جاندا اے۔ گھر والیاں تے ماں دا پریشراوس دے اپنے ضمیر دی پکار اوس نوں چین نال نہیں پٹھن
دیندی۔ زندگی دی نس بھج وچ اک فرد تے ہو بر بڑے دباؤ ہوندے نیں۔ ایس اک نوں دباؤ نے جاوید دی
زندگی عذاب کردتی ایس بیماری نوں چھپان تے ’جاوید‘ دی ماں نے ’تانی‘ تے پیو دی بے عزتی کیتی۔ سارے
گھر والے وی ’تانی‘ دے خلاف ہو جاندا اے۔ سارے چاہندے سی۔ کہ ایس فراڈ دا جواب فراڈ کر کے دتا
جائے۔ پر جاوید ایس حق وچ نہیں سی۔ جاوید کلا ای بیماری دا مقابلہ کرداسی۔ اوس ’تانی‘ دے دور ویلے جیب
نہ کٹن دا اوپا اسطرح کیتا جے جیویں ای دور اپنیدا اوہ فوراً رومال اوس دے منہ وچ دے دیندا اس طرح اوس
دی جیب کٹن توں بچ جاندا اے۔ ادھر ڈاکٹر پریشان سی کہ دوائی دین دے باجوہ ’تانی‘ دی بیماری وچ کوئی
فرق نہیں پیندا۔ اک دن ’جاوید‘ سوٹ کیس کھولدا اے تے اوس نوں ’تانی‘ دی دوائی یعنی گولیاں دا لفافہ ملدا
اے۔ اوس نوں پتہ چلدا اے کہ اوہدی بیوی دوائی کھاندی نہیں سی۔ اوس دن اوس طلاق دین بارے سوچیا۔

”بلدیاں ہونیاں ہڈیاں نال اوہ سوچ رہیا سی کہ جیہڑا بندہ ایس حد تک اپنا دشمن ہووے کہ

صحت مند نہ ہونا چاہوے۔ اوہدے نال کہہ بھلائی کیتی جاسکدی اے۔ بھلیائی کرن دا

فائدہ وی کیہہ؟“ (419)

فیر جاوید ہر قبر اپنی جان تے سہندا سی۔ اوس توں بعد اوس فیصلہ کیتا کہ اوہ اپنی ووہٹی نوں میکے گھر چھڈ آئے گا۔

اسٹھ اوس دی لکھت تے غور کرو:

”جدوں اوہ سسرال بیوی نوں پھنڈن گیتا تے اوس دے سوہرے نیں دروازہ کھولیا

”آؤ پترو، تسیں او‘ میاں بیوی نوں ویکھ کے اوہنے کسے خاص گرم جوشی دا دکھالانہ کیتا جاوید

نوں جا پیا جویں اپنے جوائی دے گلے ملدیاں اوہدا پورا جسم چیک چیک کے کہ رہیا

ہووے ’تسیں کیہہ کرن آگئے او؟ میں اپنے کلا پے وچ مست ساں، تسیں کیوں

آگئے؟“ (420)

سانوں لکھاری دی حقیقت نگاری داوی پتہ چلدا اے۔ اوس دے تیز مشاہدے تے احساس دل دا

وی احساس ہوندا اے۔ لکھاری دھیاں دے حوالے نال ہو رگل کھی اے:-

”سوہریاں اتے رعب پاؤن لئی پیکے تے بابل دا پچھانہ چھڈنا، اوہناں لئی مستقل عذاب بنے رہنا، جاوید نے سوچیاں آپ اودھیاں بھیناں وچوں کوئی نہ کوئی پیکے آئی ای رہندی سی۔ خورے پیکے آکے سوہریاں تے کاہد رعب پاندیاں نیں۔“ (421)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لکھاری زنانیاں دی نفسیات داماہراے۔

اس توں بعد بیوی نے منگل والے دن خیبر میل تے واپس آنا سی۔ ایس دوران جاوید دے دن اکھڑے اکھڑے گزر دے۔ اوس دی بیوی منگل والے دن نہیں آندی تے اوہ پریشان ہو جاندا اے۔ فیر اوہ اوس دے کچھے جاندا پتہ چلدا کہ اوس دی بیوی نوں دورا پیاسی۔ اوس داسوہرا اوس دی بیوی دی بیماری توں شرمندہ سی۔ بیوں نوں لے کے واپس گھر آجاندا اے۔ زندگی دا اوہی پرانا چکر شروع ہو جاندا اے۔ ہن اوس نوں دورے دا اوپا کرن دی عادت پے گئی اے۔ اوس نوں اپنا آپ سنبھالنا آ گیا اے۔ لکھاری دس دا اے ہن جاوید دے ویاہ تو اس طرح اٹھ سال ہو گئے نیں۔ پر اوہ تانی نوں نہ چھڈ سکیا۔ ایس جنگ وچ اوہ کلا سپاہی سی۔ اوس دی دنیا محدود ہو کے رہ گئی۔ اوس دی بے بسی اخیر لے پیرے وچ ملاحظہ کرو:-

”اک گھنٹے دے برابر لہما اک منٹ گزر گیا سی۔ بیوی دے لمے ساہ بن اک ہر ہو رہے سن۔ فیر ہر پا سے شانتی ہو گئی۔ اک وار اوہنوں خیال آیا کہ نت وانگ رب کولوں دنا منگے پر ایس ویلے اوہدا دل دنا منگن نوں وی نہیں سی کر رہیا۔ جہڑیاں دناواں قبول نہیں ہوندیاں اوہناں دے منگن دا کیہہ فائدہ؟“ (422)

لکھاری نے دو گلاں اپنیاں وچ ای دس پادتی اے کہ ایہہ ہڈ بیتی اے۔ جاوید دے کردار وچ خود لکھاری اے۔ اوس نے حقیقت نگاری توں کم لیندیاں ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ ایس قلم کار دی تکلیف نوں اوہ ای جان سکدا اے جیہدے اوپر اس طرح دی کوئی واپری ہووے۔

ناول دو کرداری ناول اے۔ ناول والا اسلوب نہیں۔ کہانی دی طرح لکھیا اے۔ ناول دی تکنیک گھٹ نظر آندی اے۔ ایس ہڈ بیتی وچ وقت دا پہیہ بہت تیزی نال چلایا گیا اے۔ فوراً ای چھ سال تے فوراً ای اٹھ سال۔ ایہناں سالوں وچ کوئی انگ ساکاں نال تعلق گھٹ ای دکھایا گیا۔ جتھوں تیکر اپنی لپی دا تعلق گدا اے کہ لکھاری نوں ایس بیماری بارے پوری جانکاری اے۔ جمیل پال ہوراں اک دفعہ کتاباں دی دکان تے ملے تے میں ناول بارے گل کیتی تے اوہناں دسیا کہ اوہناں دی بیوی اپنی لپی ی مریضہ اے۔ ناول دا open

end اے۔

20. تریہ

لکھاری: میر تہا یوسی

چھپن ورہا: 1999ء

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور صفحے: 104 باب: 31

تریہ دی کہانی اک اچھے بندے دی کہانی اے جیہڑا سارا لوٹ لٹا کے پاکستان آندا اے۔ اس داناں رفیق سی۔ رفیق نوں پاکستان وچ زمین تے الاٹ ہوندی اے پر اوہد محسن عبداللہ اوہدے نال ہیرا پھیری کر کے کجھ زمین اپنے ناں کرو لیندا اے۔ رفیق داویاہ فاطمہ نال ہو جاندا اے تے اوس دے حالات وی رفیق نال ملدے جلدے سی۔ ونڈ توں بعد دی بربادی دا شکار دونویں سی۔ اوہناں دا ویلہ چنگا گزر رہیا سی کہ فاطمہ مرجاندی اے۔ تھوڑی دیر بعد اوس دا کلا کلا پتر صدیق وی سپ لڑن نال مرجاند اے۔ اوس دیاں دھیاں نرگس۔ 'نگو' تے بلقیس۔ 'بگو' نکلیاں نکلیاں سی۔ رفیق دے محسن عبداللہ دا پتر 'عبدالرحمن' تے اوہدی بیوی 'گلزاری' کڑیاں دی دیکھ بھال وچ رفیق دی مدد کردے نیں۔ رفیق دی دھی 'بگو' اک اتھری کڑی ہوندی اے۔ 'نگو' سدھی تے نری گاں ہوندی اے۔ ناول دا اگلا حصہ 'بگو' دے آلے دوالے گھمد اے۔ 'بگو' دی فطرت وچ بغاوت سی۔ اوس نوں اپنے حالات نال وی گلہ رہندا سی۔ اوس دے باپ تے چنگا ویلہ رہیا سی۔ ایس کر کے برے دناں وچ اوہ کجھ اکھڑی اکھڑی رہندی سی۔ فیروہ بندے پورا آن والے باہر دے بندے دوسے نال دوستی لالیندی اے۔ اوہدیاں حرکتاں ویکھ کے عبدالرحمن دی بیوی گلزاری رفیق نوں اوس دی شادی کرن دا مشورہ دیندی اے۔ 'گلزاری' نوں اپنے خاوند عبدالرحمن دا 'بگو' دا لوڑ توں زیادہ خیال کرنا پسند نہیں سی۔ اتھے لکھاری دا ایہہ لکھنا عبدالرحمن دی فطرت دسد اے:-

”بھاویں بگوں دھیاں ورگی پر گلزاری جاندی سی پئی عبدالرحمن دی اکھ بگو نوں ویکھ دیاں

سار میلی ہو جاندی اے۔ جدوں دی اوہ گلزاری دے قدر ابر ہوئی سی، عبدالرحمان اوہنوں

میرا پتر، میرا پتر، کہند اکھند اتھاویں کتھاویں ہتھ لاجاند اسی۔“ (423)

عبدالرحمن دی ایہہ امی کمزوری اوس دی حیاتی خوار کردیندی اے۔ 'بگو' تے 'نگو' دی تقدیر دا فیصلہ جلد ای ہو جاندا اے۔ بگو دا رشتہ محمود وڑا نچ نال جیہڑا اوس جماعتاں پڑھیا ہو یا سی تے واہی نیجی کردا سی۔ تھوڑا مدھراتے کالا سی۔ بگو دا رشتہ رانا شیر عالم نال طے ہو یا جیہڑا عمر دا وڈھاسی پر روپے پیسے والا سی۔ رفیق نوں

دوئیں رشتے ماڑے لگدے سی۔ اگے جا کے ناول وچ کافی الجھاؤ آجاندا اے۔ ’گکو‘ داویاہ ہو جاندا اے۔ ’گکو‘ داویاہ وی ہو جاندا اے پر اوہ جلد ای ’دو سے‘ نال نس جاندی اے۔ رانا شیر عالم اتھرا بنداسی اوہ ’گکو‘ نوں طلاق دلو اے ’گکو‘ دے بدلے لے جاندا اے۔ انج ’گکو‘ نوں ’گکو‘ دی کیتی بھگتتی پیندی اے۔ لکھاری دے ناول وچ ساڈھے ویسب دیاں اخلاقی قدراں تے روشنی پائی اے۔ کراہے پئی زبانی دا کوئی انت نہیں ہوندا۔ ’گکو‘ دے دو سے نال ٹر جانے توں بعد ورہے بعد ’دو سے‘ دی لاش جنگل چوں ملدی اے۔ ’گکو‘ دا کجھ پتہ نہیں سی۔ ’رفیق‘ سارا کجھ بیچ کے پنڈو ٹر جاندا اے۔ ہن صرف عبدالرحمن سی جہدے دماغ وچ لال، ہنیری چل رہی سی۔ ’گکو‘ دے غائب ہون تے اودھے اندر تھر تھلی مچی ہوئی سی۔ اوہ ’گکو‘ دی تلاش وچ دیوانہ وار نکلد اے۔ عبدالرحمان ’دو سے‘ دے قتل والی تھاں تے جاندا اے۔ اتھے اوہ نوں پتہ لگدا پئی اتھے سپیریاں دا پڑاؤ سی۔ ڈھونڈ وچ اوہ کوئی کسر نہیں چھڈ دا۔ گھر بار چھڈ کے اوکڑاں تکلیفاں سہندا اوہ دور دراز علاقیاں وچ پھر دا اے۔ سفر کر کے حیاتی نوں ہور کھنا لیکھدا اے۔ اتھے لکھاری اوہدی کیفیت نوں اس طرح لکھدا اے:-

’اوہ نوں اپنے دکھ دی ڈوگھ دا پتا لگاتے اپنے غم دے نشے دی سمجھ آئی اوہ دکھ تے اوہ غم، جیہڑا تریہ دے ہتھ لکھدا اے۔ اوہ تریہ جیہڑا خون، رگاں، گوشت تے ہڈیاں نال کوئی تعلق نہیں ہوندا اوہ تریہ جیہڑی پیاردی تریل نال تاں مر سکدی اے۔ جسماں دے ملاپ دے مننال نہیں مر سکدی۔‘ (424)

اتھے لکھاری نے اپنے ناول دے بنیادی خیال نوں وی بیان کیتا اے۔ پر عبدالرحمان دی تریہ اوہ سی جس نوں ورہیاں توں محسوس کر رہی سی۔ بہت ساری کھجلی خرابی توں بعد اوس نوں ’گکو‘ بھج جاندا اے۔ اوہ دو منڈیاں دی ماں ہوندی اے۔ ’گکو‘ عجیب فطرت ہوندی اے اوہ منڈیاں دے پیو نو چھڈ کے پچیاں سمیت عبدالرحمان نال ٹر پیندی اے۔ عبدالرحمان اودھے اگے کچھ منگتیاں وانگو پھر دا اے۔ پنڈ جا کے اوہدا نکاح ’گکو‘ نال ہو جاندا اے۔ پہلا نکاح اوہدا شیر عالم نال ہو یا سی۔ دو سے، اکبر تے مشتاق نال اوہ بن نکاحی رہی سی۔ اتھے ’گکو‘ دے کردار دی خصلت تے وی چائن پے جاندا اے۔ ’گکو‘ جیہڑی مردانگی دی تلاش وچ رہندی اے۔ اک بڈھے بندے نال کس طرح رہ سکدی ای۔ گکو نے گھاٹ گھاٹ دا پانی پیتا سی۔ وارث شاہ نے زمانیاں دیاں کئی قسماں دسیاں نیں۔ اوہناں چوں ایہہ وی اک قسم اے۔ عبدالرحمان تھک گیا سی۔ اک دن جٹاں دے امجد نے اوہدے کولوں پوچھیا:-

’چاچا! بتلئیں گکو کیوں نیسی اے؟‘

عبدالرحمان مڑ کے پائی ہوئی آواز وچ بولیا۔ ”اؤے سور دیو۔۔ اوئے حرام دیو۔۔ اوئے

تسیں کاسے جو گے ہوند سناں اوہ پنڈ چھڈ کے کیوں نسی۔“ (425)

میر تنہا یونہی نے بے شک حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔ ساڈے وسو دے اک کچھ نوں اجاگر کیتا اے۔ اک پیو دی عمر دے بندے دا ’بگوتے بری نظر رکھنا اخلاقی قدراں دی پانمالی داوڈا نمونہ اے۔ ’ بگوتہ کردار وی عورت دی ذات تے بہت برادھہ اے۔ ناول کار نے اک بندے دی تریہ نوں اسطرح نمایاں کیتا اے کہ اوہ بندانس نس کے ہف جاندا اے۔

21. عشق لتاڑے آدمی

لکھاری: زاہد حسن

چھپن ورہا: 1999ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت صفحے: 108 باب: 6

عشق لتاڑے آدمی

برف لتاڑے رکھ

شفقت تنویر مرزا ہوراں نے ڈیلی ڈان وچ تبصرہ کردیاں ایہہ شعر حافظ برخودار ہوراں نال منسوب کیتا اے۔ پر تحقیق کرن تے پتہ چلدا اے کہ ایہہ شعر حافظ برخودار توں پہلاں ’پیلو‘ نے کہیا سی۔ زاہد حسن ہوراں دا ناول ’عشق لتاڑے آدمی‘ دا عنوان ’پیلو‘ دے مصرعے توں لیا اے۔ ایس ناول دا مرکزی کردار ’احمد‘ اے بنیادی طور تے لکھاری نے جوش عشق نوں مکھ رکھ کے ناول اساریا اے۔ ایہہ علیحدہ گل اے کہ ناول دی وسعت دی وجہ توں بہت سارے موضوع ایس دے کلاوے وچ آجانداں نیں۔ ناول جھنگ دے علاقے دی اک وستی وچ کھولدا اے۔ ’پارو‘ وستی دے چوہدری ’مانک‘ دی کلی کلی دھی سی۔ اوس تے کالے جادو دا اثر ہو جاندا اے۔ اوہ اوس چورستے توں گزرن والی پہلی کمری سی جتھے ’سابو‘ نے کلام پڑھیا پچے دا ’دل‘ رکھیا سی۔ اتھے ناول کار نے اوس علاقے دے جاہل لوکاں دے اعتقاداں تے وی جھات پائی۔ ’سابو‘ ایس علاقے دی بے اولاد زنانی سی۔ پیر دے کہن تے نروئے مرے بال دا دل کڈھ کے پیر نوں دہندی اوہ اوس اوپر جادو کر کے دیندا اے۔ ’پارو‘ نے جادو دا اثرسی یاں بیماری دا اثرسی۔ اوس توں بعد ’پارو‘ دی حیاتی وچ برے دن شروع ہو جانداں نیں۔ ’پارو‘ دی بیماری نفسیاتی وی سی پڑھے لکھے ڈاکٹراں دا خیال سی اوہدا وہیا کردتا جائے۔ دو جی گل ایہہ وی سی کہ اوس نوں ٹی بی سی۔ لوکاں دے کہن مطابق اوس نوں پرچھاواں سی ایس پرچھاوے دا پاپوی

اس علاقے دا پیر سائیں کردا اے۔ اوہ وی ناکام رہندا اے۔

ایس ناول وچ اک اہم کردار 'رنگی' دا وی اے۔ جیہڑا ناول دے شروع توں لے کے اخیر تک رہندا اے۔ رنگی اک مضبوط جگرے والی زنانی اے۔ اوہ اپنی وسّتی دی ہر مظلوم زنانی دے نال ہوندی اے۔ رنگی سب دی بھین وی ہوندی اے۔ 'پارو' دا خیال سی اوس نوں روحاں ستاوندیاں نیں۔ لکھاری نے ناول وچ بہت سارے ضعیف الاعتقاد و واقعات دا ذکر کیتا اے۔ فیر ایہہ ہوندا اے کہ 'احمد' نوں 'پارو' نال عشق ہو جاندا اے۔ رنگی، جیہڑی 'احمد' دی منگ وی ہوندی اے، دو ناں دی رازداں بن جاندی اے۔ 'رنگی' اچھا کردا اے جیہڑا وسّتی نال جڑیا ہو یا اے، ناول کار 'پارو' احمد تے رنگی دی کہانی دے نال نال پنڈ دیاں ہور مظلوم تے استحصالی زنانیاں دے واقعات وی بیان کردا اے۔ اتھے ہر زنانی دا انجام بڑا خوف ناک ہوندا اے، ایہہ بڑھیاں، شیو، پیو، رنگی تے پارو جہیاں لاتعداد استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھی گئی لکھت اے۔ اخیر 'احمد' تے 'پارو' دے کراچی جان دی صلاح ہوندی اے۔ لکھاری ایہہ لکھدا اے کہ احمد تے پارو دا دل وسّتی چھڈن نوں نہیں کردا پر اوہ دو زنانیاں 'رنگی' تے 'پارو' دے اثر پیشہ ہوندا اے۔ ایہہ سطر اں نوٹ کرو:-

”احمد وچلے تھیں اپنی کبندی روح تے کبندے جسے نمال چپاں وٹی بیٹھا۔ اوہدے آسے

پاسے اک روحاں دی ستائی تے دو جی پکھیاں تھیراں دی بچھی ہوئی۔ اوہ تاں پارو تے رنگی

دی رضا تے راضی ہا۔ ایس ای وچھوں اوہنوں گدا جو اوہ وی بن ہوئی پارو دے

پر چھاوا لیاں دے تا بوچ آوند اجاند اے۔“ (426)

ایہہ پر چھاوے نہیں سی۔ ایہہ عشق سی جیہڑا مضبوط ہوندا جاندا اے۔

ناول وچ دو طرح دے وسیب و کھالی دیندے نیں۔ اک پنڈ و جیہڑا جھنگ دی اک وسّتی دی راتل

اے۔ دو جا وسیب شہری اے جہناں چوں کراچی تے لاہور دی وکھری وکھری راتل دی عکاسی کیتی گئی اے۔

کراچی پہنچ کے 'احمد' تے 'پارو' نوں حیاتی دا اک نواں رخ و کھالی دیندا اے۔ کراچی اسٹیشن توں

نکلدیاں ای اوہناں دیاں اکھاں دے شانے اک فیشن زدہ زنانی دا قتل ہو جاندا اے۔ اتھے پارو دی حالت

خراب ہو جاندی اے۔ کراچی اوہ 'نوید لشاری' دے گھر رہندے نیں۔ نوید لشارے اوہدی بیوی 'زرینہ' دی

پسند دی شادی ہوندی اے۔ کسے اوکھے ویلے احمد وی ایہناں دی مدد کیتی سی۔ کراچی دے حالات دے حوالے

نال لکھاری نے قاری نوں دس پائی اے۔ 'پارو' دے کراچی وچ وڑدیاں ای بے ہوش ہون تے زرینہ کہندی

اے:-

”ایہہ جس شہر وچ تسیں آئے اوند احمد، ایہہ اناں کراچی ہے۔ لاشاں دی خیرات پر بڑا
کامل یقین رکھدا اے۔ ایہہ شہر ہر روز اتھے لہیاں درجناں ہونیاں ورتدیاں بن۔ بڑے
چیرے، جگرے دی لوڑ ہے۔ ایس شہر وچ جیون لئی ایس ماڑی جہی کڑی داناں انج ای
خبریں سن سن کے سہنا پاٹ جاسی۔“ (427)

”نوید لٹاری دے گھر اوس دی سالی ثریا حسن وی رہندی اے۔ اوہ مصورہ اے۔ پارو توں متاثر ہو
کے اوس دیاں تصویراں بنانا چاہندی اے۔ اوہ اوہدیاں مورتاں دی پوری سیریز بنا کے لوکاں سامنے پیش کرنا
چاہندی اے۔ جس واسرناواں اس ایہہ سوچیا سی
”روحاں وچ رہ رہی کڑی دادکھ“

’پارو‘ تے ’احمد‘ دا نکاح ہو جاندا اے۔ ’پارو‘ دی صحت دن بدن خراب ہو جاندی اے۔ ثریا حسین اوس
دیاں مورتاں بناندی رہندی اے۔ لکھاری کراچی دے حالات دا ذکر کردا رہندا۔ پارو تے احمد دی محبت وچانی
آ جاندی اے۔ فیر دوہاں دی روح اک مک ہو جاندی اے تے صوفیانہ رنگ وچ رنگی جاندی اے۔ ناول کار
اتھے اک کردار ’اتفاک احمد‘ نوں متعارف کرواندا اے۔ جیہڑا لوکاں نوں انھیریاں تے لیکچر دیندا اے۔
لوکاں نوں ایناں وچ واپس جان دی پریریاں دیندا اے۔ اوس دے قول تے فعل وچ بڑا تضاد ہوندا اے۔
’احمد‘ اتھے کافی کجھ سکھدا اے۔ ’ثریا حسین‘ ’احمد‘ وچ دلچسپی لین لگ پیندی اے تے عشق دیاں گھجیاں رمزاں
داؤ کر ہوندا اے۔ فیر اک دن پلس اوہناں نوں پکڑ لیا۔ تھوڑی پچھ پریت توں بعد اوہناں نوں اک سپاہی
’رجب‘ نال واپس بھیج دتا جاندا اے۔ ’پارو‘ اوس وقت ماں بنن والی سی۔ ’احمد‘ کجھ سوچ کے رستے وچ گڈی
چوں غائب ہو جاندا اے۔ ’پارو‘ نوں سپاہی اوہدی وسی اپڑا دیندا اے۔ او تھے زور آور بھراتے ’چوہدری مانک‘
رل کے ’پارو‘ نوں قتل کر دیندے نیں۔ اتھے لکھاری مظلوم تے استحصالی کڑی ’پارو‘ دی موت دا منظر اسطرح
بیان کیتا اے:-

”پارو اک وچی جہی ہاڑا کیتا جہڑی جو بن وقتی پیلے وچ پھر دی وتدی اتی۔ اج کسئی ہوتی
بکری وانگ ترف ترف پئی اوہناں راہاں تے کسری ہائی کونجاں وانگ پئی کردلاندى
ہائی“ (428)

پارو دی ماں اپنی دھی دی موت دے وین کردی رہی۔ ایس وسی دیاں کئی کڑیاں اسطرح ای موت

نوں گلے لگا رہی اسی۔ ناول کار شہری زنتل دے حوالے نال لاہور وچ ہون والی سیاست تے کامریڈاں دے
منہ توں گھنڈوی چکدا اے۔ ناول نگار نے شہراں دا ویروا کر دیا ہو یاں لاہور بارے لکھدا اے۔
”لاہور دنیا دے سفلیاں وچ آباد شہراناں ہے۔ شہراں دا شہر، اک لہیا شہر جہدے گھراں
دیاں چمنیاں وچوں اوہدے وایاں دے سوہنے سلکھنے سجاہ دی واشنا کھلر دی رہندی
ہے۔“ (429)

کراچی بارے لکھاری وی رائے اے:

’کراچی‘ اک اجیہا شہر ہاجہ انساں دیاں نکلیاں نکلیاں لوڑاں تھوڑاں نوں حیاتی داست
بناند امڑا ہناں لوڑاں دیاں خاہشاں وچ باولا کردا، مڑا اپنے آپ وچ غرق کر لیندا۔ جیکو
قبول نہ کر سکدا اتاں تیز لہراں وانگ وچھال دیندا۔“ (430)

’احمد لاہور آجاندا اے تے اتھے اک رات پلس اوس نوں اندر کر دیندی اے۔ اوس ویلے دے
سیاسی رنگ وی ناول وچ دکھالی دیندے نیں۔ کامریڈ جان محمد تے کھاندے پیندے سیاسی گھرانڈے دے
شفاعت حسین دادا، نال احمد دی ملاقات جیل وچ ہوندی اے۔ اتھے لکھاری جیلاں دے حالات لکھدا اے۔
’اتفاک احمد‘ جیل وچ آکے تقریراں کردا اے تے ڈب دی قوم نوں بچان والا کھیون ہار بنیا ہوندا اے۔
شفاعت حسین دادا جیل توں نکل کے ایکشن لڑدا تے جت جاند اے۔ منسٹر بن جاند اے تے ’احمد‘
نوں اپنا پی۔ اے رکھ لیندا اے۔ ’شفاعت حسین دادا‘ دا اصل روپ اوس ویلے پتہ چل دا اے۔ جدوں اپنی
سیکرٹری طاہرہ قدسی تے بھیڑی نظر رکھدا اے۔ ایس گل توں طاہرہ قدسی تے احمد دونوں اوس دی نوکری چھڈ
دیندے۔ ناول کار نے ساڈھے سیاسی لیڈراں تے منسٹراں دے مکروہ چہرے سانوں دکھائے نیں۔
’احمد‘ وستی آکے اپنی پارو دے قاتل سلطان داسر کپ اتاردا اے۔ ایس کارے وچ رنگی اوہدی ساتھن
ہوندی اے۔ فیروستی وچ جیہڑی اک ہوران ہونی ہوندی ہوندی اے۔ ’تاجی مہری‘ چوہدری مانک دے پتر
جمال نوں کوہ چھڈیا۔ ’تاجی مہری‘ وی اہی ہوئی زبانی سی۔ اوس بارے ناول کار لکھدا اے:-

’تاجی ہور بھائیں کجھ وی ہووے۔ اک اوہ ادھال نہیں ہوسکدی احمد‘ (431)

اوس چوہدری مانک دے پتر جمال دی جان لے کے ایہہ گل ثابت کردتی۔ تاجی مہری نوں قید ہوندی
اے۔ اخیر اوہ چھٹ جاندی اے۔ استحصالی زباناں نے اک نویں تاریخ لکھی سی۔ لکھاری اوس بارے
لکھدا اے۔

’ناجی مہری وتی آن وڑی ناں اوہناں وتی دارنگ روپ سنگھاریا۔ اک نوین تواریخ دی
 ینہہ رکھی۔“ (432)

’احمد جیسے بندے دا ڈرتے خوف دی وتی تے چھا جاندا اے۔ حق دی فتح ہوندی اے۔

زاہد حسین دا تعلق چونکہ فیصل آباد دے قریبی علاقے سمندری نال اے او تھے زیادہ تر جانگی رہندے
 نیں۔ ناول وچ ورتی گئی زبان دی جانگی پنجابی اے۔ ناول وچ ویسب دی گل کیتی اے۔ زمانیاں نال ہون
 والیاں بے انصافیاں توں گھنڈ چکيا اے۔ کجھ رہتلاں دی تصویر کشی کیتی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ٹھیک اے پر واقعات دی ترتیب سہی نہیں۔ ایس کر کے پڑھدیاں ہو یاں قاری
 نوں دماغ تے زور دینا پیندا اے۔ کردارں دی بھر مار اے۔ ایس کر کے گڈٹڈ ہو جاندا اے۔ خود لکھاری وی
 بھل جاندا اے۔ صفحہ 80 تے ’پیو‘ نوں قتل کرنے واسطے لے جا رہے سی تے لکھاری لکھدا اے۔ ’پارو دا بھرا
 اللہ لوک اپنے ہتھ وچ کایا لئی اک اجہی خمشی تے ترنگ نال ودھ ودھ کے منجی نال جا لدا۔“ حالانکہ ایہہ پارو دا
 نہیں ’پیو‘ دا اللہ لوک بھر اسی۔ واقعات وچ تسلسل نہیں۔ لکھاری نوں ناول سمینا نہیں آیا۔

بہر حال ایہہ اک چنگے خیالاں تے سوچا دی انتہائی تخلیق اے۔ شفقت تنویر مرزا ہوراں ایس ناول
 بارے لکھیا اے:-

"This is a sotry of Women who want their fundamental
 rights and challange. Themale-dominated rural and urban
 society. It also deals with betrayal of the political party
 which was committed to sevolutionizing society. But
 ultimately the leadership uses the party for defending the
 status que. The main character is from a far off village of
 Sandar Bar."(433)

22. سیر پکادل

چھپن ورہا: 2000ء

لکھاری: ستار طاہر

پبلشرز: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، لاہور۔ 24۔ امیر روڈ بلال گنج، پاکستان

’سیر پکا دل‘ ناول دا آغاز اچھے بندے دے تعارف نال ہوندا اے جیہڑا دو جیاں نالوں تھوڑا کھرا اے۔ کہانی بیان کرن والا ڈاکٹر اے۔ ایہہ اوس دامریض ہوندا اے۔ اس داناں ’باقر‘ اے تے ایہہ چالھی ورھے توں اک اخبار وچ کم کر رہیا سی۔ ’باقر‘ چھڑا سی تے کلار ہندا سی۔ اوہدی بیماری دی نوعیت نوں ویکھ کے ڈاکٹر اکثر اوس نوں صحت افزا مقام تے جان دامتورہ دیندے نیں۔ ’باقر‘ صحت افزا مقام تے نہیں جاندا پر اک دور درواڑے پنڈوچ چلا جاندا اے۔

ایتھوں اوہدی حیاتی اک نویں رخ نال شروع ہوندا اے۔ دراصل ’باقر‘ نوں دور درواڑے پنڈو ’ڈنڈیاں‘ لیجان والا اس دا بھتیجا سی۔ اس داناں ’منیر شاہ‘ سی۔ منیر شاہ نال ملاقات وی اک چالھویں تے ڈرامائی انداز نال ہوندا اے۔ ’باقر‘ شاہ اپنی حیاتی دے نویں آغاز بارے لکھدا اے:

’اک نواں نکوردن، جہدے پے وچ نویاں سوغاناں تے نویں گلاں سن۔‘ (434)

’باقر‘ جیہڑا اک شہری زندگی دے نال اپنی پہچان بنا کے اوس پنڈو سو وچ رچ بس جاندا اے۔ ’منیر شاہ‘ اوسدا بھتیجا تے اوہدی بیوی آمنہ اس نوں بڑی عزت دیندے نیں۔ ’منیر شاہ‘ دا پو نذر شاہ، جس نے پنڈو دی اک کڑی دی عزت بچاندیاں جان دتی سی۔ اک دلیر انسان سی۔ ’باقر‘ شاہ، کول جدوں دی کوئی ’نذر شاہ‘ دا ذکر کردا تے ایہہ ضرور کہندا۔ ’اوہ شیر سی۔ سیر پکا دل سی اوہدا‘

’باقر‘ جیہڑا ’منیر شاہ‘ سی ایس پنڈو وچ اس طرح رہن لگ پیا کہ اوسنوں ایس وسو وچ رہن وچ مزا آن لگ پیندا اے۔ اوس نوں اتھے چنگی صاف ستھری فضا تے خوراک تے اک مان ملدا اے۔ اتھے اوس دا پنڈو وچ مختلف لوکاں نال تعارف وی ہندا اے۔ ’جیناں‘ تے اوہدی ماں جیہڑیاں اوہدی بہت عزت کردیاں سی۔ ’جیناں‘ نال وی ’باقر‘ شاہ، گلاں باتاں کردار ہندا سی۔ فیر اوس نوں اتھے رہندیاں ’نذر شاہ‘ دے قتل دی وجہ پتہ چل دی اے۔ ایس پنڈو دے ’بشیر‘ نہیں پنڈو دی کڑی ’سکیناں‘ نوں چھیڑیا۔ ’نذر شاہ‘ نے ’بشیر‘ نوں لتاڑیا تے گال مند بولیا۔ ایس توں گل ودھی تے ’بشیر‘ نذر شاہ نوں کلہاڑی کڈھ ماری۔ نذر شاہ قتل ہو جاندا تے ’بشیر‘ نوں ست سال قید ہو جاندا اے۔ ’نذر شاہ‘ نوں ہر شخص اس حوالے نال جاندا سی۔ جہدے دل دا وزن سیر پکا سی۔ لکھاری اوہدے بارے لکھدا اے:-

’اوہ اک لیجینڈ بن گیا سی۔ اک نویں کہانی، اک نواں قصہ..... اوہ سارے جہڑے

اوبدا جنازہ پڑھن آئے سن..... اک بنداجہ اول سیر پکاسی۔“ (435)

فیر باقر، سیر کپے دل دی ٹوہ وچ لگ جاندا اے۔ اس دے نال اوہ اپنی پہلی حیاتی توں وکھرا ہو جاندا اے۔ ایس پنڈ و سو وچ اوس نوں مزا آن لگ پیندا اے اوس دی صحت وی اچھی ہو گئی۔ منیر شاہ دے پتر نادر نال اوبدی دوستی ہو جاندی اے۔ دوستی ایس حد تک ہندی اے کہ اوہ دادے نال اپنی پسند خورشید دا ذکر وی کر دیندا اے۔ دادا وی ایہہ گل کے اوہ اوہ جیناں، نوں مشین لے کے دینا چاہندا اے اوس نوں دس دیندا اے۔ اس طرح دونوں راز داں ہو جانداں نہیں۔ باقر دی حیاتی چوں اکلپا مک جاندا اے۔

’جیناں‘ نال شادی کرن دا فیصلہ کر کے باقر دی حیاتی وچ رنگ بھر جاندا اے۔ ناول دے اخیر وچ ’باقر‘ دا خط اے۔ جس وچ اوس نہیں اپنے ڈاکٹر دوست نوں پنجابی وچ خط لکھیا اے۔ ایہہ خط سارے ناول دا ست اے۔ اس دی حیاتی وچ سب توں وڈی تبدیلی ایہہ آندی اے۔ کہ اوس دی صحت اچھی ہو جاندی اے۔ اوہ اک نارمل بندے دی طرح ویاہ کر رہی اے۔ اوس دا بھتیجا منیر شاہ، بہو آمنہ تے پنڈ دامولوی اوس دارشتہ طے کر آندے نہیں۔ اوس دا پوتر نادر سر بالا بنن دی تیاری کر رہی اے۔ اوہ صحت دے ٹھیک ہون وچ ’ڈنڈیاں‘ دا بڑا حصہ ہوندا اے۔ اوہ من دا اے:-

”بندے نوں اپنیاں جڑاں نہیں سکھ دیناں چاہیدیاں۔ بے جڑاں سک جان تے بندا

مک جاندا اے۔“ ساڈیاں جڑاں ساڈے پنڈاں وچ نہیں تے اسیں پنڈاں نوں بھل کے

دور چلے گئے آں۔“ (436)

ایس خط وچ اوہناں پروگراماں دا ذکر وی کر دا اے جیہڑے اوہ پنڈ دی بھلائی واسطے کرنا چاہندا اے۔ اخیر وچ اوس سیر کپے دل دا ذکر کر دا اے جیہڑا ’نذر شاہ‘ داسی جس بارے اوہ سوچد اسی کہ اوہ سیر کپے دل دا کس طرح ہو سکدا اے۔ ہن اوہ اپنے یار نوں لکھدا اے کہ:-

’ڈنڈیاں آ..... میر اول سینے وچوں کڈھ کے تول..... بے کپے سیر توں گھٹ ہووے تے

میں تیری ہر گل من لوں گا..... فیر شہر وچ آجاواں گا۔ تے اردو وچ لکھاں گا بے

شک..... شرط لالے.....!!“ (437)

’ستار ظاہر‘ دا ناول ’سیر پکا دل‘ شہری تے دیہاتی زندگی دا تقابلی جائزہ اے۔ اوہ ایہہ ثابت کرنا چاہندا کہ اوہ اپنیاں ’Roots‘ توں علیحدہ نہیں ہونا چاہیدا اے۔ پنڈاں تھواواں وچ حیاتی زیادہ سوہنے رنگاں وچ ملدی اے۔ اوہ تے دے رکھ رکھاؤ تے اخلاقی قدراں اچھے مقام تے نہیں۔ لوکاں دا پیار تے خلوص حیات

نوں وودھاندا اے۔ اتھے لکھاری نے پنجابی زبان نوں وی بڑا مان دتا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ پنجابی زبان نوں اگے وداھیا جائے۔ اوس دا پنجابی وچ لکھیا خط اوس دی پنجابی واسطے محبت دا اظہار اے۔

ہر ناول وچ کدھرے نہ کدھرے لکھاری ضرور ہوندا اے۔ کدی کدی لگدا اے کہ باقر شاہ دے کردار وچ 'ستار طاہر' خود چھپیا ہویا اے۔ ناول دے کردار پنڈ و سوناں سوہنے ڈھنگ نال تخلیق ہوئے نیں۔ ناول دے بیان وچ اک روانی تے قدرتی پن اے۔ زبان سوکھی تے عام فہم اے۔ عام روزمرہ بولی جان والی زبان اے۔ ادبی معیار نوں وی قائم رکھیا اے۔ لکھاری دے ناول تخلیق کرن وچ وی اک مقصد اے۔ ایدھے مقاصد واضح نظر آندا اے۔

23. جھوکاں تھیں آبادول

لکھاری: جمشید کلانچوی اعوان

چھپن ورہا: 2000ء

پبلشرز: بہا پور، اکادمی سرائیکی ادب

صفحے: 240

باب: 225

جمشید کلانچوی دا ناول 'جھوکاں ول تھیں آبادول' سرائیکی بولی وچ لکھیا گیا وے۔ ایہہ سرائیکی وسیب دی کہانی اے۔ ناول عنظیمہ دے گھر وچ اکھ کھولدا اے۔ اوہدی دھی مہر و جہیز دی بن باپ دی دھی ہوندی اے۔ ناول دے شروع وچ کالی اندھاری دے آون دی اطلاع اپنی ماں نوں دیندی اے۔ لکھاری ایس طوفان تے اوس علاقے دے حوالے نال لکھدا اے:-

”روہی تپدی تپدی تو امہر دگئی۔ تتی ریت اڈا جیند جی کول ڈبھی ویندی بچی۔ طوفان دے

تکھاج دے نال نال عنظیمہ دے دل دی دھڑکاٹ وی تکھی تھیندی ویندی پئی۔ چار

چھیر وں نگھ اندھارا کھنڈ گیا سی۔“ (438)

ایہناں سطران نوں پڑھ کے عنظیمہ دی حیاتی دی دس وی پے جاندی اے۔ عنظیمہ دے خاوند دے مرن توں بعد کئی بہاراں آیاں کئی خزانواں لنگھ لگیاں۔ مہر و جوان ہو جاندی اے۔ اوس دی ماں بیمار رہندی اے۔ گھر دی حالت وی کجھ پتلی سی۔ ایس کر کے مہر و شہر جا کے سلیمان ٹیکسٹائل مل وچ کم کر لیندی اے۔ اوس نوں او تھے مل وچ کواٹر مل جاند اے تے اوہ اپنی ماں نوں وی شہر وچ لے آندی اے۔ ویلا گذر رہیا ہوندا اے۔ مل دے مالک دا پتر سلیمان مہر و دے حالات ویکھ کے اوس نال ہمدردی دا اظہار کردا اے۔ مہر و کئی دفعہ ایس مہربانی توں پریشان ہو جاندی اے۔ سلیمان کئی دفعہ اوس دی بیمار ماں دی تیمارداری وی کردا اے۔ اوس دا

لگاؤ محبت وچ بدل جاندا اے اوہ وی اوس نوں پسند کرن لگ پیندی اے۔ شروع وچ سیٹھ سلیمان نوں صاف جواب وی دیندی اے کیوں جے اوہ کسے خوش فہمی داشکا نہیں ہوندی۔ اوس دے ایہہ الفاظ اوس دے اندر دی عکاسی کردے نیں:-

’سیٹھ صاحب تہاڈی مہربانی پر تساں ایہہ تکلیف نہ کرو میں آپدی اماں دا علاج خود کر
دیاں‘ (439)

اگوں لکھاری نے اپنی کہانی وچ کلاس دے فرق نوں مٹان دی کوشش کیتی اے۔ سیٹھ ماجد علی دا پتر سلیمان غریب مل دی ملازمہ نال ماپیا تو چوری نکاح کر لیندا اے۔ مہرو دی ماں مر جان دی اے تے سلیمان اپنے ماں باپ نوں ایہہ دس کے کہ مہرو مظلوم کڑی اے۔ اپنے گھر لے آندا اے۔ سلیمان دی بہن سمیرا وی مہرو نوں پسند کردی اے۔

سلیمان دا بچپن وچ سیٹھ لطیف دی دھی نال نکاح ہو گیا سی۔ پر سیٹھ دی دھی سلیمان نوں پسند نہیں کردی اوہ کلباں دی دلدادہ ہوندی اے۔ اوس دا لکھیا اک خط سمیرا دے ہتھ آجاندا اے۔ جس وچ اوس اپنی سہیلی نوں لکھیا سی کہ اوہ سلیمان کولوں چھٹکارا پانا چاہندی اے۔ ایس دوران سلیمان، مہرو تے سمیرا رل کے سوات وی جاندا اے نیں۔ ناول کار نے ناول وچ اوتھے دی منظر نگاری کیتی۔ سلیمان دا مہرو نال نکاح راز وچ رہندا اے۔ سلیمان نوں کاروبار دے سلسلے امریکہ جانا پیندا اے۔ اوہ مہرو نوں سمیرا دے سپرد کردیندا اے۔ سمیرا وی اوس نوں بھرا دی پسند سمجھ کے اوہدا بڑا خیال رکھدی اے۔ فیرا اطلاع آندی اے کہ سیٹھ سلیمان دی ٹیکسی دا امریکہ وچ ایکسیڈنٹ ہو گیا اے۔ مہرو گھبرا جاندا اے۔ ایس گھبراہٹ وچ اوہ سلیمان دا گھر چھڈ دیندی اے۔ اوہ پری و اسوں کول رہن لگ پیندی اوتھے اوس دے گھر سلیمان دا پتر پیدا ہوندا۔ جہداناں ذیشان رکھیا جاندا اے۔ اوتھے مہرو بارے دسیا جاندا اے کہ اوہ بڑی صابر، محنتی تے شریف کڑی ہوندی اے۔

کہانی وچ اک ہور موڑ آجاندا اے مہرو بڑی ہمت نال اپنے پتر ذیشان نوں پڑھاندا اے۔ پری و اسوں دے ٹھکانے توں سکول بڑی دور ہوندا اے نیں۔ شرماں بیہڑی پری و اسوں چوں ہوندی اے مہرو دا بڑا خیال رکھدی اے۔ اوتھے رمضون میس وی اوس نال بڑا تعاون کردا اے۔ کہانی وچ ہور رخ وی ہوندا اے کہ ذیشان میڈیکل کالج وچ داخلہ ہو جاندا اے۔ اوس روپے پیسے دی لوڑی وی ہوندی اے۔ اوس علاقے دا سکندر ایس شرط تے اوس دی مدد کرن نوں تیار ہو جاندا اے کہ ذیشان اوس دا کجھ سامان سرحد تک پہنچا دے۔

ذیشان دی ماں اوس نوں منع کر دی اے۔ اتھے اوس دے باپ سیٹھ سلیمان دی تصویر دے کے اوس نوں اوس دے دادکیاں دے بھیج دی اے۔ سیٹھ سلیمان امریکہ توں زندہ بچ کے آگیا ہوندا اے پر اوہ اپنیاں اکھاں گوا بیٹھا ہوندا اے۔ اپنے جوان پترنوں ویکھ کے اوہ بہت خوش ہوندا اے۔ سارا ٹبر جا کے مہر و نوں وی گھر لے آندا اے۔ سلیمان دا پتر ذیشان دوبارہ ایف۔ ایس۔ سی دا امتحان دیندا اے تے شاندار نمبریں نال پاس ہو جاند اے۔ چھانٹی امتحان پاس کر کے میڈیکل کالج داخل ہو جاند اے۔ مہر و اپنے خاوند دی خدمت کر دی اے۔ ذیشان ڈاکٹر بن کے امریکہ توں اعلیٰ تعلیم حاصل کر کے آندا اے۔ فیر کجھ سالوں بعد ٹوبہ سلیمان وچ اپنی ماں دے ناں تے مہر و میموریل ہسپتال بناند اے۔ اپنے باپ دے ناں نال سلیمان میموریل کالج وی بناند اے۔ اس طرح چنگلی ماں دا چنگا پتر ماں باپ داناں روشن کردا اے۔

ناول دی کہانی ہلکے پھلکے موڑاں سمیت سدھ پدھری اے۔ اصل وچ تے ایہہ وسیب دی کہانی اے۔ کردار سارے مثبت نیں۔ مننی کردار بہت گھٹ نیں۔ مہر و دا کردار اک شریف سوانی دا اے۔ غریب ہونے دے باوجود اوہ بلند کردار دی عورت ہوندی اے۔ اوہ وفا دار بیوی تے سلجھی ہوئی ماں ثابت ہوندی اے۔ ناول دی کہانی رومانی اے۔ ایس رومانی کہانی وچ مہر و تے سلیمان دی محبت وچ سچائی ہوندی اے۔ ڈرامے دی طرح ناول دے کردارں دی لسٹ ناول دے شروع وچ ای دے دتی اے۔ ناول وچ ناول دی تکنیک تے ورتی اے پر ناول وچ کچھ پن دا احساس ہوندا اے۔ ناول وچ منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال وکھائی گئی اے۔ روہی دے علاقے وچ وسن والیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر وی کیتا اے۔ اتھے جدوں ذیشان نوں داخلہ نہیں ملدا تے لکھاری نے ایہناں علاقیاں دے طالب علماں دیاں مشکلاں دا ذکر اس طرح کیتا اے

”اے بانی پاکستان اج سیڈے ناں اتے قائم کیتے گئے میڈیکل کالج وچ ایس غریب یتیم کون داخلہ نی ملیا۔ پرنسپل صاحب آیدن نمبر میرٹ توں گھٹ نیں۔ میں اج انہاں میرٹ بناون والیاں توں پچھد اجو ملک دے سبھے سکولاں کالجاں دا معیار تے سہولتاں بکوجا بن اگر نی تاں ول اے میرٹ دی خونی تلوار پسماندہ علاقیاں دے طالب علماں دے مستقبل اتے

کیوں پئی چل دی اے۔“ (440)

ناول کارنے ناول وچ اخیر تے اوس پس ماندہ علاقے وچ اک ہسپتال تے کالج بنوا کے۔ اپنے علاقے وچ رفاہی کم کرن دی پریہنا دتی اے۔

ناول وچ جھول وی نظر آندے نیں۔ جس طرح سلیمان دا نکاح نیلی نال ہو یا ہوندا اے۔ تے فیر اوہ

مہر و نال نکاح کسے پوچھیا دسیاں بغیر کر لیندا اے۔ اس طرح مہر و ایہہ جانے بجھے بغیر کے سلیمان امریکہ وچ مر گیا کہ زندہ اے گھر چھڈ دیندی اے۔ فیروزیشان کولوں لمبیاں تقریراں کروایاں گھیاں نیں۔ کدھی اوہ نقارے تے اعلان کردا دکھایا گیا اے۔ اک کردار نوں بہت ساریاں پاسیاں ول نسیا گیا اے۔
 ناول دے دیباچے وچ پروفیسر ڈاکٹر سید قاسم جلال ہوراں اپنی رائے کجھ اس طرح لکھی اے
 ناول 'جھوکاں تھیں آبادول' آچیاں خوبیاں دے حوالے نال سرائیکی ویب کہتے دی ماں
 بنی۔" (441)

جمشید کلانچوی ہوراں دا ناول پنجابی ناولاں وچ اک سوہناوادھا اے۔

24. سانگا

لکھاری: انور چوہدری

چھپن ورہا: 2002ء

پبلشرز: اہور، رت لیکھا کتاب ترنجن

صفحے: 166

باب: 27

انور چوہدری دے ناول 'سانگا' دی وکھری گل اے کہ انور چوہدری نے اک کتے دی حیاتی نوں انسان دی حیاتی نال ملا کے احساس و جذبات دا اک خوبصورت رشتہ قائم کیتا اے۔ انور چوہدری نے اپنے ناول سانگا دا آغاز وی سانجھ دے حوالے نال کیتا اے اوہ لکھدے نیں:-

"گل کوئی وی ہووے پر جے کردیاں سنڈیاں سوچوتے اک گل وچ کئی گلاں ہوندیاں نیں
 تے کنیاں گلاں نال جڑ کے اک گل بندی اے۔ جو میں اک کتے دی گل کرن لگاں تے
 ایہدی گل وچ کئی بندیاں دیاں گلاں وی نیں، ویلے دی گل وی اے۔ میں کتے دی ای گل
 کرنا چاہناں پر میں اوہنوں بندیاں دی سانجھ وچوں نکھیر کے نہیں ویکھ سکھدا کیونجوسانجھ
 بناں اوہ ہے ای نہیں۔ اوہ جو وی ہے سانجھ جڑت وچ ای اے۔" (442)

ایتھوں سانوں پتہ چلدا اے کہ ناول کارا اک عام جہے کتے دی حیاتی بیان کر رہیا۔ پرائس کتے دی
 وسواک کنبنے نال شروع ہو جاندی اے۔ جیہرے کتے 'دی اوہ گل کردا اے اوہ اک پنڈ ڈھیری سیداں وچ
 سخت سردی وچ رات نوں اک عام جہی کتے نے جمیا۔ اوس دا پواک اچی نسل نال تعلق رکھدا اے۔ اوس کتے دا
 رنگ کالا اے۔ شاہواں دے ڈیرے دے راکھے کتیاں جیہرے لگے تے کن کپے سی اک نال رل کے اوس چار
 بچے پیدا کیتے۔ لکھاری نے تین گلراں نوں چھڈ کے اک گلر دی کہانی تے قلم چکی اے۔ اوہ شاید اپنے ٹبر کولوں

وچھڑ گیا سی۔ ایہہ گلر نامدار شاہ دی حویلی چوں نکلنے والے اک بندے نال جڑ جاندا اے۔ اس دے پیچھے پیچھے
 ژردار ہندا اے۔ لکھاری لکھدا اے:-

”انج اوہ نام جیہا کتابا روے اک نام جیہے بندے ’حسینو‘ دے گھر دا حصہ بن گیا۔ جیویں اوہ
 بن سوچے اوس پچھے ژیا اوس اوہناں بن سوچے اوہنوں قبول کر لیا۔ پراج نامدار شاہ نے
 حسین بخش زریے نوں نوں قبولن توں انکار کر چھڈیا۔ ایس گل دا دھڑکا تے اوہنوں اوس
 دہنہ ای لگ گیا ہا جس دوار شاہواں نواں ٹریکٹر لیا نندا ہا پراج پک ہو گیا۔“ (443)

استھے اک کتے دا اک انسان نال ساتھ رل دا اے تے اک زمیندار اپنے مزارے نال رشتہ ٹٹ
 جاندا اے۔ ورسیاں دی سانجھا اک ٹریکٹر دے آنے نال ٹٹ جاندی اے۔ استھے وڈیریاں تے زمینداراں
 دی فطرت دا پتہ چلدا اے کہ ایہہ لوک مطلب دے یار ہوندے نیں۔

حسین بخش، عرف ’حسینو‘ دے دو پتر ’پیر بخش‘، عرف ’پیرو‘ تے ’امیر بخش‘، عرف ’میرو‘ ہوندے نیں۔
 پیر بخش دی ساوانی داناں ’زینی‘ ہوند اے۔ حسود دی اک جوان کڑی ’مریاں‘ ہوندی اے۔ تے اوہدے گھر
 والی ’اماں صوباں‘ اے۔ ٹہردے کردار اس کتے نال ٹردے پھر دے نظر آندے نیں۔ اس ناول دا مرکزی کردار
 کتا ای رہندا اے۔ ایس کتے داناں ’ڈبو‘ رکھیا گیا۔ پھر لکھاری ایس کتے ’دا اوس ٹہرنال انس‘ دسد اے جیہڑی
 آہستہ آہستہ وودھی رہندا اے۔

ناول کار دی کہانی مزاریاں تے کامیاں دے ارد گرد گھمدی اے۔ وڈھیرے تے زمینداراں دیاں
 زیادیتاں اوہناں نوں سرچکن تے مجبور کردیاں نیں۔ فیر زمینداراں دے خلاف جلسے شروع ہو جاندا اے۔
 ایس سارے ویلے وچ ’ڈبو‘ دا ساتھ اوس ٹہرنال نیں چھٹ دا۔ ’حسینو‘ وی ایس انقلابی تحریک دا حصہ بن جاندا
 اے۔ ’حسین بخش‘، عرف ’حسینو‘ نال ڈبو دے رشتے بارے لکھاری لکھدا اے:-

”ڈبو دا حسین بخش نال وی خاص رشتہ اے۔ بھوویں او ’حسینو‘ نال ہر ویلے نہیں رہندا پر
 اوہدے لئی پیار دی اک کھچ ہر ویلے اوہدے دل وچ رہندی اے۔“ (444)

پورے ناول وچ لکھاری تھان تھان تے ڈبو تے انساناں دے اوس ٹہردی سانجھ تے روشنی پاندا
 رہندا اے۔ ’ڈبو‘ دی ’حسینو‘ دے پتر ’مہرو‘ نال وی یاری ہوندی اے۔ ’ڈبو‘ نوں اوہ اپنے ہان دا لگدا اے۔ اوس
 ٹہردے ہر جی نال ڈبونوں ہمدردی ہوندی اے۔ ’ڈبو‘ دے جوان ہوندیاں اوہدے مشاہدے وچ تبدیلیاں
 آگیاں۔ استھے لکھاری بڑے سوہنے ڈھنگ نال کتے تے انسان دی فطرت دا تقابلی جائزہ پیش کردہ اے:-

”کتا کتے داویری اے ڈبونوں ایس گل دا پتہ ہوش سنبھال دیاں ای گگ گیا۔ پر سنبان اج زخم کھا کے ہوئی۔ خورے کدو کنا کتا بندے دیاں صفتاں اپنا انداز ہیائے یاں بندے نے کتے نوں اپنے نیڑے رکھ کے اپناں صفتاں کتے وچ واڑ دتیاں سن۔ اج کوئی نہیں آکھدا جو بندہ بندے داویری اے، کھو اپنے ویر دا جڈ بہ کتے وچ چلھدے نیں مڑ کتے نوں برا آکھ کے اپنے چنگے ہون دی قسما نال جی پر چاوندے نیں۔“ (445)

اتھے کتے تے انسان دی فطرت وچ مماثلت نوں بیان کیتا گیا اے۔ لکھاری دا خیال اے کہ کتیاں دیاں وی نسلاں ہون دیاں نیں۔ ایس طرح بندیاں دیاں خاص خاص نسلاں دے وی ناں ہوندے نیں۔ جس طرح سید، راجپوت، جٹ وغیرہ وغیرہ۔ ’حسینو‘ دے ٹبر دے پچھو کڑ دی گل کردا اے کہ کس طرح حسینو مزارے دے وڈھیاں نے ایس بھونیں تے محنت کیتی۔ پراوہ نسل در نسل مزارے ای رہے۔ اتھے مزارے دے سر چک کے چلن دی کہانی وی شروع ہو جاندی۔

ناول کارڈیو تے انساناں دی سانجھ دا ذکر وی کردا اے۔ حسینو تے اوہا ٹبر زمین توں بے دخل کر کے ٹریکٹریٹل ہل واہندے نیں۔ ’حسینو‘ تھیر ہتھ پیر ماردا اے۔ کجھ نہیں بندیاں پراوہ غریب پارٹی دے وکیل نوں ملدا اے۔ پر سب بے کارالٹا اوہدے پتر مہرتے کیس ہو جاند اے۔ حسینو دی زندگی وچ تنگی آ جاندی اے۔ ڈیو ہوشیار ہو جاند اے۔ اوہ جوان ہو کے وی اپنا رشتہ ’حسینو‘ دے ٹبر نال جوڑی رکھدا اے۔ حسینو دے ٹبر تے ڈیو دی حیاتی parallel lines تے چل دی رہندی اے۔ فیر ’حسینو‘ ٹبر شہر ٹر جاند اے۔ نویں لوک، ڈیو دے ان ڈٹھے ڈر۔ ایہتھوں ناول وچ شہری حیاتی اکھ کھولدی اے۔

’ڈیو‘ دے ’حسینو‘ فیملی، دونواں واسطے شہری زندگی نویں سی۔ ’میر و‘ شہر دے سیاسی ٹولے دا حصہ بن جاند اے۔ اوس وچ بھانت دے لوک ہوندے نیں۔ ’ڈیو‘ نوں ماسٹر کریم سب توں چنگا لگدا اے۔ اتھے لکھاری ’ڈیو‘ نوں وی ’Personify‘ کردا اے۔ اوس دی رائے نوں وی اہمیت دتی جاندی۔ جس طرح ’ڈیو‘ دا خاص بندہ ماسٹر کریم سی۔ غریب پارٹی دا ’کا کا‘ سیاسی تے میر و نوں چنگا لگدا اے۔ ’کا کا‘ سیاسی گرمیاں وچ برف بچ دا تے سردیاں وچ لٹدے دے کپڑے بچ دا اے۔ ’کا کا‘ صرف ’کمال شاہ‘ دی عزت کردا اے۔ اوس نوں ’میر الیڈر‘ کہہ کے دواں ہتھاں نال ملدا اے۔ دونویں نشہ کردے نیں پر دونواں دا برائڈ فرق سی۔

ناول اگے جا کے سیاسی رنگ وچ رنگیاں لگدا اے۔ ’میر و‘ دیاں سیاسی میننگاں، سیاسی بلی کلیم، احمد تے پروفیسر زمان تے زاہد صاحب نال ملاقاتاں، اوہناں دے رنگ ڈھنگ ہر شے تے ناول کاروشنی ڈال دا

اے۔ اتھے ڈبو، نوں وی بندے دی طرح اپنی لکھت وچ لیاندا۔ فیر پتہ چلدا اے کہ ایس ویلے دو دھڑے بنے ہوئے سی اک والیڈر کمال شاہ سی تے دو جے دھڑے دا کرتا دھرتا میاں سلیمان سی۔ اوہے لیڈراں تے ورکراں دیاں بختاں تے رل مل کے انتھابی سوچاں دا اظہار۔ کمال شاہ شراب داشوقین سی۔ لوکاں داشوق وی پورا کرداسی۔

’ڈبو‘ ہن شہری کتابن گیا سی۔ سو دا اثر اوہدے تے وی ہندا اے۔ اوہدا پچھرن ٹرن دا علاقہ وی ودھ جاندا اے۔ ’میر ووی بہت سارے لوکاں دا جانو ہو جاندا اے۔ فیر اک دن کا کے سیاسی نوں ملک سلیمان اندر کروا دیندا اے۔ کمال شاہ بھڑک جاندا اے کیوں جے ’’کا کا سیاسی‘‘ اوس دا جوٹی داری۔ ایس طرح ناول کار اوس ویلے دی سیاسی فضا دیاں تصویراں وی الیکدا اے۔ اگے جا کے سیاسی حالات بدل جاندا اے۔ حکومتی جلسے ختم ہو جاندا اے۔ مولویاں دا کافر کافر دارو لاشرو ہو جاندا اے۔

فیر ’حسینو بڑو‘ وچ اخلاقی قدراں دا زوال شروع ہو جاندا اے۔ ’میریاں‘ وی کماں دے لالچ لچوچ کراہے پے جاندا اے۔ بھر جائی زینی وی روپے دے لالچ اوس نوں کراہے پا دیندی اے۔ ملکی حالات وی بدل جاندا اے۔ ’ڈبو‘ وی اس وچ نس بچ کر دانظر آندا اے۔ فیر مارشل لاء لگ جاندا اے۔ فوجی راج شروع ہو جاندا اے۔ فیر ایس دور وچ ’کوڑے‘ سزائے موت قیدیاں سزاواں ملدیاں نیں۔ لکھاری ایوب خاں دا مارشل لاتے یچی خاں دا مارشل لا دا ذکر کردا اے۔ فیر کہندا اے ہن فیر مارشل لاء ایس توں سانوں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق دا مارشل لاء سی۔ کیونکہ ناول کار نے ڈکٹیٹر و جیہڑا حلیہ بیان کیتا او دھے توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ ضیاء الحق امی سی۔ ’حسینو‘ دی موت ہو جاندا اے۔ ’بھٹو‘ نوں گرفتار کر لیا جاندا اے۔ فیر لکھاری ’ڈبو‘ بارے لکھدا اے:-

’ڈبو جیون پنہ دھڑو دا اوس تھاں پر گیا۔ جتھوں اگے راہ ہولی ہولی بڑھپے دی گھائی ول لہندا۔ اوہدا وجود کجھ بھارا ہو گیا۔ تے دھون دوالے وٹ وی پے گیا۔ اوہدی سیان پچھان بہوں ودھ گئی اے تے اوس ودھی سیان پچھان نے اوہنوں کجھی وی کر دتا۔ وچ چھ مہینے ہو چلے نیں حسینو میاں پر اوہ اک پل لئی وی ڈبو دے چیتوں نہیں تھا۔ اوہنوں پتا اے جو حسینو مر گیا۔ اوہ آپ جنازے نال قبرستان تک گیا تے حسینو نوں قبر وچ لہندا ڈٹھا۔‘ (446)

ناول دا اہم کردار ’ڈبو‘ جیہڑا ایس ناول دے پورے کیسوس تے پھیلایا ہویا اے۔ بچپن توں لے کے

بڑھاپے تکبر۔ او دھا 'حسینو' نال رشتہ نہیں ٹٹ دا۔ اتھوں تیکر کے 'حسینو' دی بہو 'زینی' دے بیٹی ہندی اے تے اوہ بڑا خوش ہوندا اے۔ ملک وچ بڑی بے چینی سی۔ گرفتاریاں شروع سی۔ مارشل لاء دی وجہ نال گلیاں بازار سونے سی۔ ڈبو کلا ای خالی گلیاں وچ پھر دار ہندا۔ فیراک خبر بجلی بن کے گردی اے۔ بھٹونوں پھانسی دے دتی جاندی اے۔ اماں صوباں وین پان لگ پیندی۔ 'زینی' وی رون لگ پیندی اے۔ 'ڈبو' وی اماں دے کول پیٹھ کے ڈسکن لگ پیندا اے۔ اتھے فیر بندے تے کتے دی ساگ دا احساس ہوندا اے۔ پروفیسر زمان سارے 'ہم خیال' لوک پریشان ہوندے نیں۔ اوہناں نوں اپنے لیڈر دی موت دا غم ہوندا اے۔ اوس وقت سیاسی حالات تے ہسٹری بیان کیتی جاندی اے۔ 'ڈبو' بارے فیراک جگہ ناول کار لکھدا اے:-

”ڈبونوں گل دی تھوڑی گھنی سمجھ آ جاندی اے۔ انج بندیاں دا خیال اے جو اصل سمجھ تے اوہناں نوں ای آوندی اے پر ڈبو اپنا خیال اے جو بندیاں نوں وی اوئی کو سمجھ آوندی اے۔ ڈبونوں ایہہ سمجھ وی آگئی اے جو بندے دنیا دے وڈکے بنے نیں تے دنیا دا کہہ بہہ برا حال کر جاندے نیں۔“ (447)

لکھاری نے 'ڈبو' دے حوالے نال گل کر کے اصل وچ اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ بندیاں دی خود غرضی دے حوالے نال گل کیتی اے۔

ناول کار سیاسی حالات دے نال نال حکمران ٹولے دیاں خرابیاں وی بیان کر دا اے۔ اوس ضیاء دور وچ لوکاں نوں جیہڑے کوڑے مارے گئے سی اوہناں دا ذکر وی ملدا اے۔ 'میر و' وی چھوٹا موٹا لیڈر بن گیا سی۔ 'کالے پل' دے ایس لیڈر نے دولت کمائی وی شروع کر دتی سی۔ ایس دے کردار وچ وی خرابی آ جاندی اے۔ اتھے لکھاری 'زینی' دے کردار وی بیان کر دا کہ اوہ روپے دی خاطر اخلاقی قدراں دا جنازہ کڈھ دیندی اے۔

بندیاں دے نال نال 'ڈبو' دی حیاتی وی زیر بحث آندی رہندی اے۔ اتھے ڈبو ایناں ای احساس طبیعت دیا گیا کہ جتنا کہ اچھا انسان ہو سکدا اے اچھے انسان دیاں ساری خوبیاں اوس کتے وچ سی۔ ناول کار نے وی 'ڈبو' دی حیاتی اوس دے بچپن توں شروع کیتی اے۔ فیر 'حسینو' فیملی، تے اوہ نال نال حیاتی دے دن پورے کر دے نیں۔ 'ڈبو' حیاتی دے اتر اتے چڑھا وچ اوہناں دا ساتھی رہندا اے۔ ہن اوہ اپنا ویلا 'زینی' نال گزار داسی یاں گھر پیٹھ کے سوچدا رہندا۔

فیر اوہ ویلا وی دسیا گیا جدوں لوکاں مارشل لاء دے خلاف نعرے لگانے شروع کیتے۔ لوکاں اپنیاں گرفتاریاں دتیاں۔ پہلی گرفتاری کمال شاہ نے ای دتی۔ فیر 'کاکے' دی موت ہو جاندی اے۔ سارے پاسے چپ جیہی پے جاندی اے۔ 'کاکے' دی موت 'ڈبو' نوں پریشان کردی اے۔ ادھر ڈبو چول ول جاندیاں راہ وچ پئی زہرلی بوٹی کھالیندا اے۔ اک پاسے 'کاکے' دے وچھوڑے نے تھر تھرل پائی ہوئی سی۔ دو جے پاسے زہر نے اپنا کم وکھانا شروع کردتا۔ اوہ نس رہیا سی۔ فیر اوہ بھوانٹی کھا کے گردا فیر اٹھ کے نسا رہیا۔ فیر 'زینی' دے بوہے تے جاند دیندا اے۔ زلفی، زینی اوس ویلے اوس کول سی فیر بچپن داسا تھی میرو وی پہنچ جاند اے۔ ڈبو نے جان دتی تے مہر و نوں سارے مرن والے یادائے تے ڈبو دی یاد وی ایس وچ شامل ہو گئی۔

دراصل لکھاری نے جانور تے انسان دے ساتھ نوں بڑے شاندار ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ناول تکنیکی لحاظ نال مکمل ناول اے۔ اتھے لکھاری کرداراں دے بچپن توں کہانی اساری اے تے اخیر تک دی حیاتی بیان کیتی اے۔ 'ڈبو' نوں وی 'Personify' کیتا اے۔ زبان صاف ستھری اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی اے کہ قاری دی دلچسپی ناول وچ قائم رہندی اے۔ سگوں پر پھن والا ڈبو دے نال نال حیاتی دے رستیاں تے ٹردار ہندا اے۔

25. اک سمندر پار

لکھاری: میر تہا یوسفی

چھپن ورہا: 2000ء

پبلشرز: لاہور، ادارہ، پنجابی زبان و ثقافت بلال گنج صفحے: 107 باب: 14

ناول کارنے ناول دے شروع وچ لکھیا اے:-

منہ اوہناں پیراں دے ناں جہناں نوں پر دیاں وچ لے پندھ کرنے پے۔ اوہناں ہتھاں

دے ناں جہناں دیس واسیاں دے سفنے ناں سچ کر وکھائے پر!! ڈاڈھیاں مشتقاں کر کر کے

اوہناں دیاں اپنیاں تلیاں توں قسمت دیاں لکیراں مٹ سکیاں۔“ (448)

ناول د امرکزی کردار پرویز وی پر دیاں دے لے پندھ طے کرن توں بعد خالی ہتھ اپنے دیس وچ پرت دا اے۔ پرویز ہتھلے طبقے وچ جنم لیندا اے۔ چھ بھیناں دا کلا بھرا ہوندا اے۔ ماں وی جلدی مر جاندی اے۔ سوتیلی ماں گھر آ جاندی اے۔ ایسے مسکین بچے اپنی حیاتی رولڈے کھلدے گزار دے نیں۔ سوتیلی ماں تے سگے پیورل کے ساری ای بھیناں دی شادی اک اک کار کے جو وی سامنے آیا اوہدے نال کردتی۔ خود

دونویں..... جی کدھر ٹر جاندا ہے نہیں۔ پرویز، کچھ دیرو ڈھی بھین کور ہندا اے۔ فیہر بھنوجے دارو یہ ویکھ کے گھر
چھڈ دیندا۔ شہر پھر دا کراچی پہنچ جاندا اے۔ ناول کارا اوہدے اکلا پے دے حوالے نال لکھدا اے:-

”ہولی ہولی اوہنے ایہہ من لیا پئی دنیا اتے کلا ای آیا اے تے ہمیش کلا ای رہنا

اے۔“ (449)

پراوہ کلا زیادہ دیر نہیں رہندا۔ اوہدی حیاتی وچ اک کڑی یا سمین آجاندا اے۔ اوہ لالہ موسیٰ دے
موچی دی دھی ہوندا اے۔ کراچی جتھے بھانت بھانت دی خلقت آباد ہوندا اے۔ ناول کارا اوہدی تصویر کشی
کردا اے۔ اک رات یا سمین، اوہدے نال اوہصل جاندا اے۔ اوہ اسلام آباد جیہرا نواں نواں بن رہیا سی۔
وتھے اک وستی وچ رہن لگ پیندے نہیں۔ اوہ بے نکاحے رہ رہے ہوندے نہیں۔ اوہناں دے گھربال آن والا
سی۔ اک رات یا سمین دے گھر والے اچن چیت اوہدے گھرتے دھاوا بول دیندے نہیں۔ اوس رات بینہ پے
رہیا سی۔ ایس طوفانی رات وچ یا سمین نوں شاید اوہناں مارتا تے اوس کولوں دی کوئی پھڑ ہو گیا۔

پرویز اوتھوں نس جاندا اے۔ جان تے اوس دی بچ گئی سی پر یا سمین دی کسک ساری عمر رہندی اے۔
ایتھوں اوہ شہر پھر دا اے۔ فیہراوہ پنجاب، سندھ، سرحد تے بلوچستان ساریاں تھاواں پھرول آیا سی۔
اوہدی دوستی امیر گل نال ہوندا اے۔ اوس دے وسیلے نال ایجنٹ نال مک مکا کر کے اوہ ملک غیر قانونی طور
تے چھڈ دیندا اے۔ ناول کارا داسمگل ہو کے جان والے غیر قانونی طور تے خلیجی ریاستاں وچ داخل ہون
والے لوکاں بارے گوڑھی جانکاری اے۔ اوہناں دے سفر دیاں اوکڑاں دا ذکر تفصیلاً ناول وچ کیتا اے۔
پرویز تریہ مسافراں نال اک بیڑی وچ سوار ہوندا اے۔ بیڑی راس الاجمہ دی سمندری حد توں چار فرلانگ
دور روک دیتی جاندا اے۔ اوس توں بعد پرویز دی پردیش وچ مشقت بھری حیاتی شروع ہوندا اے۔
پرویز سب توں پہلاں شیخ سالم خلیفہ مطر الجری کول ملازم ہوندا اے۔ ناول کارا ایہناں مہاجراں بارے لکھدا
اے:-

”پرویز تے اوہدے ورگے لکھاں جوان، اڈھیکو تے بڈھے کسے نہ کسے حیلے وسیلے ایران

دے سمندری شہر بندر عباس اپ جاندا ہے سن تے اوتھوں کشتیاں وچ بہ کہ کدی راس الجیمہ

تے کدی دیتی دے پانیا وچ آہندے سن۔ ایہناں وچوں اک اک بندے دی دکھ سکھ دی

اپنی داستان اے۔“ (450)

ناول وچ خلیجی ماکاں دی وسودے حوالے تفصیلاً بیان کیتا گیا اے۔ ایس ناولاں وچ اوہ تاریخی حوالے

دیندا اے۔ ایہناں States دے متعلق اوہدا علم کافی موکلا اے۔ جس طرح اوہ لکھدا اے Oman Trucial State اوہ States میں جیہڑیاں عمان دے گوانڈھ وچ نہیں تے اوہدے نال صلح صفائی داورتاوا رکھدیاں نہیں۔ 'پرویز' دی حیاتی ایہناں خلیجی ریاستاں وچ گذردی اے۔ شیخ سالم نوں چھڈ کے اوہ دوہئی وچ سائیں اللہ داد نال مل جاندا۔ اوہ اوہدے کول ملازم ہو جاندا اے۔ دوہئی بارے ناول کار لکھدا اے۔

”دوہئی کروڑاں انساناں دے سفیاں تے سدھراں دا شہر۔“ (451)

دوہئی وچ اوہ اک طوائف 'پلوٹے' نوں ملدا اے۔ اوہ پٹھانی ہوندی اے۔ پرویز نوں اوہ بڑی مظلوم لکھدا اے۔ اخیر اوس نال نکاح کرو لیندا اے۔ 'پلوٹے' دی شادی ویلے پیٹ نال ہوندی۔ اوس دے پیٹ وچ اوس دے پہلے ملن والے امتیاز دا بچہ ہوندا اے۔ پرویز دیاں سوچاں دا دھاراں اتناں بدل گیا ہوندا اے کہ اوہ ایس گل دی پروا نہیں کردا۔ سگوں شادی توں بعد پیدا ہون والی امتیاز دی بچی نوں پیار کردا اے۔ پہلی بچی دا ناں 'گلنام' رکھدے نہیں۔ ایس توں بعد اوس دے پنج بچے ہوندے نہیں۔ 'گلذیب'، 'قیصر'، 'خسرو'، 'گل اندام' تے 'فیروز'۔ بڑے بچے عربی سکولاں وچ پڑھدے نہیں۔ گل اندام تے فیروز انگریزی سکولاں وچ پڑھدے نہیں۔ پرویز اپنے ماڑے کچھو کڑ دی وجہ نال عربی روپ دھار لیندا اے۔ بڑے بچے وی اتھے دے رنگ وچ رنگے جاندا اے۔ 'پرویز' اتنا عرصہ گزارن دے باوجود وی غیر قانونی رہندا اے۔ 'گلنام' تے گلزیب دی شادی کردا۔ 'گلنام' دی عربی بندے نال جیہڑا جلد اوس نوں طلاق دے دیندا۔ فیروز دی کردا فیروز طلاق ہو جاندا اے۔ دونوں وڈھے منڈے بے راہ روی دا شکار ہو کے قتل ہو جاندا اے۔ 'پلوٹے' 'گلنام' دیاں طلاقاں توں دکھی ہو کے مر جاندا اے۔ 'پرویز' اکلا پے دا شکار ہا جاندا اے۔ قیصر تے خسرو دے دشمن اوہدے پیچھے پے جاندا اے۔ پرویز دوہئی توں ابو ظہبی تے ابو ظہبی توں شارجہ اپنے دوست امیر گل کول جاندا اے۔ اوہ غیر قانونی ایہناں ریاستاں وچ وڑھیا سی تے اتنے سال گزارن دے باوجود وی غیر قانونی رہندا اے۔ فیروز اوس نوں امارات نوں اپنا آپ بچان واسطے چھڈنا پیندا اے۔ 'امیر گل' دی مدد نال اوہ کشتی دے ذریعے پاکستان پلٹن داسر بندھ کردا اے۔ اوہدے نال چھوٹے دو بچے گل اندام تے فیروز ہوندے نہیں جیہڑی اوہدی حیاتی دی اخیر لی پونجی ہوندی اے۔ اوہ بیڑی دے ذریعے غیر قانونی ایہناں ماکاں وچ داخل ہو یا سی تے کشتی راہیں غیر قانونی طریقے نال ایس ملک نوں چھڈ رہیا سی۔ ناول کار پرویز دے جذبات نوں اس طرح بیان کردا اے:-

پرویز دے مونہہ چوں ہوکا ہی نکلیا 'ہاہ امارات'، ابو ظہبی، دبئی..... اشار جا! مرے سفحیاں
تے سدھراں دی دھرتی، جہنوں میں اپنا سبھ کچھ دتا پر جتھوں دے تانوں نے مینوں اوتھوں دا
شہری نہ بن دتا۔ اوہدی سوچ نے فیر پلٹا کھادا۔ "میں وی دو بے لوکاں ہار کدھرے امریکہ،
یورپ نکل جاندا تاں کم از کم اوتھوں دا پاسپورٹ تاں مل جاندا اے۔ لہناں عربیاں نوں
خورے کاہا ڈراے۔ جدوں کوئی اتھوں نکلا اے تے اکا نکل جاندا اے۔ بندا کوئی
گرین کارڈ، کوئی ورک پرمٹ، واپس آن دا کوئی حق نہیں رکھدا۔ عجیب تانوں
اے۔" (452)

ناول کار نے ایہناں جملیاں راہیں اک بہت وڈھی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔

اک سمندر پار نوں پڑھدیاں ہویاں امارات دے سارے دروازے قاری تے کھل جانداے نیں۔
ناول کار خود وی اک ماہر انجینئر تے گلف وچ کم کردا اے۔ اوتھے دی زندگی دے مختلف پکھاں نوں اچھی طرح
جاندا اے۔ ایس کر کے اوہدی ایہہ لکھت سوئی صد حقیقت تے مبنی اے۔ ناول کار دا علم امارات دے بارے
بہت وسیع اے۔ اوہ دنیا دے حالات توں واقف اے۔ تاریخ دا مطالعہ وی بڑی ڈوھنگائی وچ کیتا ہو یا اے۔
'بیڑی' راہیں گلف وچ داخل ہون والے مسافراں دے درد نوں اچھی طرح جاندا اے۔ عرب امارات دے
نوجواناں وچ آون والی اخلاقی گراوٹ تے وی اوہدی گہری نظر اے۔ ایہہ ناول گلف دے ویب دی مکمل
تصویر کشی کردا اے۔ ایہہ حقیقت نگاری دا خوبصورت نمونہ اے۔

ناول ٹیکنیکی لحاظ نال خوب صورت ابھاریا گیا۔ ناول دا اہم کردار صرف اک ای اے۔ 'پرویز' جہدا
تعلق پٹھلے طبقے نال اے۔ اوس دی حیاتی وچ اوس نوں کوئی اچھا برادرس والا نہیں سی۔ ایس کر کے اوہ کچھ
اخلاقی تے مذہبی قدراں دا خیال نہیں کردا۔ 'یا سمین' نوں اوہ بے نکاحی رکھدا اے۔ 'پلوٹے' دے پیشے تے پچھ
لگ پیٹ دے بچے نوں وی قبول کر لیندا اے۔ ایہہ اوہ کردار ہوندے نہیں جیہڑے حالات دے مارے
ہوندے نیں۔ اوہ غیر قانونی رہندا اے۔ اوس نے قانونی بنن دی کوشش وی نہ کیتی۔ ایاس گھسن ہوراں ایس
ناول بارے لکھیا اے:-

"ون سونے انسانی جیون بابت جانکاری دیون ای ترا میر تنہا یوسفی دا کھانا بھار نہیں سگوں
اپنے مشاہدیاں نوں سچے ڈھنگ نال لکھتی اوب وچ پیش کرن دا وصف وی قدرت نے
اوتھوں چوکھا سارا دتا اے۔" (453)

میر تہا یوسفی دا پنجابی ناول کارں دے حوالے نال اک سرکڈھواں مقام اے۔

26. وٹھاں سفنے کیرے

لکھاری: علی اختر
چھپن ورہا: 2001ء

پبلشرز: لاہور، ادارا پنجابی زبان تے ثقافت، 24 امیر روڈ بلال گنج

صفحے: 296 باب: 30

علی اختر دا ناول وٹھاں سفنے کیرے، تریہہ (30) باباں وچ ونڈیا ہویا اے۔ ناول کار نے مختلف عنواناں پیشہ ایس ناول دی ونڈ کیتی اے۔ ناولاں وچ باباں دی ونڈ ہوندی تے ہے پر سرناوے پیشہ بہت کم ناول دے باب الیکے جانڈے نیں۔ ایہہ ناول اک معاشرے دی دس پانڈا اے۔ شہر دی گنجھل دار سوسائٹی دے نال نال پتلی نچان والیاں دی عکس بندی کیتی گئی اے۔ ناول کار ناول دا آغاز کجھ اس طرح کردا اے:-

’تھیلے چہ نال نال پیاں ہونیاں پتلیاں ہڑ بڑا کے اٹھ گئیاں جیوں تھیلے چہ بھونچا آگیا
ہووے۔ ایہناں دے وٹھاں، پیراں تے سراں چہ پروئے ہوئے دھاگے ہالی وی گھوک

ستے ہوئے سن۔“ (454)

ناول کار نے ناول وچ پتلیاں دے جذبات دا اظہار بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ پتلیاں جیہڑیاں انساناں دے اشاریاں تے سچدیاں نیں۔ بے جان نہیں ہوندیاں سگولیں ایہناں دے احساسات وی ہوندے نیں۔ سجاد حیدر نے اپنی کتاب سورج مکھی وچ اک ڈرامہ ’پتلیاں‘ تخلیق کیتا اے۔ ایہہ ڈرامہ وی کجھ ایس قسم دی Theme دا اے۔ جس وچ پتلیاں زندہ انساناں طرح گلاں کردیاں نیں۔ پتلیاں توں علاوہ پتلیاں نچان والیاں دی حیاتی تے وی ناول کار نے روشنی پائی اے۔ پتلیاں والے اک منجا کھڑا کر کے دے چادر پار کے آپ اوہدے اوہلے ہو جانڈے نیں۔ پتلیاں منجے دے دوسرے پاسے ہوندیاں نیں۔ اک زنانی گاکے کوئی قصہ بیان کردی اے۔ پتلیاں نچان والا منجے دے کچھ دھاگے نوں قابو وچ رکھدا اے۔ پتلیاں ساڈھے راتل وچ اک من پرچاوے دا کھیڈ ہوند اے۔ پردے کچھ والی آواز بڑی سوہنی تے متاثر کن ہوندی اے۔ جیہڑی لوکائی دے دل تے اثر کردی اے۔

پتلیاں توں علاوہ ایس ناول وچ شہری راتل دے حوالے نال کردار دکھائے گئے نیں۔ ناول دا بنیادی کردار بی۔ اے خاں اے جیہڑا پڑھن واسطے شہر آندا اے۔ تے اک امیر دے بیٹے نال دوستی ہو جانڈی

اے۔ ایس دوست فرازدی بہن نوشی ایس نوں پسند کر لیندی اے۔ دونواں داویاہ ہو جاندا اے۔ نوشی اک جدید خیالاں دی کڑی اے۔ بی۔ اے خاں وی پڑھ لکھ کے چنگلی پوسٹ تے افسر لگ گیا ہوندا اے۔ نوشی اپنے گھر دی تربیت دی وجہ نال گھر وچ بہت کم بیٹھ دی اے۔ بی۔ اے خاں وی ایس سوسائٹی دا حصہ بن جاندا اے اوہ پرت کے اپنے کچھے ول تکدا نہیں۔ بی۔ اے خاں جہدا عہدہ تے مقام گورنمنٹ وچ چنگا ہوندا اے پر اوہ انتشار دا داسکار رہندا اے۔

بی۔ اے خاں دا اصل ناں برکت علی خاں سی۔ اوہ ناں اوس دی اچی سوسائٹی وچ چنگا نہیں لگدا سی۔ ایس کر کے اوس نے اوس نوں نویں رنگ وچ بدل دتا۔ اس توں پتہ چلدا اے کہ ایہہ مرکزی کردار وی Complex داسکار سی۔ بی۔ اے خاں دی بیوی نوشین چونکہ اچھے سرکل وچ اٹھدی بیٹھدی سی۔ ایس کر کے اوہ اکثر بی۔ اے خاں دی نوکری وچ آنے والے پھنڈیاں نوں ختم کروا دیندی۔ بی۔ اے خاں اتھے کمزور پے جاندا۔ نوشین تے اوہدی گرفت ڈھلی پے جانندی۔ اوہ دونویں رات بسری واسطے گھر آندے۔ ناول کارا جے لوکاں دے طور اطور دے حوالے نال لکھدا اے:-

”کچھ لے کے تے کچھ دے کے جین والی سوسائٹی چہ ساہ لین والے دے وی عجیب جے طریقے بندے نیں۔ کئی وار تے کچھ لین والے دو جے توں سب کچھ لے جاندا نیں۔ تے کئی وار کچھ دین والے سب کچھ اپنی جھولی پا کے اگانہ ودھ جاندا نیں۔ تے دو جے اکھاں ای تک دے رہندے نیں۔ بی۔ اے خاں وی بن اوس سوسائٹی دا اک جی بن گیا سی۔ جیہڑی کچھ لے کے کچھ دین دے اصولاں اتے عمل کردے اے۔ بی۔ اے خاں تے نوشین وچکار معاہدے تے عمل بندا گیا۔ نوشی بچے پیدا کرن والی مشین تے نہ بنی سی۔ پر اوہ پورے طور بی۔ اے خاں دی ووہنی وی نہ رہی۔ آپو آپ دے کماں نیں اوہناں دونواں وچکاری ہولی ہولی تریز جیہڑی پاچھڑی سی۔“ (455)

بی۔ اے خاں دے دوای بچے ہوندا نیں۔ کامران تے مٹی۔ نوشین چونکہ بچے پیدا کرن والی مشین نہیں بنا چاہندی سی۔ ایس کر کے اوس دائبر نکا جیہا رہندا اے۔ دونویں بچے نوکراں دے ہتھاں وچ پرورش پاندے نیں۔ بی۔ اے خاں نوں کدی کدی ایس گل داشتت نال احساس ہوندا سی۔ پر اوہ اپنیاں لوڑاں توں مجبوری۔ ناول کار نے اوس دے عجیب جہی کھج دھرو وکھاندا اے۔ اوہ اپنے ٹبر دا ایہہ رخ پسند تے نہیں کردا پر اوہ کھل کے اوس دی مخالفت نہیں کردا۔ کامران تے مٹی جواں ہو جاندا نیں۔ کامران پڑھائی وچ دل چسپی

نہیں لیندا۔ مٹی اپنی سہیلیاں نال پھردی رہندی۔ اوس دی اک سہیلی مہرو تے اوس دادم چھلا بن جاندی اے۔ اوہدی سہیلی مہرو کامران نوں پسند کرن لگ پندی اے۔ پر کامران اوس نوں منہ لگان نوں تیار نہیں سی۔ کامران اک عجیب و غریب منڈیاں دے گروہ وچ شامل ہو جاندا اے۔ اوس گروہ دانان 'سنتھڑ' ہوندا اے۔ اوہ کجھ مجرمانہ قسم دے ارادے رکھدا سی۔ مٹی وی اک دفعہ اجہے منڈے کڑیاں دی گڈی وچ زخمی ہو جاندی اے جیہڑے نشے وچ دھت ہوندے نیں۔ ایس گڈی اوپر کوئی باہر فائرنگ کردیندا اے۔ بی۔ اے خاں اپنی دھی دی زندگی بچالیندا اے۔ اوہناں سمجھوتہ شدہ ماپیا دیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں۔ ناول وچ اچی سوسائٹی دے مجرمانہ کارنامیاں دے نال نال نیویاں دیاں مجرمانہ حرکتاں دی وی دس پائی جاندی اے۔ پتلیاں نچان والیاں وچ وی چور وچکے تے ڈکیت موجود ہوندے نیں۔ اوہ پتلیاں نچان دے بہانے لوکاں دے گھراں دا ویروا گلیندے سی۔ اک تپلی سائی دے طور تے وی دے دیندے نیں۔ فیر اوس گھرنوں ای لٹ لیندے نیں۔

سارے حالات تے واقعات توں بعد بی۔ اے خاں اپنے نالائق پتر کامران واسطے اک ادارہ 'رہتل ریت' دے ناں توں شروع کردا اے۔ ایس ادارے دا کامران نوں ڈائریکٹر بنا کے اوہنوں چنگی ملازمت دے دیندا اے۔ اتھتھے بی اے خاں پتر نوں کہند اے:-

”پتر ساری حیاتی توں آوارہ گردی کیتی اے۔ انج سمجھ پئی ایہہ آوارہ گرداں والا کم اے۔
 ’رہتل ریت‘ پنڈتھاواں تے پرانی رہتل بارے جانکاری تے اوہنوں دو جیاں لوکاں تیک
 اپڑان دانان اے۔ ایہدے وچ کھوج..... ایہہ جانکاری بارے ریسرچ سب کجھ ایہد کم
 اے..... اتھوں دی رہتل، اتھوں دی وسوں بارے دسناتے کھوجنا..... ایہہ سب کجھ
 ایہدے کماں چہ شامل اے۔“ (456)

بی۔ اے خاں اپنے دل وچ اپنے بچیاں واسطے بڑا نرم کونا رکھدا اے۔ باوجود اوہناں دیاں غلطیاں دے اوہناں دی حیاتی سدھارن دی کوشش کردا اے۔ مٹی اک اخبار وچ کم کرن والے منڈے نوں پسند کر لیندی اے۔ بی۔ اے خاں اپنی دھی دا ساتھ دیندا۔ نوشی ایس دی مخالفت کردی اے۔ اوہ کسے وڈے گھر وچ اپنے بچیاں نوں وہناں چاہندی سی۔ کامران جیہڑا کڑیاں نوں گھاہ نہیں پاند اسی۔ پتلیاں نچاندے گاوان والی نذیراں وچ دل چسپی لین لگ پیندا۔ ’رہتل ریت‘ دے ادارے پٹھہ اوس دی آواز دی کیسٹ ریکارڈ کردا اے۔ ہور زیادہ دل چسپی پیدا ہوندی تے اوہ دانان بدل دیندا اے اوس دانواں ناں بانوری ہوندا

اے۔ بانوری وی صاحب جی، کامران دی گولی بن جاندی اے۔ کامران محسوس کردا اے کہ اوہ اجہی پیار کرن والی کڑی دے قابل نہیں۔ کامران نوں پیار دے حوالے نال کجھ پتہ نہیں چلدا۔ اتھے لکھاری اوس دے اندروی کیفیت کجھ اسطرح بیان کردا اے:-

”میں تے ایڈ بندھنیاں آں۔ جے اپنے ہتھوں دیاں انگلیاں اکھیاں کر کے وی اپنی اکھاں دے سفنے اکھتے کراں۔ تے میریاں ہتھوں دیاں انگلیاں وچکار و تھوں وچوں اوہ سفنے ڈیگ پندے نیں۔ کامران نے اوس ہواکھیا۔“

صاحب جی تسیں ہاں تے کرو۔۔۔ تہاڈے ہتھوں دیاں انگلیاں چوں ڈیگدے سفنیاں پیٹھ میں اپنی جھولی کردیاں گی۔ اوہناں سارے کردیاں سفنیاں نوں اپنی جھولی چہ لگو لوں گی۔ تسیں اک واری..... ہاں کہہ کے میرا مان تے رکھ لوو.....!!“ اوہدیاں اکھاں

چوں جیویں ہنجوڈیگن لئی تیار ہو رہے ہوں“ (457)

ناول کارناول دے شروع وچ معاشرے دی عکس بندی کردا اے۔ پراخیر وچ ناول وچ صوفیانہ رنگ وی آجاندا اے۔ کامران دے اندروی اک وڈھی تبدیلی آجاندی اے۔ اتھے ناول کارنے اک اچے طبقے نوں نیویں طبقے نال ملان دا جتن کیتا اے۔ ایہہ تھوڑا جیا جھوٹا جیا لگدا اے۔ ناول وچ جھول وی اے مٹی بارے کجھ نہیں دسد کہ اوس دی شادی بدریشیر اخبار والے نال ہوندی اے یا نہیں ہوندی اے۔ کامران اپنی محبت بانوری دے گانے دی ایڈوانس رقم لے کے اوہدی آواز وچ صوفیانہ کلام سنن لگ پند اے۔ ناول کار اخیر وچ لکھدا اے:-

”اوپنے کافی مکائی تے کامران نوں اللہ یار چیتے آگیا۔ جہنے آکھیا سی“

ایہہ و تھوں..... تے پیار نال ای مکنیاں ایں.....!! و تھوں مک جان تے سفنے وی چنگیاں

تعبیراں بن جاندے نیں۔“ (458)

اتھے اک چینک رہندی اے کہ کامران دے سفنے کدھرے بانوری دی آواز نوں Cash کران دے تے نہیں سی۔ کامران نے اوس نوں شریک حیات بنانے والی راہ نہیں دکھائی۔ ناول تکنیک لحاظ نال اک ناول دے وصف رکھدا اے۔ دونسلاں دے ویلے دی عکس بندی کیتی۔ فیر ایہہ وی اے کہ سوسائٹی دے دو طبقتیاں دی دس پائی اے۔ کردار نگاری وی حقیقی نظر آندی اے۔ صرف کامران دے کردار نوں سمجھن وچ دشواری آندی اے۔ زبان وی عام فہم اے۔ زبان ادبی اے۔ لفظاں دا ورتاوا ٹھیک اے۔ خیالات کدھرے

کدھرے بے ربط ہو گئے نہیں۔ لکھاری نے اپنے ناول وچ صوفیانہ کلام وی لکھیا اے۔ ایہہ ساڈھے اکثر پنجابی ناولاں وچ دکھالی دیندا اے۔ ناول اول درجے دا ناول نہیں۔ ایس نوں اک درمیانے درجے دا ناول کہیا جاسکدا اے۔ ایاس گھسن ہوراں ایس ناول بارے اپنے خیالاں دا اظہار کجھ اسطرح کیتا اے:-

”ناول وچھاں سفنے کیرے دی اساری گمڑے پیڑھے پلاٹ اتے کیتی گئی اے۔ مڑ علی اختر دی پھر دے بھاوندی لیکتی نے ایس ناول دا سوادون سولیا کردتا اے۔ ایہہ ناول کاراک ملوک من داما تک جا پدا اے۔ ماڑے ڈیریاں دیاں پیڑاں نوں اوہنے اپنیاں پیڑاں وانگ اپنے ہڈاں اتے مینڈھ لیا اے تے لیہناں دی پیش کاری سوہنے پتھے ڈھنگ نال کیتی اے۔“ (459)

ناول دی ایس لڑی وچ وچھاں سفنے کیر دیاں دا اک سوہنا مقام اے۔

27. پنڈھ

ناول کار: افضل احسن رندھاوا چھپن ورہا: 2001ء

پبلشر: ایاس گھسن لاہور انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر

صفحے: 216 باب: 26

پنڈھ دی کہانی ’علی‘ تے ’تاج‘ دے اردگرد گھمدی اے۔ تاج جیہڑی رُس کے لندن آجاندی اے تے او تھے رہ رہی ہندی اے۔ اوس دی بہن دے کہن موجب اوہ کسے کلاس فیلو احمد ناول ویاہ کرنا چاہندی سی۔ ویاہ ایس کر کے نہیں ہوسکدا اسی کیونکہ اوہ پٹھاناں دامنڈا اسی۔ علی لندن جان لگدا تے ’تاج‘ دی ماں اوہدے ہتھ تاج دے کپڑے بھیج دی اے۔ لندن وچ ’تاج‘ تے ’علی‘ دی ملاقات ہندی اے۔ ایہہ ملاقات فیر ملاقاتاں وچ بدل جاندی اے۔ علی جیہڑا فارسی دا خوبصورت شعر سناندا اسی تے تاج تے ہور لوکی شعر سنن دے شوقین سی۔ ایہہ سوہنی تے علمی ادبی گفتگو اک دو جے وچ انس پیدا کر دیندی اے۔ انجانے وچ نہیں سگوں جانڈے بجدے تاج ول کھیچد اگیا۔ اتھے اوس نوں تاج دی نکلی بہن دی گل یاد آندی اے:-

”تاج باجی تے جادو گرنی اے سچی مچی دی، جہڑا بند اوہنوں دو وار مل لئے اوہنوں تاج باجی

مکھی بنا کے اپنے پرس وچ قید کر لیندی اے تے فیر جدوں اوہدا خد اکرائے اوہنوں آزاد

کردی اے۔“ (460)

اسطرح تاج دی شخصیت نال تعارف ہو جاندا اے۔ لندن وچ تاج تے علی دے حوالے نال لکھدیاں ناول کارلندن دے بارے وی سانوں وسدا اے۔ اوتھے دی رہتل بہتل تے اوتھے دی حیاتی دے ہر پکھ تے روشنی پاند اے۔ ’کونزبرو ہونٹل جتھے علی ٹھہریا ہو یا سی۔ اوہدے ماحول نول کھل کے بیان کردا اے۔ ’کونزبرو، دامالک سکھ جٹ ہر نام سنگھ اک ان پڑھ آدمی سی۔ استقبالیہ دیاں کڑیاں ’صوفیہ‘ تے ’عالیہ‘ خوش مزاج کڑیاں سی۔ عالیہ ایرانی سی ایس کر کے علی کولوں فارسی دے شعر سن کے خوش رہندی اے۔ اک پاکستانی ریٹورنٹ وچ اوتھے دالطیفہ گو سلامت وی ہنس مکھ طبیعت رکھدا اے۔ خالد، وحید، خواجہ تے ستارا جے کردار نہیں جیہڑے لندن وچ لیگل تے ال لیگل قیام رکھدے نیں۔ ایہناں دی گفتگو نوں سوہنے ڈھنگ نال قلم بند کیا گیا اے۔ علی تے تاج دی قربت وچ اوہناں دی علم دوستی دا وی بڑا تعلق اے۔ ایہہ اوہناں واسطے خوشی دا باعث سی۔ ناول کار ساری جانکاری مکالمیاں راہیں دیندا اے۔ تے اک قدرتی انداز نال لکھے مکالمے ناول وچ سہین پیدا کردے نیں۔ اوتھے علی دی عادت ویکھو:-

”کچی نیندرے اٹھائے جان تے علی اپنی عادت مطابق تاج دے گل نہ پیا سگوں شہری

مناقت نال ہس کے کہن لگا“

”فوجاں ایڈی سویرے چڑھائی کردتی اے؟“ (461)

ایس جملے دی خوبصورتی توں کوئی پنجابی ای لطف اندوز ہو سکدا اے۔

ناول کار نے علی تے تاج دے حوالے نال جیہڑے مکالمے تخلیق کیتے نیں۔ اوہناں وچ سہین پن تے اک قدرتی پن اے۔ گھجیاں رمزاں وی پائیاں جاندیاں تے علی اپنی فیر ایڈی نوں اپنے فوک لور نال اسطرح واقف کر آندا اے:-

”ماپے تینوں گھٹ رون گے

بہتارون گے دلاں دے جانی“

تے علی جدوں ایہد اتر جمہ کرن لگا تاج سرخ ہو کے کہن لگی۔ ”میں سمجھ گئی آں“ (462)

تاج جیہڑی بھجی ٹٹی پنجابی وی نہیں جاندی سی۔ علی دی سنگت وچ پنجابی کلچر تے پنجابی ادب دی جانکاری حاصل کردی اے۔ اوہد اعلیٰ نوں اے کہنا:-

”پتا نہیں تیرے وچوں مینوں اپنے بچپن، اپنے گراں تے اپنے گھر دی خشبو کیوں آوندی

اے؟ پتا نہیں کیوں میرا دل کردا اے کہ تیرے کول بہ کے تیرے کپڑیاں نوں سنگھدی

رہاں؟ تاج گلاں کردی کردی اچانک چپ کر گئی“ (463)

اتھے تاج دا اپنے پچھو کڑول پلٹن دا عمل شروع ہو جاندا اے۔ اوہ تاج جیہڑی اپنے ساکاں نوں بھل کے لندن وچ گووچ گئی سی۔ تاج دی انس تے محبت دی پیگ اوہدوں ٹٹ جاندی اے جدوں علی اوس کولوں احمد دا پچھ پٹھدا اے۔ فیر تاج نے تھوڑے غصے توں بعد احمد دی بے وفائی تے اپنے بارے وی ایہہ انکشاف کیتا کہ اوہ دا Who is Who دے حوالے نال نالیاں ولوں اک طوائف نال تعلق اے۔ اس توں بعد اوہ ہمیشہ واسطے علی توں جدا ہو جاندی اے۔ علی جیہڑا ذاتی طور تے اجیہا نہیں سی کسی دی ذات دے کھدو پھرول دا رہوے۔ تاج نوں کجھ وی نہ کہہ سکیا۔

ناول دے دو بنیادی کردار تاج تے علی نیں۔ ناول زیادہ تر مکالمیاں راہیں اساریا گیا۔ تاج جیہڑی بظاہر ہٹ دھرم لگدی۔ اندروں خوبصورت تے خودداراے۔ احمد نیں اوس نوں محبت کیتی ضرور پر ویلے نے احمد نوں بدل دتا۔ اوہ بہتر شجرانہ تے بہتر جاب رکھن والی عورت نال کینیڈا ٹر جاندی اے علی دے آن نال تاج دی حیاتی وچ فیر رنگ بھر جاندا اے نیں۔ لیکن علی دے پچھو کڑ دے حوالے نال کجھن تے اوہ وی لال بادشاہ طرح اوہدی حیاتی وچوں نکل جاندا اے۔

علی دے روپ وچ اک انتہائی نفیس کردار اگھر کے سامنے آندا اے۔ علم دوست، باذوق، خوش لباس، کھلے دل تے کھلے ذہن والا اچا لمبا نوجوان ناول دا نائیک اے۔ جیہڑا تاج نوں محبت تے کردا اے پر اوس نال اظہار دا اوس نوں صحیح ڈھنگ نہیں آندا۔ حتی گل تے ایہہ اے کہ ایس علی کچھ خود افضل حسن رنداوا چھپیا ہویا اے۔ اچا لمبا ایہہ کردار جہدی آڑ وچ تاج لندن دیاں ٹھنڈیاں ہوواواں کولوں بچ دی اے افضل احسن دا اپنا ای سایہ اے۔ علی دے حوالے نال اک اکھڑ جٹ دا تصور وی آندا اے۔ پندھ دا آغاز حضرت جنید دے خط نال ہوندا اے۔ جہدا شروع کجھ اس طرح اے:-

”اوپنے اپنے آپ مینوں عطا فرمایا تے فیر میرے وجود دے اوہلے مینوں مک گیا۔ ایس

کر کے اپنے آپ لئی سبھ توں زیادہ نقصان دین والا میں آپ ثابت ہویا۔ موت اے

میرے لئی ایس وجود توں کہ جہنے میرے نال مکر کیتا۔“ (464)

ناول وچ حضرت جنید دا خط بڑی اہمیت رکھدا اے۔ ناول شروع تے اخیر ایس خط دے حوالے نال لکھیا گیا تصوف دی جھلکی ملدی اے۔ حیاتی دی حقیقت نوں بیان کیتا اے۔ ایس گزربرگ دی نظم وی ایس

حقیقت تے تخلیق کیتی گئی اے۔

ناول دی زبان نرول تے سوہنی اے۔ ساڈھی عالی زبان دیاں کہاوتاں تے فوک لوک نے انداز بیان نوں ہو ر خوبصورت بنا دتا اے۔ ساڈھی شہراں وچ بولی جان والی پنجابی ناول وچ ورتی گئی اے۔ زبان وچ روانی تے قدرتی پن اے۔ رہی سہی کسر بولیاں لکھ کے ناول کار نے ایس رومانی ناول وچ رنگ بھرے نہیں۔ ویکھو:-

تیرے مگر کے نہیں آونا

تے کھڑی ہو کے گل سن جا

اوہ گھٹیا وسیا و بستر وچ جا وڑیا۔ نرم کبیل وچ مونہہ سر لہو بیٹ کے اوس اکھاں میٹ

لہیاں“ (465)

الیاس گھسن نے ایس ناول بارے لکھیا اے:-

”ایہہ پندھ نر اندھا و اجی دیاں سوچ اڈاریاں تے اوہناں دی کتھا کہن حیاتی دا ای پندھ

نہیں سگوں پنجاب تے پنجابی شعور داسا نھنا پندھ وی اے۔ ویلے دی قید نوں باہر ہو جاوون

والیاں اجیہاں قلم کرناں کدے کداری پرہن نوں بھدیاں نہیں۔“ (466)

بے شک ایہہ پندھ اپنے اندر وسیع مطلب چھپائے ہوئے اے۔ پروفیسر عاشق رحیل ہوراں دے

کہن موجب:-

”ناول وچ پنجاب تے انگلینڈ دی راتل دا بھڑا بھرواں موازنہ کیتا گیا اے تے اپنی راتل

نوں بہترین قرار دتا اے۔ جیہہ انظری امر اے۔“ (467)

پندھ اک خوبصورت رومانی لکھت اے۔

28. کھدو

ناول کار: میر تنہا یوسفی چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 23 امیر روڈ بلال گنج صفحے: 144 باب: 17

میر تنہا یوسفی دا تریجا ناول ’کھدو‘ دنیا دے اتہاس دے حوالے نال تخلیق ہو یا اے۔ ناول دی کہانی

ناول دی نائیکہ ’آئی گل‘ دی زبانی سنائی گئی۔ ناول دی کہانی دراصل دنیا (کھدو) دی کہانی ہے۔ میر تنہا یوسفی

نے اک خوبصورت طرز بیان اختیار کیا ہے۔ ایس وچ ناول کار نے کمال مہارت نال کہانی کہن دا پرانا طریقہ

اختیار کیتا اے۔ نانی کہندی اے، 'داجملہ پڑھ کے اوہ ویلہ یاد آندا اے جدوں اسی اپنی نانیاں کولوں باتاں سندے سی۔ ایس ناول وچ ناول کار مدھم مدھم تے مٹھوے انداز نال سانوں دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کرتا۔ غیر محسوس طریقے نال وڈھیاں، وڈھیاں تے اوکھیاں گلاں کیہہ جاندا اے۔ ایہہ ایس ناول دی خوبصورتی اے۔

آئی گل جیہڑی ایس ناول دی نائیکہ اے۔ اپنی نانی دے حوالے نال گل کر کے بیٹے ویلے دی گلاں کردی اے۔ اوس دی نانی اک پڑھی لکھی سوانی سی۔ جس نے نالٹائی پشکن، گورکی تے ووستوفسکی ورگ وڈھے لکھاریاں نوں رتبھ لا کے پڑھیا اے۔ اپنے بیٹے ویلے دیاں گلاں اپنی جدنوں سنا کے شانختی لیندی اے۔

نانی دا پتر تے آئی گل دا اکلوتا ماما ماسکور ہندا اے۔ اوس نے روس نوں اپنا پکا ٹھکانہ بنا لیا سی۔ نانی وی کدی روس جاندی سی پر مدت ہو گئی، او دھرن نہیں گئی۔ نانی کوئی چھوٹی موٹی سوانی نہیں سی۔ اوہ خفیہ پولیس کے۔ جی۔ بی وچ کم کردی سی۔ اوس یورپ، جرمنی تے دو جے پاپ سے ایشیا، وچ کوریا تیکر ویکھیا ہو یا سی۔ نانی دے حوالے نال لکھاری نے آئی گل ولوایہہ کہلوا یا اے:-

”میرے یار دوست کہندے نیں پئی تیری نانی تاریخ دی جیوندی، جاگدی، بڑدی پھر دی

کتاب اے۔“ (468)

ناول وچ جیہڑی معلومات سانوں دنیا دے اتہاس دے حوالے نال ملدی اے۔ اوہ نانی دی دی ہونی اے۔ اوہ یمنیاں توں شروع ہوندی اے۔ جیہڑے اپنے آپ نوں سارے انساناں توں اتے سمجھدے نیں۔ اس طرح جرمن، روسی، مصری، چینی، انگریز، بھارتی تے جاپانی وی اپنے آپ نوں سب توں چنگا جاندے نیں۔ چنگیز خاں دی احساس برتری دا شکار سی۔ سکندر اعظم وی اپنے آپ نوں منوان واسطے اپنے ملک توں ٹریاں سی۔ اتھے لکھاری لکھدا اے:-

”نانی کہندی اے ایس سارے فساد دی جڑ ایہہ پلھی مت اے پئی ہر قوم ایہہ سمجھدی اے

کہ اوہدے سوچن دا اول سبھ توں چنگا اے۔ اوہدی رختل، اوہدا کھان چین، اوہدالیز التا،

اوہدا گاؤں و جاؤں سب توں نرالا تے نو بکلا اے۔ ایس کر کے دو جیاں تو ماں نوں وی

اوویں ای زندگی گزارنی چاہیدی اے۔“ (469)

تو ماں وچ اپنے آپ منوان دی سک ای فساد دی وجہ اے۔

آئی گل توں علاوہ ناول وچ اک ہور بنیادی کردار 'اسلم' اے۔ 'اسلم' دی آئی گل نال کافی جان پہچان ہندی اے۔ اوسدی مانی نال دی اوس نال گفتگو رہندی اے۔ 'اسلم' اک پاکستانی نوجوان سی۔ جیہڑا 'قازقستان' دی یونیورسٹی پڑھن واسطے آیا ہوندا اے۔ 'اسلم' وی اوس کنبے دی اتہاسک گل کتھہ وچ حصہ لیندا اے۔ اوہ سنجیدہ تے ڈوہنگیاں سوچاں رکھدا اے۔ آئی گل اوس دی شخصیت تے گل بات تو متاثر سی۔

ناول کاردا علم دنیا دے اتہاس بارے کافی وسیع اے۔ اوہ روس دے اتہاس نوں اچھی طرح جاندا اے۔ ایس کر کے بالشویک انقلاب، زار نکولس روما نوف، اوہدی زارینہ تے اوہدیاں چارکڑیاں فیرولی عہد جیہڑہ تیرہ ورھیاں دی عمر وچ 16 جولائی 1918ء وچ قتل ہو گیا سی۔ سب دا ذکر کردا اے۔ ناول دی مائیکہ آئی گل دے 'نانے' ولاڈی میر ایوانوف داروس نال گوڑھا رشتہ سی۔ لینن تے ٹرانسکی اوس ویلے دیاں نیا پر نیا شخصیتاں سی۔ سٹالن اوہناں دا ویری سی۔ ٹرانسکی دے حوالے نال ناول کار لکھدا اے:-

”ٹرانسکی دی سوچ ایہہ سی پئی سوویت اکھ اندر کمیونزم اودوں تائیں جنگی ڈوگھی جز نہیں پھڑ سکد اجدوں تائیں لہندے یورپ نوں وی کمیونزم دے رنگ وچ نہ رنگ دتا جاوے۔ اوہ سٹالن دی ایس سوچ نوں اکا نہیں سی مندا پئی کمیونزم دے دکھ نوں پھلن تے پھلن لئی اوہدا نزاروس تے اوہدے آل دوالے دے سوویت ماکاں وچ گنگڑا ہونا تھیرا اے۔“ (470)

ناول کار 1948ء وچ مکن والی پہلی وڈی جنگ دے حوالے نال لکھدا اے کہ جرمن نوں اوس ویلے سب توں بھیڑے صلح پتر اتے راضی ہونا پیا۔ جرمنی دا ایڈولف ہٹلر دراصل آسٹریا دارہن والا سی۔ اوس 30 (تیرہ) سالوں دی عمر وچ نازی پارٹی بنائی۔ ہٹلر دے حوالے نال اوہ لکھدا اے کہ 1933ء وچ ہٹلر جرمنی دا بادشاہ بن گیا۔ اوہ اک طاقت ور پارٹی دا لیڈر سی۔ ناول کار ویلے دے حساب نال دنیا دے سارے ماکاں دی تاریخ بارے لکھدا اے۔ روس داسرخ انقلاب جیہڑا 18-1917ء وچ آیا سی۔ روس دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدا اے۔ آئی گل دے مونہوں لکھاری کہلواندا اے:-

”کہندے نیں امریکا۔ نوں اوہدی دوری تے روس نوں اوہدے موسم تے ایشیا، یورپ تے افریقا دے دھاویاں توں بچایا ہویا اے۔ میرے خیال وچ افریقا دا ناں لوک ایویں لیندے نیں۔ ایس کھدو، جنوں زمین کہندے نیں، دی سبتو بھیری سبتوں ودھ پائی تے گلی ہوئی اوہ لیر جیہڑی آپ پھیتی پھیتی ہوئی اے۔ پر اوہنے کسے دوجے دے گل دا پھندہ بنن دا چارائیں کیتا۔ افریقا نوں ایشیا نے رگڑیا اے تے یورپ نے برباد کیتا اے،

پر انتہوں دے لوکاں نے کدی مڑ کے ایشیا تے یورپ نوں فٹے مونہہ تائیں وی نہیں
آکھیا۔“ (471)

لکھاری دی نظر دنیا دے سارے مکاں تے اے۔ اوہ دنیا نوں کھدو تے اندردیاں لیراں نوں ملک
تصور کردا اے۔ ’آئی گل‘ دا ناسرخ فوج دا سپاہی سی۔ نانی کے۔ جی۔ بی دی ملازمہ۔ ایس کر کے آئی گل دی
نانی ایس علاقے دیاں کجھ اندر لیاں گلاں وی جاندی سی۔ کھدو وچ معلومات دا اک ہڑاے۔ ایہہ ناول اپنے
لکھاری دے اتہاسک علم دی دس پاندا اے۔ نانی ہنگری وی رہی سی اوہ ہنگری بارے دس دی اے:-
’ہنگری دے لوک اپنے ملک نوں مگیاراں دی ’سوئی دھرتی‘ کہندے نیں۔ کیوں جے
اوہ آپ اوہناں دس قبیلیاں دی بنی قوم نیں جیہڑے اپنے آپ نوں ’مگیار‘ آکھدے نیں۔
ہنگری دی تاریخ آسٹریا دی تاریخ نال جڑی ہوئی اے۔“ (472)

ناول کار دے خیال موجب ساریاں قوماں تے نسلاں وچ کوئی نہ کوئی سانجھ ضرور ہوندی اے۔ اوہ
ایہہ وی لکھدا اے:-

’جرمن کہندے نیں اوہ آریا نیں، ایسے کر کے نازی پارٹی دا سواستیکا تے ہندوستان دے
برہمن دا نشان اکو جیہا اے۔ برہمن کہندے نیں اوہ آریا نیں۔ اوہہ ایران دا بادشاہ
اپنے آپ نوں ’آریا مہر‘ لکھدا رہیا اے۔“ (473)

اوہ ’مگیاراں‘ بارے وی مکمل دس پاندا اے۔ مگیاراں تے آریا دی کہانی ملدی جلدی اے۔ ’اسلم
ودی نانی طرح تاریخ تے جغرافیہ دی جانکاری رکھدا سی۔ اسلم بارے آئی گل لکھدی اے:-
’اسلم نوں صدیاں دی تاریخ فر فریادی ای سی، اوہدی جغرافیہ دی جانکاری وی بندے نوں
اک واری بھوانی دے دیندی سی، مینوں صرف اینا کوپتا سی پئی۔ تاشقند تے سمرقند دے
ناں دے دو شہر ازبکستان وچ جے نیں، پر اک دن ایہہ گل چھڑی تاں اسلم کہن لگا ’قند دی
گنڈھ نال ست شہر بھسے ہوئے نیں۔ تاشقند، سمرقند تے قوقند ازبکستان وچ چم قند
تازقستان، یارقندناں دا اک دریا تے اک شہر چین دا علاقے سکیا نگ وچ، قصر قند دا اک
شہر چین دے علاقے سکیا نگ وچ، قصر قند دا شہر ایران دے کھن ول پاکستان دی حد کول
تے ملاقند دا شہر پاکستان دے لہندے اتر وچ اے۔ پاکستان دے ایس شہروں ایس لئی مالا
کنڈ کہنے آں۔“ (474)

آئی گل دا دادا کا ’الماتا‘ وچ رہندا سی۔ اوس دے دادے داناں ’علی مراد عزیز‘ سی۔ اوس نوں ’علی

مرادوف بنا دتا گیا۔ اوس دادا ڈپنسر سی تے ساری عمر الماتا دے سرکاری ہسپتال وچ کامریڈاں دی سیوا کردار ہیسی۔ آئی گل دنیا دے اتہاس دے نال نال اپنے خاندان دا اتہاس وی بیان کردی اے۔ اوہدی ماں جیہڑی اسلم و انگوں پاکستان توں آئے ہوئے طالب علم احمد نوں پسند کردی سی۔ احمد دا باپ مرزا محمد و ذارت وچ افسر دے برابر داملازم سی۔ اتھے لکھاری بھٹو دور دی صورت حال بارے دسد اے۔ آئی گل دا پاپا، ماما تے احمد آپس وچ دوست سی۔ اوہ دسدی اے کہ احمد آزاد ملک پاکستان دا شہری سی تے اوس دا پاپا فتح کیتے ہوئے ملک دا باشندی سی۔ آئی گل احمد نوں ہمیشہ Superior ثابت کرن دی کوشش کردی اے۔

’احمد نے میزائل ٹیکنالوجی تے ایڈوانس الیکٹرانکس وچ ڈگری لے کے پاکستان پرت جاندا اے۔ اتھے لکھاری اوس ویلے دے پاکستان دے حالات وی بیان کردا اے۔ فیر ایس دور وچ ای بھٹو نوں پھانسی وی ہو جاندی اے۔ احمد دوبارہ پرت کے واپس نہیں آندا۔ آئی گل دی ماں انتظار کردی رہندی اے۔ فیر اوس دے بابا نال ویاہ کر لیندی اے۔ ناول دے اخیر وچ افغانستان تے پاکستان دے حالات تے وی روشنی پائی گئی اے۔ امریکہ دے کردار دے حوالے نال وی ناول کار نے لکھیا اے۔ افغانستان دی تباہی دی مکمل تصویر پیش کیتی اے۔ ناول وچ رومانی انگ وی موجود اے۔ آئی گل وی اپنی ماں طرح پاکستانی منڈے اسلم دی محبت وچ گرفتار ہو جاندی اے۔ اسلم دی سنگت وچ اوہ خوش رہندی۔ اسلم ہے وی تے بڑا سوہناتے سلجھیا ہویا منڈا۔ اسلم نوں محسوس ہویا کہ ایہ لوک مسلمان تے ہے نیں پر اسلام دیاں پابندیاں نوں نہیں نبھارے۔ ناول وچ اسلم تے آئی گل دی بحث تے دلیاں ناول وچ نانی دا وجود ناول وچ دلچسپی تے گھریلو ماحول پیدا کردی اے۔ آئی گل وی اسلم کولوں پھڑ جاندی اے۔ ناول کار آئی گل دے حسن بارے بڑا کجھ لکھدا اے۔ اوہدیاں اخیر سطر اں ویکھو:-

’’ اوہدیاں زلفاں سے دانا ج، اوہدا متھا چہڈا سورج، اوہد بھروئے زمانے دی ترکڑی

اوہدیاں پکاں تتلیاں دی اڈاری، اوہدیاں اکھاں اڈیکاں دانت سن۔ اوہدے ساہواں

نال پھل جیوندے سن تے بلھاں توں قربان ہو جانے سن۔‘‘ (475)

ناول دے اخیر وچ لکھیا ہوا۔

جے اسلم تہا نوں ملے تاں اوہنوں ضرور ایہہ کہانی پڑھا دیا جے۔

پنجابی ناول وچ اتہاسک ناول بہت گھٹ لکھے گئے نیں۔ اس طرح دا سوادا اتہاسک ناول اپنی مثال

آپ اے۔ ناول کار اپنی جانکاری داھڑوگا دتا اے۔ ناول کار دا علم بڑا وسیع اے تاریخ دے مضمون دا بڑی گہرائی نال مطالعہ کیتا ہو یا اے۔ جناب الیاس گھمن ہوری ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نہیں:-

”تھلے ناول وچ ناول کار نے ایس کولم کول زمین نوں کھود دے روپ وچ دکھایا اے اوہ
 پتے ڈھنگ نال ایس مہان کھودی اک اک تہہ کھول کے اپنے پڑھہارنوں اوہدے
 وصفیاں توں جانو کراندے دکھائی دیندے نہیں۔ آس اے کہ چنگا پنجابی فکشن پڑھن دی
 رتبہ رکھن ولیاں نوں ایہنا ناول ضرور پسند آوے گا۔“ (476)

ناول نوں تکنیکی لحاظ نال سوہنا ساریا گیا اے۔ ایہہ اک ہڈی بیٹی وی اے تے جگ بیٹی وی اے۔
 ناول وچ ورتی گئی زبان سونی، مٹھی تے بھر پور اے۔ اظہار بیان نوں نکلاتے سوہنا اے۔ قاری کدھرے وی
 اکتاہٹ محسوس نہیں کردا۔ ناول دی رومانی کہانی کجھ کجھ افضل احسن دے ناول سورج گرہن ورگی وی اے۔
 غیر ملکی کڑی دی محبت وی دکھری رومانیت ہوندی اے۔ ناول دا اخیر کھلا اے۔ وچھوڑے دے درد نوں محسوس
 کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ ناول مکمل اتہاسک ناول اے۔ جہدے وچ ناول کار کمال فن کاری نال نئے اتہاس
 دے نال نال قوماں دے مزاج، اوہناں دی تہذیب تے تمدن، رہن سہن سیاسی حالات تے اندرونی
 سازشاں دی رومانی فضا وچ جانکاری دتی اے۔ قازقستان تے ازبکستان رہن والے مسلماناں دے حوالے
 کڈھے سوہنے ڈھنگ نال گل کردا اے:-

پورک ساڈھے ایہر دی نام خوراک اے۔ اسلم کدی مینوں پورک کھان توں نہیں ڈکیا۔
 الکول میں اوہدے نال بہہ کے پیندی ساں، اوہ کوئی وی ہو شربت پی لیند اسی، پر مینوں
 نہیں سی ڈک دا۔ اک ذرا کپڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوند اسی اوہ وی کدی کدی.....“ (477)

میر تہا یوسفی دا ناول کھدواک خوبصورت ناول اے۔ ایس ناول نوں پڑھ کے تریہ توں شروع ہون
 والے اوہناں دے ارتقائی سفر دا اندازہ ہو سکدا۔

29. کوکن بیر

ناول کار: ارشد چہال چھپن ورہا: 2002ء

پبلشر: اسلام آباد، ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ صفحے: 332 باب: 38

کوکن بیر ارشد چہال ہوراں دا دوسرا پنجابی (پوٹھوہاری) ناول اے۔ ایس توں پہلاں 1999ء وچ

اوہناں دا ناول چھیڑھاں دی چھاں چھاپے چڑھیا ایہہ اک خوبصورت لکھت اے۔ 'کوکن بیر' دی کہانی ساڈھے وسیب دی کہانی اے۔ ناول کارنے اپنے پہلے ناول 'چیرھاں دی چھاں' وچ کشمیر دی خوبصورتی تے وسیب نوں سوہنے ڈھنگ نال الیکیا اے۔ قاری کشمیر دے حسن وچ گم ہو جاندا اے۔ 'کوکن بیر' وی پوٹھوہار دے علاقے سواں دے کنڈے مرادپور دے دے کرنل عالم خاں دی کہانی اے۔

ناول کار دا قدرت دیاں بنایاں ہویاں شیواں نال قدرتی تے فطری پیار معلوم ہوندا اے اوہ اپنی کہانی بیان کر دیاں ہویاں اپنے ماحول اردگرد دے منظر توں متاثر ہوئے بغیر نہیں رہندا اے۔ ناول دی شروع وچ ای اوہ مرادپور دے کوکن بیراں تے مکے دیاں چھلیاں دا ذکر کجھ اسطرح کردا اے:-

”جس نے راہے پر مٹھے کوکن بیراں نیاں گھمیاں جھاڑیاں سن تے جس نے چوگر دی سیاوڈاں نہیں نکلے نکلے باغیہ۔ جہاں ای سواں ندی ناں امرت پانی لگنا سا۔ جس نیاں باڑاں دار چکنے وچ لٹکنے مکے نیاں چھلیاں نیں بال ولاتی ممان نیاں نہری زلفاں آرنے سے۔ پر عالم خاں ایس من جوہ ناں تے میوہ کھاہیاں متاں گزر کھیاں سن۔“ (478)

عالم خاں دے پیو یوسف خاں نے اپنے پترنوں پڑھاں توں بعد فوج وچ نوکر کروا دتا۔ یوسف خاں دی موت توں بعد اوہ اک امیر تے وڈے خاندان دی کڑی فرخندہ نال شادی کر لیندا اے۔ ایس دوران اوہ ترقی کر کے میجر ہو جاندا اے۔ ایس توں بعد اوہ پلٹ کے اپنے گراں مرادپور نہیں جاندا اے۔ اوہ اپنی بیوی فرخندہ دے خاندان ول زیادہ جھک جاندا اے۔ اوس دادل مرادپور نوں یاد کردا اے۔ اوتھے دے کوکن بیراں نال اوس نوں خاص لگاؤ وی ہوندا اے پر حالات توں مجبور ہو کے پلٹ کے نہیں جاندا اے۔ اوس دی اک دھی روشین ہندی اے۔ عالم خاں فیروانیت ٹر جاندا اے۔ اوس دی دھی اوتھوں پڑھ کے آئی سی۔ اوس دی بیوی فرخندہ اپنے بھرا سلیمان پاشادے نیڑے رہنا چاہندی اوہ رشتیاں نوں مضبوط کرن واسطے اپنے بھرا دے پتر وقار نال روشین دی منگنی کر دیندی اے۔

ناول وچ دو طرح دے وسیب دکھائے گئے نیں۔ دونواں وسیباں دی جھلک قلم کار نے سوہنے ڈھنگ نال دکھائی اے۔ ناول وچ وقار، ونیزہ تے روشین دی تکیوں وی بن دی اے۔ وقار دا تعلق ماڈل ونیزہ نال ہوندا اے۔ روشین نوں پتہ چلدا اے تے اوہ اپنی منگنی توڑ دیندی اے۔ ناول کار نے شہری ماحول، دفتر، جدید طرز دے کاروبار تے وقار تے ونیزہ دے تعلقات دے حوالے نال نویں ماحول وچ پرورش

پان والے وقار دی بے راہ روی تے روشنی پائی اے۔ ونیزہ جیہڑی اک غریب گھردی کڑی ہوندی اے۔ ماڈل گرل دی حیثیت نال وقار پاشاکول ملازمت کردی اے۔ اپنی عزت گنواکے وقار نال منسوب ہو جاندی اے پر اووی اوس نال زیادہ دیر تیکر نہیں رہندا اے۔ غریب کڑی نوں پلٹنا پیندا اے۔ روشین دا کردار اک سلجھی ہوئی اصولاں دی پابند کڑی دا کردار اے۔ اوہ اپنے ہون والے سر سلیمان با شادی فرم وچ کم وی محنت تے لگن نال کردی اے۔ وقار توں مگنی دی اگٹھی اوس دے لچھن ویکھ کے واپس کردیندی۔ ایہتوں اوس دے مضبوط ارادے دا پتہ چلدا اے۔ اوہ خود وقار نوں ویلنٹین ڈے تے دتا کارڈ پڑھدی جس وچ لکھیا ہوندا اے:

"Miss Vaneza, you are my valentine, I love you that you

that you can not imagine" (Waqar) (479)

روشین ایہہ کارڈ پڑھ کے ٹھٹھنبر دی ضرور اے پر فوری react نہیں کردی۔ بلکہ اک ویلہ آن تے اگٹھی واپس کر کے اک سنجیدہ فیصلہ کردی اے۔ ارشد چہال نے شہری حیاتی نوں وی حقیقی رنگ وچ پیش کیا اے بلکہ روشین، ملکوں باہروی جاندی اے۔ ایس طرح قاری نوں ملکوں باہر کیتے گئے کاروبار دے طریقہ کار دا پتہ چلدا اے۔ ایہہ ناول جدید شہری راتل دا نمائندہ وی اے۔

عالم خاں جیہڑا ناول دا اہم کردار اے ولایتوں پلٹن توں بعد اپنے دل دی سک دے ہتھوں مجبور ہو کے اپنے پنڈ مراد پورٹر جاند اے۔ ویہہ ورہیاں بعد جدوں اوہ اپنے پنڈ جاند اے تے اوس نوں اپنی بہن دولتاں تے بھرا نور محمد دے مسائل دا پتہ چلدا اے۔ او تھے اوہناں دے علاقے وچ اک راجہ فرزند علی اک بڑا ہوشیار تے طاقت ور کردار اے۔ نور خاں دی دھی عائشہ دی شادی اوس دے بیٹے قادر خاں نال ہوئی ہوندی اے۔ اوہ وی ہوڑ مت قسم دا شخص ہوندا اے۔ راجہ فرزند علی عالم خاں دے خاندان دیاں زمیناں تے دھوکے نال قبضہ کر لیندا اے۔ او تھے پنڈ دی اک مظلوم عورت فضماں دے پتر نوں وی قتل کروا کے اوس دی جائیداد تے قبضہ کر لیندا تے فضماں اک نفسیاتی کردار بن جاندی اے اوہ ہر ویلے فرزند علی دی قبر کھوددی رہندی اے۔ عالم خاں دا بھانجا ابراہیم بارانی یونیورسٹی چوں زراعت دی ڈگری لے رہیا ہوندا اے۔ ناول کار زراعت دے حوالے ناول قاری نوں کافی معلومات دیندا اے۔ ابراہیم دا تھیسس کھمبیاں تے سی۔ اوہ کھمبیاں دے فیدے دے حوالے نال دسد اے:-

”بابا جی ہسنے وچوں بہوں غذا تیت ہونی وے۔ نالے ہیہ بہوں ساریاں بیماریاں مگانے

آسٹے چنگیاں ہونیاں نیں ڈاکڑاں نی نوں کھوج مطابق تے ایہہ کینسرنیاں گلٹیاں ٹھیک
کری چھوڑنیاں۔ تے خونے وچ کولیٹرول وی بہوں نہیں ہون دینیاں۔“ (480)

ناول کارنے پنڈاں تھاواں وچ رہن والیاں دیاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ذکر ایس دی وسودے
حوالے نال کیتا۔ راجہ فرزند علی اک منفی کردار اے۔ اوہ لوکاں دیاں زمیناں نوں ہڑپ کرن دی کوشش کردا
رہندا اے۔ اوس دا پتر اوس توں زیادہ ہوڑمت ہوندا اے اوہ غنڈاگر دی تے اتر آندا اے۔ روشین نوں اغوا کر
کے اک کمرے وچ بند کردیندا اے۔ روشین مو بائیل دی مدد نال پولیس دی مدد لے کے اپنا بچا کردی اے۔
عالم خاں دے پنڈ وچ آن نال اوس دے انگاں ساکھاں نوں اوہدی Support ملدی اے۔ اک پڑھیا
لکھیا کرنل اوہناں دے مسئلیاں نوں حل کرن وچ اوہناں دی مدد کردا اے۔ اوس دی بیٹی روشین وی اپنی 'ماما'
تے 'مامے' نوں 'ماریش' جان دا بہانہ پا کے باپ کول پنڈ آ جاندی اے۔ اوس نوں اپنا گراں اپنے پیو طرح بہت
چنگا لگدا اے۔ اخیر اوس دارشتہ وی پھوپھی دے پتر ابراہیم نال طے ہو جاند اے۔

ناول کارنے ایس ناول وچ شہری تے پنڈ وچ حیاقی دا مکمل خاکہ پیش کیتا اے۔ دونوں حیاتیاں دا
تقابلی جائزہ وی پیش کیتا اے۔ دونوں رجحاناں دی لوکائی دے رہن سہن نوں حقیقت دے رنگ وچ پیش کیتا
اے۔ لوکاں دیاں اخلاقی قدراں تے وی مکمل روشنی پاند اے۔ اوس دا مشاہدہ تے علم وسیع اے۔ اوہ جدید
شہری تقاضیاں نوں وی جاند اے۔ تے پنڈ وچ ہون والے کماں کا جاں دی وی جانکاری رکھدا۔ کردار نوں
حقیقی رنگ وچ ڈھالدا اے۔ اگر کدھرے کوئی جھول نظر آندا اے تے وقار دے کردار دے حوالے نال اے۔
ونیزہ نوں خراب کرن وچ وقار اک منفی کردار دے طور تے ابھر دا اے۔ ونیزہ دے گھر جا کے اوس دے
خاندان نال ہمدردی کر کے ونیزہ نوں اپنا کے اک چنگے کردار دے طور تے ابھر دا اے۔ فیرونیزہ نوں طلاق
دے کے واپس بھیج دین والی گل ناول وچ جھول پیدا کردی اے۔

ناول تکنیکی لحاظ نال ناول دے اصولاں تے اساریا گیا اے۔ حجم دے لحاظ ناول وی وڈھا ناول
اے۔ دوو سپاں تے لکھ کے ناول وچ وسعت پیدا ہو گئی۔ بہت سارے کردار اپنے اپنے طور اطور نال دکھائی
دیندے نیں۔ ناول وچ تسلسل اے۔ اگر اک باب وچ سانوں اسلام آباد لے جاند اے تے دو جے باب
وچ مراد پور لے آندا اے۔ ایس سارے بیان وچ اک ربط قائم رہندا اے۔

زبان وچ مٹھاس تے ایہہ خوبصورت پوٹھوہاری با محاورہ لکھت اے۔ زبان دا بیان نال گوڑھا تعلق

مہر و فقیرنی، وی ایس ناول دا ہم کردار اے۔ اوہ ونگاں و سچدی اے۔ ایہہ سوہنی تے جوان کڑی اے۔ ساون فقیر اوہدا منگیتراوس وچ گوڑھی دلچسپی لیندا اے۔ پر مہرونوں بالے جوگی تے اوہدی مرلی دے سراں نال پیار ہو جاندا اے۔ ناول اگے چل کے رومانی کچھ دا ہو جاندا اے۔ جنگل وچ ملاقات کردے نیں۔ دونویں عاشق تے معشوق اک دو بے نال وفا کرن دے وعدے کردے نیں۔ مہرونے بالے نوں مندری چھلا نشانی واسطے دتا۔ بالادی مہرو دی انگلی وچ اگلوٹھی پوادی لیندا اے۔ مہر و فقیرنی، نوں اپنا منگیترا ساون فقیر ایس کر کے پسند نہیں سی کہ اوہ نکھو تے نکمسی۔ کتے لڑاون توں سواہ کوئی کم نہیں کرداسی۔

مہرو دی بالے نال پریت و دھدی گئی۔ بھورل تے اوہدی بیوی بھاگاں وی مہرونوں پسند کر لیندا اے۔ بالاپیر ایسی اوہ اپنے پو بھورل جوگی کولوں زہر کدھن دانن سکھ لیندا اے۔ بھورل دی موت اٹھ دے ہتھوں ہو جاندا اے۔ بالے دی ماں وی بھورل دی موت توں فوراً بعد مر جاندا اے۔

بھورل دی موت توں بعد بالاجوگی سپیریاں داسر دار بن جاندا اے۔ ناول وچ جوگیاں یعنی سپیریاں دے رسم و رواج دی دس پائی اے۔ اوہ سارے زہر مارناگ داشور بیوی رل کے پیندے نیں۔ مہرونے بالے دی شادی ہو جاندا اے۔ بالامہا جوگی تے مہرو مہا جوگن بن جاندا اے۔ فیر ایک ویلہ آندا اے دونویں جوگیاں نوں چھڈ کے ملتان شہر ٹر جاندا اے۔ بالاجوگی وچ کے چھابڑی لگالیندا اے۔ فیر شہر وچ مہرو بیمار ہو جاندا اے۔ اوہ ملتان دا ڈاکٹر لالچی تے لا پرواہی۔ اوہ بالے کولوں علاج واسطے زیادہ پیسے منگدا اے۔ بالامہرونوں چک کے حضرت بہاؤ الحق تے شاہ رکن عالم دے مزاراں تے لے جاندا اے۔ اوہ ڈاکٹر دی بے رخی توں پریشان سی۔ مہرو ایس موقعے تے کہندی اے:-

”مہرو آکھیا اے۔ ڈاکٹر انسان نہیں ہوندے۔ بالے آکھیا انسان ہوندن ناں ول انہاں دی

روح موئی ہوئی ہوئی اے۔ کیوں جو موئی ہوئی تے کوں جیندیاں لوکاں دے درد دا

احساس نی ہوندا۔“ (482)

لکھاری ڈاکٹراں دی بے حسی بارے دس پاندا اے۔ لکھاری ملکی حالات وی بیان کردا اے۔ کہ مسیتاں تے امام باڑیاں وچ نماز پڑھدیاں لوکاں نوں مارتا جاندا اے۔ بے حس ڈاکٹر مریضاں دے خون نال سینٹ منگواندے نیں۔ فیر کدی لکھاری امارات اٹھ ریس واسطے جان والے بچیاں دا لکھدا اے۔ کشمیر وچ شہید ہون والیاں دا ذکر کردا اے۔

اگے جا کے ناول کا مشرق تے مغرب والیاں دے حوالے نال اپنے خیالاں دا اظہار کر دا اے۔
ملتان دے حالات وی بیان کیے جاندے نیں۔ اتھے 'بالا' اللہ نوں پیارا ہو جاندا اے کجھ دناں بعد مہر و وی
بالے کول ٹر جاندا اے۔

ناول کارنے اک ویسی تے سدھ پدھری رومانی کہانی بیان کیتی اے۔ ناول دا اخیر المیہ اے اس
وج معاشرے دی بے حسی دا ذکر تے ملکی حالات تے غیر ملکی حالات تے وی تبصرہ کیتا گیا اے۔

31. کونج

ناول کار: رابعی گبول چھپن ورہا: 2002

پبلشرز: ملتان، احقر پبلشرز، 8 فاسٹ فلور باہر کمرشل سنر

صفحے: 161 باب: باباں دی وڈ نہیں

'رابعی گبول' ہوراں دے ناول کونج دی کہانی سرانیکسی ویسب دی کہانی اے۔ ملک جلال تے ملک
زمان جیہڑی وستی وچ رہندے نیں اوس وستی نوں ملکیں دی وستی کہندے نیں۔ ملک جلال دے گھر دھی
نورین پیدا ہوندا اے تے ملک زمان دے گھر پتر شہباز پیدا ہوندا اے۔ دونوں بھرارل کے بچیاں نوں منگ
دیندے نیں۔ نورین تے شہباز کٹھے پل دے نیں۔ اوہ اکٹھے ای سکول پڑھ دینیں نورین اک سوہنی تے
سلکھنی دھی سی اوس نوں پیارنال کونج کہیا جاندا اے۔

نورین دا سکول مڈل ٹیکرسی۔ اوس نوں مڈل توں بعد گھر بٹھا دتا جاندا اے۔ ملک زمان ہوشیارسی اوہ
شہر وچ کاروبار وی کر داسی۔ اوہ شہباز نوں ہور پڑھائی واسطے شہر وچ داخل کروا دیندا اے۔ نورین دی خواہش
سی کہ بہت پڑھے پر اوہ دے ماں باپ اوس نوں گھروں باہر نہیں بھیج سکدے سی۔ نورین وچاری رو دھوکے
پیٹھ جاندا اے۔

ملک زمان شہر جا کے بہت بدل جاندا اے۔ اوس دا پتر شہباز وی اچی سوسائٹی دے طور طریقے اپنا
لیندا اے۔ اوسکے رشتیاں توں منہ پھیر لیندے نیں۔ ملک جلال تے نور خاتون اوہناں دے طور طریقیاں توں
پریشان ہوندے نیں۔۔۔ ملک جلال اپنے اندیشہ دا ذکر اس طرح کر دا اے:-

”اوہ لوک اتھاں مغرور پئے ڈٹھن۔ شہر دی ہو لگی ہوئی اے تے انہاں دا انھن بھٹن گے۔

انہاں دا ارادہ اے جو اوہ شہباز دی شادی شہر وکھیں وڈھی اچی جاہ تے امیر گھرانے وچ

اوہ ای ہویا۔ ملک زمان تے اوہدی وہہٹی زرینہ نورین دارشتہ ایس کر کے توڑ دیندے نہیں کہ اوہ جاہل تے ان پڑھ اے۔ اپنے بیٹے شہباز دی شادی مہوش نال کر دیندے نہیں۔ مہوش ہک امیر گھرانے دی کڑی سی۔ اوہ شہباز نال نبھانئیں کردی۔ اوہناں وچ اختلاف پیدا ہو جاندا ہے نہیں تے گل طلاق تیکر اپڑ جاندی اے۔ نورین دارشتہ ماں باپ زمیندار حضور بخش دے پتر نور نال طے کر دے نہیں۔ انورا ک آوارہ تے اوہاش چھوہری۔ نورین اجہے منڈے نال شادی نہیں کروانا چاہندی۔ اوہ اک دن نہر وچ چھلانگ مار دیندی اے۔ ماپے اوس نوں مویا سمجھ کے صبر کر لیندے نہیں۔ اوس دی لاش نہیں ملدی۔

فیر کہانی اک ہور موڑ لیندی اے۔ نورین نوں محکمہ نہر دا افسر سکندر خاں بچالیندا اے۔ اوسدی بیوی اوس نوں اپنی دھی بنالیندی اے۔ سکندر خاں تے اوہدی بیوی عائشہ بیگم نورین دی خواہش تے اوس نوں سکول وچ داخل کروا دیندے نہیں۔ نورین بڑے شوق نال پڑھدی اے تے کالج تیکر اپڑ جاندی اے۔ اودا نواں ناں شبانہ سی۔ اوہ کونج دے ناں توں شاعری وی کردی سی۔ شہباز تے مہوش دی طلاق ہو چکی سی ہن اوہ پچھتاںدا اے کہ اوس نے نورین نال شادی نہ کر کے غلطی کیتی اے۔ شہباز نوں نورین دے ڈب جان داوی بڑا احساس ہوندا اے۔

اک دفعہ مشاعرے تے ’شبانہ اپنا کلام پڑھن آندی اے تے ’شہباز تے اوس دا دوست ’ساجد‘ بھی اوس نوں سن دے نہیں فیر ساجد دی زبان توں پتہ چلدا اے کہ شبانہ سکندر خاں دی سگی دھی نہیں سگوں اے اوس دی کزن ’نورین‘ اے۔ اسطرں نورین دوبارہ اپنے ٹبر نال مل جاندی اے۔ نورین ایم اے کر کے لیکچرر لگ جاندی اے۔ شہباز دوبارہ پرانے رشتے نوں قائم کرنا چاہندا اے پر نورین نہیں مندی۔ اوہ شہباز دی شادی اپنی ماسی دی دھی نال کروا دیندی اے۔ اوس دی زیادہ توجہ پرھائی ول رہندی اے۔ اوہ اپنے علاقے دے رفاہی کم کردی اے۔ ایس سلسلے وچ ’ساجد بیہرہ‘ اشاعر وی سی تے لیکچرر وی سی۔ اوس نال تعاون کردا اے۔ اوہناں دی آپس وچ ذہنی مطابقت وی سی۔ دونوں ہم خیال وی سی۔ سکندر خاں دا پتر کاشف وی نورین وچ دل چسپی لیندا اے۔ پر اوہ کسے نال شادی کرن واسطے راضی نہیں ہوندی۔ ’ساجد‘ تے نورین مل کے علاقے دی ترقی واسطے کم کردے نہیں۔ لکھاری نورین بارے لکھدا اے:-

”ہن علاقے وچ نورین دی شخصیت وڈی اہم تھیندی وہندی ہائی تے مقبولیت ودھدی

وہندی ہائی۔ اوہ غریب عورتاں کوں وڈی خوشی تے عزت نال ملدی ہائی تے انہاں دی مدد کریندی ہائی۔ جڈاں اوہا سیدی ہائی جو اوہا تھاں عورتیں واسطے بھلائی تے روزگار دے کم کرنا چاہندی اے تاں اوہن تے حیران تھی ویندیاں بہن تے خوش وی اوہ دنا منکدیاں بہن جو اللہ نہیں اوں کوں اوہدے نیک ارادے وچ کامیاب کرے۔“ (484)

اخیر ’نورین‘ بڑے سوچ و چار دے بعد ’ساجد‘ نال شادی کرن دا فیصلہ کر لیندی اے۔ دونواں دی شادی ہو جاندی اے۔ سارے انگ ساک خوشی خوشی شادی وچ شریک ہوندے نہیں۔ ایہہ ناول سدھ پدھرا ناول اے۔ تکنیکی لحاظ نال وی چنگا اسار یا گیا اے۔ اس دی کہانی ویسی کہانی اے۔ اس وچ لکھاری کڑیاں دی تعلیم دے فائدے دسد اے۔ ناول کار دے سامنے کجھ اصلاحی مقصد وی نہیں۔ شوکت مغل ہوریں موہری اکھروچ لکھدے نہیں:-

”کونج دی زبان صاف، انداز سادہ تے رواں، لہجہ سنگتہ، محاورے ان گنت تے مکالمے نیچرل بہن۔ ویسب وی اک کہانی ہوون پاروں کونج ساڈی آپنی ہک کہانی ہے۔“ (485)

اسی شوکت مغل ہوراں دے خیالاں نال سمیت آں۔ ایہہ ناول سرائیکی ناولاں وچ اک وادھا اے۔ ویسے اک سدھ پدھر رمانی اصلاحی تے معاشرتی ناول اے۔

32. کینڈے گل گلاوں

ناول کار: الیاس گھمن چھپن ورہا: 2003

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 24 امیر روڈ

صفحے: 72 باب: 7

پاکستانی پنجابی ناول داریکارڈ کردیاں ہوئیاں اسی بال ناول ولوں اکھاں نہیں میٹ سکدے۔ الیاس گھمن ہوراں دے دو ناول چھاپے چڑھے۔ الیاس گھمن ہوراں ایہناں ناولاں دے حوالے نال اپنے دیا پچے لکھیا اے:-

”ایس کتاب وچ چھپے ایہناں دوہاں بال ناولاں دے کجھ وصف سا نچھے نہیں تے کجھ اک دوہے تو نکھیر ویس وی نہیں پہلا ایہناں وچلیاں سا نچھادی گل ہو جاوے۔ دوہاں ناولاں دے موہر لے کردار جنور نہیں۔ پر ایہناں جنوراں دے اولھے اندر اصل وچ انسانی سماج دے سپن تے کو جھنوں ای سامنے لیاند گیا اے۔ ایہہ ناول جتھے بالاں دی دل چھپی لئی

لکھے گئے نہیں، اوتھے ای کوڑھے علامتی نظام دی ہوند کر کے ایہناں توں وڈے دی اونا ای
سو اولے سکدے نہیں۔“ (486)

اسی ایاس ہوراں دی ایس گل نال سہمت آں کہ اے بالاں دے ناولاں وچ اوہناں واسطے
جانوراں دیاں کہانیاں نہیں۔ وڈھیاں واسطے ایہہ گوڑھے علامتی پکھ رکھدے نہیں۔
انگریزی ادب وچ اک ٹرم استعمال ہوندی اے "Fable" جس نوں Martingray نے اس
طرح بیان کیتا اے:-

"Fable: . A short tale conveying a clear moral lesson in
which the characters are animals acting like human
being." (487)

George Orwell's دی لکھت 'Animal Form' جدید ادب وچ اک چنگلی مثال اے
'گینڈے گل گلاواں بالان اجیہا ناول اے۔ جس وچ ظلم تے جبر کرن والیاں طاقتاں دا بھیڑا انت
کیتا گیا اے۔ وڈھیاں نوں دی علامتاں راہی کجھ سمجھان دی کوشش کیتی اے۔ ایاس ہوراں بڑی خوبصورتی
نال ایس کہانی یا ناول وچ بچیاں تے وڈیاں دی توجہ اسطرح کروائی اے:-

”دھاڑ دیاں دے ساڈی دھرتی دل جاو آون تے حملہ کرن دے نظارے۔ بے اپنے
دیس دے پچھو کڑ وچ ویکھیا جاوے تاں ایدھے اتے واروار غیر جمہوری طاقتاں دا غالب
آون نال اتھے دی لوکائی نال ہوئی ورتی نوں دی ایس ناول وچوں محسوس کیتا جاسکدا
اے۔“ (488)

ناول دی کہانی کجھ اسطرح اے۔ اک جنگل خوبصورت ہر بھرا سی چرند پرند ہر انواع دے درندے
موجود نہیں۔ ایہہ جنگل ہر طرح دے درختاں پکھیرواں تے پھلاں نال مالا مال سی تے اتھے پانی دی وافر
مقدار سی ندیاں نہراں وغیرہ سی ایہہ تھاں جنت دا ٹکڑا سی۔ پر ایس جنگل وچ جنوراں دا کوئی باہمی اتفاق
یا سلوک نہیں سی پر ویلے وچ بھیڑ دے رہندے سن تے ہر اک نوں صرف اپنے اپنے ٹبر تے خاندان یاں
فرقے دی فکری۔ سارا جنگل ٹولیاں دے وچ وٹدیا ہویا سی تے ہر کوئی اپنی اپنی وکھ ٹولی یا حکومت بنا کے بیٹھا
ہویا سی تے ایسے وجہ نال ایہناں دے وچ اتفاق نہیں سی۔ ہر کوئی اپنے آپ نوں بادشاہ سمجھدا سی۔ ہاتھیاں،
شیراں، باندریاں، دریائی گھوڑے تے سنسار، نیل گائے، سانڈ تے مچھاں، گینڈے چالاک کر کے ایہناں

ساریاں نوں ایس وچ لڑاکے جنگل تے قبضہ کر لیندے نیں۔ پریشان حال جانور کا کے تے با بے دے کھیتاں تے حملہ کردے نیں۔ کا کا تے بابا سخت گھبرا جاندے نیں۔ 'بابا' چونکہ سیانا سی اوہ جان جاندا اے کہ ایہناں جانوراں دا آپس وچ اتفاق نہیں ایس کر کے ایہہ کھیتاں تے حملے کردے نیں۔ کیونکہ ایہناں دی اپنے جنگل توں خوراک پوری نہیں ہوندی۔ گینڈے طاقت ور ہو جاندے نیں۔ اوہ اپنا منشور بناندے نیں۔ اوہناں بارے لکھاری لکھدا اے:-

”گینڈے پورے جنگل دی اکلی اکلی سپر پاور بن گئے سن۔“ (489)

ایہناں گینڈیاں نیں سخت قسم دا آرڈی نینس تیار کیتا تاں بے جانوراں نوں جیسی طور تے غلام بنالیا جائے۔

'بابا' تے 'کا کا' آہر کردے نیں۔ اوہ جانوراں نوں سمجھا کے ایس آرڈی نینس دے خلاف جلوں کڈھواندے نیں۔ ایس جلوں دے نعریاں دے حوالے نال شعری بند لکھے گئے نیں۔ گینڈے دوسرے جانوراں دا مقابلہ تے کردے نیں پر کٹھ سامنے زیادہ دیر رک نہیں سکدے سی۔

اس طرح 'بابا' تے 'کا کا' دیاں کوششاں نال جنگل دے جانوراں نوں اپنا جنگل دوبارہ مل جاندا اے۔ وڈھے دو جانوراں شیراں تے ہاتھیاں وچ سمجھوتا ہو جاندا اے۔ ناول کار نے ایس ناول وچ عالمی احوال تے روشنی پائی اے۔ ایس گھمن ہوراں خود وی ایس ناول دے حوالے نال نکتے بیان کیتے نیں

”ایس ناول دا اک ہور تے سبھ توں اہم نکتا آج دے دور وچ نال بھورہ بیان ثقافتاں،

بولیاں تے ملٹی نیشنل کمپنیاں دا مقابلہ کرنا وی اے۔ ناول دانان گینڈے گل گاواں اصل

وچ اک ای بولی، اک ای ثقافت تے اک ای انتظامی طاقت دے ساری دنیا تے حاوی

ہوون دے عمل توں روکن دے وچار نال ای رکھیا گیا اے۔“ (490)

ایس گھمن ہوراں دا بال ناول سرنا ویس پٹھہ ایہہ ناول سلاہن جوگ اے پر بالوں دے ادب وچ وڈھیاں وڈھیاں علامتاں تے نکتے کڈھن دا کوئی تک نظر نہیں آندا۔ بال معصوم ہوندے نیں اوہناں دا زہن ایسے گھمبیر نقطیاں ول نہیں جاسکدا اے۔ اوہناں دا ناول سدھ پدھرا تے اخلاقی سبقاں دے حوالے نال ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ بالوں دا نہیں سگوں بڈھے بالوں دا ناول اے۔

33. چاچا چکری

چھپن ورہا: 2003

ناول کار: الیاس گھمن

پبلشرز: لاہور، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 23 امیر روڈ بلال گنج

باب: 14

صفحے: 215-217

اک ای جلد وچ جوڑیا ہویا الیاس گھمن ہوراں دا دوسرا ناول 'چوچا چکری' اے۔ خود الیاس گھمن ہوری اپنے دیا چے وچ ایس ناول دا اسطرح تعارف کروایا اے:-

”چاچا چکری“ اک بہت پرانی جرمن داستان دا پنجابی روپ اے۔ صدیاں پہلاں نامی گرامی جرمن شاعر کوئھے نے اک لمبی نظم دے روپ وچ ایہہ کتھا لکھی سی ایہداناں رانگے فوکس رکھیا سی۔ اٹھویں تے نوویں صدی عیسوی وچ یورپ اندرتے خاص کر جرمنی وچ جوہیں دے سیاسی تے مذہبی احوال موجود سن، جنوراں اولھے وچ شاعر تے اوہناں اتے زبردست تنقید کیتی سی۔ اوس ویلے دے یورپی بادشاہواں دے درباراں وچ جوہیں دیاں سازشاں ہوندیاں سن، ایس کتھاراہیں اوہدی نکھیدی کیتی گئی سی۔“ (491)

ایس کہانی وچ اک چکری لومبر اے اوہ ایس ناول دا مرکزی کردار اے۔ اوس دیاں بد معاشیاں تے چالاکیاں دا ذکر سارے ناول وچ ملدا اے۔ اوس دی کامیابی دی سب توں وڈی وجہ ایہہ اے کہ اوہ سارے بد معاشاں توں وڈا بد معاش اے۔ او بھیریاں دیاں سازشاں دا مقابلہ نویں بد معاشاں نال رل کردا اے۔ ایس ناول وچ انٹی ہیرو وچا چاچا چکری لومبر دا مقابلہ لوبھی ریچھ، بنی مان بھگیاڑ تے باگھڑ بے نال ہوندا اے۔ تے چاچا چکری ایناں برائی علامتاں سمجھے جان والے جنوراں اتے چالاک تے سازشی زہن دی وجہ نال ہر وار جت جاندا اے۔ ایس ناول وچ جیہڑے جانوراں دا ذکر ملدا اے۔ اوہناں وچ مردے مار بھو، نچوڑی باندری، بانکا باندر، بن مانس، لدھر، ادبلا، لنگا لنگور تے پوچھل چک گالھڑ۔ اس توں علاوہ وی ون سونے جانوراں دا ذکر ملدا اے۔

ایس ناول وچ شیر دا دربار سج دا اے تے جانور اوہدے دربار وچ چاچے چکری دے خلاف گواہی دیندے نیں۔ ایہہ چکری لومبر دے خلاف کافی لوگ شیراگے بولدے نیں بھگیاڑ بادشاہ نوں دسد اے:-

”بختاں والیو اتسی ساڈے بادشاہ او، جے جچی پچھدے اوہ تے اکھ وچ کسے ہور جنورتوں
چکری چاچے دے خلاف اینیاں شکایتاں نہیں ہوسکدیاں جنیاں آپ جناب نوں آپ
ہونیاں چاہیدیاں نیں کیہہ اتھے کوئی اجیہا جنور ہیگا اے، جہدے من وچ چکری لومہڑ دا
ترٹھ تھاڈے رعب تو و دھیر اندہ ہووے، حالاں اتھے دے بادشاہ تسی اوہ۔ کیہہ انج کر کے
اوہناں آپ جناب دے دا بے نوں گھٹ نہیں کردتا؟“ (492)

ایتھوں سانوں چاچے چکری دے کردار دا پتہ چلدا اے۔ سارے جانور اوس دے خلاف ہوندے
نیں۔ شیر بادشاہ اوس نوں سزائے موت دا حکم دیندا اے۔ پھاہے لگن لگا سی تے اوہ اپنی خواہش یعنی اخیرلی
تقریر کرن دی اجازت منگدا۔ تقریر وچ فیئر چکر دے کے بادشاہ نوں خزانے دا لالچ دیندا اے۔ نالے کجھ
سازشیاں دا ذکر کردا اے۔ جیہڑے بادشاہ دے خلاف ہوندے۔ بادشاہ فیئر تھوڑے ویلے لئی اوس دی سزا
معاف کر دیندا اے۔ اسطرح چاچا چکری کئی دفعہ بادشاہ دیاں نظراں چوں گر جاندا اے باقی جانور اوس نوں
گناہ گار ثابت کر دے نیں پر چاچا چکری اپنیاں چالاکیاں، چرب زبانی تے چکراں راہیں بادشاہ کولوں بچ
جاندا اے۔ اوہ اپنی چرب زبانی دی وجہ توں شیر بادشاہ دے ایناں قریب ہو جاندا اے کہ بادشاہ اوس نوں اپنے
دربار دے معتبراں وچ شامل کر لیندا اے۔ ناول کار نے اخیر وچ لکھیا اے:-

”بچ پچھوتاں ایس ویلے دی دنیا وچ کئی چاچے موجود نیں۔ ایہہ نیا کہ اوہناں وچ کنیاں
دی داڑھی اوس لومہڑ وانگ سرخ رنگ دی نہیں پر اوہناں دیاں نصلتاں ضرور اوسے چکری
لومہڑ ایل ای رلدیاں ملدیاں نیں۔“ (493)

ایس وقت دنیا تے جو کجھ ہور ہیا اے اوس حوالے نال اک پر معنی لکھت اے۔ الیاس گھسن ایس
لکھت وچ بڑی خوبصورتی نال ایس کہاوت نوں ثابت کیتا اے۔ کہ ”نہلے پے دہلا لومہڑی نوں ویسے وی
چالاکی تے ہوشیاری دی علامت دے طور تے استعمال کیتا جاندا اے۔ عالمی ادب وچ وی ایس دا ایہہ ای
مقام اے۔ الیاس گھسن ہوری اپنے دیا چاچے وچ لکھدے نیں:-

”ایس ناول وچ کوئی ہیر و موجود نہیں سگوں چاچا چکری ناں دا لومہڑ انٹی ہیر و دے روپ وچ
ساہنے آوند تے اخیر تک اپنیاں بدکاریاں تے بد معاشیاں جاری رکھدا اے۔ اوہدی جت
دی وڈی وجہ ایہی اے کہ اوہ دو جے بد معاشاں توں وڈا بد معاش اے۔ تے اوہناں دیاں
سازشاں دا مقابلہ نت نویاں سازشاں نال کردا۔“ (494)

الیاس گھسن دے خیال موجب اصل وچ ایہہ برائی دی جت نہیں سگوں برے لوکاں دی آپسی مقابلے دی داستان اے۔ چھوٹے بالاں واسطے اک چالاک لومبز دی کہانی اے۔ اوہ حیران رہن گے کہ برے دانت برا کوئی نہیں ہويا۔ الیاس گھسن ہوراں مطابق جرمن زبان دی نظم 'رائٹکے فوکس' عالمی ادب وچ اچا مقام رکھدی اے۔ ایس ناول راہیں پنجابی ادب دا تعلق وی عالمی ادب نال پیدا ہو چاندا اے۔

34. باگاں والے راہ

ناول کار: عذرا وقار چھپن ورہا: 2003

پبلشرز: لہور سچیت کتاب گھر، 11 شرف مینشن، چوک گنگرام ہسپتال

صفحے: 215 باب: 10

ناول دا آغاز جیہڑیاں مکالمیاں نال شروع ہوندا اے اوہ کجھ انج نہیں:-

'فوجاں کدھر چلیاں نیں؟' بخت آور پچھیا

'باگاں آ لے۔ حلیمہ، میں تے جنت اوہ بولی

'شاماں پن توں پہلوں آ جانا' بخت آور تاڑیا

'چنگا! اوہ سی (495)

'بخت آور' میں دے پیور داناں سی۔ ایہناں مکالمیاں نوں پڑھ کے حیاتی دے بے فکر ہون دا احساس ہوندا اے۔ ایہہ اک ہڈ بیتی اے۔ ایہہ کہانی Direct Way نال دی گئی اے۔ 'میں' دا اک بھراوی سی حفیظ۔ اوہناں دے دو گھر سی اک پنڈتے دو جالا ہور وچ۔ اوس دا باپ پیر سٹری۔ ایکشن وچ وی حصہ لیندا سی۔ 'بخت آور' داناں اوہ انج لیندی جس طرح کوئی ہم عمر ساتھی ہووے۔ 'بخت آور' اک حادثے وچ فوت ہو چاندا اے۔ اوہ کلی ہو جاندی اے۔ فیروہدا بھرا حفیظ وی فوج وچ کمیشن لے لیندا اے۔ اوہ اپنے ماں باپ نوں ایہناں پسند کردی سی کہ اک واری ماں نے شادی بارے پوچھیا تے اوس جواب دے دتا۔ 'بس جاں تے کوئی ابو رو رگا ہووے' اوس کہیا۔ ایس جملے توں پتہ چلدا اے کہ اوس دا آئیڈیل اوس دا اپنا پیوسی

لکھارن اپنی ہڈ بیتی دے نال نال معاشرے وچ جو کجھ ہوریا سی اوس تے وی جھاتی پاندی اے۔ اوس ویلے بنگالی کڑیاں نال جیہڑا سلوک کیتا چاندا اسی اودے بارے ذکر وی کردی اے۔ اوہدی اک سنگی بنگالی کڑی ستارہ تے عیسائی کڑی الزبتھ سی۔ اوہ دوسریاں کولوں فرق رکھتل دیاں سی۔ ایس دوران حفیظ دا ویاہ

ہو جاندا اے۔ اوس دا اک پتر 'دانش' سی۔ حفیظ اچانک شہید ہو جاندا اے تے اوہدی ووہٹی صدمہ برداشت نہ کر سکی اوہ وی دنیا چھڈ دیندی اے۔ ہن اوہدے تے اوہدی ماں تے بڑا کٹھن ویلا سی۔

'میں' دی حیاتی وچ جیہڑیاں سیاسی تبدیلیاں آئیاں اوہناں دا ذکر اوہ ناول وچ کردی رہندی اے۔ ناول 'میں' دی زات توں علاوہ ارد گرد دے حالات نوں وی فوکس کردا اے۔ اک لکھاری جیہڑا 'ستارہ' دے گھر ملیا سی اوس کولوں کجھ سکھدی اے۔ فیر پر و فیسر عزیز کولوں علم و دانش دیاں گلاں سنندی اے۔ اوس دیاں گلاں توں وحدت، تصوف، تے سچ دے علم دی جانکاری ملدی اے۔ 'باگاں والا راہ' اوس دے لاشعور وچ ہمیشہ رہندا اے۔ 'باگاں والا راہ' اوہدے واسطے سکھ دی تھاں سی۔ اوس نال لگاؤ دا اندازہ ایتھوں لگایا جاسکدا اے:-

”باگاں والے وچ اک اچی نالی اتے اساں پنگھ پائی ہوئی سی۔ میں تے میریاں سنکیاں
 اوہدے تے جھولدیاں ساں۔ پر سبھ توں اچی پنگھ میری چڑھدی سی۔ اوہدے ہر بلارے
 نال میرا دل بہہ جاندا۔“ (496)

ایہہ گزرے لمحے اوہدی حیاتی دا خوبصورت تے پرسکون لمحے سی۔ 'دانش' اپنے بھترے نال اوس نوں بڑا لگاؤ سی۔ دانش نال اوہ اپنی ماضی دے حوالے نال گلاں کردی اے۔ ہر گل وچ اوہدا ڈوہنگاں مشاہدی وکھالی دیندا اے۔

ناول دے اگلے حصے وچ اوس اپنے خیالاں دا اظہار کھل کے کیتا اے۔ کدی پنجابی دی کلاسیکی شاعری تے تفصیلاً جھات پائی اے۔ صوفیاں دے کلام تے علامتاں دا ذکر ملدا اے۔ پنجابی شاعری دے حوالے اپنے خیالاں دا اظہار کردی اے۔ کدی دانش نوں متاں دیندی اے۔ اوہدی حیاتی وچ مختلف لوک آندے نیں۔ اک دن اوس نوں اک بے کار لڑکا نصیب احمد دواسطے کہندا اے۔ اوہ اوس دی مدد کردی اے۔ نصیب احمد داویاہ 'شگفتہ' نال کردیندی۔ اوہ وی اوہدے نال رہن لگ پیندے نیں۔ اوس دی حیاتی دا ہم کم 'دانش' دی دیکھ بھال، کالج پڑھانا تے کہانیاں تے نظماں لکھنا سی۔

لکھارن نے ناول وچ جیہڑے وی موضوع تے لکھیا بھر پور طریقے نال لکھیا۔ سوانیاں دی حالت بیان کیتی اے تے سچائی توں کم لتا اے۔ 'افتخار' جیہڑا اوس نوں پسند وی کردا سی تعلیم دے حوالے نال کم کرنا چاہندا۔ اوہ اوس نال تعلیم تے بحث کردی اے۔ اوس نے ساڈی پڑھائی بارے لکھیا اے:-

”پرساڈھی پڑھائی بالوں دی سرجن شکتی مار مکاندی اے تے اوہناں نوں بے جان بت ہنا
کے سوچ دے لگ نوں جمدی اے۔ اوہ کوئی نویں گل سوچ ای نہیں سکدے۔ ایس لگ نوں
مان لئی استاد تے پڑھن پاردا آپسی رشتہ بدلنا پوے گا۔“ (497)

’میں‘ دی حیاتی وچ ’رانجھا‘ آجاندا اے۔ اوہ غیر شادی شدہ ہوندا اے۔ اکثر اوہناں داسا تھر ہندا۔
’رانجھا‘ بڑا سلجھیا ہویا بندہ سی۔ اوہدی سنگت وچ ’میں‘ نوں بوریہ نہیں ہوندی سی۔ اوسدا لکھنا دی جاری سی۔
ناول کار لکھیرکاں دیں مشکلاں دا ذکر وی کردی اے۔ لکھاریاں دیاں ٹولیاں دی وی دس پاندی اے۔ رانجھا
ویلی ویلے نال اوس نوں ملدا رہندا اے تے علمی ادبی گفتگو جاری رہندی اے۔

لکھارن دا ناول اوہدی حیاتی دے تجربات دا نچوڑ اے۔ اوہ کرداراں دیاں سچیاں تصویریاں الیکدی
اے۔ افتخار دافرہیب جاندیاں ہویاں وی اوس دا اظہار نہیں کردی۔ 99 مزنگ روڈ نوں ہوٹل دا حصہ بنان دی
کوشش کرن والے ’انسر علی‘ نوں سمجھاندی اے۔ انسر علی دے ہوٹل دے حصے دار ’افتخار‘ نوں بعد وچ ہورا چھی
طرح جاندی اے۔ اوہ حال وچ رہندیاں وی ماضی نال رشتہ نہیں توڑ سکدی سی۔ ’دانش‘ دے نال باہر جان
توں وی انکاری ہو جاندی اے۔ اگر کسے نوں پسند کردی سی تے اوہ ’رانجھے‘ نوں۔ ’رانجھے‘ دی سنگت دی وجہ
اوس دا علم سی۔ اوس دے دل دی سچائی سی۔ اوہناں دیاں لمیاں لمیاں بحثاں وچ ملکی مسائل وی زیر بحث
آندے اوہ کتاباں تے گفتگو وی کردے نیں۔ پر جیون ساتھی نہ بن سکے۔ ’میں‘ اخیر وچ اوہناں لوکاں نوں وی
ملدی اے جنہاں اوس نوں حیاتی وچ دکھ دتے۔ اوہ ’رانجھے‘ نال اپنا غم ونڈنا چاہندی اے۔ اوس دے گلے لگ
کے رونا چاہندی سی۔ اوہ اخیر وچ اپنے بارے کہندی اے:-

”جد ایس دھرتی دے باگاں اتے امن دایندہ ورھے گاتے آزادی دے پھل کھرن گے
تدوں میں نہیں ہوواں گی پر مڑ میں اپنی بے شکلی وچ موجود رہواں گی۔“ (498)

ایتھوں اوس دا لگاؤ تے چاہت باگاں تے امن واسطے ظاہر ہوندی اے۔

عذرا وقار دا ناول تکنیکی لحاظ نال بڑے سوہنے ڈھنگ نال اساریا گیا اے۔ ناول وچ اک تسلسل
اے۔ قاری دی دلچسپی قائم رہندی اے۔ لکھارن دے خیالاں توں پتہ چلدا اے کہ اوہ کئی علم دوست تے
ودوان اے۔ ہر موضوع تے اوس کھل کے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ناول وچ حیاتی دیاں حقیقتاں بیان
کیتیاں نیں۔ ’اشفاق احمد‘ دے رنگ وچ وعظ و نصیحت کیتی اے۔ ناول دی زبان صاف ستھری تے لاہوردی
بولی اے۔ پورے ناول وچ ناول دے مرکزی کرداراناں نہیں دسیا گیا۔

ایس دور وچ ارشد چہال ہوراں داناوُل چیرھاں دی چھاں، افضل احسن رندھاوا ہوراں داناوُل
 'پندھ' دلشاد کلا نچوی ہوراں داناوُل 'سارے سگن سہا گڑے' راہی گبول داناوُل 'بھاگ سہاگ' تے کونج،
 اقبال بانو داناوُل 'سانول موڑ مہاراں'، اقبال حسن بھپلا داناوُل 'مہر و رومانی' کچھ دے ناول نہیں۔ ایہہ ناول
 اپنے علاقے دی معاشرت دی عکاسی وی کردے نہیں۔ نذر حسین جانی داسخان، سجاد حیدر دا چتر باغ، احسان
 باجوه دالہورنگی سویر، سردار خان داپکی سڑک، زاہد حسن د'عشق لتاڑے آدمی'، ستار طار داسیر پکادل، میر تنہا یوسفی
 دا تریہ الیاس گھسن دا پرانا پنڈتے مٹی و اجاں ماروی اک طرح دے رنگ ڈھنگ دے ناول نہیں جیہڑے
 وسیب دی دس پاندے نہیں۔ سجاد حیدر داناوُل چتر باغ وسیب توں علاوہ اک عصر دی جانکاری وی دیندا اے۔
 ایس دور وچ فرزند علی دے دو ناول، اک چونڈی لون دی تے بھھل اک طرح دے پروتاری ناول نہیں۔
 جیہڑے نیویاں دے حوالے نال اُلکے گئے نہیں۔ صابر رضا داناوُل دور دارڈے لوک تے میر تنہا یوسفی داناوُل
 اک سمندر پار باہر رہن والیاں دی معاشرت دی دس پاندے نہیں۔ ملدی جلدی سوچ تحت اُسارے گئے
 ناول نہیں۔ ارشد چہال داناوُل 'کوکن پیر' تے علی اختر داناوُل 'وتھاں سفینے کیرے دورہ تھلاں دی عکاسی کردے
 نہیں۔ کوکن پیر وچ شہری تے پنڈو دونویں رہتھلاں دی عکاسی کردے نہیں۔ وتھاں سفینے کیرے، ہائی کلاس تے
 لوڑ کلاس دونواں دیاں تصویراں اُلکد اے۔ ایہہ ساڈھی معاشرت دے بہت سارے پہلو و کھاندے نہیں۔
 منشاء یا داناوُل 'نانواں نانواں تارا بھی دو معاشرتی رہتھلاں دی عکس بندی کردا اے ایہہ اک ضخیم ناول اے۔
 حسن شاہد داناوُل 'ڈارکل' انور چوہدری داناوُل ساٹکا، تے فخر زمان داناوُل کمذات، سیاسی رنگ دے نال نال
 پٹھلی کلاس دی نمائندگی کردے نے۔ میر تنہا یوسفی داناوُل کھدو، تے احمد سلیم داناوُل تتلیاں تے ٹینک،
 اتہاسک ناول نئے تتلیاں تے ٹینک اک نگر لکھت نہیں اے۔ کھدو، اک خوبصورت تکنیک تے اُساریا ناول
 اے۔ پاکستانی پنجابی ناول بہت کم تاریخی حوالے نال تخلیق ہوئے۔ اے اک سوہنی تے سلکھنی دنیا دے
 اتہناس دی کہانی دسد اے۔ جمیل پال داناوُل عذاب دن عذاب راتاں، تے عذرا وقار داناوُل باگاں
 والے راہ ہڈ پیتاں نہیں۔ الیاس گھسن دے دو ناول گہنڈے گل گلاووں تے چا چا چکری بالاں دے ناول
 نہیں۔ ایس دور نوں پاکستانی پنجابی ناولاں دا بھرواں دور کہہ سکدے آں۔ ایس وچ چونتی (34) ناول تخلیق
 ہوئے۔ ایس ویلے وچ ون سونے رجحانات تے موضوعات وی متعارف ہوئے۔ ایس دور وچ سب توں
 زیادہ ناول تخلیق ہوئے۔ تے ناولاں دا گراف بلند تر ہو گیا اے۔

اتھا کیے ناول 1947ء توں 2003ء تیکر

1. امرتا پرتیم، پنجر، لپی اتا محمد امین طارق، لاہور: رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1993
2. امرتا پرتیم، چک نمبر 36، لپی اتا اشرف سہیل، لاہور: پکھیرو پبلشرز، پوسٹ بکس نمبر 1966,8050
3. بلد یونگھ، لال بتی، لپی اتا شبنم اسحاق، لاہور: سانجھ پبلشرز 2006ء
4. پہاڑ سنگھ داتا، لہورنگی دھرتی، لپی اتا جمیل پال، رویل پبلی کیشنز، امیر روڈ بلال گنج، 1995ء
5. جیسر بھلر، آلے بھولے دہال ناول، لپی اتا اشرف سہیل، لاہور: پنجاب ادبی بورڈ، 1999ء
6. رام سروپ آنکھی، زخمی اتیت، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 1999ء
7. دلپ کورٹوانہ، زمین پیچھے آسمان، لپی اتا نور چراغ، لاہور، سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، س-ن-م۔
8. کرتا سنگھ دگل، حال مریداں دا، اتھا گور۔ بخش سنگھ، واشنگٹن ڈی۔سی، منظور اعجاز ہیرٹیج فاؤنڈیشن، 1998ء
9. گوردیال سنگھ، ادھ چاننی رات، لپی اتا آصف محمود، لاہور: سچیت گھر چوک گنگارام، س-ن-م
10. گوردیال سنگھ، مڑھی دادیوا، لاہور: سچیت کتاب گھر چوک گنگارام، 1997ء
11. موہن سنگھ، پینگ، لپی اتا شفیق رشید، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء
12. ناک سنگھ، فولادی پھل، اتھا لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء
13. ناک سنگھ، ناک ناک، اتھا خالد راماں، واشنگٹن ڈی سی، فارق احمد/رش پال سنگھ ہیرٹیج، 1988ء
14. ناک سنگھ، چٹا لہو، لپی اتا محمد تنویر، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، (اپنا اکیڈمی آف پنجاب، پنجابی ہیریٹیج واشنگٹن)، 1999ء

1947ء توں 2003ء تیکر تجمائے ناول

1. افضل حسین رندھاوا ایٹ بج، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، لارنس روڈ، 1986ء
2. افضل حسین رندھاوا، پہلوں دس دتی گئی موت دارو زمانہ، لاہور: پنجابی بورڈ، آؤٹ فال روڈ، 1992ء
3. افضل حسین رندھاوا، بڈھا جو عشقیا کہانیاں پڑھدا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، بلال سنگھ، 1999ء
4. اعجاز احمد جوزی، جواری، لاہور: روئل پبلی کیشنز، س۔ن۔م
5. جمیل احمد پال، بڈھاتے سمندر، لاہور، اک روئل کتاب، کتاب ترجمان، ٹیمپل روڈ، 1994ء
6. جمیلہ (پنجابی ترجمہ)، چنگیز آئینما توف، لاہور: پروگریس پبلشرز، 1978ء
7. دلشاد کلانچوی، تو بزاری، بہاولپور، سرانسیکی ادبی مجلس، 1977ء
8. دلشاد کلانچوی، قصہ تے پڑ قصہ، بہاولپور، سرانسیکی ادبی مجلس، 1978ء
9. سجاد حیدر پرویز، عشق تے نثر تے انوکھڑے، ملتان سرانسیکی ادبی تحریک، 1985ء

پاکستانی پنجابی ناول 2003ء توں 2006ء تیکر

1. توں کہ میں

فخر زمان، لاہور، کلاسیک دی مال، 2005ء

فخر زمان دے ناول ”توں کہ میں“ نے پہلے ناولاں دی چھاپ واضح اے۔ ایہہ اک علامتی ناول اے ایس ناول دی Theme وی پہلے ناولاں ورگی اے۔ ایس وچ وطن واسطے خیر، دوستی، امن، شائقی تے محبت دے جذبے تے اوہناں دی جت دسی گئی اے۔

2. کالا چائن

میر تہا یوسفی، لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2005ء

میر تہا یوسفی ہوراں دا ایہہ ضخیم ناول 726 صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہہ دو صدیاں دے اتہاس تے روشنی پاند اے۔ ایس وچ پنجاب دے اہم واقعات بیان کیتے ہوئے نیں۔ ایہہ اک اتہاسک ناول اے۔ مغربی پنجاب ولوں چھپن والا سب توں وڈھا ناول اے۔

3. دریا برد

نذیر کہوٹ، کراچی، وراثت پبلی کیشنز، 2006ء

دریا برد وی اک بھارا ناول اے۔ ایہہ اک نظریاتی لکھت اے۔ ایس وچ ون سونے موضوعاں تے جہات پائی۔ قلم کار نے اک انقلابی سوچ رکھدا اے۔ اوہ معاشی تے فکری انقلاب لیا نا چاہندا اے۔ ناول وچ Globalization دے حوالے نال وی گل کردا اے۔ ایہہ اک مزاحمتی ناول اے۔

4. پھوگ

کاشف بلوچ، ملتان کتاب نگر، حسن آرکیڈس، ن۔م

پھوگ اک پودے داناں جیہڑا روہی وچ اگ دا اے۔ ایہہ ناول سرائیکی بول وچ تخلیق ہو یا اے۔ ایہہ اک ویسی ناول اے۔ ایس دا چھپن و رہا درج نہیں۔

حوالے

1. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالافتاء، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء، ص-235
2. 81. شہباز حسین سید، جوشو افضل الدین دے ناول، مقالہ ایم۔ اے، لاہور: اورنٹیل کالج پنجاب یونیورسٹی، 1973ء، ص-82
3. جوشو افضل الدین، برکتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-5
4. ایضاً، ص-4
5. ایضاً، ص-25
6. ایضاً، ص-29
7. ایضاً، ص-38
8. اقبال صلاح الدین، مرتب؛ اعلاں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1934ء، ص-101
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویر، لاہور: تاج بکڈ پو، 1995ء، ص-217
10. فرخندہ لودھی، آزادی گروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-96
11. عبد المجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-18
12. ایضاً، ص-33
13. ایضاً، ص-34
14. اعلاں دی پنڈ، ص-205
15. پنجابی ادب دارالافتاء، ص-145
16. کویر، ص-218
17. آزادی گروں پنجابی ناول، ص-198
18. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-214
19. کھوج، لاہور: جلد 11 م، جولائی دسمبر 1998ء، ص-53
20. رفیق احمد، ٹھیڈا۔ اک تجزیہ، لاہور، لہراں جلد 21 شماره 1985ء، ص-11
21. افضل احسن رندھاوا، دیواتے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء، 1996ء، ص-14
22. ایضاً، ص-15
23. ایضاً، ص-23

- 24 دیوانے دریا، ص-79
- 25 ایضاً، ص-103
- 26 ایضاً، ص-115
- 27 ایضاً، ص-126
- 28 ایضاً، نلیپ
- 29 پنجابی ادب دارقفا، ص-148
- 30 آزادی گروں پنجابی ناول، ص-200
- 31 سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ رام، جگلی نمبر 1، 1969ء، ص-34
- 32 ایضاً، ص-295
- 33 ایضاً، ص-22
- 34 ایضاً، ص-23
- 35 ایضاً، ص-5
- 36 غلام یعقوب انور، سانجھ، امر و نامہ، لاہور: 1971ء، ص-4
- 37 پنجابی ادب دارقفا، ص-156
- 38 کویر، ص-219
- 39 آزادی گروں پنجابی ناول، ص-202
- 40 ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرانگی ادبی مجلس، 1971ء، ص-28
- 41 ایضاً، ص-118
- 42 ایضاً، ص-171
- 43 ایضاً، ص-365
- 44 ایضاً، ص-368
- 45 سجاد پرویز، سرانگی ناول (سرانگی ادبی تحریک پاکستان میں)، ملتان: پہلی کیشنز، 1984ء، ص-30
- 46 دشا دکلا نجوی، سرانگی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرانگی لائبریری، 1984ء، ص-148
- 47 آزادی گروں پنجابی ناول، ص-205
- 48 پنجابی ادب دارقفا، ص-177
- 49 محمد باقر، ہنٹھ، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء، ص-3

- 50 . ہمنبر، ص-4
- 51 . ایضاً، ص-38
- 52 . ایضاً، ص-64-65
- 53 . ایضاً، ص-78
- 54 . ایضاً، ص-84
- 55 . ایضاً، ص-86
- 56 . ایضاً، ص-157
- 57 . ایضاً، ص-164
- 58 . پنجابی ادب دارقفا، ص-158
- 59 . عصمت اللہ زابد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ ون پبلشرز، 1989ء، ص-455
- 60 . کویر، ص-221
- 61 . سعید بھنا، مرتب؛ سانجھ سرت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء، ص-232
- 62 . آزادی نگروں پنجابی ناول، ص-203
- 63 . غلام حسین خاں، گلو، ملتان: قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء، ص
- 64 . ماخوذ، دلشاد کلا نجوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1984ء، ص-167-169
- 65 . ایضاً، ص-169
- 66 . سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور، ملتان: بزم ثقافت، 1995ء، ص-62
- 67 . پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-119
- 68 . راجہ محمد احمد، کھنڈ مقدران دی، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء، ص-303
- 69 . ایضاً،
- 70 . سانجھ سرت، ص-152-153
- 71 . اعجاز الحق، سکے پانی، لاہور، طارق پبلشرز، 1975ء، ص-18
- 72 . ایضاً، ص-27
- 73 . پنجابی ادب دارقفا، ص-188
- 74 . آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء، ص-9
- 75 . ایضاً، ص-12

76. دل اک دیوا، ص-21
77. ایضاً، ص-77
78. ایضاً، ص-48
79. پنجابی ادب دارققاء، ص-208
80. کوڑے، ص-222
81. سانجھ سرت، ص-153
82. آزادی گروں پنجابی ناول، ص-208
83. فخر زمان، ست کواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء، ص-18
84. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan
Educatin Ltd. Hound Mill, 1985, p9, 90
85. امین مغل، ”ست کواچے لوک اک تنقیدی جائزہ“، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص-81-82
86. ست کواچے لوک، ص-37
87. ایضاً، ص-39
88. ایضاً، ص-47
89. ایضاً، ص-78
90. ایضاً، ص-89
91. ایضاً، ص-104
92. ایضاً، ص-109
93. ایضاً، ص-119
94. سانجھ سرت، ص-159
95. پرم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان کواچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء، ص-37
96. پنجابی ادب دارققاء، ص-192
97. امین مغل، ”ست کواچے لوک اک تنقیدی جائزہ“، ص-71
98. ست کواچے لوک، ص-190
99. ہرچن سنگھ، ڈاکٹر، ست کواچے لوک، لاہور: پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، 1976ء، ص-300

100. رام لال، گمشدہ نثر دی تلاش تے ست کواچے لوک، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 339-340
101. اشفاق سرور، کواچیا منکھ، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 48-49
102. سرفراز حسین قاضی، پروفیسر، ست کواچے لوک اک نکھیڑا، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 194-195
103. ایضاً، ص 201
104. ایضاً، ص 205
105. ست کواچے لوک، ص 37
106. ست کواچے لوک اک نکھیڑا، ص 204-205
107. ایم۔ ایس۔ خوشدل چترکار، ست کواچے لوک۔ کجھ وچار، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 50
108. ست کواچے لوک، ص 12
109. ست کواچے لوک۔ کجھ وچار، ص 50
110. ایضاً، ص 55
111. ایضاً، ص 56
112. یوسف کامران، اتر فخر زمان، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 721
113. سلیم خان گمی، ست کواچے لوک، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 469
114. حسین شاہد، فخر زمان اک شہزادہ، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 275
115. کرنیل سنگھ تھند، فخر زمان بھارت وچ، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 281-282
116. راحت نسیم ملک، ست کواچے لوک، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 341
117. اختر حسین جعفری، ایم۔ اے، پنجابی ادب اک علامتی ناول۔ ست کواچے لوک، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 131
118. اختر امان، فخر زمان تے پنجاب دے کواچے لوک، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 106
119. عطر سنگھ، ڈاکٹر، ست کواچے لوک اک نظر، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 317
120. منٹالیا، ست کواچے لوک تے اک جہات، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 626
121. حسین شاہد، ست کواچے لوک۔ کجھ وچار، لاہور: فخر زمان نمبر، 1976ء، ص 264

- 122 . خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب پبلشرٹس، 1994ء، ص-285
- 123 . کویر، ص-224
- 124 . کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دہلی: آرسی پبلشرز، 2006ء، ص-
- 125 . آزادی گروں پنجابی ناول، ص-207
- 126 . فرخندہ لوہی، پنجاب، پنجابی اور پنجابیت، لاہور: پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص-280
- 127 . مستنصر حسین تارڑ، پکھیرو، لاہور: اتریر اردو بازار، 1976ء، ص-9
- 128 . ایضاً، ص-49
- 129 . ایضاً، ص-100
- 130 . ایضاً، ص-110
- 131 . پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218
- 132 . برصغیر میں اردو ناول، ص-87
- 133 . رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء، ص-285
- 134 . ایضاً، ص-359
- 135 . ایضاً، ص-344
- 136 . ایضاً، ص (ب)
- 137 . پنجابی ادب دارققاء، ص-203
- 138 . احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء، ص-55
- 139 . پنجابی ادب دارققاء، ص-186
- 140 . نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء، ص-39
- 141 . ایضاً، ص-88
- 142 . ایضاً، ص-141
- 143 . ایضاً، ص-153
- 144 . ایضاً، ص-8
- 145 . پنجابی ادب دارققاء، ص-161
- 146 . آزادی گروں پنجابی ناول، ص-96
- 147 . کویر، ص-223

148. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-233
149. سرائیکی اور اسکی نثر، ص-144
150. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء، ص-152
151. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء، ص-5
152. ایضاً، ص-11
153. ایضاً، ص-17
154. ایضاً، ص-24
155. ایضاً، ص-42
156. ایضاً، ص-74
157. سانجھ سرت، ص-161
158. برصغیر میں اردو ناول، ص-85
159. عزیز احمد آزار، سانجھ، لاہور: 1977ء، ص-285
160. احمد سلیم / امجد علی، پنجاب، پنجابی، پنجابیت، لاہور: احمد پبلی کیشنز، 2003ء، ص-282
161. پرم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان کو اچھا منکھ، امرتسر: لوک ساہتہ پبلی کیشن، 1999ء، ص-57-58
162. Ban lifted after 18 years from Fakhar-uz-Zaman's four books, full text of write petition, Islamabad: Pakistan Academy of letters, 1996, Pp31-32.
163. فخر زمان دے ناول، ص-92
164. غلام حسین سہیل، ناہیاں دی چھاں، کوجر انوالد: پنجابی ادبی مرکز، 1978ء، ص-29
165. ایضاً، ص-68
166. ایضاً، ص-94
167. پنجابی ادب دا ارتقاء، ص-173
168. کویر، ص-228
169. آزادی نگروں پنجابی ناول، ص-211
170. احسان بٹالوی، کہانی اک اجڑ دی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978ء، ص(پ)
171. ایضاً، ص-3

172. کہانی اک اجڑدی، ص-52
173. ایضاً، ص (د-ذ)
174. ایضاً، ص 67-68
175. ایضاً، ص-104
176. کویر، ص-226
177. آزادی گروں پنجابی ناول، ص-211
178. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-227
179. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیٹنٹ کلب پوسٹ، ص 34-35
180. ایضاً، ص-92
181. ایضاً، ص-4
182. افضل حسین رندھاوا، دو آہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-31
183. ایضاً، ص-153
184. ایضاً، ص-154
185. ایضاً، ص-175
186. ایضاً، ص-194
187. ایضاً، ص-170
188. ایضاً، ص-8
189. پنجابی ادب دارقضاء، ص-150
190. محمد اسماعیل احمدانی، چھولیاں، لاہور: سنگ پبلیکیشنز، 1983ء، ص 23-24
191. ایضاً، ص-41
192. پنجابی نثر دارقضاء، ص-188
193. سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-232
194. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء، ص-31
195. ظفر لاشاری، پہاچ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-74
196. ایضاً، ص-253
197. ایضاً، ص-11

198. پہاچ، ص 5-
199. پنجابی ادب دارققاء، ص 185-
200. شوکت مغل، سرائیکی فکشن تے ظفر لاشاری کوئے کھنوا، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء، ص 282-
201. طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان: ندیم شفیق پرنٹر، 1990ء، ص 277-
202. سرائیکی اور اسکی نثر، ص 158-
203. سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ص 35-
204. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 230-
205. فخر زمان، بندی وان، لاہور: ٹکارشات، 1984ء، ص 257-
206. ایضاً، ص 257-
207. ایضاً، ص 50-
208. ایضاً، ص 11-
209. ایضاً، ص 56-
210. ایضاً، ص 58-
211. ایضاً، ص 145-
212. ایضاً، ص 257-
213. ایضاً، ص 120-
214. Mastering English Literature, p77
215. فخر زمان کو اچھا منکھ، ص 67-
216. فخر زمان، بندی وان، لاہور: ٹکارشات، 1984ء، ص 179-
217. ایضاً، ص 93-
218. پنجابی ادب دارققاء، ص 193-
219. آزادی مگروں پنجابی ناول، ص 207-208
220. سارہ یعقوب، فخر زمان دی ناول نگاری، مقالہ برائے ایم۔ اے، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور انجیل کالج، 2002-2004ء، ص 58-
221. کویر، ص 232-
222. نسرین بھٹی، گجھل، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء، ص 10-

223. گنج بھل، ص-33
224. ایضاً، ص-42
225. ایضاً، ص-45
226. ایضاً، ص-59
227. ایضاً، ص-105
228. ایضاً، ص-114
229. ایضاً، ص-7
230. ایضاً، ص-5
231. آزادی گمروں پنجابی ناول، ص-212
232. کہکشاں ملک، چکڑ رنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء، ص-17
233. ایضاً، ص-32
234. ایضاً، ص-152
235. ایضاً، ص-81
236. پنجابی ادب دارقفا، ص-170
237. کویر، ص-230
238. آغا اشرف، سوچ سمندر اسکا پترتے ہوا (ناول)، لاہور: خورشید پبلڈ پو، 1985ء، ص-21
239. ایضاً، ص-35
240. سوچ سمندر امرلی تے موئیے دے پھل (ناول)، ص-77
241. ایضاً، ص-88
242. ایضاً، ص-95
243. ایضاً، ص-99
244. سوچ سمندر اجیب کترا (ناول)، ص-119
245. ایضاً، ص-155
246. ایضاً، ص-156
247. ایضاً، ص-157
248. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص-17

249. سورج گرہن، ص-11
250. ایضاً، ص-132
251. ایضاً، ص-146
252. ایضاً، ص-254
253. ایضاً، ص-14
254. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص-59
255. ایضاً، ص-202
256. ایضاً، ص-215
257. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-239
258. تائی، ص-5
259. فخر زمان، بے وطن، لاہور: نگارشات، 1987ء، ص-10
260. ایضاً، ص-18
261. ایضاً، ص-38
262. ایضاً، ص-48
263. ایضاً، ص-51-52
264. نرمل جیت کور، فخر زمان دے ناول بے وطن دی گلپ و دھمی، مقالہ برائے ایم فل، ان چھپا، مملو کہ دہلی یونیورسٹی، 1988-89ء، ص-62
265. فخر زمان کو اچیا منکھ، ص-84
266. بے وطن، ص-159
267. فخر زمان کو اچیا منکھ، ص-79
268. برصغیر میں اردو ناول، ص-282
269. فخر زمان، بے وطن، ستار طاہر / چند باتیں، لاہور: کلاسیک، 1993ء، ص-7
270. کیسر سنگھ کیسر، ڈاکٹر، پنجابی ناول دا فخر: پریم جیت سنگھ مشاء، فخر زمان کو اچیا منکھ، امرتسر، لوک ساہک پرکاش، 1999ء، ص-77
271. پنجابی ادب دا ارتقا، ص-194
272. فخر زمان دے ناول، ص-302

273. محمد اسماعیل احمدانی، امرکہانی، جام پور: سرانگی پبلیکیشنز، 1988ء، ص-56
274. پنجابی ادب دارقفا، ص-191
275. سرانگی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-152
276. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-31
277. ایضاً، ص-25-26
278. ایضاً، ص-57
279. ایضاً، ص-91
280. فیاض حسین قاصر زیدی، سانول، ڈیرہ شمس: سرانگی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-30
281. ایضاً، ص-41
282. ایضاً، ص-175
283. ایضاً، ص-339
284. سرانگی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-152-153
285. سانول، ص-6
286. غلام حسین راہی گبول، سانول، فیاض حسین قاصر فریدی، ڈیرہ شمس، سانول سرانگی ادبی اکیڈمی، 1989ء، ص-10
287. سرانگی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور (1976-1995)، ص-62
288. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء، ص-13
289. ایضاً، ص-31
290. ایضاً، ص-54
291. ایضاً، ص-III
292. ایضاً، ص-139
293. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-218
294. بابو جاوید گرجا کھی، رلدے ہیرے، کوثر انوالد: فروغ ادب اکادمی، 1990ء، مکھ بند
295. ایضاً، ص-11
296. ارشد چہال، چیزھاں دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-145
297. ایضاً، ص-175

298. چیزِ حیاں دی چھاں، ص-402
299. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-247
300. چیزِ حیاں دی چھاں، ص-413
301. ایضاً، ص-408
302. ایضاً، ص (فلیپ)
303. ایضاً، ص (فلیپ)
304. ایضاً، ص (فلیپ)
305. دشاد کلا نچوی، سارے سنگن سہاگڑے، بہا پور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء، ص-22
306. ایضاً، ص-42
307. ایضاً، ص-303
308. ایضاً، ص-9
309. نذر حسین جانی، سنبان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص-15
310. ایضاً، ص-62
311. ایضاً، ص-248
312. سجاد حیدر، چیترا باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء، ص-44
313. ایضاً، ص-174
314. ایضاً، ص-300
315. ایضاً، ص-327
316. محمد آصف / پہلی گل چیترا باغ، سجاد حیدر، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء، ص-5
317. سانجھ سرت، ص-237
318. پنجابی ادب دارقفا، ص-213
319. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248
320. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص-57
321. ایضاً، ص-118
322. شریف کنجاہی / وارث شاہ و پنجاب، چوٹوال پنجابی ادب، لاہور: تاج بکڈپوس، ص-37

323. لہورنگی سویر، ص-365
324. ایضاً، ص-365
325. ایضاً، ص-7
326. صابر رضا، دور درازے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996ء، ص-40
327. ایضاً، ص-42
328. ایضاً، ص-136
329. ایضاً، ص-66
330. دور درازے لوک، ص-40
331. ایضاً، ص-16
332. ایضاً، ص-14
333. پنجابی ادب دارقفا، ص-214
334. راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: سرانگینی ادب ادارہ بھونگ شریف، 1994ء، ص-24
335. ایضاً، ص-34
336. ایضاً، ص-191
337. الیاس کھسن، پرا نا پنڈ، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-7
338. ایضاً، ص-22
339. ایضاً، ص-30
340. پنجابی ادب دارقفا، ص-214
341. الیاس کھسن، مٹی واجاں ماری دی، لاہور: رویل پبلیکیشنز، 1994ء، ص-58
342. ایضاً، ص-84
343. فرزند علی، اک چوٹ دی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-45
344. ایضاً، ص-51-52
345. ایضاً، ص-42
346. ایضاً، ص-327-328
347. ایضاً، ص-147
348. ایضاً، ص-328

349. اک چوٹھی لون دی، ص-7
350. احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور: الاکونٹیشن پبلیا گروٹڈ، 1994ء، ص-33
351. ایضاً، ص-36
352. ایضاً، ص-41
353. ایضاً، ص-62
354. ایضاً، ص-88
355. ایضاً، ص-93
356. پاکستانی پنجابی ادب دارقٹا، ص-287
357. تتلیاں تے ٹینک، ص-62
358. بابو جاوید گر جاکھی، اپنی وتی، کوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1995ء، ص-12
359. ایضاً، ص-58
360. ایضاً، ص-71
361. ایضاً، ص-94
362. پاکستانی پنجابی ادب دارقٹا، ص-216
363. اپنی وتی، ص-5
364. پاکستانی پنجابی ادب دارقٹا، ص-250
365. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈ پو، 1995ء، ص-22-23
366. ایضاً، ص-33
367. ایضاً، ص-35
368. ایضاً، ص-43
369. ایضاً، ص-142
370. ایضاً، ص-299
371. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈ پو، 1995ء، ص-309
372. ایضاً، ص-323
373. ایضاً، ص (تلیپ)
374. پاکستانی پنجابی ادب دارقٹا، ص-215

375. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-253
376. سردار خاں، پروفیسر، کچی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-330
377. ایضاً، ص-335
378. ایضاً، ص-5
379. پاکستانی پنجابی ادب دارقفا، ص-217
380. فرزند علی، بھجھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-7
381. ایضاً، ص-17
382. ایضاً، ص-19
383. ایضاً، ص-88
384. ایضاً، ص-128
385. ایضاً، ص-168
386. پاکستانی پنجابی ادب دارقفا، ص-177
387. بھجھل، ص-338
388. فخر زمان، کمذات، لاہور: نگارشات، 1996ء، ص-7
389. فخر زمان دے ناول، ص-359
390. ایضاً، ص-9
391. ایضاً، ص-10
392. ایضاً، ص-14-15
393. ایضاً، ص-20
394. ایضاً، ص-24
395. ایضاً، ص-40-41
396. ایضاً، ص-49
397. ایضاً، ص-53
398. ایضاً، ص-54
399. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-195
400. کمذات، ص-79

401. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-231
402. کمذات، ص-99
403. ایضاً، ص-120
404. ایضاً، ص-140
405. ایضاً، ص-140
406. فخر زمان دے ناول، ص-359
407. غفور شاہ تاسم، پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی، روالپنڈی، ریز پبلی کیشنز، 2006ء، ص-445
408. منشا یاد، نانواں نانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء، ص-6
409. ایضاً، ص-283
410. ایضاً، ص-6
411. پاکستانی پنجابی ادب دارقفا، ص-216
412. ایضاً، ص-228
413. سر ہنگی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-153
414. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء، ص-7
415. ایضاً، ص-9
416. ایضاً، ص-13
417. ایضاً، ص-30
418. ایضاً، ص-34
419. ایضاً، ص-44
420. ایضاً، ص-45
421. ایضاً، ص-46
422. ایضاً، ص-80
423. میر تنہا یونہی، ترتیب، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 1999ء، ص-27
424. ایضاً، ص-60
425. ایضاً، ص-104
426. زاہد حسین، عشق تازے آدمی، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء، ص-38

427. عشق تازے آدمی، ص-40
428. ایضاً، ص-72
429. ایضاً، ص-81
430. ایضاً، ص-81
431. ایضاً، ص-104
432. ایضاً، ص-107
433. Shafqat Tanveer Mirza, Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999,
434. ستار طاہر، میر پکا دل، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2000ء، ص-13
435. ایضاً، ص-29
436. ایضاً، ص-155-156
437. ایضاً، ص-158
438. جمشید کلا نجوی، جھوکاں تھیس آبادول، بہا پور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء، ص-12-13
439. ایضاً، ص-39
440. ایضاً، ص-199
441. جمشید کلا نجوی، جھوکاں تھیس آبادول، بہا پور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء، ص-9
442. انور چوہدری، ساٹکا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء، ص-7
443. ایضاً، ص-10
444. ایضاً، ص-19
445. ایضاً، ص-20
446. ایضاً، ص-109
447. ایضاً، ص-136
448. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2000ء، ص-1
449. ایضاً، ص-24
450. ایضاً، ص-23
451. ایضاً، ص-39

452. اک سمندر پار، ص-106
453. ایضاً، ص و دھیاناول (دیباچہ)
454. علی اختر، وتھاں سفنے کیرے، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2001ء، ص-9
455. ایضاً، ص-57
456. ایضاً، ص-161
457. ایضاً، ص-293-294
458. ایضاً، ص-296
459. ایضاً، ص (فلیپ)
460. افضل احسن رندھاوا، چندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001ء، ص-96
461. ایضاً، ص-164
462. ایضاً، ص-173
463. ایضاً، ص-175
464. ایضاً، ص-5
465. ایضاً، ص-178
466. ایضاً، ص (فلیپ)
467. عاشق رحیل، کتاب ویروا، لہراں، شماره 3 مارچ 2003ء، ص
468. میر تنہا یونگی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2000ء، ص-7-8
469. ایضاً، ص-12
470. ایضاً، ص-19
471. ایضاً، ص-24
472. ایضاً، ص-34
473. ایضاً، ص-36
474. ایضاً، ص-46
475. ایضاً، ص-143
476. ایضاً، ص مکھ بند
477. ایضاً، ص-130

478. ارشد چہال، کوکن پیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء، ص-65
479. ایضاً، ص-78
480. ایضاً، ص-132
481. اقبال حسن بھپلا، مہرو، ملتان: شوکت بھپلا لٹری اکیڈمی، 2002ء، ص-9
482. ایضاً، ص-85
483. راہی گبول، کونج، ملتان: احقر پبلشرز، 2002ء، ص-9
484. ایضاً، ص-121
485. ایضاً، موہری اکھر
486. الیاس کھسن، گینڈے گل گلاوے، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2003ء، دیباچہ
487. Martin Gray, Dictionary Literary Terms, New york: York Hand Books, (d.n), p-114
488. گینڈے گل گلاوے، دیباچہ
489. ایضاً، ص-56
490. ایضاً، ص-دیباچہ
491. الیاس کھسن، چاچا چکری، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2003ء، دیباچہ
492. ایضاً، ص-86
493. ایضاً، ص-215
494. ایضاً، ص-دیباچہ
495. عذرا وقار، باگاں والے راوے، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء، ص-7
496. ایضاً، ص-36
497. ایضاً، ص-84
498. ایضاً، ص-215

چوتھا باب

پاکستانی پنجابی ناول دَاموضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

- (1) معاشرتی ناول
- (2) رومانی ناول
- (3) علامتی ناول
- (4) وسپی ناول
- (5) نفسیاتی ناول
- (6) پرولتاری ناول
- (7) خیالاں دے ناول
- (8) سیاسی ناول
- (9) اخلاقی ناول
- (10) سنسنی ناول
- (11) واقعاتی ناول
- (12) خطاں ذریعے ناول
- (13) عصری ناول
- (14) ہڈبیتی ناول
- (15) تاریخی ناول
- (16) متصدی ناول
- (17) جاسوسی ناول

چوتھا باب

پاکستانی پنجابی ناول دا موضوعاتی مطالعہ تے رجحانات

پاکستانی پنجابی ناول دا دور ویسویں صدی دا زمانہ بن دا اے۔ ساڈے واسطے اوہناں رجحاناں تے تحریکاں دا جاننا ضروری اے۔ جیہڑیاں اوس وقت دنیا دے مختلف ادباں تے اثر انداز ہو رہیاں۔ اگر اسی دنیا دے مختلف ادباں دے پچھو کڑ تے نظر دورائیے تے سولویں تے ستارویں صدی دیاں لکھتاں زیادہ تر پرانے یونانی تے روسی کلاسیک ادب ورگیاں سی۔ فرانس دے انقلاب توں بعد 1850ء وچ رومانی لکھتاں نے کلاسیکی لکھتاں دی تھان لے لی۔ کلاسیکی ادب تخلیق کرن والے ادیب جذبات تے گھٹ زور دیندے سی۔ اوہ عقل دے پیانے ہر شے نوں پرکھدے سی۔ اوہناں دا موضوع اک خاص Class ہوندی سی۔ فہم تے ادارک نوں خاص اہمیت حاصل سی۔ رومانی مصنف دا نقطہ نظر اوہناں دے مقابلے وچ بالکل مختلف سی۔ اوہ عام شیواں تے غور کردے سی۔ ایس تحریک دا اثر یورپ دے سارے ادبیاں تے ہویا۔ لوکائی دے حقوق دا احساس وی انقلاب فرانس توں بعد ای پیدا ہویا۔ وطن نال محبت دا جذبہ وی ایس دور وچ ابھریا۔ اس طرح وطن پرستی دی تحریک نے جنم لیا۔

رومانی تحریک تے اصل رنگ گوئے دی تحریر تو چڑھیا۔ ایس جرمن لکھاری دی لکھت 'Faust' نے لوکاں نوں بڑا متاثر کیتا۔ ایہہ لکھت اخلاقی قدراں دے حوالے نال تخلیق ہوئی سی۔ دنیا دے ادیب اوس ویلے جرمنی دی رومانی تحریک توں بہت متاثر ہوئے سرواٹر سکاٹ جہدا تعلق سکاٹ لینڈ نال سی اوہ وی جدید جرمن ادب توں متاثر ہو گیا۔ رومانیت تے رومانی تحریکاں وچ بڑی وسعت اے۔ رومانی لکھاری سیاسی تے سماجی واقعات توں بہت متاثر ہوئے۔ رومانی رجحان دے لکھاریاں نوں تنقید دا سامنا کرنا پیا۔ اوہناں بارے کہیا گیا کہ اوہ صرف جذباتیت توں کم لیندے نیں عام لوکائی نوں تخلیق دے وسیلے نال پیش کردے نیں۔

فیراک ہور School of Thought پیدا ہو گیا۔ ایہہ اوہ لکھاری سی جیہڑے حقیقت نگار کہلان دے سی۔ اے تحریک حقیقت نگاری Realism دے حوالے نال زور پکڑدی اے۔ حقیقت نگاری دا رجحان رکھن والے لکھاری کہندے سی کہ لوکائی جس طرح اے اوس نوں اوس طرح ای پیش کیتا جائے۔ اوس دور وچ ساریاں زباناں دے لکھاریاں تے ایس نویں رجحان نوں قبول کیتا۔ پروفیسر سعید مسعود ہاشمی اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:-

”فرانس اور روس نے بھی حقیقت پسند ناول میں بڑے اضافے کئے۔ فرانس میں بالمراک مولپساں اور زولا نے حقیقت پسندانہ اور صحیح زندگی کی تصویریں کھینچیں۔ اسی طرح جس طرح ایک خاص کیمرہ تصویریں لے سکتا ہے۔ انہوں نے اپنے ناول کے ہیروں کے عیب اور وچھائیاں سب کچھ بیان کئے۔ ان کے مزاج کے نقائص اور طبعی برائیوں کو واضح طور پر آشکار کیا اس کے برخلاف روس میں حقیقت پسند ناول میں مصنفین نے بالواسطہ اپنے ان خیالات کا اظہار کیا۔ جو وہ بلاواسطہ اور واضح طور پر نہیں کر سکے کیونکہ وہاں پریس کی آزادی نہیں تھی۔“ (1)

اس طرح ناول لوکائی دے زیادہ نیڑے آگیا۔ اس زمانے وچ وکٹوریہ دے دور ویلے چارلس ڈکنز نے سماج دے استحصالی طبقے تے قلم چلایا۔ اس توں بعد بہت سارے مکاتیب فکر نے ناولاں نے ہورا دہلی لکھتاں تے اثر کیتا۔ ایہناں وچ Communist، Marxist، Impressionists، Symbolist تے Dadist۔

صنف ادب وچ ناول نوں بڑی خاص اہمیت حاصل اے۔ ادب دیاں تحریکاں تے ناول تے وی گوڑھا اثر وکھلایا۔ ناول بنیادی طور تے مغربی دی پیداوار سمجھایا جاندا اے۔ ایہناں مغربی تحریکاں تے مشرقی ناول نے وی گوڑھا اثر کیتا۔ اردو ناول کاراں وچ وی اوہ رجحانات پیدا ہوئے جیہڑے مغربی ناولاں وچ سی۔ اردو ناول توں علاوہ بنگلہ، ہندی، کجراتی تے مرہٹی ہر زبان تے انگریزی ناول دے رجحانات نے اثر کیتا۔

پنجابی ادب تے دو زباناں دے ناولاں دا اثر ہو سکدا سی۔ انگریزی ادب دیاں تحریکاں تے رجحانات نے اردو تے پنجابی دونوں زباناں دے ناولاں تے اثر کیتا۔ اردو ناولاں نے بھی پنجابی ناولاں تے Direct اثر کیتا۔ اوئیویں صدی دے شروع وچ اردو ناول اصلاحی، مقصدی، معاشرتی کچھ داسی۔ ایہناں ناولاں تے سرسید احمد خاں دی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ شررتے سرشار دے ناول عصری اتہاسک تے معاشرتی سی پر حقیقت نگاری توں دور سی۔ انیویں صدی دے اخیر وچ مرزا رسوا، دانا ناول امرائے جان ادا حقیقت نگاری دی تحریک دے تحت تخلیق ہویا۔ اس ناول وچ نفسیاتی کچھ دی سی۔ وہیویں صدی دے ناول رومانی تحریکاں توں متاثر ہو کے تخلیق ہوئے۔ ڈاکٹر اشرف ایس دا تجزیہ اس طرح کردے نیں:-

”یورپ میں رومانی تحریکیں کلاسیکیت کی میانہ روی اور عقلیت کے رد عمل کے طور پر وجود آئی

سی۔ اردو میں بھی رومانیت سرسید احمد خاں کی افادیت پسندی، خشک مزاج اور عقلیت کے
جوانی رجحان کی شکل میں نمودار ہوئی۔“ (2)

رومانی تحریک نے ادب دے لکھاریاں دامزاج بدل دتا۔ اردو ادب اختر شیرانی جوش، نیاز فتح پوری
یلدرم، گورکھ پوری، مولانا آزاد تے سجاد انصاری وغیرہ دیاں لکھتاں رومانوی ادب کہلاؤندیاں نیں۔ مجنوں
گورکھ پوری تے نیاز فتح پوری سرکڈھویں رومانی تخلیق کار نیں۔ ایہناں لکھاریاں تے فرسودہ لکھتاں دے
خلاف بغاوت کیتی۔ پہلی جنگ عظیم توں بعد مزدور، کسان تحریکاں ملک دے منظر نامے، باہر دی دنیا نال
تعلقات تے نویں تصورات نے اردو ناول تے اثر دکھایا۔ انقلاب روس تے روسی ادب دے زیر اثر اردو ناول
حقیقت نگاری دے رجحان پیدھ تخلیق ہويا۔ اس قسم رجحانات دے پیدھ پریم چند نے اردو تے ہندی وچ ناول
تخلیق کیتے۔ اوہناں دیاں لکھتاں غیر ملکی سامراج تھلے دے لوکاں دا احتجاج ظاہر کردیاں نیں۔ پریم چند دے
اکثر ناول سماجی، اصلاح پسندی قوم پرستی تحریکاں دے زیر اثر تخلیق ہوئے۔

پریم چند توں بعد اردو ادب تے مارکسی تے اشتراکی ادب دے بدل چھا گئے۔ دو جے پاسیوں فراند
ڈی وچ لارنس تے جیمس جوائس ورگیاں نے اردو ادب تے اثر کیتا۔ ڈاڈا ازم دیاں تحریکاں نے وی لکھاریاں
نوں متاثر کیتا۔ ویسویں صدی وچ ترقی پسند ادب دا رواج ہو گیا۔ ترقی پسند تحریک پیدھ لکھن والے پہلے پور
دے لکھاریاں وچ سجاد ظہیر، عصمت اللہ چغتائی، کرشن چندر، عزیز احمد تے قاضی عبدالغفار سرکڈھویں ناں
نے۔ کرشن چندر پنڈ و حیاتی دے حوالے نال ناول کاری کردے سی۔ اوہناں وی حقیقت نگاری توں کم لیا گیا۔
عبداللہ حسین دی وڈی تخلیق اداس نسلیں، دیہاتی تے شہری زندگی دی سائیکی دی دس پاندی اے۔ فراند تے
ڈی وچ لارنس دے رجحانات پیدھ عصمت چغتائی تے عزیز احمد نے ناول تخلیق کیتے۔ سیاسی تحریکاں نے وی
ناول نگاری تے اثر کیتا۔ شوکت صدیقی، جیلانی بانو، انتظار حسین، انور سجاد، فخر زمان تے آغا سہیل نے سیاسی
ناول تخلیق کیتے۔ اوس دور وچ نفیساتی، احتجاجی، مزاحمتی ادب تخلیق ہويا۔ کدھرے کدھرے علامت نگاری دا
رجحان وی دکھالی دیندا اے۔

جدید اردو ناول تے ریلزم، سرریلزم، آزاد تلازمہ خیال، شعور کی رو، امپریشن ازم، فلسفہ وجودیت،
علامت نگاری تے تجریدیت دے رجحان موجود نیں۔ دنیا دا ہر ادیب حساس ہوندا اے۔ لوکاں نال اوہدا اک
قلبی رشتہ ہوندا اے۔ ہر ادیب اپنے سماج دے حوالے نال گل کردا اے۔ اک انفرادی سوچ اگر بہت سارے

قلم کاراں دی سوچ بن جائے تے اوہ رجحان بن جاندا اے۔ اک زبان دا ادب دوسری زبان دے ادیب کولوں ادوں اثر قبول کر دا اے۔ جدوں اوہناں وچ جذبیاں دی سانجھ پیدا ہوندی اے۔ پروفیسر آل احمد سرور اپنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں:-

”ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔ اس لئے اس میں حقیقت ایک مقررہ پہلے سے طے

شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔ جس

کا ایک ارتقائی عمل ہے۔ اس لئے ناول پر کوئی نظریہ لا داتوں ناول ناول نہیں رہتا۔“ (3)

اسی پروفیسر آل احمد سرور ہوراں دی گل نال سمیت آں کوئی تحریک کوئی رجحان ہمیشہ نہیں رہندا۔

پنجابی ادب وچ نثر بڑی دیر بعد متعارف ہوئی۔ ناول اک جدید صنف نثر اے۔ ایہدے وچ کوئی

شک نہیں اے کہ اسی ایس داناٹھ قصبے نال ملا دیندے آں۔ پر حتمی گل ایہہ وے کہ پنجابی ناول وی انگریزی تے

اردو ادب دی رئیس وچ لکھیا گیا۔ انگریزی نے اردو ناول دے رجحانات تے تحریکاں کولوں وی پنجابی ناول

کا رمتاثر ہویا۔ کجھ مقامی رجحانات تے موضوع وی ایس دے کلاوے وچ آندے نیں۔

پنجابی ناول دے اتہاس تے گوہ کرینے تے ایہہ اوہویں صدی وچ پیدا ہویا۔ بھائی ویر سنگھ پہلے

ناول کار دے طور تے ابھر دے نیں۔ اوہناں دے ناول سرواٹر سکاٹ دیاں لکھتاں توں متاثر ہو کے تخلیق

ہوئے۔ بھائی ویر سنگھ دے ناول رومانی، اتہاسک تے دھارمک نیں۔ اوہناں دے بعد دے ناول کاراں نے

ایس School of Thought نوں اپنایا۔ ایس ویلے دے سارے ناول سکھ ازم دی تحریک پٹھہ اسارے

گئے۔

ویسویں صدی دے آغاز وچ ناول سماجک ہو گیا۔ ناک سنگھ ہوریں سرکڈھویں ناول کاری۔ اوہناں

دے ناول حقیقت نگاری دے رجحان پٹھہ اسارے گئے اوہ پریم چند دیاں تحریراں توں متاثر سی۔ اوہ سماج نوں

حقیقی رنگ وچ پیش کر دے سی۔ اوہ معاشرے نوں تعصب دی عینک نال نہیں ویکھدے۔ میراں بخش منہاس

داناٹھ جٹ دی کرتوت، جوشوا فضل الدین دے ناول منڈے داخل، پر بھاتے برکتے اصلاحی تے مقصدی

ناول نیں۔ ایہہ ناول اصلاحی تحریکاں دے زیر اثر تخلیق ہوئے لگدے نیں۔ ایس دور دے ناول کار گربخش سنگھ

ہوراں داناٹھ ان ویابھی ماں جدید سوچاں تے تحریکاں پٹھہ تخلیق ہويا۔ ایس ناول دی اپنی انفرادیت اے۔

ایہہ ناول سدھ پدھرے سی تے حقیقت نگاری دے حوالے نال تخلیق ہوئے۔

1947ء توں 1970ء تک دے ناول معاشرتی ویسی پنڈورنٹل دی نمائندگی کردے نیں۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا Sigmug Freud دی سوچ توں متاثر ہو کے اساریا گیا لگدا اے۔ ایس ناول تے رومانی تحریکاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ ایہ سارے ناول حقیقت نگاری دے اثر پٹھہ تخلیق ہوئے۔

1971ء توں 1980ء تک دے ناول وچ معاشرتی رومانی ہون دے نال نال جدید رجحانات توں وی متاثر ہويا۔

Symbolism، Realism، Sigmud Freud، Dadaism تے جے کجھ جدید رجحانات دا اثر وکھالی دیندا اے۔ فخر زمان دا پہلا ناول 'ست گواچے لوک' ایس دور وچ تحریر ہويا۔ فخر زمان کا فکرتے کامیو جے آفاقی لکھاریاں کولوں متاثر سی۔ کافکا جرمن لکھاری اے اوہ وی علامتی لکھتاں لکھدا سی۔ اوس دی مشہور لکھت Metaphosis اے۔ جس وچ اک شخص کیڑے دی شکل اختیار کر لیندا اے۔ مستنصر حسین تارڑ دا ناول پکھیر ووی اک علامتی لکھت اے۔

پنجابی ادب دے ناولاں وچ ہر دور دے ملے جلے رجحانات وکھالی دیندے نیں۔ کجھ لکھاری رومانی تحریکاں توں متاثر لگدے نیں۔ کجھ ویسب توں متاثر نہیں۔ 1981ء توں 1990ء پنجابی ناول زیادہ تر حیاتی دے نیڑے محسوس ہوندا اے۔ ایس کر کے ایہہ حقیقت نگاری دے رجحانات پٹھہ اساریا گیا۔ ایس دور وچ وی رومانی، معاشرتی، سماجی ناول تخلیق ہوئے۔ فخر زمان دا ناول بندی وان اک سیاسی تے علامتی ناول چھاپے چڑھیا۔ اوہناں دا اک ہور ناول بے وطن اک علامتی تے وطن دوستی دی لکھت اے۔ ایہہ جدید رجحانات تحریر اساریا گیا۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول 'سورج گرہن' A Novel by Letters اک وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایہہ وی دنیا وچ پائے جانے والے ناول نگاری دے رجحانات توں متاثر ہو کے تخلیق ہويا۔ ایس دور وچ کجھ ناول ملکی وند دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے چکڑ رنگی مورتی، گجھل تے رت تے ریتا قابل ذکر نیں۔

1991ء توں 2003ء وچ پنجابی ناول وچ بہت سارا اودھا ہويا۔ ایہہ دور پنجابی ناول دا اہم دور اے۔ پرانے رجحانات تے موضوعات دے نال نال نویں رجحانات وی پنجابی ناول وچ پنگرے۔ ایس دور وچ Imperilism، Communism، Marxism جے مکاتیب فکر نے پنجابی ناول کارنوں متاثر کیتا۔ Marxism دے تحت طبقاتی جدوجہد معاشری، سیاسی تے نظریاتی ہوندا اے۔ کسے وی معاشرے وچ

لوکائی نوں خاص اہمیت ہوندی اے۔ مارکسزم دراصل بورژوا طبقے دے خلاف اک رد عمل سی۔ Communism مکتب فکر دے لوک وی لوکائی نال جڑے ہوندے نیں۔ اوہ استحصالی طبقے دی بہتری دے خواہ ہوندے نیں۔ پنجابی ناول وی ایس سوچ توں متاثر وکھالی دیندا۔ ایس دور وچ پروتاری ناول وی تخلیق ہویا۔ فرزند علی، دے ناول اک چونڈی لون دی بھھل وچ وی ایس قسم دے رجحانات ملدے نیں۔ Imperalism دا اثر وی ساڈھے ایس دور دے ناولاں وچ ملدا اے۔ ڈاکٹر مبارک علی نے امپریلیزم دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:-

”امپریلیزم کی اصطلاح میں ان معنوں میں استعمال کرنا چاہتا ہوں کہ اکثر نسل و قوم کے لوگ سیاسی و معاشی طور پر طاقتور ہوں اور دوسری نسل یا قوم پر جو سیاسی و معاشی طور پر کمزور ہوں، اس پر غلبہ اور تسلط حاصل کریں۔“ (4)

ایس قسم دے استحصال دا اظہار ایس دور دے پنجابی ناولاں وچ ملدی اے۔ حسین شاہد دا ناول ’ڈراکل‘ ایس دی چنگی مثال اے۔ ایس دور دا ناول رومانی، معاشرتی، ویسی سوچاں توں علاوہ ملکی حالات توں بڑا متاثر لگدا اے۔ سیاست تے مارشل لاء دا ذکر اکثر ناولاں وچ ملدا اے۔ ایس دور وچ سیاسی رنگ دے ناول تخلیق ہوئے۔ ناولاں ناولاں تارا، ڈراکل تے سانگا وچ سیاسی رنگ اگھڑا وکھالی دیندا اے۔ فخر زمان دے اپنے Style دا علامتی ناول کمذات وی ایس دور وچ چھاپے چڑھیا میر تنہا یوسفی دے ناول تریہ، اک سمندر پار تے کھدو وی قابل ذکر نیں۔ کھدو اک خوبصورت اتہاسک لکھت۔ اوہناں لکھتاں وچ معاشرتی رنگ وی وکھالی دیندا اے۔ اگر اسی گوہ کرینے تے پنجابی ناول ایس دور وچ اگے ودھدا نظر آندا اے۔ پنجابی ناول ہور پنجابی بولیاں وچ ناول وی تخلیق ہوئے۔ اوہناں دے رجحانات تے غور کرینے۔ تے سرائیکی ناول ویسی، معاشرتی، اصلاحی تے رومانی نیں۔ ایہناں دے لکھاریاں نے وی حقیقت نگاری کولوں کم لیا۔ ایہناں ناول کاراں دے ناولاں وچ اصلاح دا جذبہ نمایاں نظر آندا اے۔ پونٹھوہاری بولی وچ ارشد چہال ہوراں دے دو ناول چیرھاں دی چھاں تے کوکن بیر خوبصورت لکھتاں نیں۔ ایہہ رومانی تے معاشرتی ناول نیں۔ اسی ڈاکٹر قمر رئیس ہوراں دے ایس خیال نال سہمت آں:-

”ادبی تحریکیں اپنے رویے اور رجحان کے لحاظ سے تین طرح کی ہوتی ہیں، اول ایسی تحریکیں جو زبان و بیان اسلوب و اظہار یا پھر تکنیک میں تبدیلیوں اور تجربوں کو اپنا مطبع نظر بناتی ہیں دوم ایسی تحریکیں جو مخصوص نوعیت کے انفرادی تجربات اور ان کے تخلیقی اظہار پر

زور دیتی ہیں۔ سوم ایسی تحریکیں جو جن کی اساس اجتماعی احساس و شعور اور ایک واضح فکری نظام پر ہوتی ہے۔ اول لڈ کر دونوں قسم کی تحریکوں کے مقابلے میں آخر لڈ کر کا حلقہ اثر زیادہ وسیع ہے، اس کے سرچشمے زیادہ متنوع اسکی جڑیں زیادہ گہری اور تہذیب و معاشرت کی سطح پر اس کے اثرات زیادہ نتیجہ خیز ہوتے ہیں۔“ (5)

1. معاشرتی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ معاشرتی ناولاں دی تعداد سب توں زیادہ اے۔ معاشرتی ناول دا تعلق

معاشرے نال ہوند اے۔ اردو انسائیکلو پیڈیا وچ معاشرہ دی کجھ اسطرح وضاحت کیتی اے:-
 ”کثیر التعدد بنی نوع انسان کی دو جماعتی زندگی جس میں ہر فرد کو رہنے سہنے اور اپنی ترقی حصول مقصد اور فلاح و بقا کے لئے دوسروں سے سابقہ پڑتا ہے اور جس ماحول سے کسی فرد بشر مفر نہیں۔ معاشرہ کہلاتا ہے۔ کیونکہ اسے اپنی ضرورت زندگی کے لئے دوسرے لوگوں یعنی معاشرہ سے وابستہ رہنا پڑتا ہے۔ وہ کسی خاص گروہ کے کسی محدود مقصد کی ایجاد نہیں ہوتا۔ بلکہ دنیا میں دور دراز علاقوں میں بسنے والے لوگوں کے باہمی روابط و اختلاط اور تعلقات پر استوار ہوتا ہے چونکہ معاشرے کا ہر انسان کی زندگی پر گہرا اثر پڑتا ہے۔ اس لئے ہر مذہب کے پیروکار اپنے اپنے مذہب کی روشنی میں ہی اسکی ترقی اور استحکام کی بنیادیں استوار کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ تاکہ مذہبی حمایت اور رہبری کے ذریعے معاشرے میں ایک پاکیزہ اور پاسیدار تو ازن پیدا ہو جائے۔ اور وہ معاشرہ اپنے اندر رہنے والوں کے لئے پرسکون اور صحت مند ماحول پیدا کر سکے۔“ (6)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ معاشرتی ناول کجھ ایہہ نہیں۔

i. برکتے

جوشوا فضل الدین دا ناول برکتے موضوعاتی لحاظ نال اک عام پنڈو و سودا ناول اے۔ ایس ناول وچ

رومانیت دا عنصر پایا جاندا اے۔ برکتے تے ذیلدار دے پتر دلا و رد محبت وچ جتنا ہونا فیر دونواں دا قول قرار کرنا۔ ایس طرح کہانی وچ بڑھاؤ پیدا ہوندا اے۔ ناول کار لکھدا اے:-

”مدعا دلا ورتے برکتے دوہاں دی پہلی جوانی تے عشق دی چڑھدی کلاسی جدوں ملدے
 قسماں سوگنداں وچ ای اپنے پیارنوں پکائیے کر دے۔ لوک لچ دا خیال کر دے ہوئے پیر
 بہتیرا پھوک پھوک کے رکھدے پر عشق مشک تے آگ لہناں نوں کون لکاسدا اے۔“ (7)

ناول دا انت Tragedy اے۔ دارے دا قتل ہو جانا۔ برکتے دا نیم پاگل ہو جانا ایہہ اک المیہ ناول وی ہو سکدا اے۔ برکتے پہلے صفحے تے ایس نوں Psychological Novelette کہیا اے یعنی نفسیاتی نکلڑا ناول۔ ناول نفسیاتی ہے یا نہیں اسلم رانا ہوراں اپنے مقالے وچ اس طرح ویروا کیتا اے۔ اوہ Lionel Trilling دے مضمون دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”کہ فراند توں بہت پہلاں مختلف لکھاریاں نے اوہناں لاشعوری، شعوری یاں جبلتی تحریکاں نوں اپنے ادب دا موضوع بنایا سی جیہناں دی اک عملی توجیہ فراند نے کیتی پھیروی خاص طور تے نفسیاتی ادب تے نفسیاتی تنقید دا دور او دوں توں ای شروع ہوندا اے۔ جدوں فراند تے اوہدے ساتھیاں دیاں تحقیقاں سامنے آکھیاں۔ نفسیاتی ادب وچ اک کردار دے ظاہری تے خارجی عملی نوں پیش کیتا جاندا اے۔ پریہناں واقعاں دی تہہ وچ ایہہ گل ہوندی اے کہ اوہداریہ جس طرح بدل دا اے اوہدے کچھے صرف واقعاں یاں حالات دا ہتھ ای نہیں ہوندا سگوں اصل وچ اوہدی وجہ اوہدی زندگی تے نفسیاتی کشمکش ہوندی اے۔ عام طور تے ایہہ کشمکش کردار یاں اوہدے نال ورتن والیاں نوں سمجھ وچ نہیں آوندی جیہدے توں الجھناں ہو روی و دھندیاں جانداں نیں۔“ (8)

برکتے وچ جیہڑی الجھن پیدا ہوندی اے اوہ اوہدے خاوند دے قتل ہون توں بعد پیدا ہوندی۔ جنگل وچ کلیاں رہن دی وجہ نال خوف زدہ ہو جاندا اے فیصلہ نہیں کر سکدی کہ سرال جائے یاں میکے گھر جائے۔ فیرا ایس اوکڑ ویلے دلا وریا دانا قدرتی گل سی۔ ایہہ سارے حالات اوں نوں نیم پاگل کر دیندے نیں۔ ایہہ کردار وچ کچھ دھرو صرف ناول دے انت تے دکھائی دیندی۔ اوہ طرح اک سدھ پدھرا ناول اے۔ جو شوا فضل الدین ہوراں ایس ناول نوں نفسیاتی ناول بنان دی کوشش کیتی اے۔ شہباز ملک ہوری گوپڑ وچ ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”ناول برکتے دا پلاٹ روایتی جیہا اے کوئی خاص کشمکش وی ناول وچ نہیں دکھائی گئی سوچاں دی سانجھ والی گل تے ٹھیک ہو سکدی اے پر ایس نوں نفسیاتی ناول نہیں آکھیا جاسکدا۔“ (9)

چونکہ ایس ناول وچ اک خاص علاقے دی وسو دکھائی گئی اے۔ لوکانی دی رھتل بہتل دے جھلکارے نظر آندے نیں۔ ایس کر کے ایس نوں معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

عبدالمجید بھٹی ہوراں دا ناول ٹھیڈا اک اجیہا ناول اے جس دا موضوع اک کم عقل تے مرداں دی ستائی ہوئی کڑی اے۔ سارا ناول ایس کڑی شاہدہ دے ارد گرد گھمدا اے۔ موضوع تلاش کرن واسطے ناول کاردا تاجر بہ تے مشاہدہ اوس دا ساتھ دیندا اے۔ عبدالمجید بھٹی ہوریں اک دوگلاں وچ لکھدے نیں:-

”زمانے تے حیاتی نے جو کجھ دتا۔ اوہدا فیض اے پی میں جیہڑے چہرے نوں وچ

مارتاں۔ اوہ اپنیاں گھیاں پیڑاں تے ان منے چالے لے کے سامنے آکھلوند اے۔ ایہدا

ثبوت ایس ناول دے کردار نیں۔“ (10)

ناول کار معاشرے دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ ایس کر کے پہلے اک پڑھے لکھے گھرانے دی دھی نوں جنس زدہ قرار دین دی کوشش کردا اے۔ ایہدے وچ تھوڑا شاہدہ دی نفسیاتی وجہ تلاش کردا اے۔ ایس وچ اوہ اوس دے پیو نوں زہم دار ٹھہرا دتا اے۔ اتھے لکھاری دا شاہدہ دے منہ چوں ایہہ کہلوانا:-

”میں جی وچ آکھیا۔ بھکھ لگے تے روٹی کھائیو۔ جتھوں وی لہے۔ تے جھوجھی وی جی

کرے“ (11)

ایہہ پڑھ کے فرائنڈ دی اوہ Theory لکھاری دے دماغ وچ لگدی اے جتھے اوہ دسد اے کہ ہور بھوکاں دی طرح Sex وی اک بھوک اے۔ ایس Instinct نوں وی اوہناں اہم سمجھدا جتاں دوسری Instincts نوں جاندا اے۔ اسلم رانا ہوراں اپنے پی ایچ ڈی دے مقالے وچ ایس ناول بارے لکھدا اے:-

”ایہہ بھانویں اک سماجی ناول اے، زبان دی نام روز دیہاڑی دی ورتی گئی اے پر

بعضاں تھاواں تے ناول نگار دروہ تھوڑا جنسی بن گیا اے۔ تے واقعاتی طور تے وی

اجیہاں کڑیاں جڑیاں نیں کہ ایہہ اک روایتی فلمی کہانی دے نیڑے پڑ گیا اے۔ انج وی

فنی حوالے نال ایہہ ناول کوئی بوہتی تاثیر نہیں رکھدا۔“ (12)

ٹھیڈا، پاکستانی پنجابی ادب دا دو جانا ناول اے۔ پاکستان بنن توں بعد چھاپے چڑھیا لکھاری اگر چاہندا تے ایس ناول دی کہانی نوں ہور ڈھنگ نال وی پیش کر سکدا اسی۔ پر ناول اک اتاڑی لکھاری دی لکھت وکھالی دیندی اے۔ ہر باب دا علیحدہ علیحدہ موضوع دتا اے جیہڑا اک نا پختہ فلم کاردا کم لگدا اے۔ فرخندہ لوڈھی ایس ناول بارے اس طرح لکھدیاں نیں:-

”ناول واکھلا بہت زیادہ اے۔ غیر متعلقہ واقعات دی کافی نہیں۔ موضوع کچھوں ایہہ
آکھیا جاسکدا ہے۔ پئی مردوی اکھوتی برتری نوں ناول کار نے ننڈیا ہے۔ ناول دی زبان
ساڈی روزمرہ دی شہری زبان اے۔“ (13)

پنجابی ناول دا ایہہ اوہ دور سی جدوں زیادہ تر معاشرتی تے اصلاحی ناول تخلیق ہو رہے ہیں۔ ناولاں
وچ سدھ پدھرے رجحانات سی۔ ٹھیڈا، اوی اوس دور وچ تخلیق ہويا۔ شہباز ملک ہوری اپنی رائے دہندیاں
لکھدے نیں:-

ٹھیڈا بلاشبہ اک اصلاحی جذبے دے تحت لکھیا گیا ناول اے پر ایہہ اصلاحی حصہ اپنا کواے
جنا جرم دیاں فلماں وچ ہوندا اے۔“ (14)

جس وقت ٹھیڈا، تخلیق ہويا اوس وقت اردو ادب وچ ڈکشن چندر، عصمت چغتائی، تے عزیز احمد
ورگے تخلیق کار ناول کاری کر رہے سی۔ ٹھیڈے، دی شاہدہ تے عصمت چغتائی دی ٹیڑھی لکیر دی ثمن دی کہانی
مددی جلدی اے۔ عزیز احمد وی اردو ادب وچ اوہ تخلیق کار اے جیہڑا جنسی حوالے نال لکھدا اے۔ معاشرے
دے جنسی رویاں تے روشنی پاند اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف عزیز احمد دے ناول ایسی بلندی ایسی پستی تے شبہم
ہوری اپنی رائے دا اظہار اس طرح کردے نیں:-

”عزیز احمد کے ان دونوں ناولوں میں جنس کا تذکرہ کہیں کہیں عریانی کی حد تک پہنچ جاتا ہے
لیکن انہوں نے زوال زدہ حیدرآبادی معاشرے میں امر او نواہین کی عیاشیوں اور جنسی کج
ویوں کو حقیقت آمیز ڈھنگ سے پیش کیا ہے۔“ (15)

اگر اوس دور دے انگریزی ادب دا مطالعہ کرینے تے ڈی ایچ لارنس D.H. Lawrence جیمز
جوئس James Joyce تے ورجینا وولف Virginia Woolf جدید تحریکاں دے تحت لکھ رہے سی۔ علی عباس
حسینی مشہور ناقد فلپ ہنڈرسن دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”اوہ اپنی کتاب Novel to day میں ڈی ایچ لارنس، جیمز جوئس اور ورجینا وولف کو
فراری کا خطاب عطا کرتا ہے۔ اس کا خیال ہے کہ تمام ایسے مصنفین جو تحت اشعور کی تحلیل
میں مشغول ہیں یا جو جنسیات کی گندگی اچھالنے ہی سے اپنے نفس سے متعارف ہوتے
ہیں۔ وہ ان مادی اسباب پر غور و فکر کا موقع مل سکا اور ان کے اجسام میں وہ عوارض و
رجحانات پیدا ہو سکے۔“ (16)

اگے چل کے لکھدے نہیں:-

”اگر وہ چاہتے ہیں کہ وہ ان امراض و عوارض سے بچیں اور اک صحیح انسان کی طرح زندگی بسر کریں تو انہیں اسی نظام سیاسی کو بدل دینا چاہیے اور اپنے ناولوں میں اسی تبدیلی کی تبلیغ کرنا چاہیے۔ فلپ ہنڈرسن دی رائے جنسیات دی گندگی و چھالنے واسطے اک بہترین نعمت اے۔“ (17)

پنجابی ناول ٹھیڈا معاشرتی وی اے۔ پر جنسیات دی گندگی دی وجہ نال ناقدان دی رائے ایس بارے ٹھیک نہیں اے۔ جنسیات دی نمائش دی وجہ نال اوس دا اصلاحی مقصد وی دب کے رہ گیا۔ حالانکہ شاہدہ دی زندگی نوں روح سبق سکھدی اے۔ تے اوہ اپنے واقف کار نوں انج چٹھی لکھدی اے:-

”پیارے طاہر!

جناں چہ میں ووہنی بن کے تیرے گھر نہیں آوندی۔ اوناں چہ تیرا میرا کوئی واسطہ نہیں اپنی ماں نوں کہو میری ماں نوں ملے۔ انج توں ملاقات بند اے۔“ (18)

ایہہ رقعہ صرف روح دی اصلاح دا نہیں سگوں معاشرے دی مہر کڑی دی اصلاح دا موجب بن سکدا اے۔

اسی ایس ناول نوں معاشرتی اصلاحی دا ناول داناں دے سکدے آں۔ جدید ادب وچ ناول دی اک ہور قسم دی ایس ناول واسطے بہترین اے۔ ایس نوں Picaresque Novel کہندے نیں۔ اصطلاحاً اے اوہ ناول مراد لیا جاندا اے۔ جس وچ سارے واقعات اک مرکزی کردار دے ارد گرد گھم دے نیں۔ اس ناول وچ ناول کار نے معاشرے دی اصلاح کیتی اے ایس کر کے اوس نوں مجموعی طور تے معاشرتی ناول کہہ سکدے آں۔

iii. دیواتے دریا

اُچی ناول نگاری ہمیشہ حیاتی دے آلے دوالے ہوندی اے۔ ناول نگار جس طرح دے ماحول وچ رہندا اے۔ اکثر اس طرح دی حیاتی دے حوالے نال لکھدا۔ افضل احسن رندھاوا چونکہ آپ وی جٹ تے رندھاوا گوت رکھدا اے۔ ایس کر کے دیواتے دریا وچ جٹاں تے جٹاں دی پنڈو و سودے حوالے نال قلم کاری کیتی گئی اے۔

موضوع دے اعتبار نال ناول ساڈھے پنڈو وچ جٹ تے رہت دی نمائندگی کردا اے۔ ایس وچ دیہاتی

پس منظر دکھایا گیا اے۔ گھوڑیاں، اوہناں دے گھوڑ دوڑ دے مقابلے، میلے نھیلے، ڈھول تے ناچ، گورو داریاں دا منظر، پرانے ویر، ڈکیتیاں تے ڈکیت، جٹاں دیاں ٹوہراں، ویاہ دیاں رسماں، دیہاتی وسو دیاں اخلاقی قدراں تے چوری چوری پروان چڑھن والے پیار۔ ایہہ سارے موضوع ناول وچ نظر آندے نیں۔ سب توں وڈھی گل اے کہ ایہہ ناول خالصتاً سکھاں دے پنڈ دی نمائندگی کردا دکھالی دیندا اے۔ جتھوں تک ناول دے موضوع دا تعلق اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناول دے زمرے وچ آندا اے۔ اتھے اک علاقے نوں لے کے اتھے دی معاشرت بیان کیتی گئی اے۔ ونڈ توں پہلاں اسی فیصد آبادی پنڈاں تھاواں وچ وسدی سی۔ پنڈ وڑھتل دے حوالے نال کرشن چندر دے ناول 'جب کھیت جاگے' دیہاتی پس منظر دا اے۔ ایس طرح انگریزی ادب وچ Hardy دے ناول مقامی رھتل دے نمائندہ نیں۔ محمد احسن فاروقی اجے ناول بارے لکھدے نیں:-

”ایک قسم کے ناول وہ بھی ہیں جن میں کسی گاؤں یا کسی ضلع کے کسی گاؤں کی زندگی ہی کا ذکر ہوتا ہے۔ فلائیر کا میڈیم بوری، دیہاتی زندگی کا اعلیٰ ترین ناولوں میں سے ہے۔ اس قسم کے ناولوں کو مقامی ناول بھی کہا جاتا ہے۔“ (19)

ایس نوں معاشرتی مقامی ناول وی کہہ سکدے آں پنڈ دی وسودی نمائندگی کرن دی وجہ توں ایہہ Social Novels دے زمرے وچ آندا اے۔

.iv نال میرے کوئی چلے

’احمد سلیم‘ ہوراں دا ناول ’نال میرے کوئی چلے‘ 1974ء وچ تخلیق ہويا۔ ناول کار نے ناول ٹھوس بنیاداں تے نہیں اساریا اے۔ ایس ناول دا عنوان ’نال میرے کوئی چلے‘ کسے پنختہ تے ادبی زہن دی سوچ نہیں لگدی اے۔ ناول کار نے ناول تخلیق کردیاں ایس دے رجحان تے گوہ نہیں کیتا۔ البتہ ایہہ کہہ سکدے آں کہ ایس نال جڑی ہوئی کہانی جسدا تعلق ساخجے پنجاب نال اے اہم کہانی اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے انسانی قدراں دی چہرے پائیمالی کیتی اے۔ اوس دا اظہار ایس ناول وچ ملدا اے۔ اگر کوئی اہم چھوٹی کہانی ناول وچ ہے تے وہ منبیس فضل دین ہوراں دی محبت اے ’ایشر شہیاں‘ دے ٹبر واسطے۔ منبیس فضل دین دا ایہہ قدم وی انقلابی سی اوہناں اپنے پوترے دی حیاتی بچان واسطے اک سکھ دھرم دی زنانی دا دودھ پلایا ’راج

کورد ایہہ کہنا سچے جذبیاں دی عکاسی کردا اے:-

”چاچا اپنا چھوہر مینوں آن دے۔ میں بی تے تینڈی بھتیری گلدی آں۔ ایشترہیاں دی
بتنی راج کور بے اختیار ہو گئی۔“ (20)

انسان وی وکھرے وکھرے میں تے مذہب وی وکھرے وکھرے جتھے ’میں فضل دین‘ دی سوچ
والے بندے میں اوتھے صدیق ٹڈے دی سوچ والے مسلمان وی پائے جاندے نہیں۔ ایس ناول وچ
ہندوستان دی ونڈنوں وی موضوع بنایا گیا۔ سندراں نون بہن دے طور تے قبول کر کے چھیم جی دا اوس دی
بانہہ پھڑ لینا اپنے داوے دی راہ تے ٹرن دی گل اے۔ احمد سلیم نے ’آپا جی‘ دے حوالے نال اک نفسیاتی
کردار وی تخلیق کیتا اے:-

ونڈ دے رولیا تے پنڈور ہتھل نون وکھے کے اسی ایس نون معاشرتی ناول کہہ سکدے آن۔

.v بلدے دیوے

رضیہ نور محمد ہوراں بلدے دیوے، ناول تخلیق کرن توں پہلاں اک مقصد متھیا سی۔ اوس نون سامنے
رکھ کے ناول نون بنیا گیا اے۔ ناول وچ جاگیرداراں دی ننڈیا کیتی اے۔ اوہناں دیاں استحصالی زنانیاں
دے حق واسطے قلم اٹھائی اے۔

ایس ناول وچ پنجابی ناول دے شروع دے رجحانات پائے جاندے نہیں اک سماجی تے معاشرتی
پکھ نون سامنے رکھ کے ناول نون اساریا گیا۔ ناول دی کہانی وچ ڈھلا پن اے۔ خیال تے ایہہ ای کیتا جاندا
اے کہ اخیر المیہ ہوئے گا۔ اتھے لکھارن نے انت تے اک خوشگوار ماحول پیدا کیتا اے۔ اوس نے زرینہ دی
قوت ارادی نون سلاہیا اے:-

”ایہ کنی نازک، کمزور تے وچاری جہی کڑی گلدی سی پر ایہدے وچ کنی قوت ارادی

سی۔“ (21)

لکھارن نے اخیر تک سلیم دی شخصیت نون بدن دی کوشش کیتی اے یعنی اوہ جیہڑا بدیش توں آ کے
اتھے دے ماحول وچ کھپ نہیں رہیا ہوندا اوچانک اتھے دے لوکاں دی خدمت دا فیصلہ کر لیندا اے۔ جاگیر
دار جہدے سارے بکھیرے پیدا کیتا ہوئے سی۔ اخیر وچ وی شراب دے نشے وچ دھت گھر آندا اے۔
منڈے دی پیدائش دی خوشی کرن وچ رنج جاندا اے۔ دراصل تے ڈاکٹر سلیم نالوں زیادہ جاگیر دار چوہدری

ظفر اللہ نون بدین دی لوڑی۔ سماج نون سدھارنے واسطے سماج نون وگاڑن والے کرداراں دیاں سوچاں نون بدین دی لوڑاے لکھارن نے شاید ایس گل ول گوہ نہیں کیتا۔ ’بلدے دیوے‘ موضوع دے اعتبار نال اک معاشرتی ناول اے۔ اک واضح مقصد ناول وچ وکھائی دیندا اے۔ ایس کر کے ایہہ اک معاشرتی مقصدی ناول اے۔

.vi چکڑ رگی مورتی

کہکشاں ملک دا ناول ’چکڑ رگی مورتی‘ اک کرداری ناول اے۔ اس دی کہانی ’زبیدہ نگار‘ دے اردگرد گھمندی وی۔ ’زبیدہ‘ دے بچپن توں شروع ہوندی اے۔ ملکی ونڈ توں بعد ایہہ بچی کیمپ وچ بے یارو مددگار ہندی اے۔ بے اولاد چاچی حشمت ایس نون پالدی اے۔ باقی دی کہانی ایس بچی دی حیاتی دی کہانی دسدی اے۔

’زبیدہ نگار‘ دا کردار Protagonist کردار اے۔ کہانی زیادہ تر ’زبیدہ‘ دے حوالے نال اے ایس کر کے موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک سوانحی ناول اے۔ انعام الحق جاوید ’چکڑ رگی مورتی‘ بارے لکھدے نیں:-

”کہکشاں ملک دا ناول چکڑ رگی مورتی اک سوانحی ناول اے۔ جیہدے وچ سچی کہانی دا پورا پورا چسکا موجود اے۔ پر ایس انداز نال کہ دلچسپی تے تجسس دا عنصر کدھرے وی گھٹ نہیں ہوندا۔“ (22)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول وچ سماجی تے سیاسی رجحانات وی پائے جاندے نیں۔ ناول دا پہلا حصہ سماجی کچھ رکھدا اے۔ ناول وچ سماجی مسائل وکھائے گئے نیں۔ دوسرے حصے وچ ناول حیاتی دا سیاسی رخ وی وکھاندا اے۔ ’زبیدہ نگار‘ دا سیاست داناں نال کم کرنا۔ میاں شفیق تے ’علامہ‘ تنہی، دی مدد کرنا۔ اوہناں دیاں سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ فیر سیاسی رجاں وچ بڑھ چڑھ کے حصہ لینا۔ سیاسی طور تے اک پلیٹ فارم حاصل کر کے اوس دا اک دن وزیر مملکت بن جانا۔ دراصل اس طرح ناول نگار اوس ویلے دے سیاسی حالات تے وی روشنی پاندی اے۔ سگنوں سیاست داناں دے اصل چہرے وی وکھاندی اے۔ ’زبیدہ نگار‘ نون مختلف روپاں وچ وکھا کے دراصل ناول نگار عورت دے ناول ہون والے استحصالی نون وی نظراں دے سامنے لے آندی اے۔ ایس ناول نون تخلیق کر کے دراصل معاشرے دے بہت سارے

کو جہاں توں گھنڈ چکيا اے۔

ایہہ ناول اک کردار دے اردگرد گھمد اے۔ ایس کر کے ایہہ *Picarsque Novel* وی اے۔ بنیادی طور تے چکڑ رنگی مورتی اک معاشرتی ناول اے۔

vii. دور درازے

صابر رضا دا ناول دور درازے لوک معاشرتی ناول اے۔ ایس ناول وچ دو طرح دی معاشرت دیاں جھلکیاں دکھایاں نیں۔ پاکستان دے حوالے نال ثاقب تے اوہدے ساتھیاں دی زندگی شاندار طریقے نال لکھی اے۔ ناول کار دا مشاہدہ کافی تیز اے۔ اوہ اپنے ناول دے مرکز کردار راہیں پاکستانی و سو دے جھلکارے دکھاند اے۔ سیاسی بندے سلطان وڑائچ دا ساتھی..... فریدہ عباسی دا ہمدرد..... اک مصور آرٹسٹ سوشل ورکر..... برطانیہ وچ رہن والیاں دگدار۔ ہر رنگ وچ اک مضبوط کردار اے۔

دوسری معاشرت انگلینڈ دی معاشرت اے۔ اوس دے کردار اپنے ماحول دی عکاسی کردے نیں۔ اوس وچ او تھے رہن والے اپنی وسو دیاں اوکڑاں بیان کردے نیں۔ ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت لکھیا گیا اے۔ ناول وچ رومانی کچھ وی پایا جاندا اے۔ ثاقب دا اچن چیت ریحانہ مراد نوں انگلینڈ جانے توں روک دینا۔ فیر لکھاری دونواں معاشرتاں دے ممبراں نوں ملا دیندا اے۔ معاشرت دے حوالے نال لکھاری دے خیالات تے غور کرو:-

”ساڈھی معاشرت دی ہر کسوٹی ساڈے سونے نوں مٹی کر دیندی اے؟ ساڈے رنگ کے نوں نظر نہیں آندے؟ ساڈے گلاباں دیاں خشبوواں کسے تک کیوں نہیں اپڑ دیاں۔ اوہ کیہڑا ہتھ اے۔ جیہڑا ساڈھی کامیابی دی گنتی پوری کردے ہوئے میٹر نوں مڑھرتے لیا کھڑا کردا اے۔ اوہ کیہڑیاں اکھاں نیں جیہڑیاں ساڈھے من دی چنگیائی نوں بد اعمال دی عیبت لائے بغیر نہیں ویکھ سکدیاں؟“ (23)

اسی ڈاکٹر رشید احمد گوریچہ دے ایہناں خیالاں نال بہت آں:-

”ایہہ ناول رومانی وی اے تے معاشرتی وی کیوں جے سیانے ناول نگار نے صرف کہانی کہن لئی ناول نہیں لکھیا سگوں ساڈے معاشرتی مسئلایاں نوں بیان کرن لئی کہانی کار داروہ دھاریا اے۔“ (24)

ایہہ اک معاشرتی رومانی ناول اے۔

viii. پکی سڑک

پروفیسر سردار خاں دا ناول 'پکی سڑک' پنڈورہت دی نمائندگی کردا اے۔ ناول کار نے پنڈاں دے خاص طور تے جھنگ دے پنڈاں دی وسونوں موضوع بنایا اے۔ پروفیسر سردار ہوریں خود وی 'جھنگ' دے رہن والے نیں ایس کر کے اوہناں واسطے ایس رہتل تے قلم چکنا ایڈا مشکل کم نہیں۔ اتھے ایہہ سطران نوٹ کرو:-

”جبری سویر ای اوہ شکار تے نکل کھلوتے۔ گھوڑیاں دی تھاں تے اوہ چپاں تے سوار سن۔
گھوڑے توہناں شہر عجیب جہا محسوس کر رہیا سی۔ پھر اوہنوں شکاری بندوق دی تھاں تے
رفل دتی گئی۔ رفل اوہ چاٹانا لیند اسی۔ پر پستول وانگ نٹا نہیں سی۔“ (25)

پکی سڑک علامت اے ترقی دی۔ جدوں وی کسے علاقے دی ترقی مقصود ہوندی اے تے سب توں پہلاں اوہتھے پکی سڑک بنائی جاندی اے۔ پکی سڑک بن جان نال شہر نال رابطے وچ آسانی پیدا ہو جاندی اے:-

”جدوں دی پکی سڑک بنی سی لوکاں دا شہر آونا جاونا ودھ گیا سی۔ بن تاں اوہ شہر جا کے
دیہاڑی وی کرن لگ پئے سن۔ تے ڈیرے تے آونا وی چھٹ گیا سی۔ شامیں تھکے ہوئے
آوندے نیں، ڈیرے تے گپ شپ لئی وقت کتھوں کڈھدے۔ پر اوہ تاں جویں پنڈنوں
بھلدے جارہے نیں۔ ’شمیر‘ نوں بھلاتے جارہے نیں۔ اوہناں دا کہنا ہے جے شمیر بن
کھر دا بولدا ہے پر میں تاں کسے خاص گل توں بناں کدے کسے نوں جھڑکیا تک نہیں۔ اوہ
آپ وی انجان بندے جارہے نیں۔“ (26)

پکی سڑک دی اہمیت نوں لکھاری نے اجاگر کیا اے۔ دو جے پاسے اوہ اوہناں علاقیاں دی ریت
روایت نوں وی نہیں بھلد اے۔ ’شمیر خاں‘ اپنی غیرت دے تقاضے پورے کر دیاں ہو یاں اپنی جان دے
دیندا اے۔ ’ڈاکٹر انور‘ اک اہم کردار اے۔ اوس دے دل وچ اگے ودھن دی خواہش وی ’لمبیرو‘ دے وڈھے
پن نوں ویکھ کے پیدا ہوندی چھوٹے ہون دیاں اوہدا پیا اوس نوں وسدا اے کے وڈا بنن واسطے اوس نوں پڑھنا
پئے گا۔ اوہدے اے مکالمے ویکھو:-

”ایہہ بال انوری۔ پیونوں کوئی خیال آیتے اوس پتر کولوں پچھیا۔ پتر توں وڈا بنیں گا“

’لمبر جتاں وڈا‘

’نہیں اوس توں وی وڈا‘

’اوس توں وی وڈا، اوہ حیران ہو یا۔ لباہناں گا‘

’تے پھیر پڑھنا پئے گا‘

’میاں جی کول نہیں۔ سکول جانا پئے گا‘ (27)

اسٹھے انورنوں بڑا بندہ بنن دی motivation ہوندی اے۔ اوہ ڈاکٹر تے بن جاندا پر اخلاقی قدریں بھل جاندا اے۔ اگے ودھن دالالچ اوس وچ چھوڑا پن پیدا کر دیندا اے۔ پکی سڑک دے فائدے وی تے نقصان وی نہیں۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک معاشرتی ناول اے۔ ایس قسم دانا ناول احسان باجوا ہوراں ’لہورنگی سویر‘ تخلیق کیتا اے۔ اجہے ناول مقامی رنگ وچ رنگے ہوندے نیں۔ ایہہ ناول معاشرتی مقامی ناول اے۔

.ix. **وتھاں سفنے کیرے**

علی اختر دانا ناول وتھاں سفنے کیرے موضوع دے لحاظ نال اک معاشرتی ناول اے۔ ایس ناول وچ معاشرے دے دو طبقیں اچیاں تے نیویاں لوکاں دی نمائندگی کیتی اے۔ اکثر ایہہ ہوندا اے۔ کہ لکھاری اپنی لکھتاں وچ ایہناں طبقیں دی کچھ دھر و بیان کردا اے۔ ایس ناول کاری نے ایہناں طبقیں نوں ملان دی کوشش کیتی اے۔ بی اے خاں تے نوشین دے بچے اپنے ناولوں کم حیثیت والے لوکاں دی محبت وچ گرفتار ہو جاندا اے۔

ناول وچ افسران بالادی حیاتی گزارن دے رنگ ڈھنگ تے روشنی پائی اے۔ وچے گھراں دے بچے اکلا پے داشکار ہو جاندا اے۔ فیر اوہ کئی دفعہ مایا اگے react وی کردے نیں۔ بیویاں دے سہارے زندگی گزارن والے افسراں دیاں بیویاں وی اوہناں کئی دفعہ کھری کھری سنا دیندیاں نیں۔ ایہہ ساڈھے معاشرے وی اک جھلک اے۔ ایہناں سطران وچ نوشین اپنے خاوند بی اے خاں نوں اپنے پتر کامران بارے دسدی اے۔

’پر اوہنے نغرت نال مینوں جواب دتا۔ تیں ساری حیاتی گرینڈ پا (Grand Pa) دی

کمانی کھاندے رہے ہو۔ تھوڑا تھوڑا مینوں وی اپنے ڈیڈی کمانی کھان دا حق دیو۔‘ (28)

ناول دی کہانی حقیقت پسندی تے اساری گئی اے۔ پتلیاں والیاں دی راتل اصل رنگ وچ نظر

آندی اے۔ اچی سوسائٹی دے افراد دیاں عاداتاں اصلی رنگ وچ نظر آندیاں نیں۔ ناول کار نے حقیقت پسندی توں کم لیا اے۔ جدید ادب دے رجحانات ایس ناول وچ پائے جاندے نیں۔ ناول اخیر وچ تھوڑا رومانی، جذباتی تے صوفیانہ رنگ وچ ڈب جاند اے۔

موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک مکمل طور تے جدید معاشرتی ناول اے۔ جس وچ شہری رجتل دی نمائندگی زیادہ ملدی اے۔

x. سارے سگن سہاگڑے

سارے سگن سہاگڑے موضوع دے لحاظ نال اک ویسی ناول اے۔ ناول کار نے اپنے علاقے دے حوالے نال ناول نوں اساریا اے۔ اک معاشرے دے پکھاں نوں دکھایا اے۔ ناول دی ساری کہانی اک کردار فوزیہ دے اردگرد گھمندی اے۔ ایس کرتے ایہہ ناول Picaresque وی اے۔ ناول رومانی جمالیاتی وی اے۔ ناول نوں جدید تحریکاں نوں مکھ رکھ کے لکھیا گیا اے۔

ناول کار نے ناول دے شروع وچ لکھیا اے۔ کہ ایہہ ناول اک طربہ ناول اے اسی ناول کار دے خیالاں نال سمٹ آں۔ ناول وچ طبقاتی کشمکش وی دکھائی اے۔ وڈھیاں تے نکلیاں دی کچھ دھرو دی نظر آندی اے۔ ایس کر کے جدید Marxism- School of Thoughts تے Communism دے اثر وی نظر آندا اے۔ ایہہ اک جدید رجحانات دا ناول اے۔

ناول دی کہانی ویسب چوں پننگری اے۔ ایس کر کے ایس نوں معاشرتی ویسی ناول کہہ سکدے آں۔

.xi. سانول

سرائیکی بولی دا ایہہ ناول موضوع دے اعتبار نال معاشرتی تے ثقافتی ناول اے۔ ایس وچ فسادات تے وڈتوں بعد ہجرت دے مسائل نوں عکس بند کیتا گیا اے۔

.xii. کوکن بیر

ارشاد چہال دا ناول کوکن بیر اک معاشرتی ناول اے۔ ناول کار نے ایس ناول وچ دو قسم دے وسیباں دی تصویر کشی کیتیا اے۔ پنڈوں تے شہری دونوں پکھاں نوں نال نال دسیا اے۔ دونوں وسیباں دیاں اخلاقی قدراں تے وی جھات پائی۔ ایہہ پوٹھوہاری رجتل دی معاشرت دی وی نمائندگی کردا۔ شہراں

دی جدید معاشرت نوں قاری نال متعارف کراندا اے۔ اوہ لکھدا اے:-

”بیلو ایسے نیں ہونلاں تے فاسٹ فوڈاں اپر دوپہریں بہوں رش ہو جانا سائے لُج
کرنے واسطے یاں تے فون کری کے ٹیبل بک کرانی پینی سیاں فیر جھاتی باپی کے تکنا پینا سلیا
کاؤنتر تے اوپر پچھنا پینا سی کہ لُج کر کے آسے جالہی جاسی“ (29)

ناول کار پنڈاں تھاون وچ رہن والیاں دی فطرت تے وی گورھی نظر رکھدا اے۔ اوہناں دی
فطرت تے سوچ دے حوالے نال لکھدا اے:-

”تا درہ بھڑ پے آر بس پیا گھولنا سا۔ پر اسوں سمجھ ہی نہیں آئی اوہ عالم خاں تے حنیاں
جمدیاں نال کیہہ سلوک کرے۔ جے بڈھے راجیہ اریں ماندے نہ ہوتی تے اوہ کوئی نہ کوئی
کارا کری چھوڑے۔“ (30)

ناول دا موضوع ’کوکن بیر‘ دا تعلق وی وسیب نال اے۔ ناول وچ رومانی رجحانات وی ملدے نیں۔
ناول وچ رومانی فضاء سارے ناول وچ قائم رہندی اے۔ ناول کار نے جنسی حوالے نال وی ناول وچ لکھیا
اے۔ ناول دے رجحانات تے موضوع دا ویروا کرینے ناول معاشرتی ویسی ناول اے۔ ناول جدید تحریکاں
تحت لکھیا گیا اے۔ ایس وچ جدید رجحانات پائے جان دے نیں۔

.xiii ناولاں ناولاں تارا

منشایا دانا ناول ’ناولاں ناولاں تارا‘ اک ٹھوس تے بھرواں ناول اے۔ ایس ناول وچ دو طرح دی
معاشرت جھلکدی اے۔ لکھاری دا کمال ایہہ اے کہ اوس دونوں طرح دی معاشرت تے بھر پور طریقے نال
لکھیا اے۔ خالد ناول دا اوہ کردار جیہڑا ناول نوں اپنے ارد گرد گھماندا اے۔ اوہدی پیدائش پنڈتھاں دی سی
ایس کر کے اوسدی حیاتی دا کافی عرصہ پنڈتھاں وچ گزاردا اے۔ تے لکھاری دا مشاہدہ اوس و سوادے حوالے
نال کافی گوڑھا اے۔ اوہ اوس معاشرے دے کھیل، میلے ٹھیلے، ویر، پیار محبت، اچیاں تے نیویاں دارہن بہن
تے انداز گفتگو سب کجھ بہت چنگی طرح جاندا اے۔ ایس کر کے سانوں ناول وچ اک قدرتی پن لگدا اے۔
علی عباس حسینی نے اپنی کتاب ناول کی تاریخ و تنقید وچ عصری ناول بارے لکھیا اے:-

”یہ وہ ناول ہیں جن میں ایک محدود مخصوص زمانے یعنی چار پانچ سال یا دس بیس سال کے
حالات کسی اک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔“ (31)

ایس تعریف نوں لکھ رکھ کے ’ناولاں ناولاں تارا‘ تے گوہ کرینے تے ایہہ ناول سانوں معاشرتی ہون

تو علاوہ اک عصری ناول وی لکھا اے۔ کیونکہ ناول دی کہانی اک شخص خالد دے حوالے نال اساری گئی اے۔ سارے ناول وچ حالات، واقعات تے زمانہ بدلدار ہندا اے لیکن ناول وچ کہانی خالد دے حوالے نال اگے ٹردی اے۔ کہانی دا انت وی خالد دے حوالے نال ہوندا اے۔ اوہ خالد جیہڑا ہن با بے دے روپ وچ ہوندا اے۔ اوس با بے بارے لکھاری لکھدا اے:-

”با بے ریت دی منھ بھ کے چھنے وچ پائی تے اٹلی نال کھودن لگ پیا۔ ایہہ ساری کھنڈ ای کھنڈاے۔ با بے مولادی ریت ول اشارا کر کے آکھیا۔“ (32)

اسی خالد با بے دے انت دا اندازہ لگا سکدے آں۔ نانواں نانواں تارا وچ معاشرتی تے عصری دونوں رجحانات پائے جانداے نیں۔ اسی ایس ناول نوں معاشرتی عصری ناول کہہ سکدے آں۔

.xiv چیترباغ

سجاد حیدر دا ناول چیترباغ موضوع دے لحاظ نال اک سوانحی ناول اے اک خاص ویلے نوں لکھ رکھ کے اک خاص ٹبر دا پچھو کڑ تے حال بیان کیتا گیا اے۔ ناول کارنے بڑے خوبصورت ڈھنگ نال پنڈو و سونوں اپنی قلم دی نوک نال الکیا اے۔ ایس پنڈو تے زمیندارانہ رجتل وچ سانوں کدھرے وی بناوٹ نظر نہیں آندی۔

ساڈھی مقامی رجتل وچ جیہڑا رکھ رکھاؤ تے انداز ساڈے زمینداراں دا اتے اوس دا اک اک کچھ نمایاں نظر آندا اے۔ ایس ناول دی بنیادی کہانی میاں علی گوہر دے ٹبر دی کہانی اے۔ اوس نال ہور نکلیاں نکلیاں کہانیاں وی جڑیاں ہویاں نیں۔ سخی سرور دامیلہ تے اوہدیاں رونقاں دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ ناول وچ مولوی صاحب دی علمیت نے ناول نوں علمی تے ادبی رنگ دے دتا اے۔ شہروں آئے ہوئے پروفیسر صاحب تے کڑیاں سمین تے ثمر دی وجہ نال ناول وچ تھوڑا جیہڑا شہری پکھ وی نظر آندا اے۔ لاہور دا شہری رنگ وی دکھالی دیندا اے۔ مجموعی طور تے ناول نے پنڈو و سونوں کلاوے لیا ہو یا اے۔ کامران جیلانی ہوراں اپنے مضمون وچ ناول دے موضوع دا اسطرح ویرا کیتا اے:-

"Chetar" is the Punjabi word for month of spring season, it may also refer to memory (from cheta) and thus becomes the memory of garden, in either case the title holds out a pleasant" (33)

ایہ ناول حقیقت نگاری دے رجحانات دے تحت لکھیا گیا اے۔ کہانی پنجابی رہتل بہتل دی حقیقی نمائندگی کردی اے۔ ایہ ناول معاشرتی سوانحی ناول اے۔

xv. لہور رنگی سویر

احسان باجوہ ہوراں دا ناول لہور رنگی سویر ساڈھی پنڈو ووسودی کہانی اے۔ ساڈے اکثر پنجابی ناول ساڈھی پنجابی ووسودی نمائندگی کردے نیں۔ موضوع وچ ساڈے پنڈاں دے عام مسئلے نوں کہانی دی شکل دتی اے۔ اس وچ ساڈے پنڈاں وچ رہن والیاں دی سوچاں تے سدھراں تے روشنی پائی اے۔ کہانی وچ کوئی الجھاؤ نہیں۔ کوئی نفسیاتی مسئلہ نہیں دسیا گیا۔ بس لکھاری لوکاں دیاں سوچاں دا ویروا کرنا چاہندا اے۔

Richard Gill ناول بارے لکھدا اے:-

"A Novel is a word specially made in words by an author" (34)

Author دی سوچ ناول دی Theme ہوندی اے۔ لہور رنگی سویر وچ لکھاری لوکاں دی اصلاح کرنا چاہندا اے۔ اوہ معاشرے دیاں بھٹراں دی نشان دہی وی کردا اے۔ فیراوس بھٹرنوں دور کرنے واسطے شازو جہے کردار دی قربانی وی دلا دیندا اے۔ متوسط زمیندار گھرانیاں دی کہانی وی اے۔ اتھے کوئی وڈیرا نہیں۔ ایہ درمیان درجے زمیندار دی آپس سے لاگت بازی تے جھوٹی انا دی نشاندہی کردا اے۔ کدی کدی اک دو جے تے دبا واسطے بڑھکاں وی ماردے نیں۔ ایہ بڑھکاں ای دو جے پا سے نوں غصہ دلاندیاں نیں۔ جس طرح فیروز وی صادق دیاں بڑھکاں توں پریشان ہو جاندا اے۔ حالانکہ اوہ فطرتا شریف آدمی اے۔ پر اوہ وی ہتھیار رکھن دا سوچدا اے:-

"یا رانور۔ اوہ دن صا دو دیاں بڑھکاں سن کے مینوں ایہو خیال ای آوند ا رہندا اے۔ پچی کتے پچی مچی اوہ مینوں جانوں نہ مکا دیوے کسے دے دل دا کاہدا پتہ ہوندا اے یار..... میں تے ہر ویلے نموں جھانا جیہا ہور ہنا واں میرے کول تے ہتھیار پترو وی کوئی نہیں۔ جیہو ابندا ویلے کویلے اپنے کول رکھ لوے۔" (35)

ایتھوں پتہ چلدا اے کہ لوکی کس طرح چنگے بھلے بندے نوں کراہے پا دیندے نیں۔ اس طرح لوکاں دی فطرت دس کے لکھاری اوس سوسائٹی نوں reform وی کرنا چاہندا اے۔ ناول کارہیر وارث شاہ توں کافی متاثر اے ایس کر کے ناول وچ جیہڑی سوچ اوہ اپنی لکھت راہیں نہیں سمجھاسکدا۔ او تھے اوہ ہیر وارث شاہ دا

جانے نے۔ شازو دی موت دے پچھو کڑوچ وی اصلاح دا جذبہ اے اوس دی موت دے باوجود وی اسی اس نوں ٹریجڈی نہیں کہہ سکدے۔ اردو ادب وچ نذیر احمد دیاں لکھتاں اصلاحی نہیں۔ انگریزی وچ Charles Dickens دے ناول Socialological نہیں۔ ایہہ اک معاشرتی ویسی ناول اے۔

xvi. سوچ سمندر

ناول کار دا آخری ناولٹ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال اے۔ ہندوستان دی ونڈ نے معاشرے نوں برے طریقے نال متاثر کیا اے۔ فسادات، لٹ مار، قتل تے اغوا اور گے واقعات نے جنم لیتا۔ نجمہ جہی خاندانی کڑی در بدر دھندہ کرن تے مجبور ہوندی اے۔ گور بخش کورنوں اک مسلمان بھرا حفاظت نال رکھدا اے۔ پر ہندوستان وچ اودھے نال براسلوک ہوندا اے۔ موضوع دے حوالے نال ایہہ ہندوستان دی ونڈ دا ناولٹ اے۔ ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے۔

xvii. سکا پرتے ہوا

سوچ سمندر دا ایہہ ناولٹ مقصدی ناول اے۔ ایہدی رہتل شہری اے۔ انسانیت تے دولت دی کھج دھرو وکھالی گئی اے۔ ایس کھج دھرو وچ 'عرفان آزدی' دی جان چلی جاندی اے۔ انسان تے انسانیت قربان ہو جاندی اے۔ دولت تے دولت مند زندہ رہ جانے نہیں۔ ایہہ اک معاشرتی ناولٹ اے۔

2. رومانی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ کجھ ناول رومانیت دے حوالے نال وی تخلیق ہوئے۔ رومانی پکھ دے ناولاں بارے جا نکاری حاصل کرن واسطے۔ ساڈھے واسطے ایہہ جاننا وی ضروری اے کہ Romance یعنی رومانیت کی ہوندی اے۔ A Dictionary of Litrary Tems وچ کجھ اس طرح لکھیا اے:-

"Romance (Med. Lat in the Romanic Language)
primarily medieval fictions in verse or or prose dealing
with adventures of chivalry and love." (39)

رومانیت نوں ایسے کتاب وچ ہو ر طرح وی واضح کیتا اے۔ رومانی ویلے دے مکتب فکر بارے لکھیا

اے:-

"They are a concern to value feeling and emotion rather

than the human capacity to reason. Logical thought and understanding often connected with scientific."(40)

رومانیت و تعلق احساسات تے جذبات نال ہوندا اے۔ پنجابی ادب وچ اجہے ناول جنہاں و تعلق احساسات تے جذبات نال ہووے رومانی کہانیاں گے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ رومانیت دی تحریک دراصل جرمنی توں شروع ہوئی تے بدیشی ادباں تے اس دا اثر ہویا۔ اردو ادب وی اس توں متاثر ہویا۔ پنجابی ادب تے وی اس دے اثرات وکھالی دیندے نیں۔ پر ایہہ ادب تے اثرات دا اک ای کچھ اے۔ اصل وچ ساڈھے پنجابی ادب دے قصیاں وچ رومانیت بہت نمایاں اے۔ اگر اسی گوہ کرینے تے ہر ناول وچ رومانیت دا اثر ہوندا اے۔ پر کجھ لکھتاں اجیہاں ہوندیاں نیں جنہاں تے رومانیت دی چھاپ گورھی ہوندی اے۔ ایہناں پنجابی ناولاں دی ونڈ کجھ اس طرح اے۔

i. نازو

نازو 1971ء وچ لکھیا گیا۔ اوس وقت تک بہت گھٹ ناول چھاپے چڑھے سی۔ پنجابی ناول واپس منظر وی معاشرتی تے سماجی سی۔ ناول سارے دے ساری مقامی رہتل دے سی۔ نازو اپنے پلاٹ دے لحاظ نال اک مضبوط پلاٹ اے۔ کہانی وچ وی تسلسل اے۔ کہانی دائدھ ہندوستان دی ونڈ دے حوالے نال رکھیا گیا۔ ویسویں صدی دی رومانیت جیہڑی انگریزی ادب تے اثر انداز سی نے اردو ادب تے وی اثر کیتا۔ نازو مکمل طور تے رومانیت دی زد وچ اے۔ معاشرتی تے سماجی کچھ وی وکھالی دیندا اے۔ ونڈ دے اثرات وی لکھت دائدھ بندھ دے نیں۔ پر رجحانات دے حوالے نال اک مکمل رومانی ناول اے۔ مریم تے گانمن دی محبت دی شادی اے تے اوہناں دے آپس دے مکالمات وی رومانی نیں۔ لکھاری دی لکھت دا ایہہ قصہ پڑھو:-

”گانمن پیار نال مریم دی کھاڈی پکڑ تے اوند امنہ اتوں تے کریندیاں ہونیاں
اکھیا۔“ (41)

قادر بخش تے فرحت دی حیاتی وچ اوہ ویلہ آندا اے جس نوں لکھاری اس طرح بیان کردا اے:-

”دید نال دیدی تے لب مسکینے۔ بجلیا ہمکیاں تے ڈوہاں داسکون اجڑ بچو گیا۔ بلکی بلکی
تے منھی منھی تڑپ ڈوہائیں دلاں محسوس کیتی تے او بے چینی ہو لے ہو لے خوشی دی شکل وچ
ڈھلائی گئی۔“ (42)

نازوتے اختر دی محبت تے نجمہ دا اختر نال لگاؤ وی بھر پور رومانیت اے۔ نازو دی محبت وچ پاکیزگی اے تے نجمہ سستی قسم دی رومانیت دا اظہار کردی اے۔ محبت تے رومانیت دا بڑا گوڑھا ساتھ اے۔ ناول کار محبت بارے اپنے خیالات دا اظہار کجھ اس طرح کردا اے:-

”محبت ہک نور اے جیندی روشنی دل دے کوشے کوشے وچ چانن کرد ڈیندی اے۔ محبت انسانی زندگی دا ساریاں کینے وڈا خزانہ ہے۔ جیندے کول محبت اے اوندے کول سبھ کجھ اے۔“ (43)

سارا ویروا کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ نازو اک رومانی ناول اے۔ ایہ ناول رومانی رجحانات پیشہ تخلیق ہو یا اے۔

.ii جھوکاں تھیں آبادول

ناول ’جھوکاں تھیں آبادول‘ موضوع دے اعتبار نال وسیب دی کہانی اے۔ ایہدی کہانی سرائیکی وسیب توں ہنگری اے۔ ناول کار نے اپنے علاقے دی کھل کے عکاسی ایس ناول وچ کیتی اے۔ ناول دی کہانی بنیادی طور تے رومانی اے۔ جدید تحریک ادب دے رجحانات ایس ناول وچ موجود نیں۔ ناول دے اخیر وچ ناول کار نے ناول وچ رفاہی تے اخلاقی رنگ وی بھریا اے۔ اگر پورے ناول تے گوہ کرینے تے ایہہ رومانی وسیب ناول اے۔

.iii کھیڈ مقدر اں دی

راجہ محمد احمد دا ناول کھیڈ مقدر اں دی اک رومانی ناول اے۔ ایس ناول وچ کوئی خاص مقصدیت نظر نہیں آندی۔ ناول دا نائیک بہادر علی اجہی شخصیت جہدے تے تن زانیاں عاشق ہو جانیاں نیں۔ ناول دی کہانی ایہدے تے اساری گئی اے۔

موضوع دے لحاظ نال ناول دے پہلے حصے وچ پنڈو و سو و کھائی گئی اے۔ پنڈو و سو وچ وی رومانیت دا کچھ زیادہ اگڑواں اے۔ ’بہادر علی‘ دی خاطر اک کڑی ’شازی‘ دا اپنے ویاہ والے دن خود کشی کر لینا۔ فیراک او سے ہی پنڈو دی کڑی تاجو دا بہادر علی دی محبت وچ گرفتار ہونا۔ شمو دے گامونال تعلقات دا ذکر گھٹیا انداز نال کیتا اے۔ لگدا اے ناول کار نوں سوائے رومانیت دے ہو کجھ نظر نہیں آندا۔ پنڈو و سو دی دشمنیاں تے سازشاں دا وی ذکر اے۔

ناول دے دو بے حصے وچ وی بہادر علی، اچن چیت ناہید نال ملاقات کر دا اے۔ فیر اوہی ناہید بہادر علی نوں دیوانگی دی حد تک چاہن لگ پینا۔ اس حصے وچ ناول کار نے شہر و سودی عکس بندی کیتی اے۔ ناہید دا رہن سہن اوہدے خاوند سروردی کم نال محبت تے بیوی ولوں لا پرواہی شہری رہتل دے عکس نظر آندے نیں۔ شہر وچ وی رومانی فضا قائم رہندی اے۔ ناہید تے بہادر علی توں علاوہ شیر علی تے نگہت دی محبت وی پروان چڑھدی اے۔ ایس رومانس دا اخیر شادی تے ہوند اے۔ ناول کار نے نہ پنڈ و رہتل تے نہ ای شہری رہتل وچ اخلاقی قدراں دا خیال کیتا اے۔ البتہ ناول دا نائیک بہادر علی رکھ رکھاؤ والا بندہ اے۔ ناول دا اخیر غم ناک اے۔ ناول دے تن کردار ختم ہو جان دے نیں۔ ناول دا نائیک وی اخیر تے مر جاندا اے۔ ناول کار مقدر نوں قصور وار ٹھہرا کے ناول دا انت کر دیندا اے۔

ناول نوں شاندار لکھت نہیں کہہ سکدے۔ اوس ویلے نثر نگاری وچ کم بہت گھٹ ہو یا سی۔ اوس لوڑ دی خانہ پری کہہ سکدے آں۔ ایہہ اک رومانی لکھت اے۔

.iv. پہاچ

پہاچ اک رومانی ویسی ناول اے۔ ناول وچ دو قسم دے وسیب وکھالی دیندے نیں۔ پنڈ و رہتل بہتل دی عکس بندی کیتی اے۔ ناول دے شروع وچ لکھاری لکھدا اے:-

”گھوڑے ڈبندی ماء دو مونہہ کرتے اجن بھورل اکھیں ملیندا بیٹھا، جوہک کاں اڈدا ہو یا آیا

تے دیکوی وچ چچ مار ڈنس۔ بھورل ڈٹھاناں دکھارتھی گیا۔“ (44)

شہری وسیب دی لکھاری اس طرح تصویر کھچ دا اے:-

”پرے کنوں اکھیں مریندی اور اوہ لمبی چوڑی کوٹھی شہر دے امیر کبیر ایکسین رشید خاں دی

ہئی جیہڑا غریبی دی نہیں جھاگ تے ایں مرا تے تے پناہا۔ بندہ ضرورت توں زیادہ خوش

اخلاقی تے ملاوڑا ہا“ (45)

ناول وچ کافی وسعت اے۔ دونسلاں دی کہانی بیان کیتی گئی اے۔ ناول وچ رومانی کچھ زیادہ اگھڑواں اے۔ رومانیت دے رجحانات ملدے نیں۔ ناول دا انت المیہ اے پر کجھ کرداراں واسطے طریقہ بیوی اے۔ سرائیکی بولی دا یہہ پنجابی ناول خاص اہمیت رکھدا اے۔

.v. گنجھل

نسرین بھٹی داناوُل 'گنجھل' ہندوستان دی ونڈ توں پیدا ہون والے خیالات توں متاثر ہو کے تخلیق ہو یا اے۔ ملکی ونڈ نے فسادات نوں جنم دتا۔ ورہیاں توں کٹھے رہن والے ہندو مسلم تے سکھ بھائی چارہ ختم کر کے مذہبی جنونی تے نسلی تعصب دا شکار ہو گئے۔ اک دو بے دے گھراں وچ غنڈہ گردی کرن لگ پئے۔ 'پھل' ایس ناول دا ہم کردار ایسے ای حالات دی ماری ہوئی سی۔ خوش قسمتی نال اوہ اک شریف گھرانے وچ آجاندی اے۔ ناول دی فضا رومانی اے۔ ایہہ رومانیت ناول وچ شروع توں لے کے اخیر تک قائم رہندی اے۔ رومانی رجحانات توں علاوہ کردار نفسیاتی وی نہیں۔ حکیم صاحب دی سوانی چونکہ اک روایتی قسم دی بیوی اے ایس کر کے اوہ Complex دا شکار ہو جاندی اے۔ غیر ضروری قسم دا شک اوں نوں بدحواس تے پاگل کر دیندا اے۔ خود پھل 'اپنے حالات دی ماری ہوندی اے۔ اوس دی شخصیت وچ اک خاص رخ دی ہو جاندی اے۔ موددے پیچھے جان دی بجائے اک بازاری جے گھبر و نال ٹر کے اپنی حیاتی وچ مزید الجھاؤ پیدا کر لیندی اے۔ خود کشی وی بزدل لوک کردے نہیں۔ لیلی اک سلجھی تے پڑھی لکھی سوانی اے۔ کردار دے لحاظ نال اک مضبوط کردار اے۔ اگر سارے ناول دا ویرا کرینے تے پتہ چلدا اے کہ گنجھل اک رومانی نفسیاتی ناول اے۔ جس وچ ملکی ونڈ نوں موضوع بنایا گیا اے۔ تخلیق کار نے لوکاں وچ قومی تے ملکی جذبہ پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ انعام الحق جاوید ہوراں دی رائے اے:-

'ایس ناول نوں رومانی ناول دی کہا جاسکدا اے کیوں جے ایہدے وچ پیار تے جنس موجود اے پر کوہ نال ویکھیا جائے تے سماجی مسئلے ای ایہہ شناخت دا ندھلا حوالہ بن دے نہیں۔' (46)

.vi سدھراں دے پھل

صفیہ صابری داناوُل 'سدھراں دے پھل' ساڈے پنڈ و وسیب دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ ناول دی بنیاد محبت اے۔ ایس محبت نوں سرخرو کرن واسطے کافی کردار مدد کردے نہیں۔ کلثوم اوہ کردار اے۔ جیہڑی ایس محبت واسطے سب توں وڈھی قربانی دیندی اے۔ اپنا باپ، اپنی زویں، اپنا آرام تے رشتے تیاگ دیندی اے۔ لکھارن اوس ایس سدھر دے حوالے نال لکھدی اے:-

'اوہ اک جوڑا اؤندی سی تے دو جا پوندی سی۔ اک کپڑا دتن واری توں بہتا نہیں سی پاوند تے خورے بن ماڑا کھاندى تے ماڑا ای پاوندى ہونی ایس اک سدھر لئے اوہنے اپنیاں ساریاں سدھراں دا گل گھٹ دتا ہونا اے۔' (47)

سدھراں دے پھل رجحانات دے حوالے نال اک روایتی قسم دا ناول اے۔ ایہدی سدھ پدھری رومانی کہانی اے۔ ایہ ساڈھی پنڈو ویب دی آنکھ تے غیرت دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ اک رومانی ویب ناول اے۔ اک اجیہا رومان جیہدے وچ خداں مقرر سی۔ ساڈھے پنڈو ویب وچ کڑیاں منڈیاں وچ اک شرم تے حیا ہوندی اے۔ لکھارن نے وی اپنے ویب دے ماحول نوں مد نظر رکھ کے ایہہ رومانی کہانی لکھی اے۔ ایہہ سطران قابل غور نہیں:-

”مظفر کڑی والے پاسے بہ گیا تے اوہدیاں سوچاں کلثوم دے جتے دوالے ہالہ بنان لگ
پیاں اوہد اول کردا سی اکھاں ایس حسن دی مورت نوں نکدیاں رہن۔ پر اوہ مجبوری۔ اگے
بہہ کے اوہ پچھے مڑ کے تک نہیں سکدا۔“ (48)

ایہہ لکھت رومانی رنگ وچ رنگی مکمل تخلیق اے۔ ایہہ ناول اک رومانی ناول اے۔ جس وچ اک ویب دی کہانی سمیٹی ہوئی اے۔

vii. بھاگ سہاگ

راہی گبول دا ناول بھاگ سہاگ ڈرامائی انداز دی لکھت اے۔ ناول کارنے اک ناول دا سوچ کے خاکہ بنیا تے اوس وچ اپنی سوچ دے مطابق رنگ بھر دتے نہیں۔ ناول کارنے ناول دے شروع وچ ای ناول دے موضوعات نوں لکھ دتا اے۔ اوس ایس نوں تعمیر، اصلاحی تے رومانی سرائیکی ناول کہیا اے۔ معاشرے دی تعمیر تے اصلاح دے کم کرداراں راہیں کروائے گئے نہیں۔ تقریباً سارے کردار فیصل، محمود، ممتاز، نواب شہر یا رخاں، سکندر حیات، جاگیر دار شیر زمان، شہزادی گنار، شمع، ناہیدہ ہوری سارے نکلے وڈھے کردار معاشرے دی اصلاح کردے وکھالی دیندے نہیں۔ ناول وچ اک مقصدیت اے۔ ”الفلاح پارٹی“ دے نال سارے لوکی رل مل کے کم کردے نہیں۔ ناول دا ات ضروری انگ رومانس وی اے۔ ناول دے سارے جوان کردار ایس رومانس دیاں پننگھاں جھوڈ دے نہیں۔ پر ایس وچ اوہ مقصد حیات نہیں بھولدے۔ ایس رومانیت وچ اوہناں دے رستے وچ کوئی اوکڑ نہیں آندی۔ سیاسی رنگ وی وکھالی دیندا اے۔ ایس کر کے ایس وچ جدید رجحانات پائے جاندے نہیں۔

ناول دی Theme تے غور کرینے تے ناول کار چاہندا اے کہ سارے اوپر دے لوکاں دیاں سوچاں وچ تبدیلی آئی چاہی دی اے۔ نواب، جاگیر دار تے مل اونرزا ایس ناول وچ بدلیاں ہوئیاں سوچاں نال

ابھر دے نہیں۔ ناول کار نے دیباچے لکھیا اے :-

”میں محض اتنا عرض کریاں جو اے ناول بک پیغام اے۔“ اپنی دھرتی آپ وسو“
پیغام ہمیشہ خوش آئند ہوندے۔ جدوجہد دے پاندھیں کوں جذبہ ڈیواہ کامیابی دی خوش
خبری سنا منزل تے بجن دی راہ ڈکھیندے۔ اے ناول اج دے انسان تے خاص طور تے
ہینکرنو جو انیس کیے دنیا سدھا واسطے بک بانگ اے۔“ (49)

ناول کار نے رومانیت دے نال نال مقصدیت نوں نہیں بھولیا۔ ایہہ اک رومانی مقصدی ناول اے۔

viii. چڑھاں دی چھاں

ارشاد چہال ہوراں دا ناول چڑھاں دی چھاں رومانی تحریکاں دے اثر پٹھ لکھیا گیا ناول اے۔ ناول
وچ سارے ویلے رومانی فضاء چھائی رہندی اے۔ مہرین تے فیروز دی محبت، لگاؤ، کشمیر دے خوبصورت
نظارے، وچے پہاڑ، وگدیاں ندیاں، چڑھاں دی چھاں، جھیل سیف الملوک دے منظر تے اوہناں دے
درمیان ٹردے پھر دے دو محبت بھرے کردار ناول وچ آپ مہارے رومانیت دے پھل کھلا روتے نہیں۔
جتنوں تک رومانس تے جنسیات دا تعلق اے۔ اوس وچ Vulgarly دا پہلو نہیں اے۔ سگورومانس نوں
سوہنے ڈھنگ نال وکھایا اے۔ ایہہ لکھاری دی خوبی اے کہ رومانس تے جذبات دا اظہار اوہ شعراں راہی
کردا اے۔ سوہنیاں لفظاں راہیں جذباں نوں چھوند اے۔ شرم و حیا وچ ڈوبی ہوئی رومانیت وچ ایہہ
جذبے ڈھکیاں چھپائے تے اشاریہ کنایہ نال ای بیان کر کے لکھاری نے لکھت وچ خوبصورت فضاء پیدا کیتی
اے۔ ناول دی رومانی فضاء وچ منظر نگاری دا بڑا ہتھ اے۔ استھے سانوں کرشن چندر دی منظر نگاری یاد آندی
اے۔ ایہہ اوہ ای کشمیر اے جس نوں کرشن چندر نے اپنے ناولاں وچ سوہنی جاہ دتی اے۔

کدھرے "Words Worth" دا جھا کاوی پیندا اے۔ جو کجھ Nature دے حوالے نال اپنیاں
نظماں وچ لکھدا سی۔ ارشد چہال نے اپنی نثری لکھت وچ اجہی شاعری کیتی اے۔ سوہنے تے سہلکھنے لفظ،
محاورے تے زبان ورتی اے۔ مشتاق کنول ہوراں دے خیال موجب :-

”ایس دا موضوع اک اجہی نوکلنا رکھدا اے کہ ایس بن آکھ سکدے آں کہ پنجابی فکشن
نوں وی روسی فکشن وانگ اک کوکول لہ گیا اے۔ ایس ناول راہیں ارشد چہال نے اک
خوبصورت تے فطری حسن نال سچی جوہ دا تھاں پتہ دتا اے۔“ (50)

ناول جدید ادبی تحریکاں دے تحت ایلکیا گیا اے۔ اسی ڈاکٹر احمد حسین قریشی دی ایس رائے نال
سہمت آں۔ اوہ لکھدے نیں:-

”چیزھاں دی چھاں لکھ کر ارشد چہال نے وقت کی دوا ہم ضرورتوں کو پورا کیا ہے۔ ایک
پنجابی زبان و ادب باوصف کلاسیک ادب کی دولت سے مالا مال ہے۔ لیکن جدید ادب کے
مقاصد سے عاری ہے۔ پنجابی زبان میں محدود چند اچھے ناول لکھے گئے ہیں۔ ارشد چہال
نے پنجابی میں جدید انداز کا یہ ناول لکھ کر ایک اہم کوتاہی پوری کر دی ہے۔ دوسرے کشمیر
جنت نظیر کے لوگ آج کل جس کرب اور پریشانی میں زندگی گزار رہے ہیں ان کے احوال و
افکار نامتہ الناس کے سامنے مباحثہ پیش کرنا ہر دانشور کی ذمہ داری ہے۔“ (51)

ایس ناول وچ اک لکھاری دی مقصد بہت وی دکھالی دیندی اے۔ اک پسماندہ علاقے دی لوکانی
تیکر علم دی روشنی پہنچانا۔ جاہلیت دے اندھیرے نوں دور کرنا تے جعلی پیر، کولوں معصوم لوکاں نوں بچانا۔ ایہہ
سارے مقصد لکھاری نے مکھ رکھے نیں۔ اوس نے نرا پارو مانس ای نہیں دکھایا سگوں اوس علاقے دی اصلاح
وی کیتی اے۔ ایہہ اک سماج سدھارتے اصلاحی ناول دا پکھ وی رکھدا اے۔ ایس نوں رومانی، اصلاحی ناول
وی آکھ سکدے آں۔

ix. پنڈھ

’فضل احسن رندھاوا‘ دا ناول ’پنڈھ رومانی رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔ ناول دی کہانی بنیادی طور تے دو
کرداراں ’علی‘ تے ’تاج‘ دی کہانی اے۔ دونوں کردار لندن وچ ملدے نیں۔ او تھے اک دو بے دے
قریب ہو جاندے نیں۔ ناول کارنے بڑے سوہنے ڈھنگ نال لندن دے ماحول نوں بیان کیتا اے۔ لندن
دی راتل بہتل دے حوالے نال بڑیاں سچایاں نوں بیان کیتا اے۔ او تھے دی راتل بہتل تے اپنی راتل بہتل
دا تقابلی جائزہ وی لیندا اے۔ اس موضوع وچ زیادہ تر بدیشی ماحول ملدا اے۔ پر او تھے رہن والے دیسیاں
دے جذبات تے خیالات وی قلم راہیں بیان کیتے نیں۔

’علی‘ تے ’تاج‘ اک دو بے وچ دلچسپی آہستہ آہستہ پیدا ہوندی اے۔ علی اک اکھڑ جٹ دے روپ
وچ دکھالی دیندا اے۔ حالانکہ اوس دی شعر گوئی اوس دی شخصیت نال میل نہیں کردی۔ تاج وی بظاہر سخت تے
تھوڑی Straight Forward قسم دی شخصیت اے۔ دونوں دی محبت وی گجھی تے رمزاں والی سی۔ غیر
کہانی انتہائی روایتی موڑ تے ختم ہو جاندی اے۔ ناول دا موضوع فیر او ہو طوائف دی اولاد ہو جاندا اے۔

حالانکہ 'تاج' دی شخصیت نوں کسے ہو جو والے نال وی متعارف کیتا جاسکدا اسی۔
 ناول وچ چونکہ ناول کار دی اپنی شخصیت وی 'علی' دے کردار وچ دکھالی دیندی اے۔ ایس کر کے
 اوس دا پنجابی ادب نال لگاؤ پتہ چلدا اے۔ پنجاب دیاں کہاوٹاں، بولیاں، فوک لورتے پنجابی ادب دا تصوف
 اگھر کے سامنے آندا اے۔ حضرت جنید دے خط وچ وی تصوف دی جھلکی نظر آندی اے۔
 ایس ناول وچ اگرچے بدیشی رتھل دی عکاسی اے پر سانوں واضح طور تے اپنی وسو دیاں جھلکیاں
 وی نظر آندیاں نیں۔ ناول اگرچے بے حد صاف ستھرا اے۔ پر تاج دا اتنی بے باکی نال کسے غیر مرد دے
 کمرے وچ آنا جانا تے رہنا کجھ ساڈھی اخلاقیات دے خلاف لگدا اے۔ 'افضل احسن' ہوراں دے ناول
 'دیواتے دریا' تے 'دو آپا' اک طرز دے ناول نیں۔ اوتھے مکمل طور تے پنڈور بہت بہت دکھالی دیندی اے۔
 'سورج گرہن' تے 'پندھ' شہری وسو دے ناول نیں۔ 'سورج گرہن' دے پہلے حصے دا ماحول 'پندھ' دے ماحول
 نال میچ کردا اے بلکہ اسی کہہ سکدے آں کہ 'پندھ' تے اس دی چھاپ اے۔
 بنیادی طور تے 'پندھ' اک رومانی ناول اے۔ سارے ناول وچ رومانی فضاء چھائی ہوئی اے۔ ایس
 رومانیت وچ تصوف دارنگ وی ملدا اے۔

3. علامتی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ علامتی ناول دی دس پان توں پہلاں ساڈے واسطے ایہہ جاننا ات ضروری
 اے کہ علامت ہوندی کی اے۔ علامت بنیادی طور تے عربی والفظ اے۔ جس دا مطلب 'پتے' یاں 'نشانی'
 دے نیں۔ انگریزی وچ ایس نوں Symbol کہیا جاندا اے۔ A Dictionary of Litrary
 Terms وچ Symbol دی وضاحت کجھ اس طرح کیتی اے:-

"A symbol is something which represents something else
 often an idear or quality, by analogy or association. Thus
 white Lion and Rose commonly symbolise represent
 innocence, courage and beauty. A serpent may stand for
 evil or wisdom according to different conventions. writers
 use the conventions sybmols but also they invent and
 create their own. A symbol may be seen as a species of

metaphor in which exist subject of the metaphore is not made explicit, and may even be mysterious."(52)

علامتوں رمزتے اشارے دے طور تے وی ورتیا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ علامتاں نوں ورتن دارواج کافی پرانا اے۔ ساڈھے صوفی شاعراں نے قصیاں وچ علامتی رنگ ملدا اے۔ علامتی رنگ مغربی تے مشرقی دونواں ادباں وچ پایا جاندا اے۔ ڈاکٹر سہیل احمد خاں اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:-

”جرمن زبان کے مشہور ناول نگار اور افسانہ نگار کافکا ایک بہت مشہور کہانی قلب ماہیت Metamorphosis ہے۔ اس کہانی میں ایک سفری بیمہ ایجنٹ گریگر سہنا ایک بڑے کیڑے میں تبدیل ہو جاتا ہے۔ اس کہانی نے مختلف زبانوں کے جدید افسانے کو ایک نیا موضوع دیا ہے۔ یہ موضوع ڈرامہ نگار آئنکو (Ionesco) کے ڈرامے (Rhinoceros) میں یہ تبدیلی گینڈے کے قالب میں ہوتی ہے۔ اردو میں جدید علامتی افسانے میں ایک پوری ہستی بندروں میں تبدیل ہو جاتی ہے۔ اور انہی کی ایک اور کہانی کاپاپٹ میں شہزادہ کبھی بنتا ہے اور اسے انسان کے قالب میں واپس آنا نصیب نہیں ہوتا۔ آئنکو کے ڈرامے میں کردار انسان بنا رہنے کے لئے مضطرب ضرور ہے مگر اجتماعی واردات کی ہولناکی کے سامنے بالکل مدہم سی ہے۔“ (53)

پاکستانی پنجابی ناول کاراں نے وی دوسری زبانوں دیاں لکھتاں کولوں اثر قبول کیتا اے۔ فخر زمان دے ناول زیادہ تر Sybolic نیں۔ اوہ صوفیاء، اکرام دے نال نال کافکا، کولوں وی کافی متاثر سی۔ اس توں علاوہ کہانی اک اجڑ دی وی بکریاں نوں انساناں دی علامت تے طور تے پیش کیتا گیا اے۔ پاکستانی پنجابی ناولاں وچ جیہڑے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

i. ست گواچے لوک

فخر زمان دا ناول ’ست گواچے لوک‘ موضوع دے لحاظ نال وی نوں بکھلا اے تے رجحانات Trends دے حوالے نال نئے رجحانات داسک میل اے۔ ’ست گواچے لوک‘ پنجابی ادب وچ اک وکھرا مقام رکھدا اے۔ اس دی اک وجہ ایہہ وی اے کہ ایس ناول نوں Permot بہت کیتا گیا۔ بارڈر دے اوس پار اس نوں تے ناول دے لکھاری نوں چاہن والیاں نے اس نوں گرم جوشی نال سلاہیا۔ اس نوں سلاہن دیاں ٹھوس وجوہات وی نیں۔ ایس ناول نے پنجابی ادب وچ تھر تھلی پادتی۔ ناول توں زیادہ اوس

دے مکھ بندھنوں قلم دی لپیٹ وچ لیا گیا۔ اسی مجبور آں کہ ملک ایم زمر دے دیباچے نوں ناول دے حوالے نال reference بتاینے۔ ناول دے حوالے نال پہلا ویروا سانوں ناول دے نال ای مل جاندا اے۔ ادیباں تے قلم کاراں نے ایس مکھ بندھنوں پڑھ کے بڑے بڑے سٹے کڈھے۔ کجھ نے ناول نوں شاید پڑھیا ای نہیں تے ناول تے اوپری اوپری رائے زنی شروع کردتی۔ ملک ایم زمر دھوری لکھدے نیں:-

”یہناں ست پاتراں نوں، جہاں دا اک دو جے نال انج کوئی تعلق واسطہ نہیں اک تھاں اکھیاں کر کے فخر زمان نے کوئی نویں گل نہیں کیتی۔ ایہہ کم Chaner چوسر، Boccaccio پچی تے میرامن دی کر چکے سن۔ پر انہاں لکھاریاں اپنے اپنے پاتراں لئی اکٹھے کیئے سن کہ ون سونیاں کہانیاں سنان دا بہانہ مل سکے۔ ست کواچے لوک وچ فخر زمان نال سانوں بہت اگے لے جاندا اے۔ ایس لئی کہ اوہدے لیکھ نویس شعور New Sensibility لیکھ سن۔ نالے ایہہ ست کواچے لوک ایویں اتفاق نال اکٹھے نہیں اکٹھے ہو گئے۔“ (54)

سب توں پہلاں اسی Sensibility دی وضاحت کرینے:-

*1. Sensibility - The capacity to feel: to allow literature and experience to forth feelings.

2. The capacity to weep over the sufferings of other *(55)

ایس نوں پڑھ کے New Sensibility دا احساس ہوندا اے۔ ایس توں ناول دے رجحانات دا اندازہ وی کیتا جاسکدا اے۔ فخر زمان نے ناول نوں جس طرح اساریا تے بیان کیتا اے۔ ایہہ Imagery اے۔ بلکہ Thematic imagery اے۔ ست رنگی پینگ۔ کردارں دی کہانی دے نال رنگاں دا بدلنا۔ رنگاں دی نمائندگی..... ایہہ لائناں ویکھو:-

”اواز رکی۔۔۔ ایس توں پہلاں جے کوئی گل کرے اوہناں لوکاں نے پل لئی اکھاں کھولیاں..... لال رنگ جھل پایا سی۔۔۔ رکھ لال، کھبے لال، تاراں لال، ہڑکاں لال، چورستہ لال، فصلوں لال، منور، کچھیرو لال، جذبے لال، اکھر لال، ساہ لال تے ستاں لوکاں دے مکھاں تے لالی کھیڈ رہی سی۔“

جانوراں دے حوالے تے علامتاں دا استعمال فیر ایہہ لائناں تے غور کرو:-

”کوئی نہ بولیا۔ ایسے وچ اک ٹیڑی آکے ساہنے رکھ دے ٹڈتے بیٹھ گئی تے تاں اسماں

ول کردتیاں ا

اک شتر مرغ بھجدا بھجدا آیا تے ریت دے اک ڈھروچ سرواڑ کے کھلو گیا۔“ (56)

انفرادی طور تے فخر زمان نے ’ست گواچے لوک‘ وچ لکھت دا Unique Style اپنایا۔ ہور زبانوں وچ ایس طرح ناول تخلیق ہوئے نیں پنجابی ادب وچ ایہہ پہلی کوشش اے۔ سب توں وڈھی گل اے کسی ناول دی ہنتر وچ زمان تے مکاں دا بڑا خیال کیتا جاندا اے۔ فخر زمان دے ایس ناول وچ ویلے تھانوں متعین نہیں کیتا۔ ایس ناول دا Theme عمومی عام Theme نہیں۔ ملک ایم زمر دھوراں اپنے دیوچے ایس ناول نوں ایس طرح Explain کیتا اے:-

”ایس لحاظ نال ’ست سات گواچے لوک‘ تھے لکھیا جان والا پہلا Surrealistic ناول اے۔ سگمنڈ فرائیڈ Sigmud Freud دی تحریراں توں اثر لیندیاں ہویاں ایس صدی دے شروع وچ یورپ وچ ڈاڈا اسٹ Dadaist تحریک چلی۔ ایس گروپ دے فنکار وچکالی سرحد تے کھلوتے نظر آندے نیں۔ انہاں دے ناولاں، نظماں تے تصویراں وچ خواب تے حقیقت وچ کوئی فرق نہیں۔“ (57)

Surrealism دی جانکاری جیہڑی Dictionary of Litrary Terms وچ دتی ہوئی اے

اوہ ایہہ اے:-

"Surrealism: An artistic and litrary movement starting in France in 1920 which drew upon some of the concepts of Freudian Psychology Surrealism was anti-rational and anti-realist. It advocated the liberation of the mind from logic. instead art should grow out of confrontation with the unconscious mind. Dreams hallucinating states." (58)

اگر ایس تعریف نوں مد نظر رکھ کے ایس ناول نوں پرکھیے تے سانوں ایم زمر دی ایس رائے نال ہمت ہونا چاہیدا اے۔ امین مغل نے ناول دے رجحانات دے حوالے نال اپنے مضمون وچ لکھیا اے:-

”فخر زمان دے ایہہ ناول تنقیدی ریلیم دی بہترین مثال اے جہدے وچ سمبولزم دا استعارہ رچ بس گیا اے۔ فخر زمان دا ایہہ ناول کم از کم اوہ ادب اے جیہڑا ایس پاسے لکھیا گیا اے شاید پہلا جدید پنجابی ناول اے۔“ (59)

’ست گواچے لوک‘ اک جدید ناول اے۔ ایس دے کردار وی انتہائی نہیں۔ اوہناں دیاں رمزناں، اشارے قاری نوں سوچن تے مجبور کر دیندے نہیں۔ ایس دے کردار مکمل آزادی چاہندے نہیں۔ پراہیہ اپنے کل نال وی جڑے ہوئے نے۔ اوہناں دا کل تے اج Overlap کر رہیا اے۔ فخر زمان جتھے کافکا توں متاثر اے تے دو جے پاسے اوہ بلھے شاہ تے شاہ حسین دیاں رمزناں وی نہیں بھلیا اے۔ الطاف احمد قریشی لکھدے نہیں:-

”ست گواچے لوک تکنیکی لحاظ نال اج دانا ناول اے۔ تے لہدے وچ ہر فرد نہیں اپنے آپ توں اپنے وچوں تے سماج وچوں لہسن داسبندھ کیتا اے۔ تے لہدے وچ ہر فرد نے اپنے آپ نوں اپنے وچوں تے سماج وچوں لہسن داسبندھ کیتا اے۔ جد کہ اج دے لکھے جان والے اردو تے پنجابی دے انسانیاں تے ناولاں وچ اپنے آپ نوں لہسن دی کوشش وی نہیں ہوندی۔ فخر زمان دے ایس ناول وچ کم از کم باری توں بوہے تے بوہے توں باری تک داسفرتے ہے۔ میری منگ اے پئی فخر زمان ہوری بن فخر مکان بن جے سانوں ساریاں نوں لہدی ڈاڈی لوڑا اے۔“ (60)

ست گواچے لوک لکھن نال پنجابی وچ جدید ادب دے رجحانات متعارف ہوئے۔ پنجابی ادب وچ وادھے واسطے سانوں نویاں تحریکاں جیہڑیاں کہ Internationally اہمیت رکھدیاں نہیں۔ اوہناں نوں جاننا وی ات ضروری۔ ایہناں تحریکاں چوں Dadaist تحریک وی ای۔ ایہہ لفظ Dada چوں اخزا اے۔

"Dada. (Fri Hobby Horse) A deliberately meaningless title for and anarchical literary and artistic movement begun in 1916 at the calaret voltaire -- The purpose of Dada was Nilhilistic revolt against bougeois ides of rationality, meaning form and older - it was overtaken by surrealism which allied many dadist techniques to psychological theory" (61)

جدید ادب دیاں تحریکاں دے نال نال سانوں جدید لکھاری کافکا بارے ایس کر کے وی جانکاری حاصل کرنی چاہیدی کیونکہ سب ادبیاں دا خیال اے کہ فخر زمان دی ایس تے باقی لکھتاں تے کافکا دا اثر وکھالی دیندا اے۔ بہت سارے لکھاریاں دا ویروا کرینے تے اوہ ملک ایم زمر دہوراں دی ایس رائے نال سمہت

نہیں کہ ایہہ اک Surrealistic ناول اے۔ اسی کرنیل سنگھ تھندھن ہوراں دے ایس رائے نوں وی نظر انداز نہیں کر سکدے :-

”ست گواچے لوک پر پرا نوں توڑن والی اک پریکاتھک Symbolic رچنا
ہے۔“ (62)

بہر حال 1975ء وچ چھاپے چڑھن والا ناول ’ست گواچے لوک‘ پہلا جدید تے علامتی ناول اے۔

ii. بے وطن

فخر زمان دا ناول بے وطن تکنیک دے لحاظ نال اوس دے باقی ناولاں نال ملدا جلد اے۔ ناول کاردا بیان، اسلوب تے سائل عام پاکستانی ناولاں نالوں وکھرا اے۔ فخر زمان ہمیشہ ’آزادی دی جنگ لڑا اے اوہ استحصالی قوتاں دے خلاف قلم اٹھاندا اے۔ اوہ اپنی قلم تے اپنے ادب نوں ہتھیار دے طور تے استعمال کردا اے۔ اوس دے سارے ناول تے بے وطن وی مزاحمتی ادب اے۔ ایس ادب نوں جدید رنگ دا ادب کہندے نیں۔ لکھاری معاشرے نوں اوس اکھ نال ویکھدا اے۔ جس اکھ نال کافکا، دوستو و سکی تے البرٹ کامیوگا ریشیا ماکیز ویکھدے نیں۔ لکھاری دی پنجابی ادب وچ اک انقلابی کوشش اے کہ اوس نوے نوے رجحانات دا ادب تخلیق کیتا۔

بے وطن نئے رجحانات دا ناول اے علامتی تے نیم علامتی انداز نوں اپنا کے لکھاری نے ناول نوں آگے ودھیا اے۔ بے وطن لفظ ای اپنے اندر گوڑے معنی رکھدا اے۔ اوس بے وطن دے معنی ڈوہنگائی وچ جا کے سمجھ آندے نیں۔ اوس نال اندر اک زبردست چر کہ لگدا اے۔ جتی کرداراں دے وکھڑے وکھڑے روپ ساڈھے سامنے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتے نیں۔ ایہہ لکھت پڑھ کے ماں دھرتی نال ہمدردی پیدا ہوندی اے ایس ناول دے شروع وچ ماں دھرتی بارے لکھیا اے۔ چالیہاں سالوں توں وال کھلار کے سیاہ کردی سینہ کٹ دی ہاڑے تے کرلاوے کردی۔ ادھ دھڑی ماں دے ناں۔ ایہہ پڑھ کے اک کرب تے دکھ دا احساس ابھر دا اے۔

ناول وچ علامتی طور تے چورس ’کل‘ دا ذکر بار بار کیتا گیا اے۔ چورس کل جیہڑا اپنے معاشرے وچ ہمیشہ مس فٹ رہندا اے۔ ایس ناول دی سب توں وڈھی خوبی ایہہ اے کہ ناول دی زبان عام بول چال دی زبان ناول نوں پڑھدیاں ہو یاں اوکھائی دا احساس نہیں ہوندا۔ علامتاں وی قاری نوں کوئی مشکل نہیں پیدا

کردیاں سگوں جلد ای ایہناں علامتاں دی تہہ تک پہنچ جاندا اے۔ بے وطن اک علامتی ناول اے۔

iii. کمذات

فخر زمان دا ناول کمذات اک کرداری کہانی اے۔ جس طرح کے ناول داناں کمذات توں مراد ای کمی ذات پینے لوک اے۔ ایہہ اک غیر روایتی قسم دا ناول اے۔ ایس ناول وچ وی فخر زمان دے دوسرے ناولاں والیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ اس ناول دا ٹیک ’عشق‘ Personified کردار اے۔ ایہہ عشق کدی جذبے دار وپ وی دھار لیندا اے۔ تے کدی پنڈاں شہراں دی رختل تے روشنی پاند اے۔ ایہہ دھرتی ماں دا دھرو کرن والیاں دے چہرے بے نقاب کردا اے۔ Theme دے لحاظ نال ایہہ ناول وی فخر زمان دے باقی ناولاں نال ملدا اے۔ فخر زمان ہمیشہ استحصالی طبقے تے قلم چکدا اے۔ ’عشق‘ بیہوش کمذات کہاند اے۔ دراصل نیویں طبقے دی نمائندگی کردا اے۔ ناول کار ایس نوں سیاسی کامے دے روپ وچ دکھاند اے۔ سجاد حیدر نے ایس کردار بارے لکھدے نیں:-

”کمذات کا کردار دوستو و سکی کے تخلیق کئے ہوئے ذلت کے مارے لوگوں کی طرح مجلسی زندگی میں سب سے ٹھلی سطح پر جی رہا ہے اور اسے ہر بار ہٹاؤئے کمذات کہہ کے توہین آمیز مخاطب سے انکی پست حیثیت یاد دلانی جاتی ہے۔“ (63)

فخر زمان دا تعلق چونکہ خود سیاست نال رہیا اے۔ ایس کر کے اوہناں دا مشاہدہ ایس ناول دے حوالے نال کافی وسیع اے۔ ایس ناول وچ اوہناں دے اپنے تجربے وی شامل نیں۔ اوہ اپنی سیاسی سوچ دا اظہار وی کردے نیں۔ اوہناں اجے ڈھنگ نال ناول تخلیق کر کے اپنی انفرادیت قائم کیتی اے۔ جتھوں تک تکنیک دا تعلق اے۔ ایس قسم دی تکنیک اوہناں دے پہلے ناول ست گواچے لوک تے بے وطن وچ وی دکھالی دیندی اے۔ اوہناں دے ایس ناول دے پنج باباں توں علاوہ باقی پنج باباں وچ شاعری زیادہ ملدی اے۔ بلکہ دو مکمل باباں وچ آزاد کلاسیکی شاعری وچ لکھے گئے۔ دراصل ناول کار نوں اپنے خیالاں تے جذبات دے اظہار واسطے شاعری دا سہارا لینا پیندا اے۔ فخر زمان چونکہ شاعر اے ایس کر کے ناول نوں اپنے خوبصورت شعراں نال سجایا اے۔

فخر زمان دا ناول کمذات بنیادی طور تے اک علامتی ناول اے۔ فخر زمان نے imager راہیں اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔ ایک زمانی تے چار مرد۔ ماں دھرتی تے پاکستان دے چار صوبے۔ سفید کپڑے

تے موتیے دے ہاروالی زنانی امن تے شانتی دی علامت اے مٹھاپنڈتے اوس دے پانی بارے خود لکھاری
نے لکھیا اے:-

”مٹھوچک تے لوناچک اصل وچ اکونیس۔ جتھے تہاڈی سانجھ ہووے گی اوچھوں مٹھاس
جھے گی۔“ (64)

ایس ناول دا مرکزی خیال انسانی دوستی تے دھرتی نال پیار۔ اوہ عالمی سطح وچ انسانی جذبات تے
پہچان دا اظہار وی علامتاں نال کردا اے۔ جتھے وی سات گواچے لوک طرح رنگ تے پیگ خوشی تے آس
دیاں علامتاں نیں۔ علامتاں کجھ تھاں تے چنگیاں لگدیاں نیں پر اک زنانی نال چار مرداں دا سلوک جس
طرح کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتا اے۔ اوہناں نوں پڑھ کے بڑی کراہت آوندی اے۔ حقیقت نگاری
اتنے ننگے انداز نال نہیں کرنی چاہیدی۔ ایہہ قاری دے ذہن تے ناگوار اثرات چھڈدی اے۔ قبروالی زنانی
نال ہون والا سلوک ڈھکے چھپے لفظاں تے علامتاں نال بیان کیتا جاسکدا اسی۔ اگرچے ایہہ دے وچ کوئی شک
نہیں قلم کار اوہوی لکھدا اے جو کجھ معاشرے وچ ہو رہیا ہوندا اے۔ ناول دا نائیک ناول دے اخیر وچ اپنے
مقصد وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ اصل ’کمذات‘ لیڈرنوں لوکائی دے سامنے لے آندا اے۔ اخیر وچ
ناول کار علامتاں دی ورتوں کر کے عشق نوں امر کر دیندا اے۔ ایس علامتی ناول دی زبان ساڈھی شہری و سو وچ
بولی جان والی عام زبان اے۔ جتھے لوڑے پئی اوچھے انگریزی زبان وی ورتی اے۔ ’کمذات‘ ساڈھے
علامتی ناولاں وچ اک چنگا وادھا اے۔ اک خاص ڈگری تے لکھے ناول ادب نوں آگے نہیں ودھاندے۔ ہن
لوڑوی ای کہ اسی جدید ادب دی پہچان اپنے ادب وچ کرائینے۔

.iv امر کہانی

’چھولیاں‘ طرح امر کہانی اک علامتی ناول اے۔ ایہہ جدید طرز دا ناول اے۔ ایس وچ نواں
اسلوب ورتیا گیا اے۔ ناول وچ تاریخی کچھ نمایاں اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں تاریخی علامتی ناول وی
کہہ سکدے آں۔

.v کہانی اک اجڑوی

احسان بٹالوی دا ناول ’کہانی اک اجڑوی‘ اک علامتی ناول اے۔ بکریاں نوں بطور علامت ورتیا گیا
اے۔ ناول کار نے ناول تخلیق کردیاں ہوئیاں معاشرتی تے انقلابی کچھ سامنے رکھیا اے۔ اوہ سو سائٹی دے

نام نہاد انتقائیاں و مذاق اڑاند اے۔ اس دیاں ٹکراں نال قاری لطف اندوز ہوندا اے۔ تکنیکی لحاظ نال اک سطحی ناول اے۔ George Orwell دا ناول Animal Form وی اس طرح دا ناول اے۔ لکھاری نے شاید اس توں متاثر ہو کے ایہہ ناول تخلیق کیتا ہووے۔ ایہہ ناول عام ناول توں ہٹ کے ناول اے۔ ناول جدید طرز داے۔ ایہہ ناول علامتی ناولاں وچ وادھا اے۔

.vi اپنی وتی

بابو جاوید گھر جا کھی دا ناول 'اپنی وتی' اک علامتی ناول اے۔ بابو جاوید نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔ ایہہ ناول جدید رجحانات پیشہ اساریا گیا اے۔ احسان بٹالوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' 1978 وچ تخلیق ہويا۔ اوس ناول دی Theme وی ایس ناول ورگی اے۔ مشہور ناول Animal Form وی ایس طرز دا ناول اے۔ اردو ادب وچ کرشن چندر دے ناول 'ایک گدھے کی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی' اور 'گدھا سینفا' ایس طرح دے ناول نیں۔ معاشرے تے تنقید کرن دا ایہہ طریقہ وی اپنایا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ کوئی ناول اگر ودھ کے دو بے ادباں دے ناولاں نال قدم ملاندا اے تے ایہہ قابل ستائش کوشش اے۔ انعام الحق جاوید ہوری وی ایس ناول دے علامتی ہون تے سہمت نیں۔ اوہ لکھدے نیں:-

”بابو جاوید گھر جا کھی دا ناول 'اپنی وتی' وچ ساہنے آیا۔ ایس علامتی ناول وچ اوہناں بلی،

شیر، گھڑیاں تے ہور جانوراں دیاں علامتاں راہیں اپنی وتی واقعہ بیان کیتا اے۔“ (65)

جاوید گھر کی ہوراں ایہہ ناول تخلیق کر کے علامتی ناولاں وچ وادھا کیتا اے۔

.vii پکھیر و

مستنصر حسین تارڑ دا ناول 'پکھیر و' پنجابی ادب وچ اک خاص اہمیت رکھدا اے۔ فخر زمان دا ناول ست گواچے لوک تے پکھیر و اک ای ویلے وچ چھاپے چڑھے۔ دونویں ناولاں نے اک نواں Trend متعارف کرایا۔ 'پکھیر و' توں پہلے ناول سدھ پدھرے سی۔ پکھیر و دو جا 'علامتی' ناول اے۔ ایہہ ناول جدید رجحان دا ناول اے۔ ایس ناول وچ گرجاں تے جوکاں معاشرے دی استحصالی قوتاں نیں۔

ایہہ ای حکمراں طبقہ اے جیہڑا دوسریاں واسطے اوکڑاں پیدا کردا اے۔ سوچنے سمجھنے والا بندہ ایس

سوسائٹی وچ Miss Fit ہو جاندا اے۔ بندہ تے پکھیر و انساناں دیاں آبادیاں چھڈ کے ویرانے وچ پناہ

لیندے نہیں۔ اوہناں وچ خاص قسم دی Communication ہوندی اے۔ دونواں دا جنم جنم دا ساتھ ہوندا اے۔ نال نال رہندیاں ہویاں بندہ تے پکھیرواتے Identical ہو جاندا ہے نہیں کہ دونواں دا فرق مک جاندا اے۔ مستنصر حسین تارڑ نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔ لکھاری نے ایس ناول وچ خوب فرید الدین عطار دی مثنوی، منطق الطیر، دا حوالہ وی دتا اے۔ جس وچ سیرغ دی تلاش دراصل سچ دی تلاش اے۔ استھے لکھاری بندے دی حیاتی گزارن دے ڈھنگ دا اس طرح ذکر کردا اے:-

”میں اسماناں توں جد نظر اں جہان تے پائیاں، مینوں بندیاں نال رے جے جے شہراں نچ جا پے
جو یں رڑے مدان ہون..... صحرا ہون..... ہر پاپے سے بربادی نظریں پئی۔ تے لہناں بے
بادیاں دے وسیک شتر مرغاں ہار ریتے وچ سردب کے کھلوتے ہوئے جا پے..... توں وی
تے اوہناں دا ای بھائی بندیاں..... توں وی نچ حیاتی لنگھائی اے۔“ (66)

انعام الحق جاوید ایس ناول دے Trend دے حوالے نال لکھدے نہیں:-

”یہ ناول ایک بلند علامتی تخلیق ہے۔ جسے بڑی مہارت اور پوری اثر انگیزی سے ناول نگاری
کی جدیدیت میں ڈھالا گیا ہے۔“ (67)

پنجابی ناولاں وچ پکھیر ونے وی اک نویں Trend دا رواج پایا۔ ایہہ مکمل طور تے اک علامتی ناول

اے۔

4. وسیبی ناول

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اجبے ناول وی تخلیق ہوئے جنہاں دا تعلق وسیب نال اے۔ انگریزی ادب

وچ Hardy دے ناولاں وچ وی اس طرح دا ماحول ملدا اے۔

i. سنجان

سنجان وسیب دی کہانی دی دس پاندا اے۔ نذر حسین نے ساڈھی پنڈور ہتھل نوں موضوع بنایا اے۔

ناول دے کردار زمیندار تے کامے ایس وسیب دی مکمل عکاسی کردے نہیں۔ الہی خاں دارکھ رکھاؤ تے درگاہی

خاں دیاں حرکتاں تے اوہدی شخصیت دے گجھے پکھ زمینداراں دی نمائندگی کردے نہیں۔ دراصل ناول کار

اپنے آلے دوالے توں بڑا متاثر ہوندا اے۔ اوہ اپنے ماحول دیاں سوجھاں تے کوجھاں نوں چنگلی طرح جاندا

اے۔ ایہہ ساڈھے پنڈاں دی کہانی اے۔ ایس ناول وچ سانوں وڈیریاں تے کھیاں دا فرق وی نظر آندا

اے۔ کیاں واہس طرح وڈھیاں دے ہتھوں استحصاں ہوندا اے اوس دی عکس بندی کیتی اے۔ تکنیک دے لحاظ نال ایہہ کوئی ایہناں چنگا ناول نہیں اے۔ کہانی الہی خاں تے درگا ہی خاں توں شروع ہندی اے۔ شروع وچ درگا ہی خاں دا کردار بڑا اتھرا چھو راتے مونہہ پھٹ تے ہتھ چھٹ سی۔ بعد وچ وی اوہ اخلاقی قدراں دی پانمائی کردا وکھالی دیندا اے۔ ایس کردار دا دوجا کچھ کہ اوہ سکول بنا رہیا اے۔ 'کیاں' دے پنڈو سارہیا اے۔ کدی کدی کیاں دی مدد کرن وچ اوہ کوئی گجھا مقصد ہوندا اے۔ ناول دے اخیر تے اوس دی شخصیت بالکل بدل جاندی اے۔ ناول اساری چنگے ڈھنگ نال نہیں ہوئی اے۔ کردار نگاری تے وی لکھاری دی مکمل گرفت نہیں صرف اوس نے پنڈو ووسو دی رتھل نوں کلاوے وچ لیا اے۔ بندے دی سبجان تے زور دتا اے۔ محمد آصف ہوراں پہلی گلی وچ لکھیا اے:-

”میری جاچے جیہڑا بندہ دھرتی، ویسب یا بولی وچوں کے اک نالوں وی اپنا ساٹکا توڑ لیندا

اے اوہ اپنی سبجان گنولیندا اے۔“ (68)

ایہہ اک مکمل ویسبی لکھت اے۔

.ii مٹی و اجاں ماروی

الیاس گھسن دا ناولٹ مٹی و اجاں ماروی وی ہڈ بیتی اے۔ اس دی Theme بالکل پرانا پنڈو ورگی اے۔ ایہہ ناول ویسب دی کہانی دسد ا۔ ایس کر کے ایہہ اک ویسبی ناول اے۔

.iii عشق لتاڑے آدمی

زاہد حسین دا ناول 'عشق لتاڑے آدمی' اک مقامی ناول یعنی اس دا تعلق ویسب نال اے۔ ایس وچ ساندل بار دے علاقے دی ثقافت دی جھلک وکھالی گئی اے۔ استحصالی زنانیاں دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ اوہناں وچ ہون والی بغاوت وی وکھائی گئی اے۔

ایس ناول وچ دو طرح ویسب وکھائے نیں۔ شہری تے پنڈو رتھل تے لکھیا اے۔ دونوں رتھلاں دے رنگ روپ واضح کر کے لکھے نیں۔ شہری حیاتی وچ سیاست دان دے اصل روپ نظر آندے نیں۔ پنڈو رتھل وچ چوہدریاں دے ظلم تے بربریت دی سچی تصویر کشی کیتی اے۔ لاتعداداں زنانیاں نال ہون والیاں زیادتیاں نے کھل کے لکھیا اے۔ تاجی مہری تے احمد ورگے کردار تخلیق کر کے اوس سوسائٹی وچ بغاوت پیدا کیتی اے۔ صدیاں پرانیاں استحصالی قوتاں نوں ختم کرن دی کوشش کیتی اے۔ پیلو تے حافظ بر خوداردا ایہہ مصرع

ایس ناول دی بنیادی Theme اے۔ 'عشق تاراڑے آدمی' موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک ویسی ناول اے

.iv دواپہ

افضل حسین رندھاواہوراں دا ناول سانجھے ہندوستان وچ پنجاب دے وسیب دی کہانی اے۔ پنجاب چوں وی اک خاص علاقے دواپہ نوں مکھ رکھ کے کہانی تخلیق کیتی اے۔ ناول دراصل حقیقت تے ای اسارے جان دے نیں۔ اوس حقیقت وچ تصورات دی ملاوٹ کر کے کہانیاں بن دیاں نیں۔ ناول اوساری واسطے imagination دی لوڑ ہوندی اے۔

دواپہ وچ اک وسیب بکھیریاں ہویاں اے۔ ایہہ وسیب دراصل دواپہ وچ وسن والے سکھاں دی حیاتی دی عکاسی کردا اے۔ ایس ناول دے رجحانات تے دیواتے دریا دے ملدے جلدے نیں۔ دواپہ دی کہانی سلجھی ہوئی کہانی اے۔ ایس وچ کجھ اجہی مقصدیت اے جیڑھی اخلاقی قدراں دی پاسداری اے۔ ایس دا ہیرو سدھا سادھا تے آن تے عزت تے مرجان والا اے۔ اوہ کدھرے وی اپنا مقام توں ٹھاں نہیں ڈگدا۔ پر ایک ویلہ بھیا آندا اے کہ اوہ اپنی منگ نوں قتل کر دیندا اے۔ دوناں ناول وچ لاشعور وچ جرم دا احساس وکھالی دیندا اے۔ سوداگر سنگھ دی شکل داسپ تے جڑیا ہونا کھی سنگھ دے تصورات وچ پکھن والی کچھ دھرو دی دس پاندا اے۔ شمشیر سنگھ نوں جنودا اڑدا چہرہ تے اوہدیاں تکھیاں اکھیاں نظر آندیاں نیں۔ ایہہ اوہدی لاشعور والا جنودا چہرہ اے جہڑا اوہنوں پریشان کردا اے۔

بنیادی طور تے 'دواپہ' تے دیواتے دریا داما حول اک اجہا ای اے۔ ناول دی Theme دی اکوجہی اے۔ ایہہ Third Person Narration اے۔ ناول کارچونکہ ایس وسیب دا ای بندہ اے۔ ایس کر کے ایس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایہہ وسیب دی 1947ء توں پہلاں دا اے۔ لکھاری دا اپنا مشاہدہ ایہدے وچ اہم حیثیت رکھدا اے۔ اوہ اپنے ناول دے مکھ بندھ وچ لکھدے نیں۔

”اک ہڈ بیتی توں جگ بیتی بنا کے وکھاو لئی کجھ اوہلا تے رکھنا ای پیندا اے۔ ناول دے

کجھ کردار سکھ تے سماں چالی ورھے پہلوں دا لکھنا اک اجہنی لوڑی۔“ (69)

ناول اپنے اندر اک ویلے نوں بند کر لیندے نیں تے فیر اوس ویلے دا اک ریکارڈ مرتب ہو جاندا اے۔ دیواتے دریا تے دواپہ مقامی رنگ دے ناول نیں لیہوں ویسی ناول کہیا جاندا اے۔ یاں ایہناں نوں ویسی ناول وی کہیا جاسکدا اے۔ انگریزی ادب وچ Hardy دے تے اردو ادب وچ پریم چند دے ناول

مقامی رنگ دے ناول نہیں۔

v. تائی

تائی مقامی رنگ دانا ناول اے۔ ایہہ خالصتاً ساڈھے ویسب دی کہانی اے۔ ایس کہانی دے کردار وی ساڈھے پنڈاں تھاواں دے کردار نہیں۔ ایہناں کرداراں دیاں عاداتاں خصلتاں تے نفسیات اوہی دسی گئی اے جیہڑی پنڈاں دے لوکاں دی ہوندی اے۔

تائی ورگیاں مضبوط تے اچے کردار دیاں زمانیاں اچے وی ساڈھی وسو وچ اک سوہنے گلینے وانگوں چمکدیاں۔ اچھے کرداراں دی وجہ نال ساڈھی وسو وچ اخلاقی قدراں موجود نہیں۔ امام دین ورگے کردار وی ساڈھی وسو وچ ملدے نہیں۔ لکھاری دا تعلق وی پنڈ نال اے۔ ایس کر کے اوس نے ایس ناول دا موضوع اپنے رہتل چوں ای چنیا اے۔ اوس دا مشاہدہ اپنی مقامی وسو دے حوالے نال کافی نگہرا اے۔ ناول پنڈ ووسو دے حوالے نال ضرور اے پر ایہدے وچ جدید ناول دے رجحانات وی پائے جاندے اے۔ حفیظ دافوج وچ حلف اٹھاندے ہوئے سکینہ نوں یاد کرنا Association of Ideas اے۔ ایہہ نفسیاتی پکھ وی لکھاری نے دکھایا اے۔ ناول کھلے اخیر والا اے۔ سکینہ نوں اغوا ضرور کیتا اے۔ ایس توں بعد اوس نوں بچان دی کوئی کوشش نہیں کیتی گئی۔ تائی وی نس کے اوہدے پچھے نہیں گئی۔ کھلے اخیر دی وجہ نال فیصلہ قاری تے چھڈ دتا جاندا اے۔ ناول دے سارے پکھاں دا ویرا کرن توں بعد ایہہ ای نتیجہ نکلد اے کہ ناول وچ مقامی چھاپ بہت زیادہ دکھالی دیندا اے۔ ایہہ ویسبی ناول اے۔

ایہہ کہانی زور آوراں دی کہانی وی اے۔ ناول وچ سیاسی رنگ دی ملدا اے۔ مقامی سیاست دے حوالے نال ایہہ سطر اں دیکھو:-

”سکندر نے وی کہیا سی، ملک جی تسی اپنے آپ نوں چیر میں سمجھو سگوں واہ لگانے ایس توں

وچی کرسی وی مل سکدی اے۔ سکندر دے پکے یقین نال ملک اپنے آپ نوں دلا سہ

دنا۔“ (70)

ہورتے ہورتائی دا کردار وی مقامی کردار اے۔ ساڈھے ویسب وچ اس طرح دے دلیر تے کھرے کردار وی پائے جاندے نہیں۔ ایہہ ناول عام لوکاں دی نمائندگی کردا اے۔ ایہہ اک ویسبی ناول اے۔

5. نفسیاتی ناول

ادب دی تخلیق دے حوالے نال بہت سارے School of thoughts موجود نیں۔ اک اچیہا مکتب فکروی اے جیہڑا ادب نوں شعور Conscious تے لاشعور Unconscious دے حوالے نال ویکھدا اے۔۔ ایہ اوہ گروہ اے جیہڑا فرائڈ دے نظریہ تحلیل نفسی ٹوئنگ دے Archetypal نظریات نوں فن پارے دی پرکھ دے واسطے ورت دے نیں۔ ایس وچ تخلیق کار دی اندرلی کائنات دے رازاں نوں معلوم کرن کوشش کیتی جاندی اے۔ نفسیاتی مفکراں وچ فرائڈ دا نظریہ سب توں اوتے اے۔ فرائڈ دے مطابق ہر بندے دی شخصیت اوس دے سماجی دباؤ تے رشتیاں دے اظہار دی وجہ نال بن دی اے۔ اس دے خیال موجب شعور انسان دے تجربے یا ذہنی فعل دا اوہ حصہ اے۔ جس دا صرف اوس بندے نوں پتہ ہوندا اے۔ شعور دا تعلق ساڈی ذات نال ہوندا اے شعور اک ویلے وچ چند گلاں نوں قبول کردا اے تے چند نوں رد کردا اے۔ شعور دے نال لاشعور وی بہت اہم اے۔ ڈاکٹر سلیم اختر اپنے مضمون فرائڈ تے ادب دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”لاشعور ایک طلسم کدہ سہی لیکن اس کے کھل جاسم سم کاراز فرائڈ نے تحلیل نفسی کی صورت میں دریافت کیا۔ فرائڈ کے بموجب انسانی زندگی کے پہلو لاشعور محرکات کے تابع ہیں۔ اس لئے یہ کیسے ہو سکتا تھا کہ تحلیل نفسی ادب اور ادیب سے دل چسپی ظاہر نہ کرتی“ (71)

فرائڈ دا ایہہ وی خیال اے کہ حیاتی دا بنیادی جوہر Librado۔ ایہہ اک قسم دی بھکھ اے جیہڑی جنسی اعمال دی وجہ نال سکھ حاصل کردی اے۔ ایہہ صرف جنسی بھکھ ای نہیں سگوں خوشی دی تلاش دا وسیلہ وی اے۔ ایس خواہش دا وی انساناں دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ ’ٹوئنگ‘ دے خیال مطابق بنیادی جبلت جنسی نہیں بلکہ ہمہ گیر نفسی قوت اے۔ اوس دے مطابق انسان نوں جذباتی رویہ پرکھاں کولوں وراثت وچ ملدا اے۔ ’ایڈلر‘ دے مطابق انسان وچ سارے نفسی امراض کسے ذلت یا شکست دی وجہ توں پیدا ہوندے نیں۔ اسی ایہہ جاندے آں کہ کردار تخلیق کردیاں ہو یاں لکھاری اندر دی کھج دھرونوں وی مد نظر رکھدا اے۔ دنیا دے ادباں وچ انساناں دی نفسیات دے حوالے نال ناول تخلیق ہوئے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ کجھ اچھے ناول چھاپے چڑھے جنہاں وچ نفسیاتی کچھ واضح اے۔

i. دل اک دیوا

آغا اشرف دانا دل اک دیوا اک ڈرامائی طرز دانا دل اے۔ ناول اک پاگل عظمت دے دوالے گھمدا اے۔ ناول کارنے ایس ناول نوں نفسیاتی طرز دانا دل بنان دی کوشش کیتی اے۔ ناول تکنیک دے حوالے نال اک چنگا ناول نہیں۔ ناول وچ بے ربطگی پیدا ہو جاندی اے عظمت تے ہو رہا گلاں نوں وچانک پاگل خانے والے پکڑن آجاندا اے۔ ناول وچ مکالمیاں دی وی بھر مارا اے۔ بعض ناول مکالمیاں تے وی اسارے جاندے نیں۔ پر ایس ناول دے مکالمے معیاری نہیں۔ مکالمے کی نہیں جگت بازیاں نیں۔ کدھرے کدھرے فلسفیانہ قسم دے مکالمے وی پڑھن وچ آجاندا اے۔ ناول کارنے کئی تھاں تے علامتاں راہیں گل کرن دی کوشش کیتی اے۔ اتھے سانوں Confusion of Ideas دا احساس ہوندا اے۔ مثلاً ایہہ مکالمے تے غور کرو:-

”نہیں خان فی الحال تے شادی کرن دا خیال اے

کس سے؟

نرگس دے پھل نال

وہ کون؟

اک بڑی پیاری جہی لڑکی

وہ کیا ہے؟

میری زندگی“ (72)

نرگس دا پھل کہن توں مراد شاید سیٹھ دی کڑی نرگس اے۔ اس طرح نرگس دا اک دم پاگل ہو جانا۔ عظمت دا نرگس دی حالت ویکھ کے دوبارہ پاگل ہو جانا۔ گیوتے بگھیلو دا وی پاگل خانے چوں نئے ہونے پاگل نکل آنا۔ شاید لکھاری دی کوشش سی کہ اوہ جدید طرز دانا نفسیاتی ناول تخلیق کرے۔ ایس کوشش وچ اوہ ناول دے ڈھانچے نوں بگاڑ دیندا اے۔ بہر حال ایہہ اشارن نفسیاتی ناولاں وچ کیتا جاسکدا اے۔

ii. تریہ

میر تہا یونہی دانا دل حقیقت نگاری دی تحریک توں متاثر ہو کے لکھیا گیا ناول اے۔ ناول دارحجان جدید اے۔ حالانکہ سو دے حوالے نال پینڈو رہت وکھائی گئی اے۔ پر لکھاری نے کہانی وچ موڑ دے کے اوس نوں جدید لکھت بنا دتا اے۔

ناول دی کہانی سدھ پدھری نہیں۔ سگوں اک بندے دی نفسیات تے چائن پایا اے۔ عبدالرحمان دا کردار اک Complicated کردا اے۔ بزرگی دے چولے وچ چھپیا ہویا اک ہوس داما ریا ہویا شخص اے۔ اوہ ہوس وچ ایناں اندھا ہو جاندا اے کہ رشتیاں دی پہچان بھول جاندا اے۔ اوسدی تریہ تریہ اوس نوں در بدر کردیندی اے۔ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو کے وی اوہ تریہ ای رہندی اے۔ 'بگو' اک نفسیاتی کیس اے۔ اک جنس دی ماری ہوئی ایہہ کڑی گھاٹ گھاٹ دا پانی پیندی پر کدھرے وی تک کے نہیں بہندی اے۔ اوس نے اخلاقی قدراں دی پانمالی کیتی اے۔ بن نکاحی وی مرداں نال رہندی اے۔ اوس دی جرات ویکھو کے اوہ اپنے کسے وی فعل توں شرمسار نہیں سی۔ سگوں عبدالرحمان نال دوسرا نکاح کر کے وی اوہدے گھر نہیں نک دی۔ 'بگو' اجیہاں زنانیاں چوں سی جہاں دی حیاتی وچ جنس بہت اہمیت رکھدی اے۔ ناول زیادہ تر عبدالرحمان تے 'بگو' دے ارد گرد گھمد اے۔ ایہہ اک نفسیاتی ناول اے جس وچ دونوں کرداروں دا نفسیاتی کچھ وکھایا گیا اے۔

.iii مرلی تے موئیے دا پھل

موضوع دے اعتبار نال ایہہ اک نفسیاتی ناول اے۔ ایس وچ پاگل خانے دا ماحول وکھایا گیا اے۔ ایہناں کرداروں دے لاشعور وچ اجیہاں گلاں نیں جہناں وچ کوئی ربط نہیں ظاہر اے پاگلاں دے پاگل پن دا اوہناں دی نفسیات نال تعلق ہوندا اے۔

6. پروتاری ناول

اگر اسی ناولاں دے اتہاس نوں پڑھئے تے معاشرے دے بدلے حالات نے پنجابی ناول کار تے وی اثر کیتا۔ ویلے نال طبقاتی کشمکش ودھ گئی۔ مزدوراں تے کساناں دی تنظیمیں نے ایس Class وچ awakening پیدا کیتی۔ ناول کاراں وچ اجہے ناول کاروی سی جہناں دا تعلق ایس طبقے نال سی۔ اوہ اوہناں دے مسئلیاں نوں چنگی طرح جاندا اے۔ ایس کر کے اوہناں نیویاں دے طبقے دے جذبات دے اظہار واسطے ناول نوں وسیلہ بنایا ایہناں ناولاں وچ 'ہنیاں' دے مسائل دا صحیح Propoganda وی کیتا اے۔ ایس قسم دے ناول آفاقی جذبات دے پرچار واسطے تخلیق ہوندے نیں۔ ناولاں دی اجہی قسم پاکستانی پنجابی ناولاں وچ موجود اے۔ ایہہ پروتاری ناول کہلاندا اے۔

i. اک چوڑی لون دی

فرزند علی داناوُل 'اک چوڑی لون دی' دے موضوع تے Trends تے بحث کرن توں پہلاں فرزند علی دی حیاتی تے غور کرن توں بعد پتہ چلدا اے کہ اوس دا تعلق کسان گھرانے نال اے۔ پنڈورہنٹل بھتل وچ حیاتی گزاری اے۔ اوہ اوہناں پنڈاں دا جاندا اے جہناں دے نزدیک کارخانے تے فیکٹریاں چلداں نیں۔ پنڈاں دے کامے، مزدور تے اوہناں دے مسائل فرزند علی واسطے کوئی ان بھل نہیں۔

'اک چوڑی لون دی' دا ویرا کرن توں پہلاں لکھاری دے ایہہ جملے پڑھو۔ 'جیونا' تے 'محبوب' دے وچکار جیہڑا مکالمہ اے:-

"یا محبوب ایہہ مل ما مک وی اینویں ای نیں

کیوں اینویں کیہہ؟

میں کوئی چغلی نہیں کرداپیا، جیونا اپنی صفائی وچ بولیا میرا مطلب سی پئی پانی دے وچ لون

ہو وے تاں چنگا ای ہوندا

..... ہاں لون ہوندا تاں چنگا اے "محبوب بولیا

"نہیں ہے تاں پھیر کیہہ ہو سکدا اے" یا رہوتے کجھ نہیں سکدا..... جیونا کچھ کھج کے بولیا

اک چوڑھی لون دی ہوندی ال پانی وچ سٹ لیندا "جیونے نے پھیر کھج کے پانی دا پیالہ

ڈیک لیا۔ اوہنے کجھ دور فورمین کھلوتا ویکھیا۔ اوہ واج مار کے اپنے کول بلانا چاہوندا اسی تے

'اک چوڑھی لون دی' فرمائش کرنا چاہندا اسی، پر جیونے دی واج نالوں مل دا شور بہتا سی۔

پورے نال واج دیوں لگاتاں جتے حامی نہ بھری بس بھہر کتب کے رہ گئے..... ستھنی چکنا

چاہوندا اسی..... ذرا کولں جھلیا تاں اوہدیاں اکھاں اگے ہیرا ہو گیا، دماغ چکرا گیا،

سارے جتے وچوں چنگاں نکلدیاں جانڈیاں سن۔ پنڈا مڑھکے نال نہاتا گیا..... جیونا

موٹہ دے بھار ستھنی اتے ڈگ پیا۔" (73)

اک لوہے دے کارخانے وچ تپدی بھٹی دے کول کھلوتے مڑھکو مڑھکی ہوئے مزدور دی تریہ فیہر ایس

پیاس نال پانی وچ 'اک چوڑھی لون' دی خواہش کرنا فیہر ایہہ خواہش وی سچ سچ کے لحاظی انداز وچ کیونکہ اوہ

اپنی ملی ہوئی تھاں کسے نوں نہیں دینا چاہندا اسی۔ فرزند علی نے 'اک چوڑھی لون' نوں موضوع بنا کے سارے

مزدوراں دے دکھاں تے سدھراں دیاں تاراں نوں چھیڑ دتا اے۔ ویسے وی ایہہ ناول اوس طبقے دی نشاندہی

کر دالے۔ جیہڑا ادبیا ہو یا اے۔ مزدور تے راہک بے انصافی دے مظلومیت دے جیندے جاگدے ثبوت
نیں۔ فرزند علی جدید تحریکاں دا جانوں لگدا اے۔ اوہ وی ایس معاشرے دا استحصال شدہ بندہ اے۔ ایس گھٹن
تے بے انصافی دا اظہار اوس نے ایس ناول وچ کیتا اے۔ Tolstoy دا کہنا اے:-

"Art must remove violence, only art can do this."

سعید بھٹہ ہوراں اپنی گل وچ ناول دے شروع وچ لکھیا اے:-

”ایہہ ناول پچھلے چاہی و رہیاں توں پٹھلے میل دے تھاں لئی یدھ تے اتلے میل دے
دھیروں دی کتھا ہے۔ کلیم اللہ نوں ’کیمو بناون والیاں دا کھلا ڈلھا مہاندرا ہے۔ ’جیونا‘
ورگیاں سدھیاں دے مونہوں وی ’اک چونڈی لون دی‘ منگ وی ہے تے وصیت
وی۔“ (74)

تھاں دا دھرو ہوندا رہیا اے۔ اک قلم کار معاشرے دا بڑا احساس فرد ہوندا اے۔ فرزند علی Labour
Class دا نمائندہ اے۔ اوس دا ناول ’اک چونڈی لون دی‘ تے بعد وچ آن والا ناول ’بھبھل‘ وی
'Nostrum' لکھت اے۔ ایہہ اک pet scheme دے پٹھ لکھیا گیا اے۔ ایہدے وچ Social
reformation دی کوشش کیتی گئی اے۔ اگر اسی رجحانات تے غور کریئے تے ایہہ ناول Proletarian
Novel کہلانے دا حقدار اے۔ کیونکہ سارے ناول وچ Labour Class دے حق واسطے گل کیتی گئی اے
۔ مزدوراں، راہکاں دی کہانی اے۔ جیہڑے صدیاں توں سرسٹ کے سرمایہ داراں تے وڈیریاں دی غلامی کر
رہے نیں۔ دنیا تے ایس حوالے نال بہت سارا Literature تخلیق ہو یا۔ بہت ساریاں تحریکاں نے جنم
لیتاں۔ French Revolution ایس دھرو دا نتیجہ سی۔ Communism تے Socialism دا جنم ایس
کر کے ہو یا۔ فرزند علی دا ایہہ ناول پڑھ کے پریم چند دے ’میدان عمل‘ تے ’گنیو دان‘ ورگے ناول یا داندے
نیں۔ حیات اللہ انصاری دا ناول ’لہو کے پھول‘ وی ایسے موضوع تے اے۔ مجبور تے نادار کساناں دے
معاشرے استحصال دے حوالے نال لکھیا گیا سی۔ 1930 وچ انگریزی ادب وچ وی Proletarian Fiction
دارواج ہو گیا سی۔ کارخانے دے مزدوراں، زرعی مزدوراں تے بے روزگاری نے ایسے مسائل پیدا کردتے
کہ انگریز ناول کارنے وی ایس موضوع تے قلم چکیا۔ انگریزی ادب وچ Thomas Hardy دے ناول
مقامی رنگ تے مسائل دے ناول نیں۔ جہناں وچ دیہاتی پس منظر دکھایا گیا اے۔ Frank Norris اک

امریکی ناول نویس گذریا۔ جس دے دو ناول Octopus تے Pit سرمایہ دار تے مزدور دی جنگ دی مکمل تصویر اے۔ ملک راج آنند جیہڑا اک ہندوستانی برطانوی سی۔ اس نے وی اپنے ناولاں وچ ایس موضوع نوں چھویا اے۔ اس دے ناول The Untouchable، The Coole تے Across the Black Water ہندوستان دے محکوم تے مظلوم طبقے دی سچی تصویر کشی کردے نیں۔

فرزند علی نے وی اپنی کہانی وچ اک بین الاقوامی مسئلے نوں چھویا اے۔ اوس دی کہانی نوں عام فہم وی بنایا اے۔ ایہہ لوکانی دی کہانی اے۔ لوکاں دے دکھ و درداں دی کہانی اے۔ اقبال صلاح الدین دی انظم چسی، وی ایس موضوع تے لکھی گئی اے تے ایس وچ شاعر اک مجبور راہک دی نصیحت بیان کردا اے۔ جیہڑی اوہ اپنے بچے نوں کردا اے۔ اتھے گلاب دین دے بچیاں نوں وی شاواں دے خدمتی بننا پیا۔ گلوپیو دی طرح بنے بنے پھر دا کھیتاں وچ مزدوری کردا اے۔ نکی شاواں دا نکا شاہ کھلاندا اے۔ چسی دے مصرعے ویکھو:-

”ڈاڈا ہبری سی

پجھی۔ ایہو ساڈھے لیکھ چہ لکھیا

حشراں تائیں رہسی۔ لہنوں منین و لا کوئی نہ چسی“ (75)

’اک چونڈی لون دی‘ جدید تحریک دا ناول Realism تے مبنی اے۔ رومانیت دیاں لہراں بہت گھٹ نیں۔ اسی ایس ناول نوں پرولتاریا Proletarian ناول کہہ سکدے آں۔

.ii .بھبھل

فرزند علی دا تیسرا ناول ’بھبھل‘ اوہناں دی ہڈی اے۔ فرزند علی اپنے ناول وچ نکلیاں دے حالات بیان کردا اے۔ راہکاں تے مزدوراں دی حیاتی دیاں اوکڑاں تے حیاتی گزارن واسطے جیہڑی کھج دھرو کرنی پیندی اے اوس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوس دے ناول دے زیادہ تر کردار مزدور، راہک، مزارعے، تے گڈھ کھچن والے نیں۔ کدھرے کدھرے چوہدری، زمیندار، راہے، آڑھتی تے ہوراں طرح دے ظلم کرنے والے کردار نیں۔ ناول نگار چونکہ خود وی راہک سی۔ ایس کر کے اوس دا قلم اگر اٹھدا اے تے اوہ Working Class تے ای اٹھدا اے۔ فرزند علی دا ناول اک ’چونڈی لون دی‘ وی اس طرح دی ای Theme رکھدا اے۔ بنیادی طور تے ایہہ ناول اک ای طبقے دی نمائندگی کردے نیں۔ بلکہ فرزند علی دا ناول ’تائی‘ وی ایسے طبقے دا کردار اے۔

موضوعاتی لحاظ نال بھبھل نوں اگر Class دانا ول کہیا جائے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ کیونکہ بہدے
 وچ صرف پٹھلی کلاس نوں نمائندگی دتی گئی اے۔ ایہہ پٹھلی کلاس خواہ پنجاب دی ہووے، سندھ دی ہووے
 یاں استاد اامن دی کلاس ہووے اس کلاس دا دھرو ہمیشہ اتلی کلاس نے کیتا اے۔ ناول کار نے اپنے ناول وچ
 غریباں دا نقشہ اس طرح کھچیا اے:-

”گلوں تیزوں ننگے، ڈھڈوں بھکے تے پلوں خالی جد مرضی دا کھاون نوں نہ ملے شس بھکھے
 ای ہوئے نا اج وی کئے لوکاں نوں ڈھڈ بھر کے کھاون نوں ملدا اے؟ پورے لہور دے
 لوکاں دی روٹی مورییاں اتے نظر آوندی اے۔ نان چھو لے، ایہہ وی کوئی خوراک اے بھلا
 انساناں دی۔“ (76)

اس طرح سندھ تے پنجاب دی غربت دی سانجھ بارے لکھاری کجھ اس طرح لکھدا اے:-

”سندھ دے بدین ریلوے ٹیشن توں اگے اے اسماں ہو رہا جانا سی۔ پنجاب دے راہکاں
 نوں بدین شہر دے لوک ہم ہما کے ویکھن آئے سن۔ نمائش لگی ہووے جیوں اساڈیاں
 گڈاں اساڈے ڈنگر جو اسماں نال لیائے ساں سبھ کجھ سندھیاں لئی وکھرا وکھرا سی۔
 اساڈے بال، سوانیاں، اساڈا منی پیڑا، تو اپرات، ڈوٹی بھانڈا تے بانا کہینا، سبھ کجھ وکھرا
 سی۔ سندھیاں دے چہرے اتوں بھکھ تے پنجابیاں دے مونہہ اتوں دسدی غربت ساںجھی
 جیہی معلوم ہوندی سی۔ اکو جیہی اداسی تے ویرانی سی۔“ (77)

ویسے تے ہر لکھت پچھے کسی نہ کسی شکل وچ Author لکھیا ہوندا اے۔ اوس دے لاشعور تے شعور وچ
 جیہڑیاں گلاں ہوندیاں نیں اوہ اپنی تخلیق وچ اوہناں دا اظہار کردار ہندا اے۔ بہر حال بھبھل فرزند علی دی
 اجہی لکھت اے۔ جیہڑی Autobiography اے بعد وچ اے Autobiography استاد اامن دی
 Biography وچ تبدیل ہو جاندی اے۔ محمد آصف تے اپنی پہلی گل وچ بھبھل بارے لکھیا اے۔
 ”بھبھل، اک ہڈورتی ناول ہے۔ ایہہ ساڈے ہرمن پیارے شاعر دامن جنتی دی حیاتی تے
 دکھریا ہویا ہے۔ استاد ہوراں کدے آکھیا سی۔

خون جگر داتلی دے دھر کے تے
 دھرتی پوچدے پوچدے پوچدے گنڈر چلے
 اتھے کہوئیں گزارے زندگی نوں
 ایہو سوچدے سوچدے گنڈر چلے

استاد دامن دی اکٹھ کہانی نوں فرزند علی ہوراں ناول داروپ دتا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں داوڈاگن حقیقت نگاری اے۔ ناول کاریوں جو مزدور یونین نال جڑیا ہویا ہے۔ ایس پاروں اتلے میل تے پیسے دھرو چالے جو کھج تان ٹری آوندی ہے، اوہداویر وادینا کدے نہیں وساردا۔“ (78)

آصف خاں ہوراں ایس ناول نوں ہڈ ورتی دا ناول اکھیا اے۔ ایہ ناول ہڈ ورتی دے نال نال اپنے ملک دے معاشی، سیاسی تے معاشرتی حالات وی بیان کردا اے اک ناول والا پھیلاؤ اس وچ موجود اے۔ ناول وچ زمان تے مکاں دا وی خیال رکھیا اے۔ انعام الحق جاوید نہیں ایس ناول دے موضوع تے Trend بارے انج خیالاں دا اظہار کیتا اے۔:-

”بھبھل، نوں اک خود سوانحی ناول کیہا جاندا اے۔ مصنف دا تعلق آپوں وی او سے زیریں طبقے نال اے جتھے زندگی دیاں تلخیاں دانہ صرف مشاہدہ کیتا بلکہ ایہناں نوں برداشت وی کیتا۔“ (79)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار نے خاص خیالاں دا Propaganda وی کیتا اے۔ اس ناول وچ جدید رجحانات پائے جانداں نیں۔ ایہ ناول پرولتاری Proleterian اے۔

7. خیالاں دے ناول

ادب وچ کجھ ایہے ناولوی تخلیق ہوئے نیں جنہاں وچ قلم کار اپنے خیالاں دیاں کسی خاص مکتب فکر داوی اظہار کردا اے۔ ناول کار ناول دی کہانی بیان کردیاں یاں کرداراں راہیں اپنا فلسفہ حیات، سیاسی خیالات، اخلاقی یاں اصلاحی سوچاں دا اظہار کھل کے کردا اے۔ پنجابی ادب وچ وی کجھ ناول کاراں نے خیالاں دے ناول تخلیق کیتے نیں۔

i. بندی وان

بندی وان فخر زمان دا جدید طرز دا علامتی ناول اے۔ ایس وچ ناول کار نے اپنے خیالاں دا اظہار علامتاں راہیں کیتا اے۔ فخر زمان نے علامتاں راہیں پاکستان دی سیاسی تاریخ بارے لکھیا اے:-

”اوہدا گھر تریہہ سال پرانا سی جدوں اوہ اوس گھر وچ آیا تے اوہدی حالت قابل رحم سی..... اوہنے دل نال متھ لیا کہ اوہ ایس گھر دی حالت سنوارے گا..... اوس گھر دے دو بچے پاسے

عالی شان عمارت سی۔ جس دے وسٹیک ایس گھر دیاں رہن والیاں نوں کدے کدے جھونا
 کھانا بھیج دیندے سن..... اوہنے بن سوچیا کہ گھر دی حالت چونکہ بہتر ہوگئی اے ایس لئی کئی
 آڈھی کوآڈھی ساڑا کرن گے تے ہوسکد اے لہندے کجھ حصے اپر مڑ کے قبضہ کرن
 جیویں اوہناں پہلاں دوواری کیتا سی..... عالی شان کوٹھی والے وسنیکاں نوں واپس گھر
 والیاں دی ودھی ہوئی خوشحالی تے ما مک دی اکھ پسند نہ آئی..... اوہناں نے بندوق والے
 چوکیدار نال ساز باز کیتی فیر اوہ ہو یا جو کوٹھی والے چاہندے سن۔..... اصل ما مک نوں گھر
 وچ رکھے کا بک دے اک خانے وچ بند کر دتا گیا۔“ (80)

چرخہ کتنا عمل کرن دی علامت اے مائی لدھی نوں سرخ دھاگے تے چرخ نال دکھا کے لکھاری نے
 تصوف دی اک علامت دے طور تے ورتیا اے۔

”حاملہ عورت نے راتی سلاخاں وچ چن نوں غور نال تکیا۔ اوہدے وچ اک بڈھی مائی بیٹھی
 چرخہ کت رہی سی۔ مائی لدھی..... مائی لدھی..... اونہیں اچا سارا کہیا اوس ویلے چن موت
 دی کوٹھڑی وچ بند قیدی دی کوٹھڑی دے بالکل اپر کھلوتا سی۔ ایہہ چن دیاں رشاں نے کہ
 چرخہ دیاں تنداں جہڑیاں پھانسی کوٹھڑی توں چن تیکر کھلریاں نیں۔“ حاملہ عورت نے اپنے
 آپ کو لوں پچھیا“ (81)

استھے اک آس وی بندھی رہندی اے۔ ناول کار سارے ناول وچ کدھرے وی مایوس نہیں دکھائی
 دیندا۔ ناول کار نے کجھ پرندیاں نوں وی علامت دے طور تے استعمال کیتا اے۔ جہدے وچ کاں، کونل،
 گھگی، شکرے تے چکی راہ اے۔

اخیر وچ ناول کار نیں بندی دان دی بلبل نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیا اے۔ آخری
 پیرے تے گوہ کرو:-

”قیدی آپے جا کے پھٹیاں پر کھلو گیا۔ جلا داد گے ودھیا۔ قیدی نے کہیا ’ٹھہر۔ اونہیں بلبل‘
 دے کجے پیریں بدھی ڈور کھولی۔ بلبل نوں پھمیا تے کہیا ’ہن توں آزاد ایں‘ بلبل اڈ کے
 ساہنے رکھ دی ٹہنی پر جا بیٹھی۔ جلا داد نے قیدی دے ہتھ پچھے بنھے۔ گل وچ رسے دا پھندہ
 پایا۔ مونہہ پر کالے کپڑے دا کنٹوپ چڑھاتا۔ بلبل اڈ پئی۔“ (82)

انعام الحق جا وید لکھدے نیں:-

”سکھنیک دے اعتبار نال لہنوں نوں رنگ دا ناول کہیا جاسکد اے۔ جہدے وچ بلبل

نوں روح دی علامت دے طور تے ورتیاگ یا اے۔ کہ زید نے ڈوری پنہ کے اپنے کول
کوٹھی وچ رکھی ہوئی سی تے جنھوں پھٹے چہن توں کجھ چہ پہلاں آزاد کر دنا جاندا
اے۔“ (83)

فخر زمان نہیں ایس ناول وچ اپنے خیالاں دا اظہار شاعری راہیں کیتا اے۔ استھے اوہدے کردار زید
دیاں نظماں وی اوس کردار دیاں اندردیاں تکلیفاں دا اظہار کردیاں نیں۔ اک واری جدوں اوہدے پیو دا
ناں پوچھیا گیا۔ تے اوہدے دل تے چوٹ لگی۔ اوس نوں اپنی ضبط شدہ نظم یاد آؤندی اے۔

اے اسی ادھالی ہوئی ماں دی
کھوکھ توں جمن والے

ایہہ نظم Realism دا اک چنگا نمونہ اے۔ زید ایس نظم دے ذریعے حقیقت نگاری دارنگ پیش کیتا
اے۔ وڈیریاں دیاں زیادتیاں دیاں شکار سوانیاں دی مظلومیت دی تصویر کشی کیتی اے۔ ایہہ ای نظم فخر زمان
دے ناول کمذات وچ وی صفحہ 82, 83 تے ملدی اے جدوں عشق ڈوہنگیاں سوچاں پے جاندا اے۔
'بندی وان' وچ نظم راہیں ناول کارنے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا۔ اک واری بجلی بند ہو جان تے نظم راہیں
اپنے خیالاں دا اظہار کیتا اے۔

ناول پڑھ کے سانوں اوس دور دا پتہ چلدا اے۔ کہ ایہہ دور اوہ سی جدوں مارشل لاء لکھیا ہو یا سی۔
لوکائی تے ظلم تے زیادتی ہو رہی سی۔ حق تے سچ دی گل نہیں کہہ سکدے سی۔ وردی والیاں دی حکومت سی۔
ناول نگار دیاں نظماں اوس ویلے دے ظلم دے خلاف منہ بولدے ثبوت نیں۔ ایہہ ناول چونکہ ایک عصر تے
ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہو یا اے۔ ایس کر کے ایس ناول وچ عصری ناول دیاں جھلکیاں وی
ملدیاں نیں۔ ایس ناول وچ عصر دے نال نال ناول کار دے خیالاں دا وی پتہ چلدا اے۔ فخر زمان نے
جدید بدیشی ادب توں متاثر ہو کے اجیہا ناول تخلیق کیتا اے۔ اوہ Kafka, Dadism, Segmud
Freud دیاں تحریکاں توں جانکاری لیندا اے۔ تے نالے بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ و ارث شاہ واپس منظر
رکھدا اے۔

اوس دے ناول وچ اوس دے خاص خیالاں دا اظہار رکھالی دیندا اے۔ ایس کر کے ایس ناول نوں
Novel of Ideas وی کہیا جاسکدا اے۔ فخر زمان چونکہ اک خاص مکتب فکر نال تعلق رکھدا اے۔ ایس کر

کے اوہدے سارے ناولاں وچ اوہدے خیالاں دا پرچار ملدا اے۔

ii. ڈراکل

حسین شاہد دے ناول وچ کرداراں بہت گھٹ نیں۔ ناول وچ زیادہ تر حسین شاہد نے اپنے خیالاں دا اظہار کھلے ڈھلے انداز نال کردے نیں۔ ڈراکل دے قاری نوں پتہ اے کہ پہلے چار باباں وچ ناول کارنے، خاصاں تے 'عاماں' دا اک تقابلی جائزہ پیش کردا اے۔ اوہ ایہہ وی دسد اے کہ 'اروڑہ' تے ملک پاکستان اکوور ہے تے اکوون وجود وچ آئے۔ حسین شاہد ہوری اپنے تخلیق کیتے ہوئے کردار 'اروڑہ' بارے 'زرگ جوہ دی پہلی جتی' وچ لکھدے نیں:-

”دھرتی تے منکھ دی ایہہ کہانی نہ نویں اس تے نہ پہلی واری لکھی جا رہی اے۔“ جدیدیک
دھرتی زرگ جوہ تے منکھ زرگ واسی اے، ایہہ کہانی انجے ای رہی، لکھاریاں دی توفیق
سیتی کہانی دی کلا پدھراچی نیویں ہو سکدی اے پر کہانی دی کتھہ اوہو گل اوہندی
اے۔“ (84)

اگے جا کے لکھاری لکھدا اے:-

”دھرتی زرگ جوہ کدوں بنی؟ گلد اے انج اوون ہو یا ہووے گا جدن کسے ڈاڈے نے
دھرتی اتے لیک مار کے آکھیا ہوسی۔“ لیکو ایڈیہروالی میری اے“ (85)

ایہہ ای بنیادی خیال سی جس تے ناول کارنے ناول اساریا اے۔ ناول یک کرداری اے یعنی ساری کہانی اروڑہ تے اے یاں فیہ خیالاں تے مبنی اے۔ ایہہ ناول دراصل ناول کار دیاں اپنی سوچاں دا عکس اے۔ ویسے وی ہر ناول دے پچھے کدھرے نہ کدھرے ناول کار چھپیا ہوندا اے۔ شاہد حسین خاصاں توں ستایا ہوندا اے۔ ایس کرے اوس دے خیالات بڑی روانی نال قلم چوں نکلدے نیں۔ اوہناں دی ایہ لکھت ویکھو:-

”عاماں نوں اوہ سارے دکھ ہان جیہڑے دھرتی تے منکھ نوں ہو سکدے نیں۔ دکھاں دا
اوپا، اکوہنی جے وہ ساری اک منھ ہو کے خاصاں تے چڑھائی کر دین۔ پر خاصاں نے
گنت وچ گھٹ ہونداں وی انج کدے نہ ہون دتا۔“ (86)

ناول وچ اس طرح تھاں تھاں تے ناول کار نے اپنے Ideas دا اظہار کیتا اے۔ جتھوں اوہ 'اروڑہ' دی حیاتی بارے لکھنا شروع کردا اے۔ اوتھوں ناول Biographical ہو جاندا اے۔ Martin Gray نے

اپنی کتاب A Dictionary of Literary Terms وچ Biographical Approach نوں کجھ اسطرح دسیا اے۔

"The Biographical approach to literature, which interprets an authors work in terms of the events of a person's life and development of ideas."(87)

اگر غور کرینے تے ناول کافی حد تک Biographical ای اے۔ ایتھوں سانوں ناول دے رجحانات دا اندازہ ہو جاندا اے۔ ایہہ ناول Third Person Narrator کہانی اے۔ ناول نگار اوہدی کہانی بیان کردا اے۔

"آج اوہنوں انج گک رہیا جو یس اوہ آیتے پڑھنے پین سی پر اگیاں اوہناں تانے تے لادنا ہووے۔ من اوہ دل وچ آکھی جا رہیا سی "یا اللہ! ایہہ اخیر لا پھیرا ہووے" (88)

جتھوں تیکر تحریک دا تعلق اے ایہہ ناول حقیقت نگاری دی تحریک تحت تخلیق ہو یا اے۔ Realism دا اثر ایس پورے ناول وچ موجود اے۔ ایہہ ایسی Biography جیہڑی realism دے اثر پٹھہ تخلیق ہوئی اے۔ Ford Madox Fara دے کہن مطابق:-

"A Novel would be the Biography of a man or of an affair and a Biography whether of a man or of an affair should be a novel both being if they are efficiently performed rendering of such affairs as are our human lives"(89)

ڈراکل اک ناول دی حیثیت نال کافی پہلو رکھدا اے۔ ناول کار سیگمنڈ فرائڈ توں وی کافی متاثر لگدا اے 'اروڑے' دی حیاتی وچ 'Sex' اک بھوک دی حیثیت رکھدی اے۔ ڈاکٹر خالد اشرف فرائڈ دے حوالے نال لکھدے نیں:-

"فرائڈ کے مطابق زندگی کا بنیادہ جوہر 'libido' ہے یہ ایک قسم کی بھوک ہے جو جنسی اعمال سے آسودگی حاصل کرتی ہے۔ لیکن لہڈو محض جنسی کشش ہی کا نام نہیں بلکہ یہ تلاش مسرت کے عمل کا ایک وسیلہ بھی ہے اور شخصیت کے امتزاج کو بنیادی طور پر جنسی خواہش سے وابستہ کرتا ہے کیونکہ ذہن انسانی ابتدائے عمری ہی سے حصول مسرت کے لئے کوشاں رہتا ہے۔" (90)

’ڈراکل‘ جدید خیالات تحت تخلیق ہو یا اے۔ ڈاکٹر طارق عزیز اپنی رائے کچھ انج دتی اے:-

”ڈراکل پنجابی زبان داسبھتوں وڈاناو ل اے۔ اپنے موضوع، تکنیک تے اسلوب دے حوالے نال، ناول دے کھیتڑ وچ ایس توں پہلاں ایڈ اوڈا کم کدی نہیں ہو یا۔ ڈراکل ظاہر نظراں وچ اک گکھوں ہولے بندے ’اروڑے‘ دی کہانی اے پر ڈوہنگیائی وچ ایہہ پورے ملک، ملک دی سیاست تے سیاست وچ مذہب تے وڈیریاں دے نال اتے وڈی ہوئی بد معاشی دا اجیہا ناول اے جنوں پڑھیاں ہونیاں پر داساہ پر تے تھلے داساہ تھلے رہ جاندا اے۔“ (91)

اس وچ کوئی شک نہیں کہ ناول کار دا اپنا نظریہ حیات اے۔ اوس نوں مکھ رکھ کے اوس ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ اسی انعام الحق جاوید دی رائے نال متفق آں:-

”حسین شاہد دا ناول ’ڈراکل‘ نظریاتی ناول اے۔ جیہدے وچ روشن خیال تے عدم مساوات نوں موضوع بنا کے زیریں طبقے دی گل انتہائی عمدگی نال کیتی گئی اے۔ تے دسیا گیا اے جے اجد انسان دو دھراں وچ ونڈیا جا چکیا اے۔“ (92)

ناول وچ جھول وی وکھالی دیندے نیں ناول وچ بہت زیادہ بحث قاری دی دل چسپی نوں ختم کر دیندا اے۔ ناول دا تسلسل بار بار ٹٹ جاندا اے۔ خیالات دی Repetaton دی وجہ توں ناول وچ جھول آجاندا اے۔ اردو ادب وچ وی اجہے ناول تخلیق ہوئے نیں۔ انیس ناگی دا ’دیوار کے پیچھے‘، انور سجاد کا ’خوشیوں کا باغ‘، عبداللہ حسین دا ’باگھ وی ایس قسم دے خیالات دے اظہار دے ناول نیں۔ ایہہ سارے احتجاجی ناول نیں۔ انگریزی ادب وچ Charles Dicken's دے ناول وی ایس قسم دے خیالات دا پرچار کردے نیں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں ایہہ ناول خیالات دا ناول اے۔

.iii تتلیاں تے ٹینک

احمد سلیم دا ناول ’تتلیاں تے ٹینک‘ اک ’Novel of Ideas‘ اے۔ ناول وچ ناول کار دے کجھ خیال اتہاسک نیں کجھ اپنی ماں بولی، صوبائی سوچاں تے خاکی پوشاں دے حوالے نال نیں۔ تجریدی رنگ دا ایہہ ناول کوئی نگر ناول نہیں۔ قاری دے ذہن تے کوئی چنگا اثر نہیں چھڈدا۔ ہر ناول دے وچ کدھرے کدھرے ناول کار آپ چھپیا ہوندا اے۔ اتھے وی احمد تے سلیم اوس دے اپنے ناں نیں۔ اپنے ذاتی تاثرات تے خیالات ناول وچ زیادہ بیان کیتے نیں۔ ناول جدید رجحانات تے اساریا گیا اے پر ناول دا

پلاٹ اتنا مربوط نہیں۔ خود ناول کارنوں وی ایہہ پتہ اے کہ اوہدا ناول دو جیاں لوکاں نوں بور کر رہیا اے۔ ناول دا موضوع 'تتلیاں تے ٹینک' کسے اک واقعہ توں متاثر ہو تخلیق کیتا گیا لگدا اے۔ سارے خاکی پوش اک جیسے نہیں ہوندے۔ بلکہ اکثر خاکی پوش تتلیاں دے راکھے ہوندے نیں۔ سندھ تے پنجاب دی گل کر کے صوبائی تعصب نوں ہوا دین والی گل اے۔

.iv. سکے پانی

اعجاز الحق دا ناولٹ نما اک اجہی تحریر جس نوں اپنے ولوں لکھاری نے جدید قسم دی تجریدی تحریر بنان دی کوشش کیتی اے۔ اس دے جدید رجحانات وچ بے ربطگی تے بے ترتیبی اے۔ اس ناول نوں Novel of Ideas کہیا جاسکدا اے۔ اس وچ خیالات واضح نہیں۔ خیالات دا اظہار مبہم طریقے تے نال کیتا اے۔

8. سیاسی ناول

پاکستان وچ بدلے ہوئے سیاسی حالات لوکائی نوں متاثر کردے نیں۔ پاکستانی ناول کار تے وی سیاست دا اثر ہوندا اے۔ اس طرح کجھ ناول سیاسی رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔

i. سانگا

انور چوہدری دا ناول سانگا انسان تے جانور دے سانجھ دی کہانی اے۔ ناول نگار جانور یعنی کتے وچ پائی جان والی انسانیت ول توجہ دلانا چاہندا اے۔ 'ڈبو' دی ایس ناول وچ اک مرکزی حیثیت اے۔ کہانی سگوں 'ڈبو' توں ای شروع ہوندی اے۔ ناول کار دی ایہہ خوبی اے کہ اوس نے 'ڈبو' دے کردار نوں انساناں دے ایڈے قریب کردتا اے کہ ایہہ محسوس نہیں ہوندا کہ ڈبو اک کتا اے۔ ناول وچ دی گئی 'حسینو فیملی' دا اک فرد بن جاندا اے۔ اتھے ناول کار دے جملے دیکھو:-

''ڈبو وی 'حسینو' دے گھر دا جی اے۔ اوہ ایس ٹبر وچ آون والی ہر تبدیلی نوں ویکھدا اے تے

اوس موجب اپنے آپ نوں ڈھال لیندا اے۔'' (93)

موضوع دے لحاظ نال عام ناولاں ناولوں ہٹ کے ناول اے۔ ایس ناول دے سارے کردار Lower Class دے کردار نیں جیہڑے کہ Upper Class توں دے ہوندے نیں۔ انقلابی سوچ انقلابی پارٹی دے آنے نال جاگدی اے۔ مارشل لاء دے رو لے دے گئے نیں۔ اوس دور وچ لگن والے مارشل لاء دا ذکر اے سیاسی حالات بارے دیا اے۔ ایہہ اک سیاسی دور دی کہانی وی اے۔ لکھاری نے

اپنے خیالوں کا اظہار ایسے ناول میں کہنا۔ جہاں دکھاں دردوں میں وہ محسوس کر دے۔ اوس ناولوں میں سائیکا،
 وچ بیان کر دے۔ ایسے ناول وچ اک مکمل دور بیان کیتا گیا اے جس وچ 'نکے' لوک پس دے ہنس دے
 روندے دکھائی دیندے نیں۔ جانورنوں ساتھی من کے اوسدی حیاتی نولوں وی کافی اہمیت دتی گئی۔

کرشن چندر دے ناول 'اک گدھے دی سرگزشت'، 'گدھے کی واپسی'، اور 'گدھانینفا' میں انسان تے
 جانور دی قربت تے سوچ دیاں کہانیاں نیں۔ سائیکا وچ وی اک اہمیا کتا جیہڑا انساناں نالوں بڑھ کے
 احساسات تے جذبات رکھدا اے۔ اوس تے قلم چکیا گیا اے۔ انگریزی ادب وچ 'Ollivant' نے 'Owd'
 'Bob' لکھ کے جانوراں دی ترجمانی کیتی اے۔ اک امریکی ناول کار Jack London نے 'Call of the
 Wild' وی جانوراں دے حوالے نال تحریر کیتا اے۔

پنجابی ادب وچ احسان بنا لوی دا ناول 'کہانی اک اجڑ دی' وچ انساناں دی بجائے بکریاں دی
 علامت ورتی گئی۔ سائیکا وچ کتے تے انساناں دی سانجھ کوئی نویکلی گل نہیں۔ کتا انساناں دی زندگی وچ اک
 اہم حیثیت رکھدا اے۔ جانوراں وچ وی کتے دی وفاداری چنگی شہرت رکھدی اے۔ ناول دے اخیر وچ ناول
 کار نے ڈیوڈی کہانی تے موضوع دا تعلق اس طرح دسیا اے:-

”ڈیوڈی کہانی جہاں دے ساگے دی کہانی بنی۔ جیویں اوہدے جہن اک اک کر کے کہانی

کولوں وچھڑدے گئے اوویں ای ڈیوڈی کہانی مک گئی پرا یہہ وی لگدائے جو کہانی تے اے

وی زاہد ونگوں جھلیاں ہو کے نگر دیاں سڑکاں گلیاں وچ پئی پھر دی اے۔“ (94)

’ڈیوڈے‘ تے ’حسینو فیملی‘ توں علاوہ جیہڑی شے تے لکھاری نے روشنی پائی اے اوہ ملک دے سیاسی
 حالات نیں۔ زیادہ تر حصے تے سیاسی حالات بیان کیتے گئے نیں۔ اوس وچ اک پارٹی دا برسر اقتدار آنا.....
 مارشل لا دا لگنا..... ضیاء حکومت دا دور..... بھٹو دی پھانسی..... لوکاں دے جذبات..... چھوٹے ورکراں دیاں
 قربانیاں..... برسر اقتدار حکومت دے کوڑے تے سزاواں بیان کیتیاں نیں۔ ایسے ناول وچ سیاسی ناول
 Political Novel دے Trends پائے گئے نیں۔

.ii اک مرے بندے دی کہانی

فخر زمان دا ناول 'اک مرے بندے دی کہانی'، یک کرداری ناول اے۔ ایسے ناول دا کردار مرچکیا
 اے۔ اوہ اپنی حیاتی وچ گزرے مختلف لمبیاں تے اپنے تاثرات بیان کر دے۔ کدی وچ اپنا اتہاس وی

پھر ولن لگ پیندا اے۔ اپنے حال نوں اپنے ماضی نال جوڑدا نظر آ بندا اے۔

فخر زمان دے دو ناول 'ست گواچے لوک' تے 'اک مرے بندے دی کہانی' اگڑ کچھڑ چھاپے چڑھے۔
دونوں ناولاں دی Theme اکوجہی اے۔ 'ست گواچے لوک' وچ حیاتی دے مختلف کچھ دے ست کردار
وکھاندے نیں۔ ست دے ست اپنی پتاسنا کے اپنے اپنے راہے پے جاندے نیں۔ ناول کارنے وی اوہناں
دی حیاتی دے وکھاں دا کوئی علاج نہیں دیا۔ اتھے صرف فخر زمان نیں سوسائٹی دے کوڑھ تے زخم وکھائے
نیں اوہدا مرہم کوئی تجویز نہیں کیتا۔

'اک مرے بندے دی کہانی' وچ سوسائٹی اوہی اے۔ اوس دے کوڑھ وی اوہ نیں۔ پر کھ وچ
تکلیف وچ اوہ تصوف دا سہارا لیندا اے۔ اوہ آس مندر ہندا اے ایس ناول وچ اوہ مایوس نہیں۔ اوہ اپنے
اتہاس تے وی اک تنقیدی نظر رکھدا اے۔ اپنے حال نوں وی اپنی تنقیدی نظر نال ویکھدا اے اوہ انسان دے
مقصداں وچ ہون والی تبدیلی دا ذکر بڑے سوہنے اشاریاں نال دسد اے:-

”کاما گاتا“ دے جھنڈے دیاں تن لکھتاں پھر گئیاں اوسم دی سانجھی منکھتا دی تکلون کھلر پلر

گئی۔“ (95)

ناول مختصر ضرور اے پر اپنے اندر اک پنجاب دی لمبی تاریخ نوں سمیٹے ہوئے اے۔ اس ناول دے قاری نوں
پنجاب دی تاریخ دا جانوں ہونا ات ضروری اے۔ اک ناول کار ہمیشہ اپنے تجربیاں تے مشاہدیاں نوں قلم بند
کر دا اے ناول کار دا تعلق سیاست نال اے ایس کر کے سیاست دانوں دے بارے ڈوہنکیاں وچ جاندا
اے۔ ناول وچ اوس نے سیاست دانوں دے اصل روپ وکھائے نیں۔ اوس نے ایس لکھت وچ بڑی دلیری
نال کم لیا۔ ایہہ وکھری قسم دی لکھت اے۔ ایس دا مثبت پہلو اے کہ لکھاری سانوں مایوس نہیں لگدا اے۔
اوہدا مرہم توں بعد قبرے پے کے دلے، کھل تے بھگت نوں ایہہ کہنا:-

”بہیڑ یواکد بوہڑے او۔ چھیتی کیوں نہیں جے کیتی“ (96)

اوہ اپنے ہم خیالاں نوں جی آیاں کہندا اے ماضی تے حال دے ہیر واک مک لگدے نیں اخیر وچ
اوہدا ایہہ کہنا وی سانوں پر امید کر دا اے:-

”ہن نہ سہی میرے لہوتے پنکرن والے ہور تے جھوک رانجھن دی ضرور اپڑن

گے۔“ (97)

فخر زمان دیاں تخلیقات عام رجحانات توں ہٹ کے نیں۔ ایس نوکلے انداز دی نیہہ وی اوس نے ای پائی اے۔ ایس توں پہلاں پنجابی ناول معاشرتی، سماجی تے رومانی سی۔ اوس نے حیاتی دیاں حقیقتاں نوں قلم بند کیتا اے۔ ایہہ نکلڑا ناول بظاہر ہلکا پھلکا جھیا لگدا اے پر اپنے اندر بہت وسعت رکھدا اے۔ ایس دے کیے عوس تے پورے پنجاب دی تاریخ پھیلی ہوئی اے۔ موضوع دے لحاظ نال ایہہ اک سیاسی ناول اے جیہڑا حقیقت نگاری تے اساریا گیا اے۔

9. اخلاقی ناول

اچھے ناول جہاں وچ اخلاقی قدراں دے حوالے نال کہانی اساری جائے اخلاقی ناول کہلاندا ہے نیں۔ اک آنکھی دھی پنجاب دی، مکمل طور تے اخلاقی ناول اے۔

i. اک آنکھی دھی پنجاب دی

نام عصری دا ناول اک آنکھی دھی پنجاب دی 1974ء دی تخلیق اے۔ ناول وچ وٹڈ تے بعد دی حالت دے حوالے نال لکھیا گیا اے۔ ناول وچ اک بہادر تے دلیر دھی دی ہمت تے حوصلے دی دس پائی گئی اے۔ ناول وچ وطن دوستی تے وطن محبت نوں ابھاریا گیا اے۔ ناول اخلاقی قدراں دی نمائندگی کردا اے۔ ناول وچ پرانے رجحانات دے نال نال نویں Trends وی پائے جانداں نیں۔

ناول دی نائیکہ حمیدہ بانو، اعلیٰ کردار رکھدی اے۔ اوہ 'اخلاقی سدھار پرہیا' واسطے کم کردی اے۔ ناول وچ کردار دک دو جے واسطے قربانی دیندے دکھالی دیندے نیں۔ افضل اپنے دوست محسن واسطے قربانی دیندا اے۔ محسن بدلے وچ افضل دی موت توں بعد اوس دے ٹبر دا خیال وی رکھدا اے۔ پاکستان تک زندہ اپن والے عزیز تے حمیدہ بانو دا اپنی حیاتی دے اخیر لیاں ساواں تیکر دیکھ بھال کردا اے۔ لکھاری اک تھاں تے افضل دی محسن واسطے سوچ نوں ایہناں لفظاں نال قلم بند کردا اے:-

”ایہہ میرے جگری یار دا ہڑا حوصلہ اے۔ ایہدے تے مصیبتاں دے جھکڑ جھلے پر ایس شیر

دے پیر نہیں تھڑکے۔ میری جان بچان توں دکھ ایہہ میرے گھر والیاں لئی وی رحمت دافرشتہ

بن گیا اے۔“ (98)

خود حمیدہ اپنے محسن عزت بیگ دی جان بچاندیاں اپنی جان دی قربانی دے دیندی اے۔ یاسمین اک طوائف ہون دے باوجود اعلیٰ اخلاق رکھدی اے۔ اوہ نہ صرف اپنا پیشہ چھڈ دیندی اے بلکہ حمیدہ بانو د

پورا پورا ساتھ دیندی اے۔ افضل جیہڑا حمیدہ بانو دامنه بولا بھرا بن جاندا اے۔ حمیدہ بانو دے کہن تے یا کمین نوں اپنا کے اک بے مثال قربانی دیندا اے۔ اگر گوہ کرینے تے ناول اک اخلاقی ناول اے۔ ایہہ اخلاقی قدراں دا پرچارک اے۔ ناول کارنے ناول دے اخیر تے جیہڑے شعر لکھے نیں اوہ وی انسانیت دے حوالے نال لکھے نیں۔ ایہناں وچ انسان دوستی دا سبق دتا اے:-

پل پل یاد کرو اوہناں نوں مر گئے جو نادانو
پر جیوندے انساناں وی وی قدر کرو انسانو
دیلے دی تختی تے اکھر مہر و فادی لیکو
اک دو بے داد روئد دو و دھرتی دے وسیکو (99)

ناول روایتی رنگ تے روایتی سوچاں دا اے۔ پنجابی وچ ملکی ونڈ تے فسادات دے حوالے نال تخلیق ہون والے ادب دی نمائندگی کردا اے۔ اردو ادب وچ وی فسادات دے حوالے نال بے شمار ناول تخلیق ہوئے۔ اوہناں فساداں دا اثر پنجابی لکھاریاں تے وی اوہناں امی ہو یا جنناں ہو زبانوں دے لکھاریاں تے ہویا۔

10. سنسنی خیز ناول (Thriller Novel)

پاکستانی پنجابی ناولاں وچ اک اچھا ناول وی تخلیق ہویا۔ جس وچ action تے thrill وی پائی جاندی اے۔ ایہہ اک سنسنی خیز ناول اے ایس دے تخلیق کار سلیم خاں گمی نیں۔

i. رت تے ریتا

سلیم خاں گمی دا ناولٹ رت تے ریتا، موضوع دے لحاظ نال اک ویسی ناول اے۔ ایس وچ مشرقی تے مغربی پنجاب دے رہن والیاں دے خلوص، محبت تے ریت دی کہانی بیان کیتی اے۔ کہانی وچ بھرپور ایکشن تے thrill اے۔

سلیم خاں گمی دا ایہہ ناولٹ ماحول تے رجحان دے لحاظ نال سانجھ دے نال ملد اجلد اے۔ حالانکہ ایہہ ناول اوہناں دے پہلے ناول دے اکیس سال بعد چھاپے چڑھیا۔ ناول کار دی لکھت وچ اوہی رجحانات موجود نیں۔ جیہڑے اوہناں دے ناول سانجھ وچ موجودی۔ انعام الحق جاوید لکھدے نیں:-

”یہ ناولٹ اس اعتبار سے انوکھا ہے کہ اسے پنجاب کا پہلا تھرلر thriller کہا جاسکتا

ہے“ (100)

’رت تے ریتاں دے حوالے نال ناول وچ چاچے شعیبے نے اک بے مثال قربانی دتی اے۔ اپنی جان تیکر سنت سنگھ دے خاندان تے قربان کر دتی اے۔ ناول وچ thrill تے ایکشن پا کے ناول کار نے ناول وچ جدیدیت پیدا کر دتی اے۔

11. واقعاتی ناول

بعض ناول اچھے ہونداں نیں جس وچ واقعات دا ذکر بہت ہوندا اے۔ ہٹھ موضوع دے اعتبار نال واقعاتی ناول اے۔

i. ہٹھ

ہٹھ دی کہانی واقعات دی لڑی وچ پروٹی ہوئی اے۔ مرکزی کردار تے ناول دے نائیک دی حیاتی ایہناں واقعات نال جڑی ہوئی اے۔ بچپن دی پنڈ ورنہتل وچ علیے دی دوستی، گھر داما حول اوس دی شخصیت تے اثر ہوندا اے۔ رحمت خاں تے رحمت بی بی دے گھر داما حول او تھے پیش آنے والے پیراں دے واقعات اوس دے کچے ذہن نوں ہلا کے رکھ دیندے نیں۔ اتلیاں کلاساں وچ ’کنور حضور سنگھ‘ دی دوستی۔ فیر کالج وچ یونین جیک نوں سلوٹ مارن لگے عبدالرحمن نال جیہڑا سلوک ہوندا اے۔ اوہ ’جے‘ نوں کدی نہیں بھل دا۔ ’ارملا‘ تے ’پامیلا‘ پڑھاندا تے سکھاندا ہونے لہجنا دا شکار رہندا اے۔ انگلینڈ وچ اوس دا اپنے استاد نال اپنے Thesis تے وی اختلاف رائے ہو جاندا اے۔ ہندوستان اچ آ کے اوس نوں اپنی لیاقت دے مطابق نوکری نہیں ملدی۔ اوہ تحریک پاکستان نال واسطہ سی۔ پر پاکستان بنن تے اوس نوں اپنی بیوی بچیاں دی قربانی دینی پندی اے۔ فیر پاکستان وچ آ کے اس نوں آخری دھچکا اوس ویلے لگدا اے جدوں اوس نوں اک کوٹھی وچ بٹھا کے اوس دی الاٹ منٹ او اوس دا ہمدرد ریف کسے ہو ردے نال کر دیندا اے۔

ہٹھ اک واقعاتی ناول اے۔ ایہہ اپنے اندر اک خاص وقت دی تاریخ نوں قلم بند کردا اے۔ دو قسم دی معاشرت پنڈو تے شہری دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ جدید ادبی تحریکاں دے اکریٹھ تخلیق کیتا گیا اے:- شہباز ملک ہوری ایس ناول بارے لکھدے نیں:-

”ایہہ اک سوانحی ناول اکھواسکدا اے جس دا پس منظر معاشرتی تاریخ اے۔“ (101)

اسی ناول تے تاریخ پس منظر نوں نظر انداز نہیں کر سکدے۔ سجاد حیدر ایس ناول دے رجحانات دے

حوالے نال لکھدے نیں:-

”ایس ناول وچ تاریخی پس منظر وی ملدا اے تے پاکستان بن توں پہلے زمانے دے

سماجی تے سیاسی حالات دا ویروا کیتا گیا اے۔“ (102)

ایسا واقعاتی ناول تخلیق کرن وچ ناول کار دا کوئی نہ کوئی مقصد سی۔ پر اوس مقصد نوں واضح نہیں

کر سکدا۔ اوہ اخلاقی قدراں دے استحصال دا ذکر تے کردا اے پر اوس ساری گل چوں کوئی نتیجہ نہیں کڈھدا۔

عصمت اللہ زہد ہوراں دا خیال اے:-

”کہ اوہ میراں بخش منہاس تے جو شو افضل الدین دی طرح مقصدی ناول بنا نا چاہندا سی پر

اوس سے دے حالات نے اوہدا ساتھ نہ دے کے اوس دے ناول نوں پر اپنی گنڈہ بن تو

بچالیا۔“ (103)

ناول وچ نفسیاتی کچھ وی دیکھن وچ آندا اے۔ پر ایہہ ناول واقعات نال اسار یا گیا اے۔ ایس کر

کے واقعاتی ناول ہی کہلانے دا حقدار اے۔

12. خطاں ذریعے ناول (Novel by Letters)

دنیا دے ناولاں وچ ایہہ موضوع بہت پہلاں توں موجود سی۔ انگریزی ادب وچ اس نوں

Epistolary Novel کہندے نیں۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں نے وی ایس موضوع پٹھہ اک ناول

تخلیق کیتا اے۔

i. سورج گرہن

ناول دی صنف بہت وسیع اے۔ ایہدے وچ ون سونے موضوع پائے جاندے نیں۔ خطاں دے

ذریعے ناول اسارن دارواج دوجیاں زباناں اچ تے پایا جانداسی۔ پنجابی ادب وچ افضل احسن رندھاوا

ہوراں ناول ’سورج گرہن‘ خطاں ذریعے ناول (Novel by Letter) دے موضوع پٹھہ انیا اے۔ ناول

وچ ناول کار نے دو کہانیاں بیان کیتیاں نیں۔ دونوں کہانیاں ناول کار نے خطاں راہیں بیان کیتیاں نیں۔

ہر ادب وچ ایس رجحانات تحت ٹانوے ٹانوے ناول اسارے گئے نیں۔ ایہہ رجحان عام نہیں پایا جانداسی۔

انگریزی دا پہلا ناول ’Pamela‘ جس نوں Samuel Richardson تے تخلیق کیتا Novel by

letters اے۔ اس طرح اردو ادب وچ قاضی عبدالغفار دا ناول ’دلیلی‘ کے خطوط وی ایس رجحان تحت تخلیق

ہوئے۔ ایہہ سائل ذرا مشکل سائل اے۔ ایہہ Epistolary Novel اے۔ ایس قسم دے ناول بارے
ڈکشنری وچ لکھیا اے:-

"Epistolary Novel: A Common Form for the eighteen century novel. The story is told entirely through letters sent by those participating in or observing the events. Richardson's Pamela (1740-1) and Clariss(1747-8) are both epistolary novels."(104)

ساڈے واسطے ایہہ قابل فخر گل اے کہ ایس Type دا ناول ساڈھے پنجابی ادب وچ وی تخلیق ہويا
اے۔ اگرچے ایہہ اپنی طرح دا اکوای ناول اے پر اسی ایہہ گل من دے آں کہ ایہہ افضل احسن ہوراں دا بہت
وڈھا کارنامہ اے۔ ایس ناول دا اک ہور کچھ وی دکھالی دیندا اے۔ ایس ناول وچ ناول کاری دی اپنی
شخصیت دا پرتو نظر آندا اے۔ ایہہ سطر اں دیکھو:-

”تیرے جان دے بعد دو پہر دا کھانا آسین راہ وچ کھاہا، کھانے تے گھوڑے گھوڑیاں تے
سواری دیاں گلاں ہون گک پییاں۔ دوسری کارڈا ڈرائیور اس موضوع وچ بہت دل چسپی
رکھدا سی۔ میں جدوں اوہنوں دیا کہ مہمان گروپ وچ اک اجیہا بندہ مسٹر اے وی سی چہڑا
ایس موضوع تے بہت کجھ جاندا اے سی، ڈرائیور حیران رہ گیا۔“ (105)

اگے چل کے وی اوہناں دا اپنا آپ وی ناول وچ دکھالی دیندا اے۔ انگریزی ادب وچ اجیہی لکھت
واسطے اک Term استعمال کیتی اے۔ Memoirs جس دی وضاحت اس طرح کیتی گئی اے:-

"A Species of 'Autobiographical writing, stressing the people known or events witnessed by the author"(106)

ایہہ لکھت memoirs لکھت اے۔ ستار طاہر وی مکھ بندھ وچ ایس
نوں Autobiographical ناول کہندے نیں۔ ایس کر کے اسی کہہ سکدے آں ناول
Epistolary لکھت ہون دے نال memoirs وی اے۔ سورج گرہن اپنے موضوع تے رجحان دے
حوالے نال وکھرا مقام رکھدا اے۔ ناول وچ رومانیت دا وی اک بھر پور تاثر ملدا اے۔ ایس ناول وچ رومانی
تحریکاں دا اثر وی دکھالی دیندا اے۔ ایہہ ناول خطاں ذریعے دا ناول اے۔

13. عصری ناول

عصری ناول دا تعلق خاص کردار، خاص جگہ، وقت یا خاندان نال ہوندا اے۔ عصری ناول اک خاص عرصے دے حالات قلم بند کیتے جاندے نیں۔ ایہناں ناولاں وچ اکثر اوس خاص وقت دی تاریخی تے معاشرتی رنگ وی دکھائے جاندے نیں۔ محمد احسن فاروقی عصری زمانے دے حوالے نال لکھدے نیں:-

”عصری ناول نے فن ناول نگاری کو اعلیٰ درجہ سے گرا دیا ہے۔ ناول اعلیٰ تخلیق کی جگہ کم رہ گئی

اور ناول نگار کا کام کسی کو چھانٹ کر اسکی تاریخ لکھ دینا رہ گیا ہے۔“ (107)

پاکستانی پنجاب ناول وچ کجھ عصری ناول تخلیق ہوئے نیں اوہناں دی تفصیل کجھ اسطرح اے۔

i. سانجھ

سانجھ موضوعاتی اعتبار نال اک عصری ناول اے۔ جس وچ اک مخصوص ویلے دے حالات بیان کیتے نیں۔ اک اجیہا ویلہ جدوں سکھ، مسلم، ہندو مل جل کے اک تھاں تے وسدے سن۔ اوہناں دا اوہ دور اک خاص وقت تک محدود سی۔ ایہہ زمانہ سی جدوں سکھ تے مسلمان مل کے اپنے پنڈ فرید پور وچ اک بھائی چارے دی فضا وچ حیاتی دے دن گزار رہے سی۔ سلیم خاں گئی ہو راں اوس ویلے دا ذکر Third narrator دی حیثیت نال کیتا اے۔ اوس ویلے دے میلیاں دا ذکر کجھ انج کردا اے:-

”ساڈے لوک میلیاں دے بڑے شوقین نیں بس ذرا بہانہ ہتھ آجاوے۔ فناٹ میلہ

مناون لئی تیار ہو جان گے۔ بیانی کرن دے بعد شاہ سکندر دامیلہ آجاندا اے۔ جس ویلے

سرونہ پھلدی اے۔ سکھاں دامیلہ جنوں چٹی دامیلہ کہندے نیں۔ جس ویلے کنگ پکدی

اے تے وسا کھی آجاندی اے تے ایہناں تاں میلیاں توں علاوہ دنگل گھوڑ دوڑ کبڑی تے

لاہلی دے چھوٹے چھوٹے میلے آجاندے نیں“ (108)

علی عباس حسینی عصری ناول دی تعریف کجھ اسطرح کیتی اے:-

”یہ وہ ناول ہیں جن میں اک محدود مخصوص زمانے یعنی چار پانچ سال یا دس بیس سال کے

حالات کسی ایک شخص یا خاندان کی وساطت سے پیش کئے گئے ہوں۔“ (109)

سانجھ نوں عصری ایس کر کے وی کہیا جاسکدا اے کیوں جے ایہہ علی عباس حسینی دی کیتی ہوئی تعریف

تے پورا اتردا اے۔ ایس ناول وچ فیروز پور توں علاوہ 1944ء وچ ہون والی برما دے جنگلاں دی لڑائی دا وی

تفصیلاً ذکر ملدا اے۔ ناول کاراوس ویلے تے اسطرح جہات پاند اے:-

”سن 1944ء، شروع تے انگریز تے امریکی فوجاں برما دے جنگلاں، پہاڑاں، وادیاں تے دریاواں وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے دلیر تے جوشیلے جواناں نال لڑھیاں سن۔ تن مہینے بھیری جنگلی سکھائی دے بعد ’قادو‘ تے اوہدیاں ساتھیاں نوں برما دے جنگلاں وچ دشمن نوں مارن تے ہراؤن واسطے بھیج دتا گیا۔“ (110)

ایس ناول نوں پڑھ کے اک تے اوس عصر دا پتہ چلدا اے۔ نالے سانوں ایہہ وی information ملدی اے کہ اوس وقت پوری دنیا دے حالات کیسی۔ اوس لڑائی دا وی اندازہ ہوندا کہ اوہ کسے طریقے نال لڑی جاندی سی۔ ’قادو‘ فرید پور دے ’جئے دے نال نال قاری وی برما دے جنگلاں دی سیر ہوندی اے۔ ناول دا پہلا حصہ پڑھو تے ایس ناول تے مقامی ناول دا جھکا پیندا اے۔ کیونکہ ۶۶ تھے پنڈوروسو، گھوڑیاں دیاں گلاں، کھونڈ، بلم،، سانڈاں دی لڑائی، شاہ سکندر مزار، او تھے رہن والے مست سائیں دا ذکر اک مقامی ناول دارنگ نظر آندا اے۔ Hardy دے ناولاں وچ وی ایس قسم دی وسو وکھائی جاندی اے۔ پر ناول دے دو جے حصے وچ لکھاری اک دم international حالات بیان کرن لگ پیندا اے۔ ناول دا رجحان و بین الاقوامی ہو جاندا اے۔ ناول دیاں ایہہ سطر اں ویکھو:-

”انگریز فوجاں مونٹ بیٹن دی نگرانی وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے خلاف لڑھیاں نہیں۔ کلکتے وچ امریکا۔ دیاں فوجاں اتریاں نہیں۔ امریکا۔ دے ہوئی جہاز تے سمندری بیڑے جاپانی طاقت نوں سمندروچ تے خشکی اتے ملیا میٹ کر رہے نہیں“ (111)

لکھاری دی سوچ وچ وسعت اے۔ اوس نہیں اپنی سوچ نوں صرف فرید پور تک ای محدود نہیں رکھیا اوس دی نظر دنیا دے حالات تے اے۔ اوس نے ناول وچ تاریخ دے حساب نال واقعات دا ذکر کیتا۔ 17 مئی 1945ء وچ میجر جنرل شاہ نواز نہیں انگریزاں اگے ہتھیار سٹ کے اپنی ہار من لئی۔ 14 دسمبر 1945ء وچ باقی محازاں تے لڑن والیاں جاپانی فوجاں وی ہتھیار سٹ دتے۔ ۶ تھے دوسری جنگ عظیم دے حالات دا پتہ وی چلدا اے۔ ناول دا تہا حصہ وی عصری حوالے نال اے۔ پاکستان بنن دی جدوجہد دا ذکر اے تے اوس ویلے دے حالات سی۔ اوہ مولوی اکبر دی سیانپ دا ذکر انج کردا اے:-

”1946ء تے 1947ء وچ قریب قریب ہر پنڈ وچ مولوی اکبر ورگے بندے لڑائی نساہ نوں روکن دا جتن کر رہے سن۔ ایہہ سارے سیانے بندے سن۔ عقل سمجھ والے، عزت آبرو والے تے بندواں مسلماناں تے سکھاں دا بھلا چاہن والے۔“ (112)

ایس توں علاوہ لکھاری بنیادی کہانی دے نال نال اوس ویلے دے سیاسی حالات وی دسدا اے۔
اوس سکھاں تے مسلماناں دی 'سناجھ' نوں ہمیشہ Permot کیتا۔

”1946ء تے 1947ء وچ فساد ہوئے۔ پہل ہمیشہ ہندوواں ولوں ہوئی۔ ہندوواں نے
آپ پٹھ چکھیا تے پھر بے سبھ سکھاں نوں شہ دتی کہ پترو سولی چڑھ جاؤ رام بھلی کرے
گا۔“ (113)

ایس حصے وچ ہندوستان دی ونڈ ہو جاندا اے۔ فسادات شروع ہو جانداں نیں۔ لکھاری اوس وقت
دے رولے دا ذکر کردا اے۔ 14 اگست 1947ء وچ پاکستان بن جاندا اے۔ فرید پور مسلماناں دے علاقے
وچ آجاندا۔ ناول دا ہیرو 'قادر خاں' سکھ گھرانے دی کڑی پڑیتو، نوں خان پوردے 'میرم خاں' کو بچاندا پھڑ
ہو جاندا اے۔ اوس اپنی جان دتی پر سکھ گھرانے دی عزت نوں بچالیا۔ پاکستان دا بننا۔ برصغیر وی ونڈ۔ ایس ملکی
ونڈ وچ ہون والے فسادات دی اک تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ ایس کر کے اس ناول نوں اک عصری ناول
کہہ سکدے آن۔ شریف کججا ہی ہوراں ایس ناول بارے وچ لکھدے ہو یاں کہیا:-

ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی
تیویں واسطے ہوندا اے اوہ بھری وی اہی کیوں نہ ہووے۔ تے میرا خیال اے کہ ہیرو دی
موت وی ناول نوں ٹریجڈی نہیں ہنا جاندا جے اوہ موت کویلے دی نہ ہووے۔ تے 'تادو'
نوں ایس توں چنگا ویلا نہیں سی مل سکد ایسے کر کے مصنف دی ایس گل نال مینوں اتفاق نہیں
کہ ایہہ ناول ٹریجڈی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایس نوں کامیڈی وی نہیں آکھیا
جاسکدا۔“ (114)

شریف کججا ہی نے ایس نوں المیہ ناول قرار دین توں انکار کردتا اے۔ کامیڈی اے بالکل نہیں ہو
سکدا اے۔ غلام یعقوب انوردے کہن مطابق:-

”سلیم خاں گمی نے سارے پلاٹ نوں ٹھکانے سرہتھ پاکے توڑ چاڑیا اے۔ تے کدرے
ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے نہ اکا امی ایکسٹریٹ آرٹ داپرہ
نان دیندا اے۔ تاں جے اسیں ایہہ واقعات ناول وچوں آفاقی سوالاں دے جواب طبقاتی
کشمکش تے ایہو جہے ڈھونگے مسئلے بھن ٹریے۔“ (115)

ایس ناول نوں غلام یعقوب انور ہوراں واقعاتی ناول داناں دتا اے۔ اسی ایس گل نوں من وی لئے

فیروزی ایس نوں نرا پراواقتعات تے مبنی نہیں۔ سگوں ایہہ اک ویلے دے دور دی مکمل تاریخ بیان کردا اے۔ اس نوں عصری ناول کہنا حتی گل اے۔

ii. اک سمندر پار

میر تنہا یوسفی دا ناول 'اک سمندر پار' اک وسیب دی کہانی اے۔ ایس دا بنیادی کردار 'پرویز' بڑی اوکڑاں توں بعد امارات پہنچ دا اے۔ اوتھے غیر قانونی داخل ہوندا اے تے غیر قانونی واپس پرت دا اے۔ ناول کارنے ایس ناول وچ گلف دے حالات کھل کے بیان کیسے نہیں۔ رجحانات دے حوالے نال ایہہ اک حقیقت نگاری اے۔ ایس وچ ناول کارنے حقیقی حیاتی دے تصویر پیش کیتی اے۔ ناول دانا نیک ایس حد تک اوس رنگ وچ رنگیاں جاندا اے کہ اوہ لباس، گھر وچ اٹھک تے بیٹھک وی عربی اندازدا کر لیندا اے۔ اوہ دے بچے عربی سکولاں وچ پڑھ کے عربی ہو جاندا اے۔ ایس گھسن اپنے دیا بچے لکھدے نہیں:-

''اک سمندر پار وچ چنگی روٹی دی بھال وچ پردیس جاوے والے پنجابیاں دی حیاتی اتے چنگے چچ چانن پایا گیا اے۔'' (116)

ایہہ ناول اک سچی لکھت اے۔ جہدا لکھاری خود وی گلف وچ رہندا اے۔ اوس نے حیاتی ایس ڈھنگ ناول گزار دیاں لوکاں نوں بہت نیڑیوں ویکھیا اے۔ ایس توں پہلاں میر تنہا یوسفی دا ناول 'تریہ' چھاپے چڑھیا سی۔ ایہہ ناول نوں پنجاب دے وسیب دے حوالے نال الیکیا گیا اے۔ اس طرح دا اک ناول Faster E. M. نے A Passage to India لکھیا سی۔ ایس ناول وچ ہندوستان دے حالات بیان کیسے سی۔ اردو وچ عزیز احمد نے اپنے ناول 'گریز' وچ یورپ دے مختلف ماکاں دے حالات لکھے نہیں۔ ایہہ ناول وسیب دے نال نال اک خاص ویلے دے حوالے نال وی تخلیق ہو یا اے۔ کسے وی ملک یاں تھاں وچ بڑیاں تبدیلیاں آسکدیاں نہیں۔ ایہہ اک خاص عصر نوں بیان کردا اے۔ ایس ناول نوں ویسوی عصری ناول کہہ سکدے آں۔

iii. پریت

اصغر شامی دا ناول 'پریت' اک ویلے وچ ہون والے واقعات دی دس پاندا اے۔ ایہہ اک عصری ناول اے۔ ناول وچ رومانی رنگ وی اگڑواں اے۔ خود ناول کار لکھدا اے:-

'اپنے سرنویں دے اعتبار نال اک عشقیہ ناول اے۔ اوہ عشق جیہڑا پریت دیاں پونگاں

جھوٹ والے۔ زندگی دے اجاڑ بیلیے وچ سدھراں دی جوت جگانداے۔“ (117)

ایہہ ناول پرانے رجحان پیشہ اساریا گیا اے۔ اک عصری رومانی لکھت اے۔

14. ہڈ بیتی ناول

ناول دیاں ون سونیاں قسماں چوں اجہے ناول وی تخلیق ہوئے نیں جیہڑے ہڈ بیتی نوں بیان کردے نیں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں چوں کجھ ہڈ بیتی ناول وی تخلیق ہوئے نیں۔ جہاں وچ ناول کارنے ناول وچ اپنے ذاتی تجربے تے مشاہدے دے تحت اساریا۔ انگریزی تے اردو ادب وچ وی Autobiographical ناول لکھن دارواج اے۔

i. عذاب دن عذاب راتاں

’جمیل احمد پال‘ ہوراں دا ناول (ناولٹ) ’عذاب دن عذاب راتاں‘ اوہناں دی حیاتی دی سچی کہانی اے۔ اوہناں خود دو گلاں اپنیاں وچ ایس لکھت بارے لکھیا اے:-

”اپنے ولوں تاں میں ہڈ ورتی ای لکھی سی پر پتا نہیں جگ ورتی کویں بن گئی۔ جدوں لکھن بیٹا ساں تاں انداز نہیں سی کہ کہانی بنے گی یاں ناول ہو یا ایہہ کہ نہ ایہہ ناول بن سکیا تے نہ کہانی، وچکارلی شکل ناولٹ بن گیا۔ ایہدے وچ کالھی طبیعت دا عمل دخل کیتا اے۔ جہڑے ہانڈی نوں آگ اتے رکھ کے نہ پوری طرح سیک دیندی اے تے نہ چنگی طرحاں بھندی اے۔ سگوں چھیتی چھیتی کھان نوں اتاری ہو جاندی اے۔ سو جہڑی لکھت نوں میرے جاچے دوڑ حائی سوٹھے داہونا چاہیدا سی، اوہدا تیجا حصہ ای لکھیا جاسکیا۔“ (118)

’جمیل احمد پال‘ ہوراں اپنی لکھت بارے اپنے خیالاں دا اظہار کر کے بہت سارے ناقدان دی مشکل نوں حل کردتا۔ اوہناں دی کاہنی پکائی ہوئی ہانڈی تے ادھوری لکھت دا احساس ہوندا اے۔ ناول پڑھ کے وی لگداسی کجھ رہ گیا اے۔ ایہہ اک ہلکی پھلکی لکھت اے۔ ایس وچ کسے قسم دی گجھل نہیں۔ سگوں کوئی شے لک کے نہیں لکھی۔ اپنی ازواجی زندگی دیاں گلاں وی کھلے ڈھلے انداز نال بیان کیتیاں نیں۔ اس انداز نوں حقیقت نگاری داناں دے سکدے آں۔ جتھوں تیکر لکھت دا تعلق اے۔ ایہہ ناول Third Person Narration اے۔ مثلاً:-

”اوہنوں پتا سی اوہدی بیوی سد اہی رات نوں ’شام‘ کہندی اے تے طبیعت خراب ہون

توں مراد دور اپینا اے۔“ (119)

یعنی اتھے لکھاری کسے جاوید دی کہانی بیان کر رہی سی۔ ایس کہانی د امرکزی کردار دراصل خود لکھاری اے۔ ایہہ اوس دی اپنی بیٹی اے۔ ایہہ اک سدھ پدھری ہڈھ ورتی Autobiographical اے۔ ایس وچ کوئی گجھل نہیں۔ حیاتی دے اک مسئلے یعنی بیوی دی بیماری اپنی لیبسی نوں مکھ رکھ کے ایہہ ناول تخلیق کیتا اے۔ اوس وچ عجیب گل اے اوہ بیوی وی بیمار توں آواز روی اے تے اوس نوں چھڈن واسطے وی تیار نہیں۔ اوہ اوس نال ایڈاکھل کے اظہار محبت وی نہیں کردہ۔ پر اوس توں نفرت وی نہیں کردہ۔ اوس نوں اک ذمہ داری جاندا اے۔ اوس نال اپنی ہمدردی دا اظہار دورے دے ویلے اوس دے منہ وچ تولیہ رکھنا اوس نوں سنبھالنا اوس دی زندگی دا حصہ بن جاندا اے۔ اوہ اپنی حیاتی بیوی واسطے تیاگ دیندا اے۔ ایٹھوں تیکر کے اوہ اولاد دی خواہش کرنا وی بھل جاندا اے۔ ناول کاری دی حیاتی وچ عجیب قسم دی کشمکش اے۔ اوہ ایس مشکل ویلے نوں 'عذاب دن عذاب راتاں' داناں دیندا اے۔ حالانکہ ایس 'عذاب' نوں ختم کرنا یا اوہدے نال کنارہ کشی کرنا کوئی مشکل کم نہیں اے۔

ناول دا موضوع بڑا واضح اے۔ پر اپنی ہڈھ ورتی لکھن والے وچ بڑا کھچ دھرو نظر آندا اے۔ اوس دی بیوی وچ ہو ر خوبی تے کوئی نظر نہیں آندی سوائے اس دے کہ اوہ کم گو تے demanding نہیں سی۔ شاید اوہ اپنی کمزوریاں دی وجہ توں اس طرح ہو گئی ہووے۔

ایس Autobiography وچ اگرچے وسعت نہیں اے۔ پر انگریزی ادب وچ اک Term 'Psychobiography' استعمال ہوندی اے۔ Dictionary of Literary Terms وچ اس نوں اس طرح دتا گیا اے:-

"Psychobiography: A Biography that pays particular attention to its subjects. Psychobiographical development as demonstrated in both life and writings and attempts to reveal hidden pattern of life."(120)

اس نوں اسی Psychobiography کہہ سکدے آں موضوع دے لحاظ نال ایہہ ہڈھ بیٹی

Autobiography ناول اے۔

.ii باگاں والے راہ

عذرا وقار دانا ناول باگاں والے راہ اک Autobiography اے۔ ناول دا آغاز او دوں توں ہندا اے۔ جدوں لکھارن چھوٹی عمر دی سی۔ ناول دا موضوع چونکہ لکھارن دی ذاتی حیاتی اے۔ جس نوں اوس خوبصورت ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہ ذاتی طور تے اپنے کچھو کڑتے رشتیاں نال اپنی مضبوطی نال جڑی ہوئی اے کہ اوہ شادی وی اوس بندے نال کرنا چاہندی اے جیہڑا اوہدے ابو وورگا ہووے۔ اپنے پیونوں بخت آورداناں وی اوہ اسطرچ لیندی سی جیویں کسے دوست داناں لیا جاندا اے۔ ماں 'مصباح'، بھائی 'حفیظ'، بھتیجا 'دانش' اوہدے اوہ رشتے سی جیہڑے اوہنوں سدا توں پیارے سی۔ سب توں پیارسی 'باگاں والے راہ' جس دا سوچ کے وی اوس نوں سکھ تے شافی دا احساس ہوندا اے۔

ایس ناول وچ جدید رجحان دکھالی دیندے اے۔ لکھارن نے اپنے خیالاں دا اظہار بھرپور طریقے نال ایس ناول وچ کیا اے۔ ناول وچ بہت سارے موضوع مختلف طریقیاں نال زیر بحث آندے نیں۔ ایہہ اک علمی، ادبی تے فلاسفیانہ رنگ وچ رنگیا ناول اے۔ ناول کارن اکلاپے دا شکار وی ہندی اے۔ لیکن اپنے اندروں اک مضبوط تے ٹھوس شخصیت ہندی اے۔ اوس دے کردار وچ کدھرے وی کمزوری نظر نہیں آندی۔ وڈھا جگر ہون دی وجہ نال سب نوں معاف کرن والا کردار اے۔

پنجابی ادب وچ بہت کم ناول اجے نیں جیہڑے First Person Narratoin ہون۔ ایہہ ناول دو جے ناولاں توں ہٹ کے اے۔ ایس وچ تصوف دارنگ وی ملدا اے۔ 'باگاں والے راہ' نال لکھارن دا لگاؤ اخیر تک نہیں ملدا اے۔ نزول تے سچے جذبات دا اظہار کیتا گیا اے۔ ناول وچ شہری رہتل دیاں جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ ایہہ ناول شہری ویسب چوں پنکریا اے۔ ایہہ اک سونی ہڈ بیتی اے۔ جس وچ لکھارن نے حقیقت نگاری توں کم لیا اے۔

.ii پرانا پنڈ

ایس گھسن دانا ناول پرانا پنڈ نکلر ایہیا ناول اپنے اندر اک جذباتی تے گھمبیر قسم دا موضوع سمیٹیاں ہويا اے۔ ایہہ اک Autobiography اے۔ جس وچ ناول نگار اپنے دلی احساسات دا اظہار کردا اے۔ ایہہ ناول علامتی رنگ وی رکھدا اے۔ جدید طرز دانا ناول اے۔ ایہہ اک ہڈ بیتی ناول اے۔

15. تاریخی ناول

پاکستانی پنجابی ادب وچ تاریخ دے حوالے نال بہت کم ناول تخلیق ہوئے نیں۔ میر تہا یوسفی دا ناول مکمل طور تے دنیاوی تاریخ بیان کردا اے۔

i. کھدو

ناول دا موضوع 'کھدو' رکھ کے دراصل ناول کار نے دنیا دی گل کیتی اے۔ دنیاوی کھدو طرح گول ہوندی اے۔ 'کھدو' پرانے زمانے دی گیند ہوندی اے جیہڑی لیراں لپیٹ لپیٹ کے تیار کیتی جاندی سی۔ کھدو یعنی دنیا جہدے وچ بہت سارے ملک لپیٹے ہوئے نیں۔ ناول کار نے ایس وچ دنیا دے اتہاس دی کہانی بیان کیتی اے۔ اتہاس کسے مخصوص علاقے دا بیان نہیں کیتا گیا سگوں ساری دنیا دی تاریخ تے جغرافیہ، لڑائیاں، لوکاں تے قوماں دے مزاج مہاند رے، مشرق تے مغرب وچ وسن والے ملک اوہناں دے سیاسی حالات تے قوماں دی آپس وچ میل میلاپ دے ڈوہنگی نظر پائی۔ ناول تکنیکی لحاظ نال خوبصورتی نال اساریا گیا اے۔ بنیادی طور تے ہڈ پتی وی اے۔ ناول وچ رومانی پہلو وی اے۔:-

”نال بہہ کے پیندی ساں، اوہ کوئی وی شربت پی لیند اسی، پر مینوں نہیں سی ڈکدا۔ اک ذرا کپڑیاں توں ساڈا جھگڑا ہوندا اسی اوہ وی کدی کدی.....“ (121)

ناول دا اخیر کھلا اے۔ ایہہ وی جدید انداز دا ناول اے۔ اسی ایس ناول نوں تاریخی رومانی ناول وی کہہ سکدے آں۔

16. مقصدی ناول

اگر اسی گوہ کرینے تے ہر ناول وچ لکھاری دا کوئی نہ کوئی گجھا مقصد چھپیا ہوندا اے پر کجھ ناولاں وچ لکھاری دا مقصد بڑا واضح ہوندا اے۔ ایس قسم دے ناول مقصدی ناول کہلاندا اے۔ پنجابی ناولاں وچ وی کجھ مقصدی ناول تخلیق ہوئے نیں۔

i. سیر پکادل

’ستارہ طاہر‘ دا ناول ’سیر پکادل‘ دا کردار باقر دے حوالے نال تخلیق ہو یا اے۔ ایس ناول وچ اک قسم دی Biographical approach اے۔ اک شخص دی زندگی وچ ہون والے مختلف واقعات تے اوہدے خیالاں وچ آن والے وادھے (development) نوں قلم بند کیتا گیا اے۔ موضوع دے لحاظ

نال ناول سانوں سارے ناولاں وچ دیہاتی وسودی جھلکیاں نظر آندیاں نیں۔ ناول کار نے شہری تے دیہاتی حیاتی داسواڑنا پنے انداز نال کیتا اے۔ انسان کس ماحول نال حقیقی تے روحانی خوشی حاصل کردا اے۔ ایس نوں پڑھ کے انداز ہوندا اے۔ ناول سدھ پدھرے تھوڑے جیسے انفرادی انداز وچ الکیا گیا اے۔ ناول اگرچے پنڈو وسودے حوالے نال اے پر جدید تحریر لگدی اے۔ ستار طاہر چونکہ اک پڑھیا لکھیا قلم کار اے۔ ایس کر کے ناول تخلیق کردیاں ہویاں اک مقصدیت نوں سامنے رکھیا اے۔ اوہ ثابت کردینا چاہندا اے کہ بندے دادل سیرکے داہوسکدا اے۔ ناول دے شروع وچ جدوں پنڈو وچ ایہہ جملہ سندا سی کہ ”نڈر شاہ دادل سیرکے داسی“ تے اوہ حیران ہوندا سی جدوں اوہ خود او تھے رہندا تے اوس وسیب وچ رہ کے اوہ ماحول وچ اوہ خود وی ایہہ دعویٰ کرن لگ پیندا اے کہ اوہ دادل سیرکے دا اے۔ نفسیاتی طور تے ناول د امرکزی کردار اپنے آپ نوں بہتر محسوس کردا اے۔

پنجابی زبان توں متاثر ہو کے ’باقر‘ دا پنجابی زبان دی اہمیت تے غور کرنا اک اردو وچ لکھن والے قلم کار وچ بہت وڈھی تبدیلی اے۔ 2000ء وچ تخلیق ہوئے ایس ناول وچ مقصدیت اے۔ ایس کر کے ایس نوں مقصدی ناول کہیا جاسکدا اے۔ ایہہ ناول عام فہم اے۔ ایس نوں عام قاری وی سمجھ سکدا اے۔ پنجابی ناول دے گھائے نوں وی پورا کردا اے۔

ii. سانول موڑ مہاراں

ایہہ ناول اپنے موضوع دے اعتبار نال سماجی تے مقصدی ناول اے۔ ایس ناول وچ جدید سوچاں دے تحت سوانیاں نال ہون دالی زیادتیاں دا ذکر اے۔ ایس ناول دی اہمیت دا اندازہ ایسٹھوں ہوندا کہ پروفیسر سجاد پرویز لکھدے نیں:-

”علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد کی طرف سے ایم۔ ایس سی ویمن سٹڈیز کے پراجیکٹ کے بارے میں ڈاکٹر ایم سلطانیہ بخش کی مرتب کردہ پاکستانی ادبیات میں خواتین کا کردار رپورٹ نمبر 8 میں اس ناول کا جائزہ بھی لیا گیا ہے۔“ (122)

ایہہ وی اک مقصدی ناول اے

17. جاسوسی ناول

جاسوسی ناول اچھے ناول ہوندے نیں جہناں وچ کوئی بھید لکایا ہوندا اے۔ ایس بھید نوں پورے ناول

دے دوران کھوجن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ ایس نال ناول وچ چینک پیدا کیتی جاندی اے۔
 انگریزی ادب وچ اس طرح دے ناولاں نوں Detective Novel اکھیا جاند اے۔ انگریزی
 ادب وچ Canon Doyle دے ناول Detective Novel نیں۔ اوس نے مشہور زمانہ کردار شرلاک
 ہومز، تخلیق کیتا اے۔ اردو ادب وچ وی جاسوسی ناول تخلیق ہوئے۔ عمران سیریز، وی اردو جاسوسی ناولاں دی
 چنگی مثال اے۔ اسی اتھے ایہہ دسدیاں مسرت محسوس کردے آں کہ پاکستانی پنجابی ادب وچ اک جاسوسی
 ناول وی تخلیق ہو یا اے۔

i. گلو

پاکستانی پنجابی ادب وچ گلو اک اکلوتا جاسوسی ناول اے۔ ایہہ سرا نیکی بولی دا ناول اے۔ ایہہ ناول
 سرا نیکی ادب ملتان وچ قسط وار چھپیا۔ اس دی پہلی قسط مئی 1973ء وچ چھپی۔
 ایس ناول دی کہانی اک قتل دے ارد گرد گھمدا اے۔ مقتول حیات جٹ دی تلاشی توں پتہ چلدا
 اے۔ اوس کول کجھ رقم تے نتھ اے۔ اتھے ایہہ معلوم ہو جاند اے کہ وجہ قتل رقم تے زیور نہیں۔ ناول دا مرکزی
 کردار اسلم، ہور معزز لوکاں نال رل کے کیس دی تفشیش وچ پولیس دی مدد کردا اے۔ اوہ ایس مقصد واسطے
 حیات جٹ دے گھر رہندا اے۔ اتھے حیات جٹ دی دھی 'گلو' نوں گھر وچ کوئی منڈا سے والا بندہ نظر آندا
 اے۔ تفشیش دارخ 'جمعہ مستری' ول ہو جاند اے۔ اوہ دے ہتھاں دے پرنٹ توں پتہ چلدا اے کہ مجرم اوہ
 ای اے۔ اوہ 'گلو' نال شادی کرنا چاہندا اے تے 'حیات جٹ' ایس تے راضی نہیں سی۔ بہت ساریاں گنجھلاں
 توں بعد ایہہ گنجھل کھل ای جاندی اے۔ ایہہ اک چنگی کوشش اے۔ ایس کوشش نے پاکستانی پنجابی ادب وچ
 اک جاسوسی ناول تخلیق کردتا۔

حوالے

1. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، کجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء، ص-742
2. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس عمل نائب ایڈمنٹنس، 1994ء، ص-11
3. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوتار پبلی کیشنز، 1996ء، ص-386, 587
4. مبارک علی، ڈاکٹر، ”کلچر ایپریلیز م“، ماہ نو، جلد اول، چالیس سالہ مخزن لاہور: ادارہ مطبوعات پاکستان 1987ء، ص-403
5. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب: ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلیتہ عالیہ، 1994ء، ص-397
6. اردو انسائیکلو پیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء، ص-1336
7. جوشو افضل الدین، برکتے، لاہور: پنجابی دربار پبلیشنگ ہاؤس، 1953ء، ص-7
8. اسلم رانا، ڈاکٹر، ”جوشو افضل الدین حیاتی فکرتے فن“، کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شماره 45-46، جولائی دسمبر 2000ء، جنوری جون 2001ء، ص-300
9. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویر، لاہور: تاج بکڈ پو، 1995ء، ص-217
10. عبد المجید بھٹی، ٹھیڈا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء، ص-17
11. ایضاً، ص-33
12. ”جوشو افضل الدین حیاتی فکرتے فن“، کھوج چھماہی، ص-271
13. فرخندہ لودھی، آزادی گروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص-198
14. کویر، ص-318
15. برصغیر میں اردو ناول، ص-41
16. علی عباس حسینی، ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بکڈ پو، 1953ء، ص-473
17. ایضاً، ص-473
18. ٹھیڈا، ص-320
19. محمد احسن فاروقی، ناول کیا ہے، لاہور: وردا کادمی، 1964ء، ص-108

20. احمد سلیم، نال میرے کوئی چلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء، ص-55
21. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء، ص-359
22. انعام الحق جاوید، پنجابی ادب و ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص-167
23. صابر رضا، دور درازے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1996ء، ص-8-9
24. ایضاً، ص-8-9
25. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-55
26. ایضاً، ص-189
27. ایضاً، ص-193
28. علی اختر، وتھماں سفنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2001ء، ص-117
29. ارشد چہال، کوکن ہیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء، ص-187
30. ایضاً، ص-287
31. ناول کی تاریخ و تنقید، ص-69
32. منشا یاد، نانواں نانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء، ص-518
33. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993, p-248
34. Ricard Gill, Mastering English Literature, London: Macmillan Education Ltd, 1985, p-77
35. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء، ص-200
36. ایضاً، ص-239
37. ایضاً، ص-220
38. ایضاً، ص-7-8
39. Martin Gray, A Dictionary of Literary Terms, NewYork: York Hand

Books, d.n, p-25

40. abid, p-25

41. ظفر لاشاری، مازو، بہاولپور: سرانگنی ادبی مجلس، 1971ء، ص-78، 79
42. ایضاً، ص-78-79
43. ایضاً، ص-307
44. ظفر لاشاری، پہاچ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء، ص-12
45. ایضاً، ص-154
46. پنجابی ادب و ارتقا، ص-167
47. صفیر صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء، ص-135
48. ایضاً، ص-15
49. راہی گبول، بھاگ سہاگ، رحیم یار خاں: سرانگنی ادب ادارہ، 1994ء، ص-9
50. ارشد چہال، چیز حیاں دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء، ص-فلیپ
51. ایضاً، ص-فلیپ
52. A Dictionary of Literary Terms, p-282
53. سمیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ و شرقیہ یونیورسٹی، 1987ء، ص-47
54. فخر زمان، ست کواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء، ص-10-11
55. A Dictionary of Literary Terms, p-12
56. ست کواچے لوک، ص-86
57. ایضاً، ص-12
58. A Dictionary of Literary Terms, p-280
59. امین مغل، ”ست کواچے لوک اک تنقیدی جائزہ“، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص-95
60. الطاف احمد قریشی، ”باری توں بوہے تک داسفر“، پنجند دریا (فخر زمان نمبر)، لاہور: 1976ء، ص-64

61. A Dictionary of Literary Terms, p-79
62. کرنیل سنگھ جھنڈ، ڈاکٹر، مرتب؛ فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2006ء، ص- دو لفظ
63. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص-231
64. فخر زمان، کمزات، لاہور: نگارشات، 1996ء، ص-103
65. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارقضاء، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء، ص-215
66. مستنصر حسین تارڑ، کچھیرو، لاہور: اتریر اردو بازار، 1976ء، ص-95
67. پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص-235
68. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص-8
69. افضل حسین رندھاوا، دو آہ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء، ص-8
70. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص-110
71. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء، ص-11
72. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء، ص-26
73. فرزند علی، اک چوٹی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء، ص-315
74. ایضاً، ص-7
75. اسلم رانا، مرتب؛ چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بکڈ پوس۔ن، ص-76
76. فرزند علی، بھبھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص-242
77. ایضاً، ص-125
78. ایضاً، ص-5
79. پنجابی نثر دارقضاء، ص-176-177
80. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء، ص-159
81. ایضاً، ص-217
82. ایضاً، ص-
83. پنجابی ادب دارقضاء، ص-193
84. حسین شاہد، ڈاکٹر، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈ پو، 1997ء، ص-5,6
85. ایضاً، ص-6
86. ایضاً، ص-14

87. A Dictionary of Literary Terms, p-44
88. ڈرائکل، ص-101
89. Goodman, Principal, Literary Essays (Novel), Lahore: Economic Front Publications, (d.n.), p-52
90. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس غالب اپارٹمنٹس، 1994ء، ص-356
91. ڈرائکل، ص-فلیپ
92. پنجابی ادب دارالافتاء، ص-215
93. انور چوہدری، سائٹا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء، ص-93
94. ایضاً، ص-166
95. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء، ص-47
96. ایضاً، ص-49
97. ایضاً، ص-74
98. نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء، ص-34
99. ایضاً، ص-175
100. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1999ء
101. کویر، ص-221
102. سعید بھنا، مرتب؛ سانجھ سرت، لاہور: ص-147
103. عصمت اللہ زہد؛ ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشر، 1986ء، ص-462
104. A Dictionary of Literary Terms, p-109
105. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص-29-30
106. A Dictionary of Literary Terms, p-172
107. ناول کیا ہے، ص-15
108. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء، ص-51-52
109. ناول کی تاریخ و تنقید، ص-68
110. سانجھ، ص-174
111. ایضاً، ص-189

112. سانجھ، ص-248
113. ایضاً، ص-25
114. ایضاً، ص-14-15
115. غلام یعقوب انور، سانجھ، امر و زمانہ، لاہور: 1971ء
116. میر تنہا یونہی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2006ء، ص-5
117. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ، ص-4
118. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتوں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء، ص-7
119. ایضاً، ص-56
120. A Dictionary of Literary Terms, p-234
121. میر تنہا یونہی، کھدو، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2000ء، ص-130
122. سجاد پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء، ص-154 ف

پنجواں باب

مکدی گل

مکدی گل

ناول اطالوی زبان دے لفظاں Novella توں اخذ کیتا گیا اے۔ جس دا مطلب A Piece of News اے۔ ناول نوں Novellus، Novella، Nouvelle تے Novous یعنی New وی کہیا جاندا اے۔ فارسی وچ نو نویں تے نول نوں تے نول نوں کہندے نیں۔ ناول نثری قصے دے ذریعے حیاتی دی ترجمانی کردا اے۔ ناول وچ حیاتی دی تصویر ربط دے نال پیش کیتی جاندی اے۔ ایہہ اوہ مکمل قصہ اے۔ جس وچ حیاتی دے سارے پہلو لکھے جاندے نیں۔ حیاتی دا تے ناول دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ پروفیسر آل احمد سرور اپنی کتاب مجموعہ تنقیدات وچ لکھدے نیں۔

”ناول کا موضوع انسانی رشتے ہیں۔ اس لئے اس میں حقیقت اک مقررہ، پہلے سے طے شدہ عقائد کے مجموعہ کی شکل میں نہیں بلکہ حقیقت کے اس تجربے کی شکل میں ہوتی ہے۔ جس کا ایک ارتقائی عمل ہے۔“

اسی جاندے آں کہ ناول دا کلاوا کافی موکلا اے۔ صنف نثر وچ ناول اک اچا مقام رکھدا اے۔ ناول دا تکنیکی لحاظ نال مطالعہ وی ات ضروری اے اک ناول نوں فنی تے تکنیکی لحاظ نال جانا وی ناول کاراں دی لوڑ اے۔ ناول دی عمارت ست اٹھ انگاں تے اساری جاندی اے۔ ناول وچ پلاٹ تے کہانی یاں قصہ بہت اہم نیں۔ ناول کار نوں پلاٹ مرتب کرنا آنا چاہیدا اے۔ پلاٹ کسے وی ناول دا بنیادی انگ ہوندا اے۔ ناول دے کردار کسے وی ناول وچ بہت اہم ہوندے نیں۔ ناول کار کردار راں دی گل کتھہ راہیں ناول نوں اگے ودھاندا اے۔ پر اثر مکالمے کسے وی ناول دی پہچان بن جاندے نیں۔ مکالمے دی زبان سوتنی تے سلکھنی ہونی چاہیدی اے۔ اسلوب بیان دراصل گل کرن دا ڈھنگ تے طرز تحریر اے۔ ناول کار دا ایہہ فن اے کہ چھوٹی چھوٹی گل نوں کئی جملیاں وچ لکھدے تے کئی دفعہ کسی وڈھی گل نوں چند فقریاں وچ سمیٹ دے۔ ناول وچ منظر نگاری تے بیان کیتا ماحول قاری دی توجہ اپنی ول کھچ لیندا اے۔ اک چنگا ناول کار ویلے دی ونڈ تے تھاں دا خیال وی رکھدا اے۔ تاریخی ناول کار خاص طور تے مکاں تے زمان دا خیال رکھدا اے۔ اک چنگے ناول وچ ناول کار نظریہ حیات وی بیان کردا اے۔ نظریہ حیات ای کسے ناول دی روح ہوندا اے۔

ناول نثر دی اک صنف اے۔ ایس دا کھر اسانوں نثر دیاں کتاباں وچ ای ملدا اے۔ یونانی کلاسیکی ادب وچ وی اسانوں ایہدے نشان ملدے نیں۔ ایلین ناول بنیادی ناول کاری وچ خاص حیثیت رکھدے نیں۔ ایلین ناول توں بعد فرانسیسی ناولاں نے دنیائے ادب وچ اپنی حیثیت منوائی۔ انگریزی زبان وچ

سب زبانوں وودھ ناول کاری ہوئی۔ انگریزی ادب وچ رچرڈسن دا ناول Pamela پہلا ناول مٹھیا گیا۔ ایہہ ناول اک اخلاقی ناول سی۔ ایہہ ناول خطاں دا مجموعہ سی۔ انگریزی ناولاں دی دھوم ساری دنیا وچ پئی۔ ہور بہت سارے لکھاریاں مثلاً سرواٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر ساری دنیا دے ناول کاراں تے ہویا۔ سپینش ناول تے وی اثر ہویا۔ جرمن ناول باقی یورپی ناولاں دے مقابلے وچ بوہت دیر بعد تخلیق ہویا۔ زیادہ تر لکھتاں رومانی تے مہماتی سی۔ جرمن ادب وچ Defoes دی نقل وچ Rebinsodus اک رومانس تخلیق ہویا۔ جرمن ناول بہت سارے مرحلیاں توں گذرن بعد اونویں صدی وچ اپنے اصلی تے حقیقی رنگ وچ تخلیق ہوئے۔

مشرقی ناولاں وچ سب توں سرکڈھواں اردو ناول اے۔ ڈپٹی نذیر احمد نے توبہ المصوح تخلیق کر کے اردو ادب وچ ناول دائدھ نہیا۔ ایس توں بعد وچ آن والے ویلے وچ ان گنت ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ ون سونے موضوعات تے رجحانات پائے جاندے نیں۔ قرۃ العین دا ناول 'آگ کا دریا' اک قابل ذکر ناول اے۔ اوس نوں اردو ادب دی 'ورجینیا وولف' داناں دتا گیا۔ جدید تحریکاں وچ بوہت سارے ایچ پدھر دے ناول تخلیق ہوئے۔ ایہناں وچ شوکت صدیقی دا خدا دی بستی، عبداللہ حسین دا اداس نسلیں، نسیم حجازی دا تلوار ت گئی تے انیس ناگی دارمیت کی دیوار تے بانو قدسیہ دارلجہ گدھ قابل ذکر نیں۔ فارسی ناولاں دی ابتدا سفر نامیاں توں ہوئی۔ ایہناں دے مشہور ناول کار مشتق کاظمی دا ناول 'تہران مخوف' بیہز ایچ جلدیاں تے مشتمل اے۔ عباس خلیل داروزگارہ سیاہ تے صنعتی زادہ دا ناول 'مانی' تے انتقام قابل ذکر نیں۔ فارسی ناول دی تاریخ مرتب ہو چکی اے۔ عربی ادب وچ ناول لکھن دارواج بہت دیر بعد ہویا۔ عربی ناول کاری دے حوالے نال 'نجیب محفوظ' اک سرکڈھواں ناں اے۔ روسی ناول کاراں تے وی سرواٹر سکاٹ دیاں لکھتاں دا اثر وکھالی دیندا اے۔ Gogol مشہور ناول کار دی حیثیت نال پہچانیا جاندا اے۔ نالستانی نے شہرہ آفاق لکھت War and Peace تخلیق کیتی۔ میکسیم گورکی دا مشہور ناول 'ماں لوکاں دی من پسند لکھت اے۔ وودستووسکی اک اہم ناول نگار دی حیثیت نال جانیا جاندا اے۔ اوس دی اک اہم لکھت 'مردیاں دا گھر' اے۔ روسی ادب توں علاوہ چینی تے جاپانی ادب وچ وی ناول لکھن دی روایت موجود اے۔

پنجابی ناول دا آغاز مذہبی ناول کار بھائی ویر سنگھ توں ہوندا اے۔ اوہناں پہلا پنجابی ناول سندری لکھ کے ناول کاری دی بیہ رکھی۔ اوہناں چار ناول تخلیق کیتے۔ ایہہ ناول دھارمک، اتہاسک تے سماجک سی۔

اوہناں دے سمکالی چرن سنگھ تے موہن سنگھ نے وی بھائی ویر سنگھ ورگے ناول تخلیق کیتے۔ اوہناں دے ناولاں تے بھائی ویر سنگھ دے ناولاں دی شاپ واضح نظر آندی اے۔ ماسٹر تارا سنگھ تے نرنجن سنگھ نے اک دو ناول تخلیق کر کے ناول کاری اچ حصہ پایا۔ ناک سنگھ اک سر کڈھوے ناول کارنیں۔ اوہناں ونڈتوں پہلاں تے بعد وچ وی ڈھیر سارے ناول تخلیق کیتے۔ جوشوا فضل الدین نے تن چار مقصدی، سماجک تے نفسیاتی سوچ والے ناول تخلیق کیتے۔ میراں بخش منہاس دا ناول 'جٹ دی کر تو' اک سماج سدھار لکھت اے۔

گر بخش سنگھ دا ناول 'ان وی اہی ماں' اک وکھری قسم دی سماجک لکھت اے۔ ونڈتوں پہلاں دی ناول کاری وچ سدھ پدھرے رجحانات ملدے نیں۔ پرایہناں ناول دی حیثیت سنگ میل دی اے۔

پاکستانی پنجابی ناول دے پہلے تیس سال بڑے مایوس کن سی۔ ایس سارے ویلے وچ کل پنج ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ ناول سماجی شعور دا چائن، ثقافتی رویاں دی دس تے انسانی نفسیات دا پروا کر دے وکھالی دیندے نیں۔ ایہناں ناولاں چوں دیسی سی مٹی دی خوشبو آندی اے۔ اگلے دس ورہیاں 1971ء توں 1980ء وچ بہت سارے حالات تے واقعات نے ناول کارنوں متاثر کیتا۔ ملکی ونڈ دے رولے، اخلاقی سماجی رویاں وچ تبدیلی، عوامی دور، مشرقی پاکستانی دالمیہ، نویں سیاسی خیالات توں علاوہ رومانی تے علامتی ناول وی تخلیق ہوئے۔ اس توں اگلے دس ورہیاں (1981ء تا 1990ء) وچ ملے جلے رجحانات دے ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ ناول رومانی، معاشرتی، سیاسی، سماجی نفسیاتی، علامتی تے نیم علامتی تخلیق ہوئے۔ ایس دور وچ کل سولہ ناول تخلیق ہوئے اگلے تیرہ (13) ورہے پنجابی ناولاں واسطے بڑے اہم نیں۔ ایس دور وچ ناولاں دا ہڑ آ گیا۔ اوپر تھلے چونتیس (34) ناول چھاپے چڑھے۔ معاشرتی، سماجی، مقصدی، ملکی ونڈ، مارشل لاء، سیاسی، ویسیبی، رومانی، خطاں دے ناول، خیالاں دا ناول، نفسیاتی، اخلاقی، عصری پروتاری تے اتہاسک ناول تخلیق ہوئے۔ میرا مقالہ 2003ء تیکر اے۔ پر میں اپنی جانکاری واسطے 2006ء تیکر چھپے ہوئے ناولاں دا مطالعہ وی کیتا۔ 2003ء توں 2006ء تیکر تقریباً چار ناول چھاپے چڑھے۔ ایہہ کل ناول تہتر (73) بن دے نیں۔ ایہناں وچ چھوٹے وڈے ہر قسم دے حجم دے ناول نیں۔ اتھھے مینوں ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دا اوہ مخول یا آیا۔ جہد اذکر افضل احسن رندھاوا ہوراں اپنے ترجمائے ناول دے دیباچے کیتا اے۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند ہوراں دے کہن موجب پاکستانی پنجابی سارے ناول دگل سنگھ دے اک ناول دے برابر نیں۔ ساڈھے ناول کاراں نے ایس الاہیہ دا جواب منشا یا دے ناول 'نانواں نانواں تارا'، میر تہا یونہی دے

ناول 'کالا چائن' تے مذیر کھوٹ دے ناول 'دریا بردی' شکل وچ دے دتا اے۔ ناول کاری دے حوالے نال ایہہ دور بہت اہم اے۔ سانوں ناولاں دے ایس گلڈستے وچ ون سونے ناول وکھالی دیندے نیں۔ ہر ناول دی وکھری وکھری خوشبو اے۔

جتھوں تیکر ناول دے رجحانات تے موضوعات دا تعلق اے۔ اوہناں دا کجھ ذکر کر چکی آں۔ پاکستانی پنجابی ناولاں تے انگریزی تے اردو ناولاں دا اثر واضح وکھالی دیندا اے۔ ایہہ ناول زیادہ تر حقیقت نگاری دے اثر پٹھ تخلیق ہوئے۔ جدید تحریکاں توں وی ناول کار متاثر ہويا۔ پنجابی ناولاں وچ نویں تے پرانے رجحانات دونوں پائے جاندے نیں۔ رومانی تے حقیقت نگاری دے رواج دے نال نال کمیونزم، مارکسزم، ڈاڈا ازم، سمبولزم نے سگمنڈ فرائڈ دی سوچاں نے وی ناول کارنوں متاثر کیتا۔ پنجابی ناول تے 1990ء توں بعد اک ہورا گڑواں رنگ وکھالی دیندا اے۔ ایہہ سیاسی رنگ اے۔ پاکستان وچ استحصالی قوتاں دے خلاف سر اٹھاؤن والی لوکائی داسا تھہ دین والا ناول کاروی سامنے آیا۔ مارشل لاء دے بار بار لگن نال جتھے عوام متاثر ہوئی۔ او تھے ناول کار نے وی اوس دردنوں محسوس کیتا۔ اگر اسی سارے پاکستانی پنجابی ناولاں دا جائزہ لئیے تے معاشرتی ناول دا پلڑا بھاری رہندا اے۔ کیوں جے معاشرہ، وسیب تے سماج ایس وچ جڑے ہوئے نیں۔ اک ہور شے اگڑے کے سامنے آندی اے۔ کجھ اپنے اپنے مکتب فکر دے لوک اپنیاں لکھتاں دے حوالے نال نمایاں کھڑے نظر آندے نیں۔

جوشوا افضل الدین ہوراں چار ناول کمال، منڈے دامل، پر بھاتے برکتے تخلیق کیتے۔ اوہ معاشرتی، مقصدی، سماجک تے نفسیاتی سوچ رکھن والے ناول کار دی حیثیت نال جانے پہچانے جاندے نیں۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دے چار ناول دیواتے دریا، دواہ، سورج گرہن، تے پنڈھ چھاپے چڑھے۔ مٹی دی واشنا پنڈورہتل، اخلاقی قدراں، رومانی کچھ تے انوکھی طرز دی لکھت 'خطاں دے ذریعے ناول' نوں پنجابی ناول کاری وچ متعارف کرایا۔ سوہنی طرز تحریر ایہناں دی پہچان اے۔

فخر زمان ہوراں نے جدید سوچاں تے رجحانات تحت اپنے ناولاں نوں اساریا۔ ست گواچے لوک، اک مرے بندے دی کہانی، بندی وان، بے وطن، کمذات تے توں کیہ میں اک وکھری طرز دیاں تحریراں نیں۔ ایہہ سارے ناول علامتی سیاسی تے وطن دی محبت وچ رنگے ہوئے نیں۔ اوہناں دا اک اپنا وکھرا مکتب

فکر اے۔ اوس دیاں لکھتاں آفاقی حیثیت رکھدیاں نیں۔ 'ست گواچے لوک' پاکستانی پنجابی ادب وچ تھر تھلی پان والا ناول اے۔ علامت نگاری اوس دے ناولاں دی پہچان اے۔ ملک دے سیاسی حالات نال جڑیا ہویا ناول کاراے۔ کافکا، کامیوتے اپنے صوفی شاعراں توں واضح طور تے متاثر لگدا اے۔

فرزند علی اک نواں اگڑواں ناول کاراے۔ اس دے تن ناول 'تائی'، 'اک چوٹی لون دی' تے 'بھبھل' تخلیق ہوئے ایہہ ناول نیویاں دی نمائندگی کردے نیں۔ فرزند علی داوی اک وکھرا مکتب فکر اے۔ اوہناں دے ناول مزدوراں، کساناں تے استحصالی طبقے دی نمائندگی کردے نیں۔ اوہناں دے ناول پروتاری نیں۔ اوہ 'پنے' لوکاں دی حالت زارتوں پریشان اے۔ اوس دی وڈی خوبی اے وی اے کہ اوہ بڑی جرات نال کامریڈاں تے مزدور لیڈراں داے اصل چہرے وی بے نقاب کردا اے۔ اوہ خود وی لیبر کلاس نال تعلق رکھدا اے۔ ایس کر کے اوہناں دے دکھاں نوں جاندا اے۔

میر تہا یوسفی ہوری بڑے سوہنے تے سلکھے انداز نال پنجابی ناول کاری وچ اپنی تھاں بنا رہے نیں۔ اوہناں دی ناول کاری دا سفر رومانی، نفسیاتی لکھت 'تریہ' توں شروع ہوندا اے۔ 'اک سمندر پار' اک خوبصورت معاشرتی حقیقت نگاری اے۔ 'کھدوا' اک قابل فخر پنجابی ناول اے۔ پنجابی ادب وچ پاکستان بنن توں بعد بہت اتہاسک ناول تخلیق ہوئے۔ کھدو نے ایس کمی نوں سوہنے ڈھنگ نال پورا کیتا اے۔ میر تہا یوسفی دے ناول کالا چائن نے ضخامت دے حساب نال پاکستانی پنجابی ناول دی کمی نوں پورا کیتا اے۔ ایس عصری معاشرتی ناول نے اک لمبا عرصہ اپنے اندر سمیٹیا ہویا اے۔ میر تہا یوسفی دے ناولاں وچ اسی پاکستانی پنجابی ناولاں دا خوبصورت مستقبل ویکھ سکدے آں۔

ایہناں سرکڈھویاں ناول نگاراں توں علاوہ کلا کلا ناول تخلیق کرن والے ناول کاروی اپنی خاص تھاں رکھدے نیں۔ مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے ناول پکھیرو دی علامت نگاری دے حوالے نال خاص اہمیت اے۔ اس طرح سلیم خاں گئی دے دو ناول 'سانجھ' تے 'رت' تے ریتا، ملدی جلدی Theme دے نیں۔ ونڈ توں پہلاں دی سانجھی راتل تے سانجھی محبت دے نمائندہ نیں۔ کہکشاں ملک دا ناول 'چکڑ رنگی مورتی' تے نسرین بھٹی دا ناول 'گنجل' ونڈ دے دے رویاں نال جڑے معاشرتی ناول نیں۔ صفیہ باہری دا ناول رومانی کچھ دا ناول اے۔ رضیہ نور محمد دا ناول 'بلدے دیوے' سوانیاں دے مسلیاں تے لکھیا ناول اے۔ آغا شرف دے ناول 'دل اک دیوا' تے سوچ سمندر، نفسیاتی معاشرتی رجحانات رکھدے نیں۔ اسماعیل احمدی دے ناول

’چھولیاں‘ تے ’امر کہانی‘ نویں تکنیک دے ناول نہیں۔ حسین شاہد دانا ناول ’ڈراکل‘ معاشرتی تے سیاسی رنگ دا ناول اے۔ ستار طاہر دانا ناول ’سیر پکا دل‘، ساڈے وسیب نال جڑیا ہو یا اے۔ ’باگاں والے راہ‘ خیالاں دا ناول اے۔ ’چیترا باغ‘ سجاد حیدر ہوراں دا عصری معاشرتی ناول اے۔ الیاس گھسن دانا ناول پرانا پنڈ ہڈی تے اے۔ جمیل پال ہوراں دا ناول ’عذاب دن عذاب راتاں وی ہڈی تے اے۔ سرائیکی بولی وچ لکھے گئے ناولاں چوں ظفر لاشاری دے ناول ’نازوتے پہاچ وٹے دے حوالے نال نہیں۔ نالے ایہہ رومانی کچھ وی رکھ دے نہیں۔ دلشاد کلانچوی تے جمشید کلانچوی دے ناول مقصدی تے رومانی ناول نہیں۔ ارشد چہال ہوری پوٹھوہاری بولی وچ اچ پدھر دے لیکھیک نہیں۔ اوہناں دے ناول ’چیرھاں دی چھاں تے کوکن بیر سلاہن جوگ خوبصورت لکھتاں نہیں۔ ایہہ دونوں ناول رومانی تے معاشرتی نہیں۔ ایہناں ناولاں وچ ناول نگار نے خوبصورت منظر نگاری کیتی اے۔ اگر مڑ کے پاکستانی پنجابی ناولاں تے جھات پائیے تے۔ پاکستانی ناول سوہنے ڈھنگ نال ارتقاء پذیرا اے۔

اگر پاکستانی پنجابی ناول دے مستقبل تے گوہ کرینے تے بڑے مایوس کن حالات دکھالی دیندے نہیں۔ دراصل ناول کاری دی ست رفتار دی اک وجہ قاری دا فقدان اے۔ ناول کار اتنی محنت نال ناول تخلیق کردا اے۔ پر اوہناں نوں پڑھن والے بہت گھٹ لوک نہیں۔ مقالے دی تیاری دے سلسلے وچ مینوں بڑیاں تلخ حقیقتاں دا سامنا کر پیا۔ کہ ساڈے لکھاریاں، ناقدان تے دانشوراں کول وی ویہل نہیں کہ اوہ چند جملے انہاں ناولاں تے ناول کاراں تے لکھ دین۔ لائبریریاں وچ پے اجھے ناول وی دیکھن وچ آئے نہیں جنہاں دے جڑے صفحے وی میں علیحدہ کیتے سی۔ ایہہ ناول ورہیاں پہلے تخلیق ہوئے سن۔ آج کے چند کتاباں تنقید دیاں جنہاں میں جنہاں وچ ناولاں دا ذکر ملدا اے۔ اکثر ناول کار گنما دے اندھیریاں وچ رہندے نہیں۔ اس طرح دے حالات وچ ناول تخلیق کرنا ناول کاراں واسطے مشکل کم اے۔ کیوں جے ناول چھاپن واسطے سرمائے دی لوڑ ہوندی اے۔ ناول وکے گاتے لگی رقم واپس آئے گی۔

ناول دے مستقبل تے گل کردیاں سانوں ایس گل نوں یاد رکھنا چاہیدا اے کہ ناول دی تھاں ہولی ہولی افسانہ لے رہیا اے۔ ویلے دی کمی وجہ نال لوکاں واسطے افسانہ پڑھنا زیادہ آسان اے۔ کیبل نے وی مجموعی طور تے مطالعہ دے شوق نوں گھٹا دتا اے تے ایہدی زد وچ ناول وی آ گیا اے۔ پوری دنیا وچ ناول دی حالت مندی اے۔ اک زمانہ سی جدوں یورپ وچ کتاباں دیاں دکاناں ناولاں نال بھریا ہوندىاں

سی۔ اوہ لوک سردیاں دیاں طویل راتاں گزارن واسطے ناول لکھدے تے پڑھدے سی۔
 جتھے سانوں مایوسی ہوندی اے۔ اوتھے امید دیاں کرناں وی دکھالی دیندیں نیں۔ ہن پنجابی ناول
 زیادہ نگرشکل اختیار کر رہیا اے۔ اج دا پنجابی ناول دنیا دے ناولاں نال سرچک کے کھڑا ہون جوگ اے۔ لوڑ
 ایس گل دی اے کہ ناول دا مستقبل کس طرح سنواریا جائے۔ ناول پڑھن والا کلچر پیدا کرن دی لوڑ اے۔
 پنجابی ناول نوں متعارف کرن واسطے رسالیاں تے اخباراں توں مدد لیننی چاہیدی اے۔ کالجاں تے سکولاں
 تے یونیورسٹیاں دے پنجابی نصاب وچ ناول یا ناولٹ لازمی شامل کیجئے جان اس طرح ساڈھے طالب علم پنجابی
 ناولاں نال متعارف ہون گے۔ پڑھیا لکھیا دانشور طبقہ اگے ودھ کم کرے۔ پنجابی ادب نوں سرکاری سرپرستی
 دی لوڑی اے۔ چنگے ناول بلا معاوضہ چھپنے چاہیدے نیں اوہ ویلا ضرور آئے گا جدوں پاکستانی پنجابی ناول
 وی اپنی آن بان تے شان نال اچھے مقام تے کھڑا نظر آئے گا۔ جس طرح کہ دوسرے ترقی یافتہ ادباں وچ نظر
 آندا اے۔

چھیواں باب
ورتیاں کتاباں

پنجابی

الف۔ بنیادی ذریعے

1. آغا اشرف، دل اک دیوا، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1975ء
2. آغا اشرف، سوچ سمندر، لاہور: خورشید بکڈ پو، 1985ء
3. احمد سلیم، نال میرے کوئی چیلے، کراچی: ملک نورانی مکتبہ دانیال، 1976ء
4. احمد سلیم، تنلیاں تے ٹینک، لاہور: الاکونیشن پبلیا گروپ، 1994ء
5. احسان باجوہ، لہورنگی سویر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء
6. احسان بنالوی، کہانی اک اجڑدی، لاہور: پنجابی ادبی کونسل، 1978ء
7. ارشد چہال، چیزھاں دی چھاں، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو، 1991ء
8. ارشد چہال، کوکن پیر، اسلام آباد: ماڈرن بک ڈپو میلوڈی مارکیٹ، 2002ء
9. اصغر شامی، پریت، لاہور: ٹیلنٹ کلب پوسٹ
10. اعجاز الحق، سکے پانی، لاہور، طارق پبلشرز، 1975ء
11. افضل احسن رندھاوا، دیواتے دریا، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء
12. افضل احسن رندھاوا، دوآپ، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1981ء
13. افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1985ء، ص 29-30
14. افضل احسن رندھاوا، پندھ، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، بلال گنج، 2001ء
15. اقبال بانو، سانول موڑ مہاراں، وہاڑی: انٹرنیٹ پبلشرز رتھ، 1997ء
16. اقبال حسن بھپلا، مہرو، ملتان: شوکت بھپلا ادبی اکیڈمی، 2002ء
17. الیاس کھسن، پرانانڈ، لاہور: روئل پبلیکیشنز، 1994ء
18. الیاس کھسن، مٹی واجاں ماری دی، لاہور: روئل پبلیکیشنز، 1994ء
19. الیاس کھسن، گینڈے گل گلاوں، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2003ء
20. الیاس کھسن، چاچا چکری، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2003ء
21. انور چوہدری، سانگا، لاہور: رت لیکھا کتاب ترنجن، 2006ء
22. بابو جاوید گرجا کھی، رلدے ہیرے، کوثر انوال: فروغ ادب اکادمی، 1990ء
23. بابو جاوید گرجا کھی، اپنی وتی، کوثر انوال: فروغ ادب اکادمی، 1995ء

24. جمشید کاناچوی، جھوکاں تھیس آباد، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 2000ء
25. جوشو افضل الدین، منڈے دائل، انبالہ: مشعل پریس کھرڑ، سن
26. جوشو افضل الدین، برکتے، لاہور: پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1953ء
27. جوشو افضل الدین، پر بھا، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1963ء
28. جمیل احمد پال، عذاب دن عذاب راتاں، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء
29. حسین شاہد، ڈراکل، لاہور: عزیز بکڈپو، 1997ء
30. راجہ محمد احمد، کھیڈ مقدر اں دی، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1974ء
31. راہی گبول، بھاگ سھاگ، رحیم یارخاں: گبول سرائیکی ادب ادارہ، 1994ء
32. راہی گبول، کونج، ملتان: احقر پبلشرز، 2002ء
33. رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور: مکتبہ معین الادب، 1976ء
34. زاہد حسین، عشق تاراڑے آدمی، لاہور: ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 1999ء
35. ڈشاد کاناچوی، سارے سگن سہاگڑے، بہاولپور: اکادمی سرائیکی ادب، 1991ء
36. سجاد حیدر، چیترا باغ، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1992ء
37. سردار خاں، پروفیسر، پکی سڑک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء
38. سلیم خاں گمی، سانجھ، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1969ء
39. سلیم خاں گمی، رت تے ریتا، لاہور: اردو بازار عزیز پبلشرز، 1990ء
40. صابر رضا، دور در اڈے، لاہور: روشن ادبی تنظیم، 1994ء
41. صفیہ صابری، سدھراں دے پھل، فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1988ء
42. ظفر لاشاری، نازو، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء
43. ظفر لاشاری، پہانج، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1983ء
44. عبدالمجید بھٹی، ٹھیدا، لاہور: ہونہار بک ڈپو، 1960ء
45. عذرا وقار، باگاں والے راہ، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء
46. علی اختر، وتھاں سفنے کیرے، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2001ء
47. غلام حسین خاں، گلو، ملتان: قسط وار رسالہ سرائیکی ادب، 1973ء
48. غلام حسین سہیل، نالہیاں دی چھاں، کوہرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1978ء
49. فخر زمان، ست کواچے لوک، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1975ء

50. فخر زمان، اک مرے بندے دی کہانی، لاہور: ادارہ اشاعت ادب، 1977ء
51. فخر زمان، بندی وان، لاہور: نگارشات، 1984ء
52. فخر زمان، بے وطن، لاہور: نگارشات، 1987ء
53. فخر زمان، کمدات، لاہور: نگارشات میاں تیمبرز، 1996ء
54. فرزند علی، تائی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء
55. فرزند علی، اک چونڈی لون دی، لاہور: پاکستان ادبی بورڈ، 1994ء
56. فرزند علی، بھبھل، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء
57. فیاض حسین قاصر زیدی، سانول، ڈیرہ شمس: سرائیکی ادبی اکیڈمی، 1989ء
58. کہکشاں ملک، چکڑنگی مورتی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء
59. مستنصر حسین تارڑ، کھیرو، لاہور: اتریر اردو بازار، 1976ء، ص-95
60. محمد باقر، ہنہ، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1971ء
61. محمد اسماعیل احمدانی، چھولیاں، لاہور: سنگ پبلیکیشنز، 1983ء
62. محمد اسماعیل احمدانی، امر کہانی، جام پور: سرائیکی پبلیکیشنز
63. منیر احمد علوی، آپنی رت جو پانٹنیں، بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس
64. منشا یاد، نانواں نانواں تارا، اسلام آباد: دوست پبلیکیشنز، 1997ء
65. میر تنہا یوسفی، تریب، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 1999ء
66. میر تنہا یوسفی، اک سمندر پار، لاہور: ادارہ زبان و ثقافت، 2000
67. میر تنہا یوسفی، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، 2000ء
68. میراں بخش منہاس، جٹ دی کرتوت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1976ء
69. نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور: اقدس پبلیکیشنز، 1976ء
70. نانک سنگھ، فولادی پھل (اتھا)، لاہور: پنجابی ادبی لیگ، 1968ء
71. نانک سنگھ، چٹا لہو، لاہور: ادارہ پنجابی ثقافت تے زبان، 1999ء
72. نذر حسین جانی، سجان، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء
73. نسرتین بھٹی، کجھل، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. احمد الدین لنگڑیال، آئینہ پنجاب، بہاولپور: میزان روڈ، 1962ء

2. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، ویروے، لاہور: عزیز بکڈپو، 1981ء
3. اختر حسین اختر، ڈاکٹر، نویس زاویے، لاہور: پبلشرز لمپوریم، 1987ء
4. اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور: عزیز بکڈپو، 1991ء
5. اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلماں دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء
6. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
7. اقبال صلاح الدین، نہرست نثری تخلیقات، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء
8. امجد علی بھٹی، فخر زمان حیاتی تے فن، لاہور: کلاسیک چوک ریگیل، 2005ء
9. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالافتاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء
10. بنارس داس جین، پنجابی زبان دے اوہد لٹریچر، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1967ء
11. جمیل پال، پنجابی کیویں لکھنے، لاہور: پنجابی اکیڈمی، 1959ء
12. حافظ عبد الحمید سرشار، ادبی چھٹاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء
13. حافظ عبد الحمید سرشار، ادبی رسماں، لاہور: عزیز بکڈپو، 1993ء
14. حمید اللہ ہاشمی، پھل کلیاں، لاہور: تاج بکڈپو، 1960ء
15. حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1972ء
16. حمید رازی، اکیویں صدی دے بوئے، لاہور: گراف میاں جمیرز، 1999ء
17. رحمان مذنب، بوٹھیا، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء
18. سبط الحسن شغیم، پنجابی کتابیں (حصہ اول)، لاہور: نیشنل بکڈپو، 1973ء
19. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادبی تاریخ (تحقیقی تے تنقیدی مضامین)، ملتان: پاکستان پبلیکیشنز، 1984ء
20. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ: ظفر گڑھ: سرائیکی پبلیکیشنز: 1986ء
21. سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے۔ ایچ۔ پبلشرز، 1997ء
22. شمیم چوہدری، پنجابی ادب دی تاریخ، لاہور: مولانا بخش کشتہ اینڈ سنز، 1962ء
23. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی لسانیات، لاہور: عزیز بکڈپو، 1996ء
24. شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات (جلد اول)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء
25. شہباز ملک، ڈاکٹر، کویر، لاہور: تاج بکڈپو، 1995ء
26. شہناز بانو، نثر نگینے، لاہور: ادارہ سرشار کالج، 1980ء
27. شوکت مغل، کوئے کنٹو، ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2001ء

- 28 طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان: ندیم شفیق پرنٹر، 1990ء
- 29 عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب تے تاریخ، لاہور: تاج بکڈپو، 1956ء
- 30 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بکڈپو، 1972ء
- 31 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے۔ ون پبلشرز، 1986ء
- 32 محمد آصف خاں، مرتب: آزادی گمروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء
- 33 منیر کجر، مترجم: انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء

گورکھی

الف۔ بنیادی ذریعے

- 1 بھائی ویر سنگھ، سندری، نویں دلی: بھائی ویر سنگھ ساہت سون مارک، 2003ء
- 2 جوشوا فضل الدین، پر بھا، لاہور، پبلشرز جوشوا فضل الدین پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس، 1945ء
- 3 گربخش سنگھ، ان وی اہی ماں، نویں دلی: نیو یوگ پبلشرز، 2003

ب۔ ثانوی ذریعے

- 1 پریم جیت سنگھ مشا، فخر زمان کو اچیا منکھ، امرتسر: لوک ساہت پرکاشن، 1999ء
- 2 پرمندر سنگھ، ڈاکٹر، کراپال سنگھ کسپیل، ڈاکٹر، کو بند سنگھ لانبہ، پنجابی ساہت دی تہسی تے وکاس، لدھیانہ: لاہور بک شاپ، 2000ء
- 3 پیارا سنگھ بھوگل، ایم۔ اے، پر پھل، پنجر پنجابی ساہت دا اتہاس، جلندھر: دلچیت پرکاش یونیورسٹی کالج، 1975ء
- 4 جسوندر سنگھ، ڈاکٹر، مان سنگھ ڈھندسا، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا اتہاس ادھینک کاس (1901-1995)، پٹیالہ، پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 2004ء
- 5 کرنیل سنگھ جھند، ڈاکٹر، مرتب: فخر زمان دے ناول، دلی: آرسی پبلشرز، 2000ء
- 6 ہرمنس سنگھ، بھائی ویر سنگھ، نویں دلی: ساہت اکیڈمی، 1979ء

اردو

الف۔ بنیادی ذریعے

- 1 الطاف فاطمہ، دستک ندو، لاہور: فیروز سنز، 1970ء

2. بانو قدسیہ، رلپہ گدھ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1981ء
3. شوکت صدیقی، خدا کی بستی، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1995ء
4. شوکت صدیقی، جانگوس، کراچی: رکتاب پبلی کیشنز، 1994ء
5. قرۃ العین حیدر، آگ کا دریا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1996ء
6. مستنصر حسین تارڑ، فاختہ، لاہور: التحریر، 1972ء
7. ممتاز مفتی، علی پور کا ایلی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء
8. مرزا احمد ہادی رسوا، امراؤ جان ادا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء

ب۔ ثانوی ذریعے

1. آل احمد سرور، پروفیسر، مجموعہ تنقیدات، لاہور: الوتار پبلی کیشنز، 1994ء
2. ابوالکلام قاسمی، مترجم: ناول کافن (ای۔ ایم فاسٹر)، علی گڑھ: ایجوکیشن بک ہاؤس، 1992ء
3. ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر، جدید اردو ادبیات، کراچی: شفینفر اکیڈمی پاکستان، 1989ء
4. احمد حسین قریشی قلعہ اری، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2002ء
5. احمد حسین قریشی قلعہ اری، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: میری لائبریری، 1964ء
6. احمد سلیم بھٹی، پنجاب پنجابی پنجابیت، لاہور: احمد پبلی کیشنز، 2003ء
7. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء
8. انیس قادری، اردو کے دو مشہور ناول، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس، نسبت روڈ، 1991ء
9. جیلانی کامران، مغرب کے تنقیدی نظریے، لاہور: مکتب کارواں، 1994ء
10. دشا دکلا نجوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1988ء
11. دشا دکلا نجوی، سرائیکی اور اسکی نثر، بہاولپور: سرائیکی لائبریری، 1982ء
12. خالد اشرف، ڈاکٹر، برصغیر میں اردو ناول، دہلی: اردو مجلس، غالب اپارٹمنٹس، 1994ء
13. رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء
14. سجاد باقر رضوی، مغرب کے تنقیدی اصول، لاہور: اظہار سنز پبل روڈ، 1971ء
15. سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب کی نشاۃ ثانیہ کا دور، ملتان: بزم ثقافت، 1995ء
16. سجاد حیدر پرویز، پروفیسر، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2001ء
17. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستانوں کی علامتی کائنات، لاہور: کلیہ علوم اسلامیہ و شرقیہ یونیورسٹی، 1987ء
18. سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، سرچشمے، لاہور: پاکٹی ہاؤس، 1991ء

19. سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری چوک، 1966ء
20. سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1984ء
21. سید مسعود ہاشمی، پروفیسر، بیسویں صدی میں تنقید، کجرات: روزن پبلی کیشنز، 1998ء
22. سلیم اختر، ڈاکٹر، مغرب میں نفسیاتی تنقید، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1998ء
23. سلیم اختر، ڈاکٹر، پاکستانی ادب، لاہور: اکادمی ادبیات، 1993ء
24. سلیم اختر، ڈاکٹر، افسانہ حقیقت سے علامت تک، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء
25. سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور ناول، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء
26. شہزاد احمد، فرینڈز کی نفسیات (دو دور)، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1994ء
27. ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، نیا ایرانی ادب، لاہور: ناشر ادب، 1976ء
28. نابد علی نابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی ہر سنگھ واس، کلب روڈ، 1960ء
29. عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء
30. عبدالسلام، پروفیسر، اردو ناول بیسویں صدی میں، کراچی: اردو سندھ اکیڈمی، 1973ء
31. عبدالمشکور احسن، پاکستانی پنجابی ادب، لاہور: ادارہ تحقیقات دانش کدہ پنجاب، 1981ء
32. علی عباس حسینی، اردو ناول کی تاریخ و تنقید، لکھنؤ: انڈین بک ڈپو، 1953ء
33. علی عباس حسینی، ناول اور ناول نگاری (تلیخیص ڈاکٹر اسلم عزیز درانی)، ملتان: کاروان ادب، 1990ء
34. غفور شاہ تاسم، پاکستانی ادب کی شناخت کی نصف صدی، روپنڈی، ریز پبلی کیشنز، 2000ء
35. فقیر محمد فقیر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء
36. قمر رئیس، ڈاکٹر، مرتب: ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر، لاہور: کلیتہ عالیہ، 1994ء
37. کلیم الدین، پروفیسر، فرہنگ ادبی اصطلاحات (انگریزی - اردو)، نئی دہلی: ترقی اردو بیورو، 1984ء
38. کے۔ کے۔ کھلر، اردو ناول نگار خانہ، نئی دہلی: سیمانٹ پراکاش، 1983ء
39. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ناول کیا ہے، لاہور: درد اکادمی، 1964ء
40. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، ادبی تخلیق اور ناول، کراچی: مکتبہ اسلوب، 1963ء
41. محمد احسن فاروقی، ڈاکٹر، مقالات اجمل، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1987ء
42. محمد عارف ایم۔ اے، مترجم: تخلیق ادب، لاہور: لاہور اکیڈمی، 1965ء
43. ممتاز احمد خان، ڈاکٹر، اردو ناول کے بدلتے تناظر، کراچی، ویکلم بک پورٹ لمیٹڈ، 1993ء

فارسی

1. جمال میرصادقی، واژه نامه هنر داستان نویسی کتاب مہناز، تہران: کتاب بہناز، 1377ھ

انگریزی

1. Arthu Comton Rickett, A History of English Literature, Delhi: Sristi Book Distributors, 2004
2. A. Scairnerors, Fact and fiction, New York: MacMillan and Co Ltd, 1958
3. Arthur Twin, The History English (Novel), London: Penguin Books, d.n.
4. C.L. Narang, History of Punjabi Literature, Delhi: National Book Shop Chandni Chowk, 1987
5. David Daiches, Literary Essays, London: Oliver and Boyd Ltd, 1966
6. D. W. Fokkema, Elrud, Theories of Literature in twentieth century, United Kingdom: Hurst and Co Ltd, 1978
7. Emile Legious, History of English Literature, London: Donals Davie Ltd, 1961
8. Forster E. M. , Aspects of the Novel, New Zealand: Penguin Books, 1970
9. Gallani Kamran, Pakistan a Cultural Metaphor, Lahore: Nadeem Book House, 1993
10. Ian Watt, The Rise of Novel, London: Chatto Windus, 1963
11. I. A. Richards, Principles of Literary Criticism, London: Rontledge and Kegan Paul Ltd, 1924

12. Kathernie Mansfield, Novel and Novelists, Boston: Beacon Hill
13. Martime Mour Smith, Guide to moderl world literature, London: Poper Mae, 1976
14. Miriam Allot, Novelists on Novel, London: Routledge and Keganpaul Ltd. 1959
15. Richard Gill, Mastering Englishing Literature, London: Macmillan Educatin Ltd
16. Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, History of Punjabi Literature, New Delhi: Shahitya Akadami, 1992
17. Sereberyakov, Punjabi Literature, Lahore: Progressive Books, 1975
18. Sinclais T.A, History of Classical greeks, London: Coollier Books Edition, (1962)
19. V.S.pritckett, The Working Novelist, London: Chatto Windus Ltd., 1946
20. V.S.pritckett, The Living Novel, London: Chatto and Windus Ltd., 1946
21. William Herry Hedison, an introduction to the study of English Literature, London: Chatto Windus, 1975
22. W.R. Goodman, M.A., A Literary Essays , Lahore: Economic Front Publications, (d.n.)

اردو دائرہ معارف اسلامیہ

1. اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد 22، لاہور: شعبہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش کدہ پنجاب یونیورسٹی، 1989

اردو انسائیکلو پیڈیا

1. اردو انسائیکلو پیڈیا، لاہور: فیروز سنز، 1967ء

انگریزی انسائیکلو پیڈیا

1. Academic American Encyclopedia, Volume 14, Danbury Connecticut: Grolier Incorporated, 1996.
2. Encyclopedia Americana, Volume 20, International Edition, 1984.
3. New Encyclopedia Britannica, Volume 8, Lonon University of Chicago, 1985.
4. The Cambridge Encyclopedia Edited by David Crystal Cambridge, New York: Forst Chester Cambridge Press, 1990.

پنجابی ڈکشنریاں

1. ارشاد پنجابی، اردو پنجابی لغت، لاہور: مرکزی اردو بورڈ، 1974ء
2. اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، تہی جلد، (ک-ی)، پہلی چھپائی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء
3. جمیل پال، پنجابی کلاسیکل لغت، لاہور عزیز بک ڈپو، 1995ء

اردو ڈکشنریاں

1. وارث سربندی، علمی اردو لغت لاہور، علمی کتاب خانہ، 1976ء
2. راجیسور اڈا صفر، ہندی اردو ڈکشنری، لاہور سچیت گھر کتاب، 2003ء

انگریزی ڈکشنری

1. Chambers Twentieth Century Dictionary Edited by Willam Geddis London: W & R Chambers Ltd, 1901.
2. Dictionary of Literary Terms, Marlin Grey, New York: York Hand Books, d.n.
3. Dictionary of Literary Terms by Harry Shaw New York: Grows Hill Book Company, 1995.
4. Etymological Dictionary of Modern English by Earnest Weekly, M.A. London: Jhon Murry 1921.

5. Longman Dictionary of Contemporary English, New Edition
London, 1986
6. Reader Digest Great Encyclopedia Dictionary, Vol II, M to Z,
London: Oxford University, 1962.
7. Shorter Oxford English Dictionary, Vol II, (N-Z) London: Oxford
Clarendon Press, 1936.
8. The Random House Dictionary of English Language, The
Unbridged Edition, 1966

پنجابی رسالے

1. محمد ریا، فخر زمان نمبر، لاہور: 1976ء
2. سرائیکی ادب، ماہور، تان، 1973ء
3. سرائیکی ادب، ماہوار، ملتان، 1985-86ء
4. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 8، شمارہ 15-16، جولائی تا دسمبر 1985ء، جنوری تا جون 1986ء
5. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 11، شمارہ جون تا جولائی 1989
6. کھوج چھماہی، لاہور: جلد 23، شمارہ 45-46، جولائی تا دسمبر 2000ء، جنوری تا جون 2001ء
7. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 1985ء
8. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 11 نومبر 2001ء
9. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 11، 9 نومبر 2003ء
10. لہراں، مہینہ وار، لاہور، شمارہ 3، 3 مارچ 2003ء

اردو رسالے

1. اوراق، لاہور: شمارہ جنوری، فروری، 1979ء
2. سویرا، مرتبین، ساحر لدھیانوی، نذیر چوہدری، لاہور، نیا ادارہ
3. نقوش نمبر 19، لاہور: 1952ء
4. ماہ نو، جلد اول، چالیس سالہ مخزن، ادارہ مطبوعات پاکستان، اگست 1987ء

عربی رسالہ

1. مجلہ القسم العربی عدد 12، لاہور: اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2005ء

اخبارات

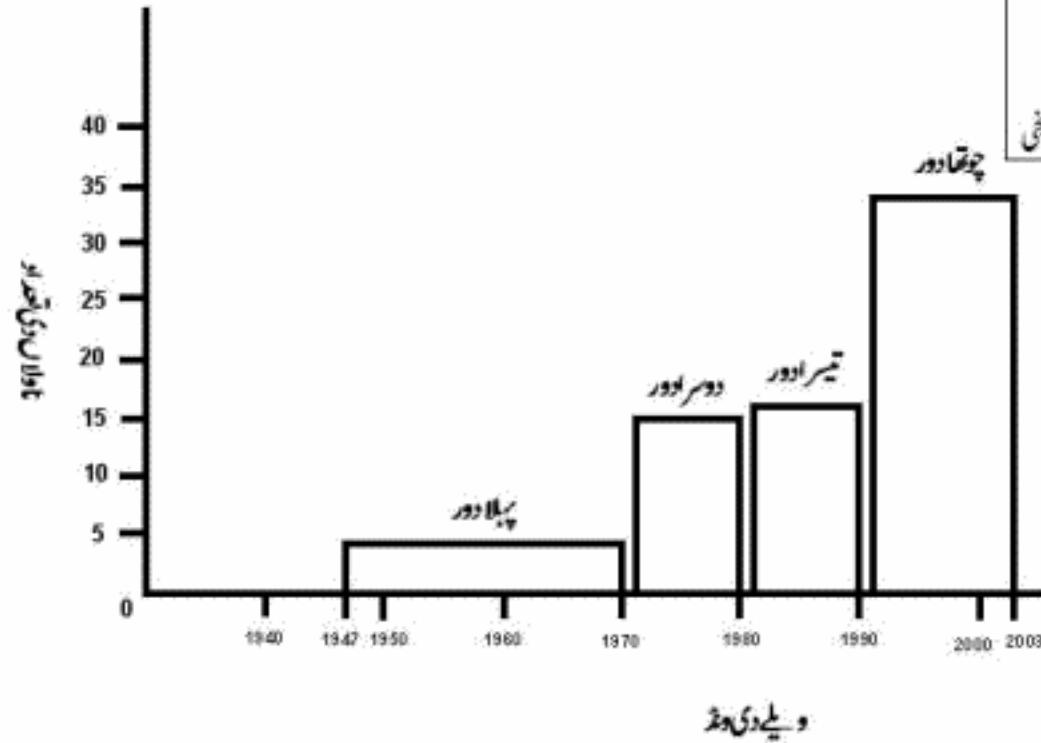
1. امروز (روزنامہ)، لاہور: 28 اپریل 1957ء
2. امروز (روزنامہ)، لاہور: 14 نومبر 1971ء
3. امروز (روزنامہ)، لاہور: 2 اکتوبر 1981ء
4. Daily Dawn, Lahore: Saturday June, 1999.

مقالے

1. اسلم رانا، جوشوا فضل الدین، حیاتی فکرتے فن مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی لاہور: شعبہ پنجابی یونیورسٹی، ارونگھیل کالج، 1983ء
2. سائرہ یعقوب، فخر زمان دی ناول نگاری، مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور ی ائیل کالج، 2002-2004ء
3. شہباز حسین سید، جوشوا فضل الدین دے ناول، مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور ی ائیل کالج، 1973ء
4. ناہید شاہد، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی، لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور ی ائیل کالج
5. نرمل جیت کور، فخر زمان دے ناول بے وطنادی گلپ ودھی، مقالہ برائے ایم فل پنجابی۔ ان چھپیا۔ مملوکہ دہلی یونیورسٹی، 89-1988ء

انٹرنیٹ

1. [Http://WWW.Britannica.com](http://WWW.Britannica.com) 'Search' query Novel or etc=& search subject 2003
2. [Http://en..Wikipedia.org/Historus-\(History of the Novel\) 2005](http://en..Wikipedia.org/Historus-(History of the Novel) 2005)
3. [Http://WWW.Sikhreview.org/July1995/literature Htm](http://WWW.Sikhreview.org/July1995/literature Htm) (Historical Significance of Bhai Vir Singhatms) 2006

پہلا دور: 4 تاویل: معاشرتی، رومانی، ویسپی،
 دوسرا دور: 15 تاویل: معاشرتی، رومانی، علاقائی، نفسیاتی، ویسپی، جاسوسی
 تیسرا دور: 16 تاویل: معاشرتی، رومانی، علاقائی سیاسی، ویسپی، نفسیاتی، خیالات
 و سناول، اخلاقی
 چوتھا دور: 34 تاویل: معاشرتی، رومانی، علاقائی، سیاسی، ویسپی، نفسیاتی، اقتصادی،
 خیالات و سناول، خطاں ذریعے، ہدیتیاں ہمصری، تاریخی